

Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

102469

ARHEOLOŠKI VESTNIK

43

1992

102469

ARHEOLOŠKÍ
VESTNÍK

43.
1992

105407

+102469

102469

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
Razred za zgodovinske in družbene vede

ZNANSTVENORAZISKOVALNI CENTER SAZU
Inštitut za arheologijo

ARHEOLOŠKI VESTNIK

43
1992

LJUBLJANA
1992

99500772

Izdala in založila	Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Glavni urednik	Dragan Božič
Odgovorni urednik	Stane Gabrovec
Tehnična urednika	Primož Pavlin in Ivan Turk
Uredniški odbor	Dragan Božič, Janez Dular, Timotej Knific, France Leben in Ivan Turk
Prevajalci	Adela Žgur (nemščina), Veronika Cankar, Phil Mason, Rudi Meden in Barbara Smith Demo (angleščina), Katja Kjuder in Anelise Margetić (italijanščina)
Lektorica	Alenka Božič
Risarki	Dragica Knific Lunder in Tamara Korošec
Naslov uredništva	Arheološki vestnik, Novi trg 5, SLO-61000 Ljubljana
Tisk	Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana
Naklada	1200 izvodov

ISSN 0570-8966

© 1992 by Inštitut za arheologijo ZRC SAZU

Natis odobrila Razred za zgodovinske in družbene vede SAZU na seji dne 22. 4. 1992 in predsedstvo SAZU na seji dne 2. 11. 1992

Natisnjeno s podporo Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije in Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU

Po mnenju Ministrstva za informiranje Republike Slovenije št. 23/319-92 z dne 1. 6. 1992 je publikacija uvrščena med proizvode, za katere se plačuje 5-odstotni davek od prometa proizvodov

Vsebina

Starejša kamena doba

Ivan TURK, Janez DIRJEC, Irena DEBELJAK in Đuro HUBER: <i>Divje babe I - poskus uporabe statistične analize množičnih živalskih ostankov v paleolitski arheologiji. IV. Posamično najdeni zobje jamskega medveda</i>	7
--	---

Srednja kamena doba

Mitja BROADAR: <i>Mezolitско najdišče Pod Črmukljo pri Šembijah</i>	23
---	----

Železna doba

Janez DULAR: <i>Zgodovina raziskovanj železnodobnih naselij in poselitve v osrednji Sloveniji</i>	37
Rastko VASIČ: <i>Etrurska koštana kutija iz jugozapadne Srbije i problem kasnoarhaiskog importa na centralnom Balkanu (Sažetak)</i>	64
Kristina MIHOVILIČ: <i>Situla s prikazom pomorske bitke iz Nezakcija (Prijevod)</i>	77

Rimska doba

Marko STOKIN: <i>Naselbinski ostanki iz 1. st. pr. n. š. v Fornačah pri Piranu</i>	79
Verena VIDRIH PERKO: <i>Afriška sigilata v Emoni</i>	93

Pozna rimska doba

Maurizio BUORA: <i>K razprostranjenosti poznorimskih fibul v obliki svastike s konjskimi glavicami (Povzetek)</i>	108
Branka MIGOTTI: <i>Prilog datiranju izvangradske ranokršćanske arhitekture šireg salonitanskog područja (Sažetak)</i>	133

Pozna rimska doba in zgodnji srednji vek

Ursula IBLER: <i>Panonske pasne sponse iz poznega 6. in 7. stoletja (Povzetek)</i>	148
Lujo MARGETIČ: <i>Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji</i>	149
Jadran FERLUGA: <i>Istra med Justinijanom in Karlom Velikim (Povzetek)</i>	187

Zgodnji srednji vek

Marija ŠTEFANČIČ in Petra LEBEN-SELJAK: <i>Antropološka analiza staroslovanskega grobišča Dlesc pri Bodeščah</i>	191
--	-----

In memoriam

<i>Alojz Benac (1914-1992) (Stane GABROVEC)</i>	205
<i>Zorko Harej (1949-1990) (Verena VIDRIH PERKO)</i>	207
<i>Branko Marušić (1926-1991) (Timotej KNIFIC)</i>	208

Knjižne ocene in prikazi

Luu Tran Tieu: <i>Palaeolithic Pebble Industries in Europe</i> , 1991 (Ivan TURK)	211
Richard Bradley: <i>The Passage of Arms</i> , 1990 (Peter TURK)	211
Mária Novotná: <i>Die Bronzegefäße in der Slowakei</i> , 1991 (Primož PAVLIN)	214
<i>Roman Frontier Studies 1989</i> , 1991 (Jana HORVAT)	215
Ninina Cuomo di Caprio: <i>La ceramica in archeologia</i> , 1988 (Verena VIDRIH PERKO)	215
Ljiljana Bjelajac: <i>Terra sigillata u Gornjoj Meziji</i> , 1990 (Iva MIKL-CURK)	216
<i>Corpus Signorum Imperii Romani. Ungarn, Band 7</i> , 1991 (Bojan DJURIĆ)	217
Ivo Lukanc: <i>Diocletianus</i> , 1991 (Peter KOS)	219
Ivo Bojanovski: <i>Bosna i Hercegovina u antičko doba</i> , 1988 (Marjeta ŠAŠEL KOS)	219
Gian Luca Gregori: <i>Brescia romana. Ricerche di prosopografia e storia sociale 1</i> , 1990 (Marjeta ŠAŠEL KOS)	220
<i>Supplementa Italica, Nuova serie 7</i> , 1991 (Marjeta ŠAŠEL KOS)	221

Kratice

<i>Kratice revij</i>	223
<i>Kratice zbirk</i>	227

Contents

Palaeolithic

- Ivan TURK, Janez DIRJEC, Irena DEBELJAK and Đuro HUBER: *Divje babe I - an attempt to apply statistical analysis to the mass animal remains in the palaeolithic archaeology. IV. Isolated teeth of cave bear (Summary)* 21

Mesolithic

- Mitja BRODAR: *Der mesolithische Fundort Pod Črmukljo bei Šembije (Zusammenfassung)* 30

Iron Age

- Janez DULAR: *Geschichte der Erforschung der eisenzeitlichen Siedlungen und der Besiedlung in Zentralslowenien (Zusammenfassung)* 51
- Rastko VASIĆ: *An Etruscan bone box from south-west Serbia and the problem of Late Archaic imports in the central Balkan area* 53
- Kristina MIHOVIĆ: *Die Situla mit Schiffskampfszene aus Nesactium* 67

Roman Period

- Marko STOKIN: *Settlement remains from the first century B.C. at Fornače near Piran (Summary)* 86
- Verena VIDRIH PERKO: *Terra sigillata africana ad Emona (Riassunto)* 101

Late Roman Period

- Maurizio BUORA: *Note on the diffusion of swastika fibulae with horse-head decorations in the Late Roman Period* 105
- Branka MIGOTTI: *Zusatz zur Datierung der außerstädtischen frühchristlichen Architektur des breiteren salonitanischen Bereiches* 111

Late Roman and Early Medieval Period

- Ursula IBLER: *Pannonische Gürtelschnallen des späten 6. und 7. Jahrhunderts* 135
- Lujo MARGETIĆ: *Note su alcune questioni del soggiorno dei Longobardi nell'odierna Slovenia (Riassunto)* 169
- Jadran FERLUGA: *L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno* 175

Early Medieval Period

- Marija ŠTEFANČIČ and Petra LEBEN-SELJAK: *Anthropological analysis of the Old Slavic necropolis Dlesc near Bodešče (Summary)* 202

In memoriam

- Alojz Benac (1914-1992) (Stane GABROVEC) 205
- Zorko Harej (1949-1990) (Verena VIDRIH PERKO) 207
- Branko Marušić (1926-1991) (Timotej KNIFIC) 208

Book reviews

Luu Tran Tieu: <i>Palaeolithic Pebble Industries in Europe</i> , 1991 (Ivan TURK)	211
Richard Bradley: <i>The Passage of Arms</i> , 1990 (Peter TURK)	211
Mária Novotná: <i>Die Bronzegefäße in der Slowakei</i> , 1991 (Primož PAVLIN)	214
<i>Roman Frontier Studies 1989</i> , 1991 (Jana HORVAT)	215
Ninina Cuomo di Caprio: <i>La ceramica in archeologia</i> , 1988 (Verena VIDRIH PERKO)	215
Ljiljana Bjelajac: <i>Terra sigillata u Gornjoj Meziji</i> , 1990 (Iva MIKL-CURK)	216
<i>Corpus Signorum Imperii Romani. Ungarn</i> , Band 7, 1991 (Bojan DJURIĆ)	217
Ivo Lukanc: <i>Diocletianus</i> , 1991 (Peter KOS)	219
Ivo Bojanovski: <i>Bosna i Hercegovina u antičko doba</i> , 1988 (Marjeta ŠAŠEL KOS)	219
Gian Luca Gregori: <i>Brescia romana. Ricerche di prosopografia e storia sociale 1</i> , 1990 (Marjeta ŠAŠEL KOS)	220
<i>Supplementa Italica</i> , Nuova serie 7, 1991 (Marjeta ŠAŠEL KOS)	221

Abbreviations

<i>Abbreviations of journals</i>	223
<i>Abbreviations of series</i>	227

Divje babe I – poskus uporabe statistične analize množičnih živalskih ostankov v paleolitski arheologiji

IV. Posamično najdeni zobje jamskega medveda

Ivan TURK, Janez DIRJEC, Irena DEBELJAK in Đuro HUBER

Izvleček

Prispevek obravnava vse posamično najdene (izolirane) zobe jamskega medveda (*Ursus spelaeus*) iz mlajšepleistocenskega paleolitskega jamskega najdišča Divje babe I v Sloveniji. Še neobjavljeni arheološki ostanki pripadajo moustérienu (več plasti) in aurignacienu (ena plast).

Stalni zobje so bili obdelani s tafonomskega, paleoekonomskega in paleoekološkega vidika.

V tafonomski analizi smo primerjali predvsem rezultate različnih metod terenskega in kabinetnega dela. V paleoekonomski analizi smo se dotaknili vprašanja lova na jamskega medveda. V paleoekološki analizi smo obravnavali zapletene povezave med starostno in spolno sestavo fosilnih populacij jamskega medveda v času. Pri razlagi rezultatov analize smo si pomagali z etologijo in s posameznimi ekofakti, ki smo jih dobili s pomočjo pelodnih in sedimentološko-stratigrafskih analiz. Za nekatere evidentno soodvisne spremembe v starostni in spolni sestavi smo predlagali alternativno razlago Bergmannovemu pravilu. Naša alternativna razlaga temelji predvsem na odgovoru na vprašanje, kdo je kdaj uporabljal jamski brlog: ali izključno dominantni samci ali izključno mladiči in samice z mladiči.

Abstract

The contribution gives a presentation of all isolated teeth of the cave bear (*Ursus spelaeus*) originating from the Divje babe I cave, an Upper Pleistocene Palaeolithic site in Slovenia. All the as yet unpublished archaeological remains belong to the Mousterian (a number of layers) and to the Aurignacian (one layer).

Permanent teeth were studied in terms of taphonomic, palaeo-economic and palaeo-ecological analyses.

In the course of the taphonomic analysis, results of different methods of fieldwork and deskwork were compared. The palaeo-economic analysis discussed the question of the cave bear being hunted or not. The palaeo-ecological analysis studied the complex interrelationship between age and sex structures of the fossil populations of the cave bear through the passage of time. The interpretation of the results of the analysis drew on ethological studies and individual ecofacts obtained by means of pollen and sedimentological-stratigraphic analyses. For some of the clearly evident interrelated changes in age and sex structures, an interpretation alternative to the Bergmann rule has been proposed. This alternative interpretation is mostly based on how we answer the question, who made use of the cave-den at a specific period of time, i.e. whether the cave was exclusively used by dominant males or exclusively by cubs and females with cubs.

Zahvale: Raziskave v Divjih babah I financirajo in podpirajo: *Astra*, *IMP Črpalke*, *Iskra Commerce*, *Petrol* in *Ministrstvo za znanost in tehnologijo*, vsi v Ljubljani, *Komisija za raziskovalno in inovativno dejavnost pri Skupščini občine Idrija* in *Zidgrad* iz Idrije, *Elektrodistribucija* iz Tolmina in *Elektronadzornišvo* iz Cerknega. Za terensko-tehnične izboljšave ima velike zasluge Kosta Bizjak, *Kolinska* iz Ljubljane. Koristne pripombe k rokopisu je dala dr. Katica Drobne, ki je zlasti zaslužna za končno obliko in zasnovo prispevka. Računalniška obdelava teksta je delo Brede Justin. Vsem iskrena hvala.

I. UVOD

S tem prispevkom zaključujemo pregledno preliminarno objavo vseh 1980-86 najdenih ostankov jamskega medveda (*Ursus spelaeus* Rosenm. et Heinroth,

1794). Medtem ko so bili že objavljeni prispevki posvečeni skeletnim najdbam (Turk, Dirjec 1989; Turk *et al.* 1990; Turk, Dirjec 1991), je zadnji posvečen izključno raziskavi posamično najdenih (izoliranih) zob.

Raziskava ima tri glavne namene: tafonomskega, paleoekonomskega in paleoekološkega.

Tafonomijo bomo obravnavali izključno z vidika tafonomskih izgub posameznih izoliranih zob in vseh zob skupaj. Pod tafonomsko izgubo razumemo ves primanjkljaj zob, do katerega je prišlo od smrti posameznega osebkpa pa do odkritja njegovih fosilnih ostankov.

Pri paleoekonomiji se bomo dotaknili vprašanja lova na jamskega medveda v mlajšem pleistocenu, kot se kaže na podlagi najdb posamičnih zob.

Paleoekologijo bomo obravnavali na podlagi preliminarnih rezultatov sedimentoloških, stratigrafskih in pelodnih analiz ter naslednjih teoretskih izhodišč:

Za vse živeče medvede je značilno, da mladiči in samice z mladiči nikoli ne prezimujejo skupaj z odra-

slimi samci (Anon. 1987; Schoen *et al.* 1987). Podoben vedenjski vzorec lahko pričakujemo tudi pri izumrlem jamskem medvedu. Zato bomo posvetili posebno pozornost funkcionalni razlagi fosilnega brloga, kakršnega poznamo v Divjih babah I. Pri tem si bomo pomagali z nekaterimi značilnostmi najdenih zob.

Ostrina in dolžina zime močno vplivata na prezimovalne navade večine današnjih medvedov, predvsem na: 1) izbor brloga (v jami ali na prostem), 2) tekmovanje za najprimernejše jamske brloge znotraj vrste (med samci in samicami, med mladiči in odraslimi) in med vrstami v zaostrenih razmerah in 3) čas, ki ga medved prebije v brlogu (Hamilton, Marchinton 1980; Shoen *et al.* 1987; Schwartz *et al.* 1987; Servheen, Klaver 1983; Anon. 1987). Domnevamo, da se je podobno odzival na številne klimatske spremembe v mlajšem pleistocenu tudi jamski medved.

II. GRADIVO, METODA IN IZHODIŠČA

(*tab. 1,2; sl. 1*)

Izkopavanja v Divjih babah I imajo tri razvojne stopnje, ki so močno vplivale na obdelavo gradiva in na rezultate raziskave.

V prvi fazi (1980-83) smo vse najdene ostanke jamskega medveda, vključno z zobmi, dokumentirali vertikalno, izključno po plasteh in lateralno od enega do drugega profila. Razmik med profili je bil običajno 1 m, dolžina profilov in debelina plasti pa sta bili različni.

V drugi fazi (1984-86) smo vse najdene paleontološke ostanke dokumentirali po umetnih izkopih (režnjih db. 25-40 cm) in metrskih kvadratih. Izkope smo

Tab. 1: Divje babe I, vsi posamično najdeni zobje jamskega medveda v letih 1980-86.

Table 1: Divje babe I, all isolated teeth of cave bear found in 1980-86.

(1) Identifikacija Identification	(2) Levi Left	(3) Desni Right	(4) Skupaj Total
I ^{1,2}	752	743	1495
I ³	623	582	1205
P ⁴	336	322	658
M ¹	513	474	987
M ²	426	428	854
I _{1,2}	752	764	1516
I ₃	529	523	1052
P ₄	291	324	615
M ₁	609	652	1216
M ₂	552	541	1093
M ₃	405	386	791
C ^s , C ₁		1926	1926
Skupaj Total			13453
Mlečni kanini Deciduous canines			1077
Mlečni ostali zobje Other deciduous teeth			88
Skupaj Total			14618

povezali s plastmi, ki so bile večinoma debelejšje od izkopov, kolikor se je dalo natančno. Z novim sistemom dokumentiranja smo dobili veliko število "standardnih" vzorcev, ki smo jih lahko poljubno sestavljali v vertikalni in lateralni smeri v večje vzorčne bloke (*cf.* Turk, Dirjec 1989; Turk *et al.* 1989a). Vsi vzorci in njihove sestavljenske so bili med seboj dobro primerljivi, ker so teoretično nastali na enakem prostoru in v enako dolgem času.

V tretji fazi, ki poteka od 1990, smo zmanjšali debelino izkopa na ok. 10 cm in uvedli sistematično sejanje in spiranje vseh sedimentov na sitih 10, 3 in 0.5 mm. S tem smo zajeli tudi najmanjše najdbe in odpravili pristranske učinke terenske metode dela na število in sestavo najdb. Ti so se pojavljali v vseh dosedanjih paleolitskih raziskavah v Sloveniji, vključno z izkopavanji 1980-86 v Divjih babah I.

Za prvi dve fazi je torej značilno zbiranje (vzorčenje) podatkov, ki je bilo nenamerno pristrano, za tretjo pa nepristrano vzorčenje.

Večino gradiva iz druge faze smo obdelali v dveh vzorčnih blokih sedimentov s površino 10 m² in skupno prostornino 70,5 m³ (*cf.* Turk, Dirjec 1989; Turk *et al.* 1989a). Gradivo tretje faze še ni objavljeno, razen dela gradiva iz bloka sedimentov s prostornino 5,76 m³ in površino 9 m² (*tab. 6*), ki ustreza izkopom 1-4 v bloku sedimentov druge faze.

V letih 1980-86 pridobljeno gradivo šteje 14.618 izoliranih zob; od tega 13.453 (92 %) stalnih zob in samo 1.165 (8 %) mlečnih zob (*tab. 1*). V spranih sedimentih smo našli približno enako število obojih zob. Zaenkrat smo analizirali samo stalne zobe, ki so bistveno večji od mlečnih in zato niso bili tako močno selekcionirani z uporabljeno metodo terenskega dela, t.j. z načinom vzorčenja.

Vse v letih 1984-86 najdene stalne zobe smo identificirali glede na znano zobno formulo in jih starostno opredelili v juvenilno in adultno skupino (*tab. 2*). Za starostno opredeljevanje smo uporabili naslednje morfološke kriterije:

1) V juvenilni skupini so zobje z votlo in na apeksu široko odprto korenino ter zobje z votlo krono brez korenine.

2) V adultni skupini so zobje z masivno krono in korenino, ki je na apeksu zaprta.

Starostne skupine so umetno razmejene, kriteriji zanje pa so relativni. Z uporabljeno metodo je namreč nemogoče ločiti osebke, ki so imeli v določeni ontogenetski stopnji razvoja zobe s še votlimi koreninami (juvenilni) in zobe z že zaprtimi koreninami (adultni). Absolutno starost osebkov, ki jih predstavljajo izolirani zobje v letu pogina, je mogoče ugotoviti samo s štetjem cementnih letnic (Hillson 1988, *Fig. 9*). Postopek je v praksi preizkušen pri živečih populacijah medvedov.

Pri analizi gradiva smo na podlagi izkušenj v zvezi s pristransko naravo favnističnih vzorcev, pridobljenih brez sejanja in spiranja, uporabili izključno opisno statistiko. Merili in analizirali smo:

1) najmanjše število osebkov (NŠO)

2) nadzorovane tafonomske izgube (NTI)

3) število opredeljenih zob (ŠOZ) v kombinaciji s

starostno sestavo (StS)

4) spolno sestavo (SpS).

Vse uporabljene analitične mere so med seboj kompleksno povezane. Pri pristranih vzorcih, kakršni so naši, je seveda težko, če ne nemogoče, pravilno ugotoviti te povezave in jih statistično preizkusiti.

NŠO smo izračunali po podatkih v *tab. 1* in *2*, in sicer z običajnim postopkom (*cf.* Grayson 1984) ter z metodo zobnih parov (*Turk et al.* 1989a). Z metodo zobnih parov pri adultni skupini ne štejemo tistih zob, ki ontogenetsko (lahko) pripadajo še juvenilnim osebkom. Pri običajni metodi je juvenilna skupina največkrat nekoliko prenizko ovrednotena (*tab. 3*).

Pod NTI razumemo vse izgube prvotnega števila zob, ki jih je možno nadzirati in kvantificirati. Tu predlagana NTI je relativna mera, izvedena iz NŠO in izražena v odstotkih. Je v skoraj popolni negativni korelaciji z odstotkom števila najdb (*sl. 1*), kar je predvsem posledica stalne vsote pri vrednostih, izraženih v odstotkih ("closure problem", *cf.* Davis 1976, 79 ss). Na nadzorovano tafonomsko izgubo lahko močno vplivata tehnika in metoda (terenskega) dela. Izguba se lahko zmanjša, če izboljšamo tehniko in metodo dela in tako odstranimo pristrani del izgub. Nedvomno imajo lahko večje ali manjše nadzorovane tafonomske izgube večji ali manjši vpliv na izid analiz

Tab. 2: Divje babe I, vsi posamično najdeni stalni zobje jamskega medveda iz vzorčnega bloka sedimentov 1984-86.

Table 2: Divje babe I, all isolated permanent teeth of cave bear from the 1984-86 sampling area.

	IZKOP 1			IZKOP 2			IZKOP 3			IZKOP 4			IZKOP 5			IZKOP 6																
	ADULT.			JUVEN.			ADULT.			JUVEN.			ADULT.			JUVEN.																
	S	D	I	S	D	I	S	D	I	S	D	I	S	D	I	S	D	I	S	D	I											
superior	i ¹⁻²	1					1	1		5	3	1	3	8	12	1	2	12	3				4	1								
	i ³	1	1				1	1		1				3	2	1		3	5				3	6								
	p ⁴									1				2				1	1	1	1											
	M ¹	1								4	3	2		1	1	1		1	1	1	1		3	2								
	M ²							1		2	3	1	1	1	1	1				2	1		2									
inferior	i ¹⁻²	1					2	1		6	5	1		6	4			3	6	1		1	3	1								
	i ³						4	1	1	2	6			1	5	1		4	2	1		3	2									
	p ⁴						2		1	1	5			4	2			2	4													
	M ¹	2					1	1	1	3	6	1	1	3	5			2	1			3	1									
	M ²									2	3	2		1	1			2	1	2		2	2	1								
M ³						1				1				2	2	1		4	1			1	1									
C ⁸ -C ₁									2			7		2			5		2		7		4									
	IZKOP 7			IZKOP 8			IZKOP 9			IZKOP 10			IZKOP 11			IZKOP 12																
superior	i ¹⁻²	5	4	1			12	16	2			3	2	3			6	4			12	13	3	4	11	14	1	4	1			
	i ³	4	4	1			15	4	2	1		5	1			4	5		1		10	9	1	4	2	9	4	1	2			
	p ⁴	2					3	2	1	1		5		1		1	3	1			6	9	3	2	6	1	2	3				
	M ¹	2	1				8	3	5	1		2	2	1		5	7	1	1		11	7	4	2	7	3	5	7				
	M ²	1	2		1	1	3	5	4	1		2	2	7	4	1	3	1	1		4	4	4	6	6	5	6	4				
inferior	i ¹⁻²	7	6	1			8	10	1	1		3	2	1		2	3			12	12	1	2	2	15	11	1	1	3			
	i ³	1	3				8	5	2			4	5	1		2	9			6	5	2	1	9	5			2				
	p ⁴	1					2	7		1		1	2			3	3		1		5	5	2	2	3	4	1	2				
	M ¹	2	2	1			6	8		1		5	9		1		3	4			11	10	4	3	11	8	4	2				
	M ²	2	1		1		2	7	1	6	2		2	2	1		5	3	4		10	10	1	9	6	9	8	7	4	1		
M ³	5	1				5	3	2	2		2	1	1					2	1	9	11	4	4	8	4	3	5					
C ⁸ -C ₁			11			2			17		10			18		2			6		10		31		22		24		13			
	IZKOP 13			IZKOP 14			S - sinister D - dexter I - indet. (sin. s. dext.)			IZKOP 22			IZKOP 23			IZKOP 24																
superior	i ¹⁻²	15	11	6	1					13	5	1	5	3			5	6	4	3		4	3	1	2	1	2	2	2			
	i ³	7	6	1	7					8	6	2	1				3	4	2	3		2	2	1	1	1	1	1	1	1	2	
	p ⁴	6	5	3	3					6	4	5	2				1	1	1			1		3						1		
	M ¹	9	4	5	6					2	8	1	3				2	5	3	1			2				2	1		3		
	M ²	6	9	3	5		6	3	4	14				2	1	5				2		1	2	1	1			1				
inferior	i ¹⁻²	11	6	4	2		11	11	3	1				2	4	3	2	4		4	7	1	5	1				1				
	i ³	10	6	1		1	6	1		3				1	2	1	1			4	5		1	1	1	1	1	1				
	p ⁴	4	5	1			5	6	1					4	3	2			2	1	1	1	1									
	M ¹	8	10	1	6	4		11	7	6	9			5	4	4	5		1	4		3	3	1	1							
	M ²	13	4	4	5		6	3	5	3				2	1	4	5			1	2	2	1	1	1	1	1	3				
M ³	7	5	7	1		6	5	3	2				5		1	2				2	3											
C ⁸ -C ₁			41			28			30		33			7		14			6		6		6		6		6		2			
	IZKOP 25			IZKOP 26			IZKOP 27			IZKOP 28			IZKOP 29			IZKOP 30																
superior	i ¹⁻²	2		1			1	1			1		1	1	4	1	1	1		4	6	4	3	8	9	3	4					
	i ³	2	1	1	1		1	1			1	1	1	1		2	1		1		5	1	1	6	7	1						
	p ⁴			1	1									3	2				2	1	4	2		4	1	3						
	M ¹										1		2			2	3		1	2	3	6		2	5	3						
	M ²				3		1		2	1		1			3	2				3	2			1	1	4	3					
inferior	i ¹⁻²	2		1			1	1		2		1	3	2			1	1	3	2		8	7	1	3	2	3	2				
	i ³								1		1		1		1	1		2		6	3	1	4	5	1	6						
	p ⁴	1	1							1			1		2				1	1	1		5	1	4							
	M ¹	2		1			1	1		1		2			2	1			2	1	1	3		6	3	4	4					
	M ²	1		1			1			1	1	1			2				1	6	2		1	1	1	1	4					
M ³	1					2								1	1	2	1		3		1	1	1	1	2	1						
C ⁸ -C ₁			1			8			3		4			9		7			7		2		3		21		6		18			

katerega koli arheozoološkega gradiva, ki ga poskušamo kakorkoli razčleniti (klasificirati, grupirati itd.). Zato smo temu vprašanju tu prvič namenili več pozornosti, NTI pa smo upoštevali tudi pri analizi vseh drugih mer in razlagi njihovih rezultatov.

V ŠOZ so zajeti vsi taksonomsko in anatomsko opredeljeni zobje. Angloameriška ustreznica kratici ŠOZ je NISP - *Number of Identified Specimens*, (cfr. Grayson 1984). Predstavlja lahko tudi največje možno število osebkov (MŠO).

StS smo ugotovili na podlagi ŠOZ po že omenjenih kriterijih. Juvenilna skupina je lahko podcenjena zaradi večje možnosti tafonomskih izgub in zaradi možnosti, da del t.i. adultnih zob dejansko pripada juvenilnim osebkom.

SpS smo preučili na podlagi statistik dolžine prvega stalnega spodnjega molarja (M_1) (Kurtén 1967; Davis 1976; Makridakis *et al.* 1983) in naslednjih teoretskih izhodišč:

Živeče populacije medvedov imajo dobro izražen spolni dimorfizem. Samci so precej večji (težji) od samic (Anon. 1987, 13 s.; Stirling 1985; Russell 1985, 31). Spolni dimorfizem je izražen tudi z velikostjo nekaterih zob pri živečih in domnevno tudi pri izumrlih vrstah medvedov (Gordon, Morejohn 1975, s cit. lit.; Koby 1949).

Analizirani M_1 je morfološko dokaj stabilen, njegove mere pa so v dobri korelaciji z velikostjo osebkov (Legendre, Roth 1988).

Skoraj vsa jamska najdišča z ostanki jamskega medveda so bila brlogi, v katerih so se verjetno izmenično zadrževali enkrat samotarski in dominantni samci, drugič spet bolj družabni mladiči in samice z mladiči. Samice so v jamskih brlogih tudi skotile in vzredile mladiče, kar dokazujejo številni ostanki zelo mladih medvedkov in najdbe fosilnih ležišč oz. "gnezd" (Malez *et al.* 1988a, 1988b; Barthe 1984). Zato lahko razlike v merskih lastnostih izoliranih zob, ki jih razlagajo s spremembami variacijske širine znotraj različnih populacij (Rakovec 1967; Pohar 1981), razložimo tudi funkcionalno ali s tem, kdo je bil kdaj glavni uporabnik brloga: bodisi samotarski odrasli samci bodisi samice z mladiči (cfr. Kurtén 1955; Turk *et al.* 1989a).

III. ANALIZA GRADIVA IN DISKUSIJA

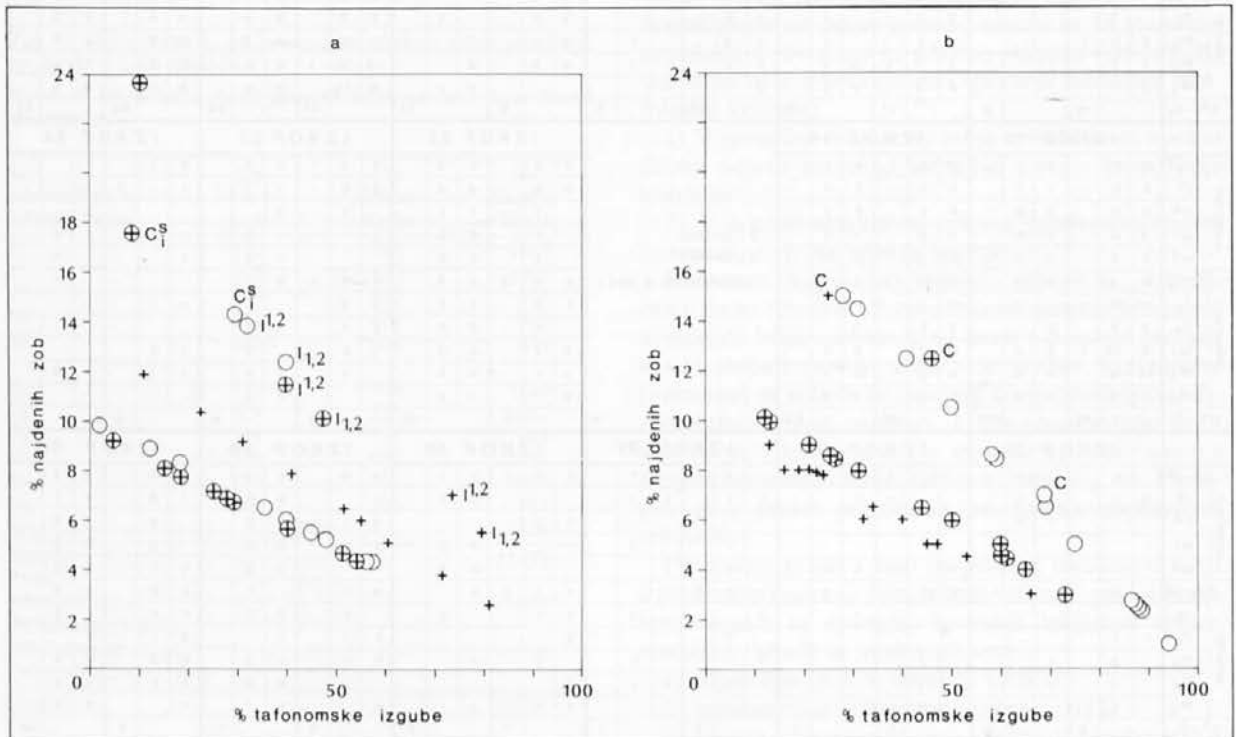
Najmanjše število osebkov (NŠO)

(tab. 3; sl. 2)

Najmanjše možno število osebkov ali NŠO ni analitično najbolj zanesljiva mera, ker se nenadzorovano spreminja glede na velikost vzorca oziroma glede na to, kako so podatki razvrščeni (cfr. Turk *et al.* 1989a, Grayson 1984).

Sl. 1: Divje babe I, odnos med NTI in najdenimi zobmi v: (a) vzorčnem bloku sedimentov 1984-86 in (b) vzorčnem bloku sedimentov 1990-91. Podatki iz tab. 4 in 5. Legenda: krogi - adultni, križci - juvenilni, krogi s križci - adultni in juvenilni skupaj.

Fig. 1: Divje babe I, correlation between the CTL and the teeth found, given for (a) 1984-86 sampling area, and (b) 1990-91 sampling area. Data taken from tables 4 and 5. Legend: circles - adult, crosses - juvenile, circles and crosses - adult and juvenile together.

Tab. 3: Divje babe I, najmanjše število osebkov (NŠO).

Table 3: Divje babe I, minimum number of individuals (MNI).

(1) Najmanjše število osebkov (NŠO)	(2) Običajna metoda (Grayson 1984) Standard method				(3) Metoda parov (Turk <i>et al.</i> 1989a) Pair method		
	(a) Adult.	(b) Juven.	(a)+(b)*	(a+b)**	(a) Adult.	(b) Juven.	(a)+(b)*
Po izkopih 1-14 By spits 1-14	112	63	175	140	89	63	152
V združenih izkopih 1-14 In spits 1-14 combined	77	40	117	97	77	40	117
Po izkopih 22-30 By spits 22-30	31	34	65	51	23	34	57
V združenih izkopih 22-30 In spits 22-30 combined	20	22	42	35	14	22	36
Po izkopih 1-14 in 22-30 By spits 1-14 and 22-30	143	97	240	191	112	97	209
V združenih izkopih 1-14 in 22-30 In spits 1-14 and 22-30 combined	90	60	150	128	88	60	148
V vsch sedimentih 1980-86 In all sediments of 1980-86	-	-	-	652	-	-	-

* Vsota ločeno ugotovljenih vrednosti NŠO.

* Sum total of the MNI values established separately.

** Vrednost NŠO na osnovi podatkov, ki niso bili starostno grupirani.

** MNI values based on data not grouped according to age.

Za vzorčni blok sedimentov 1984-86 in za vse v letih 1980-86 raziskane sedimente smo ugotovili nekatere vrednosti najmanjšega števila osebkov za različno razvrščene podatke, in sicer z običajnim postopkom in z metodo zobnih parov (tab. 3). Rezultati se spreminjajo glede na to, kako razporedimo podatke, ki jih hočemo analizirati (Grayson 1984). V našem primeru sta bila možna dva načina razvrščanja osnovnih podatkov, ki se nanašajo na število zob po posameznih izkopih: 1) po stratigrafskih enotah in 2) po starostnih skupinah.

Združevanje po stratigrafskih enotah je preučil že Grayson (1984), ki je ugotovil, da so statistično-analitično najbolj zanesljivi tisti rezultati, ki se nanašajo na najdišče kot celoto, torej na NŠO v najdišču. V vseh drugih primerih preučujemo variabilnost velikosti vzorcev namesto variabilnosti števila osebkov. Zato naše vrednosti NŠO v stratigrafskem nizu v podrobnostih odstopajo od ŠOZ pri starostno razvrščenih podatkih (cfr. sl. 2 in 5a).

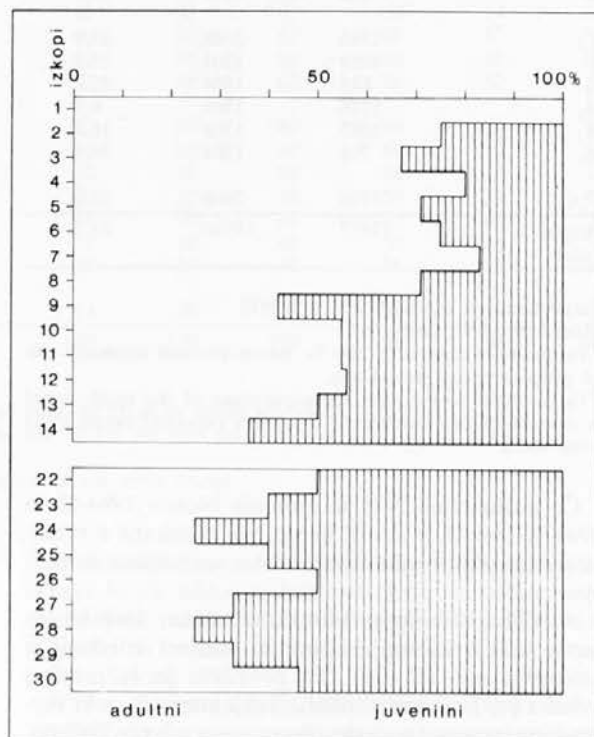
Na podoben način kot vpliva na vrednosti NŠO razvrščanje podatkov po stratigrafskih enotah, vpliva nanj tudi razvrščanje po starostnih skupinah (cfr. tab. 3): manj je skupin, manjše je najmanjše število osebkov.

V našem primeru sta med različnimi vrednostmi NŠO najbolj zanesljiva podatka, ki se nanašata na združene izkope 1-14 in 22-30 ter na vse 1980-86 raziskane sedimente, dobljena z metodo zobnih parov oziroma z običajnim postopkom.

Čeprav je NŠO nezanesljiva mera, je lahko zelo koristna pri relativni kontroli tafonomskih izgub, zlasti če podatke o tafonomskih izgubah primerjamo z drugimi podatki o posamično najdenih zobeh (glej poglavje o SpS).

Sl. 2: Divje babe I, StS v vzorčnem bloku sedimentov 1984-86 na osnovi NŠO po metodi parov. Podatki iz tab. 2.

Fig. 2: Divje babe I, AST in the 1984-86 sampling area, based on MNI, according to the pair method. Data taken from table 2.

Nadzorovane tafonomske izgube (NTI)

(tab. 4-6; sl. 3,4)

Ker je NŠO zelo nezanesljiva mera, ki je močno odvisna od razvrščanja podatkov (prim. poglavje o NŠO), je edino smiselno analizirati NTI samo za večje skupine podatkov. V našem primeru je to vse gradivo, izkopano v letih 1980-86, ali najdišče kot celota in t.i. standardizirano gradivo iz vzorčnega bloka sedimentov, ki obsega izkope 1-30 oz. plasti 2-21 (cfr. Turk *et al.* 1989a; Turk, Dirjec 1989).

NTI za najdišče kot celoto so prikazane v tab. 4, za vzorčni blok sedimentov 1984-86 pa v tab. 5. Celotna tafonomska izguba je bila nedvomno večja od ugotovljenih 31 %. V tab. 6 so za primerjavo prikazane NTI v bloku sedimentov 1990-91, katerih vsebino smo pregledali s sejanjem in spiranjem. Sestava izgub je popolnoma spremenjena, kar je predvsem posledica spremenjene terenske tehnike in metode. Relativne razlike v NTI pa so lahko povezane tudi z velikostjo vzorcev, od katerih je močno odvisno NŠO, ki ga potrebujemo za izračun teh izgub (cfr. Grayson 1984).

Tab. 4: Divje babe I, nadzorovane tafonomske izgube stalnih izoliranih zob v vzorcu 1980-86.

Table 4: Divje babe I, controlled taphonomic losses of permanent isolated teeth in the 1980-86 sample.

(1) Identifikacija Identification	(2) Najdeno št. zob No. of teeth found	(3) Pričakovano št. zob No. of teeth expected*	(4) Tafonomske izgube v % % of tapho- nomic losses**
I ^{1,2}	1495	2608	42.7
I ³	1205	1304	7.6
P ⁴	658	1304	49.5
M ¹	987	1304	24.3
M ²	854	1304	34.5
I _{1,2}	1516	2608	41.9
I ₃	1052	1304	19.3
P ₄	615	1304	52.8
M ₁	1216	1304	6.7
M ₂	1093	1304	16.2
M ₃	791	1304	39.4
C ⁵ , C _i	1926	2608	26.2
Skupaj Total	13453	19560	31.2

* Izračunano na osnovi NŠO, ki je 652

** Based on MNI, being 652

*** Tafonomska izguba je 100 % minus procent najdenih zob od pričakovanega števila zob

**** Taphonomic loss equals the percentage of the teeth found in respect of the number of the teeth expected taken away from 100%

Če analiziramo NTI iz vzorčnih blokov 1984-86 in 1990-91 (tab. 5,6; sl. 3), ki sta bila raziskana z različnimi terenskimi tehnikami, lahko ugotovimo naslednje:

a) NTI iz vzorčnega bloka sedimentov 1984-86 so, razen redkih izjem, v negativni linearni korelaciji z velikostjo zob (sl. 3a). Ta povezava je še posebej izrazita pri juvenilnih zobeh. Tako stanje je zelo verjetno povezano z metodo izkopavanja v letih 1980-86,

ko sedimentov nismo niti sejali niti spirali. Zato je bila prepustnost izoliranih zob zelo velika in verjetno odvisna od njihove velikosti. NTI iz vzorčnega bloka sedimentov 1990-91 dajejo bistveno drugačno sliko (sl. 3b). Tu bi lahko govorili predvsem o pozitivni povezanosti med velikostmi zob in NTI, če sploh lahko govorimo o korelaciji. Vsekakor pa je težnja, ki se kaže pri tafonomskih izgubah, tu popolnoma drugačna in ni primerljiva z domnevno umetno selekcijo zob v bloku sedimentov 1984-86.

b) NTI večine juvenilnih zob iz vzorčnega bloka sedimentov 1984-86 so precej večje od izgub adultnih zob (tab. 5; sl. 3a). To je bilo pričakovati glede na manjšo trdnost juvenilnih zob in predvsem v povezavi z manjšo velikostjo teh zob v začetnih stadijih rasti, ko korenine še niso izoblikovane. Drugačno sliko daje vzorčni blok sedimentov 1990-91 (tab. 6; sl. 3b). Tu so NTI juvenilnih zob bistveno manjše od izgub adultnih zob. Če so bili v prvem vzorcu zobje selekcionirani predvsem umetno (po velikosti), so bili v drugem vzorcu selekcionirani izključno naravno (tudi po velikosti ali drugače). Znano je, da večje tafonomske izgube pomenijo vedno manj najdb in obratno (cfr. sl. 1). Ker smo v vzorcu sedimentov 1990-91 pobrali vse zobe, v vzorcu sedimentov 1984-86 pa ne, je zelo malo verjetno, da bi imela oba vzorca tako različno nepristrano starostno sestavo (glej tudi poglavje o ŠOZ in StS populacij jamskega medveda ter sl. 5). Bolj verjetno je, da so razlike posledica različnih terenskih metod in iz njih izhajajočih pristranih in nepristranih vzorcev (cfr. sl. 4).

c) Iz zaporedja NTI zgornjih in spodnjih zob, ki je za najdišče kot celoto P⁴, I^{1,2}, M², C⁵, M¹, I³ za zgornje in P₄, I_{1,2}, M₃, C_i, I₃, M₂, M₁ za spodnje zobe (cfr. tab. 4), ter za vzorčni blok sedimentov 1984-86 P⁴, I^{1,2}, M², M¹, I³, C⁵ za zgornje in P₄, I_{1,2}, M₃, I₃, M₂, C_i, M₁ za spodnje zobe (cfr. tab. 5), bi lahko ugotovili, da se tafonomske izgube posameznih zob, razen nekaterih izjem, ujemajo z zaporedjem rasti (erupcijo) velikih stalnih zob, ki je za zgornje zobe M¹, M², I³, C⁵ in za spodnje M₁, M₂, I₃, M₃, C_i (cfr. Turk *et al.* 1989a). To bi dejansko pomenilo, da so zobje, ki zrastejo prej, boljše zastopani in imajo zato manjše NTI, in obratno, pod pogojem, da je tafocenozo sestavljena pretežno iz pripadnikov, ki so poginili v obdobju rasti stalnega zobovja. Tako stanje bi se moralo v obliki negativne korelacije kazati tudi v odnosu med NTI vseh juvenilno-adultnih parov zob. Razen tega bi morali imeti zobje, ki zrastejo prvi (npr. M₁), najmanjše tafonomske izgube v adultni skupini in največje v juvenilni, zobje, ki zrastejo zadnji (npr. M₃), pa ravno obratno. Enostavna analiza tega odnosa ni dala pričakovanega rezultata (sl. 4a). Še več, primerjava z vzorčnim blokom sedimentov (1990-91) je pokazala, da je zaporedje zob tam bistveno drugačno, in sicer M¹, P⁴ in M², C⁵, I³, I¹, I² za zgornje ter M₂, M₃, M₁, C_i, I₁ in P₄, I₂, I₃ za spodnje zobe (cfr. tab. 6), kar povezujemo predvsem z drugačno terensko metodo. Tudi odnos med NTI adultnih in juvenilnih zob kaže tam na zakonitosti v obliki pozitivne krivuljne korelacije (sl. 4b), vendar brez notranje porazdelitve, ki bi jo lahko povezali z erupcijo zob.

Tab. 5: Divje babe I, nadzorovane tafonomske izgube v vzorčnem bloku sedimentov 1984-86, izkopi 1-30.
Table 5: Divje babe I, controlled taphonomic losses in the 1984-86 sampling area, spits 1-30.

(1) Identifikacija Identification	(2) Najdeno število zob No. of teeth found			(3) Pričakovano št. zob* No. of teeth expected*			(4) Tafonomske izgube v % % of taphonomic losses		
	Adult.	Juven.	Skupaj	Adult.	Juven.	Skupaj	Adult.	Juven.	Skupaj
I ^{1,2}	245(13.9)	63(7.)	308(11.5)	360	240	512	32.	73.7	39.8
I ³	158(8.9)	58(6.5)	216(8.1)	180	120	256	12.3	51.7	15.6
P ⁴	78(4.4)	47(5.2)	125(4.7)	180	120	256	56.7	60.8	51.2
M ¹	108(6.1)	83(9.2)	191(7.2)	180	120	256	40.	30.8	25.4
M ²	77(4.4)	107(11.9)	184(6.9)	180	120	256	57.3	10.8	28.1
I _{1,2}	220(12.4)	49(5.5)	269(10.1)	360	240	512	38.9	79.6	47.5
I ₃	147(8.3)	34(3.8)	181(6.8)	180	120	256	18.4	71.7	29.3
P ₄	94(5.3)	23(2.6)	117(4.4)	180	120	256	47.8	80.8	54.3
M ₁	173(9.8)	71(7.9)	244(9.2)	180	120	256	3.9	40.8	4.7
M ₂	116(6.6)	93(10.4)	209(7.8)	180	120	256	35.6	22.5	18.4
M ₃	99(5.6)	54(6.)	153(5.7)	180	120	256	45.	55.	40.2
C ^s ,C _i	253(14.3)	215(23.9)	468(17.6)	360	240	512	29.7	10.4	8.6
Skupaj Total	1768(100)	897(100)	2665(100)	2700	1800	3870	34.5	50.2	31.1

* Izračunano na osnovi NŠO, ki je za adultne zobe 90, juvenilne zobe 60 in za oboje skupaj 128.

* Based on MNI, being 90 for adult teeth, 60 for juvenile teeth, and 128 for the sum total of both.

V oklepajih so odstotki najdenega števila zob.

The figures given in parenthesis denote percentages of the numbers of the teeth found.

Tab. 6: Divje babe I, nadzorovane tafonomske izgube v vzorčnem bloku sedimentov 1990-91, izkopi 2-6.
Table 6: Divje babe I, controlled taphonomic losses in the 1990-91 sampling area, spits 2-6.

(1) Identifikacija Identification	(2) Najdeno štev. zob (%) No. of teeth found (%)			(3) Pričakovano štev. zob* No. of teeth expected*			(4) Tafonomske izgube v % % of taphonomic losses		
	Adult.	Juven.	Skupaj Total	Adult.	Juven.	Skupaj Total	Adult.	Juven.	Skupaj Total
I ¹	13(8.5)	30(8.)	43(8.)	32	38	62	59	21	31
I ²	22(14.5)	32(8.)	54(10.)	32	38	62	31	16	13
I ³	10(6.5)	25(6.5)	35(6.5)	32	38	62	69	34	44
P ⁴	4(2.5)	20(5.)	24(4.5)	32	38	62	88	47	61
M ¹	4(2.5)	18(4.5)	22(4.)	32	38	62	88	53	65
M ²	2(1.)	22(6.)	24(4.5)	32	38	62	94	32	61
I ₁	13(8.5)	33(9.)	46(8.5)	32	38	62	59	13	26
I ₂	19(12.5)	30(8.)	49(9.)	32	38	62	41	21	21
I ₃	23(15.)	31(8.)	54(10.)	32	38	62	28	19	13
P ₄	16(10.5)	30(8.)	46(8.5)	32	38	62	50	21	26
M ₁	8(5.)	23(6.)	31(6.)	32	38	62	75	40	50
M ₂	4(2.5)	13(3.)	17(3.)	32	38	62	88	66	73
M ₃	4(2.5)	21(5.)	25(5.)	32	38	62	88	45	60
C ^s ,C _i	10(7.)	57(15.)	67(12.5)	64	76	124	69	25	46
Skupaj Total	152(100)	385(100)	537(100)	480	570	930	68	33	42

* Izračunano na osnovi NŠO, ki je za adultne zobe 16, juvenilne zobe pa 19 in za oboje skupaj 31.

* Based on MNI, being 16 for adult teeth, 19 for juvenile teeth, and 31 for the sum total of both.

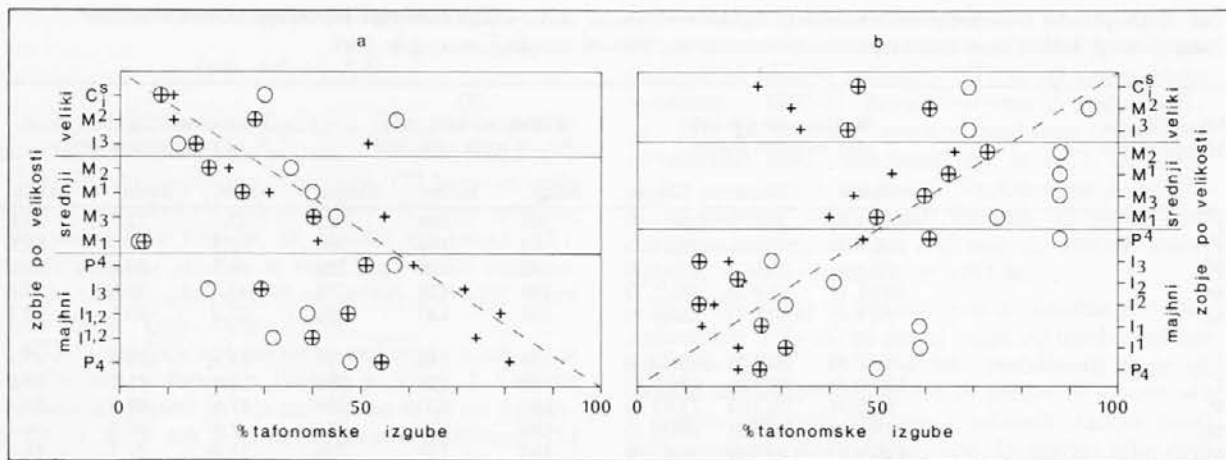
V oklepajih so odstotki najdenega števila zob.

The figures given in parenthesis denote percentages of the numbers of the teeth found.

Med združenimi izkopi 1-14 (plasti 2-14) in združenimi izkopi 22-30 (plasti 17a-21) vzorčnega bloka usedlin 1984-1986 ni značilne razlike v skupnih NTI brez prvih dveh incizivov in kaninov, ki znašajo 37 in 34 %. V času nastajanja zgornjega (izkopi 1-14) in spodnjega kompleksa sedimentov (izkopi 22-30) in po njem na podlagi uporabljene enake metode vzorčenja

niso delovali bistveno različni tafonomski dejavniki, čeprav bi jih lahko pričakovali glede na nekatere že ugotovljene razlike v obeh stratigrafskih kompleksih in glede na različno starost sedimentov (Turk *et al.* 1989b, Šercelj 1991).

NTI v vzorcu najdenih stalnih zob iz Divjih bab I 1980-86 so zelo verjetno odvisne predvsem od velikosti

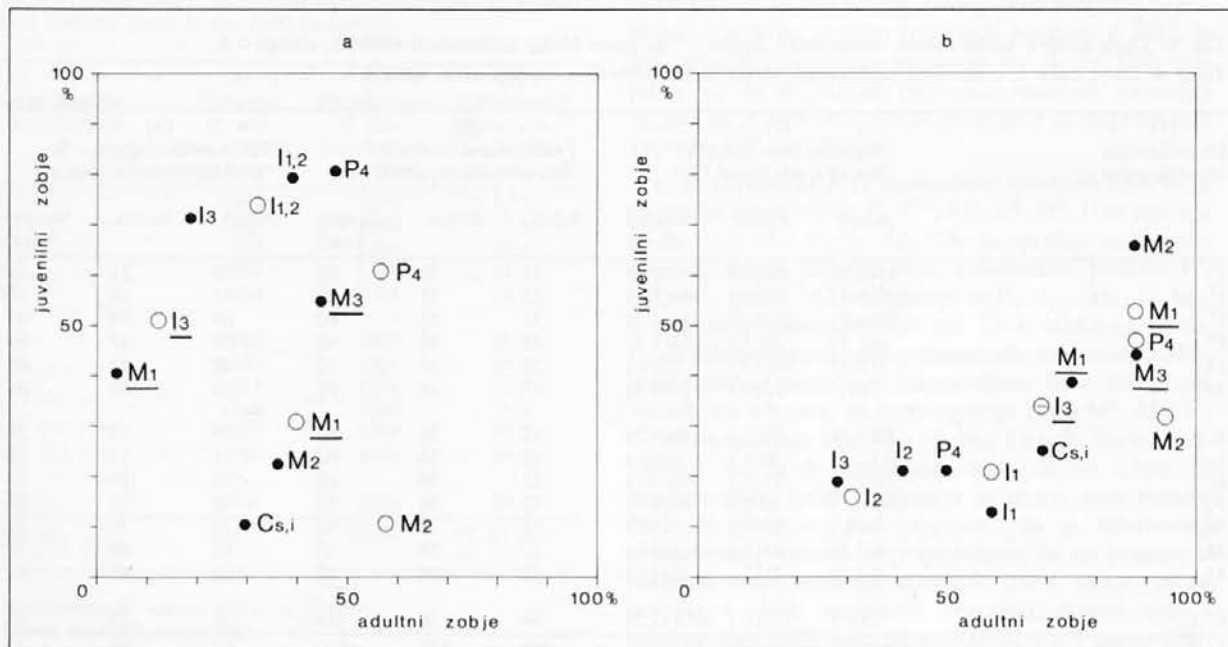

Sl. 3: Divje babe I, odnos med NTI in velikostjo posameznih zob v: (a) vzorčnem bloku sedimentov 1984-86 in (b) vzorčnem bloku sedimentov 1990-91. Podatki iz tab. 4 in 5. Legenda: glej sl. 1.

Fig. 3: Divje babe I, correlation between the CTL and the size of individual teeth in (a) 1984-86 sampling area, and (b) 1990-91 sampling area. Data taken from tables 4 and 5. Legend: see fig. 1.

Sl. 4: Divje babe I, NTI strojno opredeljenih zob v: (a) vzorčnem bloku sedimentov 1984-86 in (b) vzorčnem bloku sedimentov 1990-91. Podatki iz tab. 4 in 5. Legenda: krogi - zgornji zobje, pike - spodnji zobje.

Fig. 4: Divje babe I, CTL of age-defined teeth in (a) 1984-86 sampling area, and (b) 1990-91 sampling area. Data taken from tables 4 and 5. Legend: circles - upper teeth, dots - lower teeth.

in od ontogenetske stopnje posameznih zob. Oboje je bilo zelo verjetno odvisno tudi od uporabljene terenske metode, ki je lahko zabilasla prvotne značilnosti vzorca.

Število opredeljenih zob (ŠOZ) in starostna sestava (StS) populacij jamskega medveda

(tab. 7; sl. 5)

ŠOZ daje najbolj verodostojno sliko starostnih skupin po izkopih in plasteh, ker je kot analitična mera

neodvisna od razvrščanja podatkov (Grayson 1984, Turk *et al.* 1989a).

V vzorčnem bloku sedimentov 1984-86 je bilo 2706 starostno opredeljivih zob; od tega 67% adultnih in 33% juvenilnih (tab. 7). Na prvi pogled je vidna značilna razlika v StS zob med kompleksom plasti 2-14 (izkopi 1-14) in 17a-21 (izkopi 22-30). V združenih plasteh 2-14 je 73% adultnih in 27% juvenilnih zob, v združenih plasteh 17a-21 pa samo še 48% adultnih in kar 52% juvenilnih zob.

StS, ki ga dajejo izolirani zobje, se še kar ujema z metodološko neodvisno dobljenim StS na podlagi skletnih delov (sl. 5) (Turk *et al.* 1988). Med juvenilnimi

Tab. 7: Divje babe I, število opredeljenih zob, posamične najdbe iz vzorčnega bloka sedimentov 1984-86.

Table 7: Divje babe I, number of identified teeth, individual finds from the 1984-86 sampling area.

(1) Izkop Spit	(2) Adult. Adult.	(3) Juven. Juven.	(4) Skupaj Total	%	
				(2)	(3)
1	7	0	7	100	0
2	18	6	24	75	25
3	77	15	92	84	16
4	72	10	82	88	12
5	66	13	79	84	16
6	43	4	47	91	9
7	70	6	76	92	8
8	162	44	206	79	21
9	83	20	103	81	19
10	82	24	106	77	23
11	225	97	322	70	30
12	187	83	270	69	31
13	207	103	310	67	33
14	170	109	279	61	39
1-14	1469	534	2003	73	27
22	63	76	139	45	55
23	50	41	91	55	45
24	20	14	34	59	41
25	14	19	33	42	58
26	12	13	25	48	52
27	24	17	41	59	41
28	33	25	58	57	43
29	50	74	124	40	60
30	74	84	158	47	53
22-30	340	363	703	48	52
1-30	1809	897	2706	67	33

Zajeti so tudi levo-desno neopredeljivi zobje iz tab. 2.
Also included are the left-right unidentifiable teeth from table 2.

zobmi in juvenilnimi kostmi je tudi precej močna pozitivna korelacija ($r = 0.753$, korelacija je značilna, $p = 0.001$). Več kot polovica variance (57%) je pojasnjene z odnosom med juvenilnimi in adultnimi primerki. Drugo so nepojasnjeni posamični vplivi, katerih vzrok je predvidoma predvsem terenska metoda dela. Kljub temu lahko nekatere ugotovitve na podlagi skeletnih delov veljajo tudi za izolirane zobe. Tako ni npr. nikakršne zveze med relativno zastopnostjo artefaktov in juvenilnih zob, ki bi jo logično pričakovali, če bi neandertalci iz Divjih bab I lovili jamske medvede (cfr. Turk *et al.* 1989a). V takem primeru bi bili predmet lova verjetno predvsem mladi osebki.

StS populacij jamskega medveda v Divjih babah I se je v času neprestano spreminjal (sl. 5). Ker ves profil 1980-86 obsega srednji in delno starejši würmski glacial (Turk *et al.* 1989b), bi bile lahko te spremembe povezane tudi s pogostimi klimatskimi preobratu v zadnji ledeni dobi. V obdobjih dolgih in hudih zim bi naraslo zanimanje za jamske brloge in obisk le-teh, razvilo bi se tekmovanje zanje znotraj posamezne vrste medvedov in med njimi in z drugimi živalskimi vrstami, pa tudi s človekom. Ker so v jamah oz. brlogih verjetno ločeno prezimovali enkrat odrasli samotarski samci, drugič družabnejši mladiči in samice z mladiči, so lahko ugotovljeni "adultni in juvenilni presežki"

povezani z določenimi paleoklimatskimi in paleoekološkimi razmerami.

Na podlagi sestavljenih, vendar med seboj odvisnih podatkov izoliranih zob in kostnih ostankov imamo zaenkrat v starostnem profilu tri izrazitejše "adultne presežke": enega v zgornjem delu in sicer v plasti 8 (izkop 8-10) in dva v spodnjem delu, v plasti 18 (izkop 24) in 20 (izkop 27) (sl. 5). Lahko bi jih povezali z zaostrovanjem razmer v zimski polovici leta in s tem povezanimi težavami z brlogi. V takih razmerah bi se še najbolj znašli odrasli dominantni samci. V hibernacijsko ugodnih obdobjih so Divje babe I nemoteno zasedli subadultni osebki in medvedke z mladiči. Tako spodnji del profila, kjer je več mladičev kot odraslih, dejansko predstavlja bistveno ugodnejše vegetacijske, se pravi klimatske razmere kot zgornji del, kar dokazujejo predvsem rezultati pelodnih analiz (Šercelj, Culiberg 1991).

StS bomo še enkrat preučili skupaj s SpS in NTI v mejah danih možnosti.

Spolna sestava (SpS) populacij jamskega medveda

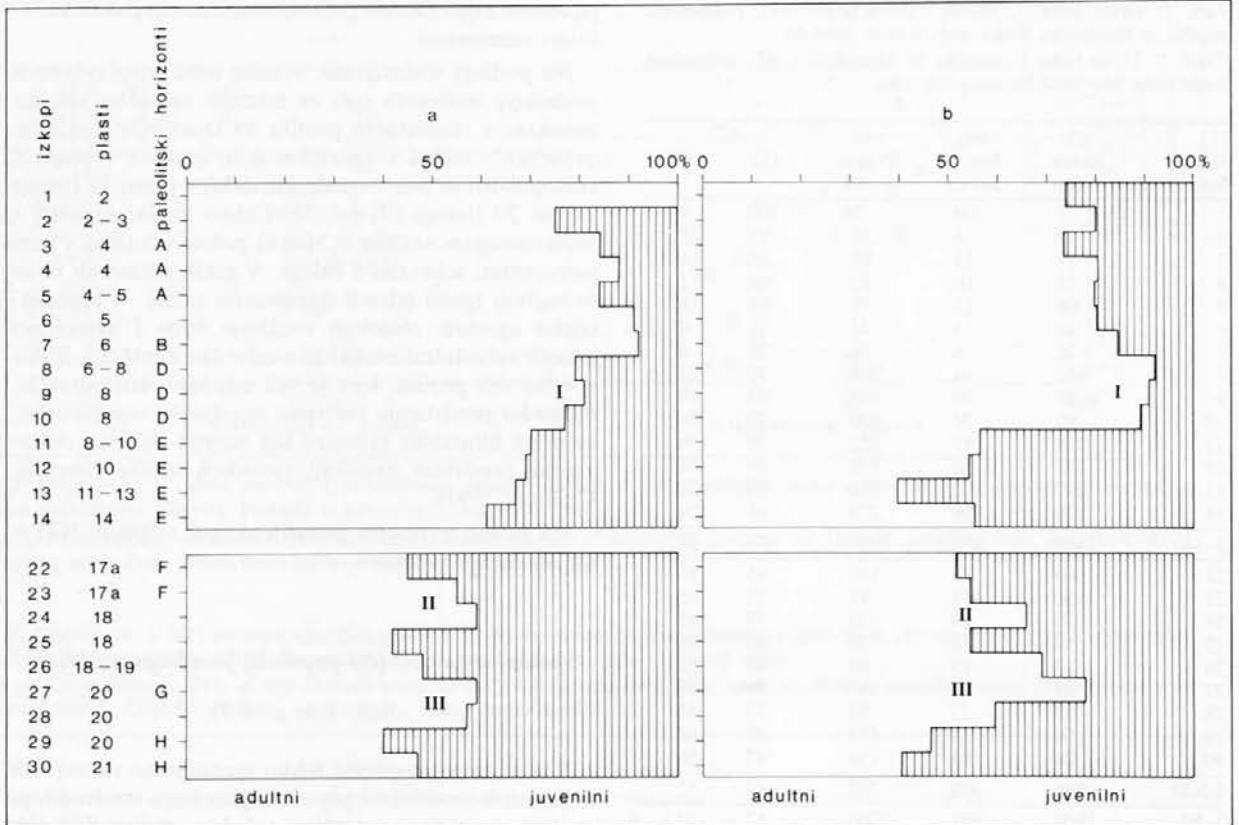
(tab. 8,9; sl. 6,7)

Ker v našem najdišču lahko spremljamo razvoj StS in merskih značilnosti populacij jamskega medveda, je možna statistično zanesljiva splošna analiza SpS teh populacij.

Vzorec izoliranih zob iz približno zadovoljivo raziskanega vzorčnega bloka sedimentov 1984-86, ki smo ga preliminarno enkrat že analizirali (Turk *et al.* 1989a), je za podrobno statistično analizo po stratigrafskih enotah, žal, premajhen. Zato smo se odločili za stratigrafsko splošnejše izhodišče. Za analizo smo izbrali stalni prvi spodnji molar (M_1), ki edini od vseh izoliranih zob zagotavlja statistično še dovolj velike (zanesljive) vzorce v trenutno samo dveh do štirih možnih stratigrafskih kompleksih: 1) združenih plasteh 2-14, ki jih lahko dodatno razdelimo še na plast 8 in plasti 10-14 in 2) združenih plasteh 17a-21.

Najprej smo, na naključno izbranem manjšem vzorcu ($n = 18$) prosto in v ujetništvu živečih rjavih medvedov (*Ursus arctos* L.), različnih starosti, z znanim SpS, analizirali statistike štirih različnih kombinacij vzorca, ki so pomembne za naše vzorce zob jamskega medveda (tab. 8, kombinacije od a do d). Sestavo kombinacij (c) in (d) smo določili z žrebom.

Srednje vrednosti spodnjega prvega molarja samcev in vzorca z dvotretjinsko večino samcev so značilno večje od samic in vzorca z dvotretjinsko večino samic (sl. 6), kot je potrdil t-preizkus ($p = 0.01$). Vzorci izpolnjujejo vse tri pogoje za uporabo tega preizkusa: naključnost izbora, normalno razporeditev vrednosti dolžin zoba in enakost varianc. Enakost varianc smo ugotavljali z F-preizkusom ($p = 0.05$). Močna negativna asimetrija (asimetrija = -1.52) in velik standardni odklon ($SD = 1.55$) pri samcih sta posledica zelo majhne vrednosti enega od izmerjenih zob ($d = 19.2$ mm). Vzorci zob samic imajo manjše standardne od-

Sl. 5: Divje babe I, StS v vzorčnem bloku sedimentov 1984-86: (a) na osnovi izoliranih zob (ŠOZ) (podatki iz tab. 7) in (b) na osnovi kostnih ostankov (podatki iz Turk, Dirjec 1989, t. 1).

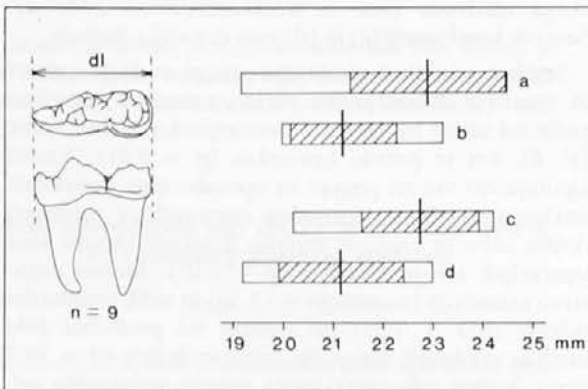
Fig. 5: Divje babe I, AST in the 1984-86 sampling area, (a) based on isolated teeth NIT (data taken from table 7), and (b) based on bone remains (data from Turk, Dirjec 1989, t. 1).

klone in manj izraženo asimetrijo. Zato so podatki bolj zgoščeni okoli srednjih vrednosti.

Analiza dolžin prvega spodnjega molarja rjavega medveda je potrdila spolni dimorfizem tudi za ta zob.

Sl. 6: Rjavi medved (*Ursus arctos* L.), statistike dolžine M_1 . Podatki iz tab. 8. Legenda: okvirček - razpon vrednosti vzorca, pokončna črta - srednja vrednost vzorca, šrafirano - srednja vrednost ± 1 SD, (a) samci, (b) samice, (c) 2/3 samcev, (d) samic.

Fig. 6: Brown bear (*Ursus arctos* L.), statistics for the M_1 lengths. Data taken from table 8. Legend: square - sample range, upright line - sample mean, hatching - mean ± 1 SD, (a) males, (b) females, (c) 2/3 males, (d) 2/3 females.

Za nas je še posebej pomembno, da spolne razlike vplivajo tudi na srednje vrednosti vzorcev, v katerih so neenakomerno pomešani predstavniki obeh spolov (tab. 8; sl. 6, c,d).

Te ugotovitve smo uporabili pri razlagi rezultatov statistik izoliranih prvih stalnih spodnjih molarjev iz Divjih bab I. Izhajajoč iz domneve o spreminjanju namembnosti brloga s časom, smo posebej za adultno in juvenilno starostno skupino analizirali dolžine analognega zoba v dveh oz. štirih stratigrafskih kompleksih, ki imajo bistveno različen StS (cfr. sl. 5). Rezultati so prikazani v tab. 9.

Analitično zanimive so predvsem srednje vrednosti (sl. 7). Te bistveno odstopajo samo pri vzorcu adultnih zob iz plasti 17a-21. Manjši odstopanja sta tudi pri juvenilnih zobeh v plasteh 8 in 10-14. Slika se ne spremeni, če zobe razdelimo na leve in desne ter tako izključimo možnost nenadzorovanega podvajanja mer, ki bi morebiti lahko vplivalo na rezultate analize. F-preizkus na podlagi vseh možnih kombinacij varianc je pokazal, da med variancami ni značilnih razlik ($p = 0.05$). Zato lahko, z domnevo o naključnosti vzorcev (cfr. Turk *et al.* 1990, 34) in normalni razporeditvi podatkov meritev, uporabimo dvosmerni t-preizkus za ugotavljanje enakosti oz. neenakosti srednjih vrednosti pri različno velikih vzorcih.

Srednja vrednost adultnih zob (29.32 mm) v plasteh 17a-21 se značilno razlikuje od srednje vrednosti juve-

Tab. 8: Statistike dolžin prvega spodnjega molarja (M_1) žive populacije rjavega medveda v Dinarskem gorstvu.Table 8: Statistics for the first lower molar (M_1) lengths of the living population of brown bear in the Dinaric Mountains.

(1) <i>Ursus arctos</i> L. Dinaridi	(2) Razpon	(3) Srednja vrednost	(4) Varianca	(5) Standardni odklon	(6) Asimetrija	
r	n	Range	Variance	Standard deviation	Skewness	
(a) Samo samci Only males	9	19.2-24.5	22.94	2.42	1.55	-1.52
(b) Samo samice Only females	9	20.0-23.2	21.20	1.16	1.07	+0.46
(c) 2/3 samecev, 1/3 samice 2/3 males, 1/3 females	9	20.2-24.2	22.74	1.41	1.18	-1.10
(d) 2/3 samice, 1/3 samecev 2/3 females, 1/3 males	9	19.2-23.0	21.16	1.54	1.24	-0.02

Tab. 9: Divje babe I, statistike dolžin prvega spodnjega molarja (M_1) populacij jamskega medveda iz vzorčnega bloka sedimentov 1984-86.Table 9: Divje babe I, statistics for the first lower molar (M_1) lengths of cave bear populations in the 1984-86 sampling area.

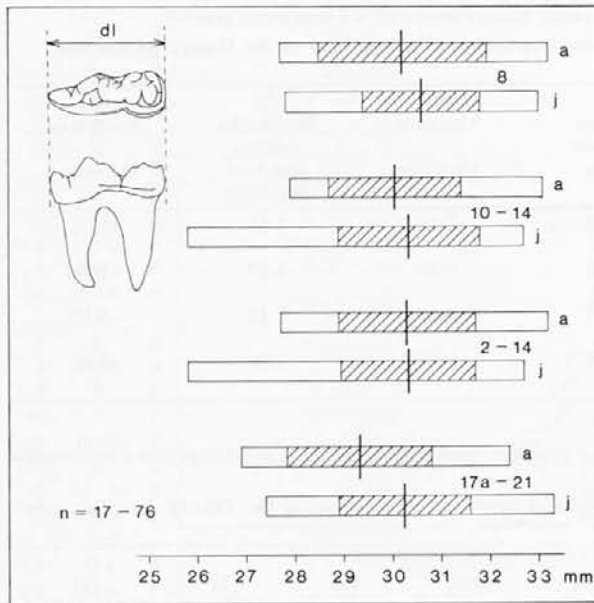
(1) <i>Ursus spelaeus</i> Rosenm. et Heinroth Divje babe I	(2) Razpon	(3) Srednja vrednost	(4) Varianca	(5) Standardni odklon	(6) Asimetrija	(7) Koefficient variacije	(8) % M_1 adultni juvenilni	
n	Range	Mean	Variance	Standard deviation	Skewness	Coefficient of variation	% M_1 adults juveniles	
1 Plast 8* Layer 8*	29	27.7-33.2	30.19	2.85	1.69	-0.04	5.59	94
1 Plasti 10-14 Layers 10-14	36	27.9-33.1	30.06	1.84	1.36	+0.20	4.52	66
1 Plasti 2-14 Layers 2-14	73	27.7-33.2	30.30	1.96	1.40	-	4.62	77
1 Plasti 17a-21 Layers 17a-21	27	26.9-32.4	29.32	2.16	1.47	+0.60	5.01	54
2 Plast 8* Layer 8*	17	27.8-33.0	30.60	1.46	1.21	-0.40	3.95	6
2 Plasti 10-14 Layers 10-14	62	25.8-32.7	30.34	2.07	1.44	-0.69	4.74	34
2 Plasti 2-14 Layers 2-14	76	25.8-32.7	30.33	1.90	1.38	-	4.45	23
2 Plasti 17a-21 Layers 17a-21	29	27.4-33.3	30.26	1.84	1.36	-0.28	4.49	46

* Statistike so izračunane na osnovi razširjenega vzorca, ki smo mu dodali M_1 najdene v plasti 8 izven vzorčnega bloka sedimentov 1984-86.* Statistics are based on a sample expanded by the M_1 's found in layer 8 outside the 1984-86 sampling area.

nilnih zob (30.26 mm) v istih plasteh ($p = 0.01$). To si lahko razložimo z velikim deležem samic in z domnevo, da so v juvenilnem vzorcu bolj enakomerno zastopani predstavniki obeh spolov. Srednje vrednosti juvenilnih zob so zato v vzorcih stabilnejše od srednjih vrednosti adultnih zob (koefficient variacije pri adultnih je 5.01 in 4.49 pri juvenilnih). Asimetrija je pri adultnih pozitivna (prevladujejo majhni zobje), pri juvenilnih pa negativna (prevladujejo veliki zobje). Vse razlike statistik se dobro ujemajo tudi s StS v plasteh 17a-21 (tab. 9, kolona 8; sl. 5). T-preizkus je pokazal tudi značilno razliko med adultnimi vrednostmi v plasteh

17a-21 in v plasteh 8 ter 10-14 ($p = 0.025$). Adultni zobje v plasteh 2-14 so večji od analognih zob iz plasti 17a-21. Verjetnost, da to ni tako je samo 2.5 %. Po drugi strani se srednje vrednosti juvenilnih zob v istih plasteh prav nič ne razlikujejo ($p = 0.05$).

Razlike v velikosti analiziranega zoba torej niso značilne za celotno mrtvo populacijo jamskega medveda iz Divjih bab I, temveč samo za določen starostni delež te populacije. Če združimo adultne in juvenilne zobe po plasteh 2-14 in 17a-21, dobimo nestrukturirani srednji vrednosti, ki sta 30.3 ± 1.4 in 29.8 ± 1.5 . Obe vrednosti bi lahko razložili tudi s spremenje-

Sl. 7: Divlje babe I, jamski medved (*Ursus spelaeus* R. et H.), statistike dolžine M_1 po plasteh. Podatki iz tab. 9. Legenda: okvirček - razpon vrednosti vzorca, pokončna črta - srednja vrednost vzorca, šrafirano - srednja vrednost ± 1 SD, (a) adultni, (j) juvenilni.

Fig. 7: Divlje babe I, cave bear (*Ursus spelaeus* R. et H.), statistics for the M_1 lengths, by layers. Data taken from table 9. Legend: square - sample range, upright line - sample mean, hatching - mean ± 1 SD, (a) adult, (j) juvenile.

nim variacijskim razponom populacij jamskega medveda in z Bergmannovim zakonom (Klein, Cruz-Urbe 1984), oboje v povezavi z ugotovljenimi klimatskimi spremembami v plasteh 2-14 in 17a-21 (Turk *et al.* 1989b, Šercelj, Culiberg 1991). Na podlagi analize pa smo ugotovili, da moramo upoštevati tudi doslej slabo upoštevano funkcionalno razlago brloga (*cfr.* Kurtén 1955; Turk *et al.* 1989a).

Ker so v plasteh 17a-21 samo analizirani adultni zobje manjši kot v plasteh 2-14 in ker je v prvih plasteh bistveno več mladičev kot v drugih, lahko domnevamo, da je bilo v času nastajanja plasti 17a-21 samic z mladiči več kot v času nastajanja plasti 2-14.

V plasteh 2-14 imamo izrazit presežek adultnih zob v plasti 8 (*cfr.* str. 15). Zato bi na podlagi funkcionalne razlage brloga pričakovali v njej povprečno večje prve spodnje molarje v primerjavi z nekaterimi plastmi zgornjega stratigrafskega kompleksa, ki vsebujejo značilno več juvenilnih zob. Vendar ni tako (*tab. 9; sl. 7*). Med adultnimi zobmi iz plasti 8 in 10-14 ni razlik (t -preizkus, $p = 0.05$). Prav tako ni razlik med juvenilnimi zobmi iz plasti 8 in adultnimi zobmi iz plasti 10-14 ($p = 0.05$). S tem popravljamo ugotovitve v članku Turk *et al.* (1989a), do katerih so avtorji prišli po drugačni poti, ne da bi upoštevali StS analiziranih zob. Edino, kar kaže na razlike med plastmi, je različen predznak asimetrije in velike razlike v standardnih odstopanjih (*tab. 9*). Glede na predznak asimetrije prevladujejo v plasti 8 večji, v plasteh 10-14 pa manjši adultni osebki. V juvenilni skupini prevladujejo večji osebki v plasti 8 in v plasteh 10-14 (negativna asime-

trija). Adultni in juvenilni zobje v plasti 8 tudi podobno variirajo kot adultni in juvenilni zobje v plasteh 17a-21 (*tab. 9, kolona 7*). Značilne so velike razlike v koeficientu variacije. V drugih plasteh so te razlike manjše.

Povezave med nadzorovanimi tafonomskimi izgubami, starostno in spolno sestavo populacij jamskega medveda

(*tab. 10; sl. 8*)

Pri "funkcionalni razlagi" podatkov, sestavljenih iz velikosti in StS zob, moramo upoštevati še različne NTI, ki bi lahko delovale starostno selektivno. Zato smo analizirali še celotne NTI, posebej za adultno in juvenilno skupino, po stratigrafskih kompleksih (*tab. 10; sl. 8*). V plasteh 17a-21 je odnos med NTI in StS drugačen kot v plasteh 2-14 (*sl. 8b*). V plasteh 2-14 je med sestavljenima vrednostima (NTI + StS) adultnih in juvenilnih primerkov negativna korelacija: juvenilni primerki imajo večje NTI in jih je manj kot adultnih in obratno. V plasteh 17a-21 je med obema sestavljenima vrednostima adultnih in juvenilnih primerkov pozitivna korelacija: juvenilni primerki imajo večje NTI in jih je več kot adultnih in obratno. Možno je, da so zobje v plasteh 2-14 in 17a-21 starostno selektivno razpadali. Zato moramo biti zadržani pri sklepih, ki temeljijo na primerjanju podatkov o SpS s podatki o StS. Možnost, da so razlike v ugotovljeni StS tafonomske narave ni povsem izključena.

Tab. 10: Divlje babe I, starostna struktura in nadzorovane tafonomske izgube izoliranih zob v vzorčnem bloku sedimentov 1984-86.

Table 10: Divlje babe I, age structure and controlled taphonomic losses of isolated teeth in the 1984-86 sampling area.

(1) Izkopi, plasti Spits, layers	(2) Tafonomska izguba* Taphonomic loss*		(3) Starostna struktura Age structure	
	% adult.	% juven.	% adult.	% juven.
1-14, 2-14	37(7)	56(48)	73(77)	27(23)
22-30, 17a-21	33(15)	45(44)	48(54)	52(46)
8-10, 8	56(27)	76(92)	79(94)	21(6)
11-14, 10-14	35(5)	55(35)	67(66)	33(34)

* Vrednosti NŠO, potrebne za računanje tafonomskih izgub, so dobljene z običajno metodo.

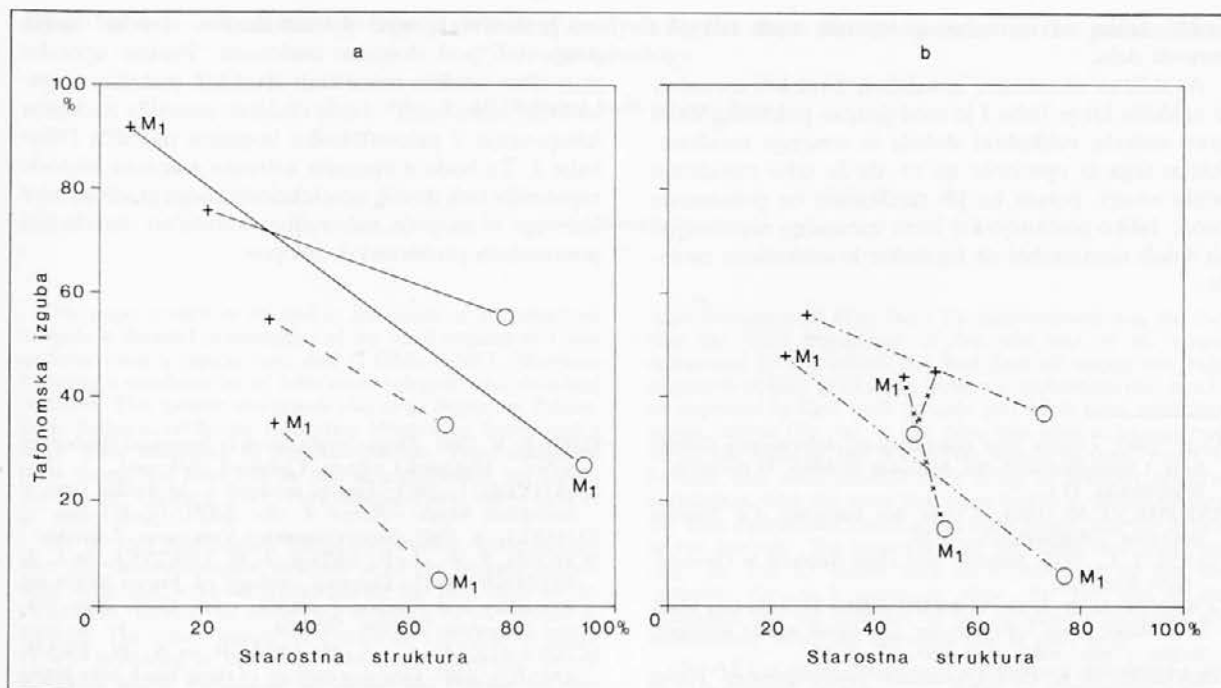
* The MNI values needed for the calculation of the taphonomic losses have been attained using the standard method.

Starostna struktura in tafonomske izgube so izračunane na osnovi vseh zob. V oklepajih so vrednosti, ki se nanašajo samo na M_1 .

Age structures and taphonomic losses are calculated on the basis of all teeth. The figures given in parenthesis denote the value quoted only for M_1 's.

Drugače je v plasteh 8 in 10-14. V plasti 8 bi lahko prišlo do ugotovljenega presežka adultnih zob (in kosti), zaradi selektivnega razpadanja. Vendar se to, z ozirom na NTI zob, ni zgodilo. Ta je precej večja v plasti 8, vendar ni starostno selektivna, kot je razvidno iz odnosov med NTI in StS (*sl. 8a*). Zato bi bila namesto "funkcionalne razlage" v tem primeru morda umestna "ekološka razlaga", povezana z rahlo spre-

Sl. 8: Divje babe I, odnos med NTI in StS med: (a) plastmi 10-14 in 8 ter (b) plastmi 17a-21 in 2-14. Upoštevani so vsi zobje skupaj iz tab. 10 in ločeno samo M_1 . Legenda: krogi - adultni, križci - juvenilni, polna črta - plast 8, prekinjena črta - plasti 10-14, črta pika - plasti 2-14, črta križec - plasti 17a-21.

Fig. 8: Divje babe I, correlation between CTL and AST between (a) layers 10-14 and 8, and (b) layers 17a-21 and 2-14. Taken into account are all the teeth presented in table 10, as well as M_1 's separately. Legend: circles - adult, crosses - juveniles, full line - layer 8, dashed line - layers 10-14, dash-dot line - layers 2-14, dash-cross - layers 17a-21.

membo variacijske širine celotne populacije jamskega medveda in z Bergmannovim pravilom (primerjaj tudi srednje vrednosti adultnih in juvenilnih zob v sl. 7). Kakorkoli že, v tem odseku je nekaj močno drugače kot v drugih plasteh zgornjega kompleksa.

IV. ZAKLJUČEK

Tafonomska analiza je pokazala: 1) da so NTI juvenilnih zob močno odvisne od terenske metode dela, 2) da so NTI vseh zob vzorca 1980-86 v negativni korelaciji z njihovo velikostjo, kar pomeni: manjši je zob, težje ga najdemo, 3) da je izražena domneva o ujemanju zaporedij NTI in erupcije zob napačna (cfr. Turk *et al.* 1989a) in 4) da v fosilni populaciji najdišča kot celote ne prevladujejo osebki, ki so poginili v obdobju rasti stalnega zobovja (na povečano smrtost naj bi vplivale težave z menjavo zob), kar je v nasprotju s splošnim prepričanjem (cfr. Turk *et al.* 1989a). Ta del populacije z morfološko dvoličnim zobovjem dokazano ni bil jeziček na tehtnici, ki bi se pri zobeh, ki prvi zrastejo, nagnil v prid adultnih, pri zobeh, ki zrastejo zadnji, pa v prid juvenilnih primerkov.

StS ne daje opore tolikokrat izraženi domnevi o lovu na jamskega medveda v srednjem paleolitiku (moustérien) in zgodnjem mlajšem paleolitiku (aurignacien).

StS in paleoklimatski podatki na podlagi pelodnih analiz potrjujejo funkcionalno razlogo brloga kot alter-

nativo spremenjeni variacijski širini populacij jamskega medveda in Bergmannovemu pravilu. SpS se dobro ujema s stanjem StS v splošnem, ne pa v podrobnostih.

Pri ugotovitvah, ki se opirajo na StS, imamo določene pomisleke: 1) na StS lahko vplivajo selektivni tafonomski dejavniki in 2) različni kumulativni učinki, ki so delovali predvsem na juvenilne zobe. Ti imajo dokazano večje NTI kot adultni zobje, ker so bolj krhki in zato hitreje razpadejo kot adultni zobje, in kot zadnje: nedoločeno število adultnih zob, ki jih imajo sicer še vedno juvenilni osebki, je nedvomno napačno opredeljenih v adultno skupino. Zato je med juvenilne zobe v vsakem primeru všteti premalo zob. Obstaja tudi nevarnost, da je ta primanjkljaj od plasti do plasti različen.

V objavljeni statistični seriji prispevkov so bili prvič v slovenski paleolitski literaturi podrobno in sistematično kvantificirani in analizirani množični živalski ostanki v paleolitskem jamskem najdišču iz obdobja zgodnjega in srednjega würma, ki je tipično za Slovenijo ter širše alpsko in dinarsko območje. Dosedanji podobni poskusi so na Slovenskem obtičali pri naštevanju "dejstev" in uporabi intuitivnih, predvsem opisnih metod. Formalne statistične metode niso bile nikoli uporabljene. Zato ni bila kakšna večja pozornost namenjena sistemu vzorčenja favnističnih ostankov, pri katerem se je sistematično upoštevala samo vertikalna razsežnost (stratigrafija), lateralna (razprostranjenost v tlorisu) pa samo izjemoma. Iz podobnih razlogov se ves čas razvoja slovenske paleo-

litske stroke ni bistveno spremenila tudi terenska metoda dela.

Analična obravnava množičnih živalskih ostankov iz najdišča Divje babe I je med drugim pokazala, kako prav metoda velikokrat določa in omejuje rezultate. Razen tega je opozorila na to, da še tako navidezno veliki vzorci, potem ko jih razčlenimo na posamezne enote, lahko postanejo kaj hitro statistično nezanesljivi ali sploh neuporabni za formalne kvantitativne metode.

Vprašanja, ki smo jih nakazali v tem in drugih prispevkih pod skupnim naslovom "Poskus uporabe statistične analize množičnih živalskih ostankov v paleolitski arheologiji", bodo dodatno osvetlila nadaljnja izkopavanja v paleontološko bogatem najdišču Divje babe I. Ta bodo z uporabo ustrezne terenske metode zagotovila tudi dovolj neselekciranega gradiva, brez katerega ni mogoče zadovoljivo statistično ovrednotiti posameznih problemskih sklopov.

- Anon. 1987, *Grizzly bear compendium*. Interagency Grizzly Bear Committee and the National Wildlife Federation. - Washington, D.C.
- BARTHE, J.-M. 1984, L'ours des cavernes. Ce familier méconnu. - *Spelunca* 16, 25-28.
- DAVIS, J. C. 1976, *Statistics and Data Analysis in Geology*. - New York etc.
- GORDON, K. R. in G. V. MOREJOHN 1975, Sexing black bear skulls using lower canine and lower molar measurements. - *Jour. wildl. managem.* 39, 40-44.
- GRAYSON, D. K. 1984, *Quantitative zooarchaeology*. Topics in the analysis of archaeological faunas. - Orlando etc.
- HAMILTON, R. J. in L. R. MARCHINTON 1980, Denning and related activities of black bears in the Coastal Plain of North Carolina. - *Int. Conf. Bear Res. and Managem.* 4, 1977, 121-126.
- HILLSON, S. 1988, The scanning electron microscope and the study of ancient teeth. - V: *Scanning Electron Microscopy in Archaeology*. BAR Int. Ser. 452, 249-260. Oxford.
- KLEIN, R. G. in K. CRUZ-URIBE 1984, *The analysis of animal bones from archaeological sites*. - Chicago and London.
- KOBY, F. - Ed. 1949, Le dimorphisme sexuel des canines d'*Ursus arctos* et d'*Ursus spelaeus*. - *Revue suisse de zoologie* 56, 675-687.
- KURTÉN, B. 1955, Sex dimorphism and size trends in the cave bear, *Ursus spelaeus* Rosenmüller and Heinroth. - *Acta Zool. Fennica* 90, 1-48.
- KURTÉN, B. 1967, Some quantitative approaches to dental microevolution. - *Journal of Dental Research* 46, Part 1, Suppl. Sept.-October, 817-828.
- LEGENDRE, S. in C. ROTH 1988, Correlation of carnassial tooth size and body weight in recent carnivores (Mammalia). - *Historical Biology* 1, 85-98.
- MAKRIDAKIS, S., S. C. WHEELWRIGHT in V. E. MCGEE 1983, *Forecasting: Methods and applications*. - New York etc., Second edition.
- MALEZ, M., B. JALŽIČ in I. LAJTNER 1988a, Ponor Sušik kod Drežnice kao primjer tafodeme spiljskog medvjeda. - *Naš krš* 14, 119-127.
- MALEZ, M., T. SLIŠKOVIĆ, A. KAPEL in Ž. OPAŠIĆ 1988b, Pečina Hrustavača kod Sanskog Mosta i njezino paleontološko značenje. - *Naš krš* 14, 69-79.
- POHAR, V. 1981, Pleistocenska favna iz Jame pod Herkovimi pečmi. - *Geologija* 24, 241- 284.
- POHAR, V. 1981, *Pleistocenska favna iz Jame pod Herkovimi pečmi*. - Magistrska naloga. Ljubljana (tipkopis).
- RAKOVEC, I. 1967, Jamski medved iz Mokriške jame v Savinjskih Alpah. - *Razpr. 4. razr. SAZU* 10, 121-203.
- RUSSELL, A. 1985, *Grizzly country*. - Vancouver, Toronto.
- SCHOEN, J. W., L. R. BEIER, J. W. LENTFER, in L. J. JOHNSON 1987, Denning ecology of brown bears on Admiralty and Chichagof islands. - *Int. Conf. Bear Res. and Managem.* 7, 1986, 293-304.
- SCHWARTZ, C. C., S. D. MILLER in A. W. FRANZMANN, 1987, Denning ecology of three black bear populations in Alaska. - *Int. Conf. Bear Res. and Managem.* 7, 1986, 281-291.
- SERVHEEN, C. in R. KLAVER 1983, Grizzly bear dens and denning activity in the Mission and Rattlesnake Mountains, Montana. - *Int. Conf. Bear Res. and Managem.* 5, 1980, 201-207.
- STIRLING, I. 1985, Imobilization of polar bears with Telazol® on the western coast of Hudson Bay during summer 1984. - *Progress Notes*, Can. Wildlife Serv. 157, 1-7.
- ŠERCELJ, A. in M. CULIBERG 1991, Palinološke in antrakotomske raziskave sedimentov iz paleolitske postaje Divje babe I. - *Razpr. 4. razr. SAZU* 32, 129-152. Ljubljana.
- TURK, I. in J. DIRJEC 1989, Divje babe I - poskus uporabe statistične analize množičnih živalskih ostankov v paleolitski arheologiji. I. Določljivi skeletni ostanki jamskega medveda. - *Arh. vest.* 39-40, 1988-1989, 61-94.
- TURK, I. in J. DIRJEC 1991, Divje babe I - poskus uporabe statistične analize množičnih živalskih ostankov v paleolitski arheologiji. III. Kostni fragmenti. - *Arh. vest.* 42, 5-22.
- TURK, I., J. KOGOVSĚEK, A. KRANJC in J. DIRJEC 1988, Fosfati in tanatomasa v sedimentih iz jame Divje babe I. - *Acta cars.* 17, 107-127.
- TURK, I., J. DIRJEC in M. CULIBERG 1989a, Divje babe I - novo paleolitsko najdišče in skupinsko grobišče jamskega medveda. Poskus tafonomske analize na podlagi vzorcev iz dveh sedimentnih in arheoloških kompleksov. - *Arh. vest.* 39-40, 13-60.
- TURK, I., J. DIRJEC, D. STRMOLE, A. KRANJC in J. ČAR 1989b, Stratigraphy of Divje babe I. Results of excavations 1980-1986. - *Razpr. 4. razr. SAZU* 30, 161-207.
- TURK, I., J. DIRJEC in A. ŠMIDOVNIK 1990, Divje babe I - poskus uporabe statistične analize množičnih živalskih ostankov v paleolitski arheologiji. II. Razbite dolge mozgovne kosti jamskega medveda. - *Arh. vest.* 41, 25-42.

Divje babe I - an attempt to apply statistical analysis to the mass animal remains in the palaeolithic archaeology

IV. Isolated teeth of cave bear

Summary

This paper comes as an end to the series of contributions bringing a detailed presentation of the fossil remains of *Ursus spelaeus* from a typical cave den at Divje babe I (Slovenia) by using a combination of both archaeological and statistical methods. This specific site stands also as an important Palaeolithic findspot exhibiting numerous Mousterian levels and a single level belonging to the Aurignacian. The Palaeolithic finds themselves have not as yet been published; for others see Šerclj, Culiberg 1991; Turk, Dirjec 1989, 1991; Turk *et al.* 1988, 1989a,b, 1990.

The present contribution brings taphonomic, palaeoecological, and palaeoecological analyses of all the isolated permanent teeth that were recovered during the first stage of the excavation, carried out under the direction of M. Brodar in 1980-86. The entire sample of a total of 13,453 teeth (table 1) was produced at the time without any resorting to the screening and/or washing of the sediments. For the purpose of comparing the different methods of sampling, a smaller sample of teeth (table 6) that was subsequently obtained by way of screening and washing the sediments through screens 10, 3, and 0.5 mm was then subjected to the taphonomic analysis as well. This latter procedure has now been applied since 1990 during the second, as yet unpublished stage of excavation.

In the course of analysing the evidence, only the methods of descriptive statistics were employed in correlation with the following analytical measurements:

- (1) minimum number of individuals (MNI) (table 3; fig. 2),
- (2) controlled taphonomic losses (CTL) (tables 4-6, 10; figs. 1, 3, 4, 8),
- (3) number of identified teeth (NIT) and age structure (AST) (tables 7, 10; figs. 2, 5, 8),
- (4) sex structure (SST) (tables 8, 9; figs. 6, 7).

The methodology of calculating the MNI and the issues involved in this specific analytical measurement are discussed in detail in Grayson (1984).

The CTL was obtained by means of subtracting the percentage of the "survived" teeth from hundred percent (*cf.* table 4).

The NIT stands for all the teeth found (*cf.* NISP in Grayson 1984).

The AST has arbitrarily been divided into two groups, juvenile and adult, the division being based on the inner structure of roots and crowns of the teeth (*i.e.* either hollow or massive teeth). The method has proved to be deficient because, at a certain ontogenetic stage, some specimens could be classified in either of the two groups for the reason of having teeth with their roots and/or crowns still hollow (classified juvenile here) as well as teeth with their crowns and roots already solid (classified adult here).

The SST was determined on the basis of the lengths of the first lower molar (M_1) as correlated to the general size of the individuals (Legendre, Roth 1984), and sexual dimorphism in bears (Anon. 1987; Gordon, Morejohn 1975; Stirling 1985) (table 8; fig. 6).

The MNI for the Divje babe I site was found to be 652, or slightly more than one individual per m^3 of the sediments.

The CTL of all the teeth for this locality was found to be 31.2%. However, total taphonomic loss of the teeth must have been somewhat larger than the CTL established in the procedure described. The CTL of the juvenile teeth is much dependent on the sort of the field recovery technique employed, and - much the same as in the adult teeth - it is in negative correlation with the sizes of individual teeth (fig. 3).

Also determinable from the CTL measurement was the fact that the fossil population of this site was by no means dominated by individuals that had died off during the stage of growth of their permanent teeth, *i.e.* individuals that should be expected to have both juvenile and adult teeth according to our criteria (fig. 4a). It was these that were to be expected to tip the scale of the AST. This would, in turn, result in juvenile and adult pairs of teeth being in constant negative correlation, with the teeth that grow first (*e.g.* M_1) exhibiting the least taphonomic losses in the adult group, and the largest in the juvenile. The situation with the teeth that grow last (*e.g.* M_3 and I_3) would then be expected to be just the opposite. Fig. 4a,b seems to show that the loss of the deciduous and the eruption of the permanent teeth did not substantially affect the mortality rate in cave bear.

The AST of teeth, which is in a significant correlation with the osteological evidence ($r = 0.753$, $p = 0.001$), has been found to give no support whatsoever to the often repeated hypothesis that the teeth and other remains of cave bear must have accumulated in caves because of the cave bear being the target of a specialized hunt during the Middle and early Upper Palaeolithic Period (fig. 5) (Turk, Dirjec 1989).

Both the AST and the palaeoclimatic data based on pollen analyses (Šerclj, Culiberg 1991) confirm that the function of the den provides a reasonable basis for an interpretation alternative to that of a change in the variability of fossil populations, as well as to the Bergmann rule (Kurtén 1955; Turk *et al.* 1989a). Variations in the AST profile, which comprises the Middle and in part the Early Würm glaciation (Turk *et al.* 1989b), may be attributed to the frequent climatic changes during the last glacial. During the periods of long and cold winters, the demand for cave dens, as well as the frequentation of these, was certain to be on the increase, which would give rise to rivalry within one or more bear species as well as with other carnivores and man. Owing to the assumption that cave dens must have been used as places of hibernation by different categories of bears alternatively, *i.e.* at times probably by some adult solitary males and at other times by the more sociable cubs and females with cubs (*cf.* Anon. 1987; Schoen *et al.* 1987), the "adult or juvenile surpluses" established at Divje babe I site may well be related to some specific palaeoclimatic and palaeoecological conditions (fig. 5). The adult surpluses may thus be related to the severer conditions during the winter half of the year and to the ensuing den problems; such conditions would naturally grant privilege to the adult dominant-type males. On the other hand, during the hibernationally favourable periods, Divje babe I would then be occupied by subadult individuals and by female bears with cubs. Consequently, the lower segment of the section, with its number of cubs higher than that of the adults, represents indeed the essentially more favourable vegetational, *i.e.* climatic conditions, at least favourable in comparison with the upper segment (Šerclj, Culiberg 1991; Turk *et al.* 1989b).

In general features, though not in details as well, the AST has been found to fairly correspond with the SST. On the average, statistical analyses have shown the M_1 lengths to be larger in the adult teeth coming from layers 2-14 than in those found in layers 17a-21 (table 9; fig. 7). Since statistically significant differences between individual sedimentary units have been established solely in adult teeth ($p = 0.025$), whereas in layers 17a-21 also between juvenile and adult teeth ($p = 0.001$), the smaller teeth in layers 17a-21 may be attributed to a higher number of females. The above figure

corresponds well with the rather high percentages of cubs established in layers 17a-21 (fig. 5). The differences in M_1 sizes such as observable through the passage of time are in no way a characteristic typical of the cave bear population as a whole (which could well be explained through the application of the Bergmann rule) but only of a specific age group; this, in turn, is explainable in terms of the den function and age-selective CTLs (cf. figs. 8a and b). Metaphorically speaking, a cave-den had three principal functions: it may have served as a "hotel" (for adults), a "kindergarten", or a "maternity ward". At Divje babe I, the latter two functions seem to have prevailed. However, not all differences in the size of M_1 offer themselves to an interpretation in terms of the function of the den. Upon due consideration of the age-nonspecific CTLs (fig. 8a), the comparison of the size of teeth and the AST between layer 8 and layers 10-14 seems to speak in favour of the more usual interpretation in terms

of a change in variability based on Bergmann rule (cf. Pohar 1981; Rakovec 1967). In layer 8, not only has the function of the den undergone a change (cf. Turk *et al.* 1989a) but a number of major changes have occurred within the fossil population as a whole, which is expected to be explained in further detail by the palaeontological analysis of the evidence planned in near future.

The problems left open by the present as well as the rest of the contributions presented under the common title "An Attempt to Apply Statistical Analysis to the Mass Animal Remains in the Palaeolithic Archaeology" are certain to be solved by further excavations to be carried out at Divje babe I. Along with an improved recovery technique to be applied, these are also certain to provide us with sufficient unbiased evidence, which is a major prerequisite for a truly satisfactory statistical evaluation of individual problem areas.

Ivan Turk
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Novi trg 5
SLO-61000 Ljubljana

Janez Dirjec
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Novi trg 5
SLO-61000 Ljubljana

Irena Debeljak
Paleontološki inštitut Ivana Rakovca
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Novi trg 5
SLO-61000 Ljubljana

Đuro Huber
Zavod za biologiju
Veterinarski fakultet
Heinzelova 55
HR-41000 Zagreb

Mezolitско najdišče Pod Črmukljo pri Šembijah

Mitja BRODAR

Izveček

Prikazano je mezolitско najdišče Pod Črmukljo pri Šembijah. Stratigrafije ni, najdbe so v humusu. Pri izkopavanju, ki je zajelo le del najdišča, je bila vsa usedlina presejana. Na tablah so predstavljeni vsi artefakti. Značilne so geometrične oblike, med katerimi pa ni nobenega segmenta. Najdišče se prišoja tardenoisenskemu tipu mezolitika, čeprav je možno reči tudi, da pripada castelnovieniu, kar pa v našem prostoru ne pomeni vsebinske razlike.

Široka dolina Reke poteka pri Ilirski Bistrici proti severozahodu. Sledita ji železnica in glavna cesta. V Ilirski Bistrici se odcepi stranska cesta proti Knežaku in se po severovzhodnem pobočju doline v serpentinah vzpenja proti sedlu pri Šembijah, tam se prevali v dolino Pivke, doseže Knežak in Zagorje ter se v Pivki spet spoji z glavno cesto. Vas Šembije leži še na južni strani sedla. Pred prihodom v vas cesta prereže navpično skalno steno, ki se, tu in tam nekoliko pretrgana, vleče precej daleč. Pod Šembijami je večja stopnja, pod katero leži naše najdišče (*sl. 1*). Skalna stena se

Sl. 1: Pogled na skalno steno pri Šembijah, pod katero je najdišče Pod Črmukljo.

Abb. 1: Blick auf die Felsenwand bei Šembije, unter der sich der Fundort Pod Črmukljo befindet.

Abstract

The article presents the mesolithic site of Pod Črmukljo near Šembije. There is no stratigraphy, the finds lying in the topsoil. All the excavated deposits were sieved during the excavation, which covered only part of the site. All the artefacts are shown in the illustrations. The geometric forms, among which there are no segments, are indicative. The site belongs to the Tardenoisian type of mesolithic, although it might also to the Castelnovian. However that does not mean a great internal difference on Slovenian territory.

celo nekoliko uviha, tako da tvori manjši previs (*sl. 2*).

Dalj časa in mnogo spraševanja je bilo potrebno, da smo dognali ime najdišča. Najprej smo zvedeli za oznako spodmol. Ta je po krasu pogosta, toda povsod dopolnjena s svojilnim prilastkom (Betalov, Županov); brez tega gre le za splošno oznako pojava. Dalje smo zvedeli tudi za ime presadnik. Domačini so namreč v prejšnjih časih na bolj ravnih prostorih pod steno, ki so zaščiteni proti burji, gojili zeljne sadike, ki so jih pozneje presajali na njive. Toda tudi to ime je občno in ne označuje ravno našega najdišča. Končno nam je

Sl. 2: Pod Črmukljo pri Šembijah. Pogled na previs, pod katerim je najdišče.

Abb. 2: Pod Črmukljo bei Šembije. Blick auf den Felsenvorsprung, unter dem der Fundort ist.

starejši možak povedal, da se predel pod steno imenuje Pod Črmukljo. Kaj naj to ime pomeni, sam ni vedel, toda ker gre za ledinsko ime, smo ga sprejeli.

Najdišče je odkril gospod Mario de Ruiz iz Vicenze, ki se je amatersko ukvarjal z arheologijo. Ko je bil na počitnicah na Reki, je pri enem od izletov opazil navpično skalno steno. Šel je bliže in položaj se mu je zdel ugoden. Nekaj dni pozneje je prišel drugič in začel kopati. Takoj je našel prve kremence. Zato je kopal dalje. Na prostoru nekaj več od 1 m² (glej skico izkopavanja) je našel 441 kremencev, od tega 39 artefaktov. V tem stadiju je izkopavanje prekinil in mi dne 28. julija 1964 napisal pismo, v katerem me je obvestil o odkritju. Po mojem odgovoru sva se dobila v Ilirski Bistrici. Pokazal mi je najdišče, povedal, kako ga je našel, in mi izročil vse izkopane predmete. Za uslugo se g. M. de Ruizu pristrčno zahvaljujem.

Pri obisku najdišča aprila naslednjega leta smo našli nov izkop. Poleg de Ruizove sonde je bila približno enako globoko izkopana še ena, ki je bila le malo večja, toda nepravilne, skoraj okrogle oblike. Dno je bilo pokrito z vejami, ki so bile zasute s prej izkopanim materialom. Kdo je tokrat kopal, ni bilo mogoče ugotoviti. Zato smo se odločili, da bomo še isto leto izvedli izkopavanje, čeprav manjše, in vendar dobili sliko najdišča prej, preden bi ga morebitno nadaljevanje divjega kopanja uničilo, saj za njegov obseg nismo vedeli.

Izkopavanje je trajalo od 16. do 21. avgusta 1965. Prostor je bil precej zaraščen. Očistili smo v glavnem le toliko, kolikor smo pozneje izkopali (sl. 3), saj je najdišče pod trnjem varnejše. Na prostoru, ki smo ga nameravali preiskati, smo zakoličili kvadratno mrežo. Ker smo že vedeli, da so najdbe takoj pod površino, smo že začeli z vso potrebno previdnostjo. Ker smo že pri prejšnjih ogledih ugotovili, da je humus precej suh, smo prinesli s seboj žičnata sita, da bi poskusili, ali bo možno sejanje brez vodnega izpiranja. Poskus se je dobro obnesel. Usedlina je bila dovolj suha, da se luknje niso mašile. Zato smo ta način iskanja artefaktov ohranili in je šel ves izkopani material skozi sita. V začetku smo sejali trikrat. Najprej skozi sita z dva centimetra velikimi luknjami. Kar je šlo skozi, je

prišlo na sito z en centimeter velikimi luknjami in ostanek je šel na sito s petmilimetrskimi luknjami. Ostanke na situ smo sproti pregledali in pobrali iz njih kremence. Kmalu smo opustili največje sito, ker se je pokazalo, da pri dani granulaciji premer lukenj 1 cm popolnoma zadošča (sl. 4). Luske, ki so bile manjše od 5 mm, so sicer lahko šle skozi najmanjše sito, toda tako majhnih koščkov ni veliko. Tu in tam smo katerega našli na presejanem kupu, toda nikdar ni šlo za artefakt, ampak vedno le za drobir. Tudi če dopustimo, da nam je kakšen artefakt le ušel, je vendar gotovo, da smo jih našli mnogo več, kakor bi jih pri še tako natančnem kopanju.

Že po de Ruizovih najdbah se je videlo, da bo število sileksov veliko. Obenem je bilo tudi jasno, da niso v primarni legi, saj so bili v humusu nešteto premetani. Zato smo opustili običajno oštevilčenje vsakega predmeta posebej in tudi merjenje koordinat, saj to ne bi imelo smisla. Odločili smo se za sejanje vsakega kvadratnega metra posebej in je vsak predmet dobil le oznako svojega kvadratnega metra (sl. 5). Ker na nedotaknjene usedline, ki bi tudi vsebovale artefakte, nismo zadeli, tega načina ni bilo treba spreminjati in velja rečeno za vse artefakte. Odkrili in pregledali smo nekaj več kot 10 m² veliko površino.

Pod humusom, ki je različno debel in doseže največjo debelino (približno 45 cm) v kvadrantu »i«, se nam je povsod pokazala zelo svetlosiva plast, ki smo jo imeli za sigo. Ta dozdevna sigo je bila povsod sterilna. Pri poskusnem kopanju v globino se je pokazalo, da postaja vedno trša oziroma bolj kompaktna. Pri udarcih s krampom je začela dajati kamenit zvok. Pri pregledu odluščenih kosov smo s presenečenjem ugotovili, da imamo pred sabo lapornato razvito temeljno kamenino. To je usedlina, ki se navadno pojavlja na prehodu iz krede oziroma apnenca v fliš. O sigasti plasti torej ni govora, gre le za preperel zgornji

Sl. 4: Pod Črmukljo pri Šembijah. Sejanje.

Abb. 4: Pod Črmukljo bei Šembije. Das Seien.

Sl. 3: Pod Črmukljo pri Šembijah. Delno izkopana površina. Levo je velika skala z začetno točko merskega sistema.

Abb. 3: Pod Črmukljo bei Šembije. Zum Teil ausgegrabene Oberfläche. Links ist ein großer Felsen, mit dem Ausgangspunkt des Meßsystems.

del temeljne kamenine, na kateri leži neposredno humusna plast. Edina kulturna plast je torej humus in globlje raziskovanje ni potrebno.

V humusu so sicer vidne neke barvne spremembe, ki pa jih ne smemo razlagati kronološko, ker vemo, da je bil humus mnogokrat prekopavan. Zaradi tega tudi ne moti nekaj kosov keramike, saj je izključeno, da bi šlo za istočasne kulture. Prazgodovinsko gradišče je bilo neposredno nad našim najdiščem na platoju nad skalno steno. Pojav keramike torej ne preseneča, z mnogo starejšimi mezolitskimi najdbami pa se je pomešala pri obdelovanju.

Dobili smo tudi precej kosti oziroma kostnih drobcov, toda le malo kosti oz. zob je bilo dovolj ohranjenih za določitev. Omeniti je treba, da je večina kostnega drobirja bolj ali manj črno ožgana. Posamezni koščki so bili tudi beli, torej popolnoma kalcinirani. Pravega ognjišča nismo odkrili. Posameznih koščkov lesnega oglja nismo zbirali, saj je s prekopavanjem lahko prišlo do mešanja z mlajšim ogljem. Določljivih kostnih fragmentov in zob je le 30, tako da je več vrst zastopanih le z enim primerkom. Obdelala in objavila jih je Vida Pohar (1986), zato naštejmo le odkrite vrste: *Crociodura russula*, *Martes sp.*, *Meles meles*, *Lutra lutra*, *Lynx lynx*, *Sus scrofa*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Bos seu Bison*, *Ovis seu Capra in Columbella rustica*. Zadnjo je določil J. Bole in se mu za uslugo lepo zahvaljujem. Poharjeva postavlja navedeno favno v čas med preborealom in starejšim atlantikom, kar, enostavneje rečeno, pomeni, da spada v boreal. Morda bi k temu pripomnili le, da vsaj konec preboreala tudi še prihaja v poštev.

Uporabljena kremenova surovina kaže precej drugačno sliko, kot jo poznamo iz starejših kultur. Kvalitetnega sivega marmoriranega kresilnika, ki je tako značilen za naš gravettien, ni več. Tudi druge kakovostne vrste

nastopajo le v posameznih primerih. Prevladuje temnosiva barva raznih slabših vrst kremenovine. Le zdi se (ker takšna študija ni bila narejena), da je po materialu zbirka blizu najdiščem z Ljubljanskega barja.

Vseh kremencev smo zbrali okrog 3000. Obdelanih je 290, drugo so odpadki in luske. Če odštejemo še tiste predmete, katerih obdelava je bolj površna in nimajo kakšne določene oblike, ostane 157 artefaktov. Vsi ti so narisani na tablah (risala Dragica Knific-Lunder).

Seznam zbrane kamene ostaline je takle:

prodnik	2
jedro	25
odbitek, razbitina	2750
strgalo	11
klinica	119
retuširana klinica	8
praskalo	33
vbadalo	25
prečna retuša	17
zajeda	12
izroba	6
tardenois konica	2
trapez	8
trikotnik, širok	3
trikotnik, ozek	7
gravetirana klinica	6
razno	9
	3049

Med tolikim številom najdb bi pričakovali več surovine, vendar sta nedotaknjena le dva majhna prodnika.

Jedra, ki jih je 25 (t. 1: 1-11; 2: 1-4), so različna. Večkrat je na njih še skorja prodnika. Sledovi odbitkov kažejo raznosmerno odbijanje. Le na štirih jedrih je vidno odbijanje razmeroma dolgih in ozkih klinic. Negativi kažejo nepravilne oblike klinic in tudi odbijanje je le približno vzporedno, tako da so tudi ta jedra še daleč od pravih oblik, znanih iz mnogih mezolitskih najdišč.

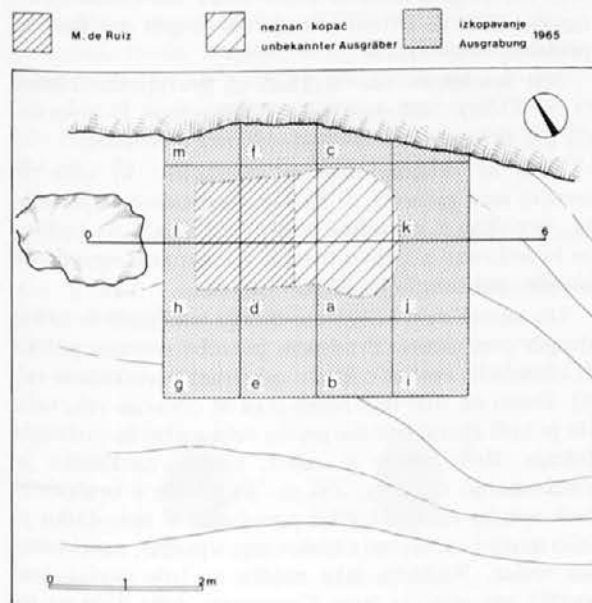
Nad 90% je odbitkov, lusk in razbitin. Ta številka kaže na to, da se Pod Črmukljo ljudje niso samo občasno ustavljali, ampak da so tukaj vsaj občasno dalj časa bivali.

Strgala se med kamenim orodjem pojavljajo tudi v mezolitiku, seveda pa nimajo več pomembnejše vloge. Kot strgala smo označili 11 orodij (t. 2: 5-11). Toda če je strgalo v srednjem paleolitiku tipični izdelek z določenimi značilnostmi, se pozneje ta tipičnost izgublja, tako da si pod strgalom v mezolitiku ne smemo več predstavljati npr. strgala La Quina. V precejšnji meri že v mlajšem paleolitiku, še bolj pa v mezolitiku označujemo s terminom strgalo razne odbitke, ki imajo en rob bolj ali manj retuširan. Rečeno pomeni, da je vsako strgalo drugačno, kar lepo kažejo risbe.

Že na jedrih vidimo, da pravih odbijanja skoraj ni bilo. Če pogledamo klinice, se to potrdi. Skupno jih je 127 (t. 2: 12-29), toda če upoštevamo, da je tudi

Sl. 5: Pod Črmukljo pri Šembijah. Tloris z označenimi kvadratnimi metri.

Abb. 5: Pod Črmukljo bei Šembije. Grundriß mit bezeichneten Quadratmetern.

precej orodij na klinicah, jih je še precej več. Le redke med njimi imajo vzporedne robove in enakomerno debelino. Večjih primerkov, ki bi jih lahko označili za kline, ni. V veliki večini so klinice neobdelane. Le nekaj jih ima parcialno retušo na enem ali obeh robovih, popolnoma obdelanih pa sploh ni. Mnogo jih je, ki že mejijo z odbitki. Večkrat gre za subjektivno odločitev o tem, kaj ni več odbitek, ampak je že klinica. Zaradi tega je tudi število klinic nekoliko negotovo.

Praskal je med orodji precej, saj jih naštejemo 33 (*t. 3: 1-26*). Med njimi je nekaj tipov, n.pr. praskalo na klini, nohtasto praskalo, praskalo na odbitku in dvojno praskalo. Nekaj je pa takih, ki pravzaprav ne ustrezajo nobenemu od tipov. Izdelava niha med zelo dobro in zelo površno.

Tudi vbadala so s 25 primerki (*t. 3: 27-32; 4: 1-15*) kar dobro zastopana. Podobno kakor pri praskalih, lahko med vbadali najdemo nekaj tipov, so pa vmes tudi naključne oblike. Poseben primer so mikrovbadala, ki jih v starejših kulturah ni. Vprašanje, ali gre res le za odpadke pri izdelavi trapezov ali pa tudi za vbadala, je zanimivo, vendar pa se v tej zvezi z njim ne moremo ukvarjati. Vsekakor so mikrovbadala sestavni del mezolitskega inventarja.

Prečno retušo ima 17 artefaktov (*t. 4: 16-32*). V večini primerov gre za poševno prečno retušo, ki je leva ali desna. Enako se pojavljata tudi obe varianti, izbočena in vbočena. Razen enega, ki je narejen z zgornje strani (*t. 4: 16*), so vsi drugi primerki narejeni s spodnje strani. Na redkih primerkih je retuša lepa in skrbno izdelana, za večino pa lahko rečemo, da je izdelava površna. Morda bi pri dveh ali treh primerkih lahko celo dvomili o tem, da gre za namerno retušo. Vsekakor pa je prečna retuša ena od bistvenih prvin kamene kulture Pod Črnučko. Vprašanje, koliko je s tem ta kultura vezana na mlajši paleolitik, mora ostati odprto.

Tudi zajed je precej, naštejemo jih 12 (*t. 4: 33-38; 5: 1-6*). Velika je samo ena, oziroma sta na istem artefaktu dve (*t. 4: 33*). Vse druge so majhne in nekatere tudi zelo plitve.

Zelo zanimiva je naslednja skupina izrobljenih artefaktov. Izrobe so posebna značilnost gravettiana. Čeprav se ponekod tudi v mezolitiku v posameznih primerih še pojavljajo, pa niso več bistvena kulturna sestavina. V našem najdišču smo v to skupino uvrstili 6 artefaktov (*t. 5: 7-12*), pri čemer pa je treba priznati, da bi dva od njih (*t. 5: 8,11*) pri ostrejšem kriteriju morda ne prišla zraven. Od ostalih štirih imata dva izrobi bazalno (*t. 5: 9,10*) in dva terminalno (*t. 5: 7,12*). Kot izrobljeno konico lahko označimo le artefakt *t. 5: 10*, medtem ko je artefakt *t. 5: 9* samo bazalni fragment in ne moremo niti sklepati o tem, kakšen je bil njegov terminalni zaključek.

Doslej navedeni tipi nastopajo tudi že v starejših obdobjih, čeprav deloma v drugačnih variantah. Pod Črnučko pa smo našli nekaj tipov, ki so novi in značilni za mezolitik. To so tardenois konice in geometrične oblike mikrolitov.

Pri preverjanju tipologije tardenois konic se je pokazalo nepričakovano dejstvo, da je ta tip zelo slabo

opredeljen. Pod označbo tardenois konica so objavljene različne oblike. Tudi definicije, kolikor jih najdemo, so različne. Zdi pa se, da so temeljne značilnosti: koničasti terminalni zaključek klinice, obvezno retuširan bazalni rob in vsaj parcialna retuša na levem ali desnem robu. Naša dva primerka (*t. 5: 13,14*) to imata in ju upravičeno smatramo za tardenois konici.

Pomembna sestavina mezolitika so artefakti, za katere pravimo, da so geometričnih oblik. To so segmenti, trikotniki in trapezi. Te oblike že v mlajšem paleolitiku niso popolnoma neznane, posamezni taki artefakti se najdejo tu in tam. Medtem ko v mlajšem paleolitiku ti artefakti nimajo nikoli identifikacijske vrednosti, pa je v mezolitiku ravno narobe. Tedaj postanejo bistveni sestavni del kulturne ostaline in v veliki meri odločajo o njeni pripadnosti.

Od geometričnih oblik so segmenti v splošnem zelo redki, medtem ko so trikotniki in zlasti trapezi številni. Pod Črnučko segmenta nismo našli nobenega, toda trikotnikov in trapezov je kar lepa zbirka. Tipologija trikotnikov še zdaleč ni zadovoljivo dognana. Vse pestrosti oblik še noben sistem ni v celoti zajel. Osnovna delitev je največkrat na enakokrake in raznostranične trikotnike. Za najdenih 8 trikotnikov ta delitev ne prihaja v poštev, saj vsi spadajo med raznostranične. Toda med njimi je vendarle precejšnja razlika, tako da jih ni težko razdeliti v dve skupini. V prvi skupini sta dva, ki ju lahko označimo za navadna raznostranična trikotnika (*t. 5: 15,16*). Druga skupina je zelo poudarjeno mikrolitska, k čemur ne prispeva toliko zmanjšanje dolžine, ampak predvsem izredno zmanjšanje širine, nekoliko pa tudi debeline (*t. 5: 27-32*). Tudi tipologija trapezov je zapletena. Med najdenimi jih 6 lahko označimo za navadne trapeze (*t. 5: 21-26*). Od drugih imata dva konkavno po eno retuširano stranico (*t. 5: 19,20*), pri drugih dveh pa sta konkavni obe retuširani stranici (*t. 5: 17,18*). Pri navedeni razdelitvi je artefakt *t. 5: 17* do določene mere problematičen. Krajša od obeh vzporednih stranic je pri tem artefaktu tako kratka, da je skoraj ni več. Na pogled daje artefakt videz trikotnika. Med trapeze smo ga uvrstili, ker je po drugih značilnostih podoben sosednjemu (*t. 5: 18*).

Šest artefaktov smo označili za gravetirane klinice (*t. 5: 33-38*). Nekateri so le fragmenti in je mogoče, da gre pri enem ali dveh za ostanek trikotnika.

Sledi še skupina devetih artefaktov, ki smo jih uvrstili med razno (*t. 5: 39-47*). Nedvomno so obdelani, pretežno z gravetno retušo. Po obliki so različni in bi nekatere s težavo uvrstili v katero od navedenih skupin, pri drugih pa še to ni možno.

Ob navedenem kamenem orodju smo našli še nekaj drugih predmetov. Predvsem je treba omeniti polžka (*Columbella rustica*), ki sta od strani preluknjana (*sl. 6*). Desni na sliki ima razen tega še odrezan vrh, tako da je tudi zgoraj nastala precej velika pravilno okrogla luknja. Rob luknje ni oster, ampak zaokrožen in enakomerno obruščen. Zdi se, da je bila z brušenjem tudi spodaj reza nekoliko povečana. V mezolitiku je bilo močno razširjeno okraševanje s polžki, nanizanimi na vrvico. Najbližja taka najdba so trije preluknjani polžki iste vrste iz jame Cavernetta della Trincea na

Tržaškem krasu (Andreolotti, Stradi 1964, 83). Pod Črmukljo je bil najden tudi prelomljen metapodij svinje z dvema nepravilnima luknjama (sl. 7: 1), ki sta v primerjavi z drugimi podobnimi primerki na neobičajnih mestih. Odlomek jelenjega parožka, dolg 7 cm (sl. 7: 2), ne kaže znakov uporabe, vidi pa se nekaj krajših vrezov s sileksom. Dalje sta bila najdena dela dveh večjih lepo okroglih apnenih prodnikov (premer 7 in 5 cm). Na najdenih kosih ni opaziti uporabe.

Vsi tipi so izdelani nekako površno, tudi v naključnih oblikah. Tipični in lepo izdelani pa so geometrični artefakti (trapezi, trikotniki) oziroma vse oblike, značilne za mezolitik. Najdišče ni izčrpano. Če se bo kdaj pokazala potreba po večjem številu artefaktov zaradi jasnejše kulturne slike, je možno nadaljevati izkopavanja na razširjenem prostoru. Skalna stena je več sto metrov dolga. Prostori pod steno so dobro zaščiteni pred burjo, kar sledi že iz tega, da so jih uporabljali za vzgojo sadik. Verjetno obstaja še kakšno mesto, ki je bilo primerno za bivanje. Morda bi bilo vredno iskati tudi pod drugimi stenami, ki jih je v tem področju še nekaj.

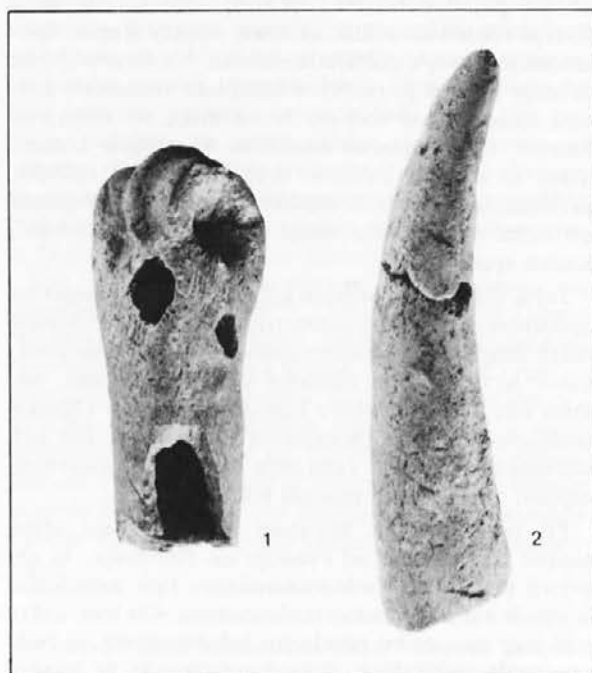
Ko je bil obstoj diluvialnega človeka priznan, je bila s tem kamena doba razdeljena na dve temeljni obdobji, paleolitik in neolitik. Kako je potekal prehod med njima, v začetku ni bilo pomembno. Nekateri raziskovalci so sploh domnevali, da gre za velik hiatus, ki je nastal zaradi tega, ker naj bi bil velik del Evrope takrat sploh neposeljen. Kmalu pa so se začela množiti odkritja kulturnih ostankov, ki niso spadali v neolitik, bili so pa tudi močno različni od tistih, ki so jih poznali iz paleolitika. Ta razlika je bila predvsem v izraziti majhnosti artefaktov. Obenem se je kmalu pokazalo, da so te kulture, kjer so se dale datirati, vedno mlajše od paleolitika in starejše od neolitika. Spadajo torej v vmesno dobo med paleolitikom in neolitikom in začeli so jih označevati za mezolitske. Pri tem je bilo že v začetku jasno, da ne gre za enotno kulturo, ampak je to le skupna oznaka za razne kulturne pojave tega vmesnega časa. V zadnjih letih se je pojavila vrsta avtorjev, ki so opustili poimenovanje mezolitik in govorijo o epipaleolitiku. Glede na dejstvo, da se paleolitski lovsko zbirateljski način življenja nespremenjeno nadaljuje, se zdi tako poimenovanje celo logično. Zaradi tega nespremenjenega načina življenja je bilo to prehodno obdobje tudi vedno vezano na paleolitik in nikoli na neolitik. Morda je vredno omeniti,

da poimenovanje epipaleolitik sploh ni novo. Uporablja ga npr. že Obermaier (1927, 155), ki pa tudi pravi, da poimenovanje ni novo, kar utemelji s citatom iz leta 1912. Se pa temu staremu poimenovanju spreminja vsebina. Obermaier je razdelil mezolitik na epipaleolitik, praneolitik in protoneolitik; glede na to je epipaleolitik le del mezolitika. Avtorji, ki zdaj uporabljajo poimenovanje epipaleolitik, pa pod njim razumejo ves mezolitik. Res pa tudi je, da Obermaierjev epipaleolitik obsega skoraj vse, kar zdaj prištevamo k mezolitiku.

Ne glede na to, kako in v kolikšni meri je bilo v preteklosti uporabljano poimenovanje epipaleolitik, je vendar dejstvo, da je ves čas daleč prevladoval pojem mezolitika. To ima svoje utemeljene razloge. Če se pri izdelavi kamenega orodja še nadaljuje paleolitska tradicija, pa za oblike tega orodja to vsekakor ne drži. V tem pogledu je prišlo do bistvenih sprememb. Mikrolitizacija, ki se sicer pojavlja že v razvoju mlajšega paleolitika in je proti njegovemu koncu včasih že zelo močno poudarjena, postane v mezolitiku prav ekstremna. Tudi v slovenski literaturi je bil pojav mikrolitizacije že nekajkrat omenjen, vendar vedno v nekakšnem relativnem pomenu. Nimamo še določene meje, ki bi delila tisto, kar je veliko (normalno), od tistega, kar je majhno. To mejo določa Rozoy (1981, 11) pri 5 cm dolžine in 5 mm debeline (pri tem ne gre za posamezne artefakte, ampak mora biti delež mikrolitov med obdelanim orodjem po njegovem 10 - 50 %). Če ta meja morda velja za Francijo, za naše najdbe gotovo ni primerna, saj bi velik del našega gravettien potemtakem že spadal v mikrolitik, ki pa

Sl. 7: Pod Črmukljo pri Šembijah. Metapodij svinje z dvema nepravilnima luknjama in jelenji parožek. M. 1:1.

Abb. 7: Pod Črmukljo bei Šembije. Das Schweinmetapodium mit zwei unregelmäßigen Löchern und eine Hirschgeweih-sprosse. 1:1.

Sl. 6: Pod Črmukljo pri Šembijah. Preluknjana polžka (*Columbella rustica*). M. 1:1.

Abb. 6: Pod Črmukljo bei Šembije. Die zwei perforierten kleinen Schnecken (*Columbella rustica*). 1:1.

je po navedenem avtorju znak mezolitika. Za naše razmere bo treba to mejo postaviti precej nižje. V kamenih industrijah mezolitika se vidi prelom s paleolitsko tradicijo predvsem v pojavu geometričnih oblik orodja. Za kako velik prelom s tradicijo gre, tudi zelo prepričljivo kaže popoln propad paleolitske umetnosti.

Paleolitik je vezan na pleistocen, medtem ko pri mezolitskih kulturah vse spremljajoče okoliščine kažejo na geološko sedanost. Dolgo je bila to le načelna ugotovitev, saj je bila meja med pleistocenom in holocenom zelo abstraktna. Številne raziskave pa so precej podrobno razjasnile klimatski potek tega prehoda in že nekaj časa je splošno sprejeto, da je meja med drysom III in preborealom, ki je meja med pleistocenom in holocenom, tudi kulturna meja med paleolitikom in mezolitikom. Datanje najstarejših mezolitskih kultur se v različnih najdiščih in regijah nekoliko razlikujejo med seboj, vendar pa nobena datacija ni starejša od začetka preboreala. V glavnem lahko rečemo, da se povsod v Evropi začne mezolitik v začetku preboreala ali med njim. Velika kulturna sprememba od paleolitika v mezolitik, ki bi se jo dalo še bolj podrobno utemeljiti, kakor smo to mimogrede storili, torej nastopi neposredno po koncu ledene dobe. Taka velika klimatska sprememba pomeni spremembo življenjskih razmer. Samostojnost kulturnega kompleksa mezolitika, do katere pride takoj, ko se življenjske razmere spremenijo, je morda s to koincidenca še dodatno potrjena.

Kakor smo rekli, je Obermaier že leta 1927 napisal, da mezolitik ni enotna kulturna stopnja, in že takrat je razlikoval nekaj kulturnih variant. Zelo veliko število mezolitskih najdišč, odkritih pri raziskovalnem in zbirateljskem delu v naslednjih desetletjih, je začetno sliko počasi spreminjalo. Kakor so nove najdbe marsikaj razjasnile, tako so se po drugi strani stvari zapletale. Če torej vemo, da gre za samostojno kulturno obdobje, ki ima trden kronološki okvir, je v tem okviru polno nerešenih vprašanj. Zdi se, da se v Evropi razdeli mezolitik na nekaj velikih skupin. Specifičen je razvoj v nordijskih deželah. Na severovzhodu Srednje Evrope je razširjen kompleks swiderskih kultur. Zahodno od tod do Nizozemske so razširjene kulture, katerih glavna značilnost so pecljate konice. Toda te severne kulturne skupine z vsemi različki, problematiko izvora in medsebojnih odnosov pustimo ob strani in pogledimo stanje v južnem delu Evrope, kamor spadamo.

Južni del Evrope pripada kulturam, katerih posebna značilnost so artefakti geometričnih oblik; te so avtorji dolga desetletja v splošnem označevali za tardenoisien, kakor je Gabriel de Mortillet imenoval kulturo, odkrito leta 1879 v najdišču Fère-en-Tardenois. Oznaka tardenoisien je bila mnogokrat uporabljena kar kot sinonim za mezolitik. Tega sicer nihče ni kar naravnost zapisal, vidi pa se iz mnogih tekstov.

Pri pregledovanju literature ni težko najti vrste najdišč na območju od Francije do Romunije, ki jih avtorji pripisujejo tardenoisienemu tipu mezolitika in včasih kar neposredno tardenoisien. Ob tem, kako zelo je v mezolitik poudarjen lokalni razvoj, je tudi neposredne umestitve v tardenoisien, ki se včasih

pojavnajo, treba upoštevati le v širokem smislu. Količnik so bile doslej v naši literaturi obravnavane slovenske mezolitske najdbe, je bila največkrat uporabljena le splošna oznaka, da gre za mezolitik (npr. Brodar S. 1938, 165; Brodar M. 1979, 192) in do podrobnejše kulturne opredelitve ni prišlo. Včasih je pa vendarle opredelitev tudi določnejša. Brodar in Osle (1979, 140) npr. pravita, da je mogoče kulturo z Dedkovega trebeža označiti za »mezolitik tardenoisienke vrste«. V razpravi, napisani leta 1988 (M. Brodar, *Paleolitik Jugoslavije*, v tisku), sta slovenski postaji Pod Črmukljo in Dedkov trebež postavljeni v »široki okvir klasičnega mezolitika tipa tardenoisien«.

Vsaj za zahodni del Slovenije so zelo pomembna najdišča na Tržaškem krasu. Najdbe so objavljene v večjem številu člankov, ki pa so le priložnostna ali začasna poročila in ne zadoščajo za primerjalno študijo. To misel je potrdil tudi ogled ene od razstav, na kateri je bilo mogoče videti precejšen del teh najdb. Če ne bo prišlo do monografskih objav, bo za primerjavo nujno potreben študij originalnega gradiva. Lahko pa že zdaj trdim, da gre za ozko sorodnost s postajo Pod Črmukljo. Od postaj Tržaškega krasa in številnih postaj v severni Italiji teče povezava tipološko izpovednih kultur dalje proti zahodu.

Med mezolitskimi najdišči, ki se jih da bolj ali manj utemeljeno uvrstiti v znane mezolitske kulture, se pojavljajo najdišča, ki očitno so mezolitska, pa jih v te znane mezolitske kulture ni mogoče uvrstiti. Predvsem severno od nas je takih primerov precej in je slika precej drugačna, kakor zahodno od nas. Med nekaj primeri navedimo najprej najdišče Lautereck v južni Nemčiji, katerega najglobljo kulturno plast Taute (1966, 498), ker pač ne gre drugače, pripiše »lokalnemu končnemu mezolitikom«. Dokaj redka mezolitska najdišča Avstrije so v splošnem slabo opredeljena (Leitner 1983). Najdišče Galgenberg brez geometričnih oblik in Limberg z le nekaj trikotnikom podobnimi artefakti (Gulder 1953) ni kam uvrstiti. V tem primeru si pomaga avtor z oznako, da gre za »avtohtoni« mezolitik. Pittioni (1955, 23) pri oceni kulturnih ostankov iz znanega najdišča Zigeunerhöhle pri Gradcu sicer tega ne trdi izrecno, iz besedila pa vendarle izhaja, da je tudi takega mnenja. Dejstvo, da med orodjem ni nobenega trikotnika in trapeza, poskuša razložiti z domnevo, da gre za starejšo fazo, v kateri se geometrične oblike še niso razvile. Niti ne poskusi pa razložiti, zakaj ni med artefakti nobenega vbadala. Da gre za nekaj starejšega, trdi tudi Leitner (1983, 77). On navaja, da sta bila med favno ugotovljena tudi marmotica in jamski medved. Najbrž zaradi tega dopušča tudi možnost, da je kultura celo paleolitska. Toda sklep je narejen na napačni podlagi. Navedba o navzočnosti severnega jelena (ki ga je Leitner izpustil) in jamskega medveda (Modrijan 1955, 9) ter marmotice (Modrijan 1955, 10) se namreč ne nanaša na Zigeunerhöhle, ampak je to podatek za zgornjo jamo v Gratkornu, za Emmalucke. Frelih (1986, 30) tudi navaja pleistocensko favno v Zigeunerhöhle in navaja prvo omenjeno mesto pri Modrijanu. Morda je pod vplivom Leitnerja prezrl, da velja podatek za drugo jamo.

Nam najbližje najdišče v Grebinju (Griffen) na Koroškem je silno skromno (Leitner 1983, 77). Od artefaktov je omenjen le en sveder, kar pomeni, da značilnih mezolitskih oblik ni in gre tudi tukaj za »avtohtono« kulturo. Dodatno moti še navedba, da je med favno tudi severni jelen.

Zelo nejasne so razmere vzhodno od nas. Le Vuković je objavil (1961) mezolitski inventar iz Vindije. Vsaj zgornji nivo lahko po tistem, kar smo rekli zgoraj, uvrstimo v tardenoisenski sklop. Zaradi majhnega števila artefaktov pa podrobnejša opredelitev najbrž tudi kdaj pozneje ne bo mogoča. Vukovićev spodnji nivo mezolitika po objavljenih artefaktih še ni mezolitik, ampak verjetno pripada gravettienu, ki leži tik pod njim. O drugih hrvaških mezolitskih najdiščih razen navedbe, da gre za mezolitik, ne vemo ničesar. Zato o kulturni pripadnosti ne moremo niti ugibati. V Bosni in Hercegovini doslej mezolitskih najdb sploh še ni, tako da je vzhodno od nas kar velika praznina.

Paleolitik se konča na zahodu z magdalénienom, na precej večjem območju pa z gravettienom (preplet obeh v Srednji Evropi in še kaj pustimo ob strani). Mezolitik, ki je kljub neštetim različkom vendarle enoten pojav, je torej izšel iz dveh različnih korenin. Ali drugače povedano, nikakor ni mogoče povezati dveh skupin različkov tako, da bi se meje vsaj približno pokrivalo z mejami izhodiščnih kultur. V Srednji Evropi so razmišljanja o tem prehodu še vedno le hipotetična. Nekoliko drugače je v Franciji. Tam je toliko najdišč s stratigrafsko določenimi in tipološko opredeljivimi najdbami, da so razmišljanja realnejša. Od cele vrste raznih mezolitskih skupin pa npr. Rozoy (1981, 12) le za štiri trdi, da je njihov izvor dovolj natančno pojasnjen, medtem ko za druge raziskave še tečejo. Zelo pomembna je njegova kategorična ugotovitev (13), da mora biti študij kamenih industrij omejen na posamezne regije, saj so rezultati lahko dvomljivi že v razdalji več kot 50 km.

Že iz prejšnjega stoletja znano najdišče »L'Abri de Châteauneuf« dobrih 30 km zahodno od Marseillea je v letih 1949-1950 kontrolno raziskoval Escalon de Fonton. V prvi objavi svojih rezultatov pri opisu abrija pravi, da so vanj prišli »Les Tardenoisien« (Escalon de Fonton 1956, 44). Na stratigrafski tabeli (43, fig. 19) ima pri ustreznih plasteh napisano »Tardenoisien«. Pri opisu orodja ugotavlja določene razlike med kontinentalnim tardenoisienom, kot ga tokrat imenuje, in svojimi najdbami, ki jih zato označi (tudi pod tablami) za obalni tardenoisien. Leta 1966 (Escalon de Fonton 1966, 166) ugotovi novo razliko. Tardenoisien iz eponimnega najdišča je bil medtem datiran 3000 let pr. n. š., za najdbe iz Châteauneufa pa je pokazala analiza starost okrog 6000 let pr. n. š. Ni nujno, da je eponimna postaja starejša od drugih ali celo najstarejša, toda poleg drugega mu je ta časovna razlika argument za uvedbo novega imena castelnovien in zagotovilo, da ne bo nikoli več uporabljaj imena tardenoisien. Kljub temu naslednje leto spet napiše »Le Castelnovien ou Tardenoisien castelnovien« (Es-

calon de Fonton 1967, 220), čeprav tokrat ugotovi novo razliko, ki se zdi temeljna. Ločevanje obeh kultur postane enostavno, če velja njegova ugotovitev, da »...le Tardenoisien côtier de Provence, de son vrai nom Castelnovien, ne possède pas de lamelles à dos (il ignore totalement la technique du dos)...« (Escalon de Fonton 1967, 220). Uveljavljanje castelnovienu smo navedli nekoliko podrobneje, da bi prikazali, koliko časa je celo v francoskih razmerah potrebno za tak proces. Obenem se vidi, da sta si kulturi pravzaprav zelo blizu.

V začetku je bil castelnovien samo ena od lokalnih skupin v Franciji. Za nas je postal zanimiv, ko so ga prevzeli Italijani. V današnjih razmerah gotovo nima smisla preverjati rezultatov, ki so jih dosegli v italijanskih najdiščih. Morda je zgoraj navedeno opozorilo o omejeni velikosti regij v tem primeru preostro. Strinjati se je treba, da je castelnovien v Severni Italiji močno zastopan. Manj je opaženo, da je tudi starejši sauveterrien, ki je bil prej regionalna kulturna skupina, zdaj razširjen tudi na severu Italije. Misel, da je stanje pri nas enako stanju na severu Italije, je vabljava. Če smo dolga leta naše najdbe označevali le za mezolitik ali tiste, ki to sploh dopuščajo, za tardenoisien (seveda v širokem smislu), je v zadnjem času prišlo do spremembe. Pred nekaj leti sta J. K. Kozłowski in S. K. Kozłowski (1983, 47) uvrstila naši postaji Pod Črnučko in Dedkov trebež v mlajšo mezolitsko kulturno stopnjo castelnovien. Na tej podlagi je Frelj (1986) tudi novo mezolitsko postajo Breg na Ljubljanskem barju razglasil za castelnovien, čeprav so razlike s prej navedenima očitne.

V razmerah, kakršne so nastale v zadnjih letih, gotovo ni nič narobe, če tudi nekatere naše postaje označimo za castelnovien. Zavedati pa se je pri tem treba, da je taka oznaka lahko mišljena le v širokem smislu, tako kot je veljalo doslej za tardenoisien. O tem, da ne gre za castelnovien, kakor ga postavlja Escalon de Fonton, priča že to, da v najdišču Pod Črnučko hrbet ni neznan in ga nekaj artefaktov nedvomno ima. Vsebinsko z novim imenom torej ne pridobimo ničesar. Preden bodo dane možnosti za ožjo uvrstitev v okviru geometričnih kultur, bo pač treba počakati na nove najdbe, tudi severno in vzhodno od nas. Če je že prišlo do drugačnega gledanja na naš mezolitik, bo treba upoštevati, da se v najdišču Pod Črnučko pojavljajo (poleg drugih) tudi prvine, ki bi jih lahko imeli za sauveterrienske.

Kar zadeva razprostranjenost castelnovienu, naj omenimo še mnenje, da »...Crvena stijena in Odmut predstavljata najbolj južno točko razprostranjenosti castelnovienske kulture« (Frelj 1986, 35). Čeprav je dvomljivo, je vendar možno, da bo mogoče Odmut v širokem ali boljše najširšem smislu spraviti v okvir tardenoisenske ali, če bo obveljala, castelnovienske kulture. Pri vseh dvomih in nejasnostih je pa vendarle mogoče že zdaj reči z vso zanesljivostjo, da mezolitik Crvene stijene ne pripada tardenoisien ali castelnovienu.

- BRODAR, M. 1979, Mezolitik. – V: *Praist. jug. zem.* 1, 192-194, Sarajevo.
- BRODAR, M. in F. OSOLE 1979, Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Sloveniji. – V: *Praist. jug. zem.* 1, 135-157, Sarajevo.
- BRODAR, S. 1938, Das Paläolithikum in Jugoslawien. – *Quartär* 1, 140-172, Berlin.
- ESCALON DE FONTON, M. 1956, Préhistoire de la Basse-Provence. – *Préhistoire* 12, 1-162, Paris.
- ESCALON DE FONTON, M. 1966, Du Paléolithique supérieur au Mésolithique dans le Midi méditerranéen. – *Bull. Soc. Préhist. Franç., Études et travaux* 63/1, 66-180, Paris.
- ESCALON DE FONTON, M. 1967, Tardenoisien et Castelnovien. – *Bull. Soc. Préhist. Franç., Comptes rendus* 64/7, 219-223, Paris.
- FRELIH, M. 1986, Breg pri Škofljici – mezolitsko najdišče na Ljubljanskem barju. – *Por. razisk. pal. neol. eneol. Slov.* 14, 21-57, Ljubljana.
- GULDER, A. 1953, Beiträge zur Kenntnis des niederösterreichischen Mesolithikums. – *Arch. Austr.* 12, 5-32, Wien.
- KOZŁOWSKI, J. K. in S. K. KOZŁOWSKI 1983, Le Mésolithique à l'est des Alpes. – *Preist. Alp.* 19, 37-56, Trento.
- LEITNER, W. 1983, Zum Stand der Mesolithforschung in Österreich. – *Preist. Alp.* 19, 75-82, Trento.
- MODRIJAN, W. 1955, Die Höhlen im Hausberg von Gratkorn. – *Schild St.* 5, 5-11, Graz.
- OBERMAIER, H. 1927, Mesolithikum. – V: M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, Band 8, 154-155, Berlin.
- PITTIONI, R. 1955, Die Funde aus der Zigeunerhöhle im Hausberg bei Gratkorn, Steiermark. – *Schild St.* 5, 12-24, Graz.
- POHAR, V. 1986, Kostni ostanki z mezolitskega najdišča Pod Črmukljo pri Šembijah (Ilirska Bistrica). – *Por. razisk. pal. neol. eneol. Slov.* 14, 11-20, Ljubljana.
- ROZOY, J.-G. 1981, Le changement dans la continuité. Les débuts de l'Épipaléolithique dans l'Europe de l'Ouest. – *Veröff. Mus. Ur- Frühgesch. Pots.* 14/15, 11-24, Berlin.
- TAUTE, W. 1966, Das Felsdach Lautereck, eine mesolithisch-neolithisch-bronzezeitliche Stratigraphie an der oberen Donau. – *Palaeohistoria* 12, 483-504, Groningen.
- VUKOVIĆ, S. 1961, Mezolitska kamena industrija spilje Vindije. – *God. Grad. muz. Var.* 1/1, 9-32, Varaždin.

Der mesolithische Fundort Pod Črmukljo bei Šembije

Zusammenfassung

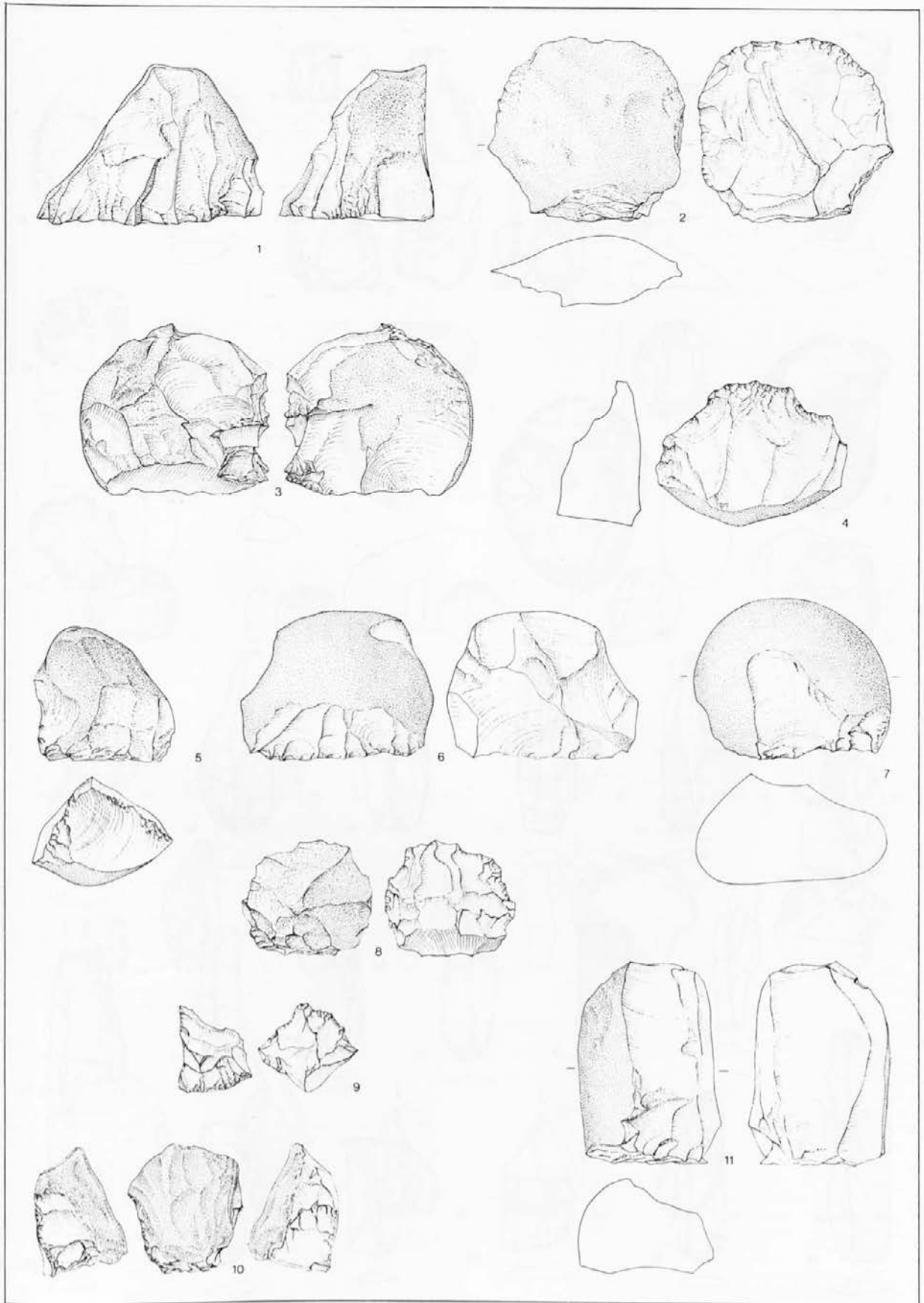
In der Nähe von Ilirska Bistrica unter dem Dorf Šembije hat Herr Mario de Ruiz Steinartefakte entdeckt. Der Fundort befindet sich neben einer Felsenwand (Abb. 1), die sogar einen kleinen Felsvorsprung bildet (Abb. 2). Die von Mitja Brodar im Jahr 1965 durchgeführte Ausgrabung erfaßte nicht die ganze Siedlung, sondern nur gute 10 m² (Abb. 5). Die Ausgrabung hat erwiesen, daß der Humus unmittelbar auf der Felsenunterlage liegt. Es gibt also keine Stratigraphie, alle Funde liegen im Humus. Weil dieser hinreichend trocken ist, war trockenes Sieben möglich (Abb. 4). Das kleinste Sieb hatte 5 mm große Löcher. Durchgesiebt wurde jeder Quadratmeter für sich. Außer Silexen wurden auch einige Knochen gesammelt. Ganze Knochen sind nicht vorhanden, es handelt sich nur um Fragmente. Nur wenige Knochensplitter und Zähne waren in solchem Grad erhalten, daß die Bestimmung der Art möglich war. Festgestellt wurden folgende Arten: *Crocidura russula*, *Martes sp.*, *Meles meles*, *Lutra lutra*, *Lynx lynx*, *Sus scrofa*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Bos seu Bison*, *Ovis seu Capra* und *Columbella rustica*. Die angeführte Fauna gehört ins Boreal, jedoch kommt auch das Ende des Präboreals in Betracht.

Gesammelt wurden ungefähr 3000 Silexe. Gut ausgearbeitet sind 157 Artefakte und alle sind auf den Tafeln vorgestellt. Dieses Verhältnis weist darauf hin, daß sich die Menschen hier nicht nur vorübergehend aufhielten, sondern hier und da auch längere Zeit verweilten. In der eingehenden Beschreibung der Werkzeuge stellt der Autor als eines der Grundmerkmale fest, daß keine regelrechten Abschlagungen vorhanden sind, wie sie im Mesolithikum sehr häufig auftreten. Es gibt keine Kerne (Taf. 1: 1-11; 2: 1-4) mit Spuren von parallelen und gleich breiten Abschlügen. Unter den zahlreichen Klingen (Taf. 2: 12-29) haben nur wenige Parallelkanten und sind gleichmäßig dick. Außerordentlich selten tauchen retuschierte Klingen auf. Unter den Kratzern (Taf. 3: 1-26) sind unterschiedliche Typen vertreten, es gibt aber auch mehrere solche, die sich typologisch nicht einordnen lassen. Stichel (Taf. 3: 27-32; 4: 1-15) verschiedener Typen kommen in ziemlich großer Zahl vor. Darunter sind auch Mikrostichel, der Autor legt sich jedoch nicht fest, ob es sich um Werkzeuge oder um Abfälle bei der Trapezherstellung handelt. Gut vertreten sind

Endretuschen (Taf. 4: 16-32) und auch an Kerben (Taf. 4: 33-38; 5: 1-6) gibt es eine beträchtliche Zahl. Interessant ist eine kleinere Gruppe von Artefakten mit Endkerben (Taf. 5: 7-12), was im Mesolithikum nicht oft zu finden ist. Unter den Artefakten sind auch zwei Tardenois-Spitzen (Taf. 5: 13, 14). Unter den geometrischen Werkzeugen (Taf. 5: 15-32) ist kein Segment, dagegen gibt es ziemlich viele Dreiecke und Trapeze. Es folgt noch eine Gruppe gravettierter Klingen (Taf. 5: 33-38). Von anderen Funden sind zu erwähnen das zerbrochene Schweinmetapodium mit zwei Löchern (Abb. 7: 1) und die zwei perforierten kleinen Schnecken (Abb. 6).

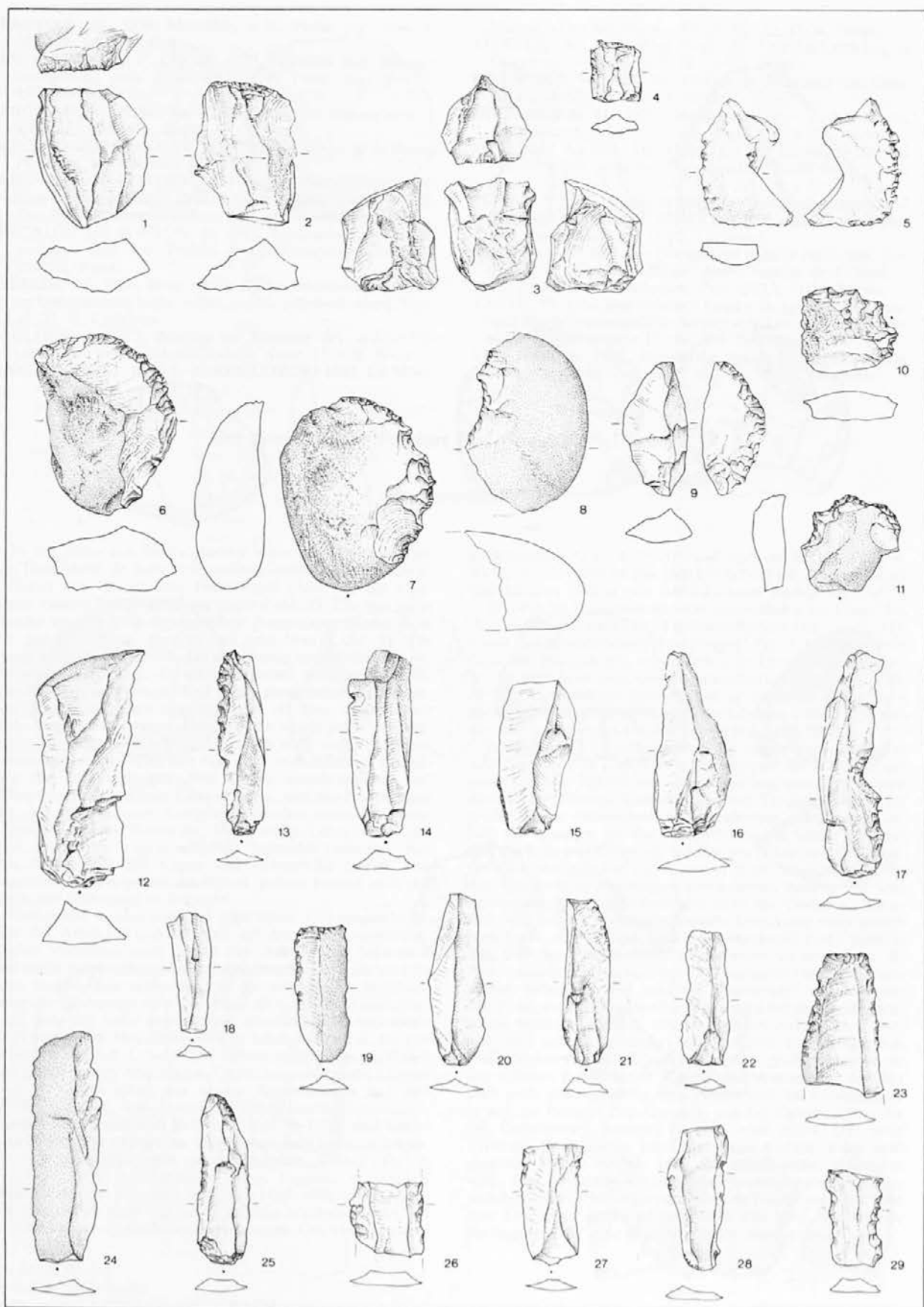
In kultureller Hinsicht gehört die Hinterlassenschaft aus dem Fundort Pod Črmukljo in die Gruppe der Kulturen mit geometrischen Mikrolithen. Jahrzehntlang galt als Prototyp der Fundort Fère-en-Tardenois und das Tardenoisien war im großen Raum Südeuropas die Grundkultur, gelegentlich einfach ein Synonym für das Mesolithikum. In letzter Zeit hat sich die Bedeutung der südfranzösischen Lokalvariante Castelnovien erweitert, weil die Italiener diese Klassifikation für ihre Fundorte in Norditalien übernommen haben. Wir sind ihre unmittelbaren Nachbarn und so ist der Gedanke, daß es sich auch bei uns so verhält, logisch. Der Autor weist jedoch darauf hin, daß sich die Kultur des Fundortes Pod Črmukljo vom Castelnovien ein wenig unterscheidet, so erscheint z. B. Pod Črmukljo der Rücken, der im Castelnovien nicht auftreten dürfte. Jedenfalls muß bald ein eingehender Vergleich mit den Fundorten im Triester Karst gemacht werden. Außerdem ist die Situation nördlich von uns gänzlich anders. Die Fundorte sind schlecht definiert und gehören keineswegs dem Castelnovien an. Östlich von uns ist eine große Lücke bis zu den seltenen Fundorten in Serbien und Montenegro, die aber auch noch nicht endgültig eingeordnet sind. Im Dilemma, ob es sich im Fundort Pod Črmukljo um das Tardenoisien oder das Castelnovien handelt, ist noch alles offen. Der neue Terminus Castelnovien kann verwendet werden, dabei muß man sich jedoch bewußt sein, daß damit nichts gewonnen wird. Erst nachdem wir mehrere Fundorte haben werden, nachdem die Verhältnisse vom Norden klarer und die Lücke zum Osten hin genügend ausgefüllt sein wird, werden die Bedingungen für eine genauere Einordnung gegeben sein.

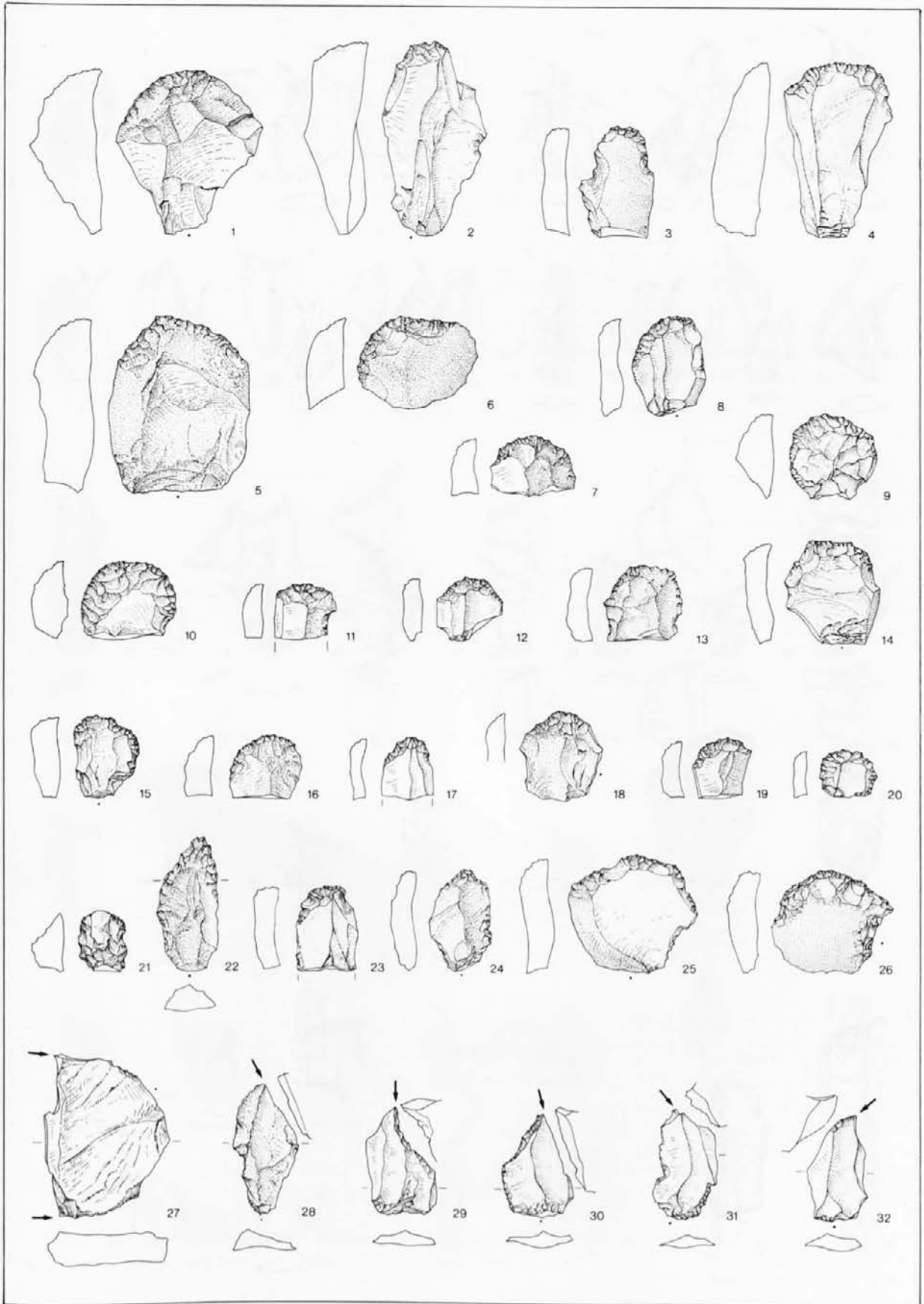
T. I: Pod Črmukljo pri Šembijah. Kameno orodje. M. 1:1.

Taf. I: Pod Črmukljo bei Šembije. Steinwerkzeuge. 1:1.

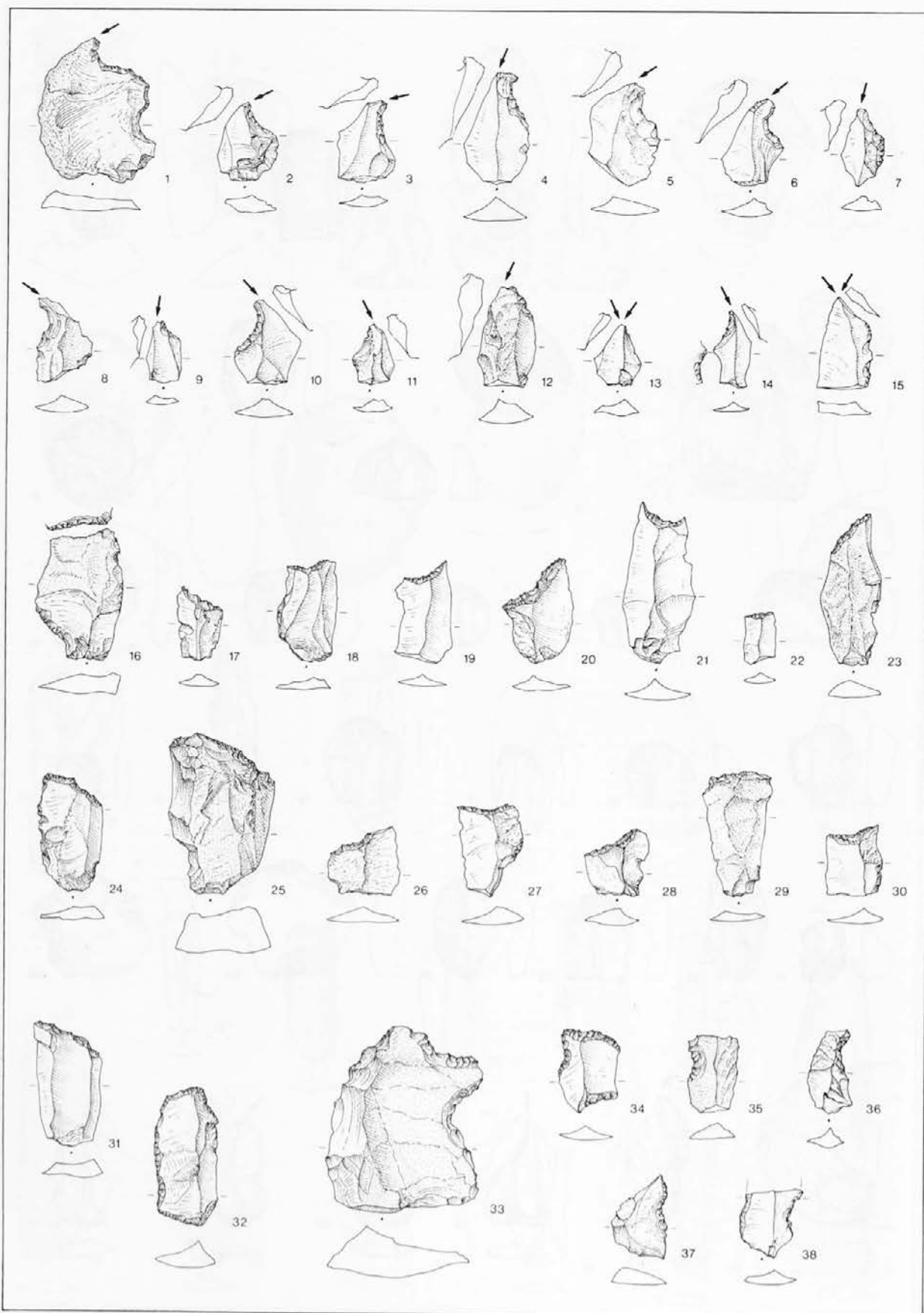

T. 2: Pod Črmukljo pri Šembijah. Kameno orodje. M. 1:1.

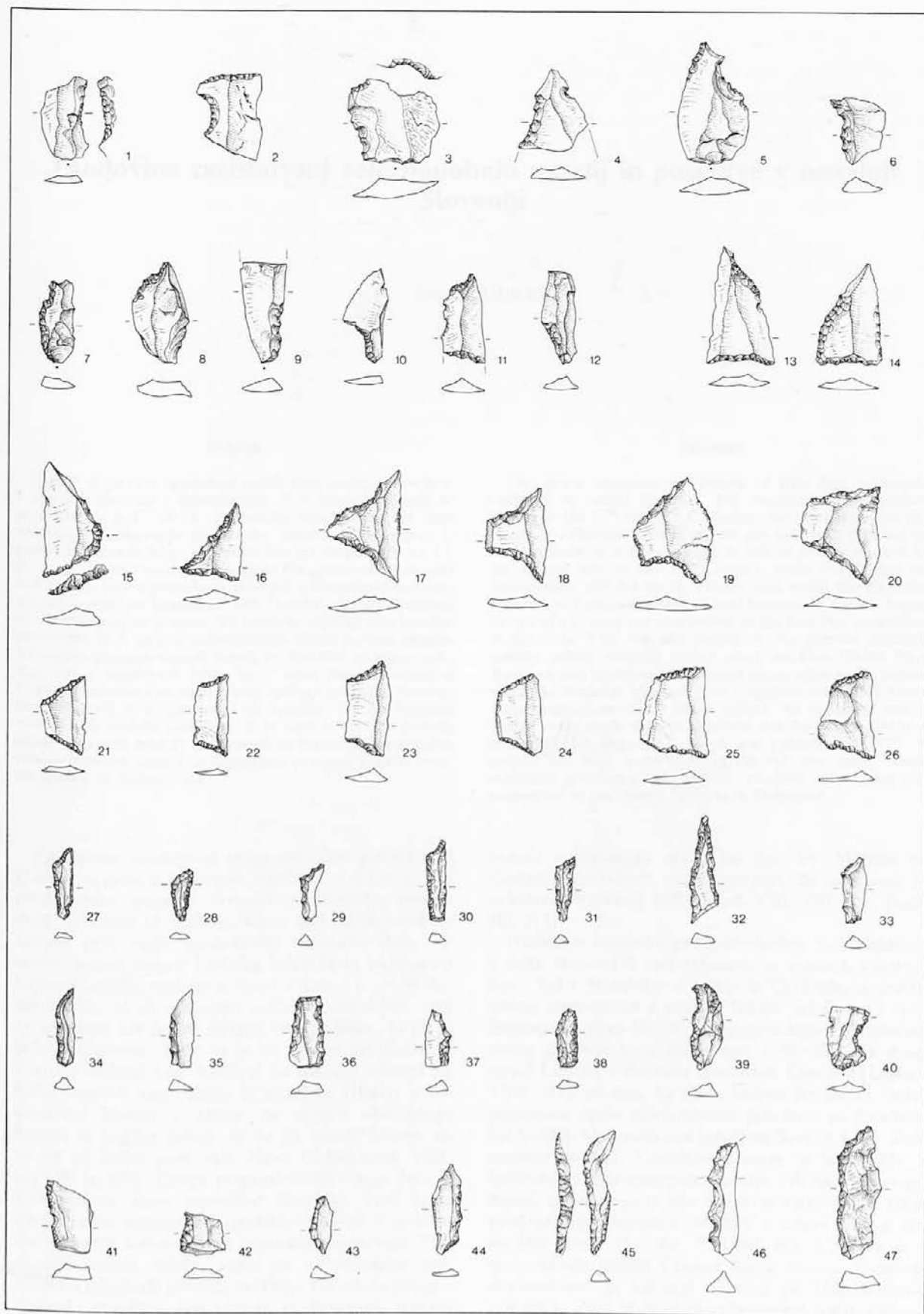
Taf. 2: Pod Črmukljo bei Šembije. Steinwerkzeuge. 1:1.

T. 3: Pod Črmukljo pri Šembijah. Kameno orodje. M. 1:1.
 Taf. 3: Pod Črmukljo bei Šembije. Steinwerkzeuge. 1:1.

T. 4: Pod Črmukljo pri Šembijah. Kameno orodje. M. 1:1.
 Taf. 4: Pod Črmukljo bei Šembije. Steinwerkzeuge. 1:1.

T. 5: Pod Črmukljo pri Šembijah. Kameno orodje. M. 1:1.

Taf. 5: Pod Črmukljo bei Šembije. Steinwerkzeuge. 1:1.

Zgodovina raziskovanj železnodobnih naselij in poselitve v osrednji Sloveniji

Janez DULAR

Izvilleček

Članek obravnava zgodovino raziskovanj naselij in poselitve v osrednji Sloveniji v železni dobi. Prve omembe naselij se pojavljajo že v 17. in 18. st., vendar niso nastale kot izraz načrtnega raziskovanja predromske poselitve teh krajev. O pravih raziskavah lahko govorimo šele od druge polovice 19. st., ko je bila na Dunaju ustanovljena Prazgodovinska komisija in ko sta se začela pospešeno ukvarjati z izkopavanji železnodobnih grobišč na Kranjskem tudi Deželni muzej v Ljubljani in Dvorni muzej na Dunaju. To je bil čas največje raziskovalne dejavnosti, ki je po prvi svetovni vojni skoraj povsem zamrla. Raziskave prazgodovinskih naselij in poselitve so znova zaživele šele v šestdesetih letih, ko je začel Narodni muzej iz Ljubljane sistematična izkopavanja stiškega gradišča. Pomemben prispevek k proučevanju teh vprašanj je tudi leksikon Arheološka najdišča Slovenije, ki je izšel leta 1975. Zadnjih nekaj let poteka projekt, v katerega so vključena sistematična rekonstruiranja, izmere in sondiranja prazgodovinskih utrjenih naselij na Dolenjskem.

Zgodovina raziskovanj prazgodovinske poselitve in gradišč, se pravi proučevanje naselij, nastalih še v času pred rimsko zasedbo slovenskega ozemlja, sega v drugo polovico 17. stoletja, ko so tudi na Slovenskem nastala prva večja zgodovinska sintetična dela.⁸ V mislih imamo Janeza Ludvika Schönleba in njegovo knjigo *Carniola antiqua et nova*, v kateri je pri lociranju krajev, ki jih omenjajo antični literarni viri, vsaj za nekatere kot dokaz navajal tudi podatke, ki jih je dobil na terenu. Tako se je na primer pri lociranju Terpa v sedanji Lož skliceval na ostanke zidovja na hribu nasproti vasi (očitno je mislil na Ulako) in pri umestitvi Metula v Metlje na najdbe obdelanega kamna in koščke železa, ki so jih izorali kmetje na njivah na hribu proti vasi Topol (Schönleben 1681, app. 97 in 108). Drugo pomembno delo tega časa je Valvasorjeva *Slava vojvodine Kranjske*. Tudi tu je zbrana vrsta arheoloških podatkov, ki so v dobršni meri rezultat Valvasorjevih terenskih popotovanj. Prevladuje seveda antika, vmes pa so omenjene tudi najdbe z nekaterih gradišč, toda ne v kontekstu prazgodovinske poselitve. Gre namreč za omenjanje ruševin in rimskih novcev z naselbin, ki so bile obljudene ne le v prazgodovinskih, ampak tudi v antični dobi, na

Abstract

The article examines the history of Iron Age settlement research in central Slovenia. The mentions of settlements appear in the 17th and 18th Centuries, but these were not the result of deliberate studies of the pre-Roman settlement of these regions. It is only possible to talk of proper research in the second half of the 19th Century, when the Prehistoric Commission was set up in Vienna, and when the Regional Museum in Ljubljana and the Court Museum in Vienna began intensively to carry out excavations of the Iron Age cemeteries in Carniola. This was the period of the greatest research activity, which virtually ceased after the First World War. Research into prehistoric settlement began again in the sixties, when the National Museum from Ljubljana undertook systematic excavations on the Stična hillfort. An important contribution to the study of these problems was the lexicon "Arheološka najdišča Slovenije", which was published in 1975. A project has been undertaken in the last few years, which combines systematic field survey, geodetic survey and test excavation of prehistoric hillforts in Dolenjska.

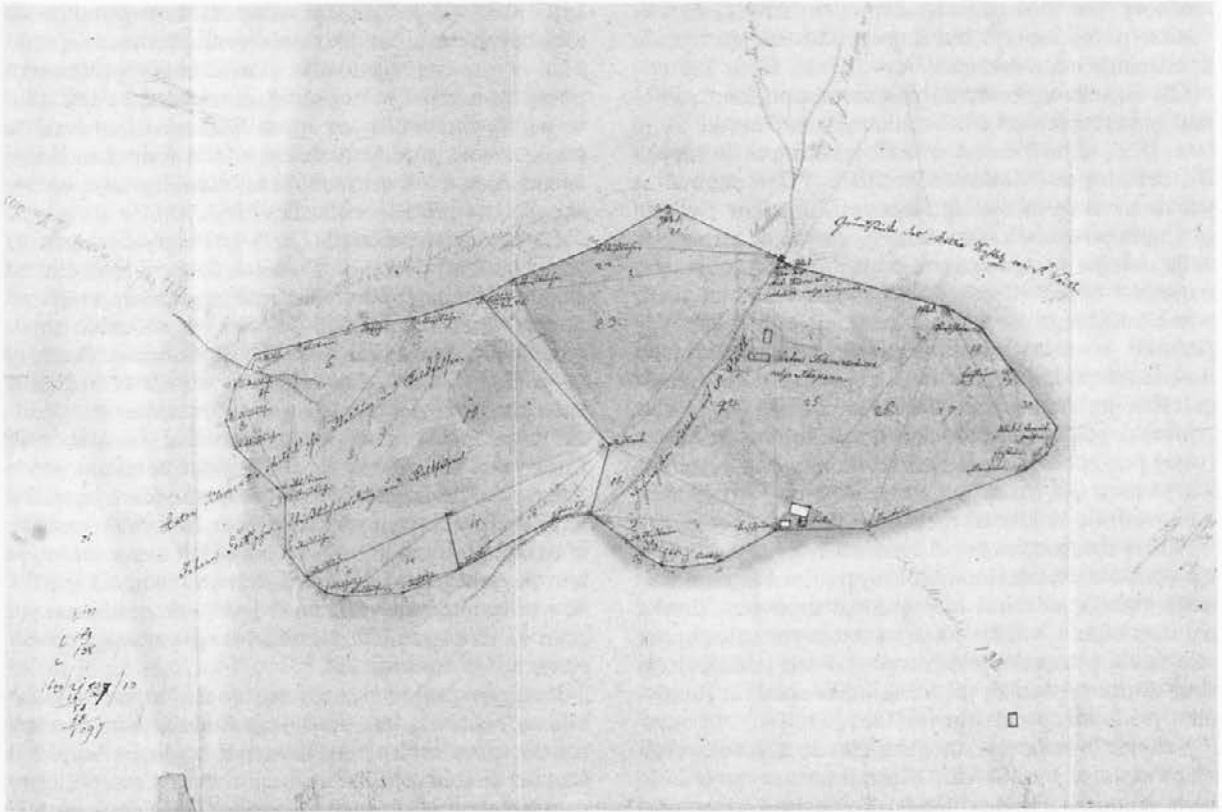
primer z Ižanskega gradu pri Igu, Sv. Marjete na Golem, Šilentabora nad Zagorjem, da omenimo le nekatere (Valvasor 1689, Buch VIII, 750, 751; Buch XI, 511).

Naslednje omembe prazgodovinskih točk najdemo v delih slovenskih razsvetljencev in njihovih sodobnikov. Tako Steinberg v knjigi o Cerkniskem jezeru omeni stare novce z naselja Tržišče pri Dolenji vasi. Imenuje ga sicer Gradišče, njegovo lego pa natančno zariše na svoji karti (Steinberg 1758, 10). Na drugi strani Linhart v *Poskusu zgodovine Kranjske* (Linhart 1788, 311), ob tem, ko skuša locirati Neviodun, dokaj posrečeno opiše rimskodobno poselitev na Gradišču pri Velikih Malencah nad sotočjem Save in Krke. Zelo zanimiv je tudi Vodnikov itinerar iz leta 1809, v katerem je prvič omenjeno naselje Vrh nad Virom pri Stični, za katerega je bilo že takrat ugotovljeno, da je predromskega nastanka (original v arhivu NMLj; cfr. še *Mitt. Hist. Ver. Kr.* 3, 1848, 90). Vodnika je v starinoslovje uvedel Etienne Marie Siauve, francoski starinoslovec in kulturni komisar pri Napoleonovih armadah. Zanj je Vodnik celo narisal načrt stiškega gradišča, saj se mu v enem od pisem iz leta 1810 Siauve zahvaljuje za poslano risbo, ga vprašuje za

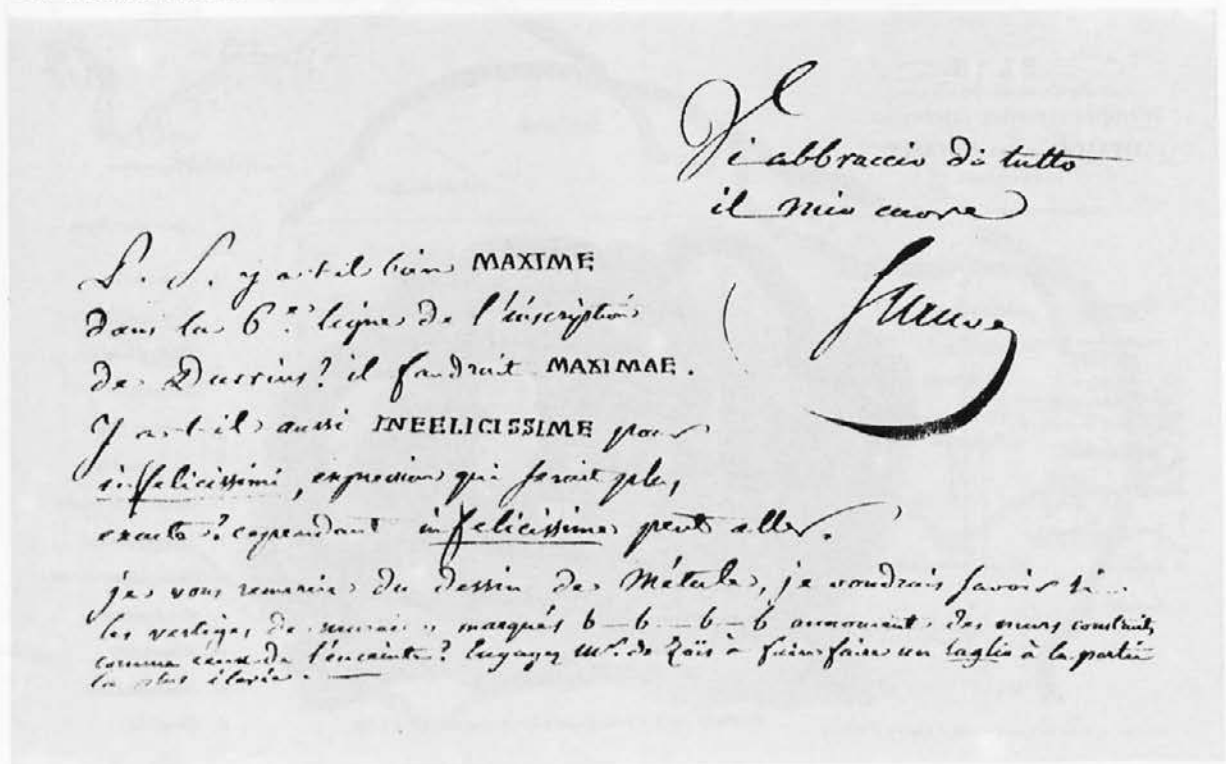

Sl. 3: Stratilov načrt stiškega naselja iz leta 1824. Original hrani Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani.

Abb. 3: Stratils Plan der Siedlung in Stična aus dem Jahr 1824. Das Original wird im Arhiv Republike Slovenije verwahrt.

Sl. 4: Pismo Siauvea Vodniku iz leta 1810. Original hrani Narodni muzej v Ljubljani.

Abb. 4: Siauves Brief an Vodnik aus dem Jahr 1810. Das Original wird im Narodni muzej in Ljubljana verwahrt.

možnost, da so zemljeni nasipi delo človeških rok, vendar pa ne morejo biti kaj več kot ostanki ograde nekdanjega nomadskega tabora (Costa 1859, 251 s).

Ob takšnih ugotovitvah nas seveda prijetno presenetiti natančnost opisa in rezultatov raziskav, ki jih je leta 1850 objavil za Ajdovski gradec pri Bohinjski Bistrici Morlot (Morlot 1850, 199 ss.) Gre namreč za več strani dolg in temeljit topografski prikaz Bohinja in z njim povezanih komunikacij, glavna pozornost pa velja naselju na Ajdovskem gradcu. Morlot je namreč natančno opisal obliko hriba, možne dostope nanj, potek antičnega obzidja in notranjost naselja. Vse podatke je vestno vrisal v priloženi načrt, ki je po dosedanjih podatkih najstarejši objavljeni tloris kakega gradišča na Kranjskem. Sicer je res, da je Morlot Ajdovski gradec označil le za rimski železarski center (torej prazgodovinske poselitve na njem ne omenja), kar pa je za tisti čas razumljivo, zato to dejstvo nikakor ne zmanjšuje vrednosti njegovega dela.

Skoraj sočasno je objavil izsledke svojega popotovanja po Dolenjskem Heinrich Freyer. Kot kustos deželne muzeja je zbiral in popisoval predvsem rimske napisne kamne, vendar pa je v svojem poročilu zapisal tudi nekaj prazgodovinskih topografskih podatkov, in sicer notice o gomilah pri Velikih Malencah in Rakovniku pri Šentrupertu (Freyer 1851, 1).

Vedenje o arheoloških najdiščih do sredine prejšnjega stoletja je zaokrožil Peter Radics v *Arheološki karti Kranjske* (Radics 1862). To je prvi arheološki zemljevid našega ozemlja, v njem pa so vrisane poleg rimskih najdišč in cest tudi srednjeveške utrjene cer-

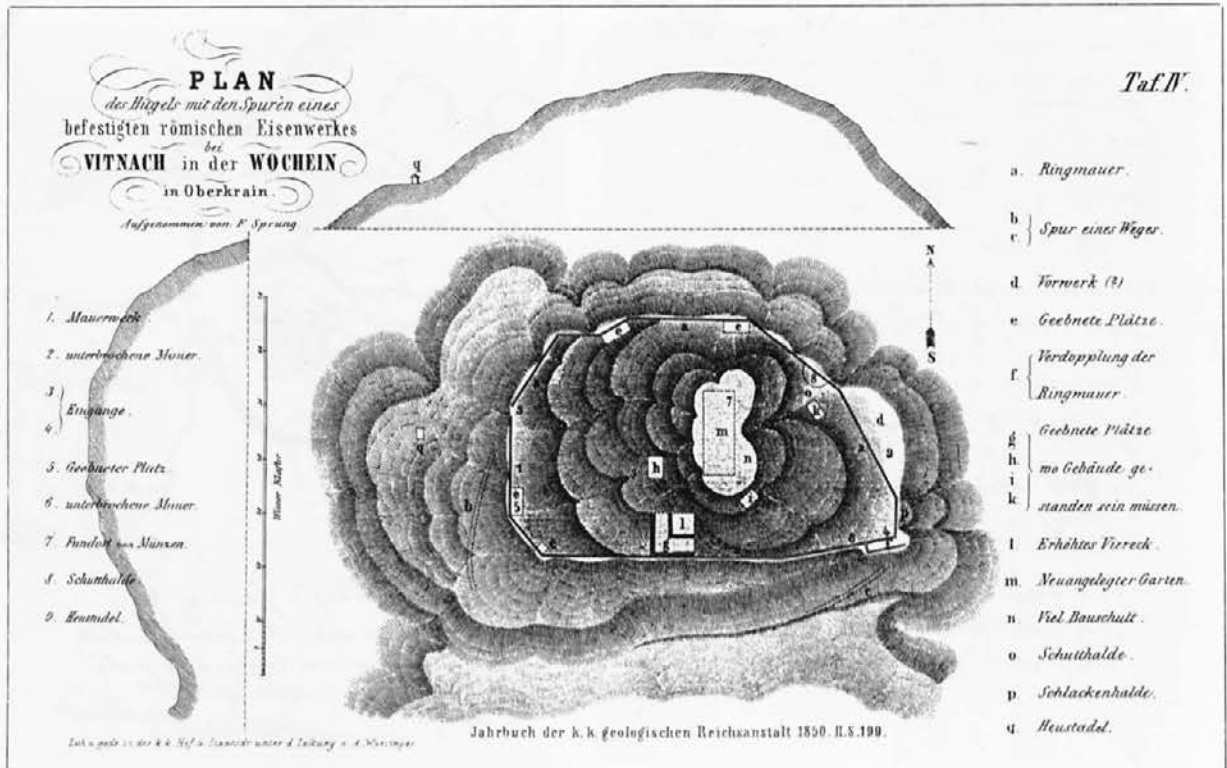
kve. Karta je pač tipični odraz zanimanja takratnih raziskovalcev, ki sta jih privlačevali predvsem epigrafika in antična zgodovina. Proučevanje predrimske poselitve namreč še ni prodrlo v takratno zavest, zato se ne smemo čuditi, da so na Radicsevi karti vsa do takrat znana gradišča označena le kot rimska. Edina izjema so gomile, oziroma, kot jih sam imenuje, ajdovski grobovi pri Stični (Radics 1862, 15).

Le nekaj let pozneje (1867) je Peter Hitzinger, ki je bil takrat dekan v Postojni, objavil pomemben članek o najnovejših raziskavah starinskih utrdb na Kranjskem (Hitzinger 1867). Gre za natančen topografski prikaz utrjenih naselij v dolini reke Pivke in na grebenu, ki se južno od Pivke vleče vse do Ilirske Bistrice. Hitzinger je poznal vsa pomembnejša najdišča: Grad pri Šmihelu pod Nanosom, Šilentabor in Čepno nad Zagorjem, Gradišče nad Knežakom in Sv. Ahac nad Jasenom. Ker je bil zgodovinar, je skušal najti tej poselitveni strukturi tudi historično ozadje, kot dolgoletnemu proučevalcu kraških zapor pa mu je bilo povsem jasno, da sega začetek omenjenih gradišč še v predrimski čas. Hitzinger je bil tako za Siauveom prvi, ki je v gradiščih razbral prazgodovinsko poselitveno strukturo.

Bistvena prelomnica za slovensko arheologijo so bila sedemdeseta leta prejšnjega stoletja. V ta čas sodi namreč prvo odkritje koliščarskih najdb na barju pri Igu, ki je bistveno preusmerilo do takrat pretežno naravoslovno naravnano dejavnost Deželne muzeja in njegovega kustosa Karla Dežmana. Leta 1875 je začel Dežman kolišča izkopavati, s tem pa je dobil

Sl. 5: Morlotov načrt Ajdovskega gradca pri Bohinjski Bistrici iz leta 1850. Objavljen v: Morlot 1850, Taf. 4.

Abb. 5: Morlots Plan von Ajdovski gradec bei Bohinjska Bistrica aus dem Jahr 1850. Veröffentlicht in: Morlot 1850, Taf. 4.

muzej tudi prve sistematično pridobljene najdbe. Leto 1875 lahko torej upravičeno označimo za rojstno leto slovenske prazgodovinske arheologije.

Hkrati z izkopavanji, ki jih je vodil Dežman, pa so se sredi sedemdesetih let pri nas razmahnili tudi prvi sistematični obhodi arheoloških terenov. Zasluge za to ima predvsem Alfons Müllner, takratni profesor na učiteljskišči v Mariboru in konservator C. kr. komisije za raziskovanje in varstvo kulturnih spomenikov. Že leta 1876 je namreč dal natisniti 1000 vprašalnih pol, ki jih je razposlal po župniščih in šolah spodnje Štajerske in Kranjske ter tako opravil široko anketo, ki mu je bila dragoceno vodilo pri nadaljnjih rekognosciranjih (Müllner 1892, 41). V naslednjih letih (1877-1878) je številna najdišča obhodil, svoja spoznanja pa je nameraval strniti v večkrat napovedanem sintetičnem delu o utrjenih naseljih, ki pa ni nikoli izšlo (Müllner 1879, 103, op. 1; Deschmann, Hochstetter 1879, 3, op. 1; Müllner 1892, 8). Del podatkov je objavil v dveh nadaljevanjih v *Poročilih Centralne komisije* (Müllner 1878, 83 ss; Müllner 1880, XXI ss). Za prazgodovino je pomemben predvsem drugi članek, v katerem obravnava utrjena naselja med Pivko in Reko, torej najdišča, ki jih je že leta 1867 opisal Hitzinger. Vendar pa je Müllnerjeva objava izčrpnjša, saj je dodal opisu tudi skice tlorisov gradišč.

Največ topografskih virov pa je Müllner objavil v svoji *Emoni* (Müllner 1879). Knjiga, ki je prišla na

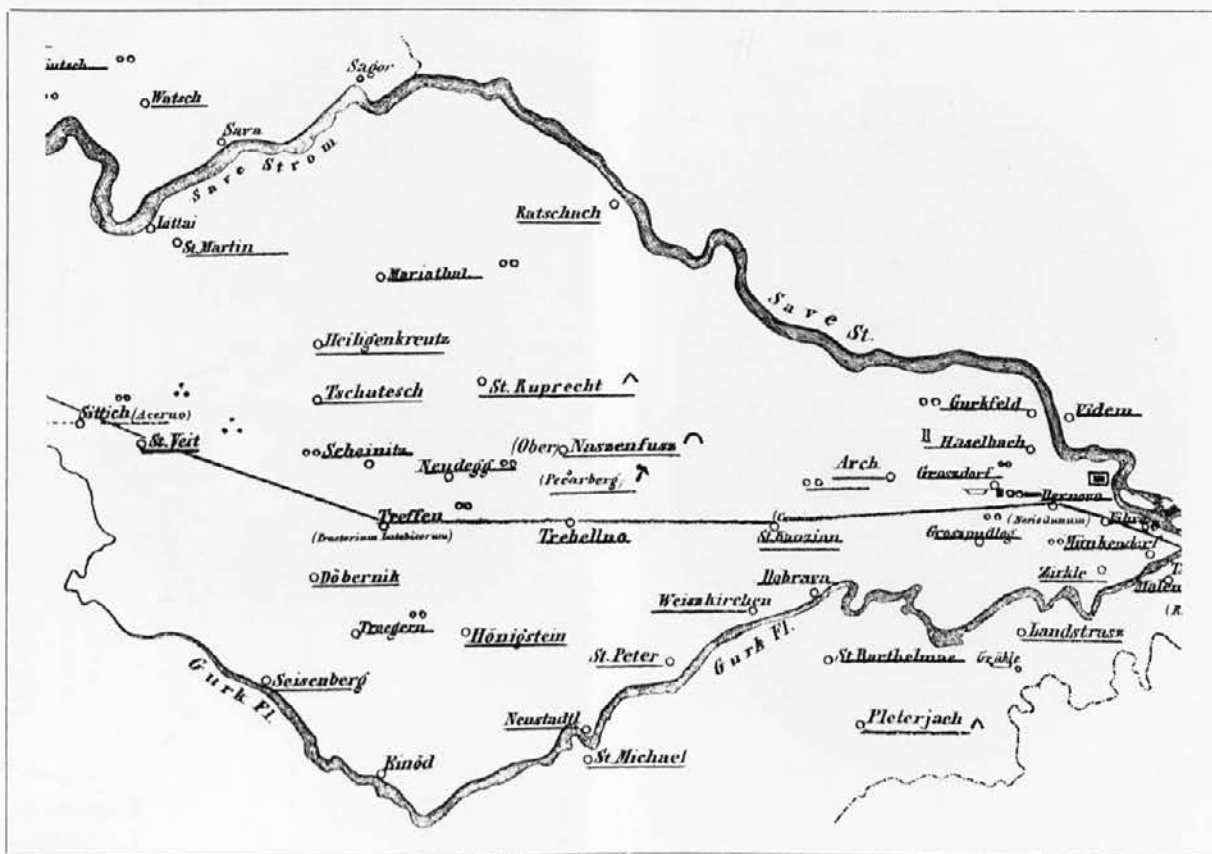
slab glas predvsem zaradi zgrešene Müllnerjeve ideje, da je bila Emona na Igu in ne v Ljubljani, vsebuje namreč obilo podatkov. Pomembno je tudi, da je Müllner izčrpno analiziral starejšo literaturo, zato ne more mimo tega dela nihče, ki se hoče resno ukvarjati s topografskimi pregledi osrednje Slovenije.

Do leta 1892 je Müllner vedel za precej več kot 300 gradišč, za katera je poizkusil izdelati tudi tipološko shemo, ki je temeljila na kronoloških razlikah. Gradišča je namreč ločil na predrimška in rimska, prva pa še podrobneje na gradišča s koliščarsko keramiko (bakrenodobna), gradišča s keramiko ruškega tipa (poznobronastodobna), gradišča Etruščanov (halštatskodobna) in gradišča s keltskim prebivalstvom (latenskodobna). Kot posebno kategorijo prazgodovinskih gradišč pa navaja še gradišča s kulturnimi mesti (Müllner 1892, 8 s).

Poleg Müllnerjevih proučevanj, ki jih je opravljal kot konservator Centralne komisije, je raziskovanje prazgodovinskih naselij na Kranjskem v sedemdesetih letih pospešil še en pomemben dogodek, to je ustanovitev Prazgodovinske komisije pri matematično-naravoslovnem razredu dunajske Akademije znanosti (4. aprila 1878). Novo ustanovljena komisija je že na eni svojih prvih sej vključila v svoj program tudi raziskovanje kranjskih najdišč. Tako sta poleti 1878 Dežman in Hochstetter skupaj prepotovala dobrišen del osrednje Slovenije, rezultat teh obhodov pa je pomembno

Sl. 6: Izsek iz Radicseve arheološke karte Kranjske iz leta 1862. Objavljen v: Radics 1862, Beilage.

Abb. 6: Ausschnitt aus der archäologischen Karte von Krain von Radics aus dem Jahr 1862. Veröffentlicht in: Radics 1862, Beilage.

in do zdaj še vedno ne povsem nadomeščeno delo o prazgodovinskih naseljih in grobiščih na Kranjskem (Deschmann, Hochstetter 1879). Članek vsebuje opise osemnajstih najdišč, v njem pa je obilica pomembnih podatkov in bistrih opažanj. Omenjena rekognosciranja so spodbudila tudi prva načrtna izkopavanja grobišč (leta 1878 Tržišče pri Dolenji vasi, Vače, Roje pri Moravčah; 1879 Šmarjeta, Jagnjenica, Gradišče nad Pijavo Gorico) in naselbin (leta 1879 Kopa nad Trnjava, Sv. Gora nad Roviščem). Večinoma jih je pod Dežmanovim nadzorstvom vodil preparator in kasneje asistent Deželnega muzeja Ferdinand Schulz. Sedemdeseta leta prejšnjega stoletja pomenijo zato zanesljivo začetek sistematičnega raziskovanja prazgodovinske (železnodobne) poselitve na Slovenskem (cfr. še Hochstetter 1880, 547 ss).

Rezultati so bili vzpodbudni. Tako niti ni čudno, da so si avstrijski antropologi in prazgodovinarji že leta 1879 izbrali za kraj svojega prvega zborovanja prav Ljubljano, ki je predvsem po Dežmanovi zaslugi postala pomembno središče arheoloških dejavnosti. Na posvetovanju so bila seveda predstavljena tudi dognanja raziskav v Sloveniji. Tako je Dežman poročal o izkopavanjih v okolici Šmarjete, Müllner o rekognosciranju in izdelavi arheološke karte Štajerske in Kranjske, medtem ko je Scheyer na kratko opisal najdbe iz

gomil na Dobravi pri Šmarčni in v Jagnjenici pri Radečah (*Mitt. Anthr. Ges.* 10, 1881, 76 ss).

Leta 1884 je Dežmanu uspelo pritegniti kot sodelavca k svojim raziskavam Jerneja Pečnika. Ta tolikanj sporna osebnost, ki ji je zgodovina arheološke stroke pripisala naglavni greh uničenja naše dediščine, se je hitro razvil v odličnega delavca in poznavalca arheoloških terenov. Hoernesova očrnitev Pečnikove osebnosti (Hoernes 1915, 98), ki so ji pozneje bolj ali manj pritegnili vsi, ki so se ukvarjali z zgodovino arheološke vede na Slovenskem, je namreč v marsičem krivična. Dejstvo je, da bi se Pečnik lahko razvil v povsem solidnega izkopavalca, če bi le Dežman in Szombathy bolj odločno zahtevala, kako naj dela, in če bi ga tudi stalno izobraževala. Iz ohranjene korespondence je namreč kaj lahko razbrati, da je bil Pečnik vsaj v zgodnejših letih svojega delovanja zelo dovzeten za takšne napotke. Vendar pa nas njegova izkopavalna aktivnost vsaj za zdaj niti ne zanima. Ogledati si želimo predvsem Pečnika kot topografa, saj je bilo to področje njegove dejavnosti do zdaj močno zapostavljeno.

Pečnik je namreč poleg tega, da je izkopaval, ves čas tudi aktivno rekognosciral arheološke terene. Področje njegovega delovanja je bila predvsem osrednja Slovenija ali boljše rečeno Dolenjska, kjer se je širilo

Sl. 7: Karel Dežman (1821-1889).

Sl. 8: Alfons Müllner (1840-1918).

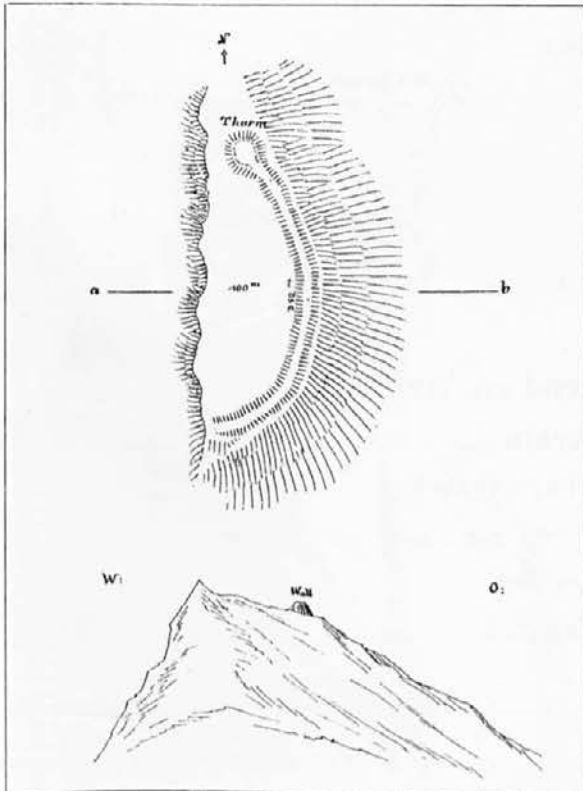

jedro jugovzhodnoalpske halštatske kulture. Da bi se prepričali o njegovi dejavnosti, je dovolj, da si ogledamo le Globočnikovo arheološko karto (Globočnik 1889) in jo primerjamo s starejšimi podobnimi deli: vsakomur postane takoj jasno, kako pomembna so bila Pečnikova odkritja. Globočnik je namreč vsaj za Dolenjsko v dobršni meri uporabil predvsem Pečnikove podatke, ki jih je le-ta leta 1889 združil na pobudo dunajske Centralne komisije v šestih tematskih kartah. To so karte Novega mesta, Neviouduna, Črnomlja, Radeč in Zagorja. Loške doline ter Višnje gore in Cerknice, ki pa niso bile žal nikoli objavljene. Pečnik jih je izdelal v dveh izvodih, in sicer prvega za Centralno komisijo in drugega za Deželni muzej. Danes večino hrani Arhiv Republike Slovenije. Sestavljene so iz dveh delov, in sicer iz opisov in zemljevidov najdišč. Posebej velja poudariti, da se Pečnik ni zadovoljil le z naštevanjem točk, ampak je vsaki lokaciji dodal tudi dokaj izčrpen komentar. Opisi za vsa najdišča resda niso enako obsežni, vendar pa lahko ugotovimo, da so v njih posrečeno združeni vsi bistveni podatki (na primer oznaka točke, najdbe, pogosto tudi ledinska imena in lastniki zemljišč). V delu se vsekakor kaže Pečnikov izreden posluš za teren. Najdišča mu je namreč uspelo razvrstiti tudi kronološko, tako da je med prazgodovinskimi točkami ločil halštatske od latenskih, s posebno barvo pa so na kartah seveda označene tudi rimske lokacije.

Sl. 9: Müllnerjev načrt naselja Na Čepni nad Zagorjem iz leta 1880. Objavljen v: Müllner 1880, 24.

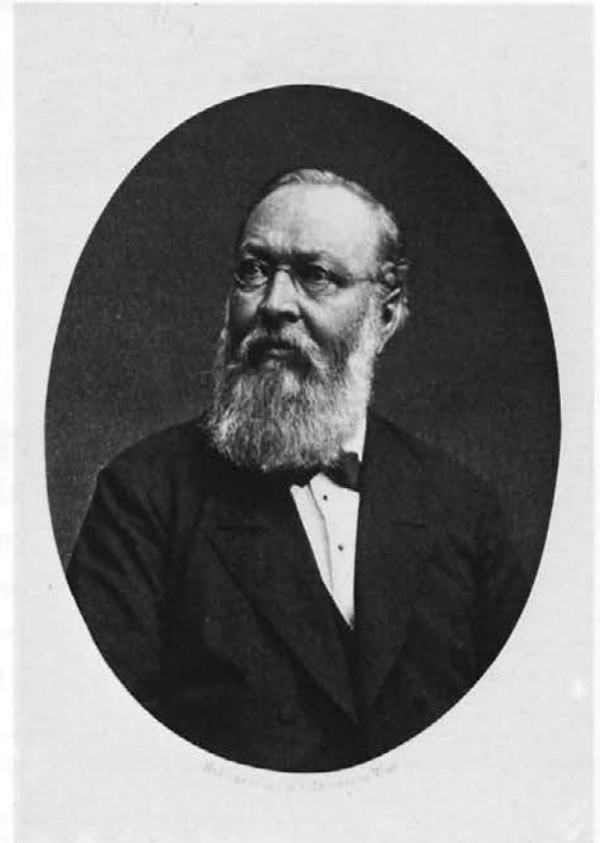
Abb. 9: Müllners Plan der Siedlung Na Čepni oberhalb von Zagorje aus dem Jahr 1880. Veröffentlicht in: Müllner 1880, 24.

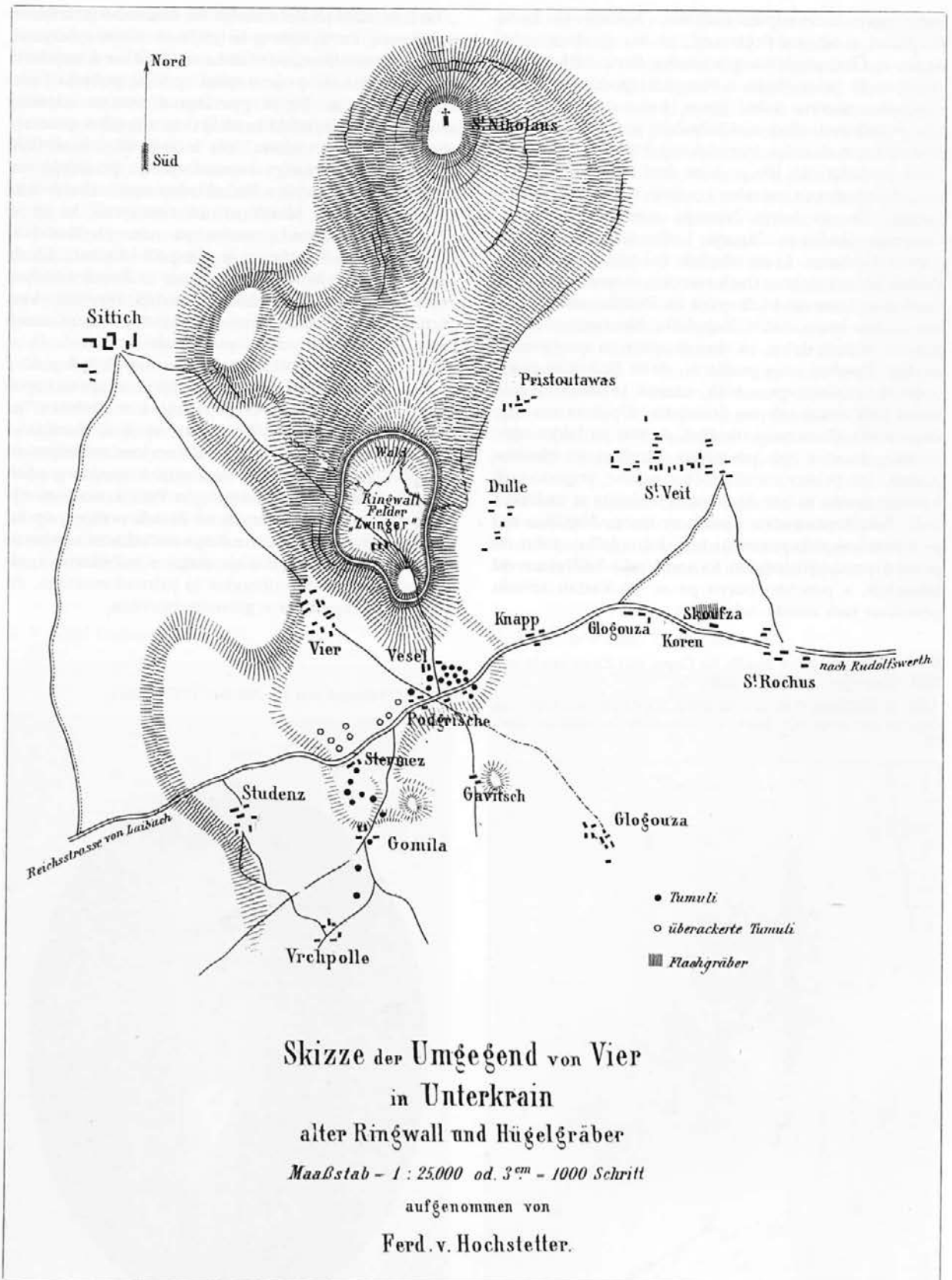
Po letu 1889 je Pečnik obhode arheoloških terenov nadaljeval. Proti koncu življenja je svoja spoznanja strnil v članku *Prazgodovinska najdišča na Kranjskem* (Pečnik 1904), ki ga je napisal spet na pobudo Centralne komisije. To je pravzaprav seznam najdišč, narejen po kartografski razdelitvi zemljevidov generalnega štaba. Ker vsebuje delo le seznam arheoloških lokacij brez ustreznega komentarja, ga po izčrpnosti ne moremo primerjati s Pečnikovimi opisi arheoloških kart iz leta 1889. Manjkajo tudi zemljevidi, ki jih je Pečnik sicer izpolnil, vendar pa nam jih doslej v arhivih dunajskih institucij še ni uspelo izbrskati. Kljub naštetim pomanjkljivostim pa ostaja ta članek temeljni seznam arheoloških najdišč v osrednji Sloveniji. Vse poznejše topografske akcije so ga v glavnem samo preverjale in le deloma dopolnjevale.

Ves čas svojega delovanja je namenjal Pečnik precej pozornosti tudi naseljem. Čeprav jih skorajda ni kopal in so ga zanimala bistveno manj kot grobišča, je pogledel nanje že leta 1894 strnil v krajšem članku, ki ga lahko označimo glede na Müllnerjevo razdelitev iz leta 1892 kot drugi poskus tipologije kranjskih gradišč (Pečnik 1894). Delo sicer kaže na Pečnikovo pomanjkljivo izobrazbo, vendar pa ne bi bili poštene, če ne bi poudarili njegovega izrednega občutka za opazovanje. Pečnik je namreč svoje skupine izoblikoval zgolj na podlagi terenskih obhodov in priznati moramo, da so njegova zapažanja v glavnem pravilna.

Sl. 10: Ferdinand von Hochstetter (1829-1884).

Sl. 11: Hochstetterjev načrt okolice Stične z vrisanim naseljem in pripadajočimi gomilami iz leta 1879. Objavljen v: Deschmann, Hochstetter 1879, Taf. 20.

Abb. 11: Hochstetters Plan der Umgebung von Stična mit eingezeichneter Siedlung und den hinzugehörigen Grabhügeln aus dem Jahr 1879. Veröffentlicht in: Deschmann, Hochstetter 1879, Taf. 20.

Kranjska prazgodovinska naselja je v desetletjih pred prvo svetovno vojno dokaj intenzivno obiskoval tudi Josef Szombathy (za življenjepis *cf.* Gabrovec 1969). Svoja opažanja je vestno zapisoval v številnih dnevnikih, ki jih danes hrani Prazgodovinski oddelek dunajskega Naravoslovnega muzeja. To niso bili sistematični obhodi, ampak priložnostni terenski obiski, ki jih je Szombathy opravil predvsem v zvezi s Pečnikovimi izkopavanji. Vendar pa je v dnevnikih obilica pomembnih podatkov, ki doslej še vedno niso bili dovolj izčrpno uporabljeni.

Obilico topografskih notic je v poročilih Centralne komisije, v *Izvestjih muzejskega društva* in v *Letopisu Matice slovenske* priobčil tudi Simon Rutar (za življenjepis glej Slov. biogr. leksikon 3, 1960-1971, 175 ss; Šašel 1976, 27). To so v glavnem kratka poročila, ki so nastala na podlagi Pečnikovih podatkov. Rutar je namreč kot konservator Centralne komisije bdel nad njegovim delovanjem, zato si je moral občasno nekatera najdišča tudi osebno ogledati. Resneje pa ga problematika prazgodovinske poselitve ni zanimala. Pomembnejše je njegovo delovanje na področju antike, na katerem je kot soavtor ustvaril pomembno topografsko študijo o poteku ceste med Emono in Siscijo (Premerstein, Rutar 1899).

Leta 1904 je Rutarja na položaju konservatorja, odgovornega za arheološke spomenike na Kranjskem, nasledil Jakob Žmavc. Ker je bil to ravno čas, ko je tudi Pečnik napisal svoj pregled prazgodovinskih najdišč na Kranjskem (Pečnik 1904), je Žmavc leta 1906

na stroške Centralne komisije deloma sam, deloma pa v Pečnikovi družbi prepotoval dobršni del osrednje Slovenije, da bi se tako seznanil z arheološkimi tereni. Hkrati je preverjal tudi Pečnikove ugotovitve. Vtise in opažanja nam je ohranil v dnevnikih, ki jih hrani Arheološki oddelek Narodnega muzeja v Ljubljani. Žmavc je ugotovil, da so Pečnikovi podatki v glavnem točni. Pomembnejših novih najdišč na potovanjih ni odkril, pač pa je stare podatke marsikje dopolnil in nekatera najdišča točneje umestil. Žal tudi Žmavčeva topografija ni zagledala belega dne v tiskani obliki. Obležala je v arhivu in kot celota ni bila nikoli objavljena.

Vsa ta rekognosciranja seveda niso bila načrtovana zgolj z vidika prazgodovinske naselbinske problematike. Zajemala so namreč najdišča vseh obdobij, vendar pa so vedno vključevala prazgodovinska naselja.

Ob terenskih pregledih se je seveda sama po sebi pojavila tudi potreba po sondiranjih. Ker pa izkopavanja naselij še zdaleč niso bila tako atraktivna kot kopanje grobišč, jim raziskovalci ob koncu prejšnjega stoletja niso posvečali večje pozornosti. Nekaj manjših kopanj iz devetdesetih let pa lahko vseeno omenimo: na primer tisto, ki ga je opravil Szombathy na Kučarju nad Podzemljem (Dular 1985, 80), Pečnik na Magda-

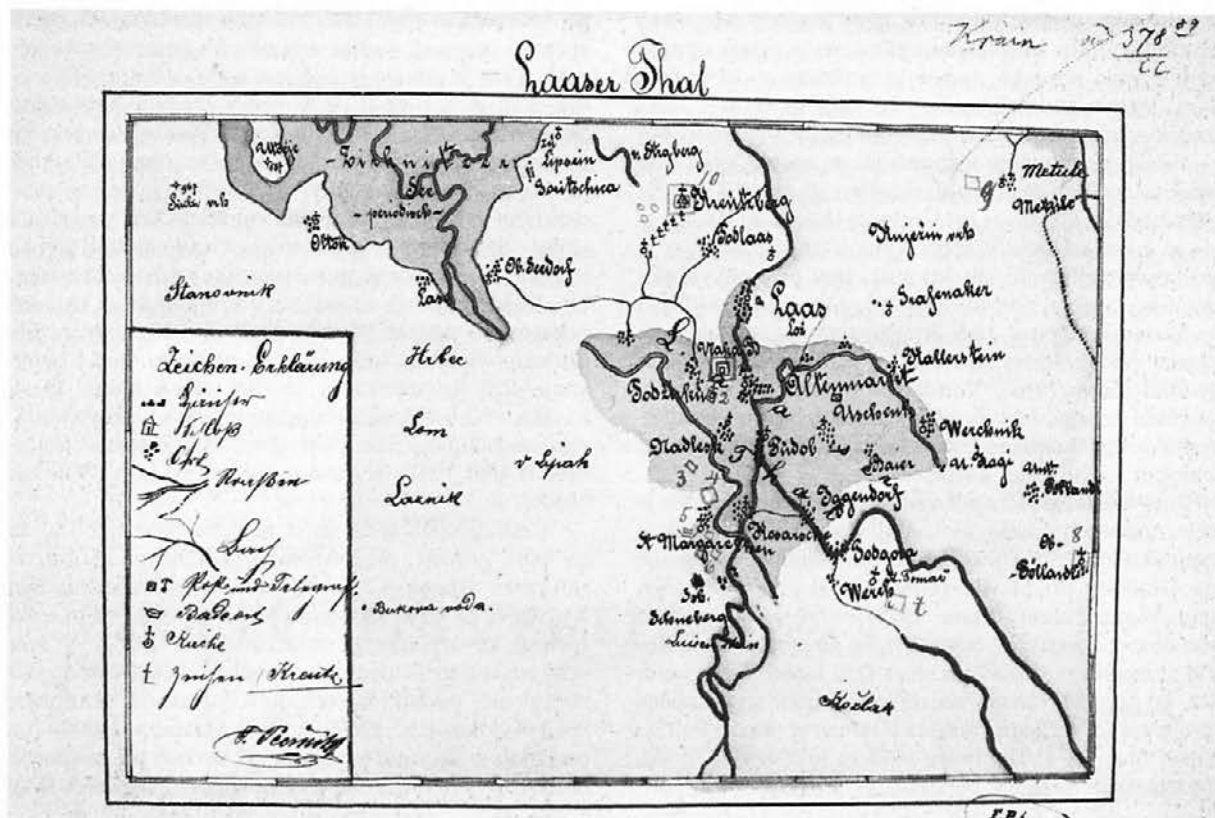
Sl. 12: Ferdinand Schulz (1849-1936).

Sl. 13: Jernej Pečnik (1835-1914).

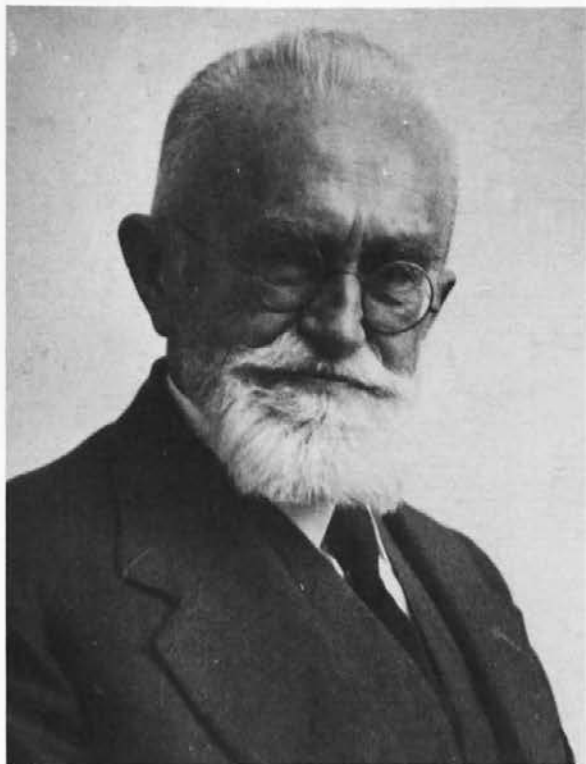

Sl. 15: Pečnikova karta Loške doline iz leta 1889. Original hrani Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Republike Slovenije v Ljubljani.

Abb. 15: Pečnik's Karte des Looscher Tals aus dem Jahr 1889. Das Original wird im Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Republike Slovenije in Ljubljana verwahrt.

Sl. 16: Josef Szombathy (1853-1943).

Sl. 17: Simon Rutar (1851-1903).

ostalo tako nedorečeno. Dal nam je sicer celo vrsto novih podatkov in spoznanj, hkrati pa je ostala za njim tudi kopica nejasnih opisov in problemov, ki jih deloma razumemo šele sedaj, ko smo se resneje lotili raziskovanja prazgodovinskih gradišč.

V času med obema vojnoma sta se naselij lotila tudi Rajko Ložar in Balduin Saria. Prvi je opravil manjše raziskave na Gradišču pri Cerknici (Ložar 1935), drugi pa je kopal na Gradišču pri Velikih Malencah, kjer je pod poznoantičnimi objekti našel tudi prazgodovinske ostaline (Saria 1929; Saria 1930). Saria je o gradiščih v Sloveniji napisal tudi krajšo sintezo, v kateri je skušal podati historično ozadje fenomena dolenskih gradišč (Saria 1956). Vendar pa je članek v bistvu le površen topografski pregled, v katerem pa je kljub temu nekaj novih podatkov o najdiščih na severnem obrobju Ljubljanske kotline.

Tudi v letih po drugi svetovni vojni se raziskovanje železnodobnih naselij v osrednji Sloveniji ni opazneje razmahnilo. Pravzaprav lahko omenimo le izkopanje na Gradišču pri Slavini (Urleb 1957) in na Gradišču nad Vintarjevcem (Stare 1975). Prvi resen projekt naselbinskih raziskav železne dobe se je tako izoblikoval razmeroma pozno, in sicer šele konec šestdesetih let, ko je začel Narodni muzej iz Ljubljane sistematična izkopavanja stiškega gradišča (Gabrovec, Frey, Foltiny 1969; Frey 1974; Gabrovec 1975 a; 1975 b; 1977). Ta, za slovenske razmere vsekakor velikopotezen projekt,

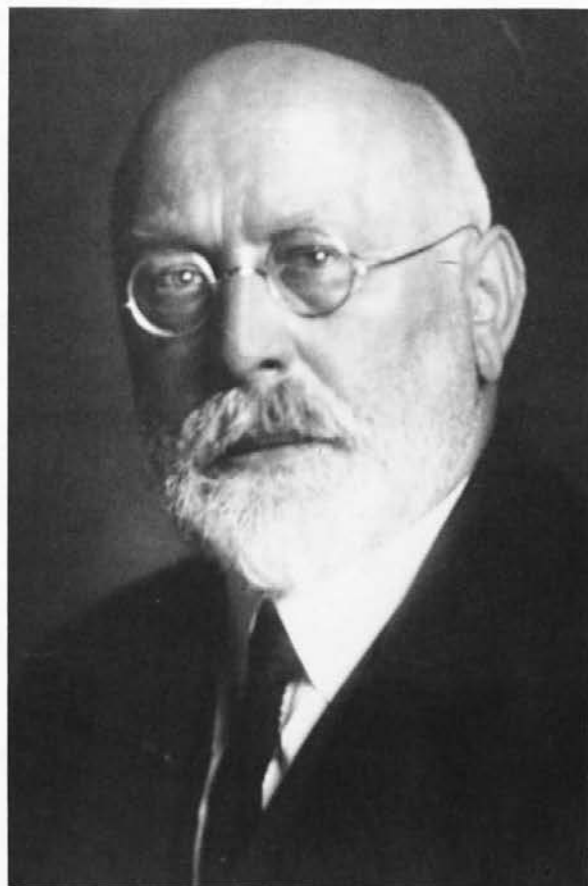
pri katerem so sodelovali tudi tuji strokovnjaki, je bil za našo prazgodovinsko arheologijo pomemben z več plati. Prva je gotovo strokovna, saj so stiška raziskovanja dala dober vpogled v način gradnje halštatskih obrambnih zidov, razgrnila pestro paleto naselbinske materialne kulture, prav tako pa so omogočila tudi prvo resnejše preverjanje kronoloških korelacij med naseljem in pripadajočimi nekropolami. Po drugi strani je bil stiški projekt pomemben zaradi metod. Te so izhajale iz srednjeevropske (nemške) arheološke šole, bile so moderne in so pri nas predstavljale za tisti čas pomembno novost (Gabrovec 1974). Končno je bila Stična pomembna tudi kot šola, saj so se med izkopavanji učili in preizkušali številni mladi kadri, ki so kasneje vodili nekatera velika naselbinska izkopavanja, npr. na Libni (Guštin 1976, 13), Kučarju nad Podzemljem (Dular 1981) in zlasti na Mostu na Soči (Svoljšak 1980).

V šestdesetih letih se je svojemu koncu bližal še en velik projekt, pri katerem so sodelovali skoraj vsi slovenski arheologi. To so bila *Arheološka najdišča Slovenije*, ki jih je v končni redakciji oblikoval in izdal Inštitut za arheologijo SAZU (ANSI 1975). V tem velikem registru slovenske arheološke dediščine so bili zbrani tudi podatki o vseh do tedaj znanih prazgodovinskih lokacijah. Delo sicer v glavnem temelji na podatkih iz literature, vendar pa so vsaj pri nekaterih najdiščih vanj vključena tudi novejša topografska dog-

Sl. 18: Jakob Žmavc (1867-1950).

Sl. 19: Walter Schmid (1875-1951).

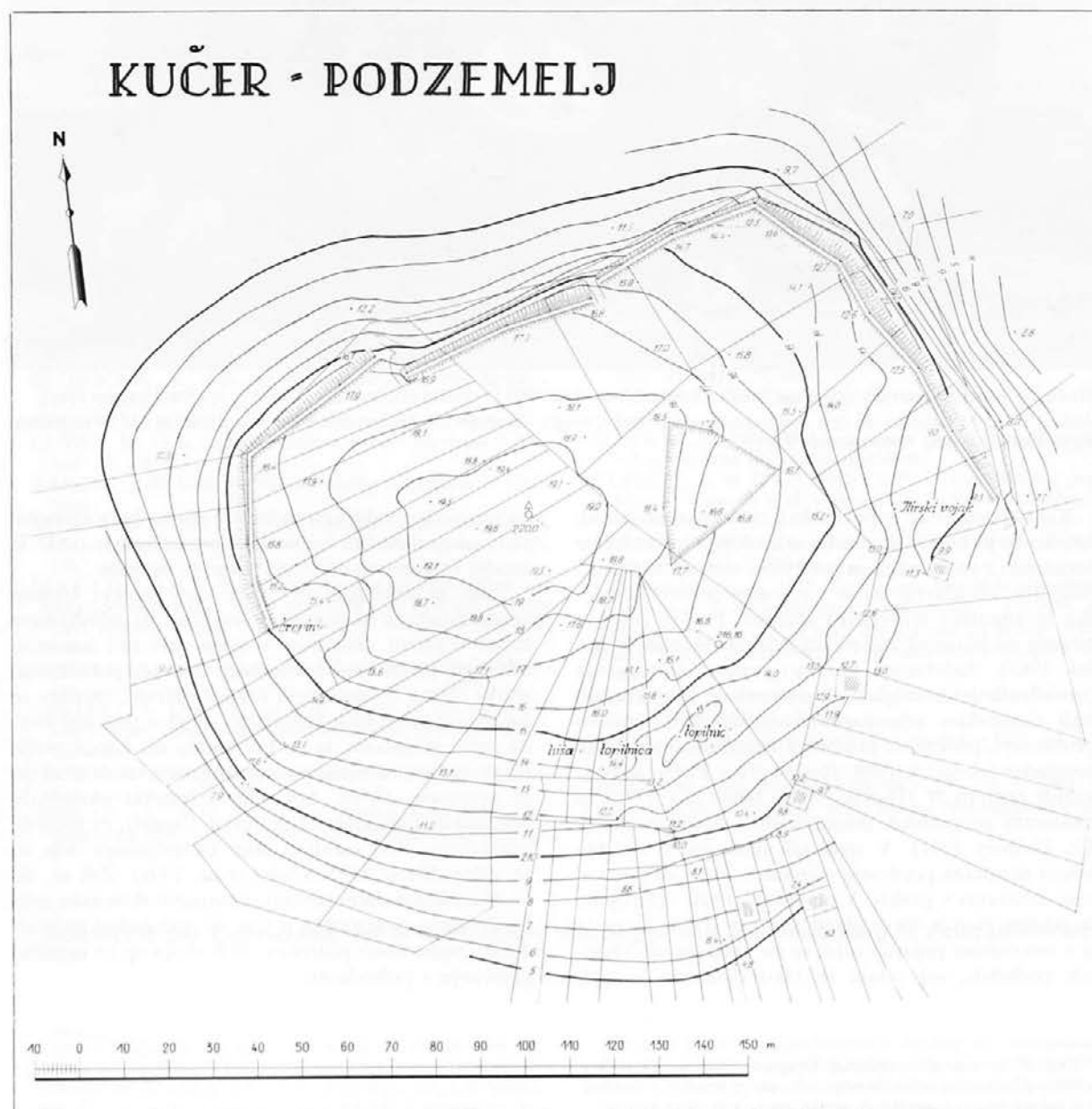

nanja. Arheološka najdišča Slovenije so zato trden temelj tudi za študij poselitvene problematike. Knjiga je pomembna še zaradi tega, ker je Gabrovec v njej objavil prispevka o naselbinski zgodovini naših krajev v halštatski in latenski dobi, ki sta ob Dularjevi sintezi za Belo krajino (Dular 1985, 17 ss) še zdaj najboljša pregleda te problematike (Gabrovec 1975 c; cfr. še Gabrovec 1987). Avtor se je v člankih v glavnem omejil na kulturne, se pravi družbenopolitične vidike poselitve, manj pa je upošteval okolje in gospodarske temelje, ki so vplivali na kolonizacijo. To je razumljivo, saj mu stanje raziskav takšnih analiz še ni omogočalo.

V sedemdesetih letih sta se problematike halštatskih naselij dotaknila tudi Otto-Herman Frey in Mitja Guštin (Frey 1968-1969, Guštin 1978). Zanimala ju je zlasti tipologija gradišč, pri čemer je prvi pri analizi upošteval predvsem podatke o velikosti, drugi pa tudi lego, sistem obzidij ter obliko vhoda. Razpravi sta odsev takratnega časa. Njuna vrednost namreč ni toliko v ugotovitvah, ki so zaradi poenostavljenega pristopa in neraziskanosti večkrat problematične, temveč predvsem v spoznanju, da je proučevanje naselbinske arheologije kompleksen proces, ki zahteva tudi ustrezna, s sistematičnimi raziskavami izpeljana predela.

Sl. 20: Schmidov načrt naselja na Kučarju nad Podzemljem iz leta 1934. Original hrani Inštitut za arheologijo ZRC SAZU v Ljubljani.

Abb. 20: Schmid's Plan der Siedlung auf dem Kučar oberhalb von Podzemelj aus dem Jahr 1934. Das Original wird im Institut für Arheologie ZRC SAZU in Ljubljana verwahrt.

Sl. 21: Sodelavci izkopavanj na Cvingerju nad Virom pri Stični leta 1969 (v sredini stojita Stane Gabrovec in Otto-Herman Frey).

Abb. 21: Die Mitarbeiter an den Ausgrabungen auf dem Cvinger oberhalb von Vir pri Stični im Jahr 1969 (in der Mitte stehen Stane Gabrovec und Otto-Herman Frey).

Kaj to pomeni, se je pokazalo v začetku osemdesetih let, ko se je začela slovenska arheologija intenzivneje seznanjati z možnostmi in predvsem metodami študija poselitve, do katerih sta se v glavnem dokopali angleška in ameriška arheološka znanost. Prvi je začel te novosti na Slovensko presajati Božidar Slapšak (Slapšak 1983). Začetnemu koraku je nato sledila vrsta prevedenih del in originalnih prispevkov, ki so končno tudi slovenskim arheologom razgrnili široko paleto problemov, povezanih predvsem z metodami terenskih pregledov (*Arheo* 9, 1989, *Projekt Hvar* 1989), izkopavalnih postopkov (Harris 1989; *Arheo* 12, 1991) in modernih geografskih informacijskih sistemov (Stančič, Gaffney 1991). V vseh teh delih pa je bil dan izrazit poudarek predvsem metodam, manj pa poizkusom delovanja v praksi. V glavnem so bile opravljene le pilotne študije na majhnih vzorcih. Toda že tu se je z vso ostrino pojavila zahteva po kakovostnih vhodnih podatkih, saj ostaja še tako moderen in tudi

računalniško podprt metodološki sistem brez kronološko, geografsko in vsebinsko opredeljenih najdišč le orodje brez prave možnosti njegove uporabe.

Tako ni naključje, da je bil tudi projekt *Utrjena prazgodovinska naselja na Dolenjskem*, ki zajema sicer le en segment poselitve, v svoji prvi fazi zavestno usmerjen predvsem k ustvarjanju temeljne podatkovne zbirke. Brez sistematičnih rekonstruiranj, meritev in sondažnih preverjanj bi namreč ostali v pretežni meri na ravni podatkov, ki so bili zbrani ob koncu prejšnjega stoletja. Z njimi pa seveda poselitvenih struktur in procesov, ki so, kot vemo, rezultat ekoloških, družbenopolitičnih in ekonomskih danosti, ni mogoče raziskovati. Prvi rezultati tako zastavljenega dela so že vidni (Dular 1985; Dular *et al.* 1991). Zdi se, da bo k tradicionalnim temam usmerjena slovenska prazgodovinska arheologija s tem in podobnimi projekti dobila pomembno poživitev, ki ji zbuja up za uspešno delovanje v prihodnosti.

* Rad bi se zahvalil prijatelju Draganu Božiču, ki je kot odličen poznavalec arheološkega arhivskega gradiva s številnimi diskusijami in napotki spremljal nastajanje tega zapisa.

- ANSI 1975, *Arheološka najdišča Slovenije*. – Ljubljana.
- COSTA, H. 1859, Heidengräber und Überreste einer alten Stadt in Unterkrain. – *Mitt. Zent. Komm.* 4, 250 ss.
- DESCHMANN, C. in F. HOCHSTETTER 1879, Prähistorische Ansiedlungen und Begräbnisstätten in Krain. Erster Ber. prähist. Comm. – *Denkschr. math.-naturwiss. Cl. kais. Akad. Wiss.* 42, 1 ss.
- DULAR, J. 1981, Podzemelj. – *Var. spom.* 23, 212 ss.
- DULAR, J. 1985, Topografsko področje XI (Bela krajina). *Arheološka topografija Slovenije*. – Ljubljana.
- DULAR, J., B. KRIŽ, D. SVOLJŠAK in S. TECCO HVALA 1991, Utrjena prazgodovinska naselja v Mirenski in Temeniški dolini. – *Arh. vest.* 42, 65 ss.
- FREY, O.-H. 1968-1969, Halštatska naselja na Dolenjskem. – *Var. spom.* 13-14, 17 ss.
- FREY, O.-H. 1974, Bericht über die Ausgrabungen im Ringwall von Stična (Slowenien). – V: *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*, 151 ss, Bratislava.
- FREYER, H. 1851, Historische Notizen. – *Mit. Hist. Ver. Kr.* 6, 1 ss.
- GABROVEC, S. 1969, Josef Szombathy. – *Var. spom.* 12, 63 ss.
- GABROVEC, S. 1974, Naselbinska izkopavanja v Stični (Metoda izkopavanja). – *Var. spom.* 17-19/1, 25 ss.
- GABROVEC, S. 1975 a, Überblick über eisenzeitliche Befestigungen in Slowenien. – V: *Utrvena ilirska naselja*, Pos. izd. ANUBiH 24/6, 59 ss, Sarajevo.
- GABROVEC, S. 1975 b, Trideset let arheološkega dela v Stični. – *Zbor. obč. Gros.* 7, 143 ss.
- GABROVEC, S. 1975 c, Naselivna zgodovina Slovenije v halštatskem obdobju; Naselivna zgodovina Slovenije v latenskem obdobju. – V: *Arheološka najdišča Slovenije*, 55 ss, Ljubljana.
- GABROVEC, S. 1977, Virsko mesto. – *Zbor. obč. Gros.* 9, 111 ss.
- GABROVEC, S. 1987, Naselja. – V: *Praist. jug. zem.* 5, 79 ss, 135 ss, 162 ss, Sarajevo.
- GABROVEC, S., O.-H. FREY in S. FOLTINY 1969, Prvo poročilo o naselbinskih izkopavanjih v Stični. – *Arh. vest.* 20, 177 ss.
- GLOBOČNIK, A. 1889, Archäologische Karte von Krain. – *Mitt. Musealver. Kr.* 2.
- GUŠTIN, M. 1976, *Libna*. – Pos. muz. Brež. 3, Brežice.
- GUŠTIN, M. 1978, Gradišča železne dobe v Sloveniji. – *Arh. vest.* 29, 100 ss.
- HARRIS, C. E. 1989, *Načela arheološke stratigrafije*. – Ljubljana.
- HITZINGER, P. 1867, Neueste Untersuchungen alterthümlicher Befestigungen in Krain. – *Laibacher Zeitung* 3. 6. 1867, 825 s in 5. 6. 1867, 837 s.
- HOCHSTETTER, F. 1880, Prähistorische Ansiedlungen und Begräbnisstätten in Niederösterreich und in Krain. Dritter Ber. prähist. Comm. – *Sitzber. math.-naturwiss. Cl. kais. Akad. Wiss.* 80, 547 ss.
- HOERNES, M. 1915, Krainische Hügelnekropolen der jüngeren Hallstattzeit. – *Wiener Prähist. Ztschr.* 2, 98 ss.
- LINHART, A. 1788, *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs* 1. – Laibach.
- LOŽAR, R. 1935, Izkopavanje na Gradišču pri Cerknici. – *Slovenec* 25. 8. 1935, 14.
- MORLOT, A. 1850, Ueber die Spuren eines befestigten römischen Eisenwerkes in der Wochein in Oberkrain. – *Jb. der k. k. geolog. Reichs-Anstalt* 1, 199 ss.
- MÜLLNER, A. 1878, Archäologische Excurs durch Südsteiermark und Krain. – *Mitt. Zent. Komm. N. F.* 4, 83 ss.
- MÜLLNER, A. 1879, *Emona*. Archäologische Studien aus Krain. – Laibach.
- MÜLLNER, A. 1880, Archäologische Excurs nach Südsteiermark und Krain. – *Mitt. Zent. Komm. N. F.* 6, XXI ss.
- MÜLLNER, A. 1892, Die "Gradišča" in Krain. – *Argo* 1, 1892, 7 ss, 25 ss, 41 ss, 65 ss, 81 ss, 105 ss; *Argo* 2, 1893, 17 ss, 41 ss, 165 ss.
- PEČNIK, J. 1894, Pogled na kranjska gradišča. – *Izv. Muz. dr. Kr.* 4, 6 ss.
- PEČNIK, J. 1904, Prazgodovinska najdišča na Kranjskem. – *Izv. Muz. dr. Kr.* 14, 27 ss, 125 ss in 185 ss.
- PICK, K. in W. SCHMID 1922-1924, Frühgeschichtliche Befestigungen im Bereiche der Isonzofront. – *Jh. Österr. Arch. Inst.* 21-22, 277 ss.
- PREMERSTEIN, A. in S. RUTAR 1899, *Römische Strassen und Befestigungen in Krain*. – Wien.
- PROJEKT HVAR 1989, *Priročnik terenskih in dokumentacijskih postopkov*. – Ljubljana.
- RADICS, P. 1862, *Geschichte Krain's, ein Handbuch*. – Laibach.
- RICHTER, F. X. 1821, Die Wochein. – *Ill. Blatt* 20. 4. 1821, 61 ss.
- RUTAR, S. 1892, Antike Funde in Krain seit dem Frühjahr 1892. – *Mitt. Zent. Komm. N. F.* 18, 238 ss.
- SARIA, B. 1929, Začasno poročilo o izkopavanjih na Gradišču pri Vel. Malenci. – *Glas. Muz. dr. Slov.* 10, 11 ss.
- SARIA, B. 1930, Drugo začasno poročilo o izkopavanjih na Gradišču pri Vel. Malenci. – *Glas. Muz. dr. Slov.* 11, 5 ss.
- SARIA, B. 1956, Die vorgeschichtlichen Ringwallssysteme in Slowenien. – *Südostforschungen* 15, 41 ss.
- SCHMID, W. 1915, Die Ringwälle des Bacherngbietes. – *Mitt. Prähist. Komm.* 2, 229 ss.
- SCHMID, W. 1937, Ulaka. Japonska naselbina nad Starim trgov pri Ložu. Prvo poročilo o raziskovanju l. 1936. – *Glas. Muz. dr. Slov.* 18, 17 ss.
- SCHMID, W. 1939, Vače. Prazgodovinska naselbina. – *Glas. Muz. dr. Slov.* 20, 96 ss.
- SCHÖNLEBEN, J. L. 1681, *Carniolia antiqua et nova*. – Labac.
- SLAPŠAK, B. 1983, *Možnosti študija poselitve v arheologiji*. – Neobjavljena disertacija, Ljubljana.
- STANČIČ, Z. in Z. GAFFNEY 1991, *Napovedovanje preteklosti – uporaba GIS v arheološki študiji otoka Hvar*. – Ljubljana.
- STARE, V. 1975, Vintarjevce. – V: *Arheološka najdišča Slovenije*, 203, Ljubljana.
- STEINBERG, F. A. 1758, *Gründliche Nachricht von dem in dem Inner-Krain gelegenen Czirknitzer-See*. – Laibach.
- STRATIL, J. H. 1827, Ueber die hie und da in Steyermark und Krain vorkommenden kegelförmigen Erdhügel. – *Ill. Blatt* 16. 3. 1827, 41 s.
- SVOLJŠAK, D. 1980, Prazgodovinska naselbina na Mostu na Soči. – *Situla* 20-21, 187 ss.
- ŠAŠEL, J. 1976, Simon Rutar kot arheolog. – *Gor. let.* 3, 27 ss.
- URLEB, M. 1957, Gradišče v Slavini. – *Arh. vest.* 8, 150 ss.
- VALVASOR, J. W. 1689, *Die Ehre des Hertzogthums Crain*. – Laybach.

Geschichte der Erforschung der eisenzeitlichen Siedlungen und der Besiedlung in Zentralslowenien

Zusammenfassung

Der vorliegende Artikel erörtert die Geschichte der Forschung der Siedlungen und der Besiedlung in Zentralslowenien während der Eisenzeit. Die ersten Erwähnungen von Siedlungen stammen schon aus dem 17. und 18. Jahrhundert, sind

jedoch nicht als Resultat bewußter Studien der vorrömischen Besiedlung dieser Gegenden entstanden. Von richtigen Forschungen kann man erst seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts sprechen, als in Wien die Prähistorische Kom-

mission gegründet wurde und als sich auch das Landesmuseum in Ljubljana und das Hofmuseum in Wien intensiv mit der Ausgrabung der eisenzeitlichen Nekropolen in Krain zu befassen begannen. Die Forschungen wurden vor allem von Ferdinand von Hochstetter und Karel Dežman geleitet und gelenkt, die auch die erste Übersicht der vorgeschichtlichen Besiedlung unserer Gegenden verfaßt haben (Deschmann, Hochstetter 1879). Zugleich mit den Ausgrabungen erlebten in der Mitte der siebziger Jahre auch die Begehungen der archäologischen Gelände einen Aufschwung. Verdienste darum hat namentlich Alfons Müllner, der seine Ermittlungen in mehreren Werken veröffentlicht hat (Müllner 1878; 1879; 1880).

Im Jahr 1884 gelang es Dežman, als Mitarbeiter bei seinen Forschungen Jernej Pečnik zu gewinnen. Diese so umstrittene Persönlichkeit, der von der Geschichtsschreibung des archäologischen Faches die Todsünde der Vernichtung unseres Erbes zugeschrieben worden ist, entwickelte sich rasch zu einem vorzüglichen Arbeiter und Kenner der archäologischen Terrains. Pečnik hat nämlich nicht nur Ausgrabungen durchgeführt, sondern auch aktiv die ganze Zeit die archäologischen Terrains rekognosziert. Der Bereich seiner Tätigkeit war vor allem Zentralslowenien oder besser gesagt Dolenjsko (Unterkrain), wo sich der Kern der südostalpinen Hallstattkultur erstreckte. Seine Ermittlungen hat er bereits im Jahr 1889 auf Anregung der Wiener Zentralkommission in sechs archäologischen topographischen Karten vereint. Das sind die Karten von Novo mesto, Neviudunum, Črnomelj, Radeče und Zagorje, des Ložer Tals sowie von Višnja gora und Cerknica, die jedoch leider nie publiziert worden sind.

Die vorgeschichtlichen Siedlungen in Krain hat in den Jahrzehnten vor dem Ersten Weltkrieg sehr intensiv auch Josef Szombathy besucht. Seine Beobachtungen hat er gewissenhaft in zahlreichen Tagebüchern verzeichnet, die heute in der Prähistorischen Abteilung des Naturhistorischen Museums in Wien verwahrt werden. Eine Menge nützlicher topographischer Notizen haben überdies beide Konservatoren der Zentralkommission Simon Rutar und Jakob Žmavc veröffentlicht oder in ihren Tagebüchern verzeichnet.

Einen wesentlichen Fortschritt in der Entwicklung der Siedlungsarchäologie bedeuten indessen die Ausgrabungen Walter Schmid's. Schon vor dem Ersten Weltkrieg erforschte er die Siedlungen auf dem Pohorje (Schmid 1915, 229 ff.), in den dreißiger Jahren dehnte er dann seine Tätigkeit noch auf Dolenjsko, Gorenjsko und Notranjsko (Unterkrain, Oberkrain, Innerkrain) aus, wo er in mehreren aufeinander folgenden Kampagnen in einer ganzen Reihe von Ringwällen arbeitete (Ulaka oberhalb von Stari trg pri Ložu, Zgornja Krona bei Vače, Kučar oberhalb von Podzemelj, Cvinger bei Dolenjske Toplice, Križni vrh oberhalb von Beli Grič, Stari grad oberhalb von Sela pri Šumberku, Ajdovski gradec bei Bohinjska Bistrica, Dunaj bei Jereka). Er grub auch in der Zeit beider Weltkriege, und zwar während des Ersten in Šmihel pod Nanosom und während des Zweiten auf Libna und Rifnik. Schmid's Forschungskonzept stellte in jener Zeit eine bedeutsame Neuheit dar. Er verlegte nämlich den Schwer-

punkt seiner Forschungen von den Nekropolen auf die Siedlungen, ohne die allerdings keine solide Siedlungsgeschichte geschrieben werden kann. Seine Arbeit war in mancher Hinsicht bahnbrechend. In erster Linie interessierte ihn das Innere, d.h. die Entwicklung des Hauses und der Wirtschaftsobjekte, doch konnte er auch den historischen Hintergrund der vorgeschichtlichen Besiedlung nicht unberücksichtigt lassen. Dies kam vor allem in seiner Lozierung Metulums in Grad bei Šmihel pod Nanosom zum Ausdruck (Pick, Schmid 1922-1924, 178 ff.). Leider hat Schmid seine Forschungen größtenteils nicht veröffentlicht. Ausnahmen bilden das Werk über die Ringwälle auf dem Pohorje (Schmid 1915, 229 ff.) sowie die zwei Artikel über die Siedlungen auf Ulaka (Schmid 1937, 17 ff.) und auf Zgornja Krona bei Vače (Schmid 1939, 96 ff.).

In den Jahren nach dem Zweiten Weltkrieg hat die Erforschung der Siedlungen in Zentralslowenien keine besonderen Fortschritte gemacht. Größere Aktivität ist erst in den sechziger Jahren zu verzeichnen, als das Nationalmuseum in Ljubljana mit systematischen Ausgrabungen des Ringwalls Cvinger oberhalb von Vir pri Stični begann (Gabrovec, Frey, Foltiny 1969; Frey 1974; Gabrovec 1975 a; 1975 b; 1977).

Ein beachtlicher Beitrag zur Erforschung der Besiedlungsproblematik ist auch das im Jahr 1975 erschienene Lexikon *Arheološka najdišča Slovenije (Die archäologischen Fundorte Sloweniens, ANSI 1975)*. In diesem großen Register des slowenischen archäologischen Erbes sind Angaben über alle bis damals bekannten vorgeschichtlichen Fundstätten vereint. Das Werk beruht zwar hauptsächlich auf Angaben aus der Fachliteratur, dennoch sind wenigstens bei einigen Fundorten auch die neueren topographischen Ermittlungen einbezogen. Deshalb stellt das Werk eine feste Grundlage auch fürs Studium der Besiedlungsproblematik dar. Das Buch ist wichtig auch noch deswegen, weil Gabrovec darin zwei Beiträge über die Siedlungsgeschichte Sloweniens veröffentlicht hat, und zwar in der Hallstatt- und in der Latènezeit, die noch heute die besten Überblicke dieser Problematik bieten (Gabrovec 1975 c; *cfr.* noch Gabrovec 1987).

In den letzten paar Jahren läuft das Projekt *Befestigte vorgeschichtliche Siedlungen in Dolenjsko*, das in seiner ersten Phase bewußt vor allem auf den Ausbau einer grundlegenden Datenbank ausgerichtet ist. Ohne systematische Rekognoszierungen, Vermessungen und auf Sondagen beruhenden Überprüfungen würden wir nämlich überwiegend auf dem Niveau der am Ende des vorigen Jahrhunderts gesammelten Angaben verbleiben. Anhand dieser lassen sich jedoch selbstverständlich die Siedlungsstrukturen und Prozesse, die, wie wir wissen, ein Resultat der ökologischen, gesellschaftlich-politischen und ökonomischen Gegebenheiten sind, nicht erforschen. Die ersten Resultate dieser so konzipierten Arbeit sind schon sichtbar (Dular 1985; Dular *et al.* 1991). Es scheint, daß die auf traditionelle Themen ausgerichtete slowenische vorgeschichtliche Archäologie durch dieses und ähnliche Projekte eine gewichtige Belebung erfahren wird, was die Hoffnung auf ihre erfolgreiche Tätigkeit in Zukunft erweckt.

Dr. Janez Dular
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Novi trg 5
SLO-61000 Ljubljana

An Etruscan bone box from south-west Serbia and the problem of Late Archaic imports in the central Balkan area

Rastko VASIĆ

Izveček

Koščena škatlica iz knežje gomile v Atenici pri Čačku, okrašena ob strani s prizorom boja med levom in jelenom v plitvem reliefu in na pokrovu s figuro ležečega leva, je najverjetneje etruščanskega izvora. Škatlice podobne velikosti, oblike in okrasa so bile namreč najdene v velikem številu v Etruriji, od koder so se razširile po vsem Sredozemlju. Avtor omenja redke etruščanske najdbe iz notranjosti Balkana in sklepa, da so škatlice prinesli v Atenico grški trgovci skupaj z drugimi južnoitalskimi in grškimi predmeti. Veliko število grških in južnoitalskih predmetov na osrednjem Balkanu v zadnji tretjini 6. in prvi tretjini 5. st. pr. n. š. pojasnjuje s specifičnimi okoliščinami, med katerimi omenja politično in ekonomsko krepitev domačih knezov in njihovo povečano zanimanje za tuje blago, pa tudi zgodovinska dogajanja (spopadi Grkov s Perzijci in Kartaginci) ter potrebo po iskanju novih in premalo izkoriščenih tržišč. Nazadnje je govor o enem izmed problemov, na katere opozarja ta import – o razmerju med grško poznoarhaijsko in domačo geometrično umetnostjo na osrednjem Balkanu.

The excavations carried out some thirty years ago in the village Atenica near Čačak in south-west Serbia uncovered two princely mounds with cremation graves and the remains of a complex burial rite.¹ Among numerous grave goods, many of which were damaged by fire, there was a number of imported objects: a clay jug, fragments of bronze vessels (probably a crater with roll-handles and one or two basins on tripods), amber beads in the shape of bird, animal and human heads, applications of gilded silver in the form of a boar, palmette, bees etc. Particularly interesting are parts of a small box, of which only some bone plaques are preserved (*fig. 1*). Beside several rectangular unornamented plaques, a fragmented composition with a lion attacking a deer finished in low relief also belonged to the box. Two preserved fragments of the lower part of the composition are 6,6 and 4,3 cm long so that the length of the entire plaque could have originally been some 12–13 cm (*fig. 2*). A small figurine of a lion, 4,5 cm long, also of bone and found together with the bone plaques, belonged most probably to the same box (*fig. 3*).²

Although the symplegma of lion and deer is basically an oriental motif which spread from the east to Greece

Abstract

The bone box from a princely tumulus at Atenica near Čačak, decorated in low relief with a fight of a lion and a stag sidelong and with a prone lion figure on the cover, is most probably of Etruscan origin. A large number of boxes of comparable size, shape and ornamentation have been found in Etruria; from that area they spread all over the Mediterranean world. Mentioning scanty Etruscan finds in the interior of the Balkans the author concludes that the box reached Atenica, along with other south Italic and Greek objects, through the agency of Greek merchants. The occurrence of a great number of Greek and south Italic objects in the Central Balkans, in the last third of the 6th and the first third of the 5th centuries B.C., is accounted for by specific circumstances: the growth of political and economic power of local princes and their increasing interest in foreign goods, as well as some historical events, like conflicts of the Greeks with the Persians and Carthaginians and the necessity of searching for new and insufficiently exploited markets. Finally, one of the problems brought forward by this import is discussed: the relationship of Greek Late Archaic and local geometric arts in the Central Balkans.

and even further to the west, one can suppose on sufficient grounds that the bone box from Atenica represents an Etruscan product. Namely, this type of box of similar dimensions, covered with plaques of bone or ivory with carved figures and compositions of various contents, and having lids showing figures of birds and lions, is found in relatively large numbers in Central Italy.

L. Pollak in the beginning of the century was the first to write in more detail about this type of jewelry and he supposed on the basis of three plaques found on Cyprus, that it represents a Cypro-Italic product created under Oriental influences.³ Although these influences played a crucial part in the forming of our boxes, later investigations and new finds showed undoubtedly that they are Etruscan products, originating in a workshop near Vulci in the Late Archaic period. Recently Marina Martelli made a particular study of this question.⁴ She collected a great number of boxes or their fragments – remains of the Atenica example were not included in this list – and clearly demonstrated that the greatest number comes from Etruria and its colonies in Emilia and Campania, from where they spread over the Mediterranean, being found up to

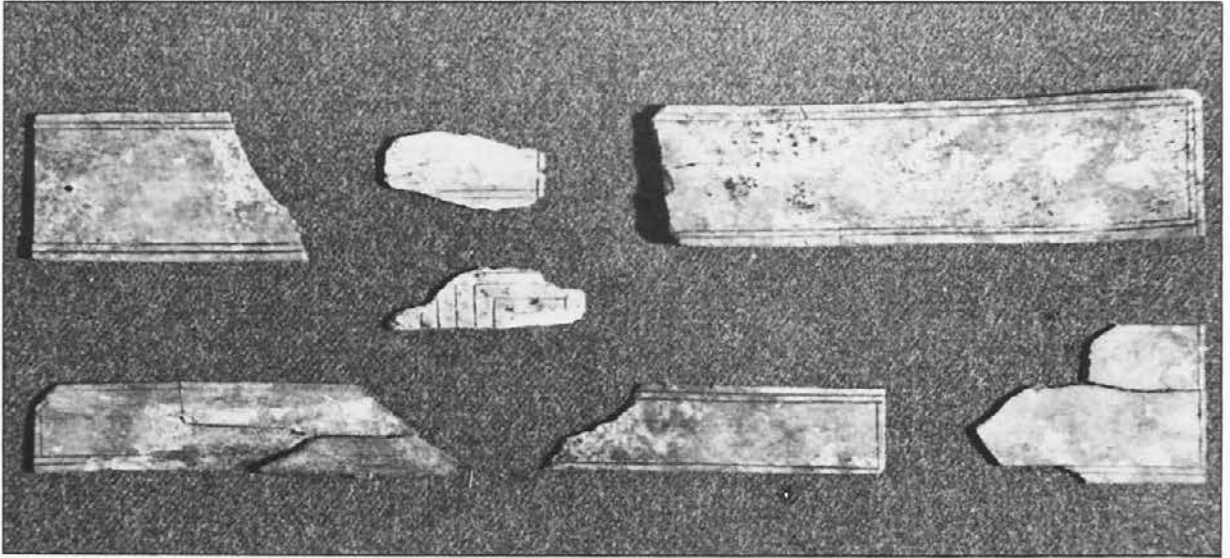

Fig. 1: The unornamented bone plaques of the box from Atenica (Photo Archaeological Institute, Beograd).
Sl. 1: Neornamentisane koštane pločice kutije iz Atenice (foto Arheološki institut, Beograd).

now in South Italy (Velia, Paestum, Locri), in Apulia (Ruvo), on Sardinia (Nora, Tharros), Malta, Delos, Rhodos (Ialisos) and Cyprus. According to the stylistic characteristics of the figural representations, Martelli divided these boxes in four groups which vary chronologically to a certain extent.⁵ Two older groups are characterised by carefully carved forms, sometimes with calligraphic precision, usually showing banquets, processions of men and women, bigae with winged horses, hunting scenes, then birds, deers, lions and other animals. Their style as well as the themes chosen show that one should look for the impulse leading to their appearance on the west coast of Asia Minor. The finds of the older of these two earlier groups are concentrated exclusively in Etruria and dated approximately between 540 and 520 B. C. The second group, whose finds reached South Italy, Malta and Rhodes, is placed in the last quarter of the 6th century B. C. Two more recent groups, the third and fourth, represent a period of decadence, precision and purity of

line disappear, the drawing becomes superfluous and unsure, the themes are mostly confined to the repetition of human and animal heads and figures (rabbits, vovles, bulls). Boxes of these two groups are found in Etruria as well as on Delos and Cyprus and placed chronologically to the first decades of the 5th century.

Without wishing to enter in more detail into the problem of these boxes, we want to underline that the parts of the bone box from Atenica undoubtedly belong to these Etruscan works. This is seen from the form and the size of the box, the ornamental frame of the composition, the technique of finish, the stylistic characteristics, details and the motif represented, as well as the figure of a lion on the box which was often represented on the lid. Comparing our example with the material which Martelli displays, one could point out as parallels the plaque from Orvieto where two lions are attacking a deer, today in the National Museum of Copenhagen,⁶ and the plaque with the same motif from an unknown site.⁷ Both plaques are

Fig. 2: The relief composition of the box from Atenica (Photo Archaeological Institute, Beograd).
Sl. 2: Reljefna kompozicija sa kutije iz Atenice (foto Arheološki institut, Beograd).

close to the piece from Atenica in the motif and the finish of details – hoofs, paws, legs etc. However, the ivory plaques from a grave in Orvieto, uncovered towards the end of the last century, are of particular importance as parallels to the fragment from Atenica (fig. 4, 5).⁸ One of them represents two youths hunting a deer where the deer's pose, position of the legs and finish of the hoofs are very similar to the deer on the relief from Atenica. The box from Orvieto also has a lying lion on the lid, similar to the Atenica lion (fig. 6). All the cited analogies belong to the earliest group dated between 540 and 520 B. C. One should say that the style and the finish of the relief from Atenica are also close to other finds of the first and second group, while on the other hand they show significant differences when compared with the superfluous finish of bulls and deers of the third and the fourth group. Some similarities with these last groups can be seen only in certain details, e. g. the floral motif along the right edge of the relief from Atenica appears on the plaque from Certosa which belongs to the third group,⁹ but also on the plaques from an unknown site and Orvieto both belonging to the second group.¹⁰ This element was obviously not crucial for the precise chronological determination of the plaques.

On the basis of these parallels it seems to us that the box from Atenica should be placed at the end of the first or the beginning of the second group and dated around 520 B. C.

The appearance of this Etruscan box in the interior of the Balkans, the earliest example of this kind found outside Etruria, rises a number of questions all of which cannot be completely answered.

On the territory of Yugoslavia Etruscan import appears mostly in the north-west, in Istria and Slovenia, where Italic influences were strong and the material culture was italicised to a high degree during the 7th and the 6th centuries B. C.¹¹ Among the most significant Etruscan pieces one could cite a bronze tripod from Novo mesto which has direct parallels in Vetulonia in the second half of the 7th century¹² and a bronze oinochoe of plump form from Most na Soči, dated to the first half of the 6th century and made, according to some opinions, in Vulci.¹³ A series of bronze fans in Istria, made under direct Etruscan influence, belongs to this last period.¹⁴ From the middle of the 6th century Etruscan imports are not so numerous in this area but their influence is present later on. It is shown not only through the acceptance of many Italic forms of Etruscan origin, but also in the development of Carniolan and Histrian variant of Situla art whose many elements were formed in the Etruscan artistic tradition.¹⁵ The figural sculpture from Nesactium in Istria, which recent opinion regards as sepulchral sculpture, is dated to the end of the 6th century and also has parallels in Etruria.¹⁶

Italic elements appear frequently in the east Adriatic and in adjacent areas, and here also the Etruscan influence certainly played a prominent part.¹⁷ However, Etruscan imports dated before the 5th century are not found in great number. A bucchero cantharos from Vis is dated to the first half of the 6th century,¹⁸

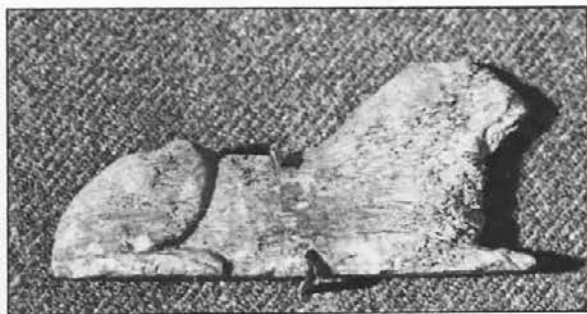

Fig. 3: The bone figure of a lion from the box from Atenica (Photo Archaeological Institute, Beograd).

Sl. 3: Koštana figura lava sa kutije iz Atenice (foto Arheološki institut, Beograd).

while a single find of a bronze figurine from Studenci near Ljubuški in Hercegovina is probably an Etruscan piece from the end of the 6th century.¹⁹ Here one should perhaps mention that in the hinterland, in the prehistoric settlement Pod by Bugojno in central Bosnia, in a layer belonging, according to B. Čović, to the beginning of the 6th century, a bowl with letters incised around the rim was found. The letters might represent a copy of an Etruscan-Umbrian inscription which was probably carved on some bronze vessel.²⁰

In the central Balkan area, which embraces east Bosnia, Serbia, north Montenegro and Yugoslav Macedonia and represents our main field of interest here, Italic and Etruscan influence is weak and the imports are scarce. It is possible that some bronze vessels from east Bosnia and south-west Serbia, which date to the 7th and the first half of the 6th centuries, found in the princely mounds in Glasinac and Pilatovići, are imported from Italy and not from Greece, when we bear in mind the frequent appearance of these forms (fluted bowls and basins with bossed rims) on the Apennine peninsula.²¹ It is corroborated indirectly by the find of an Egyptian scarab in Pilatovići, in the same mound but allegedly in another grave, which probably reached south-west Serbia from Italy and not from Egypt.²² A different case is represented by a bronze male figurine found by chance in Smederevo in Serbia which seems to have been produced in an Etruscan workshop in north Italy in the second half of the 7th century B. C.²³ Its appearance in the Danube region may be explained as a far reaching echo of Italic expansion towards the north and the north-east of the Apennines in the 7th century B. C. which left a number of traces behind.²⁴

Later, in the 5th and the 4th centuries B. C., in the period of further italicisation of Slovenia and the east Adriatic coast, Etruscan elements appear frequently in these regions, but in the interior of the Balkans they are rare. Scyphoi from Pod, Čitluci on the Glasinac plateau and from Trebenište – Etruscan imitations of Attic pottery from the second half of the 5th century – should be mentioned here.²⁵ The spreading of bronze stamnioid situlae over the Balkan peninsula in the 4th century, some of which were found in the south-east Adriatic and in Yugoslav Macedonia, is perhaps also connected with Etruria.²⁶

All these data, even if they speak in favour of various relations between Etruria and the Balkan peninsula in general, do not indicate frequent and organised contact between the Etruscans and the interior of the Balkans, especially not with the central Balkan area which is in question here. Thus, we can suppose that the Etruscan box was imported to Atenica together with other Greek and south Italian products which appear in this region. The finds of Etruscan boxes of this type in south Italy from where many objects were imported to the Central Balkans, confirm this opinion. Also it matches M. Martelli's supposition that Greek merchants carried those boxes together with other Etruscan products to the east Mediterranean.²⁷

These conclusions are fully corroborated by the picture given of the southern imports in the central Balkan area in the second half of the 6th and the first half of the 5th century B. C. They are many and varied, and come mainly from south Italy, Greece and Macedonia.²⁸

A number of foreign objects from the interior of the Balkans is also known in the previous period from the first half of the 7th to the first half of the 6th century. They consist mainly of bronze vessels and a couple of helmets and greaves which were found in the chieftains' graves on the Glasinac plateau in east Bosnia (Ilijak, Brankovići, Brezje, Osovo, Čitluci,

Potpećine),²⁹ then in Pilatovići by Užička Požega,³⁰ Donja Dolina near Bosanska Gradiška³¹ and Kaptol near Slavenska Požega.³² It this wave one can also include a phiale from Sofronievo, in north-west Bulgaria.³³ We mentioned before that some of the metal vessels may be Italic in origin, but the others, as well as helmets, are definitely Greek. The routes by which they reached remote areas in the Balkan hinterland are not easy to determine, but it is probable that Macedonia on one side, and the Greek colonies along the south-east Adriatic – Corcyra, Apollonia and Epidamnus – on the other, played a significant role in this. Greek pottery from this period is rare: some fragments found on the Glasinac plateau³⁴ and a few vases from south Pelagonia (Saraj by Brod, Progon by Bukri, Visoji by Beranci) is almost all we can mention here with certainty.³⁵

In the second half of the 6th and the first half of the 5th centuries the situation changed a great deal and the import from Greece and south Italy increased noticeably (*fig. 7*). It consisted of metal vessels and arms, but also of pottery and jewelry mainly of gold and silver. Particular characteristic of this import are figurally finished amber beads and plaques with representations of men, animals and birds. The most important site with this import is the princely necropolis in Trebenište near Lake Ohrid,³⁶ whose thirteen very rich graves are well known in the literature. Here

Fig. 4: The banquet scene from the ivory box from Orvieto (Photo Soprintendenza Archeologica per la Toscana, Firenze).
Sl. 4: Scena banketa sa kutije od slonovače iz Orvieto (foto Soprintendenza Archeologica per la Toscana, Firenze).

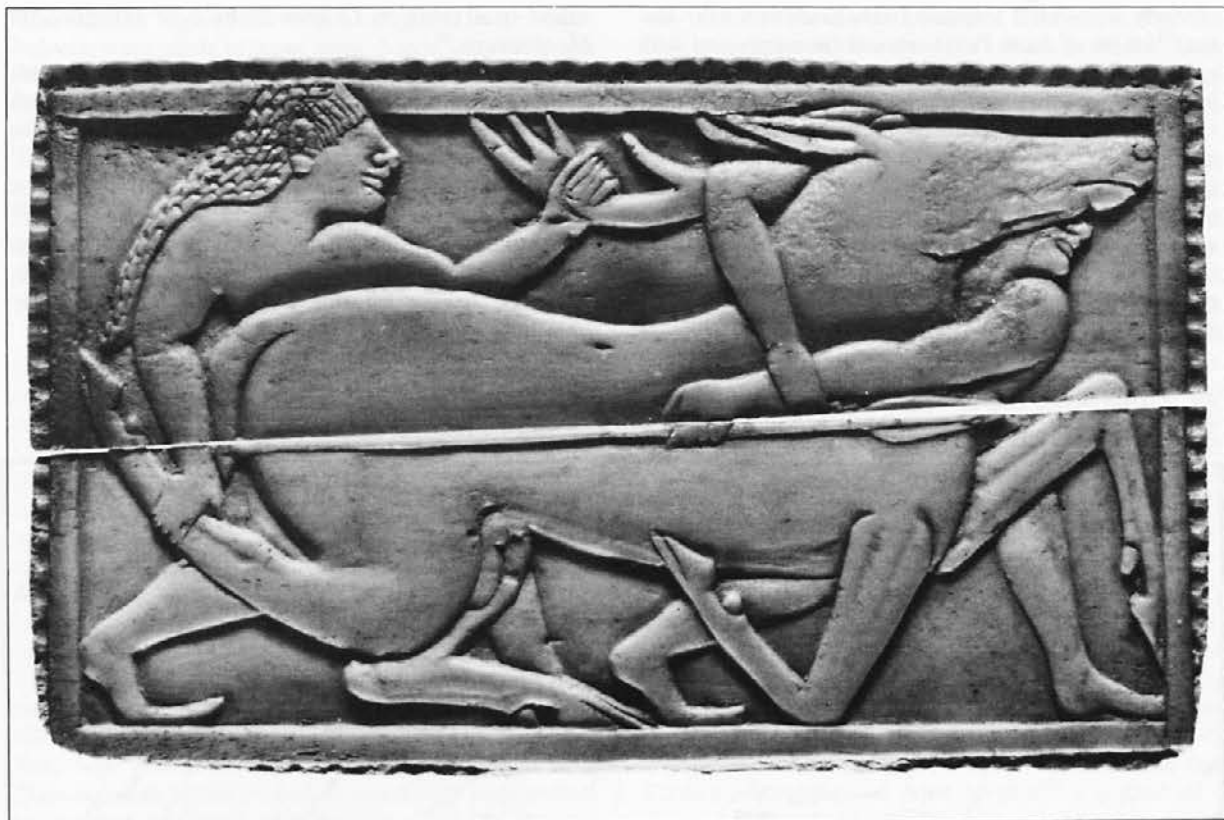

Fig. 5: The hunting scene from the ivory box from Orvieto (Photo Soprintendenza Archeologica per la Toscana, Firenze).
Sl. 5: Scena lova sa kutije od slonovače iz Orvieto (foto Soprintendenza Archeologica per la Toscana, Firenze).

several dozen metal vessels of various forms and sizes are found, many with figural decoration, then ten helmets, parts of greaves, shields and swords, an enormous quantity of gold and silver jewelry including golden masks and sandals, as well as pottery and clay figurines. In the Ohrid region one should mention also the necropolis in Radolište,³⁷ part of which belonged to the end of the 6th and the first half of the 5th century (pottery, jewelry and metal vessels) as well as the handle of an amphora from Donja Bjelica.³⁸ At the site of Sveti Ilija near the village Delagoždi, also in the Ohrid district, two graves from the same period have been recently excavated containing weapons, helmet, Greek pottery, a bronze olpe and jewelry.^{38a} In Pelagonia the most important find is a princely grave in Beranci-Petilep³⁹ with jewelry, pottery and bronze vessels, then pottery and jewelry from Beranci-Crkvište,⁴⁰ pottery and arms from Progon by Bukri,⁴¹ pottery from Saraj and Bela Crkva by Brod,⁴² helmet from Rečica⁴³ and two bronze goats from Trap⁴⁴ probably parts of a vessel. In the Vardar valley imported pottery was found at several sites around Gevgelija and Valandovo, and in Demir Kapija,⁴⁵ fragments of bronze vessels (a bronze goat and a handle with a lion head) come from Gevgelija and Stobi,⁴⁶ while swords and jewelry are discovered in the surrounding of Gevgelija and Valandovo.⁴⁷ Pottery and swords appear also around Štip further to north-east.⁴⁸

North of the Ohrid region, bronze figurines are

found in Tetovo⁴⁹ – a running maenad together with fragments of greaves, probably from a destroyed grave, in Prizren – a running girl,⁵⁰ and in Janjevo – a mirror handle in the form of a youth.⁵¹ In Pečka banja⁵² imported pottery, jewelry and arms are found in the rich indigene graves, while similar objects (pottery, swords) are discovered in the necropolis Romaja by Prizren,⁵³ in Široko by Suva Reka⁵⁴ and in Gornje Gadimlje by Lipjan.⁵⁵ In south-west Serbia the princely mound from Novi Pazar is of particular importance⁵⁶ where Greek bronze vessels, pottery and gold and silver jewelry were found, together with an enormous amount of amber beads with figural shapes. Then a

Fig. 6: The ivory figure of a lion from the box from Orvieto (Photo Soprintendenza Archeologica per la Toscana, Firenze).

Sl. 6: Figura lava od slonovače sa kutije iz Orvieto (foto Soprintendenza Archeologica per la Toscana, Firenze).

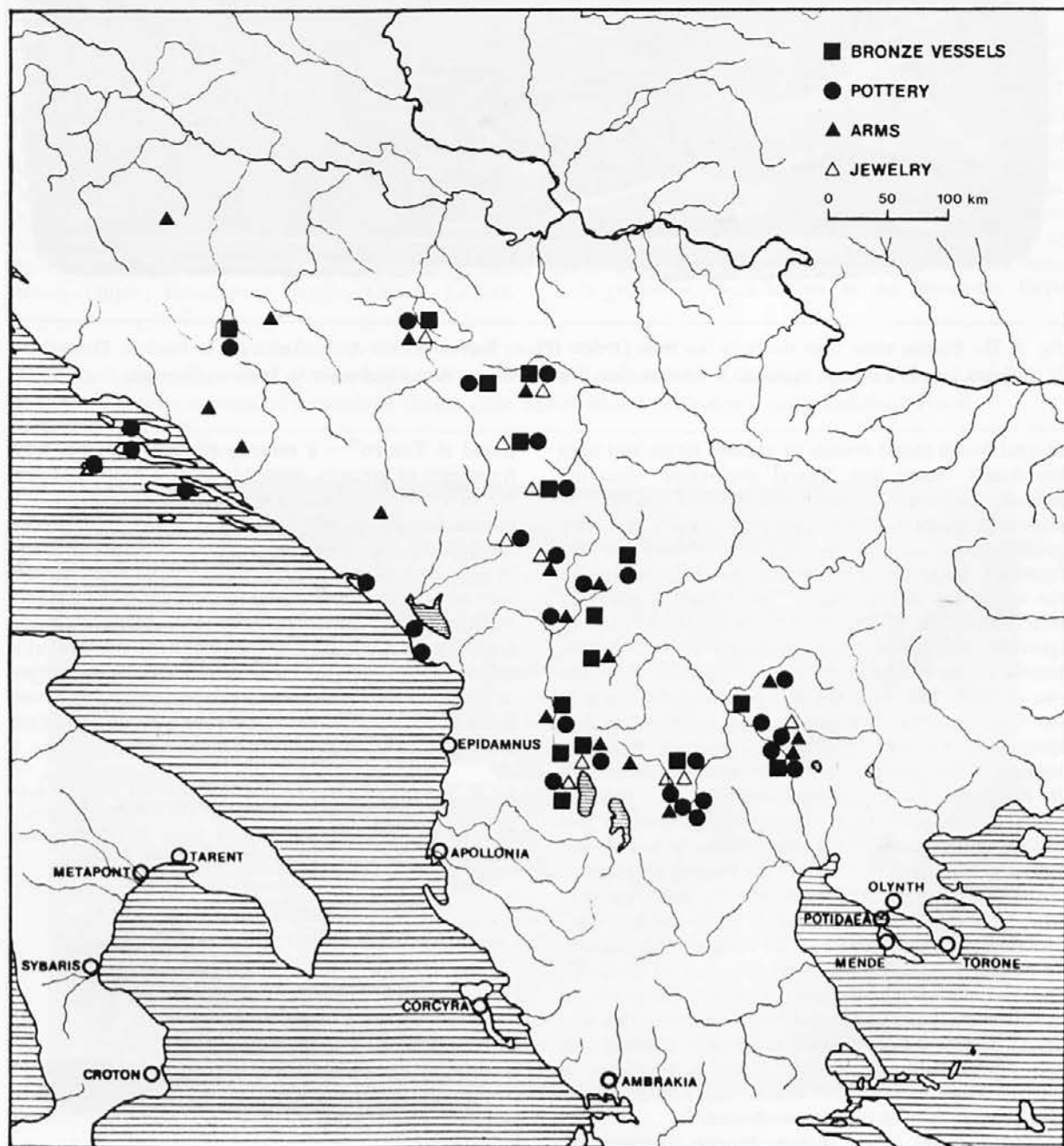
recently uncovered treasure from Kruševica near Raška,⁵⁷ north of Novi Pazar, should be mentioned with gold and silver jewelry, a clay scyphos and a bronze jug. We have already spoken about Atenica near Čačak. Fragments of pottery and bronze vessels (semi-circular handles and a lying lion, probably parts of a hydria) from the princely mound in Pilatovići belong to this period.⁵⁸ The Glasinac plateau⁵⁹ provided some arms, pottery, jewelry and fragments of bronze vessels from this period, while a clay jug and amber beads representing a horseman and animals in relief were

found in a grave in Lisijevo Polje near Ivangrad, in Montenegro.⁶⁰

The bronze vessels, decorated in many cases with figural motifs, come for the greatest part from south Italy and north-west Greece, while only a few pieces can be connected directly with Corinth or Laconia.⁶¹ A number of bronze and silver vessels, mainly without figural decoration, come probably from Macedonia.⁶² The arms, which consist for the most part of helmets of the so-called "Illyrian" type, were at first, it seems, imported to the interior of the Balkans from the

Fig. 7: Distribution map of the Late Archaic imports in the central Balkan area (only the Yugoslav finds are marked).

Sl. 7: Karta rasprostranjenja kasnoarhajskog importa na području centralnog Balkana (navedeni su samo nalazi iz Jugoslavije).

Thessaloniki region and west Chalcidice. Later, these helmets were made in some workshop in the south-east Adriatic, judging by their appearance in great number in the south Adriatic and its hinterland in the 5th and 4th centuries.⁶³ Pottery, mostly Attic and its imitations, and gold and silver jewelry most probably came via Macedonia, or they were in part the work of Macedonian craftsmen who were staying in the courts of indigene princes.⁶⁴ The amber beads finished in the form of human and animal heads and figures have parallels only in Italy.⁶⁵

Judging by the distribution of imports from this period, the route from Macedonia towards the interior of the Balkans led along the future Via Egnatia and not through the valleys of the Vardar and Morava. One of the roads from north-west Greece headed through south-east Albania towards Lake Ohrid and further north to Kosovo and south-west Serbia, while another passed along the coast from Corcyra to Apollonia and Epidamnus. The latter was important also for contacts with South Italy from where the wares travelled to Macedonia but also directly via Epidamnus and Apollonia to Serbia and Bosnia. The Etruscan origin of the box from Atenica, which was formerly believed to be a Ionian product which reached Serbia via the Danube from the Greek colonies on the Black Sea, now poses the question of the existence of a Danube route in this period. It is certainly exaggerated to say that no Greek influence came via the Danube to the Central Balkans in the second half of the 6th and the first half of the 5th centuries but it was doubtless of much lesser importance than the other routes mentioned above.

The considerable increase of foreign import in the central Balkan area in the last third of the 6th and the first third of the 5th centuries seems to be connected with two factors at this moment. On one side, the political and economical development of some Balkan tribal groups and the rise to power of a tribal aristocracy, keen on breaking the gentile relationship, prepared favourable ground for increased interest in foreign and luxurious wares. It is no longer a question of bronze vessels and helmets – the objects which were most likely a century ago to impress the barbarian chieftains in the distant Balkan mountains whose main interest was how to rob their neighbours or make peace with them when it was necessary. The situation changed, the frontiers between the Balkan tribes and the Greeks approached, the relationships became more complex, the desires and needs of the local princes became more refined. The enormous quantity of gold and silver jewelry in their graves, some of which was probably the work of Greek or Macedonian artisans and some of local craftsmen, shows clearly the change of thought and taste and the considerable increase in strength and wealth of tribal rulers.

The other is the historical moment. The new situation in the Near East and the Persian menace, together probably with the troubles with the Carthaginians and Etruscans in the western Mediterranean, forced the Greeks to seek new commercial routes and new unexploited markets, perhaps also possible mili-

tary allies at particular moments. The interior of the Balkans, especially the west part of the central Balkan area, insufficiently explored and not fully exploited commercially, with warlike tribes and their ambitious chiefs, offered good opportunities in this sense.

This influx of imports, however, lasted only a limited period of time. It is interesting to point out, and this is certainly not pure coincidence, that in the sixties of the 5th century B. C., at the time of the final Greek victories over Persia and the beginning of Athenian control of the Thracian coast, the first rich graves with local and in particular Greek objects appear in south Thrace, in Duvanlij,⁶⁶ while at the same time the numerous Greek import ceases to arrive in the central Balkan area. Apparently the political and commercial situation in the Mediterranean and in the Balkans did change – throughout the second half of the 5th and the entire 4th century silver and bronze vessels as well as Greek arms are abundant in Thrace⁶⁷ – and historical events corroborate these archaeological data.

From the end of the first half of the 5th century onwards the import is rare in east Bosnia and Serbia. An occasional piece of armoury or a fragmented vase was all that this area offered for more than fifty years.⁶⁸ The grave goods from mound V in Čitluci on the Glinac plateau are the only exception. They consist of two bronze jugs, a bronze strainer and two Etruscan imitations of Attic scyphoi⁶⁹ – a kind of a delayed despatch which perhaps arrived by the ancient commercial route, judging by the parallels in Trebenište, in so-called “poor” graves from the second half of the 5th century.⁷⁰

In Yugoslav Macedonia the events took a somewhat different turn and signs of a strong Hellenisation in south Pelagonia and in the Vardar valley, down stream from Stobi, can be noticed in the 5th century.⁷¹ From the end of the 5th and in the 4th century these trends began to spread northwards along the valleys of the Vardar and Morava: Greek and Macedonian pottery and metal are found in great quantity in several settlements around Skopje and even further north in Krševica near Vranje.⁷²

In east Bosnia, Serbia and in the Danube region under this influence from the south one meets fragments of Greek pottery and its rough imitations, as well as jewelry, imported or imitated.⁷³ A good example of this influence are so-called “Scharnier” fibulae which reached the Danube region from Macedonia only at the end of the 5th or in the beginning of the 4th century although they appeared originally in the south towards the end of the 6th century.⁷⁴ The local workshops in the Central Balkans needed a period of time to accept these fibulae and modify them according to their taste and possibilities. The Celtic invasion prevented a stronger development of this Hellenic influence, although the southern wares appear in this region in the following centuries up to the Roman conquest of the Balkan peninsula.⁷⁵

How strong and numerous the influx of foreign imports was in the central Balkan area at the turn of the 6th and 5th centuries B.C. can be judged by comparison with the contemporary imports in the east

Adriatic and its hinterland. Pottery, particularly Attic, is relatively abundant along the coast, but metal objects are rare.⁷⁶ In the hinterland, Pod by Bugojno provided fragments of pottery and bronze vessels,⁷⁷ while Greek greaves and swords are found in Sanski most and an "Illyrian" helmet in Putičevo near Travnik.⁷⁸ Helmets from Gorica by Ljubuški and Bublin by Imotski in Hercegovina⁷⁹ and a panoply (helmet, greaves, swords) from a warrior grave in Kličevo near Nikšić can be ascribed also to this period.⁸⁰ Yet, there have been no rich graves of powerful chiefs found which could match the wealth of Novi Pazar and Atenica, and no gold and silver jewelry is noted before the middle of the first half of the 5th century. From this period, however, onwards, Greek and Italic pottery is found in larger quantity, as well as jewelry, and in particular "Illyrian" helmets which were probably produced somewhere on the south Adriatic.⁸¹ All that indicates the beginning of a slow and systematic Hellenisation of the east Adriatic coast which reached its climax in the following centuries, and was noticeable also in the hinterland.

The Greek and south Italian imports in the central Balkan area at the turn of the 6th and 5th centuries B. C. pose many questions which demand long and thorough analysis of various aspects. We shall briefly touch one of these problems, connected in some way with the appearance of an Etruscan bone box in Atenica. This is the question of Late Archaic art in these remote Balkan regions.

The majority of sites from the last third of the 6th and the first third of the 5th centuries with Greek and Italic imports, contained objects with figural representations of Late Archaic art – human and animal figures

and even compositions, as was the case in Atenica, either on vases and metal vessels or on weapons and jewelry. These creations were not always the highest artistic achievements, but at many occasions one could say that they reached a satisfactory standard. In any case local craftsmen were able to acquaint themselves with the figural way of artistic expression and had possibilities to accept and develop this trend. However, in the entire local art production of the central Balkan area no wish or attempt can be noticed towards imitation of these figural forms with the creation of a kind of rough and primitive figural expression.

The answer to this question may lie probably in the fact just mentioned. Figural trends were current for a short time in an area which was too immature and unexperienced to understand and accept them having had no time to prepare itself in this direction. The impact was too short and too strong, there was no transitional period which would be necessary to transform primitive and undeveloped artistic thought about the representation of the figure into a clear and visible anthropomorphic expression.

Perhaps the answer also lies partly in the deep roots of local geometric art traditions which were guarded jealously and consistently so that the Balkan craftsmen successfully rejected the temptations from outside and remained steadfast to their primary ideas and conceptions. The gold and silver jewelry, particularly in Novi Pazar and Atenica, based its ornamentation on pronounced geometry – circles, triangles, rhombs, trapezoids – which through its strong and primitive finish is the best illustration of the local artistic spirit and its real needs. It seems to me that no composition of a lion attacking a deer, or anything similar, could at

Fig. 8: A silver belt of the Mramorac type, allegedly found in Vinča (Photo National Museum, Beograd).

Sl. 8: Srebrni pojas tipa Mramorac, navodno nađen u Vinči (foto Narodni muzej, Beograd).

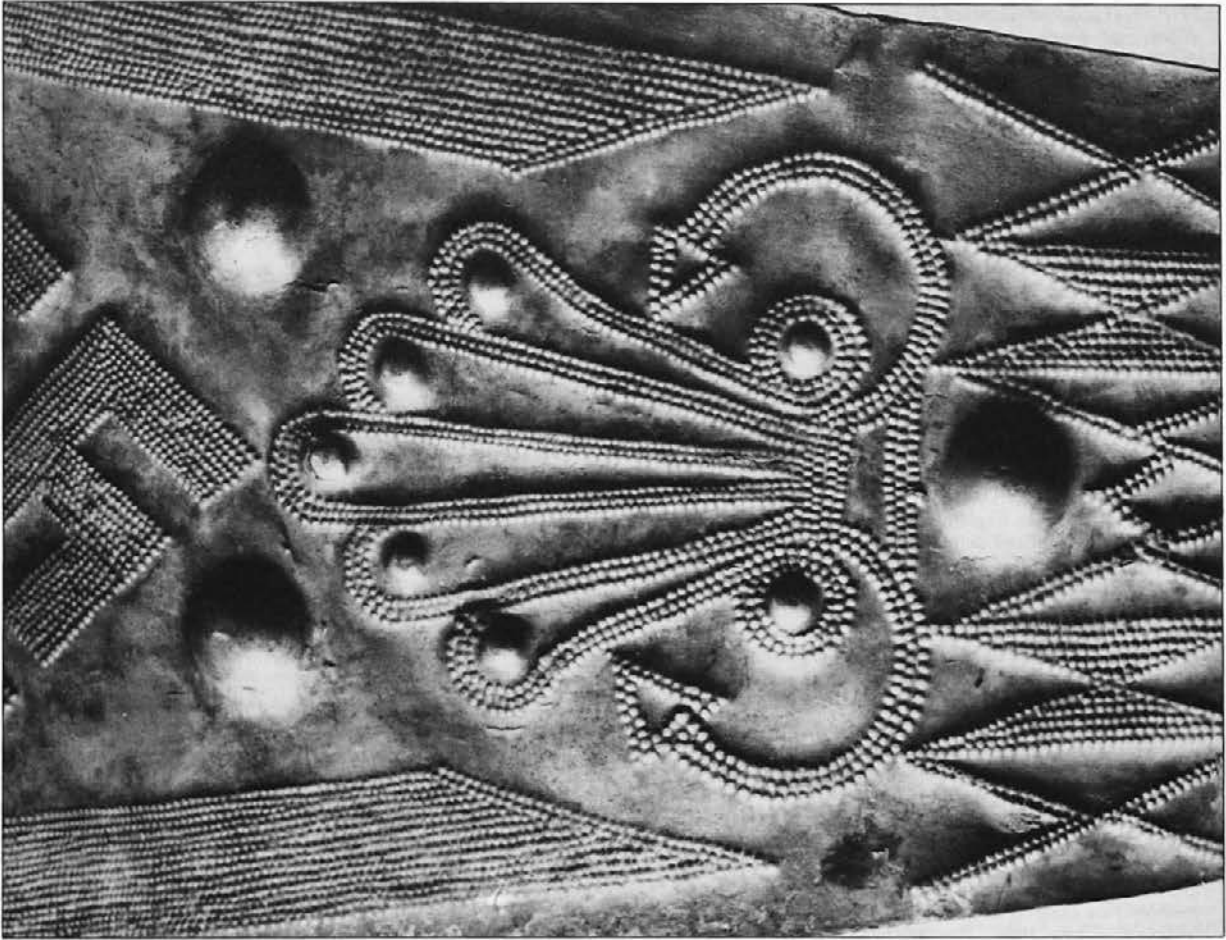

Fig. 9: A detail of the same belt (Photo National Museum, Beograd).

Sl. 9: Detalj istog pojasa (foto Narodni muzej, Beograd).

this moment influence these local trends and change their way of thinking and creating.

Wishing to demonstrate the possibilities of indigene artisans in this period and the degree of their readiness to accept foreign influence, as well as the readiness of their clientele in the Central Balkans to understand and appreciate it, we point out as the best example the silver belts of the type Mramorac, named after the village in Serbia where they were first discovered (fig. 8; 9).⁸² These belts, between 80 and 120 cm long, are decorated with an embossed ornament which combines broad bands that frame the surface and divide

it into triangles and trapezoids, with meanders and palmettes adapted to the local needs and successfully incorporated into the geometric scheme. In spite of certain roughness and primitivism in the finish, the composition is clear, interesting and alive, without repetition, monotony and exaggeration. These belts represent the highest artistic achievements which the central Balkan area was able to offer in this moment and at the same time they point out the extent to which the local art was ready to accept Greek and Italic influence.

AIGNER-FORESTI, L. 1980, *Der Ostalpenraum und Italien: ihre kulturellen Beziehungen im Spiegel der anthropomorphen Kleinplastik aus Bronze des 7. Jhs v. Chr.* – Diss. di etr. e ant. it. 3, Firenze.

ALEXANDRESCU, P. 1976, Pour une chronologie des VI-IV siècles av. n. e. – *Thr.-Dac.* 1, 117 ff.

AMANDRY, P. 1953, Les bijoux antiques. – *Coll. H. Stathatos* 1.

AMANDRY, P. 1963, in: *Coll. H. Stathatos* 3.

ANTIČKA BRONZA 1969, *Antička bronza u Jugoslaviji.* – Catalogue of the exhibition, Beograd.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, V. 1977, Prethodni izveštaj sa istraživanja praistorijskih tumula u Ljubomiru. – *Tribunia* 3, 19 ff.

BALTY, J. CH. 1961, Un centre de production de bronzes figurés de l'Étrurie septentrionale. Volterra ou Arezzo? – *Bull. Inst. Hist. Belge Rome* 33, 5 ff.

BATOVIĆ, Š. 1976, Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro. – In: *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi*, 11 ff.

BATOVIĆ, Š. 1984, Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la coté orientale de l'Adriatique. – *Vjes. arh. hist. dalm.* 77, 37 ff.

BENAC, A. and B. ČOVIĆ 1957, *Glasinac* 2.

BITRAKOVA-GROZANOVA, V. 1987, Sveti Ilija. Dela-goždi. – *Arh. preg.* 28, 87 f.

BOARDMAN, J. 1980, *The Greeks Overseas*.³

- BONFANTE, L. 1981, *Out of Etruria. Etruscan Influence North and South.* – BAR Int. Ser. 103.
- BOUCHER, S. 1973, Trajets terrestres du commerce étrusque aux Ve et IVe siècles av. J. C. – *Rev. arch.*, 85 ff.
- ČOVIĆ, B. 1964, Die Inschrift von Bugojno und ihre Chronologie. – *Arch. Jug.* 5, 25 ff.
- ČOVIĆ, B. 1983, Importation of bronze vessels in the western Balkans. – In: *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, 147 ff., Taranto.
- ČOVIĆ, B. 1987, Srednjobosanska grupa. – In: *Praist. jug. zem.* 5, *Željezno doba*, 481 ff.
- DAŠIĆ, Lj. 1957, Praistorijsko naselje na Širokom. – *Glas. Muz. Kos. Met.* 2, 249 ff.
- DJUKNIĆ, M. and B. JOVANOVIĆ 1965, Illyrian Princely Necropolis in Atenica. – *Arch. Jug.* 6, 1 ff.
- DJUKNIĆ, M. and B. JOVANOVIĆ 1966, Illyrian Princely Tombs in Western Serbia. – *Archaeology* 19/1, 43 ff.
- DJURIĆ, N., J. GLIŠIĆ and J. TODOROVIĆ 1975, *Praistorijska Romaja.* – Diss. et monogr. 17.
- FIALA, F. 1893, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1892. – *Wiss. Mitt. Bos. Herz.* 1, 126 ff.
- FIALA, F. 1895, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1893. – *Wiss. Mitt. Bos. Herz.* 3, 3 ff.
- FIALA, F. 1899a, Das Flachgräberfeld und die prähistorische Ansiedlung in Sanski most. – *Wiss. Mitt. Bos. Herz.* 6, 62 ff.
- FIALA, F. 1899b, Griechische Bronzehelme aus Bosnien und der Hercegovina. – *Wiss. Mitt. Bos. Herz.* 6, 148 ff.
- FILOW, B. 1934, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlj in Südbulgarien.*
- FILOW, B. and K. SCHKROPIL 1927, *Die archaische Nekropole von Trebenische am Ochrida See.*
- FISCHER, J. 1984, Die vorrömischen Skulpturen von Nesacium. – *Hamb. Beitr. Arch.* 11, 9 ff.
- FREY, O.-H. 1969, *Die Entstehung der Situlenkunst.* – Röm. Germ. Forsch. 31.
- FREY, O.-H. 1984, Jugoslawien unter dem Einfluss der griechischen Kolonisation. – In: *Jugoslawien: Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart*, 29 ff.
- GABROVEC, S. 1966, Zur Hallstattzeit in Slowenien. – *Germania* 44, 1 ff.
- GABROVEC, S. 1968, Grob s trinožnikom iz Novega mesta. – *Arh. vest.* 19, 157 ff.
- GABROVEC, S. 1987a, Dolenjska grupa. – In: *Praist. jug. zem.* 5, *Željezno doba*, 29 ff.
- GABROVEC, S. 1987b, Svetolucijska grupa. – In: *Praist. jug. zem.* 5, *Željezno doba*, 120 ff.
- GABROVEC, S. 1987c, Istarska grupa. – In: *Praist. jug. zem.* 5, *Željezno doba*, 293 ff.
- GARAŠANIN, M. and D. GARAŠANIN 1956, Arheološka iskopavanja u selu Radanju na lokalitetu »Krivi Dol«. – *Zbor. štip. Nar. muz.* 1, 1 ff.
- GEORGIEV, Z. 1984, Elementi na ranata antika vo dolno Povardarie. – *God. zbor. Fil. fak. Skopje* 10, 60 ff.
- GOLD DER THRAKER 1980, *Gold der Thraker. Archäologische Schätze aus Bulgarien.* – Catalogue of the exhibition, Hildesheim.
- KELTOI 1983, *Keltoi. Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije.* – Catalogue of the exhibition, Ljubljana.
- LAHTOV, V. 1965, La tombe de guerrier illyrien découverte dans le village Rečica près d'Ohrid et le problème de casque gréco-illyrien. – *Situla* 8, 48 ff.
- LAHTOV, V. and J. KASTELIC 1957, Novi istraživanja na nekropolata Trebenšte 1953-54. – *Lihnid* 1, 5 ff.
- LAMB, W. 1929, *Greek and Roman Bronzes.*
- LISIČAR, P. 1973, Cenni sulla ceramica antica. – *Arch. Jug.* 14, 3 ff.
- LUCKE, W. and O.-H. FREY 1962, *Die Situla in Providence (Rhode Island).* – Röm. Germ. Forsch. 26.
- MANO-ZISI, DJ. and LJ. POPOVIĆ 1969, Der Fund von Novi Pazar (Serbien). – *Ber. Röm. Germ. Komm.* 50, 191 ff.
- MARIĆ, Z. 1959, Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja. – *Glas. Zem. muz. N. S.* 14, 87 ff.
- MARIĆ, Z. 1964, Donja Dolina. – *Glas. Zem. muz. N. S.* 19, 5 ff.
- MARIĆ, Z. 1977, Reviziona iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileće. – *Glas. Zem. muz. N. S.* 30-31, 101 ff.
- MAROVIC, I. 1976, L'elmo greco-illirico. – In: *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi*, 287 ff.
- MARTELLI, M. 1985, Gli avori tardo-araici: botteghe e aree di diffusione. – In: *Il Commercio etrusco-araico*, 207 ff.
- MIHOVIĆ, K. 1980, Brončane lepeze iz istarskih željeznodobnih nekropola. – *Situla* 20/21, 279 ff.
- MIKULČIĆ, I. 1966, *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza.* – Diss. et monogr. 3.
- MIKULČIĆ, I. 1982, *Staro Skopje so okolnute tvrdini.*
- MIKULČIĆ, I. and M. JOVANOVIĆ 1966, Helenistički oppidum iz Krševice kod Vranja. – *Vranj. glas.* 4, 355 ff.
- MILLEKER, B. 1900, Öskori szobrocsek az alduna vidékéről. – *Arch. ért. U. F.* 20, 62 ff.
- NIKOLANCI, M. 1966, Arhaiski import u Dalmaciji. – *Vjes. arh. hist. dalm.* 68, 89 ff.
- NIKOLOV, B. 1965, Trakijski pametnici v Vračansko. – *Izv. Arh. Inst.* 28, 163 ff.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1960, O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja. – *Starinar* N. S. 11, 21 ff.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1964, Les Illyriens au contact des Grecs. – *Arch. Jug.* 5, 61 ff.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1978, Greek Alphabetic Inscription from Lipljan. – *Arch. Jug.* 19, 35 ff.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1982-1983, The Finds from Čungar and the Problem of Italic Import into the Hinterland of the Adriatic. – *Arch. Jug.* 22-23, 70 ff.
- PAYNE, H. 1931, *Necrocorinthia.*
- PERONI, R. 1976, La »Koiné« adriatica e il suo processo di formazione. – In: *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi*, 95 ff.
- POLLAK, L. 1906, Archaische Elfenbeinreliefs. – *Röm. Mitt.* 21, 314 ff.
- POPOVIĆ, LJ. 1956a, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa.*
- POPOVIĆ, LJ. 1956b, Radolište. – *Zbor. Nar. muz. Beog.* 1, 75 ff.
- POPOVIĆ, LJ. 1975, *Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu.*
- ROGOZEN 1986, *The New Thracian Treasure from Rogozen, Bulgaria.* – British Museum.
- ROLLEY, C. 1982, *Les vases de bronze de l'archaïsme récent en Grande-Grèce.* – *Bibl. de l'Inst. Franç. de Nap.* 2e sér. 5.
- SINDOS 1985, *Sindos.* – Catalogue of the exhibition, Thessaloniki.
- SREJOVIĆ, D. and Č. MARKOVIĆ 1980-1981, A Find from Lisijevo polje near Ivograd, Montenegro. – *Arch. Jug.* 20-21, 70 ff.
- SREJOVIĆ, D. and O. VUKADIN 1988, Blago iz Kruševice. – *Raška baština* 3, 7 ff.
- STOJIĆ, M. 1986, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave.*
- STRONG, D. E. 1966, *Catalogue of the Carved Amber.* – British Museum.
- ŠALABALIĆ, R. 1967, Eine umbrisch-etruskische Inschrift aus Bosnien (Pod bei Bugojno). – *Arch. Jug.* 8, 35 ff.
- TRUHELKA, Č. 1901, Bogati prehistorički nalaz iz jedne gomile u Plani (kotar Bileć). – *Glas. Zem. muz.* 13, 1 ff.
- TRUHELKA, Č. 1902, Zwei prähistorische Funde aus Gorica (Bezirk Ljubuški). – *Wiss. Mitt. Bos. Herz.* 8, 3 ff.
- TRUHELKA, Č. 1904, Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina (Bezirk Bosnisch-Gradiška). – *Wiss. Mitt. Bos. Herz.* 9, 3 ff.
- VASIĆ, R. 1982, Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji. – *God. Cen. balk. isp.* 20/18, 5 ff., Sarajevo.
- VASIĆ, R. 1982-1983, A Contribution to the Study of "Illyrian" Helmets in North Yugoslavia. – *Arch. Jug.* 22-23, 76 ff.
- VASIĆ, R. 1983, Greek Bronze Vessels found in Yugoslavia. – *Živa ant.* 33/2, 185 ff.
- VASIĆ, R. 1984, Rapporti tra mondo greco e regioni balcaniche alla luce dei ritrovamenti metallici. – In: *Il Crinale d'Europa*, 25 ff.
- VASIĆ, R. 1985, Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji. – *God. Cen. balk. isp.* 23/21, 121 ff., Sarajevo.

- VASIĆ, R. 1987a, Pelagonija. – In: *Praist. jug. zem. 5, Željezno doba*, 712 ff.
- VASIĆ, R. 1987b, Ohridska oblast. – In: *Praist. jug. zem. 5, Željezno doba*, 724 ff.
- VASIĆ, R. 1988, Ein neuer späthallstattzeitlicher Silbergürtel vom Typ Mramorac. – *Arch. Korrbll.* 18/1, 43 ff.
- VEGO, M. 1954, Statueta iz Studenaca. – *Glas. Zem. muz. N. S.*, 9, 175 ff.
- VEJVODA, V. and I. MIRNIK 1971, Istraživanja praistorijskih tumula u Kaptolu kraj Slavonske Požege. – *Vjes. Arh. muz. Zag.*, 3 ser. 5, 183 ff.
- VINSKI, Z. 1951, Zwei kahnförmige Ohringe aus Erdut in Kroatien. – *Jb. kleinas. Forsch.* 1, 66 ff.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1987, Grupa Martijanec-Kaptol. – In: *Praist. jug. zem. 5, Željezno doba*, 182 ff.
- VITRI, S. 1980, Un'oinochoc etrusca da S. Lucia di Tolmino-Most na Soči. *Studa* 20/21, 279 ff.
- VOKOTOPOULOU, I. 1975, *Corinthian Bronze Prochoi*.
- VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ, D. 1956, Une hydrie du peintre attique Meidias. – *Arch. lug.* 2, 31 ff.
- VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ, D. 1961, Antička Demir Kapija. – *Starinar N. S.* 12, 229 ff.
- VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ, D. 1973, La céramique grecque et hellénistique dans l'est de la Yougoslavie. – *Rev. arch.*, 39 ff.
- VULIĆ, N. 1930, Das neue Grab von Trebenište. – *Arch. Anz.*, 276 ff.
- VULIĆ, N. 1932, Ein neues Grab von Trebenište. – *Jh. Österr. Arch. Inst.* 27, 1 ff.
- VULIĆ, N. 1933a, Neue Gräber in Trebenište. – *Jh. Österr. Arch. Inst.* 28, 164 ff.
- VULIĆ, N. 1933b, Neue Gräber bei Trebenište. – *Arch. Anz.*, 459 ff.
- VULIĆ, N. 1934, La nécropole archaïque de Trebenište. – *Rev. arch.*, 26 ff.
- ZOTOVIĆ, M. 1985, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*. – Diss. et monogr. 26.
- ŽIŽIĆ, O. 1979, Grobovi ilirskih ratnika – Kličevo kod Nikšića. – In: *Sahranjivanje kod Ilira*, 206 ff.
- ¹ Djuknić, Jovanović 1965. Djuknić, Jovanović 1966.
- ² Djuknić, Jovanović 1965, 10 ff, pl. 12: 4, 8; 22: 1–3.
- ³ Pollak 1906.
- ⁴ Martelli 1985.
- ⁵ Martelli 1985, 208 ff.
- ⁶ Martelli 1985, fig. 12.
- ⁷ Martelli 1985, fig. 18.
- ⁸ Martelli 1985, fig. 21–23.
- ⁹ Martelli 1985, fig. 46.
- ¹⁰ Martelli 1985, fig. 31–32.
- ¹¹ Gabrovec 1966. Comp. Gabrovec 1987a, 1987b, 1987c.
- ¹² Gabrovec 1968.
- ¹³ Vitri 1980.
- ¹⁴ Mihovilić 1980.
- ¹⁵ Lucke, Frey 1962. Frey 1969. Bonfante 1981. Etc.
- ¹⁶ Fischer 1984.
- ¹⁷ Batović 1976. Peroni 1976.
- ¹⁸ Nikolanci 1966, 107 f., pl. 18: 3.
- ¹⁹ Vego 1954. *Antička bronza 1969*, 106, fig. 153.
- ²⁰ Čović 1964. Šalabalić 1967. For the recent dating to the beginning of the 6th century, comp. Čović 1987, 493, 523.
- ²¹ Vasić 1983, 186 f.
- ²² Zotović 1985, 93 ff., pl. 32: 1–2.
- ²³ Milleker 1900, 68, fig. 9 a-c. Balty 1961, 36, 45, pl. 5.
- ²⁴ Aigner-Foresti 1980.
- ²⁵ Čović 1987, 498, pl. 51: 6 (Pod). Fiala 1895, 139, fig. 36 (Čitluci). Lahtov, Kastelic 1957, 42, pl. 18: 10 (Trebenište). Comp. Parović-Pešikan 1982–1983, 71.
- ²⁶ Boucher 1973, 85 ff.
- ²⁷ Martelli 1985, 237 f. Comp. Boardman 1980, 208.
- ²⁸ Comp. Popović 1975. Frey 1984. Parović-Pešikan 1964. Lisičar 1973. Vučković-Todorović 1973. Batović 1984. Vasić 1984. Vasić 1982. Vasić 1983. Čović 1983.
- ²⁹ Benac, Čović 1957, pl. 18: 1–4; 23: 1, 8, 9; 28: 1, 2; 30: 5–7. Also, Vasić 1983. Čović 1983.
- ³⁰ Zotović 1985, 91, pl. 32: 12.
- ³¹ Fiala 1899b, 152, pl. 9. Truhelka 1904, 95, fig. 69. Also Marić 1964, 37, pl. 11: 10; 12: 2.
- ³² Vejvoda, Mirnik 1971, pl. 5, 7, 13. Comp. Vinski-Gasparini 1987, 193 ff., fig. 12: 1, 10, 11; pl. 19: 1, 2, 5.
- ³³ Nikolov 1965, 176, fig. 5.
- ³⁴ Parović-Pešikan 1960, 26 f.
- ³⁵ Mikulčić 1966, 24, 27 f.
- ³⁶ Filow, Schkropil 1927. Vulić 1930. Vulić 1932. Vulić 1933a. Vulić 1933b. Vulić 1934. Lahtov, Kastelic 1957. Popović 1956a. Comp. Vasić 1987b.
- ³⁷ Popović 1956b.
- ³⁸ Vulić 1933b, 479, fig. 18.
- ^{38a} Bitrakova-Grozdanova 1987.
- ³⁹ Mikulčić 1966, 37 f., fig. 19c, 20, 21. Comp. Vasić 1987a, pl. 74–75.
- ⁴⁰ Mikulčić 1966, 37, fig. 19 f, h.
- ⁴¹ Mikulčić 1966, fig. 16; 19a.
- ⁴² Mikulčić 1966, fig. 15; 19 d, g.
- ⁴³ Lahtov 1965.
- ⁴⁴ Mikulčić 1966, 38 (without illustration).
- ⁴⁵ Georgiev 1984, 60 ff.
- ⁴⁶ Filow, Schkropil 1927, 54, fig. 53. *Antička bronza 1969*, 75, No. 50.
- ⁴⁷ Georgiev 1984, 64 ff.
- ⁴⁸ Vasić 1982, 15, fig. 3. Garašanin M., Garašanin D. 1956, fig. 24–27.
- ⁴⁹ Vulić 1933b, 480, fig. 19–20. Popović 1975, fig. 2. Comp. Vasić 1982, 12, fig. 2.
- ⁵⁰ Lamb 1929, 97 f., pl. 33a.
- ⁵¹ Popović 1975, 78, fig. 3.
- ⁵² Unpublished. Comp. Keltoi 1983, fig. IV; 29.
- ⁵³ Djurić, Glišić, Todorović 1975, pl. 2: 1/12, 5/9; 4: 5/7; 8: 9/18.
- ⁵⁴ Dašić 1957, pl. 3; 4; 6: 1.
- ⁵⁵ Parović-Pešikan 1978.
- ⁵⁶ Mano-Zisi, Popović 1969. Popović 1975.
- ⁵⁷ Srejski, Vukadin 1988.
- ⁵⁸ Zotović 1985, 96 f. (without illustration).
- ⁵⁹ Benac, Čović 1957, pl. 40: 1. Parović-Pešikan 1960, 27. Čović 1983, 150 f. Čović 1987, pl. 64: 1.
- ⁶⁰ Srejski, Marković 1980–1981, pl. 5; 6: 2.
- ⁶¹ Filow, Schkropil 1927, 101 ff. Payne 1931, 109 f. Vokotopoulou 1975, 182. Rolley 1982, 87 ff.
- ⁶² Sindos 1985.
- ⁶³ Sindos 1985. For "Illyrian" helmets in Yugoslavia, comp. Marović 1976. Vasić 1982.
- ⁶⁴ Comp. Sindos 1985. Also, Amandry 1953. Amandry 1963.
- ⁶⁵ Comp. Strong 1966, 24 ff.
- ⁶⁶ Filow 1934. For the recent redating of the Duvanlj mounds, Alexandrescu 1976.
- ⁶⁷ Comp. Gold der Thraker 1980, Rogozen 1986.
- ⁶⁸ For the helmets from Trstenik and Ražana dated to the middle of the 5th century, Popović 1975, fig. 45; 46. Comp. also Vasić 1982–1983.
- ⁶⁹ Fiala 1893, 139, fig. 34–37. Comp. Čović 1983, 151.
- ⁷⁰ Lahtov, Kastelic 1957, pl. 6: 26; 18: 10.
- ⁷¹ Mikulčić 1966, 47 ff. Also, Vučković-Todorović 1956. Vučković-Todorović 1961.
- ⁷² Mikulčić 1982. Mikulčić, Jovanović 1966.
- ⁷³ Comp. Stojić 1986, pl. 35: 6, 10. Also, Vinski 1951.
- ⁷⁴ Vasić 1985.
- ⁷⁵ Zotović 1985, 100 ff., pl. 33–36 (Krajčinovići).
- ⁷⁶ Lisičar 1973. Nikolanci 1966.
- ⁷⁷ Čović 1983, 152 f.
- ⁷⁸ Fiala 1899a, 66, 118, fig. 9, pl. 2; 3. Fiala 1899b, 151, pl. 8.
- ⁷⁹ Truhelka 1902, 7, fig. 3; 4. Marović 1976, 297, fig. 9.

⁸⁰ Žižić 1979, fig. 1–6.

⁸¹ The rich graves from Plana, Kačanj and Ljubomir near Belčica, with arms, jewelry and pottery are particularly inte-

resting in this sense. Comp. Truhelka 1901, Marić 1959, Marić 1977, Atanacković-Salčić 1977.

⁸² Comp. Vasić 1988.

Etruska koštana kutija iz jugozapadne Srbije i problem kasnoarhajskog importa na centralnom Balkanu

Sažetak

Pre nekih tridesetak godina u selu Atenici kod Čačka u jugozapadnoj Srbiji otkrivena su dva kneževska tumula sa spaljenim grobovima i složenim pogrebnim ritualom.¹ Među brojnim prilozima, od kojih je većina stradala u vatri, ističe se više importovanih predmeta: glineni krčag, fragmenti bronzanih posuda, ćilibarske perle u obliku ptičjih, životinjskih i ljudskih glava, aplikacije od pozlaćenog srebra u formi vepra, palmete i pčela itd. Posebno su zanimljivi delovi koštane kutije od koje je sačuvano nekoliko pravougaonih pločica u fragmentima (*sl. 1*). Na jednoj od njih prikazana je kompozicija sa lavom koji napada jelenu u plitkom reljefu. Dva sačuvana fragmenta donjeg dela kompozicije dugački su 6,6 i 4,5 cm tako da je prvobitna dužina cele pločice iznosila 12 do 13 cm (*sl. 2*). Istoj kutiji je verovatno pripadala i figura ležećeg lava, dugačka 4,5 cm, takode od kosti (*sl. 3*).²

Iako je simplegma lava i jelena u osnovi orijentalni motiv koji se sa istoka raširio u Grčku i na zapadni Mediteran, može se sa dosta razloga pretpostaviti da koštana pločica iz Atenice predstavlja etruski proizvod. Naime u centralnoj Italiji nađene su ovakve kutije sličnih dimenzija u velikom broju, pokrivene pločicama od kosti ili slonovače sa urezanim figurama i kompozicijama različitog sadržaja i poklopcima sa figurama ptica ili lava.

O ovoj vrsti nakita prvi je početkom ovog veka opširnije pisao L. Polak koji je pretpostavio na osnovu tri pločice sa Kipra, da je reč o kiparsko-italskim proizvodima, nastalim pod orijentalnim uticajima.³ Međutim, i pored činjenice da je orijentalni uticaj bio presudan u njihovom nastajanju, kasnija istraživanja su pokazala da su kutije etruski proizvod, potekao u jednoj radionici blizu Vulčija u kasnoarhajskom periodu. Nedavno je Marina Marteli⁴ načinila katalog ovih kutija i njihovih fragmenata – ostaci kutije iz Atenice nisu uključeni u ovu listu – i jasno pokazala da najveći broj kutija potiče iz Etrurije i njenih kolonija u Emiliji i Kampaniji. Odatle su se kutije raširile po čitavom Mediteranu i do sada su nađene u južnoj Italiji (Velija, Pestum, Lokri), Apuliji (Ruvo), na Sardiniji (Nora, Taros), na Malti, na atinskom Akropolju, Delosu, Rodosu i Kipru. Na osnovu stila Martelijeva je podelila kutije u četiri grupe koje se hronološki donekle razlikuju.⁵ Dve starije grupe se odlikuju brižljivo izrezanim oblicima i obično prikazuju bankete, procesije ljudi i žena, bige sa krilatim konjima, scene lova, zatim ptice, jelene, lavove i druge životinje. Način izvođenja i teme ukazuju na direktne veze sa zapadnom obalom Male Azije. Nalazi starije od ove dve grupe koncentrisani su na Etruriju i datovani približno između 540 i 520 g. pre n. e. Druga grupa koja se raširila do južne Italije, Malte i Rodosa stavlja se u poslednju četvrtinu VI veka pre n. e. Dve mlađe grupe, treća i četvrta, predstavljaju period dekadencije, preciznost i čistota linije više ne postoje, crtež je nesiguran, teme su ograničene na ponavljanje ljudskih i životinjskih glava i figura. Ove dve grupe nađene su u Etruriji kao i na Delosu i Kipru i datuju se u prve dekade V veka pre n. e.

Delovi koštane kutije iz Atenice nesumnjivo pripadaju ovim etruskim delima. To se vidi po obliku i veličini kutije, ornamentu koji uokviruje kompoziciju, tehnici obrade, stilskim karakteristikama, detaljima, prikazanom motivu i, najzad, figuri lava sa poklopcu kutije. Upoređujući naš komad sa materijalom koji daje Martelijeva, mogu se ukazati paralele sa pločicom iz Orvieti gde dva lava napadaju jelenu,⁶ i pločicom sa istim motivom sa nepoznatog nalazišta.⁷ Obe pločice su slične ateničkoj kako po motivu tako po prikazivanju detalja – kopita, kandži, nogu itd. Od posebne važnosti su i pločice od slonovače otkrivene krajem prošlog veka u jednom

grobu u Orvietu.⁸ Jedna od njih prikazuje dva mladića u lovu na jelenu gde je jelenova poza veoma slična pozi jelena na ateničkoj kutiji. Kutija iz Orvieti ima i ležećeg lava na poklopcu, veoma sličnog ateničkom lavu (*sl. 6*). Sve pomenute analogije pripadaju najstarijoj grupi kutija datovanoj između 540 i 520 g. pre n. e. Treba reći da je stil i obrada ateničke pločice uopšte bliža kutijama prve i druge grupe dok sa kutijama treće i četvrte grupe veza postoji jedino u prikazu pojedinih detalja – floralnog motiva⁹ koji se, međutim, javlja i u drugoj grupi.¹⁰

Na osnovu svega ovoga kutiju iz Atenice bi trebalo staviti u kraj prve ili početka druge grupe, odnosno najverovatnije oko 520 g. pre n. e.

Pojava ove etruske kutije u unutrašnjosti Balkana, najstarijeg primerka ove vrste nakita van Etrurije, postavlja više pitanja.

Na teritoriji Jugoslavije etruski import se javlja najviše na severozapadu, u Istri i Sloveniji, gde su postojali jaki italjski uticaji i tokom VII i VI veka materijalna kultura bila je u dobroj meri italizovana.¹¹ Među najznačajnijim etruskim komadima ističemo bronzani tripod iz Novog mesta koji ima direktne paralele u Vetuloniji u drugoj polovini VII veka¹² i bronzanu ojnohou iz Svete Lucije (Most na Soči), datovanu u prvu polovinu VI veka i načinjenu, po nekim mišljenjima, u Vulčiju.¹³ Istom periodu pripadaju i bronzane lepeze iz Istre, nastale pod direktnim etruskim uticajem.¹⁴ Od sredine VI veka etruski proizvodi nisu tako brojni ali je etruski uticaj i dalje prisutan. To se vidi kako u prihvatanju mnogih italjskih oblika etruskog porekla, tako i u razvoju istarske i dolenske varijante situlske umetnosti čiji su mnogi elementi nastali u etruskoj umetničkoj tradiciji.¹⁵ Figuralna skulptura iz Nezakcija u Istri, datovana u kraj VI veka, takode ima paralele u Etruriji.¹⁶

Italjski elementi su česti na istočnom Jadranu i ovde je etruski uticaj takode igrao značajnu ulogu.¹⁷ Međutim, etruski import stariji od V veka nije tako brojan. Beležimo bukero kantaros sa Visa, datovan u prvu polovinu VI veka¹⁸ i bronzanu figurinu iz Studenaca kod Ljubuškog u Hercegovini, verovatno etruski komad s kraja VI veka.¹⁹ Treba možda pomenuti da je u unutrašnjosti, u naselju Pod kod Bugojna, u sloju s početka VI veka nađena zdelo sa slovima urezanim oko oboda. Slova možda predstavljaju kopiju etrusko-umbrijskog natpisa koji se nalazio na nekom bronzanom sudu.²⁰

Na području centralnog Balkana koji obuhvata istočnu Bosnu, Srbiju, severnu Crnu Goru i našu Makedoniju, italjski i etruski uticaji su slabi i importovani predmeti su retki. Moguće je da su neke bronzane posude iz istočne Bosne i jugozapadne Srbije, koje datuju u VII i prvu polovinu VI veka, nađene u kneževskim tumulima na Glasincu i u Pilatovićima, uvezene iz Italije a ne Grčke kada imamo u vidu čestu pojavu ovih formi (narebrene zdele i bazeni sa iskucanim obodom) na Apeninskom poluostrvu.²¹ To je indirektno potvrđeno nalazom egipatskog skarabeja u Pilatovićima, u istoj humci sa bronzanim posudama, koji je u jugozapadnu Srbiju stigao verovatno iz Italije a ne iz Egipta.²² Drugačiji je slučaj sa bronzanom muškom figurinom nađenom u okolini Smedereva na Dunavu koja je mogla biti načinjena u nekoj etruskoj radionici u severnoj Italiji u drugoj polovini VII veka.²³ Njena pojava u Podunavlju se može objasniti kao jedan od odjeka italjske ekspanzije ka severu i severoistoku od Apenina u VII veku pre n. e.²⁴

Kasnije, u V i IV veku, u vreme dalje italizacije Slovenije i istočnog Jadrana, etruski elementi su česti u ovim regionima ali su u unutrašnjosti Balkana retki. Pominjemo skifose iz

Poda kod Bugojna, Čitluka na glasináčkom platou i Trebeništa – etruske imitacije atičke keramike iz druge polovine V veka.²⁵ Moguću vezu sa Etrurijom pokazuje i širenje bronzanih stamoidnih situla preko Balkanskog poluostrva u IV veku, kakve su nađene na jugoistoku Jadrana i u Makedoniji.²⁶

Sve ovo govori u prilog različitim vezama Etrurije i Balkana uopšte ali ne indicira neki čest i organizovan kontakt između Etruraca i unutrašnjosti Balkana, naročito centralnog Balkana o kome je ovde najviše reč. Stoga pretpostavljamo da je etruska kutija u Atenicu stigla zajedno sa drugim grčkim i južnoitalijskim proizvodima koji se javljaju na ovom prostoru. Nalazi etruskih kutija u južnoj Italiji, odakle su mnogi predmeti stigli do centralnog Balkana, potvrđuju ovo mišljenje. Ono se podudara sa pretpostavkom Marine Marteli da su grčki trgovci raširili ove kutije zajedno sa drugom etruskom robom po istočnom Mediteranu.²⁷

Ovi zaključci se u potpunosti podudaraju sa slikom o južnom importu na centralnom Balkanu krajem VI i početkom V veka pre n. e., koji je broj i različit i stiže mahom iz južne Italije, Grčke i Makedonije.²⁸

Jedan broj stranih predmeta poznat je iz unutrašnjosti Balkana i u prethodnom periodu, od prve polovine VII do prve polovine VI veka pre n. e. Oni se sastoje od bronzanog posuda i odbrambenog oružja – šlemova i knemida – koji su nađeni u grobovima lokalnih kneževa na Glasincu u istočnoj Bosni (Ilijak, Brankovići, Brezje, Osovo, Čitluci, Potpećine),²⁹ zatim u Pilatovićima kod Užičke Požege,³⁰ u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške,³¹ i Kaptolu kod Slavonske Požege.³² Među ovaj import bi se mogla uključiti i bronzana fiála iz Sofronijeva u severoistočnoj Bugarskoj.³³ Pomenuli smo da su neke posude mogle biti poreklom italske, ali su ostale, kao i šlemovi, svakako grčke. Kojim su putem ovi predmeti došli do unutrašnjosti Balkana, nije lako odrediti ali se može pretpostaviti da su Makedonija na jednoj, i grčke kolonije na južnom Jadrano – Korkira, Apolonija i Epidamnos – na drugoj strani igrale u tome značajnu ulogu. Grčka keramika iz ovog perioda retko se nalazi u unutrašnjosti Balkana: nekoliko fragmenata sa glasináčke visoravn³⁴ i nekoliko vaza u južnoj Pelagoniji (Saraj kod Broda, Progon kod Bukrija, Visoiji kod Beranaca) su jedini nalazi koje možemo navesti sa sigurnošću.³⁵

U drugoj polovini VI i prvoj polovini V veka situacija se bitno menja i broj importovanih predmeta iz južne Italije i Grčke se značajno povećava (sl. 7). On se sastoji od metalnog posuda i oružja, ali i od keramike i nakita pretežno zlatnog i srebrnog. Posebna karakteristika ovog importa su figuralno obradene zrna i pločice od čilibara sa predstavama ljudi, životinja i ptica. Najznačajnije nalazište sa ovim importom je kneževska nekropola kod Trebeništa u blizini Ohrida,³⁶ čijih su trinaest veoma bogatih grobova dobro poznati u literaturi. Ovde je nađeno nekoliko desetina bronzanih posuda različite forme i veličine, mnoge sa figuralnom dekoracijom, zatim deset šlemova, delovi knemida, štitova i mačeva, ogromna količina srebrnog i zlatnog nakita, uključujući zlatne maske i sandale, kao i keramika i terakote. Sa ohridskog područja treba pomenuti i nekropolu u Radolištu,³⁷ čiji jedan deo pripada kraju VI i prvoj polovini V veka (keramika, nakit i bronzane posude) kao i dršku jedne amfore iz Donje Bjelice.³⁸ Na nalazištu Sveti Ilija kod sela Delagožda, takođe kod Ohrida, otkrivena su nedavno dva groba iz ovog istog perioda sa ilirskim šlemom, grčkom keramikom i bronzanom olpom.^{38a}

U Pelagoniji je najznačajniji nalaz kneževski grob iz Beranaca-Petilep³⁹ sa nakitom, keramikom i bronzanim posudom, zatim keramika i nakit iz Beranaca-Crkvište,⁴⁰ keramika i oružje iz Proгона kod Bukrija,⁴¹ keramika iz Saraja i Bele Crkve kod Broda,⁴² šlem iz Rečice⁴³ i dva bronzana jarca iz Trapa, verovatno delovi nekog suda.⁴⁴ U vardarskoj dolini importovana keramika je nađena na nekoliko lokaliteta oko Đevdelije i Valandova, i u Demir Kapiji,⁴⁵ delovi bronzanih posuda (jarac i drška sa lavljom glavom) nađeni su u Đevdeliji i Stobima⁴⁶ dok su mačevi i nakit otkriveni u okolini Đevdelije i Valandova.⁴⁷ Dalje na severoistoku keramika i mačevi se javljaju u okolini Štipa.⁴⁸

Severno od Ohrida bronzane figurine su nađene u Tetovu⁴⁹ – figura menade sa fragmentima knemida, verovatno iz uništenog groba –, u Prizrenu⁵⁰ i Janjevu.⁵¹ Importovana keramika, nakit i oružje nađeni su u bogatim grobovima u Pečkoj Banji⁵²

dok su keramika i mačevi otkriveni i u Romaji kod Prizrena,⁵³ Širokom kod Suve reke⁵⁴ i Gornjem Gadimlju kod Lipljana⁵⁵ na Kosovu. U jugozapadnoj Srbiji kneževski tumul iz Novog Pazara je od posebnog značaja: ovde su nađeni bronzani sudovi, keramika i zlatni i srebrni nakit kao i velika količina figuralno obradenog čilibara.⁵⁶ Nedavno otkriveno blago iz Kruševice kod Raške, severno od Novog Pazara, sadrži srebrni i zlatni nakit, skifos i bronzani krčag.⁵⁷ O nalazima iz Atenice kod Čačka već je govoreno. U kneževskom tumulu u Pilatovićima nađeni su fragmenti keramike i bronzanog posuda (polukružne drške i ležeci lav, verovatno delovi hidrije).⁵⁸ Sa glasináčkog platoa potiče nešto oružja, keramike, nakita i delova bronzanog posuda⁵⁹ dok zemljani krčag i čilibarska zrna u obliku konjanika i životinja u reljefu su nađeni u jednom grobu u Lisijevom Polju kod Ivangrada u Crnoj Gori.⁶⁰

Bronzane posude, ukrašene u mnogim slučajevima figuralnim elementima, importovane su najvećim delom iz južne Italije i severozapadne Grčke, dok se samo nekoliko komada može direktno vezati za Korint ili Lakoniju.⁶¹ Jedan broj bronzanog i srebrnog posuda, bez figuralnih ukrasa, potiče verovatno iz Makedonije.⁶² Oružje koje se najčešće sastoji od šlemova tzv. ilirskog tipa uvezeno je u prvi mah, kako izgleda, iz oblasti Soluna i zapadnog Halkidika. Kasnije, sudeći po brojnosti ovih šlemova na južnom Jadrano i njegovom zaleđu u V i IV veku, ovi šlemovi su verovatno pravljeni u nekoj radionici na jugoistočnoj obali Jadrana.⁶³ Keramika, najčešće atička i njene imitacije, kao i zlatni i srebrni nakit stigli su najverovatnije preko Makedonije ili su bili delom načinjeni od strane makedonskih zanatlija u radionicama pri dvorovima domaćih kneževa.⁶⁴ Čilibarska zrna obradena u obliku ljudskih i životinjskih glava i figura imaju paralele samo u Italiji.⁶⁵

Sudeći po rasprostranjenju importa u ovom periodu, put iz Makedonije ka unutrašnjosti Balkana vodio je duž buduće Vije Egnatie a ne dolinama Vardara i Morave. Jedan od puteva iz severozapadne Grčke vodio je kroz jugoistočnu Albaniju prema Ohridskom jezeru i dalje Drimom ka Kosovu i jugozapadnoj Srbiji, a drugi obalom od Krfa do Apolonije i Drača. Ovaj poslednji je bio važan i za kontakte sa južnom Italijom odakle se roba kretala ka Makedoniji ali takođe preko Epidamna do Srbije i Bosne. Etrusko poreklo koštane kutije iz Atenice, za koju se prvobitno verovalo da je jonski proizvod koji je stigao u Srbiju Dunavom iz grčkih kolonija na Crnom moru, dovodi u izvesnu sumnju postojanje dunavskog puta u ovom periodu. Bilo bi svakako preterano da se tvrdi da nikakav grčki uticaj sa Crnog mora nije u drugoj polovini VI i prvoj polovini V veka stizao ovim putem, ali je njegova uloga bila znatno manja nego ostalih, već pomenutih puteva.

Značajno povećanje stranih predmeta na centralnom Balkanu u poslednjoj trećini VI i prvoj trećini V veka stoji, kako se čini, u zavisnosti od dva činioca. S jedne strane, politički i ekonomski razvoj nekih plemenskih grupa na Balkanu i povećanje moći plemenske aristokratije pripremili su povoljno tlo za povećan interes za stranu i finu robu. Sada više nije reč o bronzanom posudu i šlemovima – predmetima koji su jedan vek ranije mogli da impresioniraju lokalne poglavice u dalekim balkanskim brdima –, situacija se prilično promenila, granice su se približile, odnosi postali složeniji, želje i potrebe lokalnih vođa rafinovanije. Ogromna količina zlata i srebra u njihovim grobovima jasno pokazuje promene u mišljenju i ukusu i značajno povećanje snage i bogatstva plemenskih glavešina. Na drugoj strani su istorijska kretanja. Nova situacija na istoku i persijska pretnja, zajedno sa sukobima sa Kartaginjanima i Etrurcima na zapadnom Mediteranu, naterali su Grke da traže nove trgovačke puteve i nova neiskorišćena tržišta, možda čak i moguće vojne saveznike u određenim trenucima. Unutrašnjost Balkana, posebno zapadni deo centralnog balkanskog područja, nedovoljno istražen i trgovački nepotpuno obraden, sa ratobornim plemenima i njihovim ambicioznim vodama, pružala je u tom smislu dobre mogućnosti.

Ova poplava importa trajala je, međutim, samo ograničeno vreme. Zanimljivo je da se kaže, i to verovatno nije čista koincidencija, da se šesdesetih godina V veka, u vreme konačnih grčkih pobeda nad Persijancima i početka atinske kontrole tračke obale, javljaju u južnoj Trakiji prvi bogati grobovi sa grčkim importom, pre svega u Duvanlju,⁶⁶ istovremeno kada brojni grčki import prestaje da stiže na područje

centralnog Balkana. Očigledno se politička i trgovačka situacija na Mediteranu i na Balkanu promenila – u drugoj polovini V i tokom čitavog IV veka srebrno i bronzano posuđe i grčko oružje se javlja u Trakiji u velikom broju⁶⁷ – pri čemu se istorijski izvori podudaraju sa ovim arheološkim podacima.

Od sredine V veka pre n. e. importovani predmeti su retki u istočnoj Bosni i Srbiji. Komad oružja ili fragmentovana vaza bi bilo sve što se ovde našlo tokom više od 50 godina.⁶⁸ Jedini izuzetak su grobni prilozi iz tumula V u Čitlucima na Glasincu koji sadrže dva bronzana krčaga, bronzanu cediljku i dve etruske imitacije atičkih skifosa.⁶⁹ Ovi predmeti su najverovatnije do Bosne stigli starim trgovačkim putem, sudeći po paralelama u Trebeništu, u tzv. siromašnim grobovima iz druge polovine V veka.⁷⁰

U jugoslovenskoj Makedoniji događaji su se nešto drugačije odvijali: u V veku se zapaža jaka helenizacija južne Pelagonije i Vardarske doline, južno od Stobija.⁷¹ Od kraja V veka i tokom IV veka ovi trendovi su se širili na sever dolinom Vardara i Morave: grčka i makedonska keramika i metalni predmeti nađeni su u većoj količini u nekoliko naselja oko Skoplja i dalje na sever u Krševici kod Vranja.⁷²

Pod ovim južnim uticajima javljaju se u istočnoj Bosni, Srbiji i Podunavlju fragmenti grčke keramike i njene imitacije, kao i nakit, importovan ili podražavan.⁷³ Primer ovih uticaja su tzv. šarnirske fibule koje su iz Makedonije stigle u Podunavlje tek krajem V ili početkom IV veka iako su se na jugu javile i bile u široj upotrebi već krajem VI veka pre n.e.⁷⁴ Lokalne radionice u unutrašnjosti Balkana su potrebovale jedan vremenski period da prihvate i prilagode ove fibule svome ukusu i mogućnostima. Keltska invazija početkom III veka sprečila je dalji razvoj helenskih uticaja mada se južni import sreće na ovom području i u kasnijim vekovima sve do rimskog osvajanja Balkanskog poluostrva.⁷⁵

Koliko je bio broj grčki import na području centralnog Balkana krajem VI i početkom V veka može se oceniti poređenjem sa importovanim predmetima na istočnom Jadranu i njegovom zaleđu u to vreme. Keramika, najviše atička, je česta pri obali ali su metalni predmeti retki.⁷⁶ U zaleđu, u Podu kod Bugojna su nađeni fragmenti keramike i bronzanog posuđa,⁷⁷ grčke knemide i mačevi potiču iz Sanskog mosta i jedan šlem iz Putičeva kod Travnika.⁷⁸ Šlemovi iz Gorice kod Ljubuškog i Bublina kod Imotskog⁷⁹ i kompletno naoružanje iz jednog groba iz Kličeva kod Nikšića⁸⁰ pripadaju verovatno ovom periodu. Ipak, ne nailazi se na bogate grobove moćnih poglavica koji bi se mogli uporediti sa Novim Pazarom ili Atenicom, i nema zlatnog i srebrnog nakita pre sredine prve polovine V veka pre n. e. Od ovog perioda, međutim, grčka i italaska keramika nađena je u većim količinama kao i nakit i šlemovi, koji su po svemu sudeći bili proizvedeni u to vreme negde na južnom Jadranu.⁸¹ Sve to ukazuje na početak lagane i sistematske helenizacije istočne obale Jadrana koja je doživela svoj vrhunac u sledećim stolećima, zahvatajući takođe i njeno zaleđe.

Grčki i italaski import na centralnom Balkanu krajem VI i početkom V veka postavlja više pitanja koja zahtevaju dugu i sveobuhvatnu analizu različitih aspekata. Ovde ćemo se zadržati samo na jednom od tih pitanja, problemu kasnoarhajske umetnosti u unutrašnjosti Balkana.

Najveći deo lokaliteta sa grčkim i italaskim importom poslednje trećine VI i prve trećine V veka sadržali su predmete sa figuralnim predstavama kasnoarhajske umetnosti, kako na vazama i metalnom posudu tako i na oružju i nakitu. Ovi proizvodi nisu bili najviše umetničke kreacije ali su u mnogim slučajevima dostizali zadovoljavajući standard. Lokalni majstori su u svakom slučaju bili u mogućnosti da se upoznaju sa figuralnom umetnošću i prihvate i razviju ovaj trend. Međutim, nigde na centralnom Balkanu ne sreće se ni želja ni pokušaj da se podražava figuralna umetnost i stvori neka vrsta grube i primitivne figuralne predstave.

Odgovor na ovo pitanje leži verovatno u činjenici koju smo pomenuli. Figuralni trendovi su bili prisutni suviše kratko vreme na području koje je bilo nezrelo i neiskusno da ih razume i prihvati. Uticaj je trajao kratko i bio suviše snažan, nije bilo prelaznog perioda, potrebnog da se nerazvijena umetnička misao o figuralnoj predstavi transformira u jasnu i vidljivu antropomorfnu ekspresiju.

Odgovor možda leži i u dubokim korenima lokalne geometrijske tradicije u umetnosti na ovom prostoru. Geometrijska umetnost je negovana konstantno i gotovo ljubomorno pa su balkanske zanatlije mogle da se uspešno odupru spoljnim iskušenjima i ostanu verni domaćim idejama i htenjima. Zlatni i srebrni nakit u Novom Pazaru i Atenici zasniava svoju dekoraciju na naglašenju geometriji – krugovima, trouglima, rombovima, trapezima – koja najbolje odaje lokalni umetnički duh i njegove stvarne potrebe. Čini se da u tom trenutku nikakva kompozicija sa lavom koji napada jelena niti ista slično nije moglo da utiče na lokalne umetničke težnje i promeni njihov način mišljenja i stvaranja.

Želeći da pokažemo mogućnosti domaćih radionica u tom periodu i stepen njihove spremnosti da prihvate strani uticaj, kao i spremnost njihove klijentele da ga razume i prihvati, donosimo ovde kao najbolji primer velike srebrne pojaseve tipa Mramorac, nazvane po selu gde su prvo bili otkriveni (sl. 8; 9).⁸² Ovi pojasevi, dugi između 80 i 120 cm, ukrašeni su iskucanim ornamentima koji kombinuju široke trake koje uokviruju površinu i dele je na trougle i trapeze, sa meandrima i palmetama prilagođenim lokalnim potrebama i uspešno ukomponovanim u geometrijsku šemu. Uprkos izvesnoj grubosti i primitivizmu izvođenja, kompozicija je jasna, zanimljiva i živa, bez ponavljanja, monotonije ili preterivanja. Ovi pojasevi predstavljaju najviša umetnička dostignuća koja je centralni Balkan bio u stanju da ponudi u tom trenutku i istovremeno pokazuju do koje je mere lokalna umetnost bila spremna da prihvati grčke i italaskie uticaje.

Die Situla mit Schiffskampfszene aus Nesactium

Kristina MIHOVIĆ

Izveček

Velika grobnica, odkrita v temeljih svetišča B v Nezakciju, je med drugim vsebovala situlo, okrašeno z iztolčenimi in graviranimi figuralnimi prizori. Med temi so nekateri novi: vrsta stiliziranih konjičkov v teku, upodobitev golega orača s stožčasto kapo in visoka stožčasta čelada z rogovi. Med redke prizore sodi lovska scena s klečečim lokostrelcem, popolnoma nov pa je osrednji prizor pomorske bitke, ki prekriva zgornja dva friza. Natančno so opisani vojaki in njihovo orožje, oblika in detajli ladje. Na podlagi doslej znanih figuralnih prizorov na situlskih spomenikih in posameznih značilnosti ladje je situlo mogoče datirati v čas okrog 500 pr. n. š.

Im Laufe der Revisions-Schutzarbeiten im Bereich des römischen Kapitolums in Nesactium im J. 1981 wurde mir die Ausgrabung des Mittelraumes des Stylobats des mittleren Heiligtums »B« und des nördlichen Heiligtums »C« ermöglicht (Beil. 1).¹

Der Komplex des römischen Kapitolums in Nesactium wurde im J. 1941 entdeckt und teilweise erforscht. Damals leiteten die Arbeiten G. Brusin und G. Fogolari.² Doch schon vor ihnen erforschte im J. 1922 P. Sticotti teilweise die Konstruktion des Heiligtums »A«, die er als Teil einer älteren, vorrömischen Fortifikation bezeichnete.³ Im Laufe der Zeit wurde das ganze Areal von der Vegetation überdeckt und durch die Atmosphärenwirkung beschädigt und wurde architektonisch unerkennbar, weshalb der Beschluß gefaßt wurde, eine Revision des Gesamtkomplexes durchzuführen. Wegen der schlechten Struktur der Mauern, die man präsentieren wollte, ging man zur Konservierung von den Fundamenten aus, zum Teil jedoch auch zur Rekonstruktion über. Bei der Ausgrabung bis zum gewachsenen Felsen, auf dem die Fundamente stehen, stieß man auf eine unglaublich reiche Schicht mit eisenzeitlichem Material, die bei den vorherigen Arbeiten unberührt geblieben war.

Die Räume der Basis der Heiligtümer waren größtenteils mit einer Schicht antik-römischen Schutts ausgefüllt, der aus Fragmenten von Fresken, Leistenziegeln, Amphoren und Steinpolien u. ä. bestand.⁴ Die Dicke dieser Schicht variierte zwischen 90 und 110 cm. Im Nordheiligtum erhielt sich die Ausfüllung der Fun-

Abstract

One of the finds from the great tomb in the groundwork of Temple B at Nesactium is a situla adorned with incised and hammered scenes. The decoration consists of some novel elements, i.e. stylized running horses, a naked ploughman with a conical hat, a rare representation of a hunting archer, a high conical helmet with a pair of horns, and the central scene of a sea battle covering the width of the first two horizontal friezes. The warriors and arms represented are described, as well as the shape and details of the ship. Comparing the iconography with other situla-type monuments known so far and considering some characteristics of the ship, the situla is dated around 500 B.C.

damente bis zu den ersten Forschungen zum Teil bis zur Gehfläche, die mit Mosaik bedeckt war.⁵ Es folgte eine Schicht von Schutt mit vorgeschichtlichem Material, worin gröbere Hauskeramik und Tierknochen in der dunkelbraunen Erde überwogen, etwa 50 cm dick, worunter eine dünne Schicht brauner Erde mit kleinen Steinen kam, die den Übergang zur Schicht bildete, die vor dem Bau des Kapitolums entstanden war.

Die letzte, ungefähr 50 cm mächtige Schicht folgte der Terrainkonfiguration, bzw. dem Verlauf des gewachsenen Felsens, auf dem sie lag. Diese Schicht setzte sich zusammen aus einer großen Menge unterschiedlichster und sehr fragmentierter Keramik, von grober einheimischer Produktion bis zu daunischer, Gnathia- und anderen Gattungen hellenistischer Keramik und bis zu ebenfalls höchst fragmentierten Schmuckgegenständen – aus Bronze und Silber, sowie Bronzegefäßen, Werkzeugen und Waffen aus Eisen. Eine ausgeprägte Konzentration derartiger Funde ist im Südteil des Mittelareals des Heiligtums »B« dokumentiert, wo außerdem eine flüchtig konstruierte steinerne Einfriedung entdeckt wurde, innerhalb derer sich Keramik- und Bronzegefäße, wie auch unterschiedliche Schmuckgegenstände sowie deformierte eiserne Lanzenspitzen und Reste verbrannter Knochen befanden (Abb. 1).⁶ Die Situation war sehr ähnlich wie bei den bereits bekannten Gräbern des westlichen Teiles Nesactiums, der anlässlich der Entdeckung am Beginn des Jahrhunderts »vorgeschichtliche Nekropole« benannt worden war. Die Beigaben und die Man-

nigfaltigkeit der Funde ähneln stark der im J. 1901 erforschten Grabkammer 12 aus der Zone I,⁷ und können rahmenmäßig in die Zeitspanne zwischen dem 6. und dem 4. Jh. v. u. Z. datiert werden.

Im östlichen Teil der in den Fundamenten des Heiligtums »B« erforschten Grabkammer standen 3 horizontal gerippte Zisten, während sich im mittleren und westlichen Teil 5 Situlen und ein Deckel befanden. In dieser Gruppe war auch die in der vorliegenden Arbeit vorgestellte Situla.⁸

Die Figuraldarstellungen auf unserer Situla bereichern das Ausdrucksrepertoire der bereits gut bekannten Situlenkunst mit einer Reihe neuer Details und

der ungewöhnlichen Komposition der Darstellungen selbst, obwohl die Situla höchst fragmentarisch erhalten ist (Abb. 2,3).

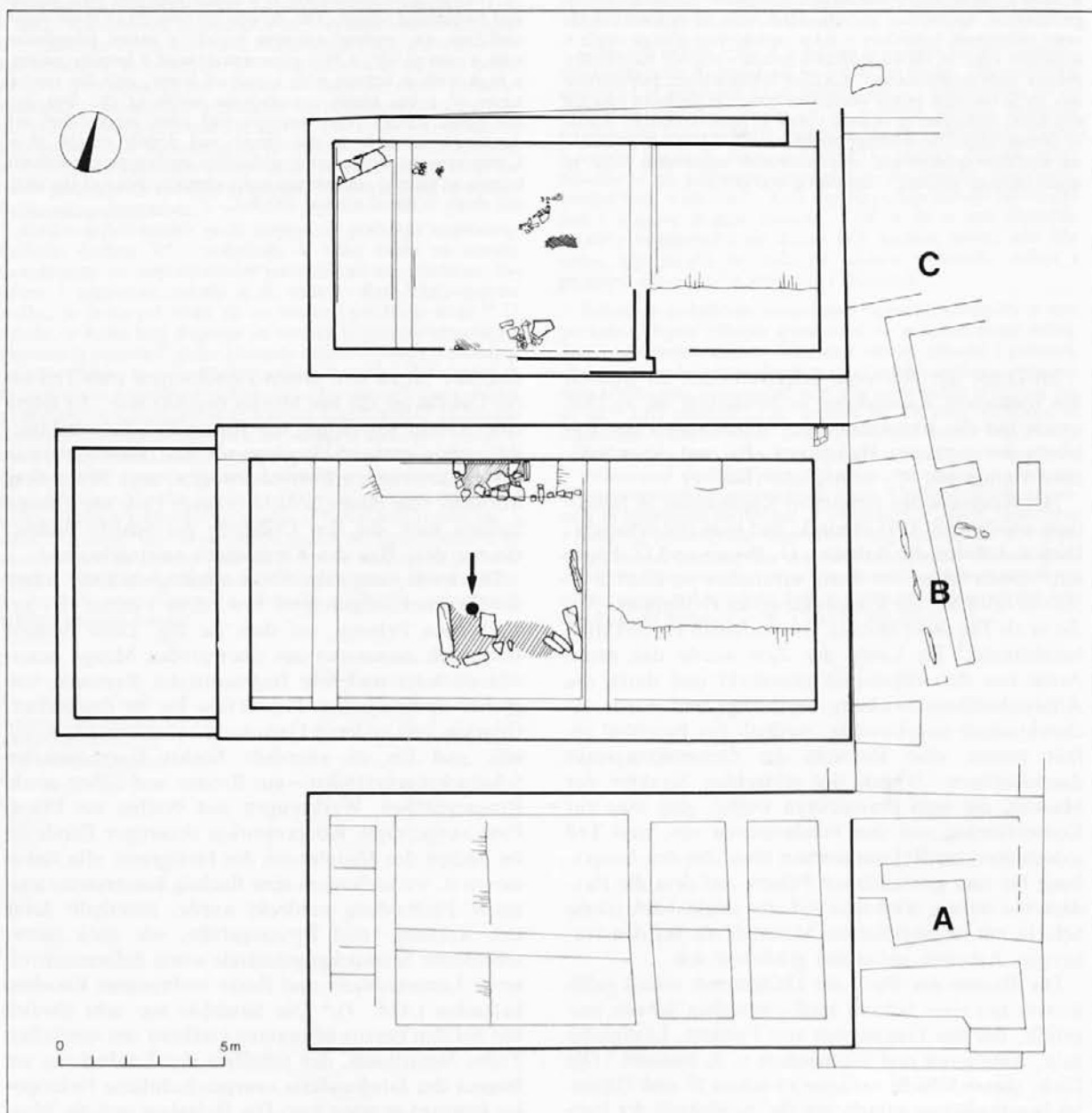
Der Situlenkörper war aus einem dünnen, durch 8 flachgehämmerte Niete zusammengefügt Stück Bronzeblech gefertigt. Der Übergang zur fast horizontalen Schulter ist scharf, während der Mündungsrand, ohne Hals, nach außen um einen Bleikern geschlagen ist. Der Durchmesser des erhaltenen, eingetriebenen Bodens beträgt ungefähr 11 cm, während die Höhe des Gefäßes rund 22 cm betrug.

Die gesamte Manteloberfläche ist mit gravierten und herausgetriebenen Figuraldarstellungen verziert,

Abb. 1: Nesactium: römisches Kapitolum mit den historischen Grabkammern. Ausgrabung 1981.

Sl. 1: Nezakcij: rimski kapitolij s nalazima historijskih grobnica 1981. god.

- Das Zeichen bezeichnet die Stelle, wo die Situla mit der Schiffskampfszene lag.
- Mjesto nalaza situle s prikazom pomorske bitke.

außer der Schulter und einer schmalen Zone längs des Bodens (*Beil. 2, Abb. 4*). An der Verbindungsstelle des Mantels, zwischen den Nieten, sind kreuzförmig angeordnete herausgetriebene Punkte zu sehen. Die Beschreibung der Figuraldarstellungen will ich vom niedrigsten Fries an beginnen. Über der unverzierten Zone längs des Bodens ist der nur 2 cm breite vierte Figuralfries. Ausgefüllt ist er mit einer Reihe stilisierter Pferdchen im Galopp nach rechts. Der Raum zwischen den Pferdchen ist mit punzierten Punkten ausgefüllt. Das Motiv als solches erscheint hier erstmals, obwohl Umzüge, bzw. Reihen unterschiedlicher Tiere, wie sie innerhalb des letzten Frieses dargestellt sind, schon von anderen Situlen bekannt sind. Dies sind meistens ruhige Umzüge gehörnter Tiere, Vögel oder geflügelter Löwen.⁹ Der Darstellungsdynamik nach scheint uns am nächsten der dritte Fries auf der Situla Arnoaldi aus Bologna, wo innerhalb des gleichfalls schmalen Frieses stilisierte Hirsche und andere im Laufen begriffene Tiere dargestellt sind, hinter ihnen aber ein Bogenschütze, der mit einem Paar Pfeilen das letzte Tier getroffen hat.¹⁰

Der dritte Figuralfries unserer Situla ist 5 cm breit. Ihn füllen eine Pflüge- und eine Jagdszene im klassischen Situlenstil aus. An der rechten Seite des Frieses bewegt sich ein in einen Pflug eingespannter Ochse. Es führt ihn ein nackter Mann mit breiter konischer Kappe auf dem Kopf. Mit dem erhobenen und ausge-

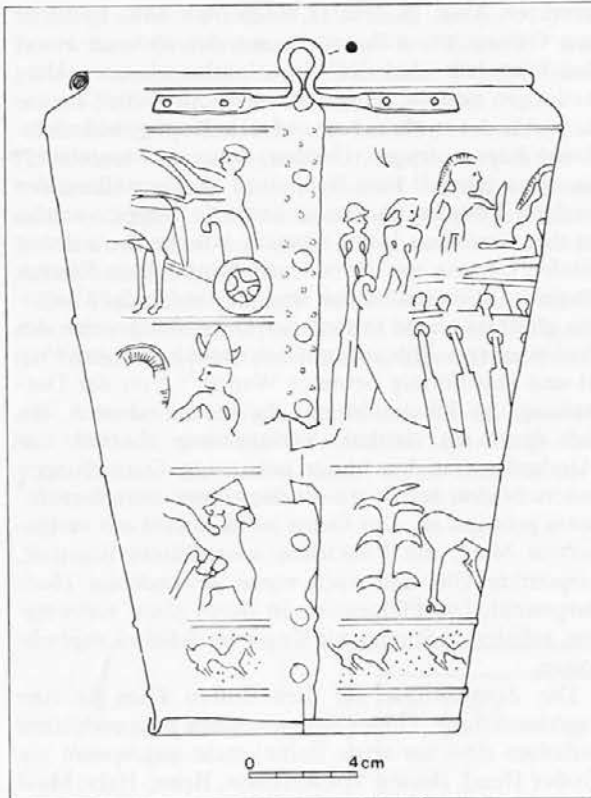
streckten Arm, in dem er einen Stab hält, treibt er den Ochsen an, während er mit der anderen Hand den Pflug hält. Auf den bisher nachgewiesenen Darstellungen sind die Pflüger in unterschiedliche Gewänder gekleidet, während sie auf dem Kopf gewöhnliche flache Kappen tragen (Certosa, Sanzeno, Montebelluna, Nesactium).¹¹ Eine Neuheit ist die Darstellung des nackten Pflügers und seine konische Kappe, welche an den konischen Helm erinnert, wie ihn die auf den Situlen Certosa und Providence dargestellten Krieger tragen. Auf diesen Situlen sind die Profile der Gestalten gleichfalls sehr ähnlich der Darstellungsweise des Profils unseres Pflügers, mit betontem konkavem Profil und kugelförmig betonter Wange.¹² Von der Darstellung des Pfluges ist nur die Sterze erhalten, die sich durch die vertikale Verlängerung oberhalb des Handgriffs von den bisher bekannten Darstellungen unterscheidet, bei denen die Sterze nur einfach rechteckig gebogen ist. Der Ochse ist im Schritt mit verlängertem Maul, mit Pünktchen ausgefülltem Brustteil, gespitztem Ohr und nach vorne gewendetem Horn dargestellt. Die Pflügerszene ist durch einen verzweigten, stilisierten Stamm mit Kugel am Scheitel abgeschlossen.

Die Zentralszene auf dem dritten Fries ist eine Jagddarstellung. Hinter dem knienden Bogenschützen (erhalten sind nur seine Beine) steht angespannt ein großer Hund, dessen Vordertatzen, Brust, Hals, Maul

Abb. 2: Nesactium. Situla aus der Grabkammer in den Fundamenten des Heiligtums »B« (Foto: S. Habič).

Sl. 2: Nezakcij. Situla iz grobnice u temeljima hrama »B« (foto S. Habič).

und Ohr punktiert sind, ähnlich wie bei dem schon oben beschriebenen Ochsen. Die Jagdszene ähnelt stark der auf dem neuentdeckten Gürtelblech aus Molnik, im Unterschied zu den früher bekannten berittenen Jägern.¹³ Aus der entgegengesetzten Richtung schreiten auf den Jäger ein Hirsch und ein Reh zu, während hinter ihnen abermals ein verzweigter Stamm mit gebogenem, spitzem Wipfel dargestellt ist.

Die beschriebenen niedriger verlaufenden Friese sind durch je eine Horizontalrippe voneinander getrennt, wogegen die zwei ersten nur in jenem Teil in klassischer Form voneinander getrennt sind, wo der Mantel zusammengefügt ist.

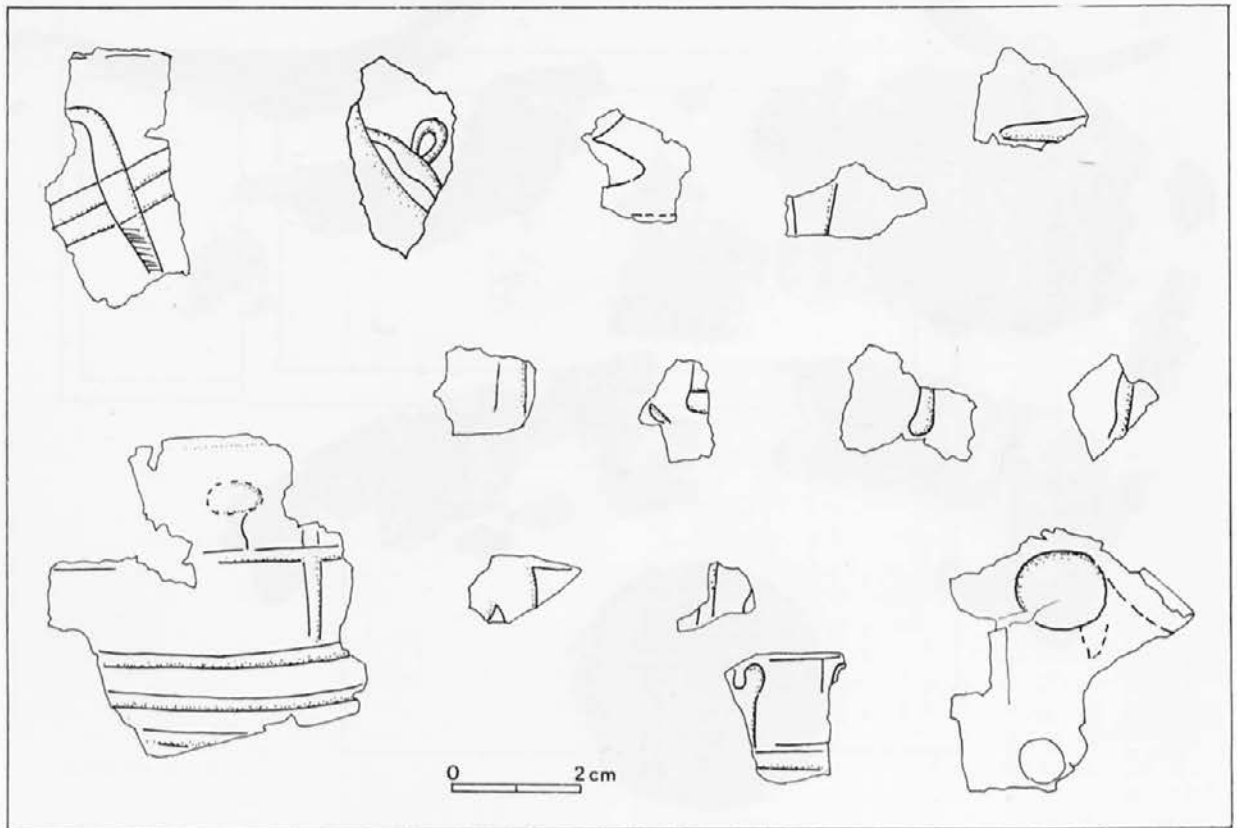
Auf dem erhaltenen Teil des zweiten Frieses befindet sich die Darstellung eines Mannes mit neuem Typ des hohen konischen Helmes mit ausgeprägtem seitlichem Hornpaar. Diese neue, ungewöhnliche Erscheinung möchte ich mit der Darstellung auf dem Situlenfragment aus Matrei¹⁴ vergleichen, wo als Trophäe in der Szene des Faustkampfes der übliche Doppelkammhelm mit üppigem Federbusch dargestellt ist, der außerdem auf dem Kalottenscheitel ein Paar spitzer Hörner in Halbmondform und mit vertikaler Spitze in der Mitte aufweist. Auf dem fragmentierten

Abb. 3: Nesactium. Situla aus der Grabkammer in den Fundamenten des Heiligtums »B«, Rekonstruktion.

Sl. 3: Nezakcij. Situla iz grobnice u temeljima hrama »B«, Rekonstrukcija.

Abb. 4: Nesactium. Fragmente des Situlamantels, die nicht in die Komposition der Darstellung eingeschaltet werden konnten.

Sl. 4: Nezakcij. Fragmenti plašta situle koje nije bilo moguće složiti u kompoziciju prikaza.

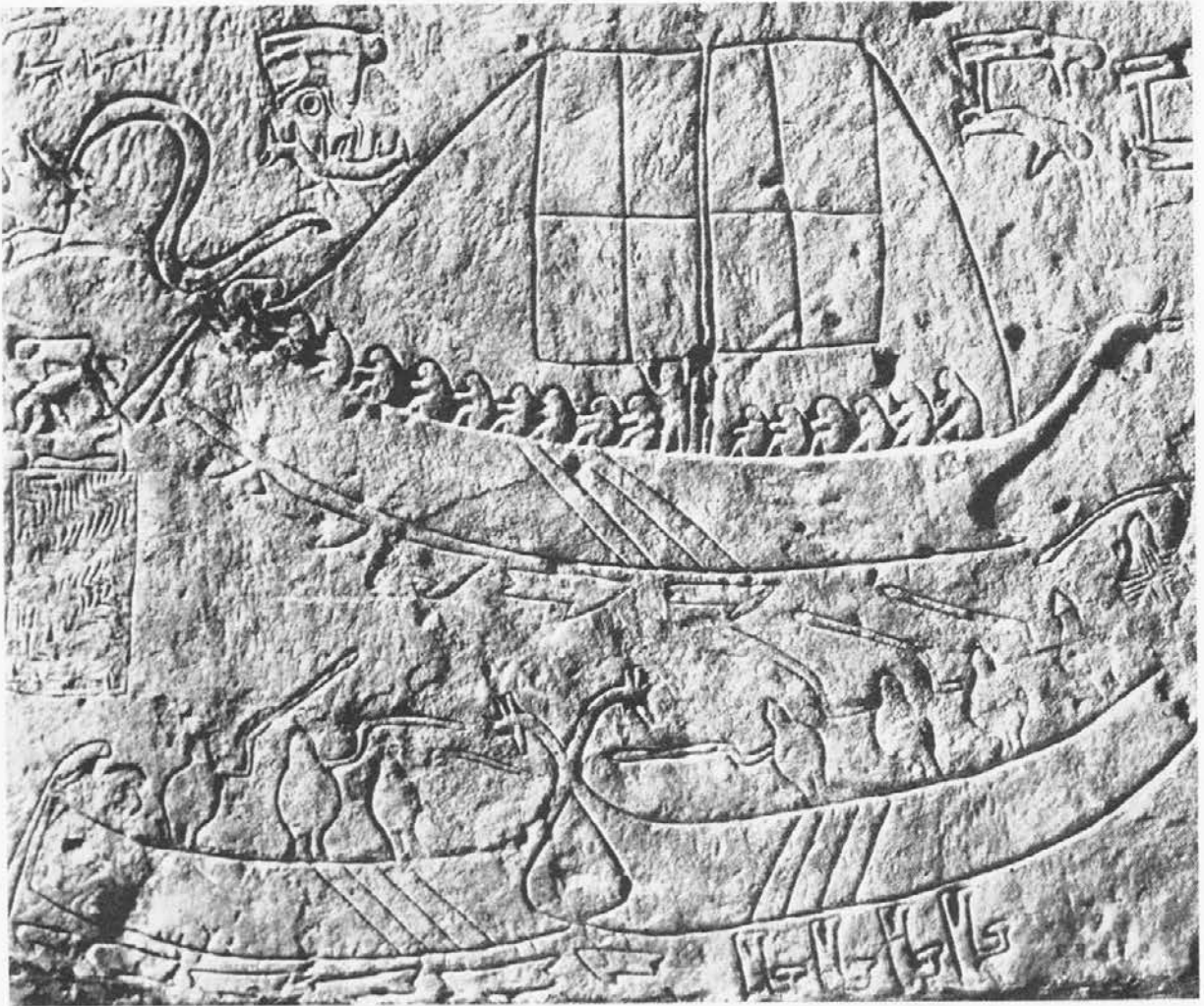

Abb. 5: Novilara. Steinstele mit Darstellung eines Schiffskampfes.
Sl. 5: Novilara. Kamena stela s prikazom pomorske bitke.

Steinrelief aus Bormio in der Lombardei ist ein dem Mars verwandter Kriegsgott dargestellt, der auf dem Kopf einen Negauer Helm mittelitalischen oder italienisch-alpinen Typs mit Hörnerzier trägt^{14a}. Es handelt sich um die Paradehelme, wie es sich scheinbar auch auf der Situla aus Nesactium um die Paradeform des konischen Helmes handelt, der übrigens bis vor kurzem der einzige bei den Histriern¹⁵ bekannte nachgewiesene Helm war. Vor der Darstellung des Mannes mit dem so ungewöhnlichen Helm hat sich die Darstellung eines Teiles der Kalotte eines Doppelkammhelmes mit Federbusch erhalten. Hier bricht leider die Komposition der rechten Seite des zweiten Frieses ab.

Auf der erhaltenen, ebenfalls rechten Seite des ersten Frieses findet sich eine in der Situlenkunst übliche Darstellung. Ein Kampfwagen mit eingespanntem Pferd und Fahrer. Der Wagenkasten weist die typische Form auf, mit besonders ausgeprägter Volute im Vorderteil.

Die einzelnen erhaltenen Fragmente mit der Darstellung des eingespannten Pferdes und lediglich der Pferdebeine gehören vielleicht zum ersten Fries, wogegen die Darstellung des in ein gerade herabfallendes

Gewand gekleideten Mannes mit zwiebelbögiger Kappe auf dem Kopf möglicherweise zum zweiten Fries gehört.

Abb 6: Darstellung auf der Novilara-Stele (nach Bonino).
Sl. 6: Prikaz s novilarske stele (po Boninu).

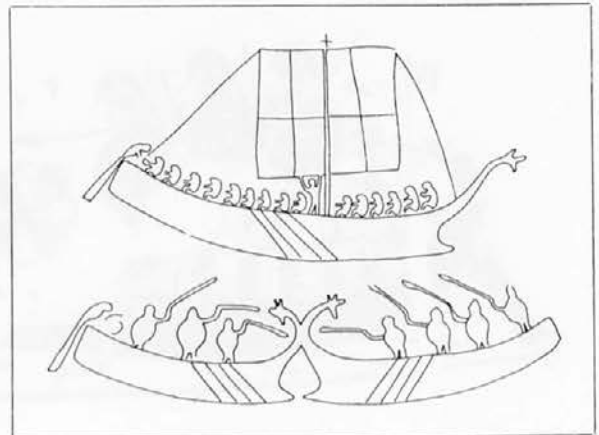

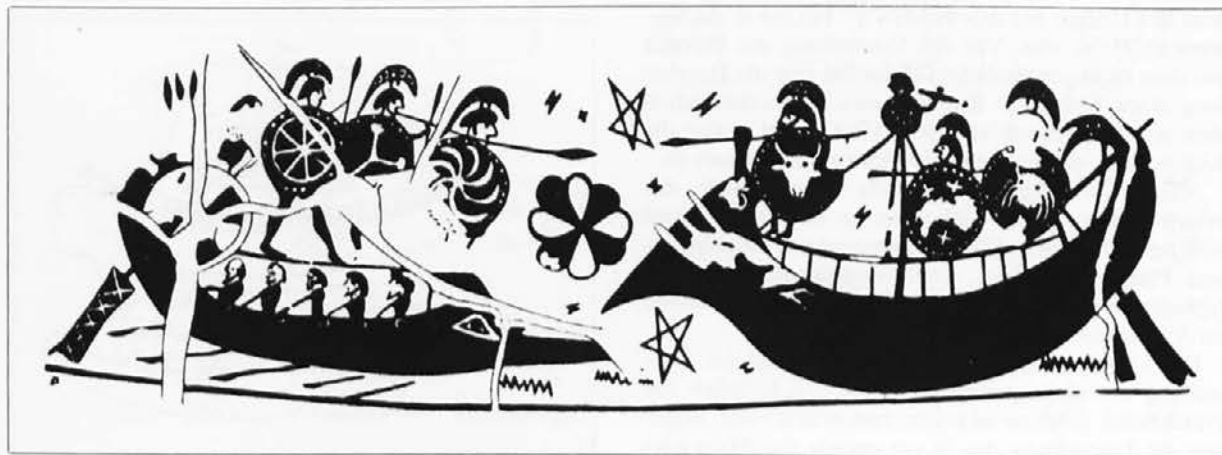
Abb. 7: Darstellung des Kampfes auf einer Vase aus der ersten Hälfte des 8. Jh. v. u. Z. (nach Casson).
Sl. 7: Prikaz bitke na vazi iz prve polovice 8. st. pr. n. e. (po Cassonu).

Die zwei oberen Friese gehen leider auf eine unklare Weise in die einzigartige große Schiffskampfszene über. Die Darstellung des Schiffes bedeckt den Großteil des linken Mantelteiles der Situla sowie die ganze Breite der ersten zwei Friese, ungefähr 13 cm. Das Schiff ist höchst realistisch dargestellt, mit vielen Details, jedoch auch nur fragmentarisch erhalten. Der Schiffsrumpf ist tief und bauchig, was ansonsten das charakteristische Merkmal der Handelsschiffe ist. Der Heckteil ist steil abgerundet und läuft in eine ausgeprägt eingebogene kleine Volute aus, hinter der das Ruder des Zentralsteuers herabhängt. Unterhalb des Rumpfrandes läuft eine Reihe runder Öffnungen, aus denen lange schaufelförmige, für Kriegsschiffe charakteristische Ruder ragen. Über dem Rumpfrand entspricht jeder Öffnung für die Ruder der im Profil dargestellte Kopf des Ruderers. Erhalten sind acht, die gleiche Zahl, wie es Öffnungen für die Ruder gibt. Darüber verläuft eine horizontale Linie, die vermutlich den Rand des Deckes andeuten soll, das auf schräge, durch Linien hinter den Köpfen der Ruderer angedeutete Träger gestellt ist. Über der Decklinie liegt noch eine ein wenig gekrümmte horizontale Linie – das Geländer oder vielleicht der niedergelegte Mast. Vom Bugteil hat sich nur der obere, zugespitzte Abschluß

erhalten: darüber setzt sich die Linie des Geländers oder des Mastes mit umgekehrtem, über die Bugspitze hängendem Korb für den Beobachtungsposten fort.

Auf dem Heck steht der Steuermann mit halbkugeligem Helm ohne Federbusch, als Einheit mit dem Vertikalruder des Steuers gestaltet, ähnlich wie auf der stilisierten Darstellung des Schiffskampfes auf der Stele aus Novilara (Abb. 5,6). Vor ihm ist ein schreitender Mann dargestellt, der auf dem Kopf eine Kappe mit Zipfel trägt, wie sie die Reiter und Fahrer auf der Situla aus Kuffarn oder Arnoaldi tragen.¹⁶ Sie bilden den unbewaffneten Teil der Schiffsbesatzung. Sie sind in einem in Vergleich zu den bewaffneten, sich auf dem Deck bewegenden Krieger niedrigerem Niveau dargestellt. Die Krieger tragen mit Federbüschen verzierte Helme und sind mit Bögen bewaffnet. Der Mittelteil des Decks und der Bugteil in Höhe des Wasserniveaus sind nicht erhalten. Auf dem Scheitel des scharfen Buges steht ein Krieger mit dem gleichen Helmtyp, wogegen vor ihm ein barhäuptiger, eben durch eine Lanze getroffener dargestellt ist, wie er kopfüber ins Meer stürzt. Von der Gewalt des Zusammenstoßes zeugen die Lanzen und Pfeile, die vor dem Schiff in alle Richtungen fliegen. Die Lanzenspitzen haben die Form von Lorbeerblättern mit ausgeprägter

Abb. 8: Darstellung des Kampfes auf der Vase Aristonothos, um 660 v. u. Z. (nach De Vries).
Sl. 8: Prikaz bitke na vasi Aristonothos, oko 660. god. pr. n. e. (po De Vriesu).

Beil. 1: Plan Nesactiums.

Pril. 1: Plan Nezakcija.

- 1 Vorgeschichtliches Tor
- 2 Vorgeschichtliche Nekropole mit einem Teil der vorgeschichtlichen Ummauerung
- 3 Neu entdeckte vorgeschichtliche Urnengräber
- 4 Römisches Kapitolium
- 5 Römisches Forum
- 6 Tavernen
- 7 Römische Thermen
- 8 Zisterne
- 9 Nordbasilika
- 10 Südbasilika
- 11 Römische Wohngebäude
- 12 Römisches Gräberfeld
- 13 Stadtummauerung
- 14 Römisches Tor – Porta Polensis

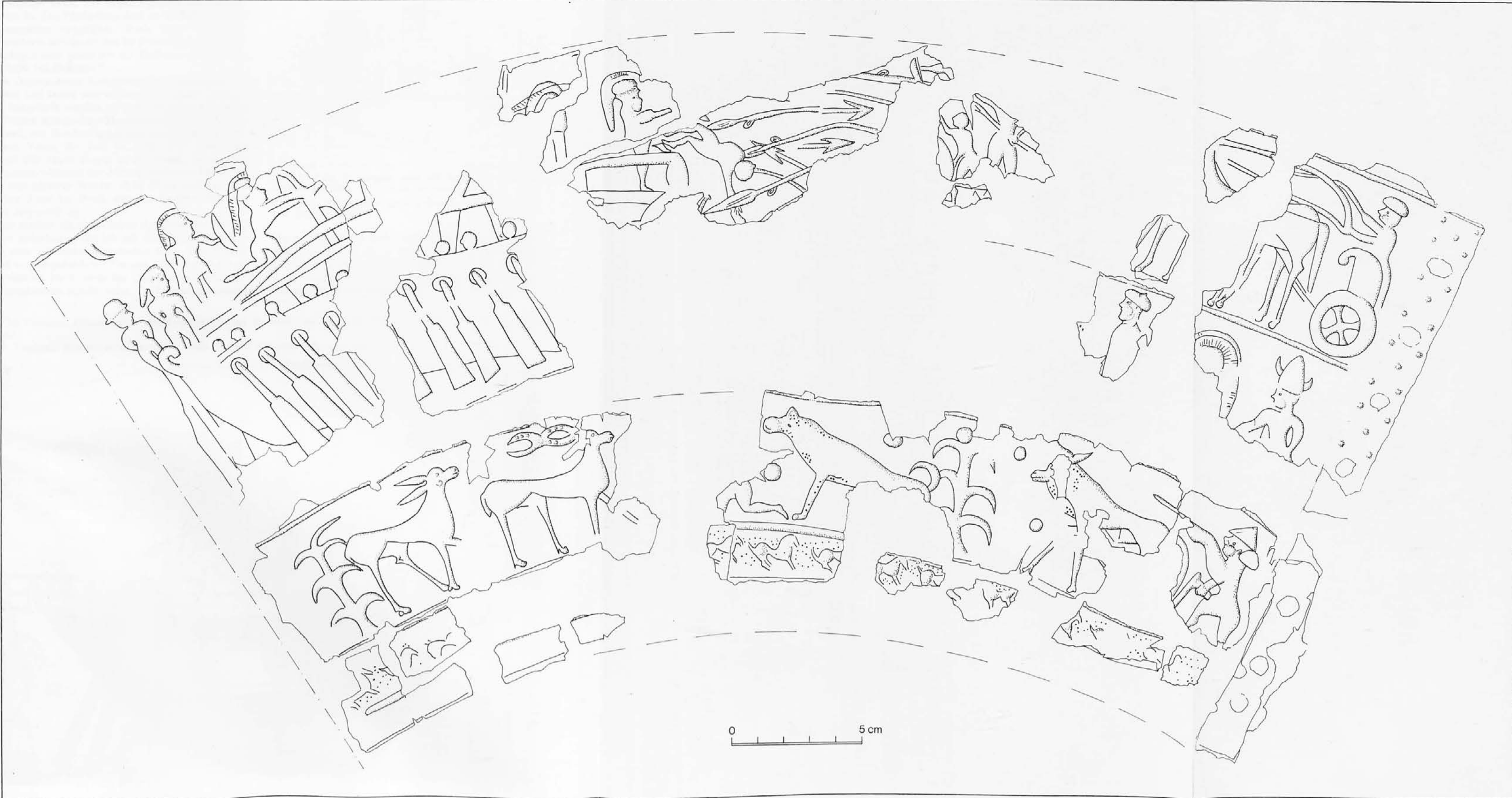
- 1 Prahistorijska vrata
- 2 Prahistorijska nekropola sa dijelom prahistorijskih zidina
- 3 Novi nalazi prahistorijskih žarnih grobova
- 4 Rimski kapitolij
- 5 Rimski forum
- 6 Taberne
- 7 Rimske terme
- 8 Cisterna
- 9 Sjeverna bazilika
- 10 Južna bazilika
- 11 Rimske stambene zgrade
- 12 Rimska nekropola
- 13 Gradske zidine
- 14 Rimska vrata – Porta Polensis

Beil. 2: Nesactium. Mantel der Situla aus der Grabkammer in den Fundamenten des Heiligtums »B«.

Pril. 2: Nezakcij. Plašt situle iz grobnice u temeljima hrama »B«.

Rippe, während auf langen Schäften eine Schlinge hängt, wie sie schon auf den Gürtelblechen aus Vače und Zagorje sowie auf dem Fragment aus Matrei¹⁷ bekannt ist. Die Pfeilspitzen sind im Verhältnis zu den Lanzenspitzen vergrößert. Nach ihrer Schwalbenschwanzform ähneln sie den im Panzergrab von Stična gefundenen oder jenen aus den Gräbern von Dobrava und Reva bei Dobrič.¹⁸

Die Gegner dieser Krieger sind sehr fragmentarisch erhalten und lassen sich schwer beschreiben. Es kann nicht festgestellt werden, ob auch sie auf einem Schiff sind (einem Kriegs- oder Handelsschiff), oder auf dem Festland, wie dies häufig auf den griechischen geometrischen Vasen der Fall ist (Abb. 7).¹⁹ Einer der Krieger hält einen Bogen in der Hand, ein anderer eine Lanze, während der dritte in kleineren Dimensionen, von kleinem Wuchs, ohne Helm und mit dem gleichen Kopf im Profil wie die Ruderer auf dem Schiff dargestellt ist.

Jetzt möchte ich die Analyse der Form des Schiffes wieder aufnehmen, das ich mit der bloßen Beschreibung zum Teil schon eingeordnet habe. Der Schiffsrumpf von abgerundeten Formen, mit eingebogenem Abschluß am Heck, steht der Darstellung der bauchigen etruskischen Schiffe nahe, die Paglieri als runden

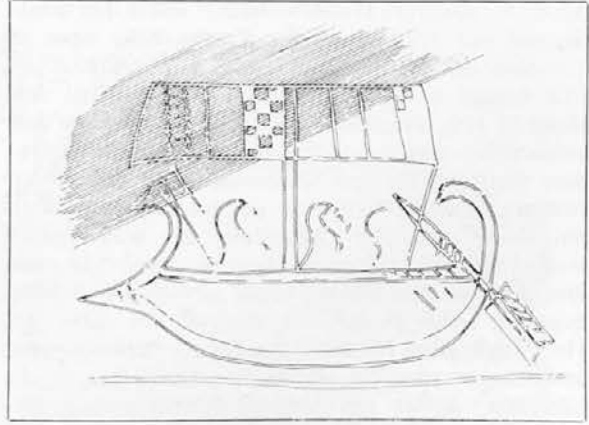

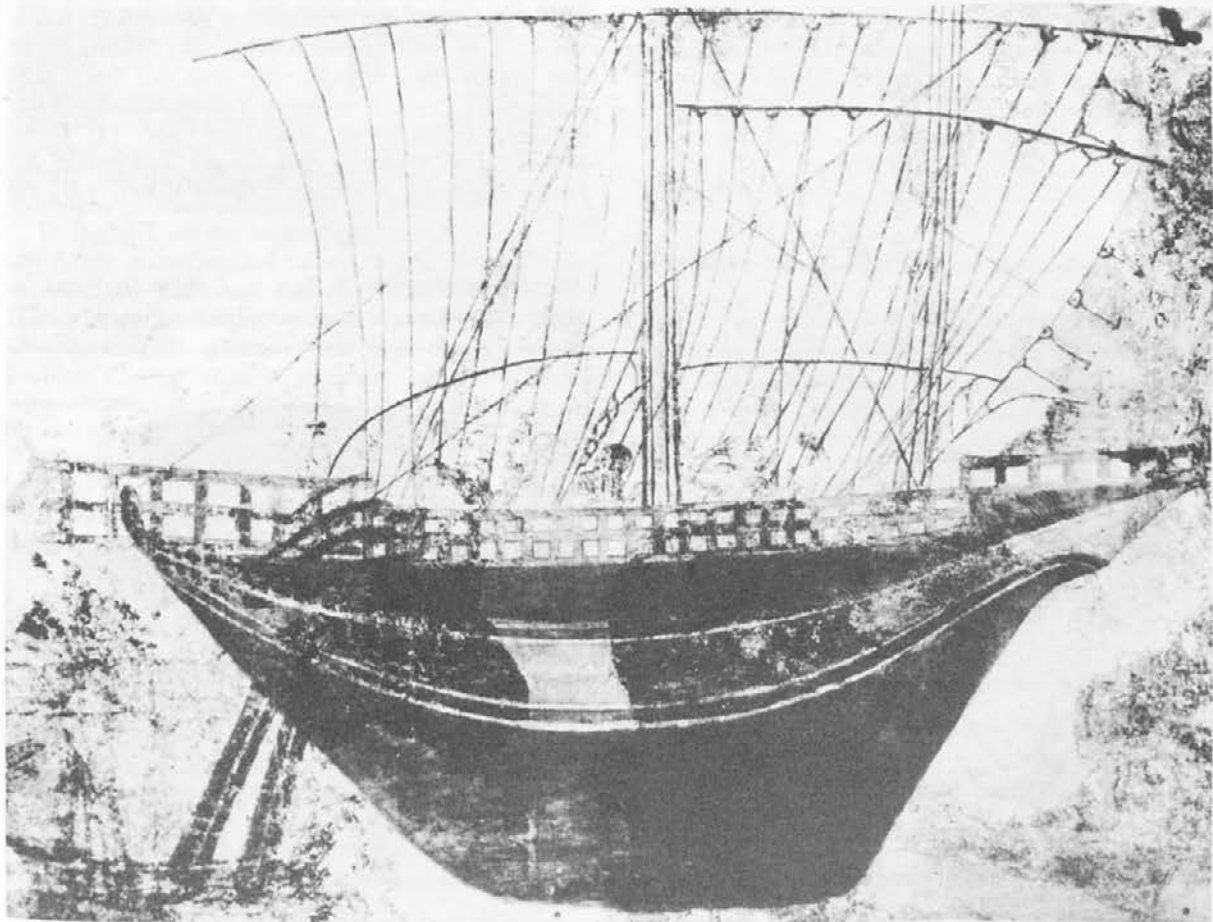
Abb. 9: Vulci. Darstellung eines auf einer Vase gemalten Schiffes, um 580 v. u. Z. (nach De Vries).

Sl. 9: Vulci. Prikaz broda slikanog na vazi, oko 580. god. pr. n. e. (po De Vriesu).

Typ bezeichnet hat (z.B. auf der Pyxis aus Chiusi aus dem Ende des 7. Jh. v. u. Z., oder auf dem Krater Aristonothos aus der ersten Hälfte des 7. Jh. v. u. Z. und auf anderen)²⁰ (Abb. 8,9); oder er ähnelt den Darstellungen der griechischen, in die zweite Hälfte

Abb. 10: Tarquinia. Rekonstruktion des Handelsschiffes auf der Freske aus der Tomba della nave, frühes 5. Jh. v. u. Z. (nach Casson).

Sl. 10: Tarquinia. Rekonstrukcija trgovačkog broda na freski iz Tomba della nave, rano 5. st. pr. n. e. (po Cassonu).

des 6. Jh. datierten Handelsschiffe,²¹ sowie den Schiffen auf der Freske aus der Tomba della nave in Tarquinia aus dem frühen 5. Jh. v. u. Z. (Abb. 10).²² Der Rumpf ist also bauchig und tief wie bei den Handels- bzw. Frachtschiffen. Im Unterschied zu den aufgezählten gibt es auf unserem Schiff keine besondere Plattform für den Steuermann, der mittels der Seitenruder manövriert, wie dies bis zum Mittelalter hin üblich war. Die Darstellung des Steuerruders macht den Eindruck eines Zentralruders, wie man ihm nur auf den Darstellungen adriatischer Schiffe begegnet (Abb. 6 und 11), obgleich uns dabei die Heckvolute stört. Nach den Analysen von Bonino und anderen²³ werden die adriatischen Darstellungen als Liburnen oder als gewöhnlicher Schiffstyp eingeordnet, der im Adriabecken in Gebrauch war. Doch sind diese Schiffe in der Regel mit verlängertem, seichtem Rumpf und einer Reihe von Ruderern dargestellt, die mit den Rudern oberhalb des Rumpfrandes manövrierten, so wie die wahren Kriegsschiffe und werden in die Zeit des 7. und 6. Jh. v. u. Z. datiert.

Die runden Öffnungen im Schiffsrumpf, für eine Ruderreihe, erscheinen bereits um das J. 700 v. u. Z. auf dem Fragment einer Wandmalerei des assyrischen Palastes Til Barsib in Nordsyrien, gleichfalls in einer Schiffskampfszene.²⁴ Es wird indessen angenommen, daß die Öffnungen für die Ruder im Schiffsrumpf allgemein in der Mitte des 1. Jahrtausends eingeführt wurden. So z.B. auf der attischen Vase des 5. Jh. mit der Darstellung des an den Mast des Schiffes gebundenen Odysseus, das eine Kombination eines Handels- und eines Kriegsschiffes darstellt: es hat einen kurzen und stumpfen Rumpf wie ein Handelsschiff, dagegen weist es Ruder und Schiffsschnabel auf, also Merkmale eines Kriegsschiffes, eine Kombination, die an die Darstellung auf unserer Situla erinnert (Abb. 12).²⁵

Nach der erhaltenen Zahl der abgebildeten Ruderer,

außer denen infolge des beschädigten Standes noch zumindest zwei weitere Paare vorzusetzen sind, kann das Schiff eine Länge von 12 bis 18 m erreicht haben.²⁶ Demnach dürfte es dem in den Quellen häufig erwähnten Typ des Lembos angehören, dem Typ eines kleineren, allgemein im Mittelmeerraum verwendeten Schiffes, der sich jedoch vor allem im Bereich der Ostadria entwickelt hat,²⁷ und noch besonders dem Typ Serilia oder Serilla, eine Bezeichnung, die von den Quellen für die istrischen Mähen verfertigten Schiffe angeführt wird, obwohl dies nicht eine ausschließliche Erscheinung lediglich im istrischen Bereich war.²⁸ Das erhaltene Fragment mit der Darstellung des Buges war anscheinend nicht mit einem ausgeprägten Akrostolion mit Tierkopf ausgestattet, was von den Darstellungen der »Liburnen« bekannt ist (Abb. 6 und 11). Über die Gestalt des Segels gibt es keine besonderen Angaben. In dieser Zeit war es in der Regel ein viereckiges Kreuzsegel, auf einem Mast, der während des Kampfes leicht umgelegt werden konnte, wogegen sich an dessen oberem Ende häufig ein Korb für den Beobachtungsposten befand (auf unserer Situla vielleicht die korbartige, umgekehrte, über dem Bug dargestellte Form) (Abb. 8).

Das Thema des Schiffskampfes als solches erscheint recht oft in unterschiedlichen Figuraldarstellungen. Die rege Dynamik und Tragik der Darstellung sollen die Wichtigkeit der Vorgänge hervorheben, wie dies erstmals im Relief des Tempels in Medinet Habu (Abb. 13), datiert um das J. 1190 v. u. Z., geschehen ist.²⁹ Später, auf den griechischen geometrischen Vasen des 8. Jh. sind die Darstellungen der Schiffskämpfe sehr vereinfacht, obgleich sich auch bei ihnen eine ausgeprägte Tendenz nach den Veranschaulichung der Dynamik der Ereignisse abzeichnet (Abb. 14). Diese Darstellungen beziehen sich auf die Zeitspanne der Eroberung neuer Kolonien.³⁰ Etwas später, z.B. auf

Abb. 11: Darstellungen auf den Beinschienen aus Glasinae (nach Čović).

Sl. 11: Prikazi s glasinačkih knemida (po Čoviću).

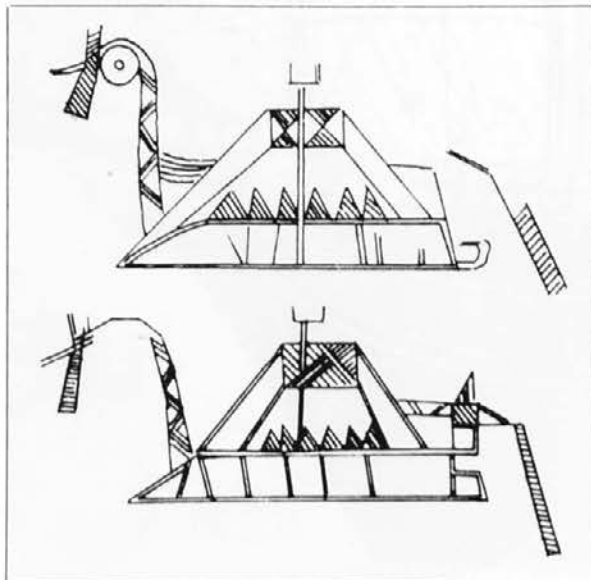

Abb. 12: Attische Vase, 5. Jh. v. u. Z. (nach De Vries).

Sl. 12: Atička vaza, 5. st. pr. n. e. (po De Vriesu).

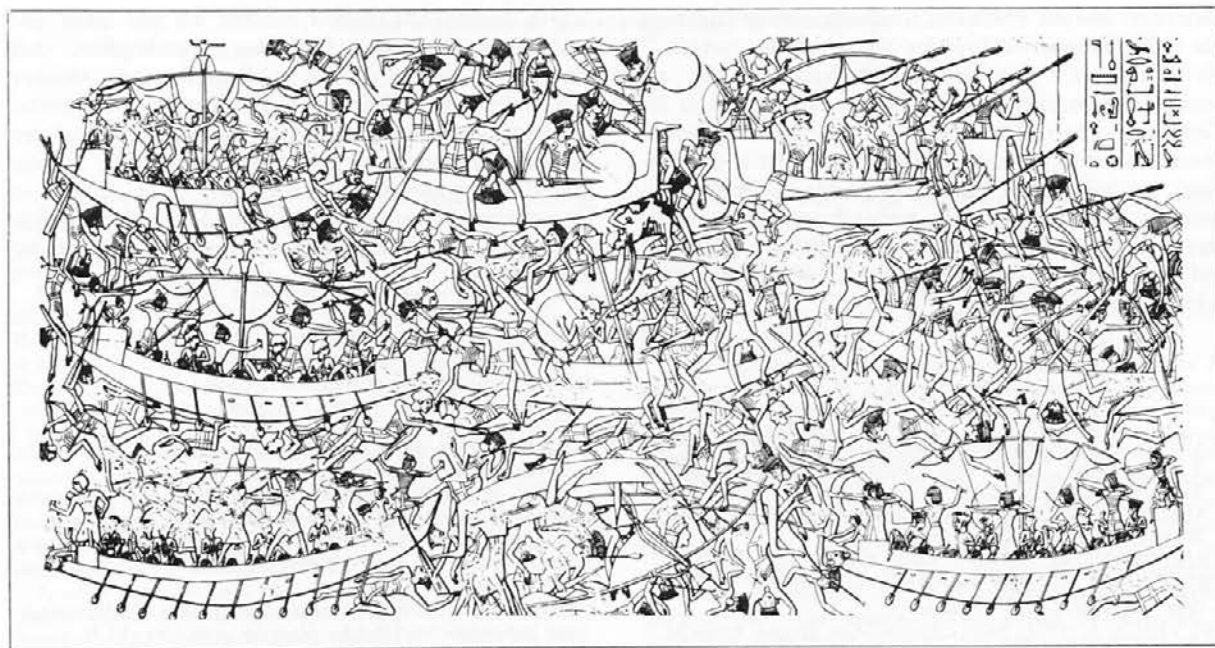

Abb. 13: Medinet Habu (Theben). Relief auf dem Tempel des Ramses III., um 1190 v. u. Z. (nach Bass).

Sl. 13: Medinet Habu (Tebe). Reljef na hramu Ramzesa III, oko 1190. god. pr. n. e. (po Bassu).

der Vase Aristonothos (Abb. 8) sowie einer anderen aus den Werkstätten von Caere ist der Angriff eines griechischen Kriegsschiffes auf ein etruskisches Handelsschiff abgebildet und umgekehrt; auch auf ihnen befindet sich eine bewaffnete Kriegerbesatzung. Vermutlich handelt es sich um den Zeitabschnitt der Kontrolle und Eroberung der Handelswege, bzw. um die Zeit, als das Piratentum ein normales Unternehmen auf dem Meer war. Den Brauch, daß die Handelsschiffe mit bewaffnetem Personal bemannt waren, bezeugen unterschiedliche Funde versenkter Schiffe.³¹

In Hinblick auf das ungewöhnliche Thema auf unserer Situla scheint es, daß sie auf Bestellung geschaffen worden sein kann und daß die Szene ein wenig die Tätigkeit des istrischen Auftraggebers selbst heroisiert. Zusammenstöße auf dem Meer bzw. das Piratentum stellten für die Histrier zweifellos einen wichtigen Erwerbszweig dar. Außer den Liburnern werden sie in den Quellen seit Ende des 4. Jh. v. u. Z. infolge der Gefährdung der Schifffahrt auf der Adria³² erwähnt. Handels- oder Vermittlungskontakte mit den italischen und anderen Bewohnern der gegenüberliegenden Adriaküste sind jedoch bereits viel früher

bezeugt, namentlich durch die Funde von Keramik, wie auch anderer Gegenstände in den historischen Nekropolen.³³ Über die Gefährlichkeit der Schifffahrt auf der Adria spricht noch eine Schiffsdarstellung, die räumlich und zeitlich unserer Situla nahe steht, wenn sie auch stilistisch völlig andersartig ist; sie befindet sich auf der Stele aus Bologna – Giardini Margherita, datiert ins 5. Jh. v. u. Z. Im Flachrelief ist ein als »alter Typ« definiertes Kriegsschiff dargestellt (Abb. 15),³⁴ bauchig, mit rundem Rumpf und einer Ruderreihe, Steuermann, Beobachtungsposten und Kriegern auf dem Deck. Es wird vermutet, daß die Stele mit dieser Darstellung zur Zeit entstanden ist, als die

Abb. 15: Bologna – Giardini Margherita. Die Grabstele des Vel Kaiken, 5. Jh. v. u. Z. (nach De Vries).

Sl. 15: Bologna – Giardini Margherita. Nadgrobna stela, 5. st. pr. n. e. (po De Vriesu).

Abb. 14: Eleusis, 850-800 v. u. Z. (nach Casson).

Sl. 14: Eleusis, 850-800. god. pr. n. e. (po Cassonu).

Griechen und die Phönizier schon die neuen Triremen als vollkommeneren Typ des Kriegsschiffes nutzen.³⁵ Es dürfte sich um ein Schiff handeln, das als bestentsprechendes längere Zeit im Adriabecken im Gebrauch blieb. Die Stele aus Bologna ist schon wiederholt interpretiert worden: man vertritt die Ansicht, sie habe einer besonders wichtigen Persönlichkeit aus Felsina gehört, die wahrscheinlich eine wichtige Rolle in Spina und bei der Kontrolle der Schifffahrt auf der Adria wegen der häufigen Überfälle der illyrischen Piraten spielte.³⁶

Die vorliegende Arbeit möchte ich mit einer der unzähligen möglichen Deutungen beschließen, daß nämlich auf der Situla, die auf Bestellung ein Meister von außerhalb Istriens geschaffen hat, eine historische Serilia-Lembos dargestellt ist. Bei Vergleichung der einzelnen Figurelemente steht diese Situla, so wie die früheren aus der Grabkammer 12 in Zone I in Nesactium, der Gruppe der Situlendenkmäler aus Bologna und aus den Rätischen Alpen nahe, die in die Zeit um das J. 500 v. u. Z. datiert werden.³⁷

BASS, G. F. 1974, I primi navigatori del Mediterraneo e del Vicino Oriente. – In: *Navi e civiltà. Archeologia marina*, 11 ff., Milano.
 CASSON, L. 1973, *Ships and Seamanhip in the Ancient World*. – Princeton, New Jersey.
 CRISTOFANI, M. 1983, *Gli Etruschi del mare*. – Milano.
 CRISTOFANI, M. 1985, Pirateria e commercio. – In: *Civiltà degli Etruschi*, 225 ff., Milano.
 DE VRIES, K. 1974, Navi e navigazione greche, etrusche e fenice. – In: *Navi e civiltà. Archeologia marina*, 37 ff., Milano.
 EGG, M. 1990, Urgeschichtliche Bronzehelme aus dem schweizerischen Alpenraum, Helme vom »Negauer« Typ. – *Helv. Arch.* 81, 2 ff., Zürich.
 FREY, O.-H. 1966, Eine figürlich verzierte Ziste in Treviso. – *Germania* 44, 66 ff.
 GABROVEC, S. 1965, Halštatska kultura v Sloveniji. – *Arh. vest.* 15-16, 1964-1965, 21 ff.
 GABROVEC, S. 1987a, Dolenjska grupa. Duhovna kultura. – In: *Praist. jug. zem.* 5, 98 ff., Sarajevo.
 GABROVEC, S. 1987b, Istarska grupa. Duhovna kultura. – In: *Praist. jug. zem.* 5, 324 ff., Sarajevo.
 JURISIĆ, M. 1983, Prilog poznavanju ilirskog brodovlja na Jadranu do 2. st. pr. n. e. – *Prin. Odj. arh.* 1, 5 ff.
 JURKIĆ, V. 1983, Antički hramovi na forumu u Nezakciju. – In: *Antički Nezakcij u kulturi i povijesti Istre*, Materijali 3, 39 f., Pula.
 KRIZMAN, M. 1979, *Antička svjedočanstva o Istri*. – Pula, Rijeka.

LOLLINI, G. D. 1976, La civiltà Picena. – In: *Popoli e civiltà dell'Italia antica* 5, 107 ff., Roma.
 LUCKE, W. und O.-H. FREY 1962, *Die Situla in Providence (Rhode Island)*. – Röm. Germ. Forsch. 26, Berlin.
 MATIJAŠIĆ, R. 1983, Arhitektonska dekoracija hramova u Nezakciju. – In: *Antički Nezakcij u kulturi i povijesti Istre*, Materijali 3, 41, Pula.
 MIHOVILIĆ, K. 1983, Nezakcij: Novi podaci o željeznodobnoj nekropoli. – *Atti Civ. Mus. St. Arte* 13/1, 91 ff.
 MIHOVILIĆ, K. 1985, Nesazio. – In: *Archeologia e arte dell'Istria*, Monogr. e cat. 1, 50 f. (Nr. 126-137), Pula.
 MIRABELLA-ROBERTI, M. 1949, Notiziario archeologico. – *Atti Mem. Soc. Istr. Arch. St. Pat. n.s.* 1, 271 ff.
 PAGLIERI, S. 1960, Origine e diffusione delle navi etrusco-italiche. – *St. Etr.* 28, 209 ff.
 PARZINGER, H. 1989, Hallstattzeitliche Grabhügel bei Dobrič. – *Arh. vest.* 39-40, 1988-1989, 529 ff.
 PUSCHI, A. 1905, La necropoli preromana di Nesazio. – *Atti Mem. Soc. Istr. Arch. St. Pat.* 22.
 PUŠ, I. 1989, Lovski prizor iz 5. stoljetja pred našim štetjem. – *Lovec* 72/4, 105 f., Ljubljana.
 SASSATELLI, G. 1982, *Bologna "Etrusca"*. – Il Museo Civico archeologico di Bologna, Guide 2, Bologna.
 STARY-RIMPAU, J. S. 1988, *Die Bologneser Stelen des 7. bis 4. Jh. v. Chr.* – Kl. Schr. a. d. Vorgesch. Sem. Marb. 24, Marburg.
 STICOTTI, P. 1934, Scavi di Nesazio – Campagna del 1922. – *Atti Mem. Soc. Istr. Arch. St. Pat.* 46, 251 ff.

¹ Mihovilić 1983, 91 f.

² Mirabella-Roberti 1949, 272 ff., fig. 26.

³ Sticotti 1934, 255 ff., tav. 1-3.

⁴ Jurkić 1983, 39 f.; Matijašić 1983, 41.

⁵ Mirabella-Roberti 1949, 274, fig. 26.

⁶ Mihovilić 1985, 50 f. (Nr. 126-133).

⁷ Pusch 1905, 140 ff.

⁸ *Jb. Röm. Germ. Zentmus.* 33/2, 1986, 874, Abb. 52. Alle Situlen und der Deckel wurden in den Werkstätten des RGZM in Mainz restauriert, wofür wir ihnen noch besonderen danken.

⁹ Lucke, Frey 1962, Taf. 64: 68; 69.

¹⁰ Ebd., 46 f., Taf. 63.

¹¹ Ebd., Taf. 64; Frey 1966, Abb. 1, 3, 4.

¹² Lucke, Frey 1962, Taf. 64, Beil. 1.

¹³ Puš 1989, 105 f.; *Jb. Röm. Germ. Zentmus.* 34/2, 1987, 787, Abb. 48; Gabrovec 1987a, 104.

¹⁴ Lucke, Frey 1962, Taf. 58 – Kat. 42.

¹⁵ Egg 1990, 22, Abb. 21.

¹⁶ Gabrovec 1987b, 310, t. 32: 6.

¹⁷ Lucke, Frey 1962, Taf. 75 – Kat. 40; Taf. 63 – Kat. 3.

¹⁸ Ebd., Taf. 54; 55; 58.

¹⁹ Gabrovec 1965, 34, t. 4; 17-26; Ders. 1987a, 46, t. 3; 5; sl. 2; 2; Parzinger 1989, Taf. 39: 7-13; 41: 1-13.

²⁰ Casson 1973, fig. 30, 65; De Vries 1974, 42, fig. 2.

²¹ Paglieri 1960, 223 ff., fig. 9; 12-13.

²² Casson 1973, fig. 81, 82.

²³ De Vries 1974, 57, fig. 13.

²⁴ Jurisić 1983, 6 ff., sl. 2-4; Lollini 1976, 170, tav. 133.

²⁵ De Vries 1974, 56, fig. 9.

²⁶ Ebd., 47 f., 57, fig. 11.

²⁷ Jurisić 1983, 8.

²⁸ Casson 1973, 127, 162 f.; Jurisić 1983, 11 ff.

²⁹ Krizman 1979, 200 ff.

³⁰ Casson 1973, 35 ff., fig. 61; Bass 1974, 20 ff., fig. 18.

³¹ Casson 1973, 43 ff.

³² Cristofani 1983, 28, fig. 15, 46, fig. 31, 101 ff.; Ders. 1985, 225.

³³ Krizman 1979, 10.

³⁴ Gabrovec 1987b, 324.

³⁵ De Vries 1974, 46, fig. 12.

³⁶ Ebd., 46.

³⁷ Cristofani 1985, 241 (8. 15); Ders. 1983, 102; Sassatelli 1982, 299 f.; Stary-Rimpau 1988, 113, 128, 179 f.

³⁸ Gabrovec 1987a,b, 102 f.; 331 f.

Situla s prikazom pomorske bitke iz Nezakcija

Prijevod

U toku reviziono-zaštitnih radova na području rimskog kapitolija u Nezakciju, 1981. god., omogućeno mi je iskapanje središnjeg prostora stilobata srednjeg hrama »B« i sjevernog hrama »C« (pril. 1).

Kompleks rimskog kapitolija u Nezakciju, otkriven je i djelomično istražen 1941. god. Radove su tada vodili G. Brusin i G. Fogolari.² No već prije njih, 1922. god., P. Sticotti je istražio djelomično konstrukciju hrama »A«, koju je označio kao dio starije, predromske fortifikacije.³ Vremenom je cijeli prostor prekriven vegetacijom i oštećen djelovanjem atmosfere, postao arhitektonski neprepoznatljiv, zbog čega je odlučeno izvršiti reviziju cijelog kompleksa. Zbog slabe strukture zidova koje se željelo prezentirati, prišlo se konzervaciji od temelja, a djelomično i rekonstrukciji. Iskopom do kamena živca na kojem su položeni temelji, tada se naišlo na nevjerojatno bogat sloj sa željeznodobnim materijalom, koji ranijim radovima nije bio dotaknut.

Prostori baze hramova, bili su ispunjeni najvećim dijelom slojem antičkog – rimskog štuta, kojeg su činili fragmenti fresaka, tegula, amfora, kamene spolije i sl.⁴ Visina tog sloja, varirala je između 90 i 110 cm. U sjevernom hramu je ispunjena temelja prilikom prvih istraživanja, bila sačuvana djelomično do hodne površine, koja je bila prekrivena mozaikom.⁵ Slijedio je sloj štuta sa prahistorijskim materijalom, u kojem je prevladavala kućanska, grublja keramika i životinjske kosti u tamnosmeđoj zemlji, visine oko 50 cm, a zatim tanki sloj smeđe zemlje sa sitnim kamenjem, koji je predstavljao prelaz u sloj nastao prije gradnje kapitolija.

Posljednji sloj, debljine oko 50 cm, pratio je konfiguraciju terena, odnosno tok žive stijene, na kojoj je ležao. Ovaj sloj, sačinjavale su velike količine najrazličitije i vrlo fragmentirane keramike, od one grube, domaće izrade, zatim daunijske, gnathia i drugih vrsta helenističke keramike, do isto tako vrlo fragmentiranog nakita – brončanog i srebrnog, te brončanog posuda, željeznog oruđa i oružja. Izrazita koncentracija takvih nalaza dokumentirana je u južnom dijelu središnjeg prostora hrama »B«, gdje je zatim izolirana površna konstrukcija kamene ograde, unutar koje su bile smještene keramičke i brončane posude, kao i razni ukrasni predmeti, te deformirana željezna koplja i ostaci spaljenih kostiju (sl. 1).⁶ Situacija je bila vrlo slična već poznatim nalazima grobova u zapadnom dijelu Nezakcija, koje je prilikom otkrića, početkom stoljeća, nazvano »prahistorijskom nekropolom«. Prilozi i raznolikost nalaza, vrlo su slični bogatoj grobnici 12, iz zone I, istražene 1901. god.,⁷ i mogu se okvirno datirati u razdoblje između 6. i 4. st. pr. n. e.

U istočnom dijelu grobnice, istražene u temeljima hrama »B«, bile su smještene 3 horizontalno narebrane ciste, a u središnjem i zapadnom dijelu, nalazilo se 5 situla i jedan poklopac. U ovoj grupi nalaza bila je i situla prikazana u ovom radu.⁸

Figuralni prikazi na našoj situli, obogaćuju repertoar izraza već dobro poznate situlske umjetnosti, nizom novih detalja i neobičnom kompozicijom samih prikaza, iako je sačuvana vrlo fragmentarno (sl. 2,3).

Plast situle, bio je izrađen iz jednog komada tankog brončanog lima, spojenog sa 8 raskucanih zakovica. Prelaz u skoro horizontalno rame je oštar, a rub ušča, bez vrata, omotan je prema vani oko olovne šipke. Promjer sačuvanog, ukucanog dna, iznosi oko 11 cm, dok je visina posude iznosila oko 22 cm.

Cijela površina plašta ukrašena je graviranim i iskucanim figuralnim prikazima, osim ramena i uskog pojasa uz dno (pril. 2, sl. 4). Na spoju plašta, među zakovicama, naziru se križno raspoređene iskucane točke. Opis figuralnih prikaza započeti ću od najnižeg friza. Iznad neukrašene zone uz dno, četvrti figuralni friz, širine je samo 2 cm. Ispunjen je nizom stiliziranih konjica u trku na desno. Prostor među njima ispunjen je punciranim točkama. Motiv kao takav, ovdje se prvi put pojavljuje, iako su povorke, odnosno nizovi različitih životinja,

prikazani unutar posljednjeg friza, poznati već sa drugih situla. Obično su to mirne povorke rogatih životinja, ptice ili krilati lavovi.⁹ Po dinamici prikaza čini nam se najbliži treći friz na situli Arnoaldi iz Bologne, gdje su unutar isto tako uskog friza, prikazani stilizirani jeleni i druge životinje u trku, a za njima je prikazan strijelac, koji je sa parom strijela pogodio posljednju životinju.¹⁰

Treći figuralni friz naše situle, širine je 5 cm. Ispunjen je scenom oranja i lova u klasičnom situlskom stilu. S desne strane friza kreće se vol upregnut u plug. Vodi ga nagi muškarac sa širokom koničnom kapom na glavi. Uzdignutom i ispruženom rukom u kojoj drži štap, podstiče vola, dok drugom pridrži plug. Na do sada poznatim prikazima, orači su obučeni u različite haljine, a na glavi imaju obične plosnate kape (Certosa, Sanzeno, Montebelluna, Nezakcij).¹¹ Novost je prikaz nagog orača i konična kapa, koja podsjeća na koničnu kacigu, kakvu nose vojnici prikazani na situlama Certosa i Providence. Na ovim situlama su profili likova također vrlo slični načinu prikaza profila našeg orača, s istaknutim konkavnim profilom i loptasto naglašenim obrazom.¹² Od prikaza pluga, sačuvana je samo ručka, koja se okomitim produžetkom iznad drške, razlikuje od do sada poznatih prikaza, na kojima je ručka samo jednostavno pravokutno savijena. Vol je prikazan u hodu s izduženom njuškom, točnicama ispunjenim prsnim dijelom, zašiljenim uhom i prema naprijed okrenutim rogom. Scena oranja je zaključena razgranatim, stiliziranim stablom s kuglom na vrhu.

Centralna scena na trećem frizu, je prikaz lova. Iza klečućeg strijelca (sačuvane su mu samo noge), napeto stoji veliki pas, kome su prednje šape, prsa, šija, njuška i uho istočkani, slično kao kod već opisanog vola. Scena lova, vrlo je slična novom nalazu pojasne spone iz Molnika, za razliku od ranije poznatih lovaca na konju.¹³ Prema lovcu iz suprotnog smjera koračaju jelen i srna, a iza njih je ponovo prikazano razgranato stablo sa zakrivljenim, šiljatim vrhom.

Niže opisani frizovi, odjeljeni su sa po jednim horizontalnim rebrom, dok su prva dva figuralna friza sačuvana u odjeljenom, klasičnom obliku, samo u dijelu uz spoj plašta.

Na sačuvanom dijelu drugog friza, nalazi se prikaz muškarca s novim tipom visoke konične kacige, sa izrazitim parom rogova, bočno postavljenim. Ovu novu, neobičnu pojavu, usporedila bih sa prikazom na fragmentu situle iz Matreia,¹⁴ gdje je kao trofej u prizoru dvoboja s ručkama, prikazana uobičajena dvogrebenasta kaciga, sa bogatom perjanicom, ali pored toga ima još na vrhu kalote par zašiljenih rogova u obliku polumjeseca s okomitim šiljkom na sredini. Na fragmentu kamenog reljefa iz Bormia prikazano je ratničko božanstvo srodno Marsu, koje na glavi ima srednjeitalijski ili italokopski tip negovske kacige, također s parom rogova.^{14a} Radi se o paradnim oblicima kaciga, kao što nam se čini da je na nezakcijskoj situli prikazan paradni oblik konične kacige, inače jedinog tipa kacige, do nedavna, poznatog u upotrebi kod Histra.¹⁵ Ispred prikaza muškarca s tako neobičnom kacigom, sačuvan je dio prikaza kalote dvogrebenaste kacige s perjanicom. Tu se na žalost prekida kompozicija desne strane drugog friza.

Na sačuvanom dijelu, također desne strane prvog friza, nalazi se prikaz uobičajen u situlskoj umjetnosti. Bojna kola s upregnutim konjem i aurigom. Sanduk kola je tipičnog oblika, s posebno istaknutom volutom u prednjem dijelu.

Pojedinačni sačuvani fragmenti s prikazom upregnutog konja i samo konjskih nogu, možda pripadaju prvom frizu, dok možda drugom frizu pripada prikaz muškarca obučenog u ravnu haljinu s lukovičastom kapom na glavi.

Dva gornja friza, na žalost, na nama nejasan način, prelaze u jedinstvenu veliku scenu prikaza bitke s brodom. Prikaz broda prekriva veću površinu lijevog dijela plašta situle i prekriva cijelu širinu prva dva friza, oko 13 cm. Prikazan je vrlo realistički, s mnogo detalja, ali ipak samo fragmentarno

sačuvan. Trup broda vrlo je dubok i zdepast, što je inače karakteristika trgovačkog broda. Krmeni dio je strmo zaobljen i zaključen izrazito uvijenom, malom volutom, iza koje visi veslo centralnog kormila. Ispod ruba trupa, nalazi se niz okruglih otvora iz kojih izlaze duga lopatasta vesla, karakteristična za ratne brodove. Nad rubom trupa, svakom otvoru za veslo, odgovara glava veslača prikazana u profilu. Sačuvano ih je 8, koliko i otvora za vesla. Nad njima je horizontalna linija, koja djeluje kao rub palube, postavljene na kosim nosačima, prikazanim linijama iza glava veslača. Iznad linije palube, leži još jedna, malo zakrivljena, horizontalna linija ograde ili možda položenog jarbola. Pramečani dio je sačuvan samo u gornjem, zašiljenom zaključku, nad njim se nastavlja linija ograde ili jarbola s izvnutom košarom za izvidnicu, koja visi preko šiljka pramca.

Na krmi stoji kormilar s kalotastom kacigom, bez perjanice, prikazan kao cjelina s okomitim veslom kormila, slično kao na stiliziranom prikazu pomorske bitke na steli iz Novilare (sl. 5,6). Pred njim je prikazan muškarac u koraku, koji na glavi nosi repatu kapu, kakvu nose konjanici i aurige na situli iz Kuffarna ili Arnoaldi.¹⁶ Oni čine dio posade broda, bez oružja. Prikazani su na nešto nižem položaju ili nivou u odnosu na naoružane ratnike, koji se kreću po palubi. Ratnici su prikazani s kacigom ukrašenom perjanicom, a naoružani su lukovima. Prikaz središnjeg dijela palube i dio pramca u razini vode, nisu sačuvani. Na vrhu oštrog pramca stoji ratnik, s istim tipom kacige, dok je pred njim drugi golovlavlju, pogoden kopljem i prikazan kako se strmoglavljuje u more. O silni sukoba, govore nam koplja i strijelice, koje pred brodom lete u raznim smjerovima. Vrhovi kopalja imaju oblik lovorovog lista s naglašenim rebrom, a na dugim motkama prikazana je omča, kao što je već poznato sa pojasnih spona iz Vača i Zagorja ili na fragmentu iz Matreia.¹⁷ Strijelice su prikazane uvećane, u odnosu na koplja, a vrhom oblika lastavičjeg repa, slične onima priloženim u grobu s oklopom iz Stične, ili iz Dobrave i Reve kod Dobriča.¹⁸

Suprotna strana ratnika, vrlo je fragmentarno sačuvana i teško opisiva. Ne možemo zaključiti, dali su i oni na nekom brodu (ratnom ili trgovačkom), ili su na kopnu, kao što su česti prikazi na grčkim geometrijskim vazama (sl. 7).¹⁹ Jedan od ratnika prikazan je s lukom u ruci, drugi s kopljem, dok je treći prikazan manjih dimenzija, sitnijeg rasta, bez kacige i glave oblikovane u profilu, kao kod veslača na brodu.

Vratila bih se na analizu oblika broda, kojeg sam samim opisom djelomično već opredjelila. Trup broda zaobljenog oblika, sa uvijenim zaključkom na krmi, blizak je prikazima zdepastih etruščanskih brodova, koje je Paglieri nazvao okruglim tipom (npr. na pixidi iz Chiusi, krajem 7. st. pr. n. e., ili na krateru Aristonothos iz prve polovice 7. st. pr. n. e. i drugim),²⁰ (sl. 8,9) ili čak prikazima grčkih trgovačkih brodova,²¹ datiranih u drugu polovicu 6. st., sličnih freski iz Tomba della nave u Tarquiniji, iz ranog 5. st. pr. n. e. (sl. 10).²² Dakle, trup broda je zdepast i dubok, kao kod trgovačkih, odnosno teretnih brodova. Za razliku od nabrojanih, na našem brodu nema posebne platforme za kormilara, koji manevrirao bočnim veslima, kako je to bilo uobičajeno sve do srednjeg vijeka. Prikaz vesla kormila djeluje kao centralno kormilo, kakvo se susreće samo na jadranskim prikazima brodova (sl. 6,11), iako nam za to smeta krmena voluta. Analizama Bonina i drugih,²³ jadranski prikazi su opredjeljeni kao liburne ili uobičajeni tip broda koji se koristio u jadranskom bazenu. Međutim, ti su brodovi obično prikazani sa izduženim, plitkim trupom i nizom veslača, koji manevriraju veslima iznad ruba trupa, kao pravi ratni brodovi, a datirani su u vrijeme 7. i 6. st. pr. n. e.

Okrugli otvori na trupu broda, za jedan red vesala, prikazani su već oko 700. g. pr. n. e., na fragmentu zidne slikarije iz asirske palače Til Barsib, u sjevernoj Siriji, također u sceni pomorske bitke.²⁴ Smatra se međutim da je opća primjena otvora za vesla na trupu broda prihvaćena sredinom I milenija.

Tako npr. na atičkoj vazi 5. st., s prikazom Odiseja vezanog za jarbol plovila, koje predstavlja kombinaciju trgovačkog i ratnog broda: kratkog i tupog trupa kao trgovački, ali ima vesla i rostrum, što su karakteristike ratnog broda, kombinacija koja nas podsjeća na prikaz s naše situle (sl. 12).²⁵

Prema sačuvanom broju prikazanih veslača, kojima zbog oštećenosti možemo predpostaviti još bar dva para više, brod je mogao dostići dužinu između 12 i 18 m.²⁶ Time bi pripadao u izvorima, često spominjanom manjem tipu lembosa, tipu manjeg plovila, opće korištenog na Mediteranu, ali koji se razvijao posebno na području istočnog Jadrana,²⁷ i još posebno tipu serilia ili serilla, naziv koji spominju izvori za istarske brodove građene šivanjem, iako i to nije bila isključiva pojava samo na istarskom području.²⁸ Sačuvani fragment s prikazom pramca, izgleda da nije bio opskrbljen izrazitim akrostolionom, odnosno pulenom, kakva je poznata na prikazima »liburna« (sl. 6,11). O izgledu jedra nemamo posebnih podataka. Uobičajeno za to vrijeme, bilo je križno četvrtasto jedro, na jarbolu koji se lako spuštao u toku borbe, a na vrhu je često prikazan koš za izvidnicu (na našoj situli možda košarasti izvnuti oblik prikazan preko pramca) (sl. 8).

Tema pomorske bitke, kao takva, dosta se često pojavljuje u raznim figuralnim prikazima. Pokret i tragičnost prikaza, trebali bi istaći važnost događaja, kakav je prvi put prikazan u reljefu na hramu u Medinet Habu (sl. 13), datiranom oko 1190. g. pr. n. e.²⁹ Kasnije, na grčkim geometrijskim vazama 8. st., prikazi pomorskih bitki, vrlo su pojednostavljeni, iako je i kod njih izrazita težnja prikaza dinamike događaja (sl. 14). Ovi prikazi se vezuju za razdoblje osvajanja novih kolonija.³⁰ Nešto kasnije, npr. na vazi Aristonothos (sl. 8) i drugoj iz radionice Caere, prikazan je napad grčkog ratnog broda na etruščanski trgovački i obratno, na kojima se također nalazi naoružana posada ratnika. Smatra se razdobljem kontrole i osvajanja trgovačkih puteva, odnosno vrijeme kad je gusarenje normalno zanimanje na moru. O običaju da su trgovački brodovi opskrbljeni naoružanim osobljem, dokazuju razni nalazi potonulih brodova.³¹

Obzirom na neobičnu temu, koja se pojavila na našoj situli, čini nam se da je mogla nastati po narudžbi, i da pomalo heroizira aktivnost samog histarskog naručioaca. Pomorski sukobi odnosno gusarenje, za Histre su sigurno predstavljali važan način privređivanja. Pored Liburna, u izvorima se spominju od kraja 4. st. pr. n. e., zbog ugrožavanja plovidbe Jadranom,³² ali trgovački ili posrednički kontakti s italjskim i drugim stanovnicima suprotne jadranske obale, dokazani su već mnogo ranije, nalazima posebno keramike, ali i drugih predmeta u histarskim nekropolama.³³ O opasnosti plovidbe Jadranom govori još jedan prikaz broda, koji je prostorno i vremenski blizak našoj situli, iako stilski sasvim različit, nalazi se na steli iz Bologne – Giardini Margherita, datiran u 5. st. pr. n. e. U plitkom reljefu je prikazan ratni brod, koji je definiran kao »starijeg tipa« (sl. 15),³⁴ zdepastog, okruglog trupa s jednim redom vesala, s kormilarom, izvidnicom i ratnicima na palubi. Smatra se da je stela s ovim prikazom nastala u vrijeme kad Greci i Feničani već koriste nove trireme kao savršeniji tip ratnog broda.³⁵ Vjerojatno se radi o brodu, koji je kao najprikladniji, ostao duže vrijeme u upotrebi u jadranskom bazenu. Bolonjska stela je već više puta bila interpretirana: smatra se da je pripadala posebno važnoj osobi iz Felsinae, koja je vjerojatno imala važnu ulogu u Spini i u kontroli plovidbe na Jadranu, zbog čestih napada ilirskih gusara.³⁶

Zaključila bih sa jednim od bezbroj mogućih tumačenja, da je na situli prikazana histarska serilia-lembos, koju je po narudžbi prikazao majstor izvan Istre. Uspoređujući pojedinačne figurativne elemente, ova situla, slično kao ranije poznate iz nezakejske grobnice 12, u zoni I, bliska je skupini situlskih spomenika iz Bologne i retijskih Alpa, datiranih oko 500. g. pr. n. e.³⁷

Naselbinski ostanki iz 1. st. pr. n. š. v Fornačah pri Piranu

Marko STOKIN

Izvleček

S sondiranjem v Fornačah pri Piranu so bili odkriti trije zidovi, zgrajeni v dveh fazah. V rimskem času je objekt ležal zelo blizu morske obale. V nasutju med zidovi je bila najdena množica školjk in polžev. Arheološke ostaline iz enotne plasti kažejo, da je bilo najdišče poseljeno v 1. st. pr. n. š. (keramika s črnim premazom, amfore tipa Lamboglia 2, italo-megarska čaša, poznorepublikanski oljenki, siva severnoitalska keramika, obroček za nošnje strigila, fibula srednjelatenske sheme). Posamične najdbe pa dokazujejo življenje še v 1. st. n. š. (*terra sigillata*, keramika tankih sten, bronast novce in morda še fibula tipa Jezerine).

LEGA NAJDIŠČA IN OPIS IZKOPANEGA PREDELA

Fornače pri Piranu so star toponim za kraj, ki leži nedaleč stran od Bernardina, kjer je nekoč stal gotski samostan sv. Bernarda Sienskega¹ in kjer je bil najden tudi antični nagrobnik.²

De Franceschi povezuje ime Fornače (ital. fornace; lat. *fornax*, -*acis*, peč) z nekdanjo pečarsko dejavnostjo v tem kraju.³ Arheološke ostaline ležijo v amfiteatralni dolini ob obali, neposredno ob obalni cesti Bernardin - Piran, na območju, kjer so sredi prejšnjega stoletja pri gradnji tovarne mila Selvetti verjetno uničili velik del arheološkega najdišča. Kot poroča Morteani, so na mestu, kjer zdaj stojijo objekti nekdanje tovarne, odkrili temelje rimskih stavb z mozaiki, novce in fragmente posod.⁴

Poleti 1986 je Medobčinski zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Piran opravil arheološka sondiranja neposredno ob gradbeni jami za čistilno napravo.⁵ Arheološko sondo velikosti 10 × 5 m (sl. 1) smo naredili neposredno ob dovozni cesti in je obsegala predel, poimenovan P 1, na katerem so z mehanizacijo že izkopal gradbeno jamo in tako odstranili kulturne plasti. Ta del sonde smo samo očistili in dokumentirali. V drugem delu sonde, velikem 6 × 3,2 m in poimenovanem P 2, pa smo pod 0,70 m debelim recentnim erozijskim nanosom odkrili tri zidove (sl. 2),⁶ ki potekajo v smeri sever-jug. Zid št. 2 (dolž. 3,30 m, šir. 0,60 m) in zid št. 1 (dolž. 3,00 m, šir. 0,60 m) sta ohranjena do višine 1,90 m in grajena v tehniki *opus reticulatum*. Zid št. 2 z izstopajočim predelom (dolž. 0,60 m, šir. 0,20 m), kasnejšo tlorisno dozidavo in odprtino za lesen tram (sl. 3) je bil verjetno funkcio-

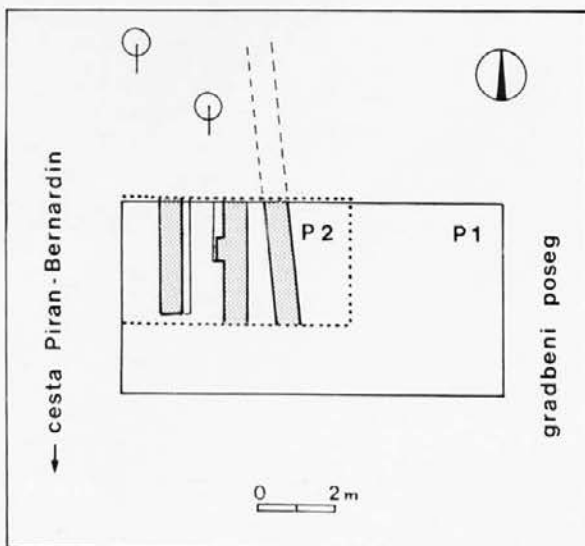
Abstract

Test excavations at Fornače near Piran disclosed three walls built in two stages. In Roman times the structure must have been close to the seashore. A large amount of shells and snails were found in a dump among the walls. Archaeological remains from a uniform layer indicate the site was inhabited in the 1st century B.C. (black glaze ware, amphorae of Lamboglia 2 type, an Italo-Megarian bowl, two Late Republican oil lamps, gray north Italic pottery, a strigilis ring, a fibula of Middle La Tène scheme). Some finds prove, that life continued into the 1st century A.D. (*terra sigillata*, thin walled pottery, bronze coin and possibly also a fibula of Jezerine type).

nalno povezan z zidom št. 3. Zid št. 3 (dolž. 3,28, šir. 0,63 m), ohranjen do višine 1,46 m, je od zidu št. 2 oddaljen 0,45-0,73 m in grajen v tehniki *opus incertum*. Na vzhodni steni je imel fragmentarno ohranjen sivo-črn omet in je bil po funkciji verjetno nosilni zid objekta, ki je nastal ob zidu št. 2. Zidova št. 1 in št. 2 sta, sodeč po tehniki izdelave, verjetno starejša kot zid št. 3, vendar njune funkcije ni mogoče določiti.

Sl. 1: Fornače pri Piranu. Situacija sonde - prostora 1 in 2, M. 1:200.

Fig. 1: Fornače near Piran. Test trench, areas 1 and 2; scale 1:200.

Zaradi pogrezanja obale⁷ ležijo temelji zidov št. 2 in 3 0,96 m pod današnjo morsk gladino.

Prostori med zidovi v P 2 so bili zapolnjeni z enotno rjavorumeno zemljo. Drugačnih zemeljskih plasti nismo opazili. Poleg posameznih kosov gradbenega materiala in drobnih najdb, ki so ležale v prostorih med zidovi, je bilo predvsem v profilih (sl. 4) opaziti težko razpoznavne plasti zdrobljenih školjk in polžev. Školjke in polži so se množično pojavljali tudi v že izkopanem predelu sonde P 1.

Analize kažejo, da so se najpogosteje pojavljale tele vrste školjk in polžev: *Arca noae*, *Pecten jacobaeus*, *Trunculariopsis trunculus*, *Murex brandaris*, *Cerithium vulgatum*, *Spondylus gaedropus*, *Chlamys opercularis*.⁸ Podobni polži in školjke so se pojavljali tudi v Serminu⁹ in na otoku Visu,¹⁰ vendar nimamo dovolj podatkov, da bi ta pojav lahko tudi interpretirali. Morda ga lahko povežemo z Benussijevim podatkom, da "so v okolici sv. Bernarda odkrili ostanke barvarne škrlata (velike količine polžev), mozaični tlak, sarkofag, vodnjak, opeko, keramiko, steklenino in drugo".¹¹

Sl. 2: Fornače pri Piranu. Vertikalni posnetek zidov.

Fig. 2: Fornače near Piran. Vertical view on the walls.

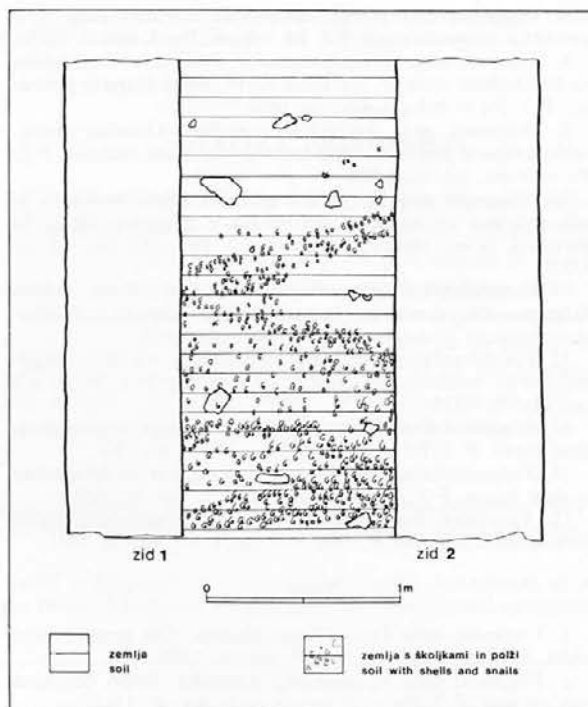
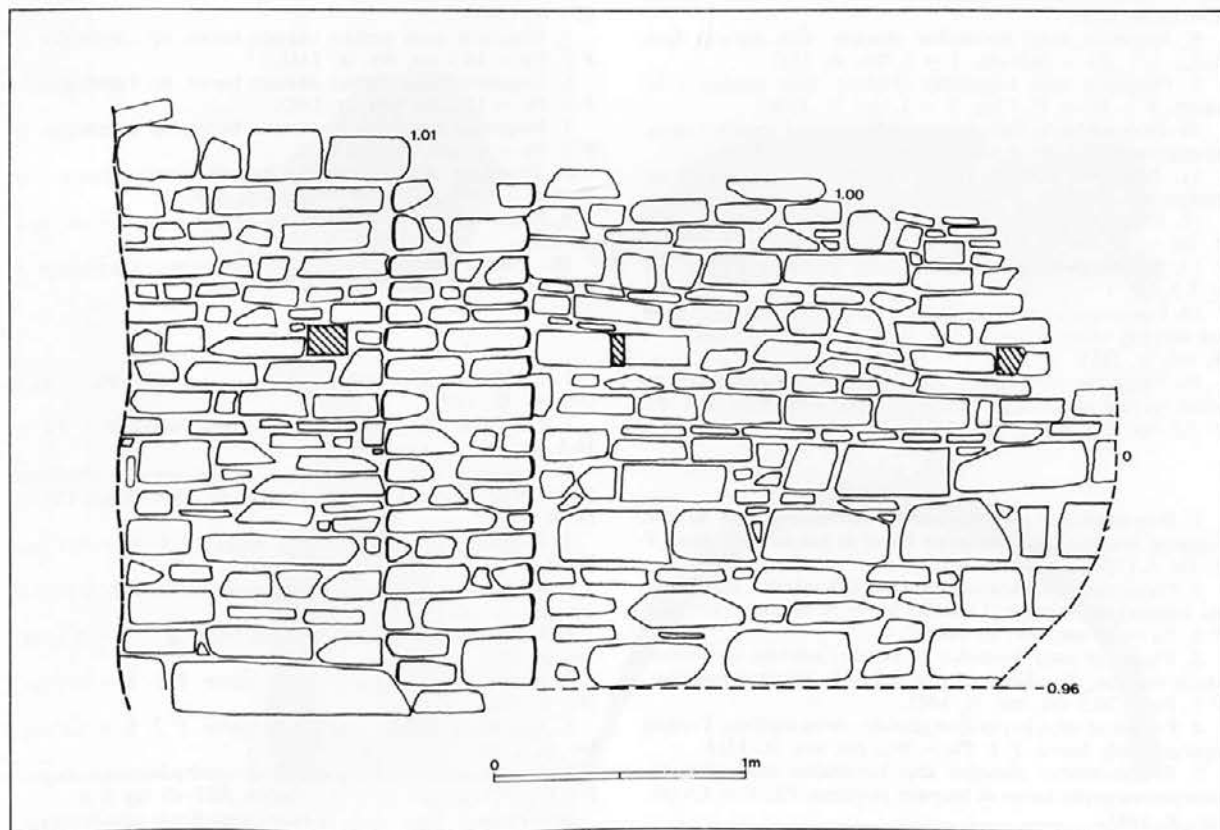
KATALOG NAJDB

- mere: Pr = premer D = dolžina
Pu = premer ustja Š = širina
Pd = premer dna V = višina
- trdota: T / določena po Mohsovi devetstopenjski trdotni lestvici samo na premazu keramike s črnim premazom;
- barva keramike je določena samo orientacijsko, brez barvnih tablic;
- kovine: vse kot keramika;
- pri najdbah je naveden tudi predel v sondi: P 1 ali P 2;
- najdbe so shranjene v Pomorskem muzeju Sergej Mašera Piran, inv. št. 1300-1563.

Tabla 1

1. Fragment italo-megarske čaše. Siva keramika, prevlečena s črnim mat premazom, okrašena z reliefnim ornamentom, ki prikazuje vodoravni vzporedni liniji, med katerima je niz rozet, pod tem pasom pa je vrsta kvadratov in navpičnih črt. P 1. Pu = 12 cm, inv. št. 1350. Sl. 5: 1. Stokin 1987b, 88, sl. 2.
2. Posodica tankih sten. Sive barve, z ohranjenim črnim premazom, okrašena z reliefnim motivom lusk, pod katerimi je kolesčkan okras. P 2. Pu = 9 cm, inv. št. 1351. Sl. 5: 2.
3. Fragment dna in ostenja. Verjetno italo-megarska čaša. Rjave barve, ornamentirana z reliefnim motivom lističev. P 2. Pd = 5 cm, inv. št. 1305. Sl. 5: 3.
4. Fragment oljenke. Svetlooranžne barve, hrapave površine. P 1. Š nosu = 3,5 cm, inv. št. 1317.
5. Fragment oljenke. Oranžne barve, hrapave površine. P 1. Š nosu = 4 cm, inv. št. 1395.
6. Fragmentirano dno posode na nizki nogi. Premaz temnorjave barve, brez leska, slabo ohranjen. P 1. Pd = 7,5 cm, T = 3, inv. št. 1300.

Sl. 3: Fornáče pri Piranu. Zahodna stranica zidu št. 2.

Sl. 4: Fornáče pri Piranu. Profil med zidoma 1 in 2.

Fig. 4: Fornáče near Piran. Vertical section among walls 1 and 2.

7. Fragment dna posode ali sklede na nizki nogi. Črn premaz je slabo ohranjen. P 2. Pd = 8 cm, T = 4, inv. št. 1425.
8. Fragment ustja keramične posode. Posoda je bila izdelana na lončarskem vretenu, rjavkaste barve, rahlo hrapave površine. P 2. Pu = 9,4 cm, inv. št. 1402.
9. Fragment ustja keramične posodice. Oranžne barve, rahlo hrapave površine, izdelan na lončarskem vretenu. P 2. Pu = 9 cm, inv. št. 1408.
10. Fragment ustja keramične posode. Rjava keramika je bila izdelana na lončarskem vretenu, s primesmi sljude in kremenca, in ima raskavo površino. P 1. Pu = 9,1 cm, inv. št. 1353.
11. Fragmentirano ohranjena posodica. Rjave barve, s slabo razpoznavnim premazom rdeče-sive barve, izdelana na lončarskem vretenu. P 2. Pu = 7,3 cm, inv. št. 1357.
12. Fragmentirano ustje manjše keramične posodice. Oranžne barve, izdelano na lončarskem vretenu. P 1. Pu = 6,9 cm, inv. št. 1423.
13. Fragment dna keramične posode na nogi, s premazom črne barve. P 2. Pd = 8,6 cm, T = 4, inv. št. 1464.
14. Fragmentirano dno posode s premazom svetlooranžne in črne barve. P 2. Pd = 10,2 cm, T = 5, inv. št. 1425.
15. Fragment dna keramične posode s slabo ohranjenim premazom črne barve. P 2. Pd = 10 cm, T = 4, inv. št. 1437.

Tabla 2

1. Fragment ustja keramičnega pladnja. Črn premaz brez leska. P 2. Pu = 24 cm, T = 4, inv. št. 1326.
2. Fragment ustja keramičnega krožnika. Slabo ohranjen rjav premaz. P 2. Pu = 23 cm, T = 4, inv. št. 1314.
3. Fragment keramičnega krožnika. Črn mat premaz. P 2. Pu = 22,1 cm, T = 4, inv. št. 1318.
4. Fragmentirano ustje krožnika. Premaz rjave barve. P 2. Pu = 21 cm, T = 5, inv. št. 1351.
5. Fragment ustja keramične skledice. Črn satenast premaz. P 2. Pu = 20 cm, T = 5, inv. št. 1405.
6. Fragmentirano ustje keramične posode. Črnorjav premaz z leskom. P 1. Pu = 18,6 cm, T = 7, inv. št. 1325.
7. Fragment ustja in oboda keramične skledice. Črn premaz brez leska. P 2. Pu = 18,6 cm, T = 6, inv. št. 1338. Stokin 1987b, 88, sl. 2.
8. Fragment ustja keramične skodele. Črn premaz brez leska. P 1. Pu = 16,0 cm, T = 5, inv. št. 1307.
9. Fragment ustja keramične skodele. Rjav premaz z leskom. P 1. Pu = 15,4 cm, T = 4, inv. št. 1320.
10. Fragmentarno ohranjena skleda iz sive keramike, ornamentirana z žlebom. P 1. Pu = 22 cm, inv. št. 1414.
11. Fragment ostenja manjše keramične posodice. Črn, lesketajoč se premaz. P 1. V = 2,8 cm, T = 7, inv. št. 1302.
12. Fragment dna keramične posodice. Črn mat premaz. P 1. Pd = 5,2 cm, T = 6, inv. št. 1405.
13. Fragment dna keramične posode. Črn premaz. P 1. Pd = 6,6 cm, T = 6, inv. št. 1310.
14. Fragmentirano dno keramične posode z vtisnjenim žigom na notranji strani. Premaz črne barve. P 1. Pd = 8 cm, T = 9, inv. št. 1311.
15. Fragment dna posode. Na notranji in zunanji strani so vidni vrezani znaki. Rjav premaz s črnim odtenkom. P 1. Pd = 5,4 cm, T = 9, inv. št. 1312.

Tabla 3

1. Fragmentirano ustje keramične sklede, izdelane na lončarskem vretenu. Rdečooranžne barve in hrapave površine. P 2. Pu = 17,0 cm, inv. št. 1335.
2. Fragment ustja keramične sklede ali krožnika, izdelanega na lončarskem vretenu. Oranžne barve in hrapave površine. P 1. Pu = 20 cm, inv. št. 1460.
3. Fragment ustja krožnika ali sklede, izdelane na lončarskem vretenu. Rjavkastooranžne barve in hrapave površine. P 1. Pu = 20,1 cm, inv. št. 1465.
4. Fragment ustja keramične posode - *terra sigillata*. Premaz opečno rdeče barve. P 2. Pu = 19,5 cm, inv. št. 1314.
5. Fragmentarno ohranjen vrat keramične steklenice, rumenkastooranžne barve in hrapave površine. P 2. V = 4,6 cm, inv. št. 1445.

6. Fragment ustja keramične posode, izdelane na lončarskem vretenu. Svetlooranžne barve in nekoliko hrapave površine. P 2. Pu = 11,6 cm, inv. št. 1455.
7. Fragment ustja in oboda keramične posode svetlooranžne barve, izdelane na lončarskem vretenu. P 1. Pu = 11,4 cm, inv. št. 1457.
8. Fragment ustja keramične posode temnosive barve, izdelane na lončarskem vretenu. Na zunanji strani je motiv navpičnih poševnih linij. P 1. Pu = 20,8 cm, inv. št. 1459.
9. Fragment ustja keramične posode, izdelane na lončarskem vretenu, črne barve in hrapave površine. Na zunanji strani so vidne navpične vreznine. P 2. Pu = 21,4 cm, inv. št. 1484.
10. Fragment dna keramične posodice, izdelane na lončarskem vretenu, oranžne barve. P 2. Pd = 5,6 cm, inv. št. 1500a.
11. Fragment dna keramičnega kozarca, izdelanega na lončarskem vretenu, rdečerrjave barve, rahlo hrapave površine. P 2. Pd = 2,8 cm, inv. št. 1500b.
12. Fragment dna keramičnega kozarca, izdelanega na lončarskem vretenu, rdeče barve. P 1. Pd = 3,4 cm, inv. št. 1472.
13. Fragment dna keramične posode, rdečkastorjave barve, brez premaza. P 1. Pd = 7,6 cm, inv. št. 1486.
14. Fragment dna keramične posode, rjave barve, brez premaza. P 1. Pd = 8,2 cm, inv. št. 1487.
15. Fragment dna keramične sklede ?, sive barve. P 1. Pd = 6,8 cm, inv. št. 1478.

Tabla 4

1. Fragment ustja keramične posode, izdelane na lončarskem vretenu, svetlooranžne barve in hrapave površine. P 1. Pu = 12 cm, inv. št. 1419.
2. Fragment ustja keramične posode, izdelane na lončarskem vretenu, rjavočrne barve in hrapave površine. P 1. Pu = 15,2 cm, inv. št. 1483.
3. Fragmentirano ustje keramične sklede, izdelane na lončarskem vretenu, sivočrne barve, okrašene z navpično in poševno vrezanimi vzporednimi linijami. P 1. Pu = 14,1 cm, inv. št. 1484.
4. Fragment ustja amfore z delno ohranjenim ročajem. Opečnato rdeče barve, tip Lamboglia 2. P 1. Pu = 12,2 cm, inv. št. 1396.
5. Fragment ustja amfore okraste barve, tip Lamboglia 2. P 2. Pu = 14,4 cm, inv. št. 1441.
6. Fragment ustja amfore okraste barve, tip Lamboglia 2. P 1. Pu = 15,8 cm, inv. št. 1487.
7. Fragment ustja amfore okraste barve, tip Lamboglia 2. P 1. Pu = 16 cm, inv. št. 1426.
8. Fragment dvojnega ročaja amfore oranžne barve, tip Dressel 2-4. P 1. D = 18 cm, inv. št. 1397.
9. Pokrov amfore rjavorumene barve. P 1. Pr = 9 cm, inv. št. 1384.
10. Pokrov amfore rumenorjave barve, ornamentiran s svastiko. P 1. Pr = 8,9 cm, inv. št. 1494.

Tabla 5

1. Fragment ustja amfore okraste barve. P 2. Pu = 13,5 cm, inv. št. 1336.
2. Fragment ustja amfore svetlooranžne barve. P 2. Pu = 16,6 cm, inv. št. 1330.
3. Fragment ustja amfore rjavorumene barve z reliefnim žigom PHIL.C. P 1. Pu = 17,2 cm, inv. št. 1563. Stokin 1987b, 88, sl. 2.
4. Fragment dna amfore rdeče barve. P 1. V = 9,3 cm, inv. št. 1454.
5. Fragmentirano dno amfore okraste barve. P 2. V = 8,8 cm, inv. št. 1467.
6. Keramična ribiška utež oranžne barve. P 2. Š = 4,2 cm, inv. št. 1369.
7. Keramična ribiška utež rdeče barve. P 2. Š = 3,9 cm, inv. št. 1367.
8. Keramična ribiška utež rdeče barve. P 2. Š = 2,8 cm, inv. št. 1367.
9. Fragmentiran lok bronaste fibule srednjelatenske sheme. P 1. D = 3,1 cm, inv. št. 1371a. Guštin 1987, 45, fig. 2: 6.
10. Fragment loka, noge in peresovine fibule tipa Jezerine.

P 1. D = 3,8 cm, inv. št. 1371b. Sl. 5: 4. Guštin 1987, 45, fig. 2: 7.

11. Lit bronast žebelj. P 1. V = 10,3 cm, inv. št. 1355.

12. Fragmentiran lit bronast žebelj. P 2. V = 6,3 cm, inv. št. 1358.

13. Slabo ohranjen železen žebelj. P 1. V = 7,3 cm, inv. št. 1313.

14. Bronast lit žebliček za pribijanje svinčenega okova ladijskega kljuna (prim. M. Feugère, *Lattara* 3, 1990, 202, fig. 17-26 na str. 373). Spodnja stran glavice je okrašena z reliefnimi pikami in črticami. P 1. V = 1,5 cm, inv. št. 1364.

15. Ukriavljen svinčen predmet z luknjico. P 2. V = 8,1 cm, inv. št. 1365.

16. Fragment bronu. P 1. Inv. št. 1361.

17. Fragmentiran bronast trnek. P 1. Inv. št. 1361.

18. Delno ohranjen bronast obroček za nošnje strigila, okrašen z drobnimi rebri in krogci na loku, s stilizirano labodjo glavico ter trapezoidno zanko. P 1. D = 9,1 cm, inv. št. 1356. Sl. 5: 5.

19. Fragment imbreksa rumenooranžne barve z žigom TRO-SI. P 2. D = 14,5 cm, inv. št. 1499.

ANALIZA PREDMETOV

Najdenih je bilo večje število fragmentiranih amfor s kratkim ustjem (*t.* 4: 4-7), z masivnim cilindričnim vratom in ročajema, ki imata vrh pod ustjem (*t.* 4: 4), konec pa na klekasto izoblikovanem prehodu vratu v trebuh. Amfore tega tipa so se razvile iz grško-italskih amfor konec 2. st. pr. n. š., v uporabi pa so ostale do sredine 1. st. pr. n. š.¹² Izdelovali so jih ob zahodni in severni jadranski obali,¹³ razširjene pa so bile v poznorepublikanskem času predvsem na Jadranu in v

Sl. 5: Fornače pri Piranu. 1 fragment italo-megarske čaše; 2 fragment posodice tankih sten; 3 fragment italo-megarske čaše; 4 lok in del peresovine fibule tipa Jezerine; 5a okrašena trapezoidna zanka obročka za nošnje strigila (glej tudi *t.* 1: 1-3; 5: 10,18).

Fig. 5: Fornače near Piran. 1 fragment of an Italo-Megarian bowl; 2 fragment of a thin-walled vessel; 3 fragment of an Italo-Megarian bowl; 4 loop and part of the spring of a Jezerine-type fibula; 5a fragment of a strigilis ring; 5a decorated trapezoidal loop of a strigilis ring (see also *pl.* 1: 1-3; 5: 10,18).

vzhodnem Sredozemlju.¹⁴ Zelo verjetno so to amfore tipa Lamboglia 2, ki se v drugi polovici 1. st. pr. n. š. razvijajo v naslednji tip Dressel 6A.¹⁵

Profiliran trakast ročaj (*t. 4: 8*) pripada amfori tipa Dressel 2-4, ki se pojavi v Italiji konec 1. st. pr. n. š., v uporabi pa ostane vse do konca 1. st. n. š.¹⁶ Ta tip amfore ima enostavno okroglo ustje in profiliran trakast dvojni ročaj, ki je potekal od ustja skoraj pravokotno na klekast prehod vratu v trup. Amfore tega tipa so izdelovale delavnice v Italiji in tudi v Istri.¹⁷

Keramika s črnim premazom iz Fornac je bila najdena v več kot petdesetih fragmentiranih primerkih, vendar nekaterih ni bilo mogoče tipološko opredeliti.

Pojavljajo se krožniki, pokrov, slabo ohranjeno dno oljenke in sklede. Keramika s črnim premazom se v zahodnem Sredozemlju in v Italiji pojavi v 4. st. pr. n. š. in je v uporabi vse do začetka 1. st. n. š.¹⁸ Med fragmenti, ki jih je mogoče rekonstruirati, sta skodeli (*t. 2: 8,9*) prisekane stožčaste oblike z nizkim, izvihanim in stanjšanim robom ustja in s črnim oziroma rjavim premazom. Takšne skodele so po Morelu tipična severnoitalska oblika vrste F 2654, značilna predvsem za poznorepublikansko obdobje.¹⁹

Podobne skodele iz Padove so datirane v sredino 1. st. pr. n. š.²⁰ Na Štalenskem vrhu so takšni primerki v trdem "izdelku" datirani v prvo polovico in v sredino 1. st. pr. n. š.,²¹ medtem ko so primerki v poroznem "izdelku" okvirno datirani v sredino 1. st. pr. n. š.²²

V Istri so najstarejši primerki keramike s črnim premazom znani iz Nezakejja ter datirani v sredino 3. st. pr. n. š. in v začetek 2. st. pr. n. š.²³

Neobjavljeni primerki iz Sermina,²⁴ Pirana,²⁵ Pulja,²⁶ Pomjana²⁷ in Simonovega zaliva²⁸ zaenkrat samo dokazujejo razprostranjenost tovrstne keramike v Istri.

Keramiko s črnim premazom so izdelovale delavnice v Etruriji, v Padski nižini ter na severozahodni jadranski obali, medtem ko so atipične primerke slabše kvalitete domnevno izdelovale delavnice v Akvileji in njeni okolici.²⁹

Keramiko tankih sten predstavlja italo-megarska čaša (*t. 1: 1; sl. 5: 1*), ki je sorodna čaši iz Riminija (lokalni izdelek)³⁰ in predvsem primerkom iz ladje, potopljene pri Spargiju, datirane na konec 2. st. pr. n. š.³¹ Le-ti so verjetno izdelek maloazijskih delavnic.³² Posodica, izdelana iz mazaste in mehke keramike svetlosive barve s črnim premazom, tankih sten in z ornamentom (*t. 1: 2; sl. 5: 2*) je značilna za severnoitalsko proizvodnjo,³³ najstarejši primerki pa se pojavijo na začetku 1. st. n. š.³⁴ Posodica jajčaste oblike z izvihanim kratkim ustjem (*t. 1: 8*), rahlo hrapave in porozne površine rjavooranžne barve in v notranjosti rjavorožnate barve je primerljiva z obliko III po Marabini Moevs, datirano od sredine 2. st. pr. n. š. do 1. st. pr. n. š.³⁵ Posodice oblike III so razprostranjene v Italiji in v zahodnem Sredozemlju.³⁶ Fragment kozarca z rahlo usločenim dnom temnordeče barve (*t. 3: 11*) je verjetno tudi podoben obliki III po Marabini Moevs.³⁷

V obravnavani sondi sta bili odkriti dve fragmentirani oljenki (*t. 1: 4,5*). Glede na podobnost z oljenkami s Štalenskega vrha,³⁸ datiranimi v zgodnjeavgustejsko

obdobje,³⁹ ter na razširjenost te vrste oljenk in sorodnih oblik v Italiji, Korintu, Delfih in Atenah v 1. st. pr. n. š. lahko tudi naša primerka datiramo v poznorepublikanski ali najpozneje v zgodnjeavgustejski čas.⁴⁰

Skledo iz sive keramike (*t. 2: 10*), ki so jo uporabljali kot namizno posodje,⁴¹ lahko opredelimo na podlagi obširne raziskave tovrstne keramike na najdišču ex Pilsen v Padovi kot tip Xa, datiran v čas od 4. st. pr. n. š. pa vse do prve polovice 2. st. pr. n. š.⁴² Zelo podobne oblike so uporabljali še v 1. st. pr. n. š.⁴³

Kronološko težje opredeljiva je kuhinjska keramika (*t. 4: 1-3*), med katero lahko primerjamo lonec z izvihanim ustjem (*t. 4: 2*) s podobnim iz vile Settefinestre;⁴⁴ datiran je v čas 2. st. pr. n. š. in naj bi bil izdelek lokalnih delavnic.⁴⁵

Fragmentirano ustje terre sigillate s premazom opečnato rdeče barve (*t. 3: 4*) je mogoče pripadalo krožniku z navpično steno - eni od variant, ki jih *Conspectus formarum* označuje z oblikama 20 in 21. Te vrste krožnikov se pojavijo konec avgustejskega obdobja.⁴⁶

Med redkimi kovinskimi najdbami (*t. 5: 9-18*) bronasta fibula (*t. 5: 9*) verjetno pripada tipu Picugi, ki ga Guštin na podlagi obravnave latenskih fibul iz Istre uvršča v pozni laten.⁴⁷ Fibule tipa Jezerine (*t. 5: 10; sl. 5: 4*), ki so razprostranjene predvsem v južni Galiji, severni Italiji in Iliriku,⁴⁸ Feugère datira v časovni okvir med leti 20 pr. n. š. in 20 n. š.⁴⁹

Fragmentarno ohranjen kovinski predmet (*t. 5: 18; sl. 5: 5*) je del obročka za nošnje strigila. Zaključni se s trapezoidno zanko za zatikanje ter je ornamentiran z rebri in stilizirano labodjo glavico. Takšni obročki se pogosto pojavljajo v poznorepublikanskem obdobju v Italiji in Španiji.⁵⁰

Slabo ohranjen bronast novc (verjetno Tiberijev) je datiran v prvo polovico 1. st. n. š. (As, Rim, RIC?, 14-37 n. š.).⁵¹

SKLEPNA OBRAVNAVA

Obravnava arheoloških najdb iz Fornac nakazuje, da je bilo najdišče naseljeno predvsem v 1. st. pr. n. š. To potrjujejo predvsem drobne keramične najdbe, kot je keramika s črnim premazom (*t. 2: 8,9*), amfore tipa Lamboglia 2 (*t. 4: 4-7*), italo-megarska čaša (*t. 1: 1*), poznorepublikanski oljenki (*t. 1: 4,5*), posodica jajčaste oblike (*t. 1: 8*), obroček za nošnje strigila (*t. 5: 18*) in fibula srednjelatenske sheme (*t. 5: 9*). Redke posamične najdbe, predvsem čaša tankih sten (*t. 1: 2*), fibula tipa Jezerine (*t. 5: 10*), *terra sigillata* (*t. 3: 4*) in bronasti novc nakazujejo verjetnost, da je bilo območje naseljeno tudi v začetku 1. st. n. š.

Odkriti zidovi, grajeni v tehnikah *opus reticulatum* in *opus incertum*, so močna podpora večfazni gradbeni dejavnosti, kar pomeni, da je bilo življenje na najdišču daljše obdobje. Arheološka sondiranja z odkritimi ostalinami potrjujejo arheološke ugotovitve, znane iz preteklosti, o obstoju arhitekturnih ostalin ob obali.⁵² Zaradi stalnega pogrezanja jadranske obale⁵³ pa lahko predvidevamo, da se objekti nahajajo tudi pod morjem. Ostanke zidov morda lahko povežemo s temelji rimske stavbe in mozaikom, odkritimi v neposredni

bližini.⁵⁴ Fornače dokazujejo, da je bilo zaledje Pirana⁵⁵ v 1. st. pr. n. š. že naseljeno, vendar je zaenkrat še dvomljiva povezanost tega najdišča z bližnjimi Fizinami⁵⁶ in sv. Bernardom.⁵⁷ Velika količina fragmentarno ohranjenih amfor morda nakazuje gospodarsko dejavnost tega območja (vino, olje). Predvsem pa je

pomembna ugotovitev, da večina najdenih predmetov izvira iz italškega okolja. Tako arheološke ostaline iz Fornač kažejo, da je bila severozahodna Istra že v sredini 1. st. pr. n. š. integrirana v italško gospodarstvo. To ji je morda omogočal poseben obmejni položaj.⁵⁸

- ADAM, A. M. in M. FEUGÈRE 1982, Un aspect de l'artisanat du bronze dans l'arc alpin oriental et en Dalmatie au Ier s. av. J.-C.: les fibules du type dit "de Jezerine". - *Aquil. Nos.* 53, 129-188.
- ANSI, *Arheološka najdišča Slovenije*. - 1975, Ljubljana.
- BENUSSI, B. 1927-1928, Dalle annotazioni di Alberto Puschi per la Carta archeologica dell'Istria. - *Arch. Triest. ser.* 3, 14, 245-275.
- BOLTIN-TOME, E. 1970-1971, Zametki primorskih mest. - *Arh. vest.* 21-22, 167-172.
- BOLTIN-TOME, E. 1977, Rimski nagrobnik z Bernardina v Portorožu. - *Arh. vest.* 28, 119-121.
- BOLTIN-TOME, E. 1979, Slovenska Istra v antiki in njen gospodarski vzpon. - *Slov. mor. zal.* 2-3, 41-61.
- CARRE, M. B. 1985, Les amphores de la Cisalpine et de l'Adriatique au début de l'Empire. - *Mél. Ét. franç. Rome* 97/1, 207-245.
- CIPRIANO, M. T. in M.-B. CARRE 1989, Production et typologie des amphores sur la côte adriatique de l'Italie. - V: *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche*, Coll. de l'Éc. franç. de Rome 114, 67-104, Rome.
- CONSPECTUS FORMARUM 1990, *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*. - *Mater. z. röm.-germ. Ker.* 10, Bonn.
- DE FRANCESCHI, C. 1924, *Raccolta dei documenti medievali di Pirano* 1. - Parenzo.
- FARKA, CH. 1977, *Die römischen Lampen vom Magdalensberg*. - Kärnt. Musschr. 61, Klagenfurt.
- FEUGÈRE, M. 1985, *Les fibules en Gaule méridionale*. - *Rev. arch. Narb.*, Suppl. 12, Paris.
- GAMBA, M. 1983, Ceramica a vernice nera dallo scavo dell'area ex Pilsen a Padova. - *Arch. Ven.* 6, 31-48.
- GAMBA, M. in A. RUTA SERAFINI 1984, La ceramica grigia dallo scavo dell'area ex Pilsen a Padova. - *Arch. Ven.* 7, 7-80.
- GUŠTIN, M. 1987, La Tène fibulae from Istria. - *Arch. Jug.* 24, 43-56.
- KOZLIČIĆ, M. 1987, Antička obalna linija Istre u svetlu hidroarheoloških istraživanja. - V: *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju* 2, Izd. Hrv. arh. dr. 11/2, 1986, 135-165, Pula.
- LAMBOGLIA, N. 1943, Ch. Simonett, Tessiner Gräberfelder. - *Riv. St. Lig.* 9, 163-194.
- MAIOLI, M. G. 1979, Una matrice di coppa Italo-Megarese rinvenuta a Rimini. - *Riv. St. Lig.* 45, 141-146.
- MARABINI MOEVS, M. T. 1973, *The Roman Thin Walled Pottery from Cosa*. - *Mem. Amer. Acad. Rome* 32.
- MASELLI SCOTTI, F. 1988, La ceramica nelle fortificazioni di età romana in Friuli. - V: *Castelli del Friuli* 7, 261-294, Udine.
- MIHOVIĆ, K. 1985, Rezultati sondažnog istraživanja u sjevernoj bazilici u Nezakciju (1977. godine). - *Hist. Arch.* 15-16, 1984-1985, 5-29.
- MOREL, J.-P. 1987, La céramique à vernis noir en Italie septentrionale. - V: *Celti ed Etruschi nell'Italia centro-settentrionale dal V sec. a. C. alla romanizzazione*, 111-134, Imola.
- MORTEANI, L. 1885, Della città di Pirano. - *Arch. Triest. n.s.* 11, 223-343.
- PALLARÉS SALVADOR, F. 1979, La nave romana di Spargi. - *Riv. St. Lig.* 45, 147-182.
- PEACOCK, D. P. S. in D. F. WILLIAMS 1986, *Amphorae and the Roman economy*. - London, New York.
- SCHINDLER, M. 1986, Die "Schwarze Sigillata" des Magdalensberges 2. Neufunde seit 1965. - V: *Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1975 bis 1979*, Magdalensberg-Grabungsbericht 15, 345-390, Klagenfurt.
- SCHINDLER-KAUDELKA, E. 1975, *Die dünnwandige Gebrauchskeramik vom Magdalensberg*. - Kärnt. Musschr. 58, Klagenfurt.
- SETTEFINESTRE 1979-1982, *Settefinestre. Una villa schiavistica nell'Etruria romana*. La villa e i suoi reperti 2.
- STOKIN, M. 1987a, Fornače, V. Piran. - *Var. spom.* 29, 256.
- STOKIN, M. 1987b, Fornače, antično naselje. - *Arh. preg.* 27, 1986, 88.
- STOKIN, M. 1989a, Sermin. - *Var. spom.* 31, 240.
- STOKIN, M. 1989b, Piran. - *Var. spom.* 31, 230-231.
- STOKIN, M. 1989c, Severozahodna Istra v 1. stoletju pred našim štetjem. - *Kronika* 37/1-2, 21-22.
- STOKIN, M. 1990, Piran, Piranon. - *Arh. preg.* 29, 1988, 181-183.
- STOKIN, M. in D. JOSIPOVIĆ 1988, Sermin. - *Var. spom.* 30, 200-206.
- ULBERT, G. 1984, *Cáceres el Viejo*. - *Madr. Beitr.* 11, Mainz.

¹ ANSI, 146.

² Boltin-Tome 1977, 120, sl. 1.

³ De Franceschi 1924, 260.

⁴ Morteani 1885, 365.

⁵ Stokin 1987a, 256. Stokin 1987b, 88.

⁶ Vertikalne črno-bele posnetke s pomočjo S-stativa je naredil dr. Vinko Šribar.

⁷ Kozličić 1987, 136, t. 16.

⁸ Školjke in polže je analiziral mag. A. Avčin, Inštitut za biologijo UEK v Ljubljani, Morska biološka postaja Piran.

⁹ Stokin 1989a, 240.

¹⁰ B. Djurić ustno.

¹¹ Benussi 1927-1928, 258.

¹² Peacock, Williams 1986, 98-101. Cipriano, Carre 1989, 80-85.

¹³ Cipriano, Carre 1989, 80-85, fig. 13.

¹⁴ Ib., 85, fig. 14.

¹⁵ Ib., 82-84. Carre 1985, 209-218.

¹⁶ Peacock, Williams 1986, 105-106.

¹⁷ Carre 1985, 226-228.

¹⁸ Gamba 1983, 31.

¹⁹ Morel 1987, 125.

²⁰ Gamba 1983, 36, 47, fig. 4: 23-28.

²¹ Schindler 1986, 350, Abb. 2: 10-11.

²² Ib., 357, Abb. 2: 14-15.

²³ Mihovilić 1985, 11, t. 6: 1-11.

²⁴ Stokin, Josipović 1988, 202, sl. 15.

²⁵ Stokin 1989b, 230-231.

²⁶ Pregled neobjavljene keramike s črnim premazom iz Pulja (Dianin tempelj in Blok 11) ter iz Nezakcija mi je omogočila kustosinja Kristina Mihovilić (Arheološki muzej Istre, Pula), za kar se ji prav lepo zahvaljujem.

²⁷ V času topografsko-sondažnih raziskav MZVNKD Piran v letih 1986-1987 na Pomjanu je bil pri vasi najden fragment ustja keramike s črnim premazom. Dokumentacija MZVNKD Piran - Pomjan 1987.

²⁸ Arheološka izkopavanja MZVNKD Piran in Univerze v Lundu, Oddelek za klasične študije, Švedska, 1990; v stratiografski enoti 115 je bilo odkritih nekaj fragmentov keramike s črnim premazom. Dokumentacija MZVNKD Piran-SSI 1990.

²⁹ Maselli Scotti 1988, 268.

³⁰ Maioli 1979, 143, fig. 2.

³¹ Pallarés Salvador 1979, 174, 180, fig. 32-33.

³² Ib., 173.

- ³³ Marabini Moevs 1973, 212-215.
³⁴ Lamboglia 1943, 180-183. Schindler-Kaudelka 1975, 33, 110-111, Taf. 20: 103.
³⁵ Marabini Moevs 1973, 58-59.
³⁶ Ib.
³⁷ Ib., 58.
³⁸ Farka 1977, 23-27, Taf. 8: 39.
³⁹ Ib., 27.
⁴⁰ Ib., 23-27.
⁴¹ Gamba, Ruta Serafini 1984, 22.
⁴² Ib., 32-34, fig. 7.
⁴³ Ib., 22-23.
⁴⁴ Settefinestre 1979-1982, 105, tav. 29: 10.
⁴⁵ Settefinestre 1979-1982, 102.

- ⁴⁶ *Conspectus formarum* 1990, 86-89, oblika 20, 21.
⁴⁷ Guštin 1987, 45, 51 ss., fig. 2: 6.
⁴⁸ Adam, Feugère 1982, fig. 13.
⁴⁹ Feugère 1985, 257-258.
⁵⁰ Ulbert 1984, 71-77, Abb. 18-19, Taf. 12: 69-71.
⁵¹ Novec je določil dr. P. Kos, Numizmatični kabinet, Narodni muzej, Ljubljana.
⁵² Morteani 1885, 365.
⁵³ Kozličić 1987, 138.
⁵⁴ Boltin-Tome 1970-1971, 170.
⁵⁵ Stokin 1990, 183.
⁵⁶ Boltin-Tome 1979, 49-51.
⁵⁷ Boltin-Tome 1979, 60, sl. 8.
⁵⁸ Stokin 1989c, 21-22.

Settlement remains from the first century B.C. at Fornače near Piran

Summary

Fornače is an old toponym for the place located in the neighbourhood of Bernardin, where a Gothic monastery of St. Bernard of Siena¹ used to stand and where a Roman tombstone was found.² De Franceschi associates the name Fornače with a brickworks that supposedly stood on that spot.³

Archaeological remains are situated in a valley which forms a natural amphitheatre off the shore and near the coastal road Bernardin-Piran. A large part of the archaeological site was probably destroyed during the construction of the Selveti soap factory in the mid-19th century. According to Morteani, foundations of Roman structures with mosaics, coins, and pottery fragments were discovered on the spot where buildings of the former factory are seen today.⁴

Archaeological test excavations (fig. 1) revealed three walls running north-south (fig. 2)⁵ underlying 0.70 m deep alluvial deposit. Two walls were built in the *opus reticulatum* technique (fig. 3), whereas the third, later wall was built in the *opus incertum* style. The bases of the walls lie 0.96 m below the present-day sea level, which has risen since the Roman period.⁷ In addition to individual pieces of construction material and small finds found in the areas between the walls, barely recognizable layers of crushed shells and snails were recorded, principally in vertical sections (fig. 4). Analysis of samples disclosed the highest frequency of the following shell and snail species: *Arca noae*, *Pecten jacobaeus*, *Trunculariopsis trunculus*, *Murex brandaris*, *Cerithium vulgatum*, *Spondylus gaedropus*, *Chlamys opercularis*.⁸ Similar occurrences of shells and snails are known from Sermin⁹ and from the island of Vis,¹⁰ but the information available at the moment does not permit the interpretation of the phenomenon. It might, however, have a relation with Benussi's report "that remains of a scarlet dye manufacture (large amounts of snails), a mosaic floor, a sarcophagus, a well, bricks, pottery, glass ware and other things were found in the vicinity of St. Bernardin".¹¹

A large number of fragmented rims of amphorae of Lamboglia 2 were found in the test trench (pl. 4: 4-7). The amphorae of this type evolved from the Greco-Italic type at the end of the 2nd century B.C., and were kept in use until the mid-1st century B.C.¹² They were manufactured in east Italy¹³ and in the late Republican period were spread in a wider area of the eastern Mediterranean.¹⁴ One handle (pl. 4: 8) belongs to an amphora of Dressel 2-4 type appearing in Italy at the end of the 1st century B.C. and remaining in use up to the end of the 1st century A.D.¹⁶ The amphorae of this type were manufactured in Italy and Istria too.¹⁷

More than 50 pieces of black glaze ware were found at Fornače, but the shape of some forms could not be determined. Among determinable forms there are two bowls in the shape of an intersected cone, with low everted and thinned lips and with a black or brown slip (pl. 2: 8,9). These are, according to Morel, typical north-Italic bowls of type F 2654, characteristic above all of the late Republican period.¹⁹ The

oldest examples of black glaze ware in Istria, dating from the mid-3rd and to the early 2nd centuries B.C., were found at Nesactium.²³ The unpublished examples from Sermin,²⁴ Piran,²⁵ Pula,²⁶ Pomjan²⁷ and Simonov zaliv²⁸ can at the moment only be considered as evidence of distribution of this pottery type in Istria.

Thin-walled pottery is represented by an Italo-Megarian bowl (pl. 1: 1; fig. 5: 1) similar to a bowl from Rimini (local product)³⁰ and particularly to examples from a sunken ship at Spargi dated to the late 2nd century B.C.³¹ The latter seem to have been manufactured in Asia Minor.³² A small vessel with a soft fabric of light grey colour, with a black slip, thin walls and decorated (pl. 1: 2; fig. 5: 2), is typical of wares from northern Italy,³³ the oldest examples appearing at the beginning of the 1st century A.D.³⁴ A small egg-shaped vessel (pl. 1: 8) with short everted lips was also discovered. It is of the Marabini Moevs type III, approximately dating from the mid-2nd century to the 1st century B.C.,³⁵ and found in Italy and in the western Mediterranean.³⁶

Two oil lamps (pl. 1: 4,5) can be dated to the late Republican or, at the latest, to the early Augustan period, on the evidence from similar pieces from Magdalensberg (Štalenski vrh)³⁸ and the distribution of related types of oil lamps in Italy, Corinth, Delphi and Athens in the 1st century B.C.⁴⁰

A grey bowl (pl. 2: 10), used as tableware,⁴¹ can be determined, on the basis of extensive examination of this pottery type at the site of ex Pilsen in Padova, as type Xa dated from the 4th to the first half of the 2nd century B.C.⁴² Very similar forms, however, continued to be used into the 1st century B.C.⁴³

A fragmented *terra sigillata* rim with an orange-red slip (pl. 3: 4) may have belonged to a plate with vertical walls - to one of the variants denoted by the *Conspectus formarum* as forms 20 and 21. The plates of this type make their appearance at the end of the Augustan period.⁴⁶

Among a small number of metal finds there is a bronze fibula (pl. 5: 9) defined by Guštin, considering the La Tène fibulae from Istria, as a Late La Tène type.⁴⁷

The Jezerine-type fibulae (pl. 5: 10; fig. 5: 4), distributed mainly in southern Gaul, northern Italy and Illyricum,⁴⁸ have been placed by Feugère between 20 B.C. and 20 A.D.⁴⁹

A fragmented metal object (pl. 5: 18; fig. 5: 5) is probably a part of a ring used for carrying a strigilis. Similarly decorated rings, with stylized swan heads, ribs and a trapezoidal loop, frequently occur in Italy and Spain in the late Republican period.⁵⁰

A poorly preserved coin (probably Tiberius) is dated to the 1st century A.D. (As, Roma, RIC?, A.D. 14-37).⁵¹

The archaeological finds from Fornače show the site was occupied primarily in the 1st century B.C. A few scattered finds indicate the probability, however, that occupation continued into the early 1st century A.D.: thin-walled pottery (pl. 1: 2), *terra sigillata* (pl. 3: 4), Jezerine-type fibula (pl. 5: 10),

coin. The walls built in *opus reticulatum* and *opus incertum* strongly support the idea that several phases of construction were involved, implying a relatively long period of settlement.

The archaeological discoveries in the test excavations confirm previous claims⁵² about the existence of structural remains on the coast. Given the continuing rise in sea level it is possible that archaeological remains survive under water off the mainland.⁵³ The walls discovered can perhaps be related to the foundations of a Roman structure with mosaics found nearby.⁵⁴

The site of Fornače proves that Piran's hinterland⁵⁵ was inhabited as early as the 1st century B.C., but the relationship of this site with the neighbouring Fizinje⁵⁶ and St. Bernard⁵⁷ remains unclear.

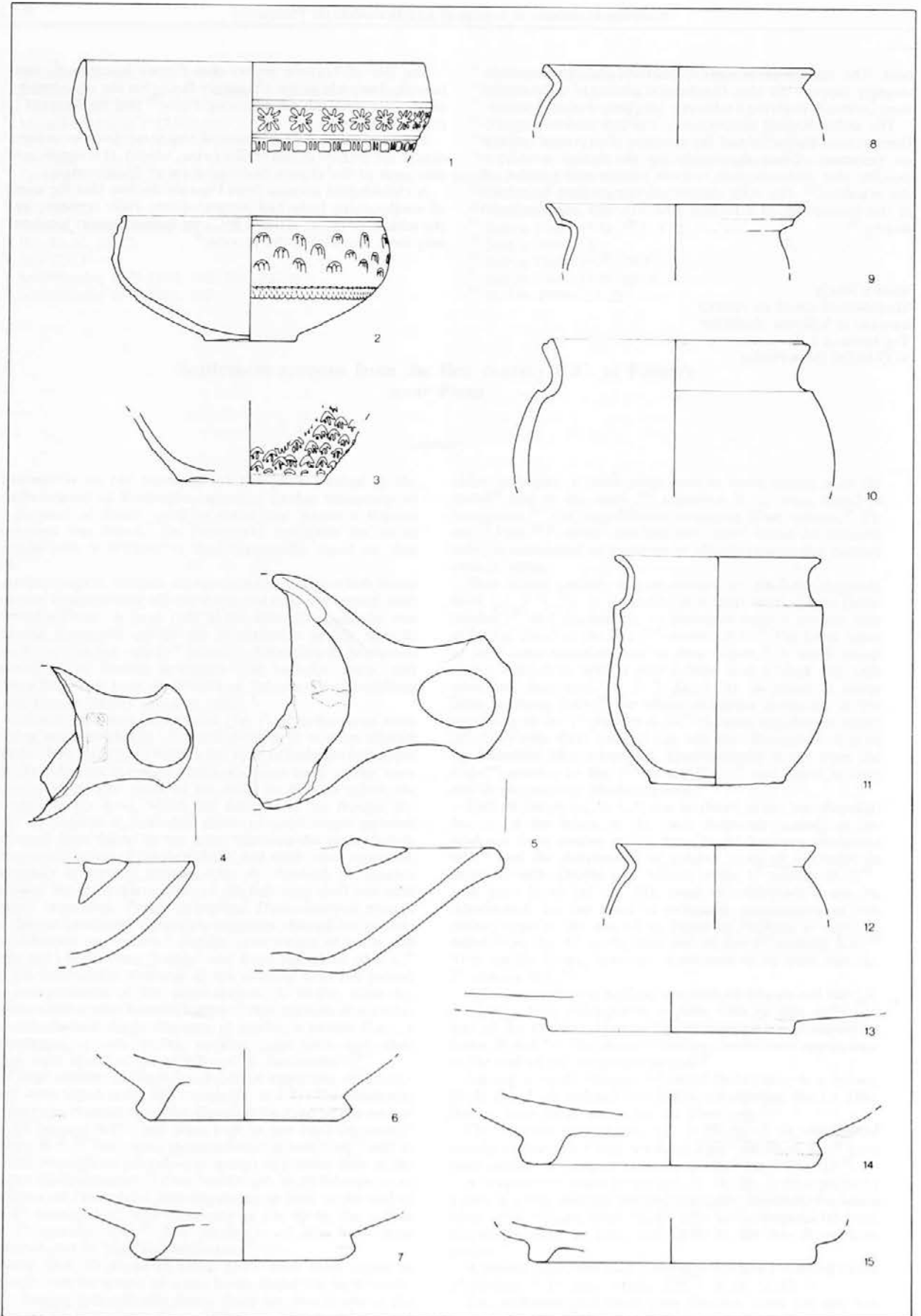
The large number of fragmented amphorae gives an indication of the activity in this region (wine, olives). It is significant that most of the objects discovered are of Italian origin.

Archaeological remains from Fornače disclose that the area of northwestern Istria had integrated into Italic economy by the middle of the 1st century B.C.; its special frontier location may have accelerated the process.⁵⁸

Marko Stokin
Medobčinski zavod za varstvo
naravne in kulturne dediščine
Trg bratstva 1
SLO-66330 Piran/Pirano

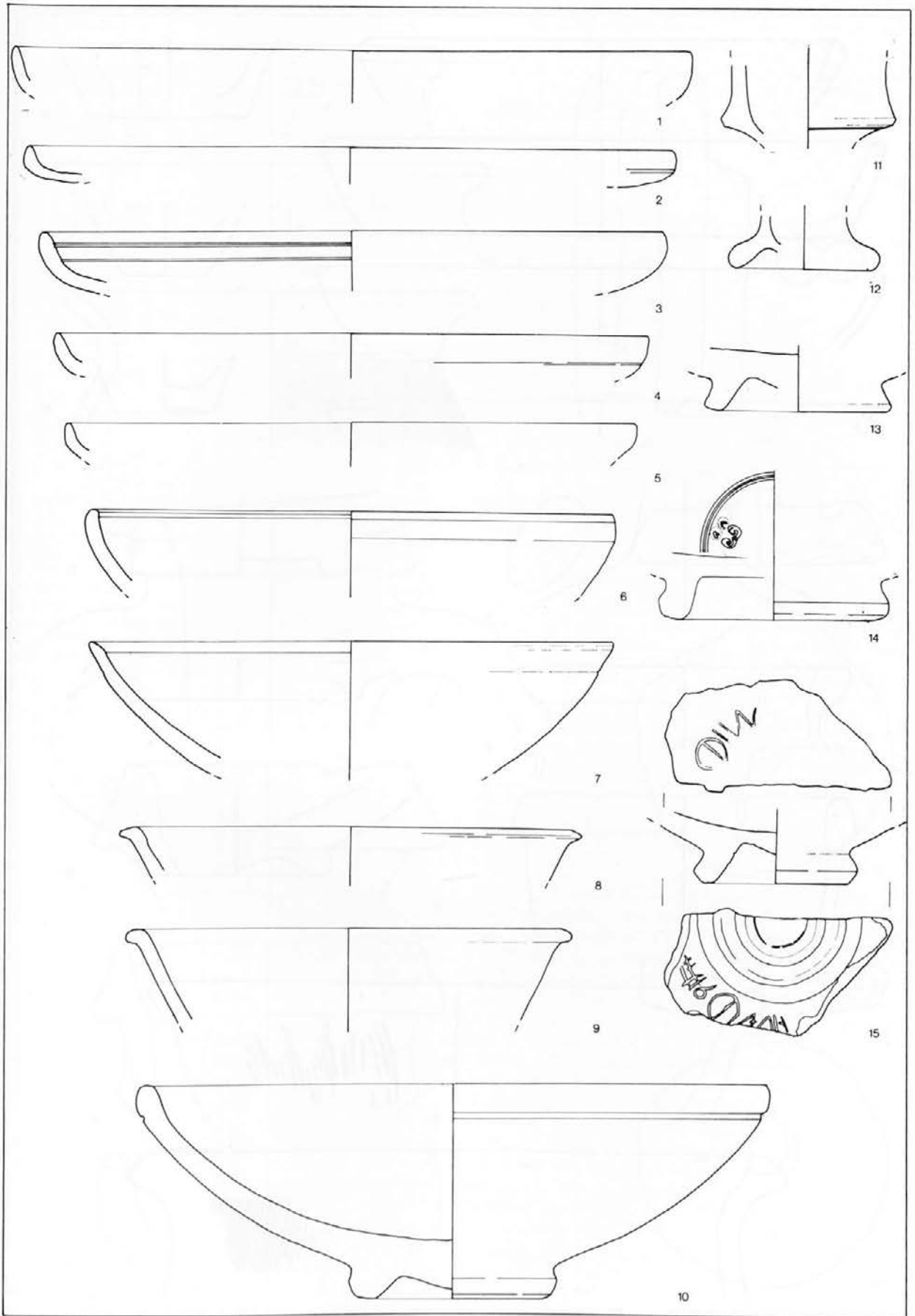

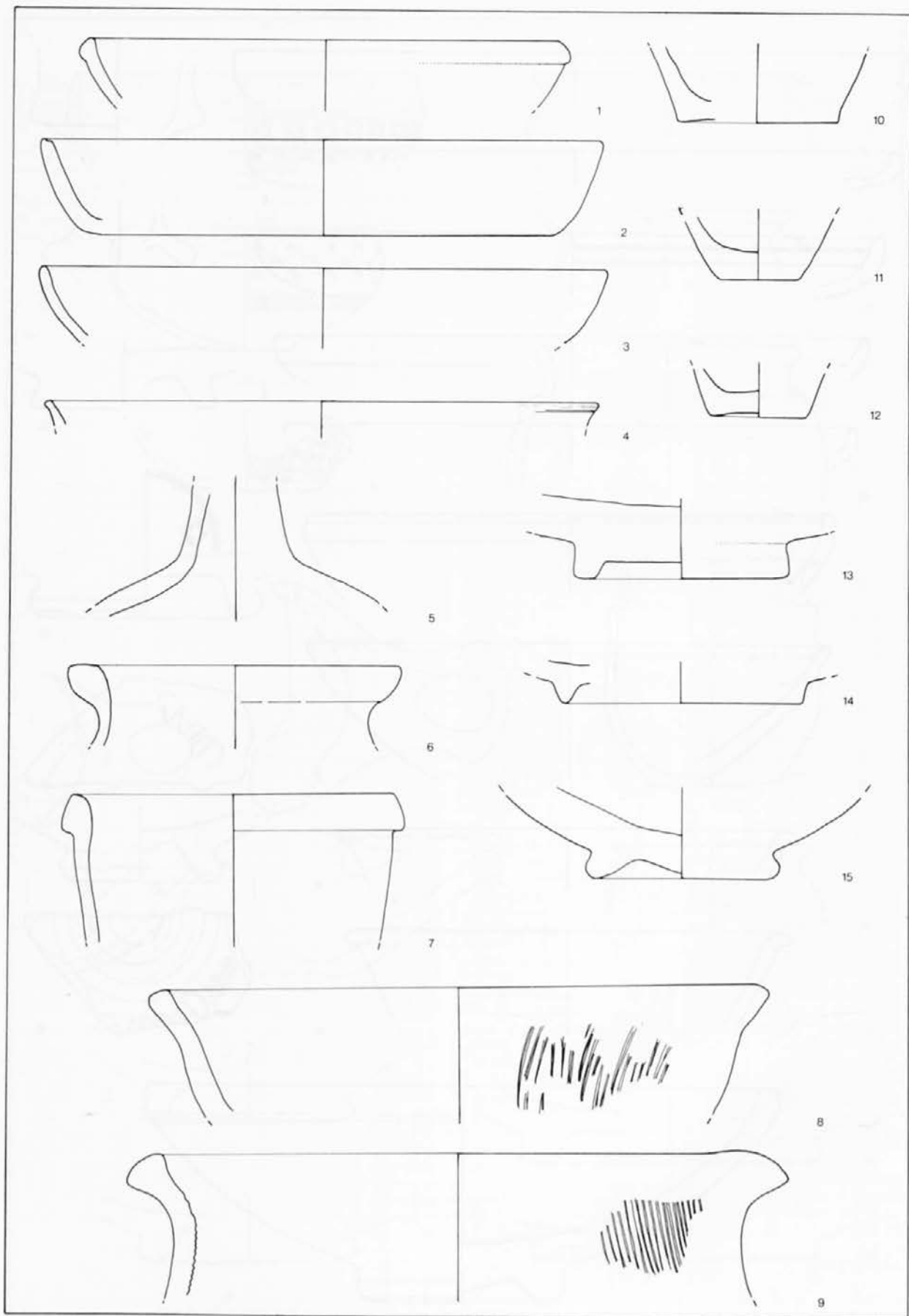
T. 1: Fornače pri Piranu. Vse keramika. M. 1:2.

Pl. 1: Fornače near Piran. Pottery. Scale 1:2.

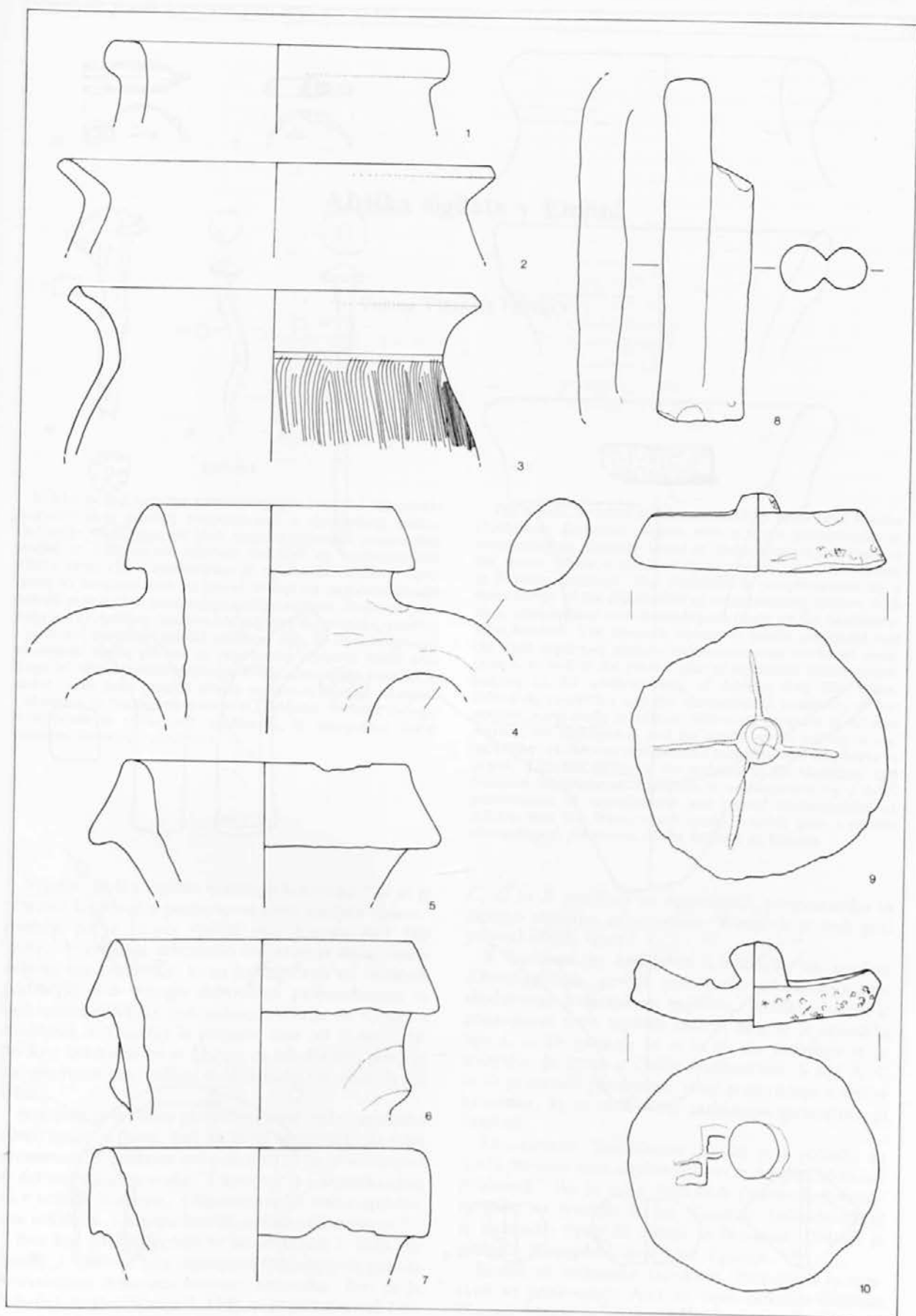
T. 2: Fornače pri Piranu. Vse keramika. M. 1:2.

Pl. 2: Fornače near Piran. Pottery. Scale 1:2.

T. 3: Fornace pri Piranu. Vse keramika. M. 1:2.

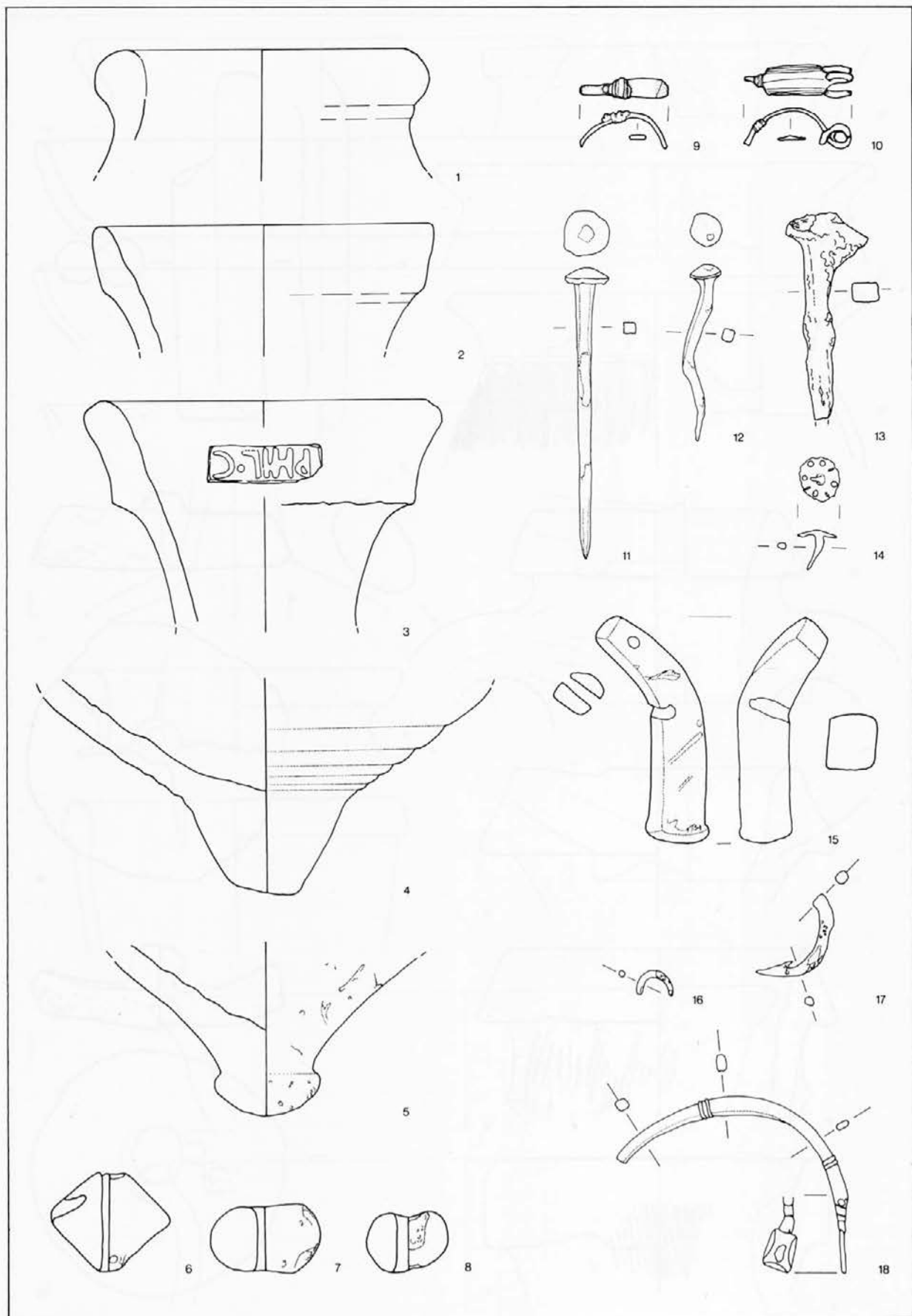
Pl. 3: Fornace near Piran. Pottery. Scale 1:2.

T. 4: Fornače pri Piranu. Vse keramika. M. 1-3,9,10 = 1:2; 4-8 = 1:3.

Pl. 4: Fornače near Piran. Pottery. Scale 1-3,9,10 = 1:2; 4-8 = 1:3.

T. 5: Fornace pri Piranu. 1-8 keramika; 9-12,14,16-18 bron; 13 železo; 15 svinec. M. 1-5 = 1:3; 6-18 = 1:2.
 Pl. 5: Fornace near Piran. 1-8 pottery; 9-12,14,16-18 bronze; 13 iron; 15 lead. Scale 1-5 = 1:3; 6-18 = 1:2.

Afriška sigilata v Emoni

Verena VIDRIH PERKO

Izvleček

Kratki razlagi različne terminologije v svetovni arheološki literaturi sledi predlog poimenovanja v slovenskem jeziku. Definicijo dopolnjuje pregled razprostranjenosti proizvodnih središč in razširjenosti njihovih izdelkov na sredozemskem tržišču skozi čas. Predstavljena je zgodovina raziskav, omejenjena so temeljna dela in glavni avtorji ter najpomembnejši novejši prispevki k poznavanju afriške sigilate. Sestavek poudarja pričevalnost in časovno občutljivost te keramike, posebej v povezavi z ostalimi izdelki afriškega trga, in ob tem opozori na nujnost doslej pri nas še popolnoma odsotnih študij afriškega in vzhodnosredozemskega finega namiznega posodja in amfor. Sledi delni pregled afriške sigilate iz Emona, hranjene v Mestnem in Narodnem muzeju iz Ljubljane, s kratko razlago proizvodnih in oblikovnih značilnosti, ki omogočajo dokaj natančno časovno opredelitev.

Abstract

The article, devoted to African Red Slip Ware from Emona (Ljubljana, Slovenia), begins with a short presentation of terminological diversity found in archaeological literature in the world, which is followed by a proposal of nomenclature in Slovene language. The definition is complemented by a short survey of the distribution of manufacturing centers, with their geographical and chronological range on the Mediterranean market. The research history is briefly presented and the most important authors and fundamental works are mentioned, as well as the greater part of significant recent contributions to the understanding of African Red Slip Ware. Revealing properties and the chronological sensitivity of this pottery, particularly in relation with other products of African market, are highlighted, and the study, so far lacking in our literature, of African and Eastern ceramics and amphorae is urged. A partial survey of the material in the Municipal and National Museums of Ljubljana is accompanied by a brief presentation of manufacturing and formal characteristics of African Red Slip Ware, which render possible quite a precise chronological placement of the imports in Emona.

Termin afriška sigilata označuje keramiko,¹ ki jo je prvotno Lamboglia poimenoval *terra sigillata chiara*,² pozneje pa je Hayes vpeljal ime *African Red Slip Ware*.³ V svetovni arheološki literaturi je danes opredeljena kot keramika, ki so jo izdelovali na različnih področjih in v mnogih delavnicah prokonzularne in mavretanske Afrike (od sedanje Alžirije do Libije, s središčem v Tuniziji) in pripada času od 1. do 7. st. po Kr.; izdelovali so jo najprej za lokalni trg, pozneje pa predvsem za veliko sredozemsko in tudi druga tržišča.

Narejena je iz dobro prečiščene gline, trdo, opečnato rdeče žgane, s finim, bolj ali manj bleščečim, gladkim premazom, ki prekriva vso površino ali pa le notranjost in del zunanosti posodja.⁴ Okrašena je s koleščkanjem ali v tehniki barbotin, z žigosanjem ali tudi z apliciranim reliefnim, v kalupu izoblikovanim ornamentom.⁵

Prvi kos afriške sigilate je bil objavljen l. 1833. Že zgodaj, l. 1897, je bila objavljena Uthina, prva odkrita in raziskana delavnica tovrstne keramike. Prvi jo je definiral Anglež Waagé l. 1948 in jo poimenoval *Late Roman B* (zdaj afriška sigilata A in D) ter *Late Roman A* (zdaj C), medtem ko se njegove oznake *Late Roman*

C, D in E nanašajo na egipčansko, pergamonsko in ciprsko sigilatno proizvodnjo. Waagé ji je tudi prvi pripisal afriški izvor.⁶

S študijami je nadaljeval Lamboglia na gradivu Albintimiliuma, prvega znanstveno raziskanega rimskodobnega italijanskega najdišča.⁷ Afriško sigilato je poimenoval *terra sigillata chiara*; najprej je opredelil tipa C in D, pozneje še A in B. Za slednjega se je izkazalo, da izvira iz Galije Narbonensis. S tipi A, C in D je označil posamezne vrste proizvodnje tovrstne keramike, ki se med seboj razlikujejo geografsko in časovno.

Raziskovalec Salomonson je dal prvi pobudo za študij povezav med afriško sigilato in drugimi afriškimi proizvodi.⁸ Bil je eden najboljših poznavalcev ornamentike na posodju ter na oljenkah. Individualiziral je keramiko tipov El Aouja in Navigius. Objavil je grobišče Raqqada iz centralne Tunizije.

Sledile so italijanske raziskave. Prepoznali in raziskali so proizvodnjo A/D na novo odkritih delavnic Pheradi Maius in afriško kuhinjsko posodje. Zvezki Ostia I-IV so prinesli poglobljene študije z novih zornih kotov.⁹ So sad dolgoletnih individualnih in

skupinskih raziskav Carandinja s sodelavci. Analize povezav med afriško agrarno proizvodnjo in izvozom finega namiznega posodja so dale pomembne rezultate.

Priročnik Hayesesa iz l. 1972 združuje italijanske dosežke in ugotovitve številnih dotedanjih raziskovanj v Afriki ter sloni na izvrstnem avtorjevem poznavanju vzhodnih in zahodnih muzejev ter antičnih naselbin.¹⁰ Avtor je sodeloval tudi pri izkopavanju Kartagine.¹¹ Hayes je individualiziral novo proizvodnjo, ki so jo Italijani poimenovali proizvodnja E. Priročnik je sistematična študija žigosanih ornamentov, ki jih je stilno razvrstil in datiral. (Carandini Hayesovo delo enači s temeljnim delom za italsko in galsko sigilato F. Oswald in T. D. Prycea, *An Introduction to the Study of Terra Sigillata* [London 1920], četudi mlajši italijanski avtorji Hayesu radi očitajo, da ne loči jasno med posameznimi proizvodnjami in je nejasen v ločitvi kuhinjskega posodja od finega, namiznega.)

V sedemdesetih letih so sledila številna nadvse pomembna raziskovanja na najdiščih Mactar, Kartagina, Utica. V Kartagini so dokazali obstoj t. i. proto afriške sigilate.¹²

Pred desetimi leti je izšlo gigantsko italijansko delo *Atlante delle forme ceramiche*, suplement *Enciclopedia dell'arte antica*. Delo, ki pomeni prelomnico v študiju afriške sigilate, je sad skupinskega dela vrste najboljših strokovnjakov s Carandinjem na čelu in s sodelovanjem Hayesesa. Keramične oblike so razporejene po proizvodnjah, z odličnim grafičnim in fotografskim

spremnim gradivom, opaziti je poskuse usklajevanja različnega poimenovanja posameznih form.

Med poznejšimi pomembnimi publikacijami je potrebno omeniti publikacijo Porto Torres, v kateri so objavljeni izsledki stratigrafskih izkopavanj istoimenskega najdišča na Sardiniji, odlične predstavitve gradiva najdišč Schola Praeconum in Sidi Khrebish in vrsto dobrih krajših del.¹³ Zelo pomembne so objave izsledkov izkopavanj v Kartagini, v katerih je Fulford predlagal nekaj popravkov Carandinijevih in Hayesovih datacij.¹⁴

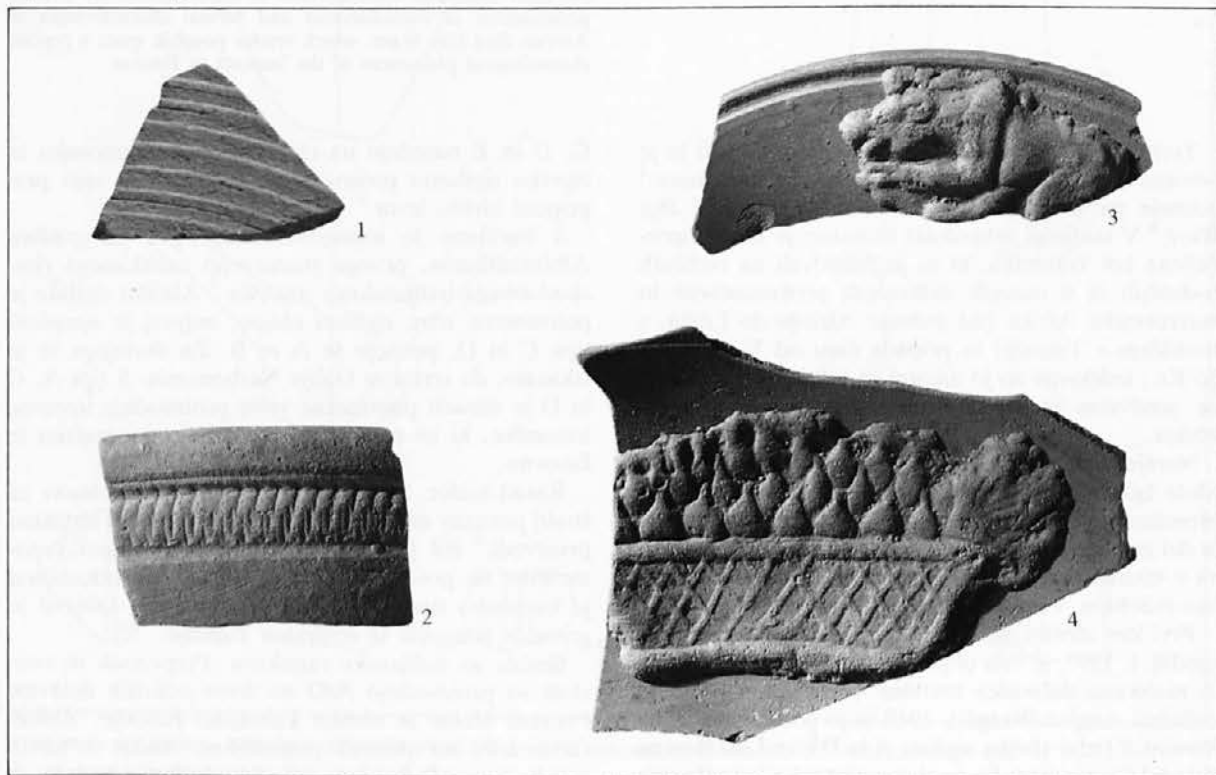
Doslej se ni pri nas še nihče sistematično ukvarjal s tovrstno keramiko; izjema je le Irma Čremošnik, ki je vzorno raziskala gradivo iz Zemaljskega muzeja v Sarajevu.¹⁵

V Sloveniji je bila afriška sigilata različno poimenovana. Tako je za afriško sigilato v Predjami Korošec še predvideval lokalno proizvodnjo. Pozneje je bila opredeljena ali preprosto kot sigilatna keramika, včasih kot *chiara*, včasih se omenja afriška faktura. Zdi se, da je v nekaterih primerih tudi preprosto niso prepoznali.¹⁶

Afriška sigilata je časovno zelo občutljiva keramika, ne le glede na oblike, temveč tudi glede na fakturo, ki nam omogoča razpoznavanje različnih, geografsko in časovno ločenih izdelovalnih središč. Afriška sigilata je obenem tudi ekonomski kazalec, ki nam jasno kaže na močen in še v poznih desetletjih 6., na nekaterih sredozemskih najdiščih tudi v 7. stoletju živ uvoz iz severne Afrike, ki ga nasilno pretrga arabska invazija

Sl. 1: Emona, afriška sigilata. 1 kat. št. 3; 2 kat. št. 8; 3 kat. št. 17; 4 kat. št. 57. M. 1:1.

Fig. 1: Emona, sigillata africana. 1 cat. n. 3; 2 cat. n. 8; 3 cat. n. 17; 4 cat. n. 57. 1:1.

v te kraje.¹⁷ To je obenem tudi skrajna točka, ki jo doseže cvetoča poljedelska proizvodnja rimske province Afrike, kajti če si je po vandalskih vpadih vendarle še za nekaj desetletij opomogla in se celo približala produkcijskim stopnjam prejšnjega obdobja, je po zasedbi Arabcev povsem zamrla. Opustošenje in popolno zanemarjenje vinogradov, žitnih polj in oljčnih nasadov je prineslo zaton tudi slovitem afriškim lončarskim delavnicam, kajti njihovi izdelki so bili vedno le spremni tovor agrarnih produktov.

V zadnjih stoletjih razvoja afriško sigilato na vzhodnosredozemskih tržiščih zamenja ali le spremlja pozna (vzhodna) sigilata, imenovana tudi *Late Roman C pottery*.¹⁸ Hayes jo imenuje spričo najnovejših ugotovitev o njenem izvoru fokejska sigilata (*Phocaeen sigilata*).¹⁹ V 6. st. se pojavi tudi na naših najdiščih.²⁰ Ta sigilata je nastajala največkrat pod močnim vplivom afriških proizvodenj. Včasih jo, pač glede na velikost in ohranjenost odlomka, le s težavo ločimo od afriške sigilate. Če odmislimo oblike, ki si jih proizvodnji tudi prevzemata, je keramika *Late Roman C* za spoznanje trše žgana in ob ustjih rjavkastega tona.

V Sloveniji je bila afriška sigilata doslej odkrita na številnih najdiščih. Najbogatejše najdišče afriške sigilate je Hrušica,²¹ vendar je je tudi med doslej pregledanim gradivom Emone veliko.²²

Urejanje depojev Mestnega muzeja mi dopušča le delni pregled, ki ga bo potrebno z leti še dopolnjevati, toliko bolj, ker izkopavanja še trajajo. Poleg tega Narodni muzej v Ljubljani pripravlja reorganizacijo depoja. Seznam afriške sigilate v Emoni, ki ga dodajam članku, je torej začasen.

Ob natančnejšem proučevanju afriške sigilate se takoj pojavi tudi potreba po poznavanju afriških amfor, ki so vsekakor sestavljale večji del tovrstnih importov. Doslej so bile obdelane samo amfore, ki se nahajajo med hrušičkim gradivom.

PROIZVODNJA A

Emonske uvoz afriške sigilate najzgodnejše proizvodnje A je zaenkrat skromno, a trdno dokazan z nekaj odlomki tovrstne keramike. Med pregledanim gradivom iz Emone je nekaj odlomkov afriškega kuhinjskega posodja oblik Hayes 23 A in B z zelo značilnim, navznoter odebeljenim ustjem in stopničasto narebranim izbočenim dnom (*t. I: 1*). Posodje, čeprav kuhinjsko, pripada proizvodnji A afriške sigilate.²³ Običajno je bolj grobe izdelave, v nasprotju s finim namiznim posodjem ima bolj porozno fakturo in nebleščeč, zrnat premaz na površini. Včasih je to posodje na zunanjem zgornjem predelu ustja sivorjave barve, kar je posledica manj pazljivega žganja (*kat. št. 1-3*). Značilen je neznamen odlomek stopničasto narebrenega dna kozice oblike Hayes 23 A (*sl. I: 1*) fine fakture in svetlooranžnega preloma ter drobnozrnate površine enake barve. Glede na premaz in fakturo ga smemo časovno opredeliti med najbolj zgodnje odlomke afriške sigilate v Emoni, v prvo polovico 2. st.²⁴ (*kat. št. 3, sl. I: 1*). Omeniti pa velja, da je bila ta oblika kuhinjskega posodja večkrat v rabi še celo stoletje, obliko Hayes

23 B pa srečamo še tudi v 4. st., vendar so poznejši primerki običajno bolj grobi, slabše izdelani in rjavkastega odtenka, česar za naše ne moremo trditi.

Odlomke skodelic (*t. I: 2, kat. št. 4-7*), ki so premajhni, da bi jim mogli določiti ustrezno obliko, moremo prišteti k proizvodnji A. Izdelani so iz zelo dobro prečiščene gline, v prelomu svetlooranžne barve. Premaz enake barve pokriva celotno površino posode (ohranjen je ravno del ostenja med ustjem in dnom, kjer se pri proizvodnjah D in C premaz neha, medtem ko so izdelki proizvodnje A premazani po vsej površini).²⁵ Premaz pri odlomku skodelice (*t. I: 2*) je polbleščeč in se zrnato lušči, kar je značilno za proizvodnjo A 1-2, ki je datirana v drugo polovico 2. st. Odlomek (*kat. št. 5*) ima nebleščeč premaz po vsej ohranjeni površini, kar je značilnost proizvodnje A 2, ki sodi v prva desetletja 3. st.

Dva odlomka ostenja z ustjem skodele oblike Hayes 9 A oziroma Lamboglia 2a (*t. I: 3; sl. I: 2*) imata tik pod ustjem okrasni pas zarez, izvedenih s koleščkom, kar je značilno za to obliko, ki se pojavlja pretežno v drugi polovici 2. st.²⁶ Polbleščeč zrnat premaz kaže na značilnosti proizvodnje A 1-2, kar nas časovno postavlja v drugo polovico 2. st. V ta čas sodi glede na pripadnost isti proizvodnji tudi odlomek krožnika oblike Hayes 27 z vrezano linijo na notranji strani tik pod ustjem (*t. I: 4*).²⁷ Ta oblika se pojavlja tudi še v 3. st. in naznanja modo zelo priljubljenih širokih krožnikov proizvodnje C.

PROIZVODNJA A/D

Odlomka krožnikov z zakrnelo nogo oblik Hayes 31 in Hayes 32 (*t. I: 5,6*) segata v prvo polovico 3. st.;²⁸ sta iz proizvodnje, ki so jo Italijani poimenovali A/D in je značilna za 3. st. Pri nas je pogosto zastopana na Hrušici. Delavnice so še vedno neznane, izvorno področje pa je centralna ali morda celo južna Tunizija.²⁹ Očitno je, da so z nekaterimi prvini vezane na proizvodnjo A in D, ki so ju izdelovali v okolici Kartagine.³⁰ Proizvodnjo A/D prepoznamo po bleščečem, gladkem premazu, ki pokriva celo posodo, in trdo, dobro žgani glini.³¹ Prevzema nekatere oblike pozne proizvodnje A, včasih posnema tudi izdelke delavnic proizvodnje C, saj je njena priljubljena oblika prav široki krožnik.³² Najzgodnejše izdelke postavljamo v severski čas, konca teh delavnic pa še ne poznamo natančno, verjetno sega v iztek 3. st.

V to proizvodnjo sodi tudi odlomek dna in ostenja skodele z zakrnelo nogo, ki po vsej verjetnosti pripada obliki Hayes 18 (*kat. št. 10*) in je tudi glede oblike sočasen zgornjima dvema.³³ V Ostii so bile skodele te oblike najdene v skupkih iz prve polovice 3. st.³⁴

PROIZVODNJA A/C

Krožnik oblike Lamboglia 40 bis (*t. I: 7*), ki je po obliki povsem enak najfinjšemu posodju proizvodnje C 1, po bleščečem, rahlo zrnatem, temnordečem premazu, ki prekriva celotno površino posode in se lušči,

prištevamo k izdelkom proizvodnje A/C, ki časovno sega v 3. st. Za proizvodnjo El Aouja, pozneje imenovano A/C, so značilne predvsem bogato okrašene zaprte oblike. To obliko krožnika je Hayes datiral od 230/240 do okrog 325.³⁵

PROIZVODNJA C

V severskem obdobju se razcvete uvoz tekočih prehrambnih izdelkov, ribjih omak in olja z območja Bizacene.³⁶ Fino namizno posodje je v tem predelu Prokonzularne Afrike časovno vezano na pojav tako imenovanih amfor *africana grande* oziroma tip Keay IV do VII.³⁷

Afriška sigilata Bizacene se razlikuje od drugih in jo imenujemo proizvodnja C. Prvi jo je poimenoval Waagé 1933, in sicer *Late Roman A*, pozneje jo je Lamboglia imenoval *terra sigillata chiara C*.³⁸ Hayes je ugotovil, da so posodje proizvodnje C izdelovali s pomočjo matric (kalupov).³⁹ Celotna proizvodnja C zaobjema predvsem oblike širokih krožnikov fine fakture in izredno tankih sten ter nekaj oblik skodelic. Kaže, da je ta proizvodnja vezana tudi na določeno spremembo mode takratnega namiznega pogrinjka. Dejansko s proizvodnjo C doseže izvoz afriške sigilate najširše območje Sredozemlja in seže tudi izven tega območja, npr. v Anglijo in na črnomorsko obalo.⁴⁰ Okoli leta dvesto zaživijo poleg delavnic gladkega posodja proizvodnje C 1 tudi delavnice z reliefno okrašenim posodjem, le generacijo pozneje začno na tem področju izdelovati oljenke grobe izdelave, kmalu zatem pa tudi sigilatne.⁴¹ Prav proizvodnja C najfinejšega posodja doseže in tudi preseže slovito galsko sigilato, pri kateri se je prvotno sama zgedovala in oplajala.

Keramika proizvodnje C 1 je najzgodnejša, najfinejša in najtanjših sten, z bleščečim, gladkim premazom, najbližja vzorom kovinskega in steklenega posodja. Do nedavnega nismo mogli pristihi k tej proizvodnji nobenega od sicer številnih odlomkov širokih krožnikov proizvodnje C, najdenih v Emoni. Sedaj lahko to z gotovostjo potrdimo za odlomek skodelice oblike Lamboglia 35 (*t. 1: 8*) iz oranžno žgane, fino prečiščene glin, enakega bleščečega premaza, od 2 do 3 mm debelih sten, kar so glavne značilnosti izdelkov C 1. Oblika skodelice Lamboglia 35 se pojavi v času od l. 220 do 240 in živi vse do konca 3. st. Zaradi značilnosti proizvodnje jo smemo datirati v začetek tega obdobja.⁴²

Tej skodelici je sorodna skodelica oblike Hayes 44 (*t. 1: 9; sl. 1: 3*), ki se od prejšnje razlikuje predvsem po odebeljenem, navzdol visečem robu ustja, okrašenem z apliciranim, v kalupu izdelanim reliefnim motivom levinje.⁴³ Vendar moramo pristihi slednjo skodelico zaradi debelejših sten, medlega premaza, ki se lušči, in slabše izdelave k proizvodnji C 2, ki se pojavi za proizvodnjo C 1 le za generacijo kasneje. Hayes datira to obliko skodelice z apliciranim okrasom v prva desetletja 4. st.⁴⁴

Četudi Atlante poimenuje obliko Lamboglia 42 skodela, predlagam, da jo uvrstimo med krožnike, saj se

nam sama od sebe ponuja primerjava s še dandanašnjo obliko te posode.⁴⁵ Na *t. 1: 10* in *11* sta odlomka krožnikov Lamboglia 42 s koleščkanim ornamentom na zgornji površini ustja. Uvrščamo ju med proizvodnji C 1 in C 3. Krožnik (*t. 1: 12*) v nasprotju s prejšnjima dvema ni okrašen, rob pa ima zavihan in se tako uvršča k obliki Hayes 46.⁴⁶ Za finejši primerek oblike Lamboglia 42 (*t. 1: 11*) velja zgodnejša datacija. Atlante predlaga 3. st. Krožniki oblike Hayes 46 se pojavljajo na koncu 3. in v začetku 4. st.⁴⁷

Velike večine odlomkov širokih krožnikov, ki so bili najdeni v Emoni, zaradi premajhne ohranjenosti ne moremo oblikovno določiti drugače, kot da jih načelno prištejemo h krožnikom Hayes 50 A in B ter njim sorodnim (*t. 1: 13-15*). Večji del teh izdelkov pripada proizvodnjama C 1 in C 2, neredko pa srečamo tudi proizvodnjo C 3, ki ima v primerjavi s prejšnjo C 1 debelejša stena, medel, nesvetleč premaz, ki se ponekod lušči. Proizvodnja C 3 se časovno že povsem prekriva s proizvodnjo D afriške sigilate; sega v 4. st., prav z naštetimi oblikami širokih krožnikov pa vse do prvih desetletij 5. st.⁴⁸ Tako nas ne čudi, da se nekatere oblike krožnikov in skled pojavljajo v proizvodnjah C in D, npr. krožnik oblike Hayes 53 B (*t. 2: 1*), ki je pozna oblika krožnikov Hayes 50 B in je datiran v čas od l. 370 do 430.⁴⁹ Skleda s kljunasto izvihanim ustjem in kaneluro na njem (*t. 2: 2*) je povsem sorodna obliki Hayes 57, vendar jo zaradi oblike ustja smemo uvrščati k obliki Ostia IV, fig. 3, četudi je njen premer z 22 cm premajhen za tako klasifikacijo.⁵⁰ Posoda je postavljena v čas od l. 390 do začetka 5. st. in je znanilka priljubljenih skled oblike Hayes 58 in njej podobnih.

PROIZVODNJA E

Čeprav je proizvodnja E časovno vezana predvsem na 4. in 5. st., pa smemo njene začetke postaviti v konec 3. st., ko se pojavi z oblikami, tipičnimi za posodje proizvodnje C 1 in C 2, kot je npr. široki pladenj oblike Hayes 49 (*t. 2: 3*), datiran v čas od l. 230/40 do 300.⁵¹ Ta odlomek pladnja je izdelan na način, ki že kaže značilnosti zgodnje proizvodnje E, ki jo imenujejo tudi proizvodnja C/E.⁵²

Hayes je proizvodnjo E individualiziral in jo datiral od srede 4. do srede 5. st. Zanj je značilna dobro prečiščena, rjavkasto oranžna glina, malce zrnata, z majhnimi vključki apnenca, s premazom enake barve. Posodje ima pogosto na dnu sled travnih bilk, kar verjetno pomeni, da so še mokrega sušili na travi. Proizvodnjo E predstavljajo v prvi vrsti nekatere oblike krožnikov, skodele večjih razsežnosti in pladnji, ki so tvorili servis. Proizvodni centri so bili verjetno v južni Tuniziji.

PROIZVODNJA D

Po kratkotrajni krizi konec 3. st. se je v predelih severne Tunizije, posebej okoli Kartagine, spet močno povečala proizvodnja afriške sigilate. Carandinijevo

tezo o njeni tesni povezanosti z agrarnim razcvetom dežele in o tovorih tekočih prehrabnih izdelkov na sredozemska tržišča, ki so jih spremljali tovari afriške sigilate, potrjuje tudi v tem času silno povečana istočasna proizvodnja nove serije amfor, dokazana z izkopavanji v Afriki in v Sredozemlju. Italijani imenujejo te amfore *i contenitori cilindrici di tarda età imperiale*. Predlagam, da jih v slovenščini poimenujemo poznorimske cilindrične amfore.⁵³

Posodje proizvodnje D so izdelovali z delno uporabo matric (kalupov) in okraševali z žigosanjem. Keramika proizvodnje D 1 je izdelana iz dobro prečiščene, svetlooranžne gline, medlega premaza, ki je le redko bleščeč, proizvodnja D 2 pa še popolnoma spominja na A/D in ima zatorej svetleč, gost premaz, ki se rad lušči, in grobozrnato glino, ki se zdi v prelomu bolj porozna.⁵⁴

Proti koncu 4. st. se pojavi mnogo verzij proizvodnje D boljše in slabše kvalitete, omeniti pa velja, da je afriška sigilata iz vandalskega obdobja rjavkastega odtenka.

Priljubljena oblika v 4. st. je bila prav gotovo skleda oblike Hayes 58 B. Zaradi neznatnosti odlomkov pogosto ne moremo natančneje določiti oblike. Odlomek (*t. 2: 4*) sodi po obliki ustja med zgodnejše, sorodne oblike Hayes 58 B, št. 9, ki sega z začetki še v 3. st. in se pojavlja vse do l. 375.⁵⁵ Odlomek (kat. št. 35 in 38) skled oblike Hayes 58 B, št. 11 pa sta časovno opredeljena v tretjo četrtino 4. st.⁵⁶

Posebej pogoste so skled oblike Hayes 61 A in B, ponavadi okrašene v stilu A (i, ii, iii), ki se pojavljajo v zgodnejši in poznejši obliki. Oblika A je datirana v čas od l. 325 do 400/420, B pa v čas od l. 380 do 450.^{56a} Odlomek skled (*t. 2: 5*) je zgodnejši primer. Svetla, dobro prečiščena glina z medlim premazom je namreč značilna za proizvodnjo D 1.

Povsem običajne oblike proizvodnje D 1 so tudi krožniki z izvihanim ustjem oblike Hayes 59 A, B in njim sorodni (*t. 2: 6,7*).⁵⁷ Posodje je izdelano iz prečiščene, oranžno žgane gline, prekrito s finim premazom enake barve, ki sega do podustja na zunanji strani posode. Posoda je okrašena na zunanji strani z vrsto podolgovatih vrezov, podobnih vrbovim listom.⁵⁸

Ena redkejših oblik krožnikov je oblika Atlante XXXVI,1 (*t. 2: 8*), ki se pojavlja v proizvodnji D 1. Krožnik je bil najden na Agori v Atenah z najdbami iz časa okoli l. 350, v Kartagini pa v plasti iz druge polovice 4. st.⁵⁹

Srečamo tudi za ta čas povsem običajne krožnike oblike Hayes 60 (kat. št. 47), ki jih datiramo v drugo polovico 4. st., v Kartagini pa je bil najden v plasti, datirani od l. 360 do l. 440.⁶⁰

Med serijo krožnikov, ki so sestavljali pogrinjek mize poznega 4. in 5. st., je tudi dokaj pogosta oblika krožnika Hayes 67. Odlomek na *t. 2: 9* sodi k obliki Hayes 67, št. 6, in je datiran v čas od l. 360 do 470.⁶¹ Pojavlja se v proizvodnji D 1. Odlomek na *t. 2: 10* sodi k obliki Hayes 75, datirani v čas med l. 420 do 450.⁶²

Med najmlajše kose afriškega sigilatnega posodja v Emoni prištevamo tri odlomke skled, ki jih Italijani

imenujejo *vaso a listello* (ustrezen slovenski izraz bi lahko bil skleda z ovratnikom);⁶³ okvirno jih uvrščamo k obliki Hayes 91. Natančneje smemo skleda na *t. 2: 11* opredeliti kot obliko Atlante XLVIII, 14, in jo postaviti v 4. in 5. st., odlomka skleda (kat. št. 53 in 54) pa k obliki Hayes 91 C, ki jo po novem datira Hayes v 6. st. ali, natančneje, med 530 in 600.⁶⁴ To pa je že čas, ki ga Emona dočaka delno porušena in drsijo v klepsidri njene življenjske dobe zadnja zrna peska.⁶⁵

Med odlomki afriške sigilate, najdenimi na tleh antične Emone, zaslužijo posebno pozornost okrašeni, saj je afriško sigilatno lončarstvo doseglo vrh prav v svojstvenem naturalističnem stilu okraševanja tovrstne keramike. Med najbolj zanimiva spadata vsekakor odlomka s plastičnim ornamentom levinje in košarice s sadjem. Prvi odlomek sem obdelala že glede na obliko posode. Drugi (*t. 2: 14; sl. 1: 4*) sodi v proizvodnjo A 1-2, saj je posoda finega, polbleščečega premaza, reliefni ornament košarice s sadjem pa je bil, tako kot prvi, najprej narejen v kalupu, nato še svež prilepljen ob notranjo steno skodelice, ki ji zaradi neznatnosti odlomka ne moremo več določiti oblike. Motiv take košarice srečamo na najdišču Tamuda iz Maroka in je znan v več variantah.⁶⁶ Pojavlja se na skodelicah Pallares 6, Ostia I, fig. 85 in Lamboglia 6 proizvedenij A 1 in A 1-2.⁶⁷ Pojavi se še na nekaterih drugih oblikah, vendar v proizvodnji C 3. Z veliko mero verjetnosti smemo pripisati odlomek skodelici oblike Pallares 6, ki jo od oblik Lamboglia 6 in Hayes 35 loči prav način ornamentacije z aplikacijami.⁶⁸ Tako smemo odlomek datirati v 2. polovico 2. st.

Vzorec afriške sigilate na emonskih najdiščih je torej povsem podoben sredozemskemu. Procentualno je zastopanega največ posodja proizvedenij C in D, vendar slednjemu, ki sega s svojimi poznimi oblikami celo v 7. st., zaenkrat ne moremo slediti dlje kot do srede ali v drugo polovico 6. st.⁶⁹

S tem zaključujem svoj prispevek k poznavanju finega namiznega posodja afriške sigilate v antični Emoni, ki nam je v pozni antiki posebej dragocen, časovno zelo občutljiv pripomoček.

KATALOG

Seznam inventarnih oznak Mestnega muzeja v Ljubljani:

F + inv. št. – najdba s predela Feranta,

J + inv. št. – najdba s predela Jakopičevega vrta,

M + inv. št. – najdba s predela Majde Vrhovnik,

Š + inv. št. – najdba s predela Šumija,

V + inv. št. – najdba s predela Vegove ulice,

inv. št. – druge najdbe.

Najdbe s predela Vegove in Emonske ulice še niso v celoti inventarizirane.

R + inv. št. – predmeti iz Narodnega muzeja v Ljubljani.

V obeh muzejih poteka postopek poenotenja inventariziranja predmetov.

Barve gline in premaza sem določala s pomočjo priročnika Munsell, *Soil color charts*, Baltimore 1988.

Proizvodnja A

1. Odlomek ostenja z odebeljenim ustjem in stopničasto narebrenim dnom kozice Hayes 23 B iz oranžno žgane gline, oranžnorjavkastega, zrnatega, nebleščečega premaza. Velikost 8,6 x 6,7 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 5/6, siv rob pod ustjem 5 YR 4/1. Inv. št. J 1801.

2. Odlomek ostenja z odebeljenim ustjem in prehodom v stopničasto narebreno dno kozice Hayes 23 B iz oranžno žgane, porozne gline, nebleščečega zrnatega premaza na vsej ohranjeni površini in sivočrnega pasu na zunanem, zgornjem predelu ustja. Velikost 6,5 x 6 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. Š 20. T. 1: 1.

3. Odlomek narebrenega dna kozice Hayes 23 A iz oranžno žgane gline, zrnatega polbleščečega premaza. Velikost 3 x 2 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 5/8. Emonska ulica, neinventarizirano. Sl. 1: 1.

4. Odlomek ostenja in prstanastega dna kroglaste skodelice neugotovljene oblike iz oranžno žgane gline, finega polbleščečega premaza enake barve po vsej ohranjeni površini, ki se zrnatu lušči. Proizvodnje A 1-2. Velikost 3,5 x 5,3 cm. Glina 2,5 YR 6/6, premaz 2,5 YR 6/8. Inv. št. M 2077. T. 1: 2. Plesničar-Gec 1983, 112, t. 15: 12.

5. Odlomek ostenja in prehoda v ustje skodelice neugotovljene oblike iz oranžno žgane, prečiščene gline, finega, nebleščečega premaza po vsej ohranjeni površini, proizvodnje A 2. Velikost 4,8 x 5 cm. Glina in premaz 2,5 YR 6/8. Emonska ulica, neinventarizirano.

6. Odlomek ostenja in dna z nizko nogico trapezastega preseka, ki pripada skodelici neugotovljene oblike iz svetlooranžne gline in premaza enake barve, ki se zrnatu lušči, proizvodnje A 1-2. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 5/8. Emonska ulica, neinventarizirano.

7. Odlomek ostenja in dna z nizko nogico trapezastega preseka, ki pripada skodelici neugotovljene oblike iz svetlooranžne žgane gline in zrnatega, nebleščečega premaza enake barve, proizvodnje A 2. Velikost 4 x 3,4 cm. Glina in premaz 2,5 YR 6/8. Inv. št. 1503.

8. Dva odlomka ostenja z ustjem skodele Hayes 9 A iz oranžno žgane gline in polbleščečega, zrnatega premaza enake barve na vsej ohranjeni površini. Velikost 4,5 x 2,5 in 3 x 3 cm. Glina in premaz 2,5 YR 6/8. Inv. št. 5733. T. 1: 3; sl. 1: 2.

9. Odlomek ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 27 iz oranžno žgane gline in zrnatega, polbleščečega premaza enake barve. Velikost 6 x 3,5 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 6/8. Inv. št. 1080. T. 1: 4.

Proizvodnja A/D

10. Odlomek ostenja in dna z zakrnelo nogo skodele oblike Hayes 18 iz oranžnordeče žgane, prečiščene gline in bleščečega gostega premaza po vsej ohranjeni površini. Velikost 10 x 9 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 4/8. Inv. št. F 2008.

11. Odlomek ostenja z ustjem krožnika Hayes 31 iz oranžno žgane gline, gostega premaza po vsej površini. Velikost 5 x 3,6 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 4/8. Inv. št. M 2274.

12. Več odlomkov dna z zakrnelo nogo in ostenja z ustjem krožnika Hayes 31 iz oranžno žgane gline, bleščečega gostega premaza po vsej površini posode. Velikost največjega odlomka 10,5 x 5,5 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 4/8. Inv. št. F 2005. T. 1: 5.

13. Odlomek ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 32 iz oranžno žgane gline in bleščečega premaza. Velikost 3,5 x 6 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 6/6. Inv. št. 690. T. 1: 6.

14. Odlomek ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 32 iz oranžno žgane gline in s premazom enake barve. Velikost 4 x 3 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 4/6. Inv. št. F 2016.

Proizvodnja A/C

15. Osem odlomkov dna in ostenja širokega krožnika z zakrnelo nogo oblike Lamboglia 40 z bleščečim temnooranžnim, lisastim premazom po vsej zunanosti in notranosti. Velikost največjega odlomka 7,5 x 7 cm. Glina in premaz 2,5 YR 5/8. Inv. št. F 2007. T. 1: 7.

Proizvodnja C

16. Odlomek ostenja in ustja skodelice oblike Lamboglia 35 iz svetlooranžno žgane, fino prečiščene gline z enakim bleščečim premazom, proizvodnje C 1. Velikost 6,3 x 3 cm. Glina 2,5 YR 6/6, premaz 2,5 YR 6/8. Inv. št. 1355. T. 1: 8.

17. Odlomek širokega, ravnega ustja skodelice oblike Hayes 44 z odebeljenim, navzdol zavzihanim robom in apliciranim

ornamentom levinje, izdelanim v kalupu, iz oranžno žgane gline in premaza enake barve, ki se lušči. Velikost 6 x 2 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. 99. T. 1: 9; sl. 1: 3.

18. Odlomek izvihanega ustja krožnika Lamboglia 42 iz svetlooranžno žgane, fino prečiščene gline in nebleščečega premaza, proizvodnje C 3. Na ustju je okras, izveden s koleščkom. Velikost 4 x 5,5 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. J 666. T. 1: 10.

19. Odlomek izvihanega ustja krožnika oblike Lamboglia 42 iz svetlooranžno žgane, prečiščene gline, bleščečega premaza enake barve, proizvodnje C 1. Na ustju je okras, narejen s koleščkom. Velikost 5 x 3 cm. Glina in premaz 2,5 YR 6/8. Inv. št. 2226. T. 1: 11.

20. Odlomek izvihanega ustja krožnika Hayes 46 iz oranžno žgane gline in nebleščečega premaza enake barve, s kaneluro tik ob robu ustja, proizvodnje C 3. Velikost 3 x 3,6 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. 218. T. 1: 12.

21. Odlomek dna posode neugotovljene oblike iz fino prečiščene, svetlooranžno žgane gline, bleščečega premaza na notranji strani odlomka, proizvodnje C 1. Velikost 6 x 2,6 cm. Glina in premaz 2,5 YR 6/8. Inv. št. 1780.

22. Odlomki ostenja, ustja in dna z zakrnelo nogo krožnika oblike Hayes 50 A ali njej sorodne iz oranžno žgane, prečiščene gline, nebleščečega, rdečcoranžnega premaza. Glina 2,5 YR 5/8. Inv. št. R 15203. T. 1: 13.

23. Odlomki ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 50 A iz fino prečiščene, oranžno žgane gline, finega, polbleščečega premaza, proizvodnje C 2. Glina in premaz 2,5 YR 6/8. Inv. št. Š 17. T. 1: 14.

24. Odlomek ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 50 A ali njej sorodne iz fino prečiščene, oranžne gline in enakega, polbleščečega premaza, proizvodnje C 2. Velikost 3,5 x 6 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 5/8. Inv. št. M 2350.

25. Štirje odlomki ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 50 A ali njej sorodne iz fino prečiščene, oranžno žgane gline, polbleščečega premaza enake barve. Velikost največjega 4 x 3,4 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 5/8. Inv. št. 2404.

26. Odlomek ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 50 A ali njej sorodne iz oranžno žgane gline in nebleščečega premaza enake barve, proizvodnje C 3. Velikost 4 x 3,5 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. 277.

27. Odlomek ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 50 B ali njej sorodne iz oranžno žgane, prečiščene gline, nebleščečega premaza, proizvodnje C 3. Velikost 4 x 5,5 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. M 131. T. 1: 15.

Plesničar-Gec 1983, 125, t. 37: 7.

28. Odlomek ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 50 B ali njej sorodne iz oranžno žgane gline, premaza enake barve, proizvodnje C 3. Velikost 3 x 4,5 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. 1502.

29. Odlomek ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 50 B ali njej sorodne iz oranžno žgane gline, premaza enake barve, proizvodnje C 3. Velikost 3,5 x 1,6 cm. Glina 2,5 YR 6/6, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. M 2064.

Plesničar-Gec 1983, 112, t. 15: 9.

30. Odlomek ravnega dna in ostenja posode neugotovljene oblike iz oranžno žgane gline, nesvetlečega premaza enake barve, proizvodnje C 3. Velikost 6 x 5,5 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. M 132.

Plesničar-Gec 1983, 125, t. 37: 9.

31. Odlomek ostenja z ustjem konične skodele ali krožnika oblike Hayes 53 B iz oranžno žgane gline in premaza enake barve, ki sega do zunanega roba ustja, proizvodnje C 3. Velikost 6,3 x 5 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. M 152. T. 2: 1.

Plesničar-Gec 1983, 113, t. 18: 4.

32. Odlomek ostenja z ustjem skodele oblike Hayes 53 B iz oranžno žgane gline, premaza enake barve, proizvodnje C 3, z dvema kanelurama pod notranjim robom ustja. Premaz sega do zunanega roba ustja. Velikost 3 x 4 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. M 1028.

33. Odlomek ostenja z izvihanim ustjem skodele oblike Ostia IV, fig. 3 / Hayes 57 iz oranžno žgane gline, nebleščečega premaza, proizvodnje C 3. Na ustju ima kaneluro. Velikost 4,5 x 8,5 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/8. Inv. št. 2408. T. 2: 2.

Proizvodnja C/E

34. Odlomek dna z zakrnelo nogo in ostenja z ustjem pladnja oblike Hayes 49 iz rjavordeče gline in premaza enake barve, ki prekriva vso površino ohranjenega odlomka, proizvodnje C/E. Velikost 4,5 x 4 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. 2462. T. 2: 3.

Proizvodnja D

35. Odlomek ostenja z ustjem skledice oblike Hayes 58 B iz oranžno žgane gline, premaza enake barve, ki sega do zunanega roba posode. Velikost 5,5 x 5 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. Š 21.

36. Odlomek rahlo vbočenega dna, ostenja in ustja skledice oblike Hayes 58 B iz oranžno žgane gline. Velikost 10,3 x 8 cm. Glina in premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. Š 15. T. 2: 4.

37. Odlomek ostenja z ustjem skledice oblike Hayes 58 B iz oranžno žgane gline in premaza enake barve. Velikost 4,3 x 9 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. Š 22.

38. Odlomek ostenja z ustjem skledice oblike Hayes 58 B iz oranžno žgane gline in premaza enake barve. Velikost 8 x 5 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. Š 23.

39. Dva odlomka ostenja z ustjem in dna z žigosanim ornamentom štirih koncentričnih krogov v pravokotniku skledice oblike Hayes 61 A iz svetlooranžno žgane gline, medlega premaza, ki se lušči, proizvodnje D 1. Velikost 7,5 x 10 in 9 x 4,5 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 6/6. Inv. št. M 1171 in M 1010.

Plesničar-Gec 1983, 113, t. 19: 6.

40. Odlomek ostenja in ustja skledice oblike Hayes 61 B iz oranžno žgane gline, polbleščečega premaza, proizvodnje D 2. Velikost 4,2 x 7 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Neinventarizirano, Emonska ulica.

41. Odlomek ostenja z ustjem skledice oblike Hayes 61 A iz oranžno žgane, prečiščene gline enakega, medlega premaza v notranjosti posode, proizvodnje D 1. Velikost 7 x 5 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 6/6. Inv. št. R 10814. T. 2: 5.

42. Odlomek ustja in ostenja krožnika oblike Hayes 59 A s pasom vrezanih navpičnih ornamentov v obliki vrbovih listov, iz svetlooranžno žgane gline in z enakim premazom, proizvodnje D 1. Velikost 5 x 8 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 6/6. Inv. št. 2123. T. 2: 6.

43. Odlomek ostenja z izvihanim ustjem krožnika oblike Hayes 59 A iz oranžno žgane gline, enakega, zrnatu odluščenega premaza, proizvodnje D 1. Velikost 3,5 x 8 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 6/6. Inv. št. R 10283. T. 2: 7.

44. Odlomek ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 59 B iz oranžno žgane gline in medlega premaza enake barve. Velikost 3,2 x 4 cm. Glina in premaz 2,5 YR 6/8. Inv. št. Š 505.

45. Odlomek ostenja z delom ustja krožnika oblike Hayes 59 iz oranžno žgane gline in premaza enake barve, proizvodnje D 1. Velikost 4,7 x 3,8 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. M 1011.

46. Odlomek ostenja z ustjem krožnika z dvema kanelurama na notranjosti ustja oblike Atlante XXXVI, 1 iz oranžno žgane gline, premaza enake barve, proizvodnje D 1. Velikost 4 x 6 cm. Glina in premaz 2,5 YR 6/8. Inv. št. R 15203. T. 2: 8.

47. Odlomek ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 60 iz oranžno žgane gline in s premazom enake barve. Velikost 3,0 x 4,2 cm. Glina in premaz 2,5 YR 4/6. Neinventarizirano, predel Šumi.

48. Odlomek ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 67, št. 6 iz oranžno žgane gline in z bleščečim premazom enake barve, proizvodnje D 2. Velikost 3,2 cm x 5,5 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 10 R 5/8. Inv. št. V 45.

49. Odlomek ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 67, št. 6 iz oranžno žgane gline in bleščečega premaza enake barve, proizvodnje D 2. Velikost 3,6 x 11 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 10 R 5/8. Inv. št. V 60. T. 2: 9.

50. Odlomek ostenja z ustjem krožnika oblike Hayes 76 ali tej sorodne iz oranžno žgane gline in s premazom enake barve, proizvodnje D 1. Velikost 3 x 7 cm. Glina in premaz 2,5 YR 6/8. Inv. št. J 1004.

51. Odlomek ustja krožnika oblike Hayes 75 iz oranžno žgane gline in redkega, nesvetlečega premaza enake barve, pozne C ali D proizvodnje. Velikost 3 x 2,3 cm. Glina in premaz 2,5 YR 5/8. Inv. št. R 10283. T. 2: 10.

52. Odlomek ostenja z ustjem skledice z ovrtnikom oblike Hayes 91 (natančneje Atlante XLVIII, 14) iz oranžno žgane gline, polbleščečega premaza. Velikost 15 x 8 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 6/8. Inv. št. R 14476. T. 2: 11.

53. Odlomek ostenja z ustjem skledice z ovrtnikom oblike Hayes 91 C iz oranžne gline s polbleščečim premazom. V notranjosti sled okrasa, izvedenega s koleščkom. Velikost 5,3 x 6 cm. Glina 2,5 YR 5/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. M 84.

Plesničar-Gec 1983, 112, t. 15: 8.

54. Odlomek ostenja skledice z ovrtnikom oblike Hayes 91 C iz oranžno žgane gline s premazom enake barve. Velikost 6 x 2,5 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 5/8. Inv. št. 938.

55. Odlomek ravnega dna iz oranžno žgane gline z nesvetlečim premazom na notranji površini, okrašenega s koncentričnimi kanelurami in vmes ležečimi žigosanimi motivi smrekove vejice v obliki zvezde in krožcev. Velikost 6,5 x 5,5 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 5/6. Neinventarizirano, Emonska cesta. T. 2: 12.

56. Dva odlomka ravnega dna, po vsej verjetnosti pripadajočega skledici oblike Hayes 61 A, z žigosanim ornamentom kanelure in koncentričnih krožcev, stila A (i). Vse značilnosti enake navedenim pri kat. št. 41. Velikost 3,5 x 8,5 in 7 x 6 cm. Inv. št. R 10559 in R 10814. T. 2: 13.

57. Odlomek ostenja polkroglaste skodelice oblike Pallares 6 iz svetlooranžne, fino čiščene gline s polbleščečim premazom enake barve in z apliciranim reliefnim ornamentom košarice s sadjem. Velikost 7 x 5 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz podoben. Inv. št. 875. T. 2: 14; sl. 1: 4.

58. Odlomek ravnega dna iz oranžno žgane gline z nesvetlečim premazom na notranji površini, okrašenega s koncentričnimi kanelurami in vmes ležečimi žigosanimi motivi smrekove vejice. Velikost 10,5 x 5,5 cm. Glina 2,5 YR 6/8, premaz 2,5 YR 5/6. Inv. št. 5661. T. 2: 15.

ATLANTE, *Atlante delle forme ceramiche* I, Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo impero). – Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale, supplemento, Roma 1981.

FULFORD, M. G. in D. P. S. PEACOCK 1984, *The Avenue du Président Habib Bourguiba, Salammbô: the pottery and other ceramic objects from the site*. – Excavations at Carthage: the British Mission, vol. 1, 2, Sheffield.

HAYES, J. W. 1972, *Late Roman Pottery*. – London.

HAYES, J. W. 1980, *Supplement to Late Roman Pottery*. – London.

KEAY, S. J. 1984, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean, A typology and economic study: the Catalan evidence*. – BAR Int. Ser. 196, Oxford.

LAMBOGLIA, N. 1950, *Gli scavi di Albinimilium e la cronologia della ceramica romana* 1. – Bordighera.

LAMBOGLIA, N. 1958, Nuove osservazioni sulla "terra sigillata chiara" (Tipi A e B). – *Riv. St. Lig.* 24, 257-330, Bordighera.

LAMBOGLIA, N. 1963, Nuove osservazioni sulla "terra sigillata chiara" 2. – *Riv. St. Lig.* 29, 145-212, Bordighera.

MANACORDA, D. 1977, Anfore. – V: *Ostia IV*, Studi Miscellanei 23, Roma.

MICHIGAN I-IV. – J. H. Humphrey (ed.), *Excavations at Carthage 1975, 1976, 1977, conducted by the University of Michigan*, vol. 1-4, 1976-1978.

OSTIA I-IV. – *Studi Miscellanei* 13, 1968; 16, 1970; 21, 1973; 23, 1977, Roma.

PANELLA, C. 1973, Anfore. – V: *Ostia III*, Studi Miscellanei 21, Roma.

PLESNIČAR-GEC, L. 1983, *Starokrščanski center v Emoni*. – Kat. in monogr. 21, Ljubljana.

- RILEY, J. A. 1981, The Pottery from the cisterns 1977.1, 1977.2 and 1977.3. – V: *Excavations at Carthage 1977, conducted by the University of Michigan*, vol. 6, 85-124, Ann Arbor.
- RILEY, J. A. 1985, The Coarse Pottery from Berenice. – V: *Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice) 2*, Suppl. to *Lib. Ant.* 5/2, 91-467, Tripoli.
- SALOMONSON, J. W. 1968, Etude sur la céramique romaine d'Afrique sigillée claire et la céramique commune de Henschir el Ouiba (Raqqada). – *Bull. Ant. Besch.* 43, 80 ss.
- SALOMONSON, J. W. 1969, Spätromische rote Tonware mit Reliefverzierung aus nordafrikanischen Werkstätten. – *Bull. Ant. Besch.* 44, 4 ss.
- SCHURING, J. M. 1988, Terra Sigillata Africana from the San Sisto Vecchio in Rome. – *Bull. Ant. Besch.* 63, 1-68.
- TORTORELLA, S. 1987, La ceramica africana: un riesame della problematica. – V: *Ceramiques Hellenistiques et Romaines 2*, Centre de Recherches d'histoire ancienne 70, 279-327, Paris.
- WAAGÉ, F. O. 1933, The American Excavations in the Athenian Agora. The Roman and Byzantine Pottery. – *Hesperia* 2, 279 ss.
- WAAGÉ, F. O. 1948, Hellenistic and Roman Tableware of North Syria. – *Antioch on-the-Ontes* 4/1, 1 ss.
- Doboja, *Glas. Zem. muz.* 39, 1984, 23-71. Naša najboljša poznavalka afriške sigilate je v tej zadnji publikaciji tovrstno keramiko poimenovala severnoafriška sigilata, kar govori v prid mojemu predlogu o poimenovanju (gl. op. 1).
- ¹⁶ J. Korošec, *Arheološke ostaline v Predjami*, Razpr. 1. razr. SAZU 4/1 (1956) 42, t. 15: 5; 16: 4,5. – M. Urleb, *Križna gora*, Kat. in monogr. 11 (Ljubljana 1974) 70, t. 42: 9. – P. Korošec, J. Korošec ml., *Arheološke raziskave na Svetih Gorah ob Sotli v letu 1974*, *Arh. vest.* 29, 1978, 445. – M. Guštin, Antične najdbe iz Posavja. Poročilo o izkopavanjih v letih 1974-1982, *Arh. vest.* 36, 1985, 158, sl. 4: 11. – D. Svolsjak, Sv. Pavel nad Vrtovinom. Rezultati sondiranja leta 1966, *Arh. vest.* 36, 1985, 208 s., t. 4: 55,56. – I. Curk pravi tovrstni keramiki z najdišča Majda Vrhovnik sigillata z afriško fakturo, v: Plesničar-Gec 1983, 66. – R. Cunja, v: *Koper med Rimom in Benetkami. Izkopavanje na vrtu kapucinskega samostana* (Ljubljana 1989) 27, št. 19 in 43, sl. 19, kjer je opis imitacije *terre sigillate chiare*.
- ¹⁷ M. Mackensen, *Mediterrane Sigillata*, v: *Invillino-Ibllino in Friaul* 1, Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 33 (1987) 229-241. Na tem najdišču so prisotne oblike, ki segajo v začetke 7. st.
- ¹⁸ Hayes 1972, 323.
- ¹⁹ Hayes 1980, lix.
- ²⁰ M. Urleb, *Arh. vest.* 19, 1968, 478, 481, t. 1: 4 in Tinje pri Zsumu (osebna informacija Slavka Ciglenčevega).
- ²¹ *Ad Pirum, Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen*, Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 31 (1981). Študijo hrušiške afriške sigilate iz gradiva slovenskega dela izkopavanja na utrdbi sem predstavila na 14. mednarodnem kongresu RCRF v Pavii. Tudi tu sta, kot v Emoni, močno zastopani proizvodnji C in zgodnja D, pogosta pa je tudi proizvodnja A/D. Med običajnimi oblikami sta v ospredju skodelici oblike Hayes 78 / Lamboglia 35, proizvodnje D 2, ne posebno fine gline in zrnatoga premaza. Oblika je datirana v 5. st., v Kartagini pa je bila najdena z gradivom iz obdobja med leti 360 in 440. Najdba na Hrušici tu datacijo potrjuje. Srečamo tudi obliki Hayes 31 in Hayes 32, enkrat samkrat oblika Hayes 27 / Lamboglia 9 a, široke krožnike oblike Hayes 50 A in B ter njim sorodne skledke oblike Hayes 61 A, Hayes 59 / Lamboglia 51, Hayes 58 B, Hayes 32/58 in Hayes 67 / Waagé 1948, t. 9, 870. Srečamo tudi skledo, sorodno obliki Hayes 61 / Waagé 1948, t. 9, 831, in oblika Hayes 67. Med ornamentiranim posodjem srečamo odlomek skodelice neugotvljene oblike z apliciranim ornamentom v obliki ribe. Med kuhinjskim posodjem se pojavljajo kozica oblike Hayes 23 B, pokrov / skleda oblike *Ostia* I, fig. 233 in pokrov / skleda oblike *Ostia* IV, fig. 60, pokrov, ki je soroden obliki *Ostia* III, fig. 170, in odlomek ustja, ki ga moremo prišteti k obliki Hayes 184 / *Ostia* I, fig. 55. Dva odlomka krožnika oblike Waagé 1948, t. 9, 870 imata rumenkast prelom in premaz, ki je podoben premazu proizvodnje D. Hayes trdi, da je slabo žgan afriški izdelek, italijanski kolegi pa, da gre za italsko imitacijo. V. Perko, *La ceramica tardoantica di Ad Pirum*, v pripravi za tisk.
- ²² Zahvaljujem se dr. Ljudmili Plesničar Gec in Sonji Petru, ki sta mi omogočili obdelavo emonskega gradiva.
- ²³ *Atlante*, 19.
- ²⁴ Zanimivo je, da je uvoz afriškega kuhinjskega posodja v Sredozemlje zgodnejši od uvoza finega namiznega posodja. S.
- ¹ Predlagam, da v slovenskem jeziku uporabljamo izraz afriška sigilata. Enako poimenujejo tovrstno keramiko Italijani, ki so tako nadomestili nekdanji izraz *terra sigillata chiara*, katerega je uvedel Nino Lamboglia v pionirskih študijah (gl. op. 2). Drugi, še tehtnejši razlog za tako poimenovanje je dejstvo, da je izraz *sigillata africana* mnogo bolj primeren za slovenjenje, kot npr. že skoraj dve desetletji ustaljen angleški termin *African Red Slip Ware*, ki je sicer izredno natančen, saj so v poimenovanju zajete vse temeljne značilnosti tovrstne keramike, vendar bi zaradi narave slovenskega jezika prišel bistveni del poimenovanja šele na tretje mesto in bi tako sicer natančno poimenovanje v prevodu izgubilo pravo jasnost. Prav tako bi nas prevod angleškega termina s svojo dolžino prisilil v uporabo kratic (angleška literatura običajno uporablja kratico ARSW), ki bi se razumljivo razlikovale od angleških, kar bi lahko pri delu vnašalo zmedo. Iz vseh teh razlogov predlagam torej poimenovanje afriška sigilata, pri katerem lahko slovenimo oba dela termina, obenem pa natanko opredelimo tovrstno keramiko, njen geografski izvor ter njene bistvene lastnosti. Okrajšava tega poimenovanja zaradi kratkosti ne bi bila nujna.
- ² Lamboglia 1958; isti 1963.
- ³ Hayes 1972, 13.
- ⁴ Premaz je primeren izraz za slovenjenje angleškega termina *slip*, medtem ko je italijanski termin *la vernice* neprimeren in ga ne smemo uporabljati preprosto prevedenega kot glazura, ker gre pri sigilatnih keramikah za prave premaze in ne za glazuro, ki je posledica posebnega postopka žganja gline. Italijani tega termina niso spreminjali, ker je postal že tradicionalen in se je pri spremembi bati zmede. N. Cuomo di Caprio, *La ceramica in archeologia* (Roma 1985) 96 in 100.
- ⁵ A. Carandini, v: *Atlante*, 11 in Tortorella 1987, 279.
- ⁶ Waagé 1948.
- ⁷ Lamboglia 1950.
- ⁸ Salomonson 1968 in 1969.
- ⁹ Ostia I-IV.
- ¹⁰ Hayes 1972; isti 1980.
- ¹¹ Riley 1981; Michigan I-IV.
- ¹² D. Soren, *The Roman Pottery from Utica*, *Cah. ét. anc.* 8, 1978, 111-112; za Mactar glej *Recherches archéologiques franco-tunisiennes à Mactar 1, La maison de Vénus* (Roma 1977); za Kartagino Michigan I-IV; za Španijo J. Aquilué Abadías, *Las cerámicas africanas de la ciudad romana de Baetulo (Hispania Tarraconensis)*, *BAR Int. Ser.* 337 (1987).
- ¹³ D. Whitehouse idr., *The Schola Praeconum I*, The coins, pottery, lamps and fauna, *Pap. Brit. Sch. Rome* 50, 1982, 53 ss; poglavje o afriški sigilati od 61-75. – P. M. Kenrick, v: *Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi 3*, Suppl. to *Lib. Ant.* 5/3 (1985). – F. Villedieu, *Turris Libisonis*, *BAR Int. Ser.* 224 (1984) poglavje od 109-139. – Tortorella 1987. – Schuring 1988, z izčrpnimi analizami gradiva.
- ¹⁴ Fulford, Peacock 1984, 48-115.
- ¹⁵ I. Čremošnik, *Keramika iz rimskega nalazišta Mogorjela*, *Glas. Zem. muz.* 7, 1952, 241-271. – Ista, *Rimska vila u Višićima*, *Glas. Zem. muz.* 20, 1965, 147-221. – Ista, *Nalaz terre sigillate chiare iz Višića (Čapljina)*, *Glas. Zem. muz.* 17, 1962, 115-140. – Ista, *Funde von Sigillaten mediterraner Töpfereien in Bosnien und der Hercegovina*, *Arch. Jug.* 7, 1966, 41-51. – Ista, *Rimsko naselje na Paniku kod Bileća*, *Glas. Zem. muz.* 29, 1974, 41-138. – Ista, *Rimski castrum kod*

Tortorella, Ceramica di produzione africana e rinvenimenti archeologici sottomarini della media e tarda età imperiale; analisi dei dati e dei contributi recopia, *Mél. Ét. franç. Rome* 93, 1981, 355-380. – *Atlante*, 217.

²⁵ *Atlante*, 19.

²⁶ Hayes 1972, 35. – *Atlante*, 27.

²⁷ Hayes 1972, 49. – *Atlante*, 54.

²⁸ *Atlante*, 54 in 56.

²⁹ *Atlante*, 53. – Tortorella 1987, 284.

³⁰ Tortorella 1987, 283.

³¹ Schuring 1988, 2; na str. 49 najdemo kemične in petrografске analize afriškega sigilatnega posodja, ki jih je opravil H. Karst.

³² Za mikroskopske analize gline glej *Ostia* I, 38, 39.

³³ Hayes 1972, 43.

³⁴ *Atlante*, 53.

³⁵ *Atlante*, 65. Prof. Hayes, ki si je fragmente ogledal med obiskom v Ljubljani, se strinja z opredelitvijo k proizvodnji A/C. Glede te proizvodnje glej tudi Tortorella 1987, 292.

³⁶ A. Carandini, C. Panella, v: *The Roman West in the Third Century* 2, BAR Int. Ser. 109 (1981) 487-503.

³⁷ F. Zevi, A. Tchernia, Amphores de Byzacene au bas-empire, *Opus* 2/1, 1983, 173-214. – C. Panella, Le anfore tardoantiche: centri di produzione e mercati preferenziali, v: *Le merci, gli insediamenti*, Società romana e impero tardoantico 3 (1986) 251-272. – C. Panella, Le anfore africane della prima, media e tarda età imperiale, *CEDAC Dossier* 1, 1982, 171-196. – Keay 1984, 1, 110.

³⁸ Waagé 1933, 249. – Lamboglia 1950, 29.

³⁹ Hayes 1972, 293.

⁴⁰ Tovrstni uvoz keramike v Britanijo je obdelala J. Bird, African Red Slip Ware in Roman Britain, v: *Roman Pottery Studies in Britain and Beyond*, BAR Suppl. Ser. 30 (1977) 269-277. – Uvoz afriške sigilate v Španiji je zajet v delu J. Aquilué Abadías (op. 12). – Obširna študija I. Dvoržak Schrunk o afriški sigilati v Dioklecijanovi palači v Splitu je izšla v publikaciji *Diocletian's Palace, American-Yugoslav Joint Excavations* 5 (Split 1989) 47 ss. Prispevek o afriški sigilati z istega najdišča je objavila ista avtorica v *Vjes. Arh. muz. Zag.* 22, 1989, 91-105. – Afriško sigilato v Dalmaciji in na severnem Hrvaškem sta obdelovala tudi Z. Brusić in R. Makjanić v doslej še neobjavljenih disertacijah. Obe hrani knjižnica Arheološkega oddelka Filozofske fakultete v Ljubljani.

⁴¹ L. Anselmino, Le lucerne tardoantiche, produzione e cronologia, v: *Le merci, gli insediamenti*, Società romana e impero tardoantico 3 (1986) 227-240, glej tudi C. Pavolini, La circolazione delle lucerne in terra sigillata africana, v istem zvezku, 241-250.

⁴² *Atlante*, 70, t. 30: 5.

⁴³ Hayes 1972, 61; primerek z Dunaja, ki ga na t. Ila

objavlja Hayes, je najbližji emonskem. Prvi ima premer 15, emonski pa okoli 14 cm.

⁴⁴ Hayes 1972, 62. – *Atlante*, 70.

⁴⁵ *Atlante*, 63.

⁴⁶ Hayes 1972, 65.

⁴⁷ Ib.

⁴⁸ Tortorella 1987, 292.

⁴⁹ Hayes 1972, 78. – *Atlante*, 67. – Tortorella 1987, 285. – *Atlante*, 87.

⁵⁰ Hayes 1972, 91. – *Atlante*, 66.

⁵¹ Hayes 1972, 67.

⁵² Tortorella 1987, 289.

⁵³ C. Panella, Le anfore tardoantiche (op. 37) 257. – *Ostia* IV, fig. 142-160. – Keay 1984, tip XXV, od A do Z, 184-212.

⁵⁴ *Atlante*, 78.

⁵⁵ Hayes 1972, 93. – *Atlante*, 81 s.

⁵⁶ *Atlante*, 82.

^{56a} Hayes 1972, 107. – *Atlante*, 83.

⁵⁷ Hayes 1972, 96-100. – *Atlante*, 82.

⁵⁸ *Atlante*, 83.

⁵⁹ *Atlante*, 85.

⁶⁰ Ib.

⁶¹ *Atlante*, 88.

⁶² Hayes 1972, 124.

⁶³ J. Horvat, K velikostim rimskih posod, *Arh. vest.* 37, 1986, 250.

⁶⁴ Hayes 1980, 505. – Tortorella 1987, 305, kjer objavlja seznam najdišč skodel oblike Hayes 91.

⁶⁵ L. Plesničar-Gec, Emona v pozni antiki, *Arh. vest.* 21-22, 1970-1971, 117. – Glej tudi L. Plesničar, I. Sivec, Emona at the Beginning of Great Migration Period, v: *Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini* (Novi Sad 1978) 59-64. – V. Perko, L. Plesničar Gec, Einfluss der Terra Sigillata Chiara auf die einheimischen Keramikformen in Emona, prispevek na XIII. mednarodnem kongresu RCRF v Plevnu 1988, v pripravi za tisk.

⁶⁶ *Atlante*, 167, t. 81: 25. – J. W. Salomonson, *Mosaïques romaines de Tunisie, Exposition: Palais de beaux-Arts-Bruxelles* (Bruxelles 1964) št. 52.

⁶⁷ *Atlante*, 167.

⁶⁸ *Atlante*, motiv *frutta in cesto*, t. 81: 25.

⁶⁹ Vzorca afriške sigilate v Akvileji in Emoni sta si podobna. V. Novak, Vasellame fine da mensa dallo scavo della basilica civile, *Aquil. Nos.* 51, 1980, 98. Sodelovala sem pri izkopavanjih na akvilejskem forumu l. 1988 in 1989 in pripravila tudi študijo izkopane afriške sigilate, ki bo izšla skupaj z drugim gradivom, obdelanim pod vodstvom Monike Verzár Bass z Arheološkega inštituta v Trstu. Dober pregled importov v pozni antiki ponuja Invillino. Obdelal jih je Mackensen (op. 17).

Terra sigillata africana ad Emona

Riassunto

Col termine terra sigillata africana è caratterizzata la ceramica conosciuta anche come *terra sigillata chiara* ossia *African Red Slip Ware*,¹⁻³ che veniva fabbricata nelle varie zone del Nord Africa tra il I e il 7 sec. d. C. per il mercato locale ed estero. Per la sua lavorazione veniva adoperata una terracotta specificamente preparata,⁴ certe volte anche decorata.⁵ F. O. Waagé la denominò come *Late Roman A* e *B* ed era stato il primo ad attribuirle l'origine africana.⁶ Lamboglia la definì come *terra sigillata chiara A,B,C* e *D*, più tardi attribuirono a *B* l'origine narbonense.⁷ J. W. Salomonson diede l'iniziativa per lo studio dei collegamenti tra vari prodotti africani.⁸ Nei quaderni Ostia I-IV sono stati pubblicati nuovi studi approfonditi di A. Carandini e collaboratori.⁹ Una vera svolta nella conoscenza della sigillata africana portò il manuale di J. Hayes *Late Roman Pottery*.¹⁰ Un progresso particolare rappresentano

vaste pubblicazioni degli scavi a Cartagine. J. Hayes ha appunto individuato una nuova produzione che fu chiamata produzione E.¹¹ Negli anni settanta ebbero luogo numerosi vasti scavi sui siti africani che hanno dimostrato anche l'esistenza della proto sigillata.¹²

Dieci anni or sono è uscito l'enorme lavoro *Atlante*, frutto di collaborazione tra numerosi specialisti italiani e stranieri, dove si è cercato di coordinare le differenti nomenclature delle individuali forme ceramiche. Le successive opere di rilievo si basano sui dati stratigrafici ed hanno riportato alcune rettifiche alle datazioni precedenti.^{13, 14}

Con la sigillata africana si è da noi dettagliatamente occupata solo I. Čremošnik,¹⁵ di solito però la sigillata aveva denominazioni differenti.¹⁶ La sigillata è un sensibile indicatore temporale ed economico ciò vale anche per le tarde importazio-

ni,^{17, 18} quando ci sono reciproche influenze con la *Late Roman C* (*Phocaeen sigillata*) che è presente pure nei nostri siti.^{19, 20}

In Slovenia il sito che ci ha dato la maggior quantità di sigillata africana è Hrušica,²¹ la conosce Emona ed è nota anche agli altri siti.²²

La sistemazione dei depositi in Mestni muzej mi concede una momentanea revisione, la quale però dev'essere completata con lo studio delle anfore africane ed orientali.

PRODUZIONE A

L'importo più antico della produzione A ad Emona è modesto, ma sicuramente provato con i frammenti identificabili con argilla e vernice caratteristica,^{23, 24} come forma Hayes 23 A (*fig. 1: 1*) della prima metà del 2 sec., e forma Hayes 23 B (*fig. 1: 1*) della seconda metà del 2 sec. e gli inizi del 3. Della stessa età datano i frammenti di varie tazze di forma precisamente non identificata di produzione A 1-2 e A 2 (*tav. 1: 2*).

Abbiamo due frammenti della coppa Hayes 9 A (*tav. 1: 3; fig. 1: 2*) con la vernice caratteristica per la produzione A 1-2 datata nella seconda metà del 2 sec.^{25, 26}

Scodella forma Hayes 27 (*tav. 1: 4*) appare poco dopo la metà del 2 sec. e la troviamo ancora nel 3 sec. Ci mostra le stesse caratteristiche dell'argilla come il frammento di forma Hayes 9 A, per questo li colloco nello stesso lasso di tempo.²⁷

PRODUZIONE A/D

I due frammenti delle scodelle forma Hayes 31 e 32 (*tav. 1: 5, 6*) con il piede ad anello atrofizzato della prima metà del 3 sec. con vernice spessa e brillante,²⁸ sono caratteristici per produzione A/D.²⁹⁻³²

Appartiene allo stesso tempo il frammento della scodella forma Hayes 18 della stessa produzione (Catalogo n. 10).^{33, 34}

PRODUZIONE A/C

Troviamo pure frammenti della scodella Lamboglia 40 bis (*tav. 1: 7*) la quale per la forma è uguale alla finissima ceramica della produzione C 1, per la nitida e granulosa vernice che copre l'intero vaso con il piede atrofizzato e si squama, fa parte dei prodotti della produzione A/C.³⁵

PRODUZIONE C

Nel periodo Severiano lo sviluppo economico a Bizacena raggiunge l'apice.³⁶ L'esportazione della ceramica fine da tavola accompagna l'esportazione dei prodotti fluidi alimentari che venivano conservati nelle anfore chiamate *africana grande*, Keay IV fino Keay tipo VII.³⁷ La sigillata di questa zona viene chiamata produzione C.^{38, 39}

Con la fabbricazione C l'importo nel Mediterraneo e negli altri mercati raggiunge la massima estensione,⁴⁰ oltre alle officine per ceramica liscia, non ornamentata, appaiono anche officine per la ceramica ornamentata e per le lucerne.⁴¹

Ad Emona abbiamo un frammento di coppa forma Lamboglia 35, *Atlante* XXX, *fig. 5* (*tav. 1: 8*) della produzione C 1.⁴² Questa forma appare tra gli anni 220-240 e vive per l'intero 3 sec., per le caratteristiche di produzione la colloco in un periodo antico.

Compare anche la coppa forma Hayes 44 (*tav. 1: 9; fig. 1: 3*) con il motivo di una leonessa applicato all'imboccatura della coppa della produzione C 2, per la quale Hayes suggerisce la datazione ancora nei primi decenni del 4 sec.^{43, 44}

Scodelle forma Lamboglia 42 (*tav. 1: 10, 11*) e forma Hayes 46 (*tav. 1: 12*), appartenenti alle produzioni C 1 e C 3, sono datate nel 3 e nell'inizio del 4 sec.⁴⁵⁻⁴⁷

La stragrande maggioranza dei frammenti dei piatti venuti alla luce ad Emona la possiamo approssimativamente attri-

buire alla forma Hayes 50 A e B ovvero alle forme simili a queste (*tav. 1: 13-15*). Alcune forme tarde appaiono anche nella produzione D del 4 e l'inizio del 5 sec.⁴⁸

Scodella alla *tav. 2: 2* è simile alla forma Hayes 57, però possiamo collocarla tra le forme Ostia IV, *fig. 3*.⁵⁰ Forma è databile alla fine del 4 e all'inizio del 5 sec. A questo lasso di tempo appartengono anche le scodelle forma Hayes 53 B della produzione C 3 (*tav. 2: 1*).⁴⁹

PRODUZIONE E

La produzione E vive nel 4 e 5 sec. Inizia però già alla fine del 3 sec., quando appare con tipiche forme delle ceramiche C 1 e C 2, come per esempio largo piatto della forma Hayes 49 di produzione C/E (*tav. 2: 3*).⁵¹

I centri di produzione sono probabilmente da vedersi nella Tunisia meridionale.⁵²

PRODUZIONE D

All'inizio del 4 sec. rivivono le officine nei dintorni di Cartagine. Sui mercati troviamo con i prodotti della produzione D anche le anfore - *i contenitori cilindrici di tarda età imperiale*.⁵³ La ceramica era parzialmente fabbricata con l'aiuto delle matrici, verso la fine del 4 sec. apparvero però molte versioni di questa produzione.⁵⁴

Nel 4 sec. è preferita la scodella forma Hayes 58 B. Frammento *tav. 2: 4* appartiene alla forma Hayes 58 B, n. 9, datata alla fine del 3 sec. e può raggiungere l'anno 375.⁵⁵

Frammenti nel catalogo n. 35 e 38 di scodella forma Hayes 58 B, n. 11 appartengono al terzo quarto del 4 sec.⁵⁶. Ambedue le forme sono consuete nella produzione D 1.

Frequente è pure la scodella forma Hayes 61 A e B, talvolta ornata in stile A (i, ii e iii). La variante A è più antica e frequente tra gli anni 325 fino all'anno 400/420 (*tav. 2: 5*), la variante B appare dopo l'anno 380 e l'incontriamo fino all'anno 450.^{56a}

In questo periodo sono del tutto consuete le scodelle forma Hayes 59 A e B e a loro simili (*tav. 2: 6, 7*), che sono qualche volta anche ornate.^{57, 58}

La forma veramente rara tra i piatti è anche la forma *Atlante* XXXVI, *fig. 1* (*tav. 2: 8*) di produzione D 1, datata nella seconda metà del 4 sec.⁵⁹

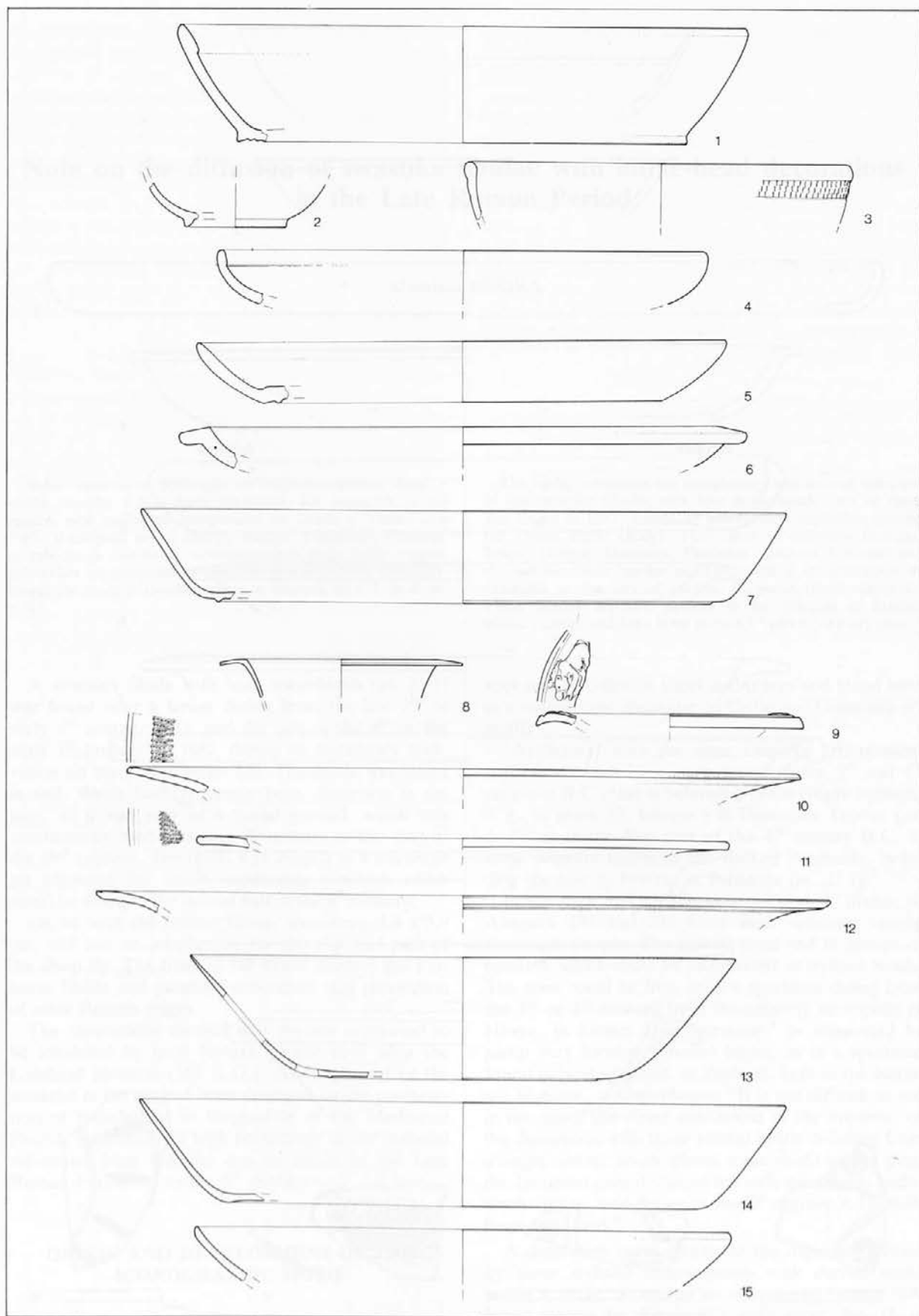
Tra i corredi del tardo 4 e 5 sec. sono frequenti forme dei piatti e scodelle Hayes forma 60 (Catalogo n. 47) e 67, n. 6 (*tav. 2: 9*) e Hayes forma 75 (*tav. 2: 10*), datata dall'anno 420 fino all'anno 450.⁶⁰⁻⁶²

Tra i più recenti sono collocati i vasi a listello forma Hayes 91.⁶³ Il frammento sulla *tav. 2: 11* è precisamente identificato come forma *Atlante* XLVIII, *fig. 14*, che arriva nel 4 e 5 sec. Il frammento nel catalogo n. 53 è identificato come forma Hayes 91 C,⁶⁴ che è collocata in un tempo abbastanza tardo tra il 530 e 600. Questo è però il periodo quando Emona è già parzialmente distrutta ed evidentemente non sopravvive.⁶⁵

Sono due i frammenti provenienti da Emona che meritano un'adeguata attenzione. Il primo è un frammento dell'imboccatura di una coppa dov'è applicato l'ornamento a forma di leonessa (*tav. 1: 9; fig. 1: 3*) e il secondo con l'applicazione che rappresenta un cestino di frutta (*tav. 2: 14; fig. 1: 4*). Quest'ultimo appartiene alla produzione A 1-2 con molta probabilità alla forma Pallares 6 datata alla seconda metà del 2 sec.⁶⁶⁻⁶⁸

Il campione della sigillata africana trovata ad Emona è simile a quello che proviene da altri siti, in percentuale la ceramica maggiormente rappresentata è quella della produzione C e D, tuttavia l'importo è visibile nella seconda metà del 6 sec.⁶⁹

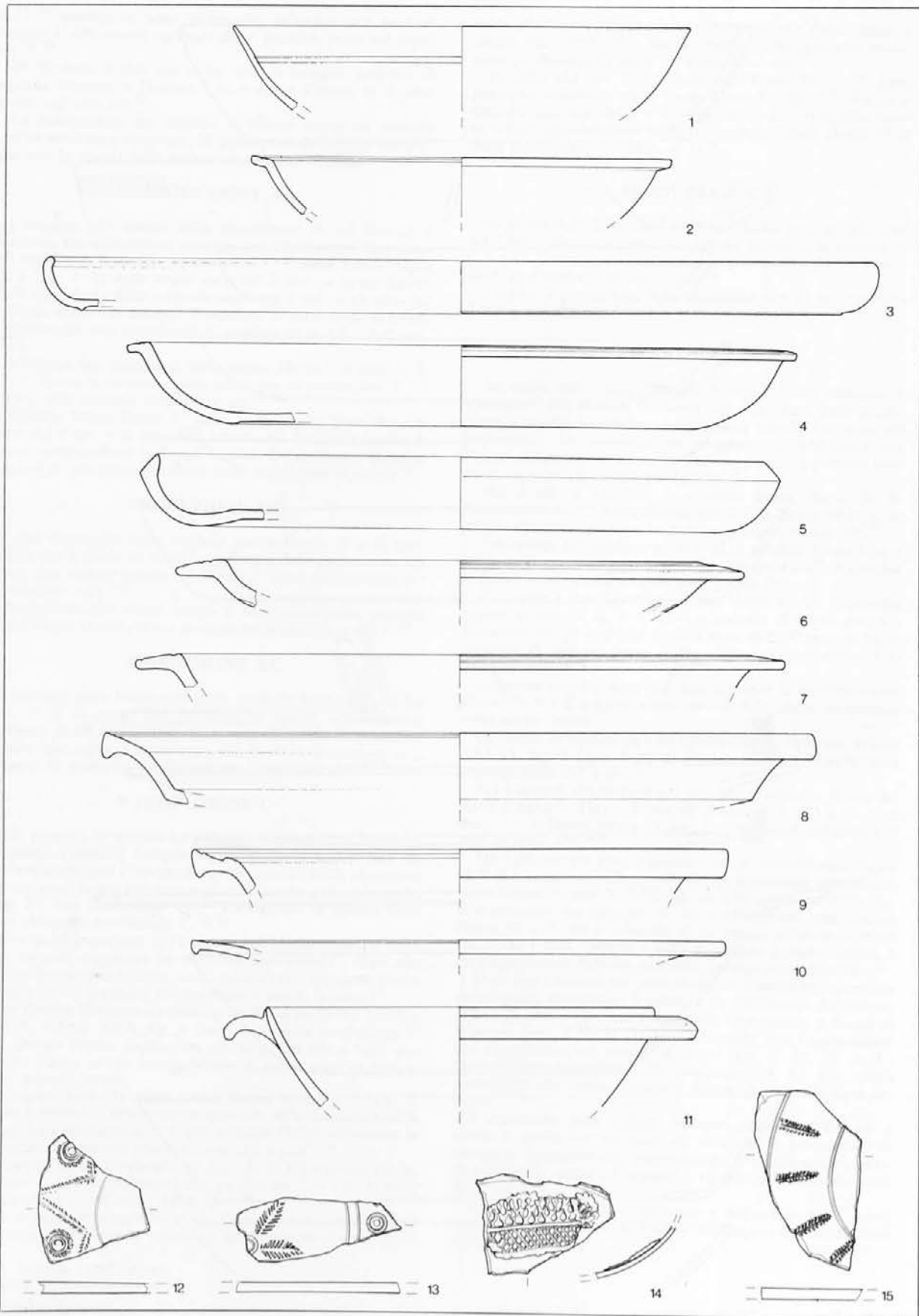
L'articolo anche se temporaneo e col tempo lo si dovrà completare, ci da un'immagine dell'importo della sigillata africana ad Emona.

T. 1: Emona, afriška sigilata. M. 1:3.

Tav. 1: Emona, sigillata africana. 1:3.

T. 2: Emona, afriška sigilata. M. 1:3.

Tav. 2: Emona, sigillata africana. 1:3.

Note on the diffusion of swastika fibulae with horse-head decorations in the Late Roman Period

Maurizio BUORA

Izveček

Avtor obravnava tipologijo in razprostranjenost fibul v obliki svastike s konjskimi glavicami. En primerek je bil najden med zaščitnimi izkopavanji na Gradu v Vidmu leta 1987. Razširjene so od Dacije, Mezije, Dardanije, Panonije in vzhodnega Norika do severovzhodnih meja Italije, največ primerkov pa poznamo iz antičnih Burgen (Novi Banovci). Nekaj jih izvira iz rimskih taborov; datirane so v 3. in 4. st. n. š.

A swastika fibula with four horse-heads (*pl. 1: 1*) was found near a house dating from the late 3rd or early 4th century A.D. and the end of the 6th or the early 7th century¹ in 1987, during an emergency excavation on the Udine castle hill. The fibula was found in soil, which had frequently been disturbed in the past, as it was part of a burial ground, which was continuously used from the 7th century to the start of the 19th century. The fibula was located in a discharge pit adjoining the house, containing material, which could be dated to the second half of the 6th century.

On its back the bronze fibula, measuring 3,9 x 3,9 cm, still has an attachment for the clip and part of the clasp tip. The front of the fibula displays the four horse heads and punched concentric ring decoration of clear Roman origin.

The excavations showed that the site continued to be inhabited by local Roman people even after the Lombard invasion (568 A.D.). Although part of the material in the pit had been damaged by the construction of foundations in the middle of the Mediaeval Period, statistically, a high percentage of the material recovered from the site can be dated to the Late Roman Period up to the 6th century.

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE ICONOGRAPHIC MOTIF

The figures on the fibula combine two very common motifs, the swastika and the animal heads, which

Abstract

The author examines the morphology and area of diffusion of the swastika fibulae with four horse-heads: one of them was found in 1987, during an emergency excavation around the Udine castle (Italy). Their area of diffusion included Dacia, Moesia, Dardania, Pannonia, Eastern Noricum and the north-eastern border of Italy, with a concentration of examples in the city of ancient *Burgenae* (Novi Banovci). These fibulae are also present in the remains of Roman military camps and have been given a 3rd and 4th century date.

appeared in different times and places and blend here in a manner not dissimilar to Celtic and Germanic art motifs.

"Appliques" with the same swastika arrangement and horse heads have been found in the 5th and 4th centuries B.C., that is belonging to the Negau horizon, e. g., in grave 33, barrow 5 in Dolenjske Toplice (*pl. 2: 3*)² or in the first part of the 4th century B.C. in some princely tombs in the Balkan Peninsula, including the one in Peretu, in Rumania (*pl. 2: 1*).³

In the high and middle imperial period, fibulae of Almgren 234 and 235 form were common among Germanic people. The curved arms end in groups of rosettes, which could be interpreted as stylized heads. The arms could be free, as in a specimen dating from the 3rd or 4th century from the princely necropolis of Häven, in former East Germany,⁴ or connected by metal bars forming a round frame, as in a specimen found in Nestegögaard, in Zealand, kept in the National Museum, in Copenhagen.⁵ It is not difficult to see in this motif the direct antecedent of the *triquetra*, or the decoration with three animal heads radiating from a single centre, which adorns some shield umbos from the Lombard period. About ten such specimens, exclusively Italian, and dating to the 7th century A.D. have been identified.⁶

A decorative motif similar to the *triquetra*, formed by three stylized animal heads with curved necks inside a circle, occurs on an ornamental bronze disk found among the objects in a girl's grave, No. 15, in the nobles' necropolis of Friedberg, used around the middle of the 7th century by an Alemannic family (*pl.*

2: 5).⁷ Closely related to these ornaments, but at the same time similar to our fibulae, are some disks in the Budapest Museum belonging to the Avar culture (*pl. 2: 6,7*).⁸

The importance held by the horse in the ancient world is well known. The representation of this important animal has its own tradition in different fields. The head of Bucephalus, the war horse of Alexander the Great, is shown on Seleucid coins,⁹ and this motif was transmitted in the 3rd century B.C. to Roman-Campanian coinage.¹⁰ The same motif is found later in gem carving (four gems in the Aquileia museum are carved with a horse head turned to the right).¹¹ Turned in the same manner to the right, the horse head is also found on the disk of a few lamps, perhaps from Pollentia's workshops.¹²

TYPE AND DIFFUSION OF HORSE-HEAD SWASTIKA FIBULAE

The horse-head swastika fibulae have been considered together with the fibulae of the type with arms bent at right angles. The horse-head fibulae, in particular, belong to type Almgren 232 as is shown in a specimen from Rumania. The taste for these decorations is clearly evident in the Late Roman Period, when animal representations as well as fibulae of geometrical shape were appreciated.

The specimens, so far known, bear a certain resemblance to each other in both form and dimensions, which are nearly constant.

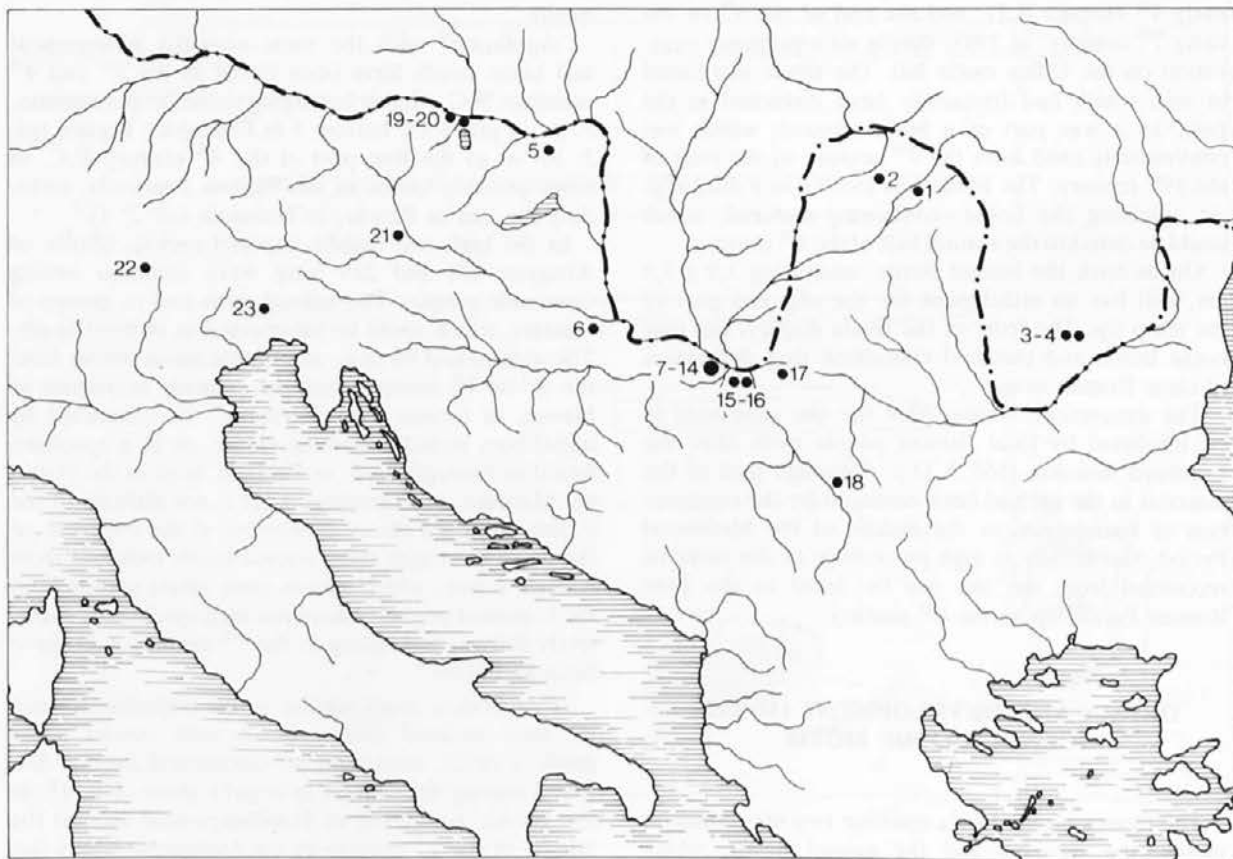
The authors who have studied these specimens have pointed out the Balkan origin of this type of fibulae. As can be seen in the catalogue of finds given in the appendix, their area of diffusion included Dacia, Moesia, Dardania, Pannonia, Eastern Noricum and, to a much lesser extent, Italy (close to its border with Pannonia and Noricum and very near to the Rhaetian border). Related forms and no examples from our group seem to have been prevalent in Germany. We refer to the fibula numbered 1058 from Saalburg (*pl. 1: 9*) which has a single nut eye at the centre and has substantially different heads.¹³

A concentration of examples, so similar to each other as to justify the assumption of a local production centre, has been found in the area of Novi Banovci (the ancient *Burgenae*) which is at the centre of the area of diffusion of these fibulae (*pl. 1: 2-7*). Other finds were made in neighbouring areas, showing their gradual spread outward (*fig. 1*). Small variations in the motif can be seen in fibulae from other places. For example, in the shape of the ears or in the outline of the horse head.

Unfortunately, in most cases it appears that the fibulae of this type belong to old finds or lack a suitable context. The chronological terms have been listed above for the fibula from the Udine excavation.

Fig. 1: Map of diffusion of swastika fibulae with horse-head decorations.

Sl. 1: Razprostranjenost fibul v obliki svastike s konjskimi glavicami.

The fibula from Tisens-St. Hyppolit comes from a site, from which much material of the Late Roman Period and the 6th century has been excavated, and which was inhabited by a Roman population, as was the hill on which the Udine castle now stands. The fibulae from Cristești in Transylvania and from Beograd-Kalemegdan, Gornji grad were found in the remains of Roman military camps.¹⁴ The fibula from Dragovita near Niš has been given a 4th century date.

We can also say that these fibulae are widely present in Dacia and along the middle and lower Danube, and

only exceptionally do they appear on the borders of Italian territory.

Perhaps it is possible to relate this fact to the presence of troops originating in Dacia, Moesia and Dardania and moving to Aquileia, attested by several inscriptions. Some funeral monuments in Aquileia of soldiers originating in these areas have been dated to the Tetrarchy.¹⁵

* * *

I am grateful to Mr. Dragan Božič for the assistance.

LIST OF FINDS

Rumania

1. Cristești, Transylvania. – Pârvan 1982, 205, fig. 255.
2. Transylvania. Museum Cluj. – Almgren 1923, 104, pl. 10: 232.
- 3, 4. National Museum, Bucharest. Inv. No. 0972 and 0973. – D. Popescu, *Dacia* 9-10, 1941-1944, 500, fig. 9: 96, 97.

Hungary

5. Szöny (*Brigetio*). Hungarian National Museum, Budapest. Inv. No. 4.1933.53. – J. Hampel, *Arch. ért.* 13, 1893, 451, fig. 5; Almgren 1923, 104.

Croatia

6. Osijek (*Mursa*). Muzej Slavonije, Osijek. – Vinski 1968, 132, pl. 8: 41.

Serbia

7. Novi Banovci (*Burgenae*). Arheološki muzej, Zagreb. – Vinski 1968, 132, pl. 8: 42a.
8. Novi Banovci (*Burgenae*). Arheološki muzej, Zagreb. – Vinski 1968, 132, pl. 8: 42b.
9. Novi Banovci (*Burgenae*). Arheološki muzej, Zagreb. – Vinski 1968, 132, pl. 8: 42c.
10. Novi Banovci (*Burgenae*). Arheološki muzej, Zagreb. – Vinski 1968, 132, pl. 8: 42d.
11. Novi Banovci (*Burgenae*). Narodni muzej, Beograd. Inv. No. 1138. – Vinski 1968, 132, pl. 8: 42e; Trbuhović 1988, 155, No. 2, fig. 4.
12. Novi Banovci (*Burgenae*). Narodni muzej, Beograd. Inv. No. 1139. – Vinski 1968, 132, pl. 8: 42f; Trbuhović 1988, 155, No. 1, fig. 1.

13. Novi Banovci (*Burgenae*). Narodni muzej, Beograd. Inv. No. 1142. – Trbuhović 1988, 155, No. 3, fig. 5.
14. Novi Banovci (*Burgenae*). Narodni muzej, Beograd. Inv. No. 1143. – Trbuhović 1988, 155, No. 4, fig. 2.
15. Beograd-Kalemegdan, Gornji grad (*Singidunum*). Muzej grada Beograda, Beograd. Dated 4th century. – Bojović 1983, 139, pl. 30: 290.
16. Beograd-Kalemegdan, Donji grad (*Singidunum*). Muzej grada Beograda, Beograd. Dated 4th-5th century. – M. Bajalović-Hadži-Pešić, *Srednjovekovnom Beogradu u pohode* (1977) cat. No. 1.
17. Kostolac (*Viminacium*). – Bojović 1983, 67.
18. Dragovita by Niš. Narodni muzej, Niš. Inv. No. 180/SV. Dated 4th century. – Jovanović 1978, 69, cat. No. 91, fig. 145.

Austria

19. *Carnuntum*. Private collection. – J. Matouschek, H. Nowak, *Röm. Österr.* 9/10, 1981/1982, 168, fig. 53 on the p. 182, pl. 15: 53.
20. *Carnuntum*. Private collection. – Matouschek, Nowak 1986, 201, fig. 29 on the p. 221.
21. Leibnitz (*Flavia Solva*). Landesmuseum Joanneum, Graz. – Matouschek, Nowak 1986, 201.

Italy

22. Tisens-St. Hyppolit. – V. Bierbrauer, in: *Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum*, Nationes 5 (1985) 29, fig. 9: 7; id., *Arch. Korrb.* 15, 1985, 509, fig. 8: 1; id. 1986, 262, fig. 9: 1.
23. Udine-Castle hill. Diggings 1987. – G. Bergamini, M. Buora, *Il Castello di Udine* (1990) 23, fig. s. n.

ALMGREN, O. 1923, *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provincialrömischen und südrußischen Formen*. – Mannusbibliothek 32, Leipzig.

BIERBRAUER, V. 1986, »Castras« altomedievali nel territorio alpino centrale e orientale: impianti difensivi germanici, o insediamenti romani? Un contributo alla storia della continuità. – In: *Romani e Germani nell'arco alpino (secoli VI-VIII)*, 249–276, Bologna.

BÖHME, A. 1972, Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel. – *Saalb. Jb.* 29, 5–112.

BOJOVIĆ, D. 1983, *Rimske fibule Singidunuma*. – Beograd.

BUORA, M. 1987, Udine – Scavi sul colle del castello. – *Aquil. Nos.* 58, 335–340.

CHRISTLEIN, R. 1978, Friedberg (Ldk. Aichach-Friedberg). – *Zschr. hist. Ver. Schwaben* 72, 55–57.

CRAWFORD, M. 1983, *Roman Republican Coinage*. – Cambridge.

EGGERS, H. J. 1965, L'arte dei Germani nell'età del ferro. – In: *Arte barbarica*, 9–97, Milano.

GUALANDI GENITO, M. C. 1986, *Le lucerne antiche del Trentino*. – Trento.

JOVANOVIĆ, A. 1978, *Nakit u rimskoj Dardaniji*. – Diss. et Monogr. 21, Beograd.

KEILING, H. 1989, Häven. – In: *Archäologie in der Deutschen Demokratischen Republik*, 526–527, Stuttgart.

KROMER, K. 1960, Zierstücke östlicher Herkunft aus drei Gräbern in Slowenien. – *Situla* 1, 111–117.

KRÜGER, B. 1989, Germanische Kulturen und Stämme des 3.–6. Jh. und die Völkerwanderung. – In: *Archäologie in der Deutschen Demokratischen Republik*, 209–219, Stuttgart.

MATOUSCHEK, J. and H. NOWAK 1986, Unpublizierte Tierfibeln und Fibeln mit themiomorphen Gestaltungselementen aus österreichischen Privatsammlungen. – *Röm. Österr.* 13/14, 101–222.

- MENGHIN, W. 1977, *Il materiale gotico e longobardo del Museo nazionale germanico di Norimberga proveniente dall'Italia*. — Firenze.
- MOSCALU, E. 1989, Das thrako-getische Fürstengrab von Peretu in Rumänien. — *Ber. Röm. Germ. Komm.* 70, 129–190.
- PÄRVAN, V. 1982, *Getica o protoistorie a Daciei*. — București.
- REBECCHI, F. 1976, Le stele di età tetrarchica al Museo di Aquileia. Documenti tardo-antichi per la storia della città. — *Aquil. Nos.* 47, 65–142.
- SENA CHIESA, G. 1968, *Gemme del Museo di Aquileia*. — Aquileia.
- TERŽAN, B. 1976, Certoška fibula. — *Arh. vest.* 27, 317–443.
- TRBUHOVIĆ, L. 1988, Neki nalazi iz Podunavlja u kasnoantičkoj zbirci Narodnog muzeja. — *Zbor. Nar. muz. Beog.* 13/1, 155–163.
- VINSKI, Z. 1968, Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji. — *Vjes. Arh. muz. Zag.* 3, 103–166.
- ¹ Buora 1987, 335–340.
- ² Kromer 1960, 113, fig. 1: 5; Teržan 1976, 402, pl. 38: 2.3.
- ³ Moscalu 1989, 172–173 with list of finds and previous bibliography.
- ⁴ Keiling 1989; Krüger 1989, 216.
- ⁵ Eggers 1965, 48 and plate on p. 51.
- ⁶ Menghin 1977, 23 ff.
- ⁷ Christlein 1978, 55–57.
- ⁸ Information courtesy of Dr. M. Nagy, with sincere thanks.
- ⁹ The horse head appears on coins of Seleucus I (a. 312–280 B.C.), Seleucus II (246–226 B.C.), Antiochus III (222–187 B.C.), Seleucus IV (176–175 B.C.) and Demetrius I (162–150 B.C.).
- ¹⁰ It is found, for example, on a didrachma struck in Metapontum between 280 and 276 B.C. (Crawford 1983, 13/1), on a *lira* struck in Rome shortly before 269 B.C. (Crawford 1983, 17/1), on a *triens* from the same mint dated between 275 and 270 B.C. (Crawford 1983, 18/3) and on a Roman *lira* struck between 241 and 235 B.C. (Crawford 1983, 25/3).
- ¹¹ Sena Chiesa 1968, 352–353.
- ¹² Gualandi Genito 1986, 130–131, Nos. 29, 30.
- ¹³ Böhme 1972, 108, No. 1058, pl. 27.
- ¹⁴ Pärvan 1982, 205, fig. 255; Bojović 1983, 139, pl. 30: 290.
- ¹⁵ Rebecchi 1976, 65–142.

K razprostranjenosti poznorimskih fibul v obliki svastike s konjskimi glavicami

Povzetek

Odkritje fibule v obliki svastike s konjskimi glavicami med izkopavanji na Gradu v Vidmu (*t. I: 1*)¹ predstavlja priložnost za ponovno preučitev takih fibul.

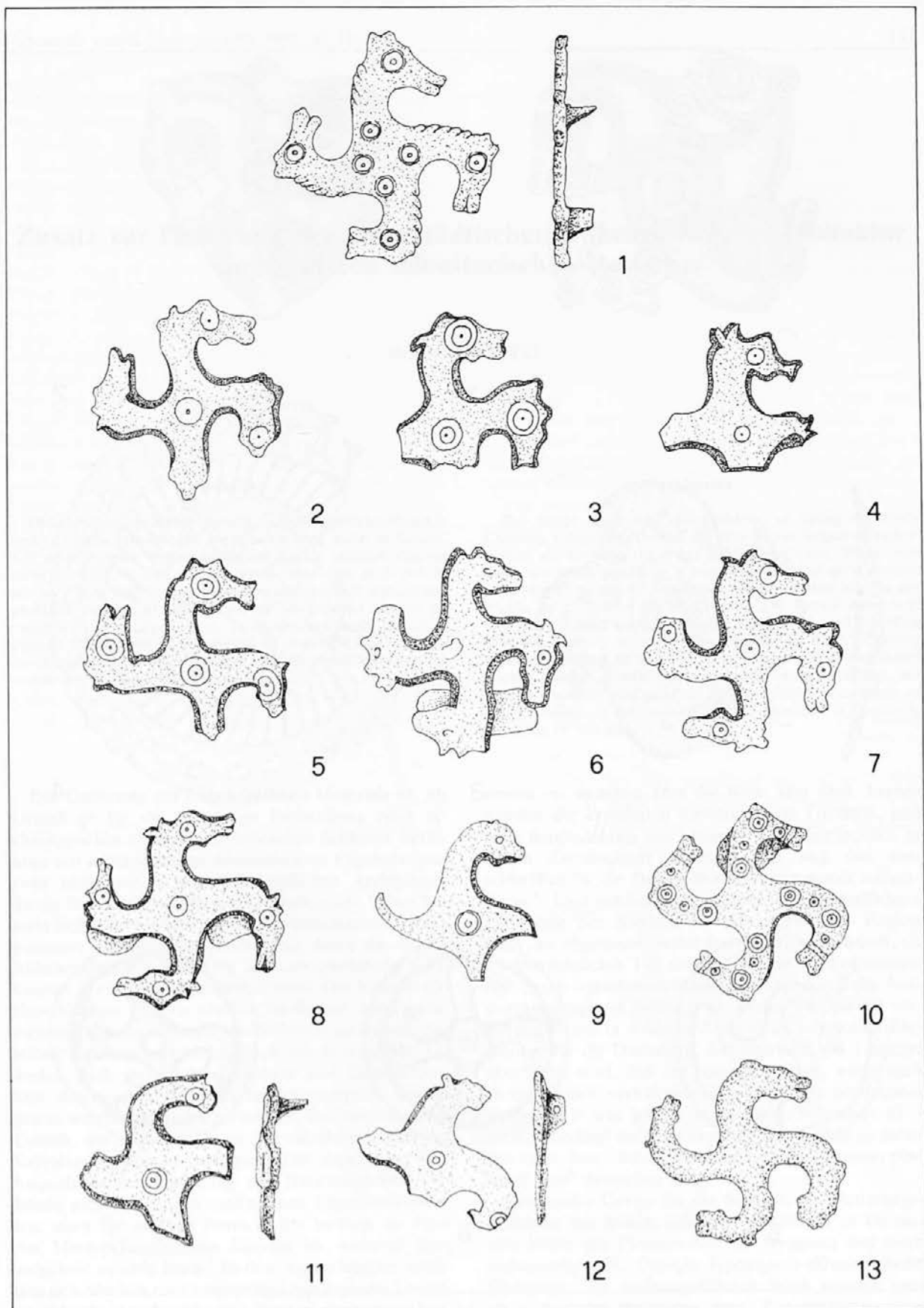
Tovrstne fibule združujejo dva zelo običajna motiva, ki se pojavljata v različnih dobah in na različnih območjih. Motiv svastike z živalskimi glavicami je znan že v prazgodovini, npr. na aplikah iz groba 33 gomile 5 iz Dolenjskih Toplic (*t. 2: 3*)² ali onih iz Peretu v Romuniji (*t. 2: 1*)³ v poznorimskem obdobju pa npr. v nekdanji Vzhodni Nemčiji⁴ ali na Danskem.⁵ V 7. st. najdemo podoben motiv trojnega zavojka z živalskimi glavicami na langobardskodobnih predmetih v Italiji,⁶ pa tudi v alamanskem okolju (*t. 2: 5*).⁷ Pri Avarih (*t. 2: 6,7*)⁸ pa srečamo prav motiv svastike z živalskimi glavicami. Tudi upodobitve konjske glave so pogoste. Nahajajo se na helenističnih⁹ in rimsko-kampanijskih¹⁰ novcih, na rimskih gemah¹¹

in na italskih oljenkah.¹²

Prostor razprostranjenosti obravnavanih fibul (tip Almgren 232) obsega Dacijo, Mezijo, Dardanijo, Panonijo, vzhodni Norik in severovzhodno obrobje Italije (*sl. I*). Iz Saalburga je znan primerček, ki se od drugih delno razlikuje (*t. I: 9*).¹³ V središču obširnega prostora razprostranjenosti se nahajajo Burgene (Novi Banovci), od koder izvira največ primerkov (*t. I: 2–7*).

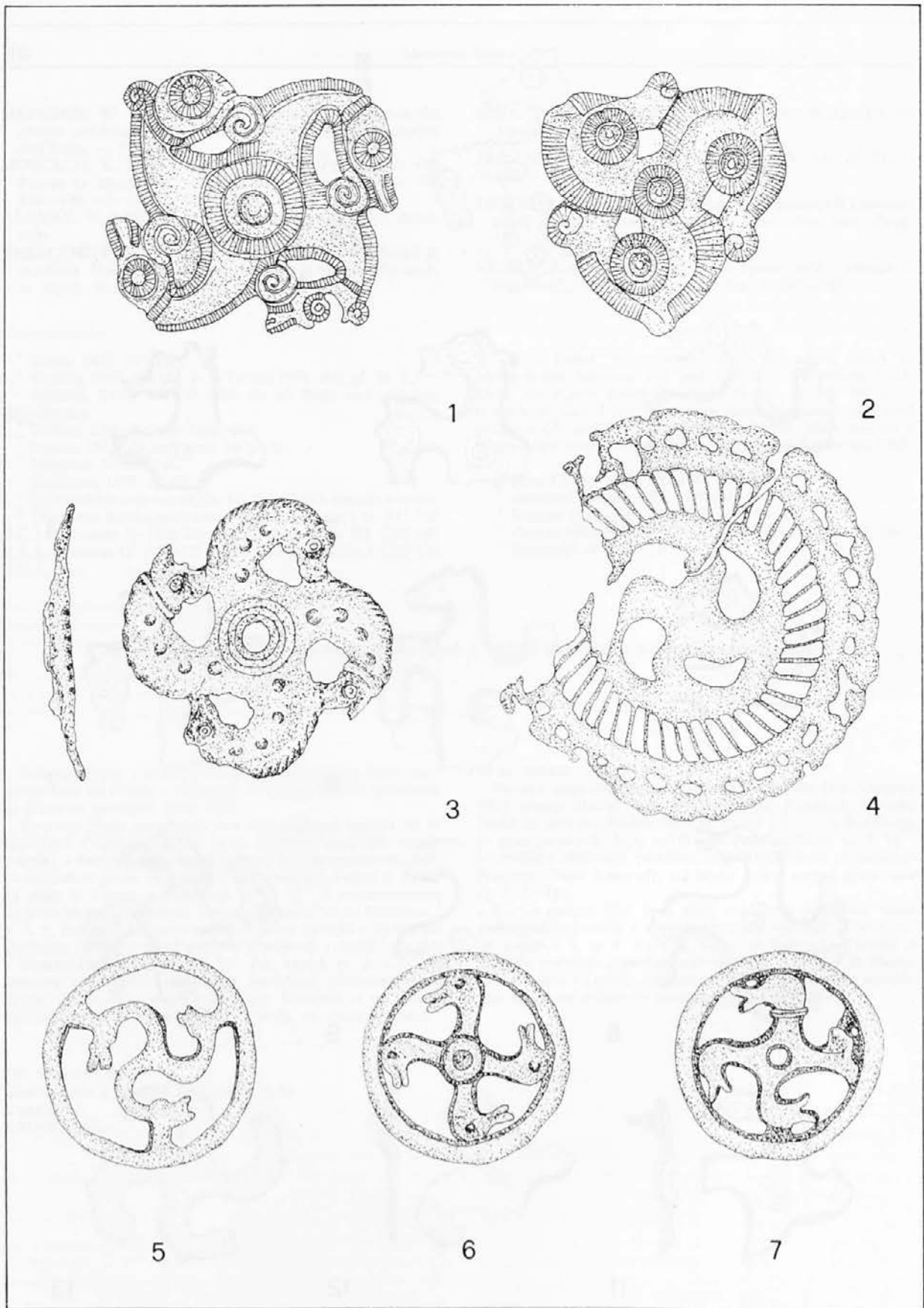
Ker je večina fibul brez ožjih najdiščnih podatkov, samo prisotnost nekaterih v rimskih taborih¹⁴ omogoča domnevo, da sodijo v 3. in 4. st. n. š. Fibuli iz Vidma in Tisensa je mogoče povezati s prisotnostjo vojaških oddelkov iz Mezije in Dardanije v Ogleju, ki jo zlasti v obdobju tetrarhije izpričujejo napisi na nekaterih tamkajšnjih nagrobnikih.¹⁵

Dr. Maurizio Buora
Civici Musei e Gallerie di Storia e Arte
Castello
I-33100 Udine

Pl. 1: 1 Udine-Castle; 2-7 Novi Banovci (re-designed from Vinski 1968); 8 Osijek (re-designed from Vinski 1968); 9 Saalburg (re-designed from Böhme 1972); 10 Tisens-St. Hyppolit (re-designed from Bierbrauer 1986); 11 Carnuntum (re-designed from Matouschek, Nowak 1986); 12 Beograd-Kalemegdan, Gornji grad (re-designed from Bojović 1983); 13 Dragovita by Niš (re-designed from Jovanović 1978). Scale 1-9,11-13 = 1:1; 10 without scale.

T. 1: 1 Udine-Castello; 2-7 Novi Banovci; 8 Osijek; 9 Saalburg; 10 Tisens-St. Hyppolit; 11 Carnuntum; 12 Beograd-Kalemegdan, Gornji grad; 13 Dragovita pri Nišu. M. 1-9,11-13 = 1:1; 10 brez merila.

Pl. 2: 1,2 Appliques of the princely tomb in Peretu (re-designed from Moscalu 1989); 3 Applique in tomb 33 of burial mound No. 5 in Dolenjske Toplice (re-designed from Teržan 1976); 4 Applique in Niš Museum (re-designed from Jovanović 1978); 5 »Zierscheibe« in the Alemannic tomb from Friedberg (re-designed from Christlein 1978); 6,7 Elements of application from Avar necropolis (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, courtesy M. Nagy). Scale 1,2 = 2:3; 3 = 1:1; 4 = 3:4; 5-7 without scale.

T. 2: 1,2 apliki iz knežjega groba v Peretu; 3 aplika iz groba 33 gomile 5 iz Dolenjskih Toplic; 4 aplika iz Narodnega muzeja v Nišu; 5 »okrasna plošča« iz alamanskega groba iz Friedberga; 6,7 apliki z avarskega grobišča. M. 1,2 = 2:3; 3 = 1:1; 4 = 3:4; 5-7 brez merila.

Zusatz zur Datierung der außerstädtischen frühchristlichen Architektur des breiteren salonitanischen Bereiches

Branka MIGOTTI

Izveček

Obdelano je vprašanje datacije vaških zgodnjekrščanskih cerkva v delu salonitanske metropolije med Krko in Cetino. Ker se te zgradbe najpogosteje umeščajo v preširok časovni okvir (5. ali 6. st.) ali pa zelo pozno, v sredino in 2. pol. 6. st., so v delu naštetih teoretično-formalni, pa tudi materialno-praktični razlogi, ki nakazujejo, da so verjetno nastale po večini v 5. ali v 1. pol. 6. st. Te zgodnjekrščanske cerkve so pozneje spreminjali, jih dograjevali ali obnavljali njihovo opremo, zaradi česar so bile - pogosto na podlagi posameznih prvin - datirane preširoko ali prepozno.

Die Datierung des frühchristlichen Materials ist, als Grundlage für die endgültige Feststellung eines archäologischen Ganzen, ein besonders delikates Verfahren mit nicht selten problematischem Ergebnis, und zwar nicht nur in der frühchristlichen Archäologie dieses Bereiches, sondern auch andernorts.¹ Dies bezieht sich insbesondere auf die Architekturreste, deren genauere Datierung in erster Linie durch die in den frühchristlichen Lokalisationen fast unvermeidliche Kontinuität der Kultstelle erschwert wird. Die frühchristlichen Kirchen wurden nämlich häufig auf den Fundamenten bzw. im Rahmen der früheren antiken Architektur errichtet und nachträglich wurde manches, zuweilen auch mehrmals, umgebaut und hinzugebaut, bzw. den neueren Kultbedürfnissen angepaßt, weswegen es außerordentlich schwierig ist, ihre ursprüngliche Gestalt, wie auch die Dauer der einzelnen Typen der Sakralarchitektur zu verfolgen.² Das angeführte Globalproblem der Datierung der frühchristlichen Gebäude gilt, bei einigen zusätzlichen Eigentümlichkeiten, auch für unseren Bereich, der bedingt als Ager des Metropolenzentrums Salonas im weiteren Sinn aufgefaßt werden kann.³ In den Agergebäuden zeichnen sich nämlich eine ausgeprägte typologische Unausgeglichenheit und zahlreiche Besonderheiten im Verhältnis zum Agerkern ab, was die Datierung anhand von Analogien zu den Stadtkirchen erschwert, die nicht einmal selbst gründlich und zur Gänze erforscht sind.⁴ Anstatt »reiner« Typen überwiegen im Ager unterschiedliche Varianten komplexer Bauformen,

Abstract

The article deals with the problems of dating the Early Christian village churches in the area of the Salonitan metropolitan see between the rivers Krka and Cetina. These buildings are often placed in a too broad chronological period, from the 5th to the 6th Centuries, or even rather late, in the middle or 2nd half of the 6th Century. The formal theoretical and the practical material reasons are enumerated, showing that the majority were probably founded in the 5th Century or in the 1st half of the 6th Century. The above mentioned Early Christian churches generally underwent alteration, additional building and renewal of furnishing, as a result of which, dating, on the basis of isolated elements, is frequently too wide or too late.

wovon im weiteren Text die Rede sein wird. Ferner wurden die erwähnten Gebäude zum Großteil, und zwar hauptsächlich nur beiläufig und oberflächlich in einem Zeitabschnitt erforscht, der sich fast ausschließlich für die Denkmäler der Vorromanik interessierte.⁵ Und schließlich erschwert die gründlichere Datierung der Kirchen in der angeführten Region auch der allgemeine Stand ihrer (Un)erforschtheit, da ein beträchtlicher Teil der frühchristlichen Lokationen erst durch irgendeinen Mauerzug oder durch ein Ausstattungsfragment bezeugt ist. Dabei werden die verzierten Steine in solchem Ausmaß zu wertvollen Elementen für die Datierung, daß bisweilen die Tatsache übersehen wird, daß ein einziges solches, wenn auch chronologisch verhältnismäßig verlässlich bestimmtes Fragment - was jedoch eine wahre Seltenheit ist - nicht unbedingt auch das eigentliche Gebäude so datieren kann, bzw. daß es bestenfalls einen Terminus post quem non⁶ darstellen kann.

Ein solides Gerüst für das Studium des Datierungsproblems der frühchristlichen Architektur in Dalmatien bietet die Pionierarbeit E. Dyggves, und noch insbesondere N. Cambis typologisch-chronologische Übersicht.⁷ Im zweitangeführten Werk werden zwei chronologische Parameter bzw. Zeitabschnitte einer intensiveren Bautätigkeit unterschieden: 1. das Apogäum der salonitanischen Kirche am Beginn des 5. Jh., und 2. die zweite und letzte Welle der Blütezeit im Rahmen der antiken Zivilisation unmittelbar nach Justinians Wiedererneuerung, also in der Mitte und

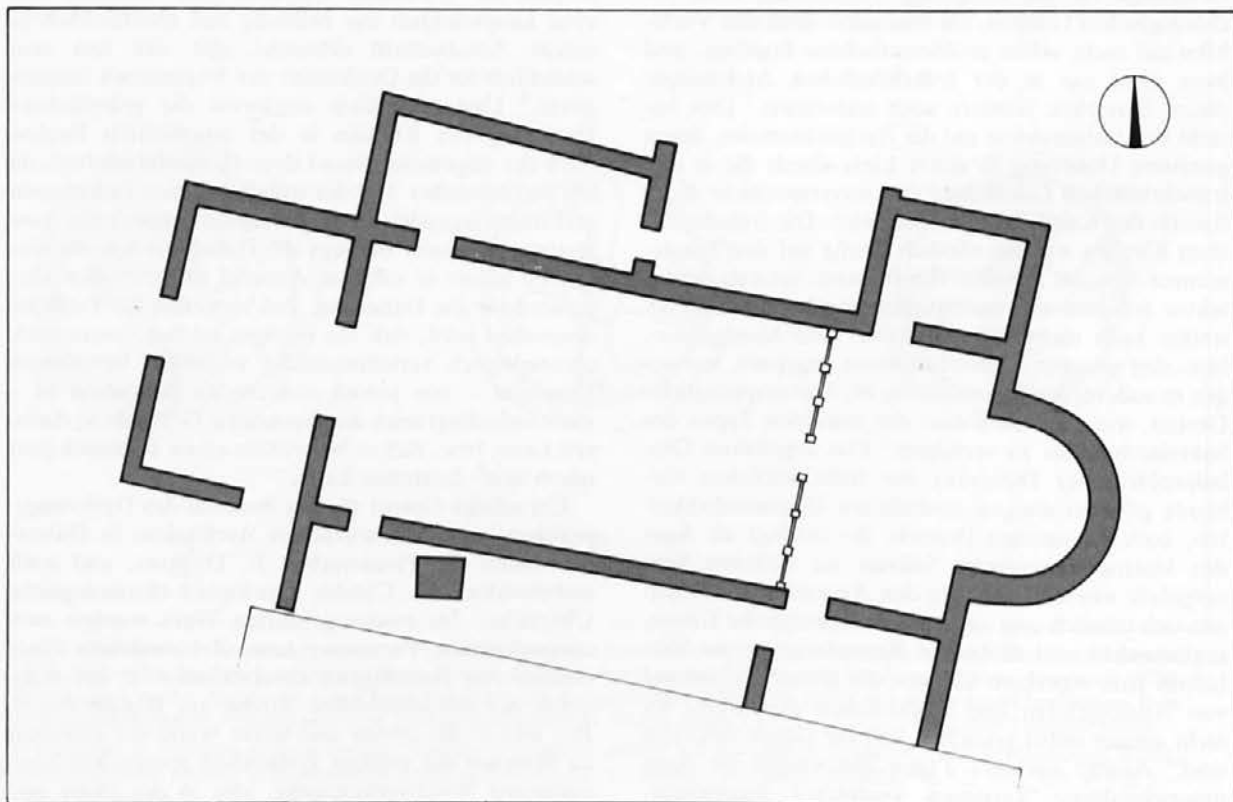
zweiten Hälfte des 6. Jh.⁸ Indessen dürfte auch die Zeitspanne seit Ende des 5. und die erste Hälfte des 6. Jh. nicht übersehen werden, in Dalmatien charakterisiert durch die ostgotische Herrschaft (490–535), da sich aus den Quellen ersuchen läßt, daß dies im allgemeinen eine Zeit der friedlichen und vernünftigen Regierung Theoderichs war sowie eines allseitigen Fortschritts und intensiverer Bautätigkeit.⁹ Dabei ist die Rede ausschließlich über den gotischen Horizont im politischen Sinn, da weder bei uns noch anderswo irgendwelche typologische, der Sakralarchitektur eigentümliche, von den Goten errichtete oder genutzte Objekte ersichtlich sind, wie übrigens auch die arianische Liturgie hauptsächlich mit der orthodoxen identisch ist.¹⁰

Bei der Erörterung der Probleme der frühchristlichen Agerarchitektur unseres Bereiches datieren sie die Autoren sehr selten in einen präzisen Zeitabschnitt vor dem Justinian-Horizont.¹¹ Viel häufiger bewegt sich die Datierung in der breiten Zeitspanne des 5. und 6. Jh., dennoch wird, insbesondere in Werken synthetischer Natur, die Agerarchitektur zur Gänze der Justinianzeit zugeschrieben.¹² Interessanterweise neigten doch die einzelnen Autoren in ihren vorherigen Werken eher zu einer etwas früheren Datierung.¹³ Weil der vorjustinianische Horizont als Zeitabschnitt überwiegender Bautätigkeit im salonitanischen Ager realer scheint, werde ich in der vorliegenden Arbeit versuchen, jene Einzelheiten der frühchristlichen Gebäude und des Kunsterbes auszuscheiden und hervor-

zuheben, die darauf hinweisen, hoffend, daß sie gleichzeitig zumindest bis zu einem gewissen Grad zur Aufklärung des Problems der zu weit gespannten Datierung ins 5. oder 6. Jh. beitragen könnte. Der globalen Verknüpfung der sich außerhalb der Stadt befindenden Kirchen mit Justinians Tätigkeit widersetzt sich eine Reihe formal-theoretischer, wie auch materiell-praktischer Gründe. Zum ersten erinnern wir daran, daß überall im Westen, in den östlichen Gegenden aber noch früher, die Christianisierung der Dorfgemeinden spätestens Ende des 5. Jh. durchgeführt war, während nur die abgelegensten Orte oder aber jene, in denen eine überwiegend heidnische Einstellung durch spezifische Ursachen erhalten blieb, der Missionskampagne Justinians unterworfen sein mußten.¹⁴ Daß auch in unseren Regionen am Beginn des 6. Jh. die Entwicklung der Dorfgemeinden Fortschritte machte, zweifellos begleitet von der Errichtung von Kirchen, bezeugen die Akten des salonitanischen Konzils aus den Jahren 530 und 533, worin die Ausdrücke *parochia*, *plebs* und *diocesis* erwähnt werden.¹⁵ Ein gutes Beispiel des früher stattgefundenen Durchbruchs des Christentums ins Dorf stellen die mitteldalmatinischen Inseln dar, wo sich die Keime des neuen Glaubens gerade in den kontinentalen und nicht in den höher entwickelten Küstenteilen erahnen lassen.¹⁶ Ferner, in Hinblick auf den Charakter der Missionstätigkeit seitens der Kirche seit den Apostelzeiten einerseits, wie auch auf die Rolle Salonas, der Mutterstadt des Christentums in Dalmatien, scheint wirklich der

Abb. 1: Grohote auf Šolta (nach Oreb 1983). M. = 1:200.

Sl. 1: Grohote na Šolti (prema Oreb 1983).

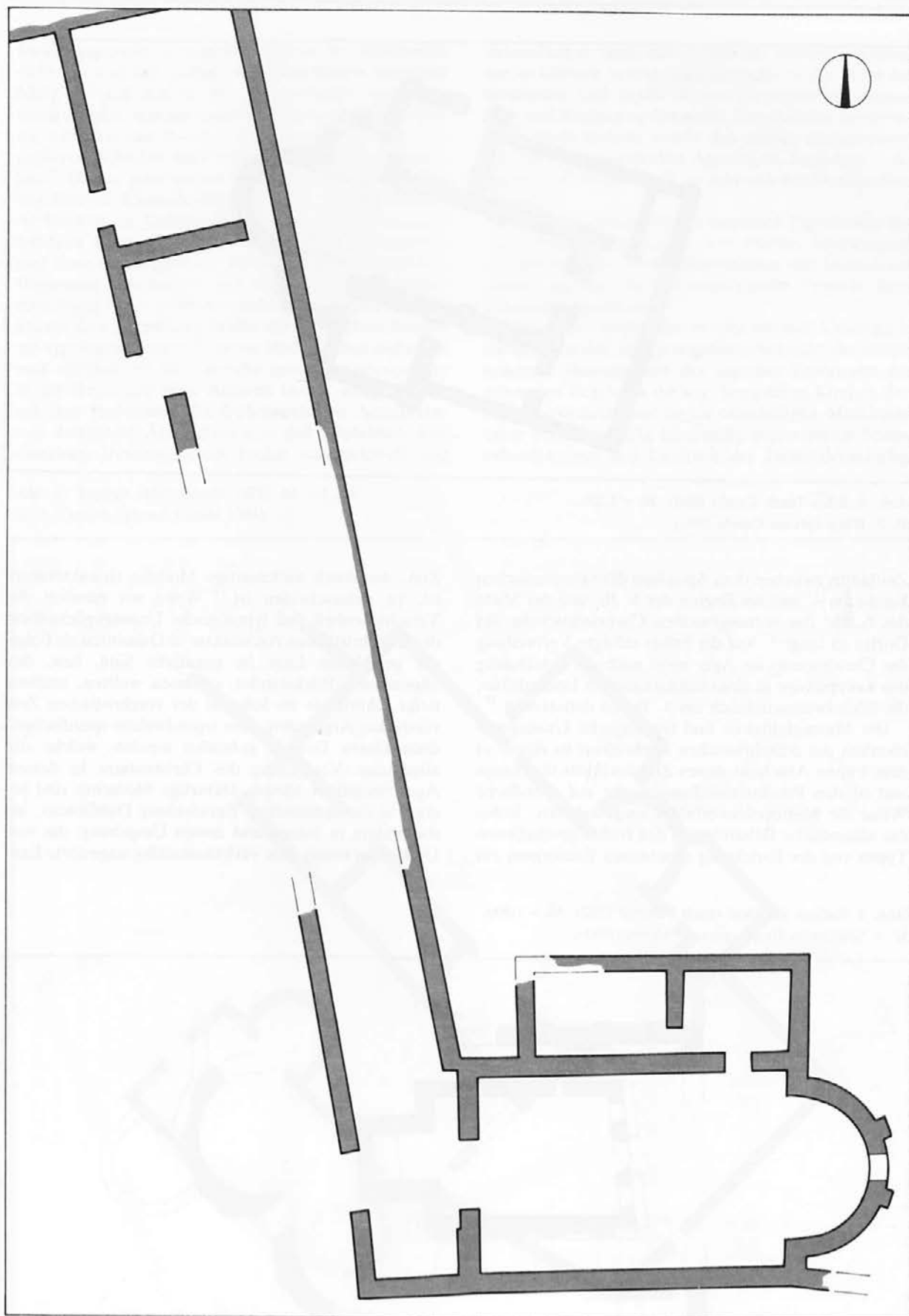

Abb. 2: Stipanska (nach Marasović 1969). M. = 1:200

Sl. 2: Stipanska (prema Marasović 1969).

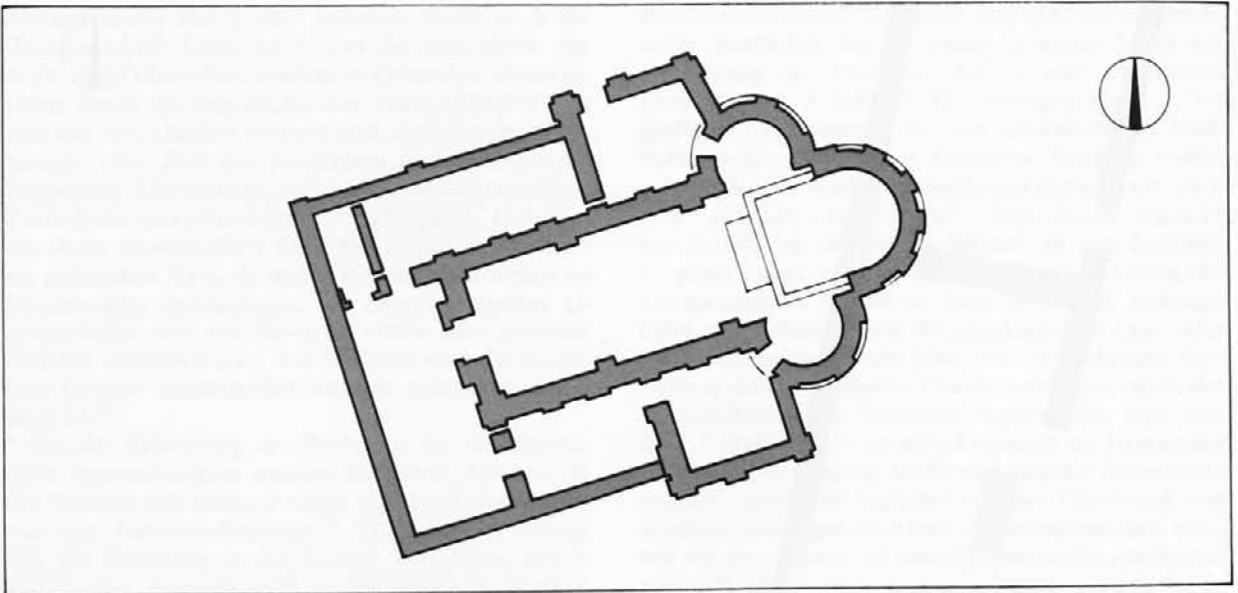

Abb. 3: Bilice (nach Cambi 1984). M. = 1:200.

Sl. 3: Bilice (prema Cambi 1984).

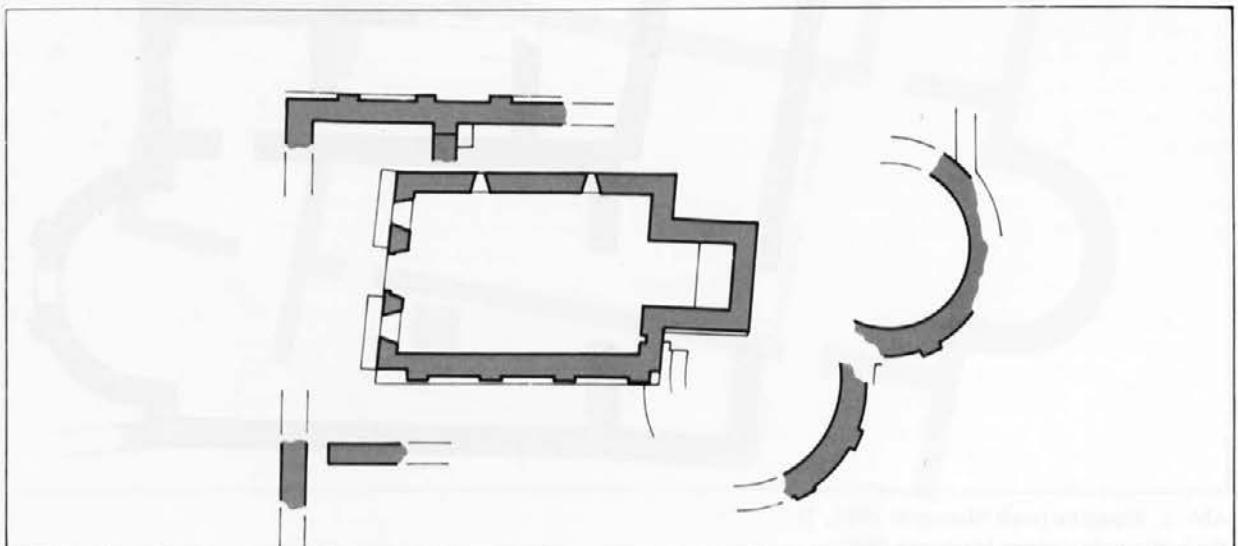
Zeithiatius zwischen dem Apogäum der salonitanischen Kirche im 4. und am Beginn der 5. Jh. und der Mitte des 6. Jh. der vorausgesetzten Christianisierung des Dorfes zu lange.¹⁷ Auf die früher erfolgte Verbreitung des Christentums im Ager weist auch die Erwähnung des Korepiskops in einer salonitanischen Inschrift hin, die höchstwahrscheinlich ins 5. Jh. zu datieren ist.¹⁸

Die Mannigfaltigkeit und typologische Unausgeglichenheit der frühchristlichen Architektur ist eigen: a) dem frühen Abschnitt dieses Zeitabschnitts überhaupt und b) den Provinzialsiedlungen, die auf spezifische Weise die Metropolen Vorbilder umgestalteten, wobei das altmodische Beharren auf den früher geschaffenen Typen von der Errichtung anachroner Bauformen zur

Zeit, die durch andersartige Modelle charakterisiert ist, zu unterscheiden ist.¹⁹ Wenn wir nämlich die Verschiedenheit und typologische Unausgeglichenheit der frühchristlichen Architektur in Dalmatien als Folge der peripheren Lage im negativen Sinn, bzw. des allgemeinen Rückstandes auffassen wollten, müßten tiefer schürfende im Substrat der vorchristlichen Zeit versteckte Argumente oder irgendwelche spezifischen, doch klaren Gründe gefunden werden, welche die allgemeine Verspätung des Christentums in dessen Ager beeinflusst hätten. Derartige Momente sind jedoch in der spätantiken Entwicklung Dalmatiens, insbesondere in Salona und dessen Umgebung, das von Diokletian weiter eine verhältnismäßig ungestörte Ent-

Abb. 4: Sutivan auf Brač (nach Fisković 1982). M. = 1:200.

Sl. 4: Sutivan na Braču (prema Fisković 1982).

wicklungsperiode durchlebte, indem es größtenteils nicht nur von den großen Migrationswellen verschont blieb, die seit dem 4. Jh. die nördlichen Gegenden beunruhigten, sondern auch von Justinians Reconquista inmitten des 6. Jh., die, wie es scheint, viel größeren Schaden und Verwüstung Italien zugefügt hat.²⁰ Daraus geht hervor, daß es realer ist, die oben angeführten Eigentümlichkeiten der frühchristlichen Architektur in Dalmatien als Folge der vorwiegend früheren Entstehung einer erheblichen Gebäudezahl und ihrer nachträglichen Adaptierung und baulichen Ergänzung aufzufassen, weil die »ad hoc« erfolgende Errichtung einer größeren Kirchenzahl in der relativ kurzen Zeit der zweiten Hälfte des 6. Jh. ohne Zweifel ein typologisch einheitlicheres Bild ergeben hätte. Es muß nämlich mit der Tatsache gerechnet werden, die in der Regel von allen Autoren betont wird, die sich mit den Problemen der frühchristlichen Architektur von Justinians Ära befassen – daß tatsächlich ihre einzelnen Besonderheiten höchst ausdrucksvoll und

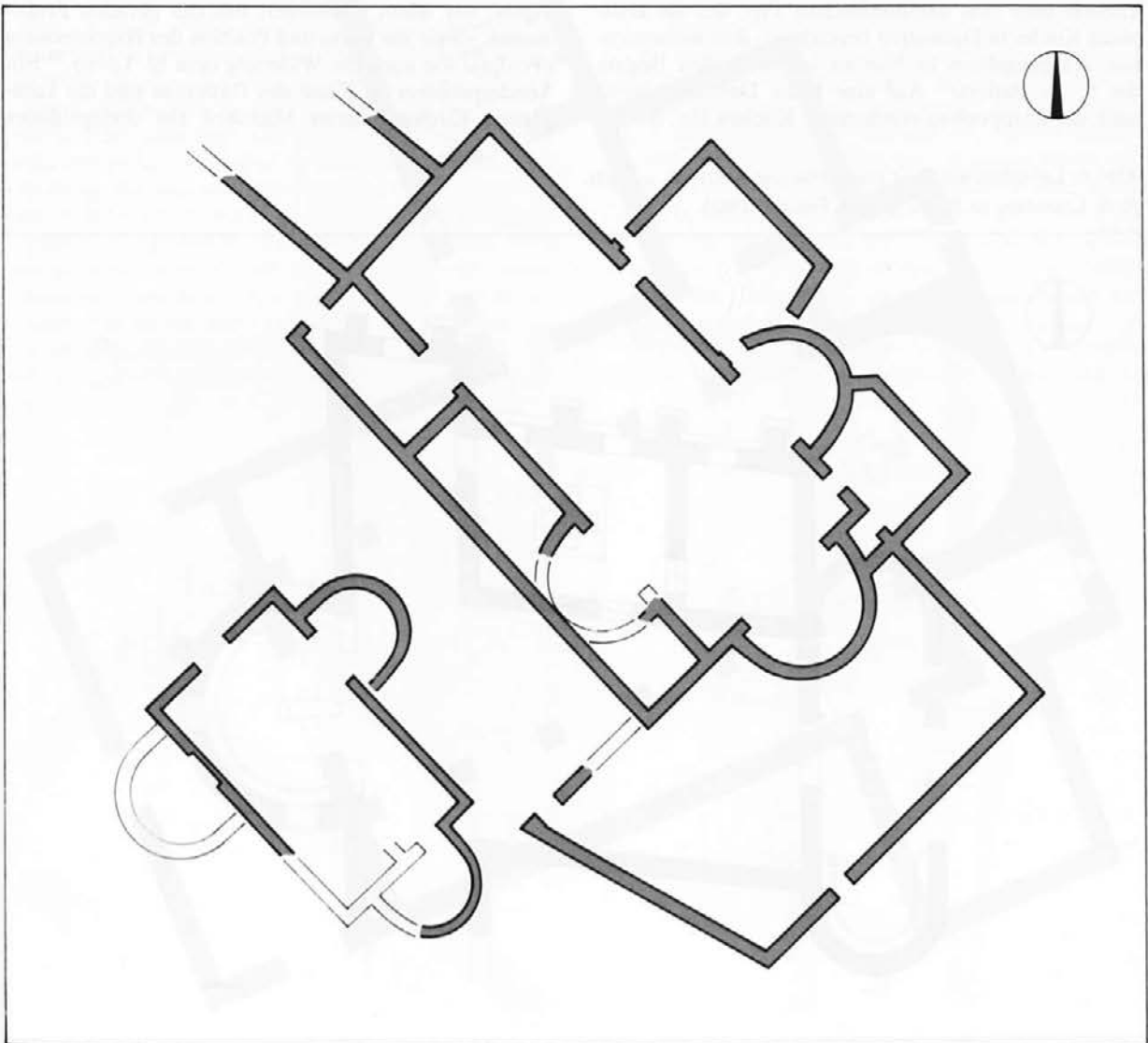
wahrnehmbar sind, daß jedoch ihr basischer Vorzug der im Ganzen betonte Eklektizismus in der Wahl der Bauformen und -typen ist, vor allem aber die Anpassung und Ergänzung der schon bestehenden Architektur.²¹ Eben deshalb weicht das einzige im erörterten Bereich bisher entdeckte Agerobjekt Justinians – die Kirche in Gata bei Omiš, so sehr von den Standardformen ab.²²

Es folgt die Übersicht der einzelnen Eigenheiten der Agergebäude des Bezirks von Salona, überwiegend gebunden an die Grundrißdisposition und Innendekoration, die auf die vorjustinianische Periode ihrer Erbauung hinweisen.

Außer der vorerwähnten allgemeinen Unausgeglichenheit stellen in typologischer Hinsicht die ausgeprägteste Besonderheit des sakralen Bauwesens des erörterten Bereiches die sog. komplexen Kirchen dar, zusammengesetzt aus einem einschiffigen Mittelraum sowie verhältnismäßig regelmäßig angeordneten Seitenbauten, was den Eindruck der Pseudodreischiffig-

Abb. 5: Tepljuh (nach Cambi 1984). M. = 1:200.

Sl. 5: Tepljuh (prema Cambi 1984).

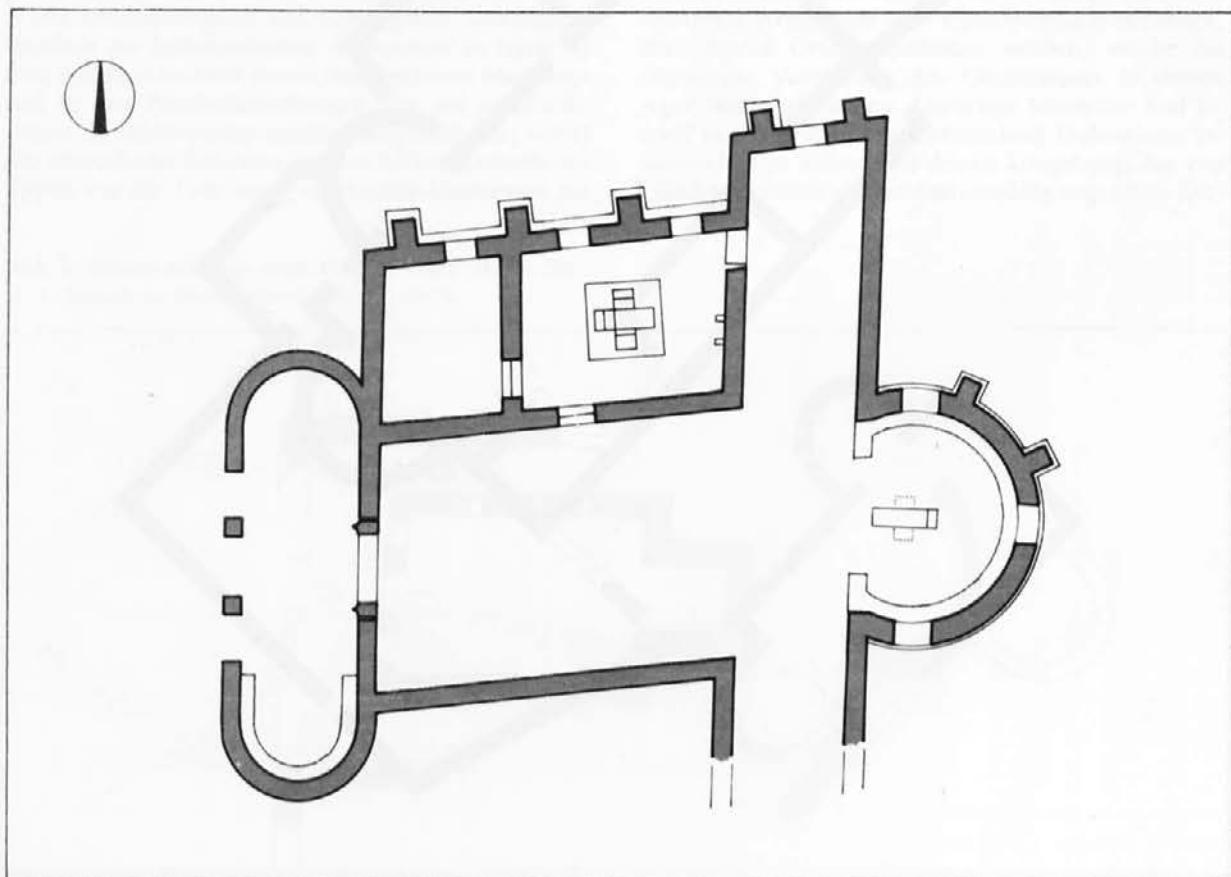

keit erweckt.²³ Sie lassen sich, abhängig von der Typologie des Mittelteiles, in mehrere Varianten aufteilen. Dieser erscheint in Otok²⁴ und in Grohote auf Šolta (Abb. 1)²⁵ als Langhalle mit halbrunder Apsis, vermutlich jedoch auch auf dem Inselchen Stipanska (Abb. 2)²⁶ sowie in Grušine bei Šibenik.²⁷ Einen dreiapsidalen Altarraum der Mittelhalle haben die Kirchen in Bilice (Abb. 3), Sutivan auf Brač (Abb. 4) und in Tepljuh (Abb. 5),²⁸ dagegen seitliche Ausbuchtungen bzw. einen T- oder kreuzförmigen Grundriß die Kirchen in Lovrečina (Abb. 6) und in Povlja auf Brač (Abb. 7).²⁹ Eine Sondervariante, am nächsten dem Typ der sog. Hauskirche (*domus ecclesiae*), stellen die Bauten in Sinj (Abb. 8) und Gala (Abb. 9)³⁰ dar, während der spezifische Typ der mehrapsidalen, jedoch nicht dreikonchigen Kirche durch die Beispiele in Cecela II (Abb. 10)³¹ und in Potravlje³² vertreten ist. Indem wir augenblicklich sowohl die Frage der Typologie der komplexen Kirche als auch des Ausgangspunktes ihrer Verbreitung in Dalmatien beiseite lassen, wollen wir uns nur mit den Einzelheiten befassen, die auf ihre frühere Entstehungszeit hinweisen.³³ In diesem Sinn ist charakteristisch, daß der Autor der Theorie über den naronitanischen Typ, der die komplexe Kirche in Dalmatien bezeichnet, ihre monumentale Ausgangsform in Naronna selbst an den Beginn des 5. Jh. datiert.³⁴ Auf eine frühe Datierung weist auch der Etappenbau vereinzelter Kirchen hin, die hier

und da nachträglich Seitenräume erhalten, noch häufiger aber eine Narthex und ein Baptisterium, und dies um so eher, als ihr Kern bzw. die vorausgesetzte ursprüngliche Form hauptsächlich dem frühchristlichen Bauwesen in Dalmatien angehört.³⁵ In den Rahmen des 5. und in die erste Hälfte des 6. Jh. lassen sich nämlich, wie im allgemeinen, auch in Dalmatien die einschiffigen Langbauten mit halbrunder Apsis datieren,³⁶ so wie jene mit Transept bzw. kreuzförmigem Grundriß. Obwohl die Kirche in Lovrečina wegen ihrer zentrischen Form vorwiegend als Nachfahre des späten 6. Jh. aufgefaßt wird, bin ich der Ansicht, man müßte die Bauten dieses Typs etwas früher datieren, insofern der kreuzförmige Grundriß in der frühchristlichen Architektur des Ostens (Konstantinopel) und des Westens (Milano) schon seit dem 4. Jh. auftritt, wogegen gleichzeitig das einzige ausgeprägte Beispiel der zentralen kreuzförmigen Basilika in Salona, die Honoriusbasilika, in der ersten Hälfte des 6. Jh. erscheint.³⁷ Auf eine frühere Entstehungszeit der Kirchen in Lovrečina und Povlja deuten gleichfalls einige andere Konstruktionsdetails hin, wie z. B. die hufeisenförmige Apsis, vor allem kombiniert mit der geraden Frontmauer, sowie die Form und Position des Baptisteriums (Povlja), wie auch die Widmung dem hl. Lovro.³⁸ Ein Sonderproblem im Sinne des Datierens sind die komplexen Kirchen, deren Mittelteil ein dreiapsidiales

Abb. 6: Lovrečina auf Brač (nach Fisković 1982). M. = 1:200.

Sl. 6: Lovrečina na Braču (prema Fisković 1982).

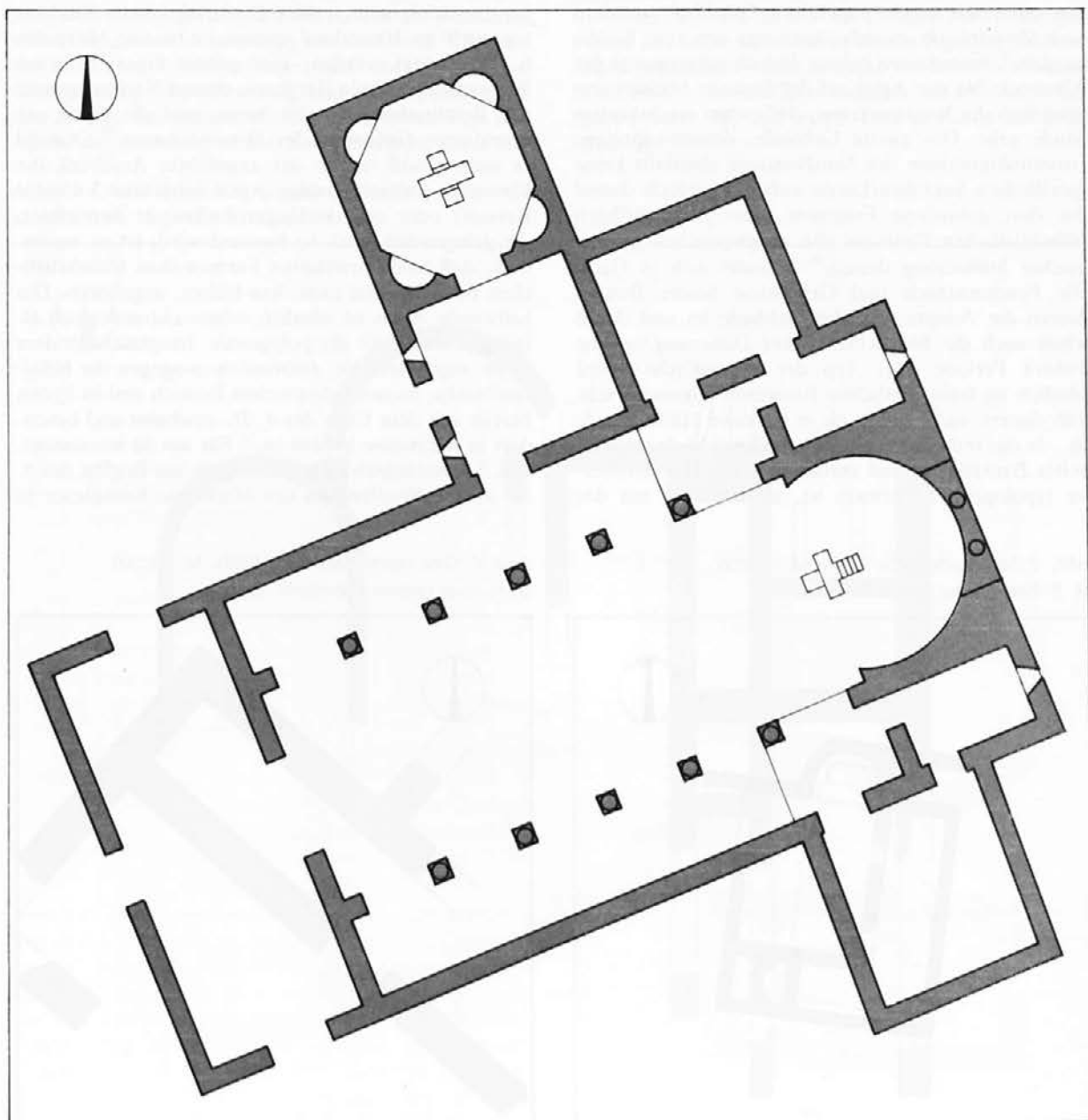

Heiligtum beschließt, insofern alle angeführten Beispiele (Bilice, Tepljuh, Sutivan) nachträglich Seitenbauten erhielten.³⁹ Diesbezüglich ist besonders kompliziert das Gebäude in Tepljuh, dem nachträglich nicht nur die oben erwähnten Räume, sondern auch Apsiden des Altarraumes angebaut wurden, während die übrigen zwei Kirchen als einschiffige Bauten mit Kleeblatt-Presbyterium erbaut wurden, wovon die durch Lisenen verstärkten Außenmauern ihrer Mittelteile zeugen.⁴⁰ Die beschriebenen Einzelheiten weisen auf zwei Möglichkeiten hin – die Kirchen mit Kleeblatt-Altarraum wurden entweder schon in der vorjustinianischen Zeit erweitert, oder wurden in der zweiten Hälfte des 6. Jh. errichtet, indem sie die definierte Form der komplexen Bauten am Ausgang der Antike

bekamen.⁴¹ Die Lisenen, durch welche die Perimeter der Mittelblöcke der Kirchen in Bilice und Sutivan aufgegliedert sind, bedeuten desgleichen einen möglichen Fingerzeig für die Datierung, jedoch nicht einen absolut verlässlichen chronologischen Parameter, da dieses Baudetail in der spätantiken und altchristlichen Architektur des Ostens und Westens sehr früh erscheint.⁴² So zeigen die Beispiele in Salona selbst an, daß die starken Kontraforen typologisch früher sind als die flachen Lisenen; beide diese Formen finden sich gleichzeitig an Bauten aus dem Beginn des 5. Jh. (die Kirche auf Manastirine und die Südbasilika auf Marusinac), woraus sich real ihre gleichzeitige oder etwas spätere Erscheinung auch im Ager voraussetzen läßt. Eine spezifische Form eines komplexen Agerge-

Abb. 7: Povlja auf Brač (nach Fisković 1982). M. = 1:200.

Sl. 7: Povlja na Braču (prema Fisković 1982).

bäudes stellt die Kirche in Cecela dar, die mit ihrem zentralen Apsisteil und ihren Seitenräumen, von denen einer gleichfalls apsidial ist, die Entstehung in Phasen ahnen läßt, bzw. die Adaptierung einer vorchristlichen antiken Architektur und schon damit auch ihre früher erfolgte Entstehung.⁴³ Einen ähnlichen, jedoch lediglich nach Berichten bekannten Grundriß verrät die Kirche in Potravlje. Die Orientierung ihrer Apsiden nach Norden weist deutlicher als in Cecela auf die Adaptierung eines bereits bestehenden antiken Baues hin, dessen frühes Datum auch die Ausstattungsfragmente anzeigen.⁴⁴ Zwei Bauten könnten in die Untergattung der komplexen Kirchen eingeordnet werden, die, bedingt gesagt, am meisten dem ursprünglichen Entwurf dieses Typs ähnelt – der sog. Hauskirche, bzw. einer adaptierten Wohnarchitektur. Eines der Bauwerke ist in Sinj, in der Lokalität Općinske Lokve, von dem die verworrenen Umstände bei den Forschungen nicht nur einen unpräzisen Grundriß, sondern auch Zweifel, ob es sich überhaupt um eine Kirche handelt,⁴⁵ hinterlassen haben. Jedoch untermauert der Altarsockel in der Apsis auf der Südseite höchstwahrscheinlich die Voraussetzung, daß es um ein Sakralgebäude geht. Das zweite Gebäude, dessen erhaltene Grundrißaufnahme des Nordwestteils ebenfalls keine spezifischen Sakralmerkmale aufweist, jedoch darauf das dort gefundene Fragment eines merkwürdigen frühchristlichen Pluteums von ausgesprochen geometrischer Stilisierung deutet,⁴⁶ befindet sich in Gala. Die Fundumstände und Grundrisse beider Bauten deuten die Adaptierung der Gebäude an und damit schon auch die Möglichkeit ihrer Datierung in eine frühere Periode. Der Typ der »Hauskirche« wird nämlich im frühchristlichen Bauwesen allgemein sehr früh datiert, nicht später als in die erste Hälfte des 5. Jh., da das reife 5. Jh. ein Zeitabschnitt höchstentwickelter Bautätigkeit und verhältnismäßig klar definierter typologischer Formeln ist, im Einklang mit der

entwickelten christlichen Liturgie, weshalb die Anpassung der bestehenden Architektur als unangebracht betrachtet wurde, außer als schon geschaffene Formen, die aus ökonomischen Gründen bzw. als Kulturpersistenz kontinuierten.⁴⁷ Es muß angeführt werden, daß auch das einzige Beispiel eines umgestalteten Wohngebäudes in Salona selbst, das sog. Oratorium A, desgleichen sehr früh entstanden ist – in der zweiten Hälfte des 3. Jh.⁴⁸

Im Agerbereich erscheinen außer der komplexen Kirche, die ihm sein Grundmerkmal aufdrückt, auch andere, typologisch und relativ chronologisch früher datierte Formen. In erster Linie bezieht sich dies auf den einfachen einschiffigen Langbau mit halbrunder Apsis, die im Stadtbezirk als Erbe ins 5. Jh. andauert.⁴⁹ Mit der Anmerkung, daß die Chronologie der Agergebäude, bei denen real eine gewisse Verspätung im Verhältnis zur Stadt zu erwarten ist, schwieriger zu verfolgen ist, müßte der beschriebene Kirchentyp auch im Hinterland spätestens bis zur Mitte des 6. Jh. datiert werden. Her gehört eines der zwei Bauwerke in Cecela (I), jenes, dessen Narthex gemäß der Beschreibung an der West- und die Apsis »in Form eines Hufes« an der Ostseite waren.⁵⁰ Obwohl es nicht gewiß ist, ob der angeführte Ausdruck die klassische hufeisenförmige Apsis (ungefähr 3/4 eines Kreises) oder eine verlängert-halbrunde bezeichnet, die gelegentlich auch so benannt wird, ist es wesentlich, daß beide erwähnten Formen dem frühchristlichen Bauerbe, und zwar dem frühen, angehören. Die halbrunde Apsis ist nämlich relativ chronologisch allgemein früher als die polygonale, hauptsächlich dem 6. Jh. eigentümliche, entstanden, wogegen die hufeisenförmige im nordadriatischen Bereich und in Syrien bereits seit dem Ende des 4. Jh. erscheint und besonders in Kleinasien beliebt ist.⁵¹ Für uns ist interessant, daß die verlängert-halbrunde Apsis am Beginn des 5. Jh. in der Nordbasilika des Marusinac-Komplexes in

Abb. 8: Sinj (nach Jeličić 1984). M. = 1:200.

Sl. 8: Sinj (prema Jeličić 1984).

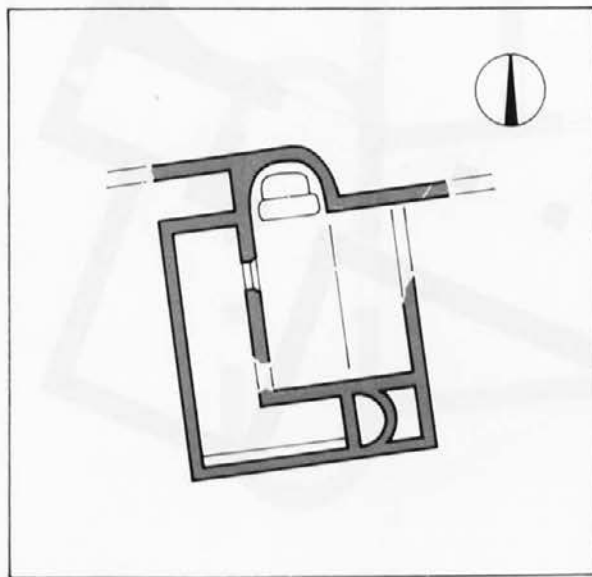
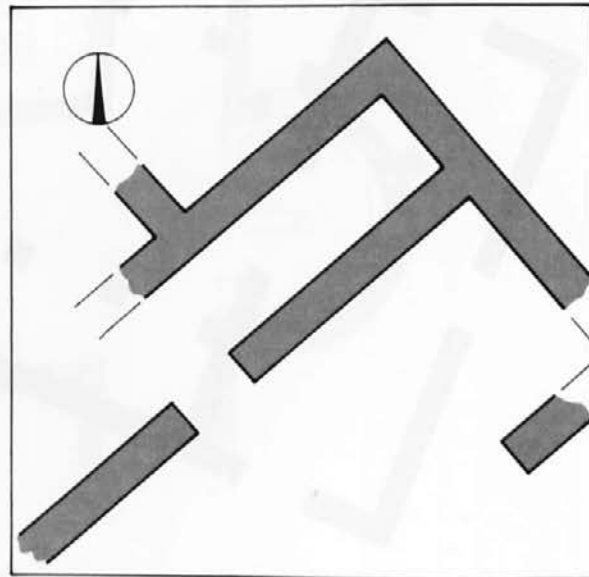

Abb. 9: Gala (nach Gabričević 1953). M. = 1:200.

Sl. 9: Gala (prema Gabričević 1953).

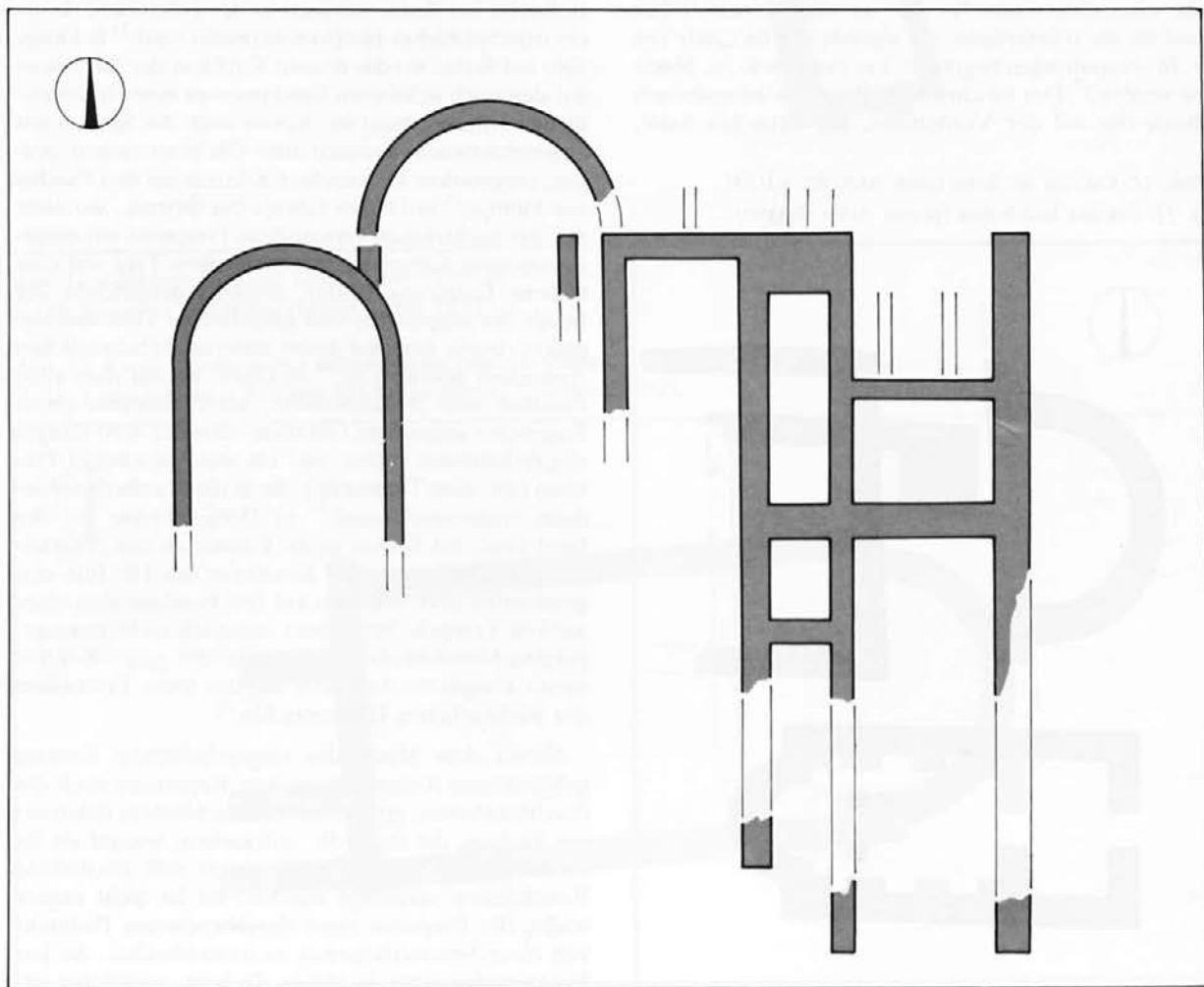

Salona erscheint, der hufeisenförmige Fensterbogen hingegen gleichzeitig am voreuphratischen Episkopalgebäude in Poreč.⁵² Dieses zweite Detail ist um so charakteristischer, als die hufeisenförmige Apsis als ausgeprägtes Merkmal der frühchristlichen Kirchen auf Brač (Povlja, Lovrečina, Sutivan) auftritt, die sonst in den Justinian-Horizont eingeordnet werden.⁵³ Zum einfachen Apsidialtyp zählt auch das Kirchlein in der Lokalität Crkvina bei Klis (Abb. 11). Auf seine frühe Entstehungszeit deutet, außer dem Grundriß selbst, die Tatsache, daß es über den Resten eines Mithräums oder einer frühchristlichen Memoria erbaut ist und daß es nachträglich bestimmte konstruktive Veränderungen erlebt hat.⁵⁴ Zur selben Gruppe gehört die Kirche in Klapavice (Abb. 12) von ausgeprägt verlängerter Form⁵⁵ sowie eventuell jene in Majdan bei Solin, wo im Rahmen der komplexen antikmittelalterlichen Lokalität die einschiffige Kirche mit halbrunder Apsis gemeinsam mit Resten der frühchristlichen verzierten Ausstattung erwähnt wird.⁵⁶ Es lassen sich zwei Untergattungen des erwähnten Typs unterscheiden, die eben aufgrund der Apsisform in eine frühere Zeit datiert werden. Zum ersten Typ, mit Apsis, die geradlinig in die Naos übergeht, doch um

die Dicke der Mauer schmaler davon ist, was die Gestalt des frühesten christlichen Bauerbes ist, das in Salona durch die Memorien des 4. Jh. vertreten ist,⁵⁷ gehören die Kirchen auf Katića Bajami in Biskupija bei Knin (Abb. 13)⁵⁸ sowie in Rižinice bei Klis (Abb. 14), wo das frühchristliche, mit der Apsis gegen Norden orientierte Gebäude aus einem früheren antiken Bau adaptiert ist, was gleichfalls chronologische Implikationen hat.⁵⁹ Ein Sonderfall ist die Kirche in Uzdolje bei Knin (Abb. 15), die ausschließlich als mittelalterlich erwähnt wird, was, in Hinblick auf die ausgeprägt frühchristliche Morphologie, wie auch die Funde eines antiken Sarkophags sowie des als Spolium in die Fundamente des mittelalterlichen Gebäudes eingemauerten, mit doppeltem Flechtwerk verzierten Fragments revidiert werden mußte.⁶⁰ Die zweite Untergattung der einfachen einschiffigen Kirche, jene mit eingebuchteter Apsis, ist häufiger im 4. und 5. als im 6. Jh. vertreten.⁶¹ Da diese Form in Salona nicht nachgewiesen ist, ist sie offenbar in dessen Agerbereich von außen gekommen, doch erlangte sie keine besondere Beliebtheit – sie erscheint lediglich auf Hl. Jadre bei Splitska (Abb. 16) und im Hl. Ivan in Povlja auf Brač (Abb. 7).⁶²

Abb. 10: Cecela II (nach S. Gunjača 1952). M. = 1:200.

Sl. 10: Cecela II (prema S. Gunjača 1952).

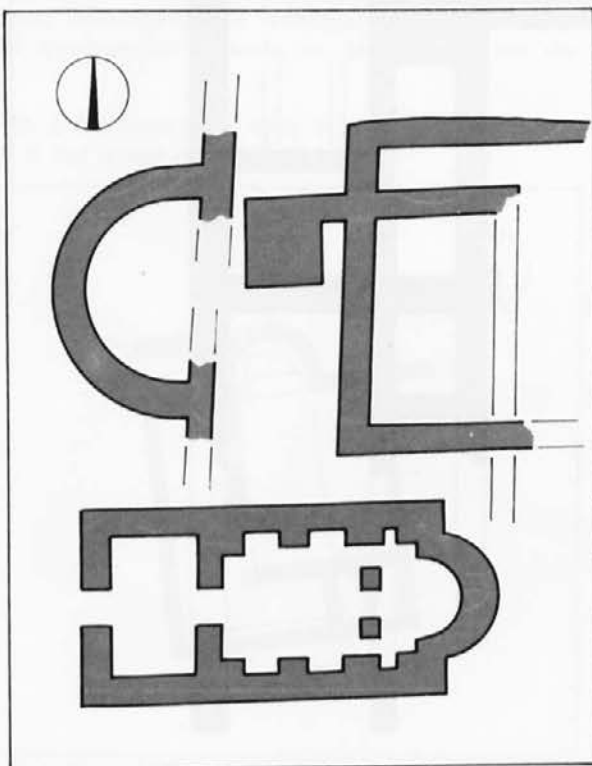

Ein höchst wichtiger Datierungsindikator sind, außer typologischer Einzelheiten, die verzierten Teile der Kirchengestaltung und der Bauelemente. Wenn auch in dieser Hinsicht in unserer Region ziemliche Leere herrscht, wo das angeführte Kircheninventar größtenteils unveröffentlicht ist, oder aber nicht datiert, lassen sich dennoch einige Elemente ausscheiden, die eine frühe Datierung verkünden.⁶³ Jedoch ist bei der ganzheitlichen Datierung von Lokalitäten aufgrund von Skulpturresten die mögliche, sogar wahrscheinliche chronologische Unausgewogenheit zwischen der Entstehungszeit des Bauwerks und der Elemente der erhaltenen Ausstattung in Betracht zu ziehen, die nämlich oft gewechselt oder umgearbeitet wurde.⁶⁴ Auf diese Tatsache weist das Erscheinen von stilistisch ausgeprägten unterschiedlichen Skulpturbeispielen in einer Lokalität hin, wie z. B. in Bijaći bei Trogir,⁶⁵ oder in Nisko in der Trogiriska zagora.⁶⁶ Ungeachtet der Zweifel hinsichtlich der Einordnung des ganzheitlichen Materials aus diesem zweiten Fundort deutet auf die frühe Entstehung der dortigen frühchristlichen Kirche das mit eingeschnittenem lateinischem Kreuz mit verbreiterten Enden verzierte Fragment, von global ins 4. und 5. Jh. datiertem Typ. Dieses Detail ist zumindest relativ wertvoll für die Datierung eines Teils der frühchristlichen Skulptur, insofern die Voraussetzung überzeugend scheint, daß die eingeschnittenen Kreuze im allgemeinen früher sind als die reliefartigen, die irgendwann im Laufe des 5. Jh. einzudringen beginnen, um dann im 6. Jh. Mode zu werden.⁶⁷ Der beschriebene Prozeß wird malerisch durch das auf der Vorderseite, der aktuellen Seite,

Abb. 11: Crkvina bei Solin (nach AD). M. = 1:200.

Sl. 11: Crkvina kod Solina (prema Arhiv Dyggve).

mit einem reliefartigen, auf der Rückseite hingegen mit eingeschnittenem Kreuz verzierte Pluteumfragment aus der frühchristlichen Basilika in Stobreč bei Split veranschaulicht (Abb. 17).⁶⁸ Auf das frühe Erscheinen des ausgesprochen schlanken, dünn eingeschnittenen Kreuzes mit kurzen Querarmen und dreieckigen Abschlüssen in Salona selbst weist das Vorkommen dieser Form als Symbol der Christianisierung der antiken Thermen östlich vom Bischofszentrum hin, was zweifellos vor dem Ausbau des großen Basilikalkomplexes nebst Baptisterium am Beginn des 5. Jh. erfolgte. Der beschriebene Kreuztyp wird als »salonitanischer« bezeichnet und ist im 5. Jh. in unterschiedlichen Varianten in sämtlichen Lokalitäten dieser Stadt besonders beliebt.⁶⁹ Eingeschnittene Kreuze verschiedener Formen erscheinen außer in Stadtzentren (Salona, Tragurium, Epetium, Diokletianspalast) und im vorerwähnten Nisko, noch in Bijaći,⁷⁰ in Fumija bei Čiovo, einer zur Gänze unveröffentlichten Lokalität; doch erwähnt der Forscher wiederholt Skulpturenfragmente – ein mit Chrismon verziertes Sarkophagakroterium, sowie einen Pilaster mit eingeschnittenem schlankem »salonitanischem« Kreuz, die er ins 5. Jh. einordnet, im Zusammenhang mit der Voraussetzung über die frühe Verbreitung des Christentums in den Ruralambientes der unmittelbaren Umgebung Salonas;⁷¹ in Klapavice;⁷² Katića Bajami;⁷³ in Biskupija bei Knin, wo auch in der Lokalität Crkvina ein frühchristlicher Horizont vermutet wird;⁷⁴ in Donje Selo auf Šolta, wo das neuere Kirchlein der Hl. Jelena auf den noch sichtbaren Fundamenten einer frühchristlichen Kirche erbaut ist, wovon auch die Spolien mit eingeschnittenen Kreuzen und Christogrammen zeugen, eingeordnet in denselben Kontext mit den Funden aus Fumija;⁷⁵ in Danilo Gornje bei Šibenik, wo nicht nur das nachträglich verschollene Fragment mit eingeschnittenem Kreuz des salonitanischen Typs auf eine frühere Datierung deutet, sondern desgleichen der Inhalt des adaptierten und umgebauten Thermalkomplexes, worin man auf keine anderen frühchristlichen Anzeichen gestoßen ist;⁷⁶ in Omiš, wo auf dem alten Friedhof eine frühchristliche, unter anderem durch Fragmente angezeigte Lokation vermutet wird (langes eingeschnittenes Kreuz und ein durchbrochenes Pluteum bzw. eine Transenne), die in die Friedhofseinfriedung eingemauert sind;⁷⁷ in Donji Humac auf der Insel Brač, wo Kreuze in die Pilaster an den Altarseiten des mittelalterlichen Kirchleins des Hl. Ilija eingeschnitten sind, errichtet auf den Fundamenten eines antiken Tempels, bzw. einer stilistisch recht unausgeprägten Grabädikula; jedoch weist der ganze Kontext dieser komplexen Lokalität auf das frühe Erscheinen des altchristlichen Horizonts hin.⁷⁸

Neben dem Motiv des eingeschnittenen Kreuzes gehören zum frühen dekorativen Repertoire auch die durchbrochenen, mit geometrischen Mustern dekorierten Pluteen, die im 4. Jh. auftauchen, worauf sie im Laufe des 5. Jh. allmählich durch voll gearbeitete Reliefplatten verdrängt wurden. Es ist nicht immer leicht, das Fragment eines durchbrochenen Pluteums von einer Fenstertransenne zu unterscheiden, die aus Funktionalgründen in dieser Technik ausgeführt ist,

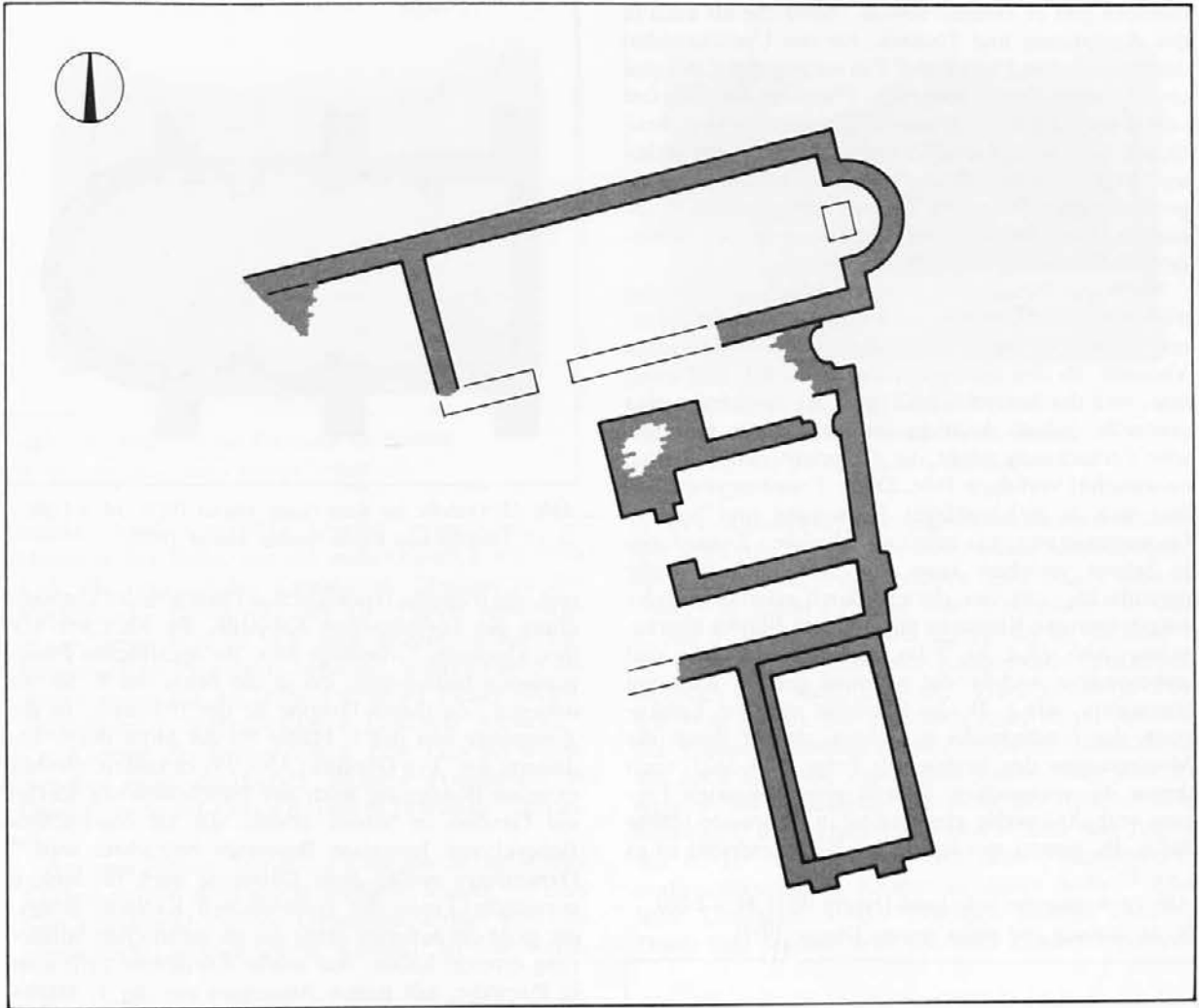
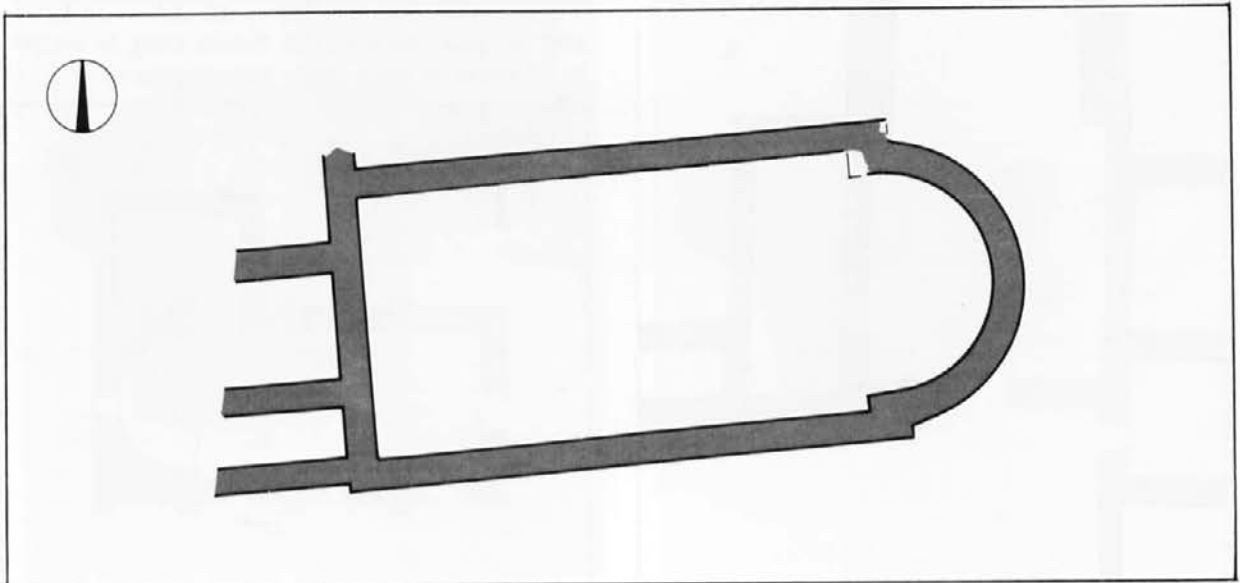

Abb. 12: Klapavice bei Solin (nach Cambi 1976). M. = 1:200.

Sl. 12: Klapavice kod Solina (prema Cambi 1976).

Abb. 13: Katića Bajami in Biskupija bei Knin (nach S. Gunjača 1953). M. = 1:200.

Sl. 13: Katića Bajami u Biskupiji kod Knina (prema S. Gunjača 1953).

dennoch gibt es Details, sowohl stilistische als auch in der Ausführung und Technik, für das Unterscheiden der angeführten Elemente.⁷⁹ Ein ausgeprägtes Beispiel eines frühen durchbrochenen Pluteums ist das fast vollständig erhaltene in den Trümmern der frühchristlichen Kirche in Kaštel Gomilica, verziert mit radialem Motiv, in der Manier der reinen und strengen geometrischen Stilisation.⁸⁰ Die Fragmente von Transennen, bzw. durchbrochenen Pluteen werden außerdem in Omiš und Potravlje erwähnt.⁸¹

Noch ein Bauelement – das Kapitell – ist höchst wichtig für die Datierung, und zwar aus zwei Gründen: erstens, weil es, fast ausschließlich in der korinthischen Variante, zu den häufigsten Funden zählt, und zweitens, weil der korinthische Typ in der Spätantike eine graduelle, jedoch deutliche und artikulierte typologische Veränderung erlebt, die sich relativ-chronologisch einwandfrei verfolgen läßt. Diese Transformation äußert sich in gleichmäßiger Stilisierung und linearer Geometrisierung, was man an zahlreichen Exemplaren in Salona verfolgen kann, um schließlich in völlig vereinfachte, aus vier glatten, durch reliefartige oder eingeschnittene Konturen angedeutete Blätter überzugehen (Abb. 18 a, b).⁸² Im angeführten Schema sind insbesondere wichtig die seltenen präzise datierten Exemplare, wie z. B. die Kapitelle aus dem Episkopium der Stadtbasilika in Salona, datiert durch die Monogramme des Erzbischofs Petar (554–562), nach denen die verwandten, äußerst geometrisierten Formen verhältnismäßig einwandfrei in die zweite Hälfte des 6. Jh. gesetzt werden dürfen.⁸³ Andererseits ist es

Abb. 14: Rižinice bei Solin (nach Dyggve 1951). M. = 1:200.

Sl. 14: Rižinice kod Solina (prema Dyggve 1951).

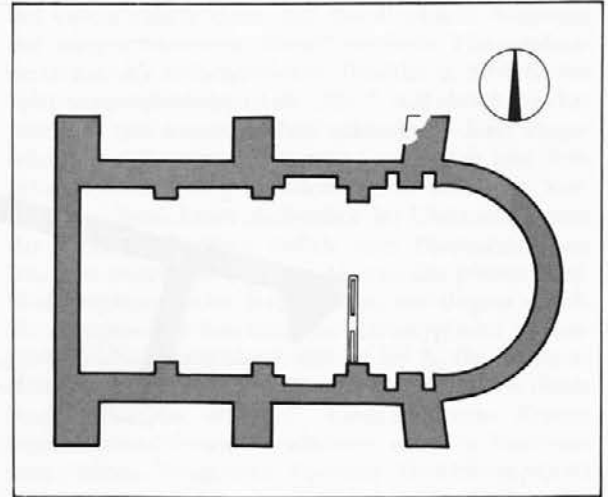
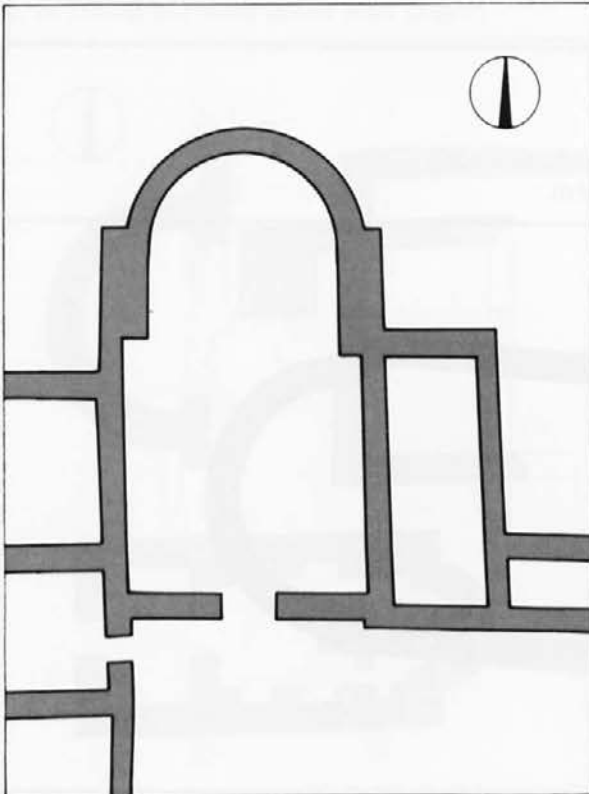

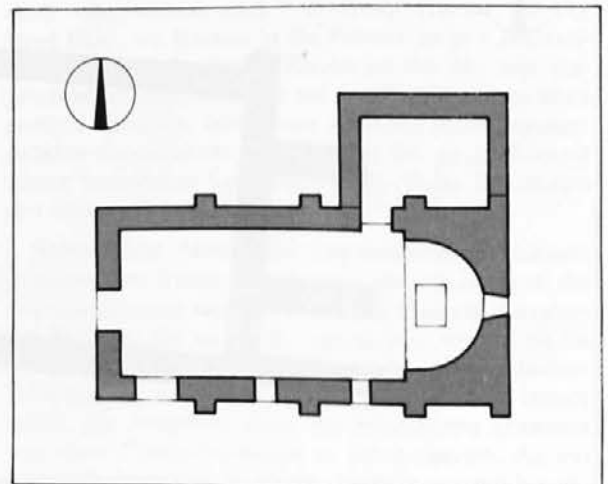
Abb. 15: Uzdolje bei Knin (nach Marun 1927). M. = 1:200.

Sl. 15: Uzdolje kod Knina (prema Marun 1927).

real, die früheren typologischen Phasen in der Umwandlung des korinthischen Kapitells, die nach wie vor ihre klassische Grundlage bzw. ihr spezifisches Pflanzenmotiv beibehalten, bis in die Mitte des 6. Jh. zu datieren. Zu dieser Gruppe ist der bekannte, in die Zeitspanne von der 1. Hälfte bis zur Mitte des 6. Jh. datierte sog. Typ Gradina (Abb. 19) zu zählen, obwohl er seine Benennung nach der frühchristlichen Kirche auf Gradina in Salona erhielt, die als regelrechtes Beispiel von Justinians Bauwesen betrachtet wird.⁸⁴ Demzufolge müßte diese Datierung auch für andere verwandte Typen des korinthischen Kapitells gelten, die nicht die äußerste Stufe der geometrischen Stilisierung erreicht haben. Auf solche Exemplare trifft man in Potravlje, mit nahen Analogien aus der 1. Hälfte des 5. Jh. in Salona;⁸⁵ in Dol auf Brač, wo in der vorromanischen Kirche des Hl. Vid als Altarsockel eine frühchristliche Bifora mit korinthischem Kapitell ist;⁸⁶ in Kljake, wo solche Kapitelle in alten Berichten über Zufallsfunde anzutreffen sind, und wo, ohne Rücksicht auf ihre Analyse, die frühchristliche Ge-

Abb. 16: Spliska auf Brač (nach Fisković 1982). M. = 1:200.

Sl. 16: Spliska na Braču (prema Fisković 1982).

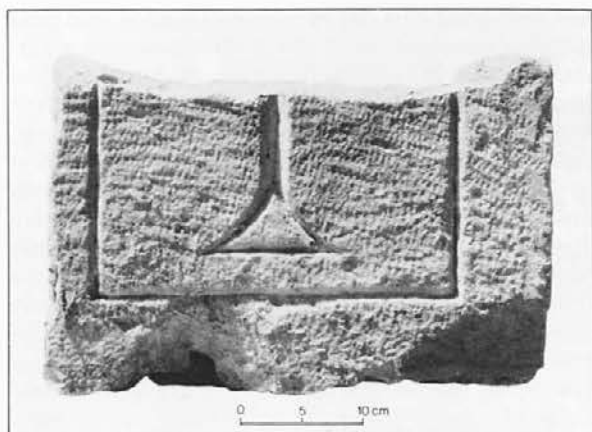

Abb. 17a: Rückseite des Pluteums aus Stobreč.

Sl. 17a: Stražnja strana pluteja iz Stobreča.

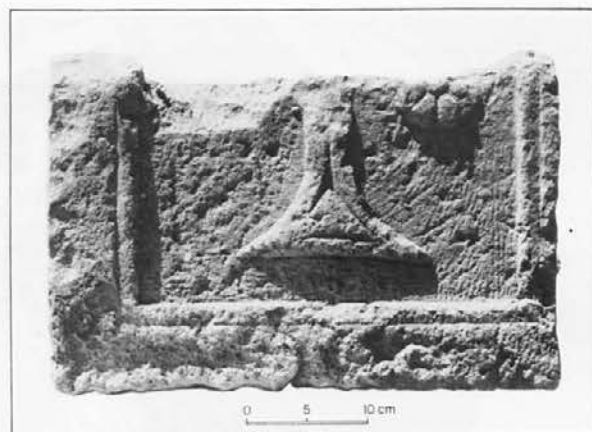

Abb. 17b: Vorderseite des Pluteums aus Stobreč.

Sl. 17b: Prednja strana pluteja iz Stobreča.

meinde durch schriftliche Quellen bezeugt ist;⁸⁷ in Mravince bei Solin, wo ein wahrscheinlich aus dem 4.–5. Jh. stammendes Kapitell als Spolium in der Vorhalle der Grabkirche der Hl. Thekla verwendet ist, in deren Mauern sich auch andere antike bzw. frühchristliche Fragmente befinden, während auch der Titular selbst auf die frühe Datierung dieser höchstwahrscheinlich frühchristlichen Lokalität hinweist.⁸⁸ Ein Kapitell des vorerwähnten Typs Gradina wurde zwischen unterschiedlichen anderen Fragmenten in Omiš,⁸⁹ sowie auf Katića Bajami in Biskupija^{89a} gefunden.

Auf eine frühere Datierung einzelner altchristlicher Kirchen deuten auch unterschiedliche andere mit dem Kult zusammenhängende Gegenstände oder aber der ganzheitliche archäologische Kontext. In Sinj wurde

in der Lokation Fratarka vergesellschaftet mit Münzen des 4. Jh. das Fragment einer runden Marmormensa ausgegraben, die in den Rahmen des 5. Jh. zu datieren wäre.⁹⁰ In Bunje auf Brač sind Sarkophage aus dem 4. und 5. Jh. bezeugt, und vermutlich ist vor dem 6. Jh. auch das entsprechende Kultgebäude entstanden, das noch nicht identifiziert ist.⁹¹ Auch auf Mirje oberhalb von Postira auf derselben Insel ist im Rahmen des zusammengesetzten frühchristlichen Baukomplexes noch nicht die eigentliche Kirche ausgeschieden worden, auf die indessen die Reste der Altarschranke hinweisen, datiert ans Ende des 5. und den Beginn des 6. Jh., im Einklang mit dem vorausgesetzten vorbenediktinischen Kloster an dieser Stelle.⁹² Ähnliche Umstände in der Lokation Bazilija zwischen Donje und Srednje Selo auf Šolta künden toponymi-

Abb. 18a: Stilisiertes Kapitell aus Salona (nach *Recherches à Salone* I, 1928).

Sl. 18a: Stilizirani kapitel iz Salone (prema *Recherches à Salone* I, 1928).

Abb. 18b: Stilisiertes Kapitell aus Salona (nach *Recherches à Salone* I, 1928).

Sl. 18b: Stilizirani kapitel iz Salone (prema *Recherches à Salone* I, 1928).

Abb. 19: Kapitell des Typs Gradina.

Sl. 19: Kapitel tipa Gradina.

sche Reste, wie auch frühchristliche Sarkophage.⁹³ Aus Čitluk bei Sinj stammen zahlreiche frühchristliche Gegenstände – ein Kapitell, Lampen, die Gemme des Hl. Demetrius, die Ampulle des Hl. Menas und obwohl die entsprechende Sakralarchitektur noch nicht entdeckt worden ist, besteht kein Zweifel, daß sie existierte, und zwar vor der Mitte des 6. Jh., da die dortige christliche Gemeinde im selben Kontext wie jene in Magnum angeführt wird.⁹⁴

Es wurde schon hervorgehoben, wie wertvoll die Versuche sind, die einzelnen Beispiele der sonst chronologisch schwer verwendbaren salonitanischen Skulptur nicht nur aufgrund stilistischer, sondern auch historischer Elemente bzw. des archäologischen Kontextes zeitlich einwandfreier abzugrenzen.⁹⁵ Zu dem solcherweise ausgeschiedenen Horizont der Mitte und der zweiten Hälfte des 6. Jh. gehören auch die ausschließlich mit streng stilisierten geometrischen Mustern verzierten Fragmente der Kirchengausstattung,

Abb. 20a: Pluteumfragment aus Brnaze (nach Jeličić 1984).

Sl. 20a: Ulomak pluteja iz Brnaza (prema Jeličić 1984).

was auch sonst eine der zwei grundlegenden, und zwar die überwiegende, Linie der frühbyzantinischen Kirchengskulptur ist. Die zweite, durch spielerische Pflanzen- und Tiermotive charakterisierte, fand anscheinend fast keinen Nachhall nicht einmal in Salona, trotz einigen importierten Exemplaren, wie auch nicht in dessen weiterer Umgebung.⁹⁶ Höchstwahrscheinlich erschöpften sich die letzten Nachkommen der figuralen Richtung im salonitanischen Bereich in einer verhältnismäßig zahlreichen Gruppe von in die Mitte des 6. Jh. datierten Fragmenten mit dem Kreuzmotiv zwischen zwei Lämmern.⁹⁷ Andererseits wurde in neuerer Zeit ein Horizont frühchristlicher Skulptur gerade an der Grenze der mittelalterlichen Periode ausgeschieden, ebenfalls charakterisiert durch strengen, mit Parallellinien betonten Geometrismus sowie überwiegendes Motiv des unterschiedlich stilisierten Kreuzes. Diese Gruppe ist durch Beispiele aus Trogir, Omiš, Bijaći, Gala und Trilj vertreten.⁹⁸ Ihre Datierung in die zweite Hälfte und ans Ende des 6. Jh. untermauert zusätzlich die vorerwähnte Voraussetzung von N. Cambi, daß die salonitanische Skulptur im späten 6. Jh. die Figuralik völlig verwirft.⁹⁹ Diese Tatsache stützt die Möglichkeit der früheren Datierung einer Sondergruppe frühchristlicher Fragmente, gebunden, insoweit mir bekannt ist, ausschließlich ans Hinterland von Salona, in der Stadt selbst und um Küstenstrich hingegen unbekannt. Es handelt sich um Funde aus Brnaze (Abb. 20 a, b) und aus Otok bei Sinj (Abb. 22) und verwandt ist ihnen gleichfalls ein mit Pflanzen- und Tierfiguren sowie überwiegendem Flechtwerkornament und sogar der ungewöhnlichen Erscheinung der Menschengestalt verziertes Fragment aus Cista bei Imotski.¹⁰⁰ Auf eine frühere Datierung dieses Materials weist, außer der ausgeprägten, dem letzten Abschnitt der frühchristlichen Skulptur in Dalmatien fremden Figuralik, auch die stilistische Verwandtschaft mit der spätantiken vorchristlichen Reliefplastik des dalmatinischen Hinterlandes, was sich im rustikalen flächigen Schnitzwerk, der flachreliefmäßigen Ornamentik, der Gedrängtheit der Motive und ihrer Ergänzung durch Einschnitte und Punzierung, dem Prinzip des sog. horror vacui, äußert, insbesondere jedoch im Auftreten der ansonsten in der

Abb. 20b: Pluteumfragment aus Brnaze.

Sl. 20b: Ulomak pluteja iz Brnaza.

Abb. 21: Detail des Mausoleuminneren im Diokletianspalast in Split (nach Marasović, J., Marasović T. 1968).

Sl. 21: Detalj unutrašnjosti mauzoleja u Dioklecijanovoj palači u Splitu (prema Marasović J. i T. 1968).

frühchristlichen Skulptur Dalmatiens außerordentlich seltenen Menschengestalt.¹⁰¹ Die äußerste Vereinfachung, welche die Menschengestalt auf dem Fragment aus Otok in eine Silhouette bzw. Maske umgewandelt hat, erinnert nur bis zu einem gewissen Grad an einige der meiststilisierten Gestalten der vorchristlichen Grabplastik des dalmatinischen Hinterlandes, hat jedoch eine nähere Analogie, wie unerwartet dies auch ist, im Repertoire der japosischen Urnen.¹⁰² Interessanterweise verknüpft die Skulptur aus Otok und Brnaze die im Ausmaß ähnliche Fischgestalt, was sogar die Hand desselben Meisters bzw. derselben Schule verrät, wogegen gleichzeitig diese Fragmente jenem aus Cista verwandt sind, das mit dem in Otok absolut dominierenden Motiv geschmückt ist – dem doppelten, durch eine eingeschnittene Linie halbierten Flechtwerk, mit Auge in der Mitte, ausgefüllt mit konzentrischen Kreisen.¹⁰³ Wenn wir die Datierung der beschriebenen Fragmente in den Rahmen des 5. und die erste Hälfte des 6. Jh. akzeptieren, was real scheint, dann wird das Motiv des doppelten Flechtwerks, wie auch des ähnlich stilisierten dreifachen Flechtwerks ein wichtiger chronologischer Stützpunkt, da er verhältnismäßig oft auf der frühchristlichen Skulptur des dalmatinischen Hinterlandes anzutreffen ist.¹⁰⁴ Dyggves Voraussetzung über die Entwicklung dieses Motivs aus einem Reliefband mit Scheidelinie in der Mitte, und zwar gerade am Ausgang der Antike, muß, wenn sie auch stilistisch-typologisch überzeugend wirkte, mit bestimmtem Vorbehalt aufgenommen werden, da das Flechtwerk in unterschiedlichen Formen in der spätantiken vorchristlichen Skulptur Dalmatiens erscheint – ein eklatantes Beispiel ist der Diokletianspalast in Split (*Abb. 21*).¹⁰⁵ Abermals unerwartet erscheint mit jenem aus Cista und Otok fast identisches Flechtwerk auf japosischen Urnen, zugleich mit den erwähnten ähnlichen Darstellungen von Menschengestalten.¹⁰⁶ Selbstverständlich kann keine Rede von einer unmittelbaren Verbindung dieser Funde sein, da dazwischen ein zu großer zeitlicher und räumlicher Hiatus herrscht. Jedoch weist die bemerkte Analogie darauf hin, daß es realer ist, die Skulptur aus Otok und die übrigen verwandten Exemplare in Zusammenhang mit dem dem vorchristlichen illyrischen Milieu

Abb. 22: Fragmente dekorativer Skulptur aus der Kirche in Otok bei Sinj (nach Gabričević 1953).

Sl. 22: Ulomci dekorativne skulpture iz crkve u Otoku kod Sinja (prema Gabričević 1953).

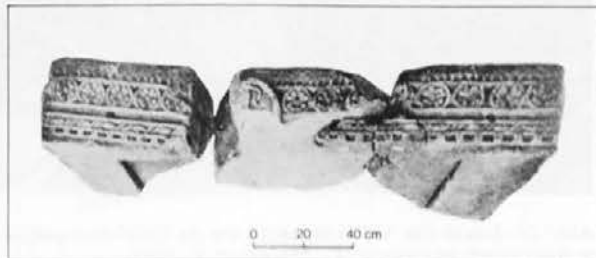
nahen Kunsta Ausdruck zu bringen, als mit einem ausgeprägt späteren Zeitabschnitt.

In Verbindung mit der angeführten Voraussetzung über die letzten Nachkommen der Figuralik in der salonitanischen frühchristlichen Skulptur in der Mitte des 6. Jh. künden noch einige Beispiele die Möglichkeit einer früheren Datierung der Gebäude innerhalb des Rahmens, worin sie gefunden wurden.¹⁰⁷ In der Apsis der neueren Kirche der Velika Gospa (Muttergottes) in der Lokalität Stomorija in Kaštel Novi ist ein Spolium mit durch eingetiefte Linien zertrenntem und von zwei Delphinen in lebhafter Bewegung umgebenem Relief-Kreuzmotiv eingemauert, das in Hinblick auf den Inhalt und die relativ realistische Ausführung spätestens an den Übergang des 5. zum 6. Jh. zu datieren wäre.¹⁰⁸ Aus dem riesigen antik-mittelalterlichen profan-sakralen Komplex in Miri oberhalb von Kaštel Novi stammt ein mit einem durch eine vierblättrige Rosettenreihe in runden Kränzen ausgefüllten Band verzierter Türsturz mit Christogramm in der Mitte (*Abb. 23*). Da das mittelalterliche Kloster an dieser Stelle im 13. Jh. zerstört wurde, ist der beschriebene Türsturz wohl in den frühchristlichen Horizont zu setzen, und zwar seinen frühen Abschnitt, worauf die klassische Form der Rosetten hinweist.¹⁰⁹ Interessanterweise ist dieses Exemplar im Kontext der frühchristlichen dalmatinischen Skulptur gänzlich vereinzelt; die nächste Analogie, zumindest was den Grundentwurf und das Motiv betrifft, findet sich im Türsturz des sog. salonitanischen Oratoriums A aus dem 3. Jh.¹¹⁰ Dabei ist der Einklang zwischen den zwei Gebäuden, zu denen diese Türstürze gehörten, bemerkenswert, insofern das Oratorium A der erste salonitanische domus ecclesiae ist, während im Miri-Komplex ein adaptiertes frühchristliches Bauwerk vermutet wird, das seinem Entwurf nach den Typ der komplexen, bzw. auch eine Art Hauskirche darstellt (*Abb. 24*).

Die in der vorliegenden Arbeit erörterten einzelnen Elemente der frühchristlichen Archäologie unseres Bereiches, vor allem jene in Verbindung mit der Typologie der Bauformen und der Reliefskulptur würden sogar eine tiefer schürfende Analyse erfordern, mit besonderer Berücksichtigung der Genese und des Ausgangspunktes der unterschiedlichen Einflüsse in Dalmatien in Hinblick auf dessen spezifische periphere Lage an der Grenze zwischen Ost und West. Ich meine jedoch, daß auch diese einseitige Bearbeitung,

Abb. 23: Türsturz aus der Lokalität Miri in Kaštel Novi (nach P. Ergovac, *Drugo izvješće Bihaća*, Zadar 1885).

Sl. 23: Nadvratnik sa lokaliteta Miri u Kaštel Novom (prema P. Ergovac, *Drugo izvješće Bihaća*, Zadar 1885).

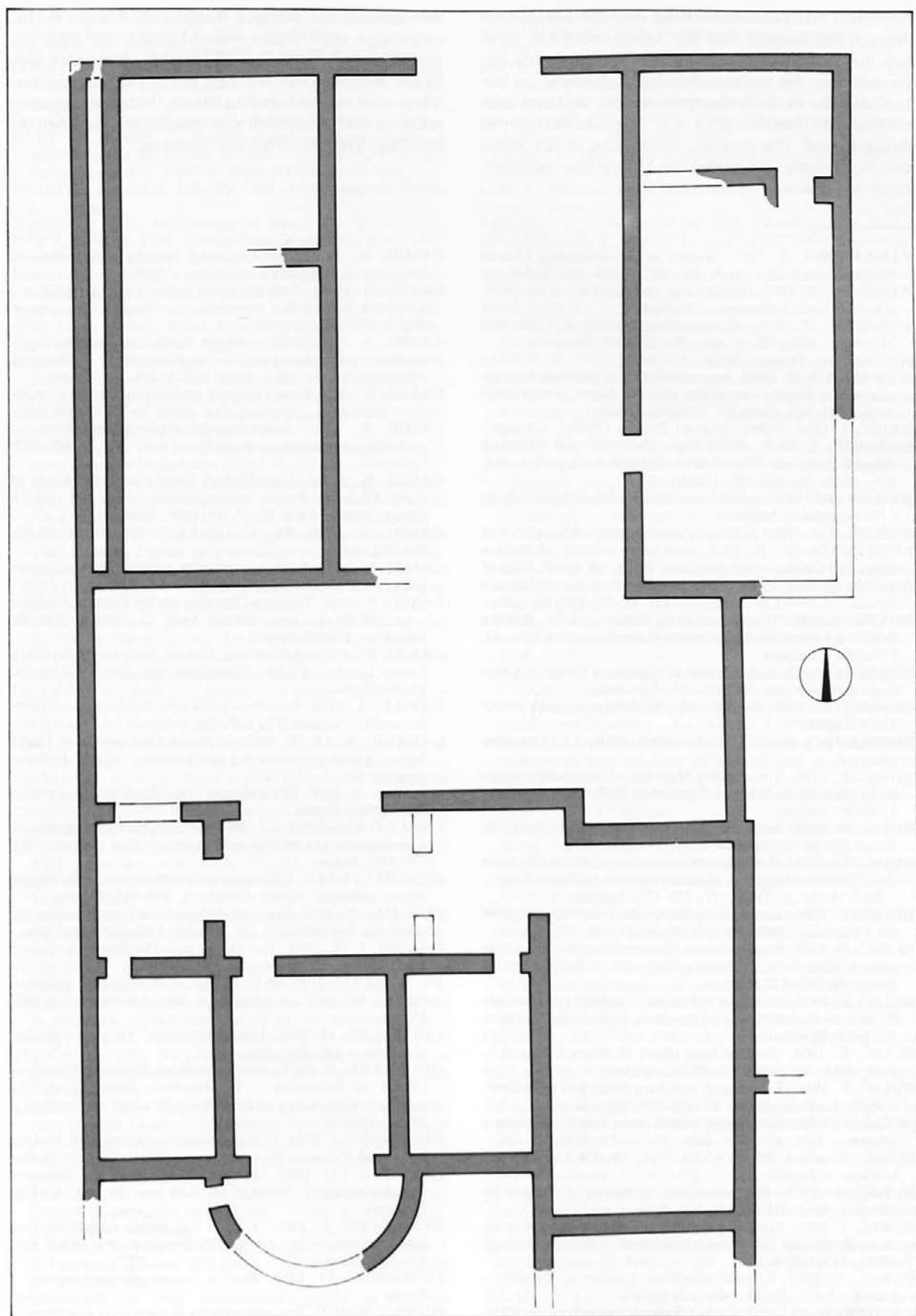

Abb. 24: Grundriß des Baukomplexes auf Miri in Kaštel Novi (nach Babić 1984). M. = 1:200.

Sl. 24: Tlocrt gradjevinskog sklopa na Mirima u Kaštel Novom (prema Babić 1984).

begründet fast ausschließlich auf dem chronologischen Aspekt, das basische Ziel der Arbeit erfüllt hat, nämlich die Aufmerksamkeit auf die Notwendigkeit der Revidierung der vorherrschenden Auffassung zu lenken, daß die meisten Agergebäude der weiteren salonitanischen Umgebung in die Justinian-Periode zu datieren sind. Die Angabe, die nahezu in der Regel die Vorstellung der einzelnen Lokalitäten begleitet,

daß nämlich die dortigen Kirchen im 5. oder 6. Jh. entstanden sind, müßte wahrscheinlich auf folgende Weise verändert werden: die meisten erwähnten Gebäude stammen aus der Zeit des 5. Jh., um später, öfters auch zu wiederholten Malen, Veränderungen zu erfahren und schließlich das endgültige Aussehen zu erhalten, das ihre Trümmer anzeigen.¹¹¹

- ALEXANDER, S. 1971, Studies in Constantinian Church Architecture. – *Riv. Arch. Cr.* 47/3-4, 281–330, Roma.
- ALFÖLDY, G. 1965, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. – Budapest.
- ANDJELIĆ, T. 1976, Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara. – *Glas. Zem. muz.* 29, 179–244, Sarajevo.
- AD: Arhiv E. Dyggve, Split.
- AVY-JONAH, M. 1969, Neuentdeckte Kirchen und Synagogenreste in Israel. – In: *Akten des VII Intern. Congr. Chr. Arch.*, 335–340, Città del Vaticano, Berlin.
- BABIĆ, I. 1984, *Prostor između Trogira i Splita*. – Trogir.
- BARNISH, S. J. B. 1987, Pigs, Plebeians and Potentes: Rome's Economic Hinterland c. 350–600 A. D. – *Pap. Brit. Sch. Rome* 55, 157–185, London.
- BASLER, DJ. 1972, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*. – Sarajevo.
- BASLER, DJ. 1986, *Kršćanska arheologija*. – Mostar.
- BEZIĆ-BOŽANIĆ, N. 1961, Novi nalaz u crkvi sv. Petra u Priku kod Omiša. – *Pril. pov. umj. Dalm.* 13, 45–60, Split.
- BOVINI, G. 1968, Coemeteria-basilicae d'età costantiniana a Roma. – *Corso Cult. Arte rav. biz.* 15, 91–107, Ravenna.
- BOVINI, G. 1972, Il problema della datazione della »Basilica Probi« nel territorio classicano di Ravenna. – *Arh. vest.* 23, 189–195, Ljubljana.
- BOVINI, G. 1973, La basilica di S. Eufemia a Grado. – *Corso Cult. Arte rav. biz.* 20, 147–158, Ravenna.
- BRANDT, M. 1980, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*. – Zagreb.
- BRØNDSTED, R. 1928, *Recherches à Salone I*. – Copenhagen.
- BULIĆ, F. 1878, Il municipio Magnum ed altri luoghi lungo la via Romana da Salona a Burnum. – *Bull. Arch. St. Dalm.* 1, 90–96, Spalato.
- BULIĆ, F. 1904, Siculi ed i suoi dintorni. – *Bull. Arch. St. Dalm.* 27, 56–67, Spalato.
- BULIĆ, F. 1904a, Un monumento romano presso la chiesa di s. Elia nel villaggio di Humac Inferiore sull'isola Braza. – *Bull. Arch. St. Dalm.* 27, 172–173, Spalato.
- BULIĆ, F. 1906, Iscrizioni di Petrus Arcivescovo di Salona del VI secolo. – *Bull. Arch. St. Dalm.* 29, 153–192, Spalato.
- BULIĆ, F. 1907, Sterro di una chiesa antica del VI secolo nella località detta Crikvina a Klapavice. – *Bull. Arch. St. Dalm.* 30, 101–122, Spalato.
- BULIĆ, F. 1908, Iscrizione del legatus Augusti pro praetore P. Antei Rufus trovata a Oneum. – *Bull. Arch. St. Dalm.* 31, 3–11, Spalato.
- BULIĆ, F. 1909, Quattro bassorilievi di Mitra a Salona. – *Bull. Arch. St. Dalm.* 32, 50–57, Spalato.
- BULIĆ, F. 1914, Trovamenti antichi a Selca dell'isola Brač. – *Bull. Arch. St. Dalm.* 37, 105–106, Spalato.
- BULIĆ, F. 1922, Trovamenti antichi nella località Rižinice a Salona. – *Vjes. arh. hist. dalm.* 45, 14–19, Split.
- BULIĆ, F. und J. BERVALDI 1912, *Kronotaksa solinskih biskupa*. – Zagreb.
- BURIĆ, T. 1982, Predromanička skulptura u Trogiru. – *Starohrv. pros.* III/12, 127–160, Split.
- BURIĆ, T. 1983, Kameni namještaj predromaničke crkve sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel Sućurca. – *Starohrv. pros.* III/13, 147–164, Split.
- BURIĆ, T. 1985, Kameni namještaj bazilike u Žažviću. – *Starohrv. pros.* III/15, 165–181, Split.
- CALDER, W. M. 1955, Early-Christian Epitaphs from Phrygia. – *Anat. St.* 5, 25–38, London.
- CAMBI, N. 1974, *Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču*. – Split.
- CAMBI, N. 1974a, Kult Marije u Solinu i Splitu (IV–X st.) u svjetlu arheološke evidencije. – *Bogoslovska smotra* 44/2-3, 273–292, Zagreb.
- CAMBI, N. 1976, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali. – In: *Materijali 12 (IX kongres arheologa Jugoslavije – Zadar 1972)*, 239–282, Zadar.
- CAMBI, N. 1977, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti Dalmacije. – *Vjes. arh. hist. dalm.* 70–71, 57–106, Split.
- CAMBI, N. 1978, Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije. – *Arh. vest.* 29, 606–625, Ljubljana.
- CAMBI, N. 1978a, Unpublished Excavations and Finds of Early Christian Period in Yugoslavia. – In: *Atti del IX Congr. Intern. Arch. Cr.* 2, 141–156, Roma.
- CAMBI, N. 1980, Trogir u antici. – *Mogućnosti* 10–11, 950–963, Split.
- CAMBI, N. 1981, Križ na zapadnim vratima Dioklecijanove palače. – *Kulturna baština* 11–12, 6–14, Split.
- CAMBI, N. 1984, Triconch Churches on the Eastern Adriatic. – In: *Atti del X Congr. Intern. Arch. Cr.*, 45–54, Città del Vaticano, Thessalonique.
- CAMBI, N. 1985, Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici. – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 24, 33–59, Zadar.
- CARILE, A. 1978, Il »bellum gothicum« dall'Isonzo a Ravenna. – *Ant. Altoadr.* 13, 147–193, Udine.
- CARVER, M. O. H. 1987, S. Maria foris portas at Castel Seprio: a famous church in a new context. – *World Archaeology* 18, No. 3, 312–327.
- COUSSA, A. 1950, Corepiscopo. – In: *Enciclopedia cattolica* 4, 545–547, Roma.
- CRACCO-RUGGINI, L. 1980, Pietro di Grado – giudaismo e conversioni nel mondo tardoantico. – *Ant. Altoadr.* 17/1, 139–160, Udine.
- CUSCITO, G. 1976, Diffusione del cristianesimo nelle regioni alpine orientali. – *Ant. Altoadr.* 9, 299–345, Udine.
- CUSCITO, G. 1979, Linee di diffusione del cristianesimo nel territorio di Aquileia. – *Ant. Altoadr.* 15/2, 603–626, Udine.
- DAVIES, J. G. 1952, *The Origin and Development of early Christian church Architecture*. – London.
- DE ANGELIS D'OSSAT, G. 1973, Architettura paleocristiana a Milano e ad Aquileia. – *Ant. Altoadr.* 4, 421–443, Udine.
- DELEHAYE, H. 1930, Loca sanctorum. – *Analecta Bollandiana* 48, 5–64, Bruxelles.
- DELEHAYE, H. 1931, Aurelius civitatis Riditionis Episcopus (Rider en Dalmatie). – In: *Povodom pedesetogodišnjice jubileja »Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku«*, 49–55, Split.
- DELONGA, V. 1984, Prilog arheološkoj topografiji Mokrog Polja kod Knina. – *Starohrv. pros.* III/14, 259–284, Split.
- DELVOYE, CH. 1967, Les caractéristiques de l'architecture paléobyzantine. – *Corso Cult. Arte rav. biz.* 14, 85–102, Ravenna.
- DEMUGEOT, E. 1965, Y eut-il une forme arienne de l'art paléochrétien. – In: *Atti del VI Congr. Intern. Arch. Cr.*, 491–519, Roma.
- DOMANČIĆ, D. 1984, *Brač u ranom srednjem vijeku*. – Povelja.
- DUVAL, N. 1972, Les monuments chrétiens de Carthage. – *Corso Cult. Arte rav. biz.* 19, 95–104, Ravenna.

- DYGGVE, E. 1934, *Salona christiana*. – In: *Acti del III Congr. Intern. Arch. Cr.*, 237–254, Roma.
- DYGGVE, E. 1939, *Forschungen in Salona 3*. – Wien.
- DYGGVE, E. 1940, Die altchristlichen Kultbauten an der Westküste der Balkanhalbinsel. – In: *Acti del IV Congr. Intern. Arch. Cr.* 1, 391–414, Roma.
- DYGGVE, E. 1951, *History of Salonitan Christianity*. – Oslo.
- DYGGVE, E. 1957, Le Baptistère de la «basilica urbana» à Salone d'après les fouilles de 1949. – In: *Acti del V Congr. Intern. Arch. Cr.*, 189–198, Città del Vaticano, Paris.
- DYGGVE, E. und R. EGGER 1939, *Forschungen in Salona 3*. – Wien.
- EGGER, R. 1926, *Forschungen in Salona 2*. – Wien.
- FASOLA, U. M. 1964, Il complesso catecombale di s. Tecla. – *Riv. Arch. Cr.* 40/1-2, 19–50, Roma.
- FISKOVIĆ, I. 1980, O ranokršćanskim spomenicima naronskog područja. – In: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izd. Hrv. arh. dr. 5, 213–256, Split.
- FISKOVIĆ, I. 1981, Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača. – *Vjes. arh. hist. dalm.* 75, 105–135, Split.
- FISKOVIĆ, I. 1982, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti. – *Arh. rad. raspr.* 8–9, 159–216, Zagreb.
- FRANCIA, E. 1969, *Storia dell'arte paleocristiana*. – Milano.
- GABRIČEVIĆ, B. 1953, Arheološki nalazi iz Gale. – *Vjes. arh. hist. dalm.* 55, 181–198, Split.
- GABRIČEVIĆ, B. 1956, Detalj autohtone komponente u našoj antici. – *Mogućnosti* 4, 291 ff., Split.
- GABRIČEVIĆ, B. 1969, Piscine battesimali cruciformi scoperte recentemente in Dalmazia. – In: *Akten des VII Intern. Congr. Chr. Arch.*, 539–541, Città del Vaticano, Berlin.
- GABRIČEVIĆ, B. 1984, Iz antičkog perioda Cetinske krajine. – In: *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*, Izd. Hrv. arh. dr. 8, 93–106, Split.
- GERKE, F. 1959, La scultura ravennate. – *Corso Cult. Arte rav. biz.* 1959/II, 109–122, Ravenna.
- GIOVANNONI, G. 1940, Basiliche cristiane di Roma. – In: *Acti del IV Congr. Intern. Arch. Cr.* 1, 127–144, Roma.
- GRABAR, A. 1946, *Martyrium*. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique I. – Paris.
- GRABAR, A. 1966, *Le premier art chrétien (200–395)*. – Paris.
- GRABAR, A. 1966a, *L'âge d'or de Justinien*. – Paris.
- GSELL, S. 1902, Édifices chrétiens de Thélepte. – In: *Acti del II Congr. Intern. Arch. Cr.*, 195–223, Roma.
- GUNJAČA, S. 1952, Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Zvonimir. – *Rad JAZU* 288, 205–324, Zagreb.
- GUNJAČA, S. 1953, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950. – *Ljet. JAZU* 57, 9–49, Zagreb.
- GUNJAČA, S. 1956, Rad Muzeja hrvatskih starina u god. 1953. – *Starohrv. pros.* III/5, 201–216, Zagreb.
- GUNJAČA, Z. 1973, Starokršćanski objekti u šibenskom kraju. – *Obav. Hrv. arh. dr.* 5, 16–18, Zagreb.
- GUNJAČA, Z. 1976, O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice. – In: *Šibenik – spomen zbornik*, 29–58, Šibenik.
- ILAKOVAC, B. 1971, Vranska regija u rimsko doba. – *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 18, 75–136, Zadar.
- JADRIJEVIĆ, A. 1940, Starokršćanska gema sv. Demetrija iz Aequuma. – *Vjes. arh. hist. dalm.* 51, 163–164, Split.
- JEDIN, H. 1972, *Velika povijest crkve III/1*. – Zagreb.
- JELIČIĆ, J. 1983, Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana. – *Pril. pov. umj. Dalm.* 23, 5–39, Split.
- JELIČIĆ, J. 1984, Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća Cetine. – U: *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*, Izd. Hrv. arh. dr. 8, 169–180, Split.
- JELIČIĆ, J. 1985, Ikonografija ranokršćanske lunete iz Gata. – *Pril. pov. umj. Dalm.* 25, 5–23, Split.
- JELOVINA, D. und D. VRŠALOVIĆ 1968, Sv. Marta kod Trogira – arheološka revizija 1967. i 1968. g. – *Arh. preg.* 10, 173–176, Beograd.
- JURLARO, R. 1969, Tre chiese vetero-cristiane dedicate a S. Lorenzo in Diocesi di Brindisi. – *Archivio storico pugliese* 22, 193–198, Bari.
- KARAMAN, LJ. 1940, Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina. – *Vjes. arh. hist. dalm.* 51, 67–100, Split.
- KARAMAN, LJ. 1954, Nova knjiga o starokršćanskoj Saloni. – *Peristil* 1, 179–188, Zagreb.
- KARAMAN, LJ. 1963, *Problemi periferne umjetnosti*. – Zagreb.
- KATIĆ, L. 1952, Tragovi starokršćanske nekropole u Cisti. – *Vjes. arh. hist. dalm.* 53, 267–268, Split.
- KAUTSCH, R. 1936, *Kapitellstudien*. – Berlin, Leipzig.
- KRAUTHEIMER, R. 1975, *Early Christian and Byzantine Architecture*. – Harmondsworth.
- LASSUS, J. 1967, *Frühchristliche und byzantinische Welt*. – London, New York.
- LOT, F. 1968, *La fin du monde antique et le début du moyen âge*. – Paris.
- LOWRIE, W. 1974, *Art in the Early Church*. – New York.
- MARASOVIĆ, J. und T. MARASOVIĆ 1968, *Dioklecijanova palača*. – Zagreb.
- MARASOVIĆ, T. 1969, Starokršćanska bazilika na Stipanskoj kod Šolte. – *Vjes. arh. hist. dalm.* 63–64, 151–160, Split.
- MARASOVIĆ, T. 1978, Prilog morfološkoj klasifikaciji rano-srednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji. – In: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, 5–129, Split.
- MARIN, E. 1980, Starokršćanska oltarna pregrada u Mirju nedaleko Postira. – *Pril. pov. umj. Dalm.* 21/1, 85–90, Split.
- MARUN, L. 1898, Izvješće XI glavne skupštine Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu. – *Starohrv. pros.* 4, 182–188, Zagreb.
- MARUN, L. 1927, Ruševine crkve sv. Luke na Uzdojlu kod Knina s pisanom uspomenom hrvatskoga kneza Mutimira. – *Starohrv. pros.* N. S. 1, 272–315, Zagreb.
- MARUŠIĆ, B. 1978, Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u 4. i 5. stoljeću. – *Arh. vest.* 29, 549–572, Ljubljana.
- MATAS, A. K. 1882, *Potravlje*. – *Vjes. Hrv. arh. dr.* 4, 33–38, Zagreb.
- MAZZOTTI, M. 1984, Il significato cristiano del termine «plebs». – In: *«Pievi del territorio riminese nei documenti fino al Mille»*, 7–20, Ravenna.
- MENIS, G. C. 1974, La diffusione del cristianesimo nel territorio friulano in epoca paleocristiana. – *Ant. Altoadr.* 6, 49–62, Udine.
- MILOŠEVIĆ, A. 1980, Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini. – In: *Gunjačin zbornik*, 249–268, Zagreb.
- MIRABELLA ROBERTI, M. 1973, Architettura tardoantica fra Milano e Aquileia. – *Ant. Altoadr.* 4, 159–170, Udine.
- MIRABELLA ROBERTI, M. 1977, Apporti orientali nell'architettura paleocristiana della metropoli di Aquileia. – *Ant. Altoadr.* 12, 393–410, Udine.
- MOWAT, R. 1902, IXΘΥΣ. – In: *Acti del II Congr. Intern. Arch. Cr.*, 1–12, Roma.
- NIKOLAJEVIĆ, I. 1966, Ranokršćanske krstionice u Jugoslaviji. – *Zbor. rad. Viz. inst.* 9, 223–256, Beograd.
- NIKOLAJEVIĆ, I. 1968, Nekoliko ranokršćanskih reljefa geometrijskog stila iz Dalmacije. – *Zbor. rad. Viz. inst.* 15, 15–27, Beograd.
- NIKOLAJEVIĆ, I. 1979, «Salona christiana» u VI i VII veku. – *Vjes. arh. hist. dalm.* 72–73, 151–170, Split.
- NOLL, R. 1954, *Frühes Christentum in Österreich*. – Wien.
- NUSSBAUM, O. 1961, Zum Problem der runden und sigmaförmigen Altarplatten. – *Jb. Ant. Chr.* 4, 18–43, Münster.
- OLIVIERI FARIOLI, R. 1969, *Corpus della scultura paleocristiana, bizantina e altomedioevale di Ravenna 3*. – Roma.
- OREB, F. 1983, Starokršćanska bazilika u Grohotama na Šolti. – *Peristil* 24, 5–21, Zagreb.
- ORLANDIS, J. und D. RAMOS LISSON 1981, *Konziliengeschichte*. – Paderborn.
- OVADIAH, A. 1972, Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land. – *Jb. Ant. Chr.* 15, 232–234 (Besprechung des Werkes).
- PIUSSI, S. 1978, Le basiliche cruciformi nell'area adriatica. – *Ant. Altoadr.* 13, 437–488, Udine.
- PRIJATELJ, K. 1952, Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu. – *Vjes. arh. hist. dalm.* 53, 135–154, Split.
- RADIĆ, F. 1892, Redovito tromjesečno izvješće Kninskoga starinarskoga društva. – *Vjes. Hrv. arh. dr.* 14, 92–95, Zagreb.
- RADIĆ, F. 1895, Ruševine crkve sv. Luke na Uzdojlu kod Knina s pisanom uspomenom hrvatskoga kneza Mutimira. – *Starohrv. pros.* 1, 74–78, Zagreb.

- RADIĆ, F. 1895a, Hrvatsko-bizantske nadstupine Prvog muzeja hrvatskih spomenika. – *Starohrv. pros.* 1, 205–211, Zagreb.
- RADIĆ, F. 1896, Izvješće o radu Hrvatskog starinariskog društva. – *Starohrv. pros.* 2, 179–181, Zagreb.
- RAPANIĆ, Ž. 1980, Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru. – *Vjes. arh. hist. dalm.* 74, 189–217, Split.
- RAPANIĆ, Ž. 1987, *Predromaničko doba u Dalmaciji*. – Split.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1972, Tipologia dei battisteri salonitani. – *Corso Cult. Arte rav. biz.* 19, 267–279, Ravenna.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1979, Salonitana christiana (II) – »Basilica Occidentalis« u tipologiji ranokršćanske arhitekture Ilirika. – *Zbor. Nar. muz. Beogr.* 9–10, 87–96, Beograd.
- RESTLE, M. 1966, Byzacena. – In: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 1, 837–866, Stuttgart.
- ROTT, H. 1908, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*. – Leipzig.
- SALMI, M. 1948, Influssi degli edifici di culto sulle chiese dell'alto medio evo. – In: *Atti del IV Congr. Intern. Arch. Cr.* 2, 231–270, Roma.
- SERGEJEVSKI, D. 1950, Japodske urne. – *Glas. Zem. muz.* 4–5, 45–93, Sarajevo.
- SERGEJEVSKI, D. 1965, Iz problematike ilirske umjetnosti. – *God. Cen. balk. isp.* 3/1, 119–142, Sarajevo.
- SOTERIOU, G. 1940, Die altchristlichen Basiliken Griechenlands. – In: *Atti del IV Congr. Intern. Arch. Cr.* 1, 355–380, Roma.
- STOŠIĆ, K. 1941, *Sela šibenskog kotara*. – Šibenik.
- SYBEL, L. 1906, *Christliche Antike* 1. – Marburg.
- ŠIŠIĆ, F. 1914, *Priručnik izvora hrvatske historije* 1. – Zagreb.
- ŠONJE, A. 1982, Biskupski dvor gradjevnog sklopa Eufrazijeve bazilike u Poreču. – *Peristil* 25, 5–34, Zagreb.
- TAVANO, S. 1972, Scultura paleocristiana e altomedioevale in Aquileia. – *Arh. vest.* 23, 234–256, Ljubljana.
- TAVANO, S. 1974, La restaurazione giustiniana in Africa e nell'alto Adriatico. – *Ant. Altoadr.* 5, 251–283, Udine.
- TESTINI, P. 1958, *Archeologia cristiana*. – Roma.
- VERZONE, P. 1963, La scultura decorativa dell'alto Medio Evo in Oriente e in Occidente, 1 – Dal sec. IV al 725. – *Corso Cult. Arte rav. biz.* 10, 372–380, Ravenna.
- WILKES, J. J. 1969, *Dalmatia*. – London.
- ZEILLER, J. 1906, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*. – Paris.

* Einbegriffen ist die Region zwischen der Krka und der Cetina, weil die vorliegende Arbeit auf der breiteren Erforschung der frühchristlichen Problematik dieses Bereiches beruht.

¹ Vgl. die Darstellung des Werkes: Ovadih 1972, 234, wo dem Autor hauptsächlich vorgeworfen wird, daß er keinen eigenen Standpunkt zur Datierungsfrage einnimmt, obwohl dieser Aspekt auch sonst in der frühchristlichen Archäologie vernachlässigt bzw. problematisch ist. Über dasselbe Problem vgl. auch Soteriou 1940, 355; Noll 1954, 85; Carver 1987, 325.

² Über die Kontinuität in unseren Lokalitäten vgl. Cambi 1976, 255; Ders. 1980, 953. Die beschriebene Situation ist höchst malerisch im Bereich Roms vorgestellt, dessen mittelalterliche Kirchen Giovanni »architektonische Palimpseste« nennt (1940, 141).

³ Im weiteren Sinn in Hinblick auf die Tatsache, daß in diesem Raum außer Salona auch die Bereiche der Diözesen Scardonas, vom J. 533 weiter jedoch auch noch Ludrums und Muccurums waren. Berücksichtigt werden alle Agergebäude, außer den Friedhofskomplexen bei den Städten (Salona, Trogir, Diokletianspalast), wobei damit gerechnet werden muß, daß die Bedingungen der Errichtung frühchristlicher Kirchen in unmittelbarer Nähe Salonas, z. B. in den Kaštela, absolut verschieden von jenen in den abgelegenen Orten des Berghinterlandes sind.

⁴ Über die Typologie der salonitanischen Gebäude vgl. Dyggve 1940, 391 ff.; Cambi 1978, 606 ff.

⁵ In dieser Hinsicht ist besonders berechtigt die Erklärung des Fra Lujko Marun, des Begründers des Kroatischen Archäologischen Vereins und der altkroatischen Archäologie, daß man sich im Rahmen des erwähnten Vereins »in letzter Zeit auch mit den römischen Überresten zu befassen begann, weil auch das besser ist, als daß sie von ungebildeten Bauern verschleppt würden, und dies nur unter Bedingungen, die größeren Erfolg bei geringer Mühe versprechen.« (1898, 184).

⁶ Es ist nämlich bekannt, daß die Ausstattung gewechselt und erneuert wird, und zwar im Einklang mit den liturgischen Erfordernissen oder mit neuen ästhetischen Auffassungen, und so trifft man in derselben Lokalität oft auf Fragmente unterschiedlicher stilistischer Ausführung. Vgl. das Beispiel der karthagischen Kirchen, die der Autor aufgrund der Okzidentalität erheblich früher datiert als es die Skulpturfragmente anzeigen (Duval 1972, 102).

⁷ Cambi 1978; Dyggve 1940, 391 ff.

⁸ Cambi 1978, 615.

⁹ Carile 1978, 180; Brandt 1980, 84; Basler 1986, 64. Die beschriebene Situation veranschaulicht am getreuesten die Tatsache, daß es Theoderich für berechtigt hielt, in Dalmatien, ähnl. wie auf Sizilien, die Steuern anzuheben, weil diese zwei

Provinzen in diesem Zeitabschnitt eine allgemeine wirtschaftlich-gesellschaftliche Blütezeit erlebten. Barnish 1987, 176, Anm. 153.

¹⁰ Salmi 1948, 234 ff.; Demugeot 1965, 491 ff. Die Tendenz, einige unserer Bauwerke aufgrund des Grundrisses, der Skulptur u. Ä. den Arianern zuzuschreiben, wird entschieden von Cambi abgelehnt (1985, 43).

¹¹ Als Beispiel einer außerordentlich frühen Datierung einer Ager-Kirche (400–500) führe ich das Gebäude in Bičina-Polača in der Vrana-Region bei Zadar an, da mir im Rahmen des hier erörterten Bereiches kein ähnlicher Fall bekannt ist. Ilakovac 1971, 118. Ans Ende des 5. und den Beginn des 6. Jh. ist die Kirche in Grohote auf Šolta datiert. Oreb 1983, 19.

¹² Marasović 1969, 158; Delonga 1984, 273; Burić 1985, 177; Cambi 1978, 615; Ders. 1985, 43; Fisković 1982, 160; Rapanić 1980, 199.

¹³ Cambi 1976, 256; Fisković 1980, 251.

¹⁴ Menis 1974, 49 ff.; Cuscito 1976, 299 ff.; Jedin 1972, 409; Ayy-Jonah 1969, 335.

¹⁵ In dieser Zeit wird nämlich jeder der aufgezählten Ausdrücke abwechselnd in der Bedeutung der dörflichen Glaubensgemeinschaft – der Župa – verwendet. Vgl. Mazzotti 1984, 7 ff.; Šišić 1914, 157 ff.; Orlandis, Ramos Lisson 1981, 23, passim.

¹⁶ Fisković 1982, 41, 163, Anm. 6.

¹⁷ In Verbindung mit der Missionstätigkeit der Kirche im allgemeinen vergleiche die Worte Christi an die Apostel, daß sie seine Zeugen bis zum Ende der Welt sein werden (Ap. Werke 1, 8). Über das Apogäum der salonitanischen Kirche vgl. Dyggve 1951, passim; Ders. 1934, 250; Cambi 1978, 615.

¹⁸ Die auf Manastirine gefundene Inschrift haben anhand des Inhalts und der Paläographie Bulić und Zeiller ins 5. Jh. datiert, Egger hingegen aufgrund des archäologischen Kontextes ins 7. Jh. Bulić, Bervaldi 1912, 69; Zeiller 1906, 93; Egger 1926, 108. Die erste Datierung ist in Hinblick auf die Eigenschaft und den Inhalt dieser ihrer Herkunft nach orientalischen, mit der Christianisierung der Dorfgemeinde verbundenen Institution glaubwürdiger. Vgl. Coussa 1950, 545 ff.; Lot 1968, 416.

¹⁹ Vgl. Grabar 1966, 41, 54 ff.; Lassus 1967, 40 ff.; Krautheimer 1975, 66, 188; Karaman 1963, passim; Fisković 1982, 174 ff.

²⁰ Vgl. Rapanić 1987, 57; Egger 1926, 61–62; Brandt 1980, 79; Alföldy 1965, 209; Wilkes 1969, 417; Carile 1978, 176; Sergejevski 1965, 126.

²¹ Krautheimer 1975, 251 ff.; Grabar 1966a, 95 ff.; Lassus 1967, 77; Tavano 1974, 275; Delvoye 1967, 85 ff.

²² Jeličić 1985, 5.

²³ Basler 1972, 139; Cambi 1976, 247; Fisković 1982, 192; Rendić-Miočević 1979, 92.

²⁴ Die Kirche in Otok ist noch immer nicht in Gänze

veröffentlicht, wie auch nicht ihr Grundriß. Gabričević 1953, 190; Ders. 1969, 540; Jeličić 1984, 172 ff.

²⁵ Oreb 1983.

²⁶ In Stipanska bildete die Kirche das Beinhaus des vorbebediktinischen Klosterkomplexes. An ihrer Südseite wird ein Anbau vermutet, doch ist dieser Teil durch eine rezente Trockenmauer verdeckt. Marasović 1969, 151.

²⁷ Hier vermutet man unter den Fundamenten der mittelalterlichen eine frühchristliche Kirche, die nicht erforscht ist, jedoch zeichnen sich einige undeutliche Züge ab, die auf eine komplexe Anordnung hinweisen. Gunjača 1976, 43 ff.; Stošić 1941, 61 ff.

²⁸ Cambi 1984, 45 ff.

²⁹ Fisković 1982, 164 ff.

³⁰ Gabričević 1953, 181 ff.; Jeličić 1984, 171.

³¹ Die Situation in Cecela ist nicht ganz klar, da hier zwei teilweise erforschte Kirchen erwähnt werden, beide als mittelalterliche; es wird jedoch vorausgesetzt, daß eine davon frühchristlich sein könnte. Es ist indessen wahrscheinlich, daß beide frühchristlich waren, worauf die hufeisenförmige Apsis (»Einem Huf ähnlich«) einer davon hinweist sowie der komplexe Grundriß (Karaman reiht sie unter die sog. bosnischen Kirchen ein) der zweiten, auf die sich höchstwahrscheinlich der Grundriß bezieht, den Gunjača vorstellt, leider ohne Orientierungsbezeichnung. Radić 1896, 181; Karaman 1954, 187; S. Gunjača 1952, 173.

³² Die frühchristliche Kirche in Potrvlje ist der Beschreibung gemäß als dreischiffige römische Basilika mit drei nordwärts orientierten halbrunden Apsiden bekannt, von denen die westliche, größte, durch Lisenen verstärkt und mit liturgischer Ausstattung versehen war. Obwohl sie als wahrscheinlich dreischiffig beschrieben wird, kann nach allem eine einschiffige komplexe Kirche angenommen werden (die dort gefundenen Kapitelle sind von zu kleinen Dimensionen, daß sie auf Schiffssäulen bezogen werden könnten), adaptiert in einem früheren römischen Bauwerk. Matas 1882, 33 ff.; Radić 1892, 93; Ders. 1895a, 207; S. Gunjača 1956, 208.

³³ Heute ist fast ohne Widerspruch die Ansicht N. Cambis über Narona als dem Ausgangspunkt der Verbreitung der komplexen Kirche im dalmatinischen Hinterland affirmiert. Vgl. Anm. 10, 42 ff. Es bleibt jedoch eine offene Frage, die auch beachtliche chronologische Implikationen hat; das ist die Möglichkeit des Einflusses des sog. salonitanischen Oratoriums A (in der 2. Hälfte des 3. Jh. adaptiertes Wohngebäude für die Bedürfnisse des christlichen Kultes, indem vor seiner Westmauer eine Priesterbank aufgestellt und davor eine Altartafel errichtet wurde) auf die Entwicklung der komplexen Kirche, wie Rendić-Miočević vorausgesetzt hat und dies um so mehr, als derselbe Autor die Möglichkeit der Existenz einer Monumentalversion dieses Typs in Salona selbst offen läßt. Vgl. Anm. 23, 87 ff.

³⁴ Cambi 1985, 43.

³⁵ Im allgemeinen über das nachträgliche Hinzufügen einzelner Teile vgl. Cambi 1978, 607; Ders. 1976, 269; Fisković 1980, 250; Jeličić 1983, 36. Auf eine noch mehr zusammengesetzte chronologische Stratigraphie deutet die Erscheinung der in Otok wahrgenommenen nachträglichen Umgestaltung der Baptisterien, wo nachträgliche Wandlungen auch die Narthex erfahren hat, was sonst auch in den Kirchen des tieferen dalmatinischen Hinterlandes bekannt ist. Gabričević 1969, 540; Jeličić 1983, 25 ff.; Nikolajević 1966, 223 ff.

³⁶ Über die Datierung dieses Typs in das 5. Jh. vgl. Cambi 1978, 617. Ein ausgeprägtes Beispiel eines Bauwerks von solcher ursprünglicher Form ist die Kirche in Grohote, welche die Mosaiken ins 5. Jh. datieren. Oreb 1983. Der Kirche in Stipanska wurde die Narthex sicherlich nachträglich hinzugefügt, während eine ähnliche Intervention bei den nördlichen, miteinander unorganisch verknüpften Seitenanbauten vermutet wird. Auf die Entstehung der ersten Phase des Gebäudes in einer früheren Periode weist auch die Tatsache hin, daß der ganze Baukomplex als vorbebediktinisches Kloster bezeichnet wird. Marasović 1969, 155.

³⁷ Alexander 1971, 221 ff.; Piusi 1978, 437 ff.; Krautheimer 1975, 73, passim; De Angelis d'Ossat 1973, 423 ff.; Dyggve 1951, 29; Davies 1952, 46; Francia 1969, 92.

³⁸ Die Apsis in Hufform erscheint in der Basilika Virginum in Milano aus der zweiten Hälfte des 4. Jh. Piusi 1978, 470.

Interessanterweise datiert derselbe Autor, zwar ein wenig übertrieben, die Kirche in Lovrečina in das 4.–5. Jh. (S. 480). Über die eingebuchtete Apsis als eine typologisch frühere Form vgl. Krautheimer 1975, 150, passim; Lassus 1967, 41; Davies 1952, 108; Mirabella Roberti 1977, 393 ff.; Marušić 1978, 565. Es muß hervorgehoben werden, daß eine derartige Apsis in Embryonalform schon Ende des 3. Jh. in Salona erscheint (Anastasius-Mausoleum auf Marusinac). Dyggve 1939, 6 ff. Das achteckige Baptisterium mit Kreuz-Piscina erscheint in der zweiten Phase des salonitanischen Baptisteriums aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. Nikolajević 1966, 234; Dyggve 1957, 189 ff. Über die frühe Verehrung des hl. Lovro vgl. Jurlaro 1969, 193 ff.; Grabar 1946, 205; Cambi 1976, 252.

³⁹ Vgl. Anm. 28.

⁴⁰ Die chronologische Stratigraphie der Kirche in Tepljuh wird noch zusätzlich dadurch kompliziert, daß sie nicht gänzlich erforscht und auch nur anhand der rückständigen Dokumentation von Abramić veröffentlicht ist, woraus mehr oder weniger klar hervorgeht, daß die Nebenapsiden nachträglich hinzugefügt wurden, doch die Frage der Entstehung der übrigen Lateralanbauten bleibt offen. Cambi 1984, 45 ff.; Ders. 1978a, 147.

⁴¹ Über die Entstehung und Verbreitung dieses Gebäudetyps im allgemeinen und bei uns seit der vorjustinianischen Zeit vgl. Bovini 1972, 189 ff.; Krautheimer 1975, 120 ff.; Grabar 1966a, 35, passim; Lassus 1967, 45; Cambi 1984. Die kleblattförmige Kirche mit Memoria derselben Form in Cim bei Mostar wird ebenfalls ins 5.–6. Jh. datiert (Andjelić 1976, 179 ff.). Es muß erwähnt werden, daß die Kirche in Bilice von Piusi ins 5. Jh. datiert wird (Anm. 37, 479).

⁴² Piusi 1978, 463, passim; Zeiller 1906, 157; Mirabella Roberti 1973, 166; Egger 1926, 19, 57 – Abb. 13; Fisković 1982, 180.

⁴³ Über die Adaptationen vgl. Anm. 47, über Cecela 31. Es ist interessant, daß die Kirche in Cecela die nächste Analogie, vor allem betreffs der Lage der Apsiden, die wie eine aus der anderen hervorgewachsen, in der frühchristlichen Kirche des Hl. Petar in Bačina hat, bedingt datiert ins 5. bzw. in die erste Hälfte des 6. Jh. Fisković 1980, 217, 250.

⁴⁴ Vgl. Anm. 32 und 47.

⁴⁵ Jeličić 1984, 171 ff.

⁴⁶ Ebd.

⁴⁷ Ein paradigmatisches Beispiel von Hauskirchen sind die sog. römischen Tituli. Krautheimer 1975, 27 ff.; Lassus 1967, 10; Grabar 1966, 59 ff. Auf die frühe Datierung der sog. Hauskirchen und im allgemeinen adaptierten Kirchen weist Noll hin (1954, 75, passim).

⁴⁸ Dyggve 1951, 23 ff.; Rendić-Miočević 1979, 92.

⁴⁹ Cambi 1978, 617.

⁵⁰ Vgl. Anm. 31.

⁵¹ Vgl. Delvoye 1967, 247; Restle 1966, 837 ff.; Davies 1952, 124; Krautheimer 1975, 172; Mirabella Roberti 1977, 401 ff.

⁵² Dyggve, Egger 1939, Abb. 23; Šonje 1982, 27.

⁵³ Fisković 1982, 178.

⁵⁴ Bulić 1909, 50 ff.; AD, Solin, Rupotine (Crkvina), 5 B, C, F; Dyggve 1951, 239, 243.

⁵⁵ Bulić 1907, 101 ff.; Cambi 1976, 266. Eine nahe Analogie gibt es in einer griechischen Kirche in Tegea, datiert an den Beginn des 5. Jh. Soteriou 1940, 365. Obwohl die Fragmente der verzierten Ausstattung aus Klapavice vorwiegend dem geometrischen Still der zweiten Hälfte des 6. Jh. angehören, treten auch frühere, mit schlanken eingeschnittenen Kreuzen verzierte Beispiele auf. Vgl. Anm. 67.

⁵⁶ Karaman 1940, 69, 80; Rapanić 1987, 196.

⁵⁷ Grabar 1966, 181; Gsell 1902, 218; Bovini 1968, 91 ff.; Egger 1926, 13, Abb. 11.

⁵⁸ S. Gunjača 1953, 39 ff.; Cambi 1978, 616.

⁵⁹ Bulić 1922, 14 ff.; Dyggve 1951, 243; Cambi 1976, 265. Die regelrechte Orientierung der frühchristlichen Kirchen stabilisiert sich erst im Laufe des 5. Jh. Krautheimer 1975, 99; Testini 1958, 561; Gsell 1902, 197; Davies 1952, 81; Lowrie 1974, 97.

⁶⁰ Marun 1927, 272 ff.; Radić 1895, 74 ff.; Marasović 1978, 52.

⁶¹ Vgl. Anm. 38. Außerdem Marušić 1978, 565.

⁶² Über Povelja und Spliska vgl. Fisković 1982, 177 ff. Eine

eingebuchtete Apsis hat die frühchristliche Basilika in Stobreč, dem antiken Epetium unweit von Salona, datiert ans Ende des 5. und in die erste Hälfte des 6. Jh. Cambi 1974.

⁶³ Besonders fühlt man den Mangel der Systemisierung des Materials aus den salonitanischen Basiliken, das, außer spärlichen Ausnahmen, chronologisch schwer verwendbar ist, weil die bearbeiteten und publizierten Komplexe phasenweise entstanden.

⁶⁴ Vgl. Anm. 6 sowie den Fall Gala bei Sinj, wo die Architekturreste auf eine frühe Entstehung hinweisen, wogegen das hinzugehörnde Pluteumfragment ganz ans Ende des 6. Jh. datiert wird. Vgl. Anm. 46.

⁶⁵ Von den frühchristlichen Fragmenten ist nur ein geringer Teil bei Bulić veröffentlicht, und zwar aus der Zeit, als die Architektur dieses Horizonts noch nicht bezeugt war. Bulić 1904, 56 ff.; AD, Bijaći, 108 F; Jelovina, Vrsalović 1968, 173.

⁶⁶ Es scheint, daß aus dieser für die Agerverhältnisse außerordentlichen Lokation (dreischiffige Basilika!) eine große Menge recht verschiedener, in der Archäologischen Sammlung des Franziskanerklosters in Sinj verwahrten Skulpturfragmente stammt. Jedoch dürfte, nach der Evidenz im Museum der kroatischen archäologischen Denkmäler in Split dieses gesamte mit eingeschnittenen Kreuzen und Pflanzen – sowie geometrischen Motiven verschiedener Stilisierung verzierte Material nicht zur selben Lokalität gehören. Für die Angaben danke ich O. A. Soldo und dem Kollegen M. Zekan.

⁶⁷ Cambi 1981, 13, Anm. 37. Auch an anderen Orten findet man eingeschnittene Kreuze am häufigsten auf frühzeitigeren, vor allem Grabdenkmälern. Vgl. Calder 1955, 25 ff.

⁶⁸ Cambi 1981, 10.

⁶⁹ Rendić-Miočević 1972, 271.

⁷⁰ Vgl. Anm. 65.

⁷¹ Fisković 1980, 253; Ders. 1981, 108. Zugunsten einer frühen Datierung spricht auch die Widmung der hl. Euphemia im Zusammenhang mit der Voraussetzung über eine vorbenediktinische Mönchsstation auf diesem Inselchen gegenüber Čiovo bei Trogir. Über die frühe Verehrung der hl. Euphemia vgl. Cracco-Ruggini 1980, 141; Bovini 1973, 147 ff.; Delehay 1930, 8.

⁷² Vgl. Anm. 55.

⁷³ Vgl. Anm. 58.

⁷⁴ Ansonsten schreibt S. Gunjača die frühchristlichen Fragmente aus Crkvina der nahen Lokalität Katića Bajami zu. Vgl. Anm. 58, 46 ff.

⁷⁵ Fisković 1982, 166; Ders. 1981, 108.

⁷⁶ Auf die Adaptierung des thermalen in ein Sakralgebäude in einer früheren Periode weist eventuell auch eine in einer späteren Abschrift erhaltene und in Milano gefundene Inschrift aus dem 5. Jh., die den Bischof der Stadt Rider in Dalmatien erwähnt. Delehay 1931, 49 ff.; Z. Gunjača 1973, 17; Cambi 1976, 248 ff.

⁷⁷ Bulić 1908, 10; Jeličić 1984, 177 ff.

⁷⁸ Bulić 1904a, 172 f.; Fisković 1982, 163. Ansonsten sind die Friedhöfe wegen ihrer gesetzlich geschützten Unzerstörbarkeit jene Orte, wo sich Anzeichen des frühchristlichen Kultes am frühesten zeigen und am leichtesten erkennen lassen. Vgl. Testini 1958, 150 ff.; Lowrie 1974, 21 ff.; Francia 1969, 76.

⁷⁹ Lowrie 1974, 6; Sybel 1906, 131; Dyggve, Egger 1939, 39; Brøndsted 1928, 81.

⁸⁰ Das Material aus Kaštel Gomilica ist nicht publiziert, wird aber im Institut für den Schutz von Kulturdenkmälern in Split verwahrt. Für die Einsicht danke ich den Kollegen F. Oreb und M. Sumić.

⁸¹ Vgl. Anm. 77 und 32.

⁸² Kautsch 1936, passim.

⁸³ Nikolajević 1979, 154; Kautsch 1936, Taf. 3, Abb. 23–27; Bulić 1906, 153 ff.; Brøndsted 1928, 71 ff.

⁸⁴ Kautsch 1936, Taf. 4, Abb. 30, 19 ff.; Cambi 1978, 618.

Ähnlich stilisierte Exemplare werden in Norditalien in den Rahmen des 5. Jh. datiert. Tavano 1972, 240; Olivieri Farioli 1969, tav. 1 ff., passim.

⁸⁵ Jeličić 1984, 172, 3a, b; Kautsch 1936, Taf. 2, Abb. 14, 19.

⁸⁶ Domančić 1984, 58.

⁸⁷ Auf dem salonitanischen Konzil im J. 533 wird als Kirchengemeinschaft das Territorium Magnoticum (Magnum-Kljake) erwähnt. Bulić, Bervaldi 1912, 54; Bulić 1878, 90 ff.; Radić 1896, 181, passim.

⁸⁸ Der Fund ist unveröffentlicht. In diesem Fall bestehen jedoch Bedenken wegen der unmittelbaren Nähe Salonas, bzw. größere Möglichkeit, daß die Spolien aus einer seiner Lokalitäten her versetzt worden sind. Über die frühe Verehrung der hl. Thekla vgl. Cuscito 1979, 618 ff.; Grabar 1946, 65; Fasola 1964, 19 ff.

⁸⁹ Jeličić 1984, 174, 11a.

^{89a} S. Gunjača 1953, Abb. 45.

⁹⁰ Die Mensa wird in der Archäologischen Sammlung des Franziskanerklosters in Sinj verwahrt. Verwandte Gegenstände werden sonst hauptsächlich ins 4. und 5. Jh. datiert. Nussbaum 1961, 37 ff.

⁹¹ Bulić 1914, 105 ff.; Fisković 1981, 107 ff.

⁹² Marin 1980, 85 ff.

⁹³ Fisković 1982, 166; Ders. 1981, 108.

⁹⁴ Vgl. Anm. 87. Ferner Gabričević 1984, 94 ff.; Jadrijević 1940, 163 ff.; Milošević 1980, 264.

⁹⁵ Vgl. Anm. 83.

⁹⁶ Nikolajević 1968, 17 ff. Allgemein über die frühbyzantinische Skulptur vgl. Verzone 1963, 372 ff.; Gerke 1959, 119 ff. Über die salonitanische Skulptur dieses Zeitabschnitts vgl. Rapanić 1987, 100 ff.; Cambi 1977, 82, passim.

⁹⁷ Cambi 1977, 85 ff.

⁹⁸ Burić 1982, 150; Gabričević 1956, 291 ff.; Bezić-Božanić 1961, 45 ff.; Jeličić 1984, 174.

⁹⁹ Cambi 1977, 87.

¹⁰⁰ Gabričević 1953, 188, Abb. 6; Jeličić 1984, 172, Abb. 5; 177, Abb. 10 a, b; Katić 1952, 267 ff.

¹⁰¹ Vgl. Sergejevski 1965, 119 ff.; Prijatelj 1952, 137 ff.

¹⁰² Sergejevski 1950, 45 ff.

¹⁰³ Gabričević 1953, Abb. 6; Katić 1952, Abb. 1. Das Fischmotiv an sich weist auf eine frühere Datierung, da es im allgemeinen in der frühchristlichen Kunst und anscheinend auch im salonitanischen Bereich sehr früh auftritt und im Laufe des 5. Jh. verschwindet. Mowat 1902, 1 ff.; Cambi 1977, 90. Das sehr ähnlich stilisierte Flechtwerk wird im nordadriatischen Bereich ins 5. Jh. datiert. Tavano 1972, 238 ff.

¹⁰⁴ Basler 1972, 77; Anđelić 1976, 179 ff.; Jeličić 1984, 175, Abb. 9.

¹⁰⁵ Dyggve 1939, 40; Nikolajević 1968, 21; Marasović, J., Marasović, T. 1968, Abb. 54 ff., passim.

¹⁰⁶ Vgl. Sergejevski 1950, 56, Taf. I.

¹⁰⁷ Vgl. Anm. 97.

¹⁰⁸ Cambi 1977, 90 ff., Taf. 19, Abb. 1. Auf eine frühe Datierung deutet auch die Widmung der Kirche der Velika Gospa (Muttergottes) hin. Grabar 1946, 412; Ders. 1966, 173; Cambi 1974a, 273 ff.

¹⁰⁹ Babić 1984, 45.

¹¹⁰ Dyggve 1951, 81, Fig. IV, 44. Ein ähnlich stilisiertes Motiv erscheint in der kleinasiatischen Stadt Antalya, auf den Kapitellabakussen in der Kirche der Hl. Marija, die ins 5. Jh. datiert wird. Rött 1908, 36, Abb. 13.

¹¹¹ Vgl. Anm. 35. Die Unterscheidung der Bauphasen, vor allem ihre Verknüpfung mit einem bestimmten Funktionalinhalt wird zusätzlich kompliziert, indem es nicht klar ist, ob die unorganischen Mauerfugen ausschließlich an die chronologische Stratigraphie zu binden sind, oder ob es sich einfach um etappenmäßiges Bauverfahren im Rahmen des abgerundeten Ganzen handelt. Vgl. Jeličić 1983, 25 ff.; Fisković 1982, 181 ff., Anm. 51.

Prilog datiranju izvangradske ranokršćanske arhitekture šireg salonitanskog područja

Sažetak

Povod je ovome radu, u kojemu se razmatra problem datiranja izvangradske crkve na dijelu salonitanske metropole između rijeka Krke i Cetine, sklonost većine autora da spomenute građevine datira preširoko, u 5. ili 6. st., ili pak izrazito kasno, u sredinu, odnosno drugu polovicu 6. st.¹² Stoga se na ovome mjestu razmatraju teoretsko-formalni, ali i materijalno-praktični razlozi koji upućuju s jedne strane na mogućnost razlučivanja horizonta 5. i 6. st., a s druge na dataciju odnosno arhitekture u predjustinijansko razdoblje.

Prije svega treba imati na umu da dalmatinsko priobalje praktički od Dioklecijanovog razdoblja proživljava nesmetan razvitak. Naime, seobe naroda od 4. st. uglavnom pogadjaju sjevernije krajeve, a čini se da je i Justinijanova rekonkvista Dalmaciji donijela daleko manje zaranja nego drugim prostorima.²⁰ Nadalje, diljem je antičkog svijeta kristijanizacija seoskih područja okončana, uz rjeđe iznimke, najkasnije krajem 5. st.¹⁴ Akta salonitanskog sabora iz 530. i 533. g. svjedoče da je i u Dalmaciji proces pokrštavanja i razvitak župskog uređenja u to vrijeme već znatno uznapredovao.¹⁵ Obzirom na apogej salonitanskog kršćanstva početkom 5. st., kao i ulogu Salone u okvirima općeg misionarskog zadatka ranokršćanske crkve, čini se uistinu prevelikom vremenski hijatus između početka 5. i sredine 6. st., kada se pretpostavlja najbujnija graditeljska djelatnost u seoskim područjima salonitanskog zaledja.¹⁷ Zakašnjela bi se pojava ranokršćanske arhitekture, u odnosu na druge dijelove kršćanskog svijeta, mogla očekivati ondje, gdje i prilike u supstratnom kasnoantičkom razdoblju upućuju na takvu mogućnost, što u Dalmaciji nije slučaj.

Materijalni se razlozi za raniju dataciju seoskih crkava najvećim dijelom odnose na tipologiju građevina, te stilске elemente ukrašenog kamenog namještaja. Premda naoko besmislena, stoji tvrdnja da je najizrazitija zajednička tipološka osobina ranokršćanskih crkava u Dalmaciji zapravo njihova tlocrtna i oblikovna raznolikost. Budući da se u kasnoantičkoj Dalmaciji pretkršćanskog razdoblja uglavnom ne uočavaju pojave provincijalnog zaostajanja, tipološku neujednačenost u cjelini valja radije pripisati ranijem nastajanju većine građevina, negoli perifernom i provincijskom miljeu Dalmacije u negativnom smislu.¹⁹⁻²⁰

Na 5. ili 1. pol. 6. st. upućuje najveći broj tlocrtnih oblika, naprimjer jednobrodna uzdužna građevina s polukružnom apsidom, a osobito njene podvrste s ravnim začelnim zidom, ili pak s apsidom širine naosa.⁴⁹ Cecela I³¹, Crkvina kod Solina⁵⁴ (sl. 11), Klapavice kod Solina⁵⁵ (sl. 12), Katića Bajami u Biskupiji⁵⁸ (sl. 13), Rižinice kod Solina⁵⁹ (sl. 14), Uzdolje kod Knina⁶⁰ (sl. 15), Spliska na Braču⁶² (sl. 16). Takozvane složene crkve, koje daju osnovno obilježje ranokršćanskoj arhitekturi dalmatinskog zaledja, izvorno su vjerojatno također ranija zdanja.^{23, 24} Na to upozorava činjenica da su nerijetko podizane u vremenskim razmacima, pri čemu se najčešće naknadno dodavaju nartekse i krstionice, a ponekad i bočne prigradnje: Sinj³⁰ (sl. 8), Otok²⁴ i Gala³⁰ kod Sinja

(sl. 9), Cecela II³¹ (sl. 10), Potravlje,³² Tepljuh²⁸ (sl. 5), Bilice²⁸ (sl. 3), Grušine²⁷, Sutivan, Lovrečina i Povlja na Braču^{28, 29} (sl. 4, 6 i 7), Stipanska²⁶ (sl. 2), Grohote na Šolti²⁵ (sl. 1). Pretpostavku o ranijoj dataciji podupiru i oblici njihovih središnjih dijelova, koji većinom izvorno pripadaju starijoj ranokršćanskoj graditeljskoj baštini.³⁷ Ponajprije se to odnosi na jednobrodne crkve s polukružnom apsidom, a potom na one križnog i tzv. T-tlocrta, te na građevine s trolisnim svetištem, premda se križni i trolisni oblici kod nas najradije vezuju uz Justinijanov horizont. Javljaju se i tlocrti slični temeljnoj shemi najranije crkvene građevine, tzv. kućne crkve (domus ecclesiae): Sinj⁴⁵ (sl. 8) i Gala⁴⁶ (sl. 9). Tlocrtne osobitosti triju seoskih građevina, najvjerojatnije uređenih u već postojećoj antičkoj arhitekturi, upozoravaju na njihov raniji nastanak: Potravlje,³² Cecela II³¹ (sl. 10), Miri u Kaštel Novome¹⁰⁹ (sl. 24).

Na mogućnost ranijeg datiranja pojedinih crkava upućuju i neki elementi namještaja, naprimjer oni ukrašeni urezanim križevima, koji su relativno kronološki pouzdano raniji od reljefnih oblika, o čemu svjedoči primjerak iz Stobreča⁶⁷⁻⁶⁹ (sl. 17 a,b). Ovamo spadaju i ulomci prošupljenih pluteja,⁷⁹ te korintski kapiteli prepoznatljive stilizacije⁸²⁻⁸⁴ (sl. 18 a,b; 19). Sreću se u Bijaćima,⁶⁵ Nisku,⁶⁶ Fumiji,⁷¹ Klapavicama,⁷² Katića Bajamima⁷³ i Crkvini⁷⁴ u Biskupiji, Donjem Selu⁷⁵ na Šolti, Danilu Gornjem⁷⁶, Kaštel Gomilici,⁸⁰ Potravlju,⁸¹ Omišu,^{77, 89} Donjem Humcu i Dolu na Braču,^{78, 86} Kljakama,⁸⁷ Mravincima⁸⁸ i drugdje.

Budući da se, po svemu sudeći, zadnji izdanci figuralnog stila na salonitanskom području gube iza sredine 6. st.,⁹⁷ ulomke bismo crkvenog namještaja, ukrašene na takav način, mogli smatrati ranijima: Mirje na Braču,⁹² Miri¹⁰⁹ (sl. 23) i Stomorija¹⁰⁸ u Kaštel Novome. Ovamo spada i jedna osebujna grupa ranokršćanskih ulomaka iz Brnaza i Otoka u dolini Cetine (sl. 20 a,b; 22). Obilježena je izraženom figuralnošću, rustičnim, plošnim rezbarjenjem, plitko-reljefnom dekorativnošću, zgusnutošću motiva i njihovim popunjavanjem zarezima i punciranjem, načelom tzv. horror vacui, te osobito pojavom primitivno stiliziranog ljudskog lika – po svemu, dakle, stilski bliža izrazu pretkršćanske ilirske umjetnosti, negoli kasnijeg 6. st.¹⁰⁰⁻¹⁰³ Na to upućuje i pojava pletenice, koja se inače u različitim oblicima susreće na kasnoantičkoj pretkršćanskoj skulpturi u Dalmaciji, prije svega u Saloni¹⁰⁵ (sl. 21).

Nadalje, nizu je lokaliteta moguće pretpostaviti raniju dataciju na temelju različitih pojedinačnih elemenata i nalaza, toponimskih tragova ili pisanih izvora, odnosno općeg arheološko-povijesnog sklopa (Sinj-Fratarka,⁹⁰ Bunje na Braču,⁹¹ Bazilija na Šolti,⁹³ Čitluk kod Sinja⁹⁴).

Nabrojani detalji, koji se odnose na dataciju ranokršćanskih crkava na području salonitanskog zaledja, daju naslutiti da je najveći dio tih zdanja nastao tijekom 5. st. Ona su međutim naknadno, često i u nekoliko navrata, doživljavala preinake, dogradnje i obnovu namještaja, uslijed čega se, najčešće na temelju pojedinačnih elemenata, uglavnom prekasno datiraju.

Pannonische Gürtelschnallen des späten 6. und 7. Jahrhunderts

Ursula IBLER

Izvleček

Članek obravnava skupino pasnih spon iz zgodnjega srednjega veka, imenovano »panonske pasne spon«. Te spon so stilistično sorodne bizantinskim pasnim sponam, vendar je njihova razširjenost v glavnem omejena na Panonijo. Lahko jo imenujemo »medetnično«, ker so spone našli v grobovih različnih etničnih skupin. Avtorica analizira njihovo kronološko lego, razširjenost in njihov izvor. Posebej poudarja sorodstvo, ki obstaja med »panonskimi sponami« na eni strani in »sponami s pridrznikom« po Syni Uenze ter »slovanskimi ločnimi fibulami« po Joachimu Wernerju na drugi strani.¹

Nach den Abhandlungen J. Werners und S. Uenzes zu den byzantinischen Gürtelschnallen² bzw. den Schnallen mit Riemenschlaufe des 6. und 7. Jahrhunderts³ fehlt bis heute eine entsprechende Untersuchung zu einer weiteren Schnallengruppe derselben Zeitstellung, die mit den genannten Schnallentypen in einem engen Zusammenhang steht: die Gruppe der sog. panonischen Schnallen.⁴ Unter dieser Bezeichnung wird eine große Anzahl überwiegend bronzener Gürtelschnallen mit festem Beschlag zusammengefaßt, deren Verbreitung im Gegensatz zu den byzantinischen Schnallen im Wesentlichen auf Pannonien beschränkt ist.

Eine erste Zusammenstellung dieses Schnallentyps nahm D. Csallány im Jahre 1957 vor.⁵ Z. Vinski faßte 1967 im Rahmen seiner Bearbeitung der Kleinfunde aus Salona eine große Anzahl entsprechender Schnallen unter der Überschrift »Schnallen vom Typ Keszthely-Pécs und verwandte Formen« zusammen.⁶ Ohne die Schnallen ausdrücklich in Gruppen zu gliedern, betonte er die Verwandtschaft einzelner Exemplare untereinander und stellte byzantinische Vorbilder aus Edelmetall für die von ihm als »provinzialbyzantinisch« bezeichneten Schnallen heraus.

Wie die byzantinischen Schnallen und die Schnallen mit Riemenschlaufe lassen sich auch die panonischen Schnallen in verschiedene Typengruppen untergliedern. Im folgenden sollen drei Schnallenformen, die von der Verfasserin nach den Fundorten Pécs, Boly-

Abstract

This article deals with a group of belt-buckles from the Early Middle Ages, the so called "Pannonische Gürtelschnallen". These buckles are stylistically related to Byzantine belt-buckles, but their distribution is largely restricted to Pannonia. It can be called 'interethnic', because the buckles have been found in graves of various population groups. The author analyses their chronological position, their distribution and origin. One of the most important aspects is the relationship that exists between the "Pannonische Schnallen" on the one hand and the "Schnallen mit Riemenschlaufe", according to S. Uenze, and the "Slawische Bügelfibeln", according to J. Werner, on the other hand.¹

Želovce und Nagyharsány benannt wurden, herausgegriffen und auf ihre Zeitstellung, Verbreitung und Herkunft hin untersucht werden. Die Schnallen stammen zum überwiegenden Teil (33 von insgesamt 48 Exemplaren) aus Grabfunden unterschiedlicher ethnischer Provenienz.⁷ Der leider nur verhältnismäßig kleine Anteil an geschlechtlich bestimmbareren Bestattungen deutet darauf hin, daß es sich bei den Schnallen in der Regel um einen Bestandteil der Männertracht handelt.⁸

TYP PÉCS

(Liste 1)

Die bronzenen Schnallen vom Typ Pécs (*Abb. 1*) werden durch ihr festes, schildförmiges Beschlag mit charakteristischem Durchbruchmuster definiert, das aus einer halbkreis- bis herzförmigen Aussparung im hinteren Teil des Beschlages besteht. Ein weiteres Charakteristikum dieser Schnallenform ist eine querlaufende Rippung zwischen Schnallenbügel und Durchbruchmuster. Einige Exemplare weisen zwei runde bzw. rechteckige Durchbohrungen auf, die dem Beschlag ein maskenförmiges Aussehen verleihen (*Liste 1, Nr. 2, 6-8, 12, 13; Abb. 1: 4-7, 9*). Das Beschlag endet in einem Zipfel oder einer bzw. mehreren Rundeln. Die Länge der Schnallen beträgt 5,0 bis 6,5 cm.

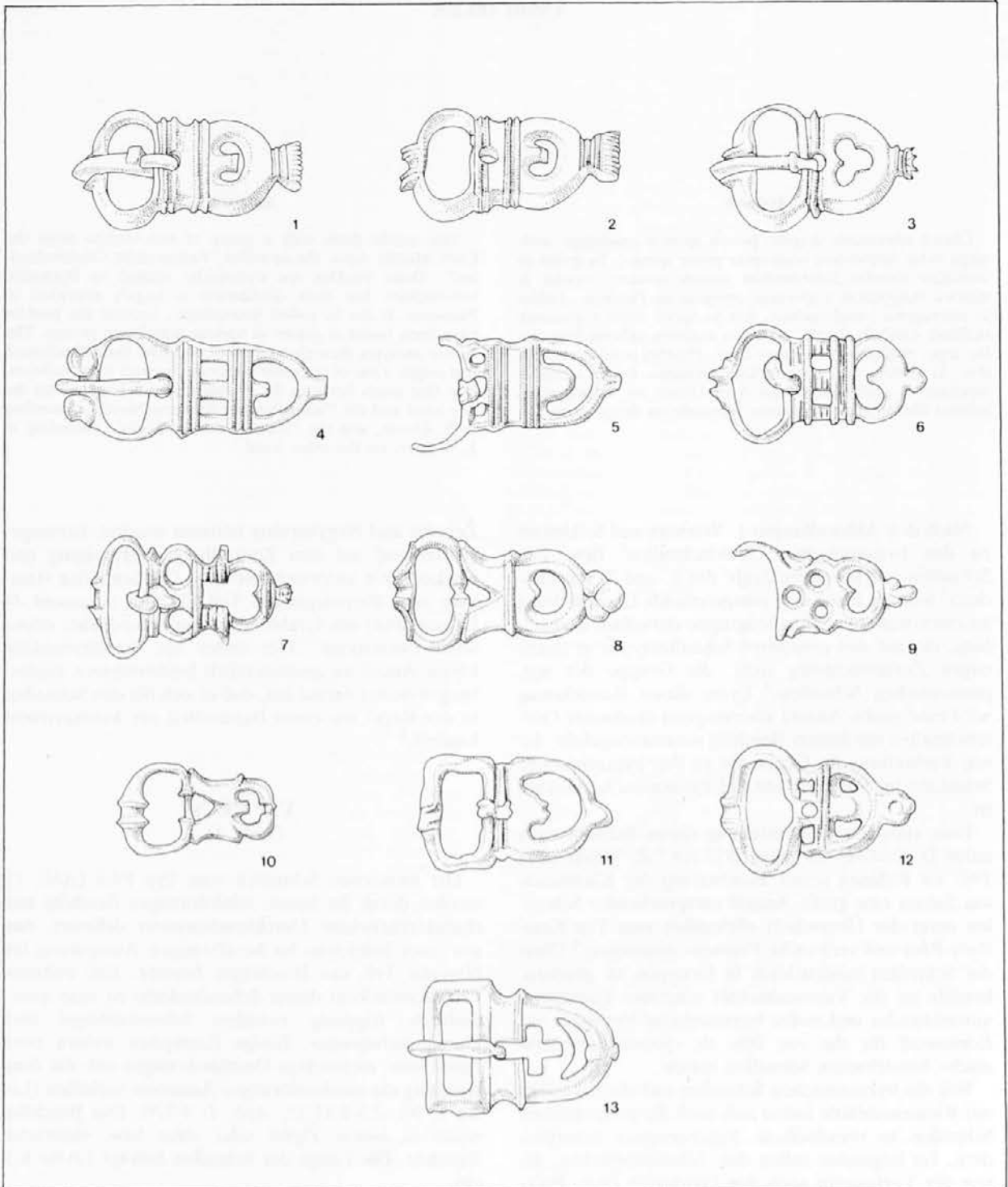
Die Verbreitung unserer Schnallengruppe zeigt einen deutlichen Schwerpunkt in Pannonien mit den beiden Zentren am Plattensee und in der Region um Pécs (*Abb. 2*). Abseits liegt der Fundpunkt Caričin grad in Serbien (Liste 1, Nr. 1; *Abb. 1: 10*); das Exemplar aus dieser byzantinischen Stadtanlage weicht

auch in typologischer Hinsicht - wenn auch unwesentlich - von der beschriebenen Grundform ab, da die ansonsten typische Querrippung fehlt.⁹

Die genaue zeitliche Einordnung dieses Schnallentyps ist, wie auch die der anderen zu besprechenden Formen, schwierig, da nur wenige datierbare Grabzu-

Abb. 1: Typ Pécs: 1 Pécs-Köztemető, Grab 30. 2 Pécs-Köztemető, Grab 36. 3 Pécs-Köztemető, Grab 18. 4 Pécs-Gyárvaros. 5 Keszthely-Dobogó. 6 Linz-Zizlau, Grab 151. 7 Pécs-Gyárvaros. 8 Keszthely-Dobogó. 9 Novi Banovci. 10 Caričin grad. 11 Gyód, Grab 67. 12 Umgebung von Keszthely. – Typ Sucidava: 13 Doničko brdo, Nr. 1-13: Bronze. M. 2:3.

Sl. 1: Typ Pécs: 1-12. – Typ Sucidava: 13. Št. 1-13: bron. M. 2:3.

sammenhänge zur Verfügung stehen. Für den Typ Pécs sind besonders die Vorkommen aus dem awarenzeitlichen Gräberfeld von Pécs-Köztemető (Liste 1, Nr. 3-5; *Abb. 1: 1-3*) von Bedeutung. Das Männergrab 30 war mit einer mehrteiligen eisernen Gürtelgarnitur und einer reichen Waffenausstattung versehen. Die Spatha mit ihrem kleinen pyramidenförmigen Knauf ist eine westliche, chronologisch gut faßbare Form, die das Grabensemble in die Zeit um 600 datiert.¹⁰

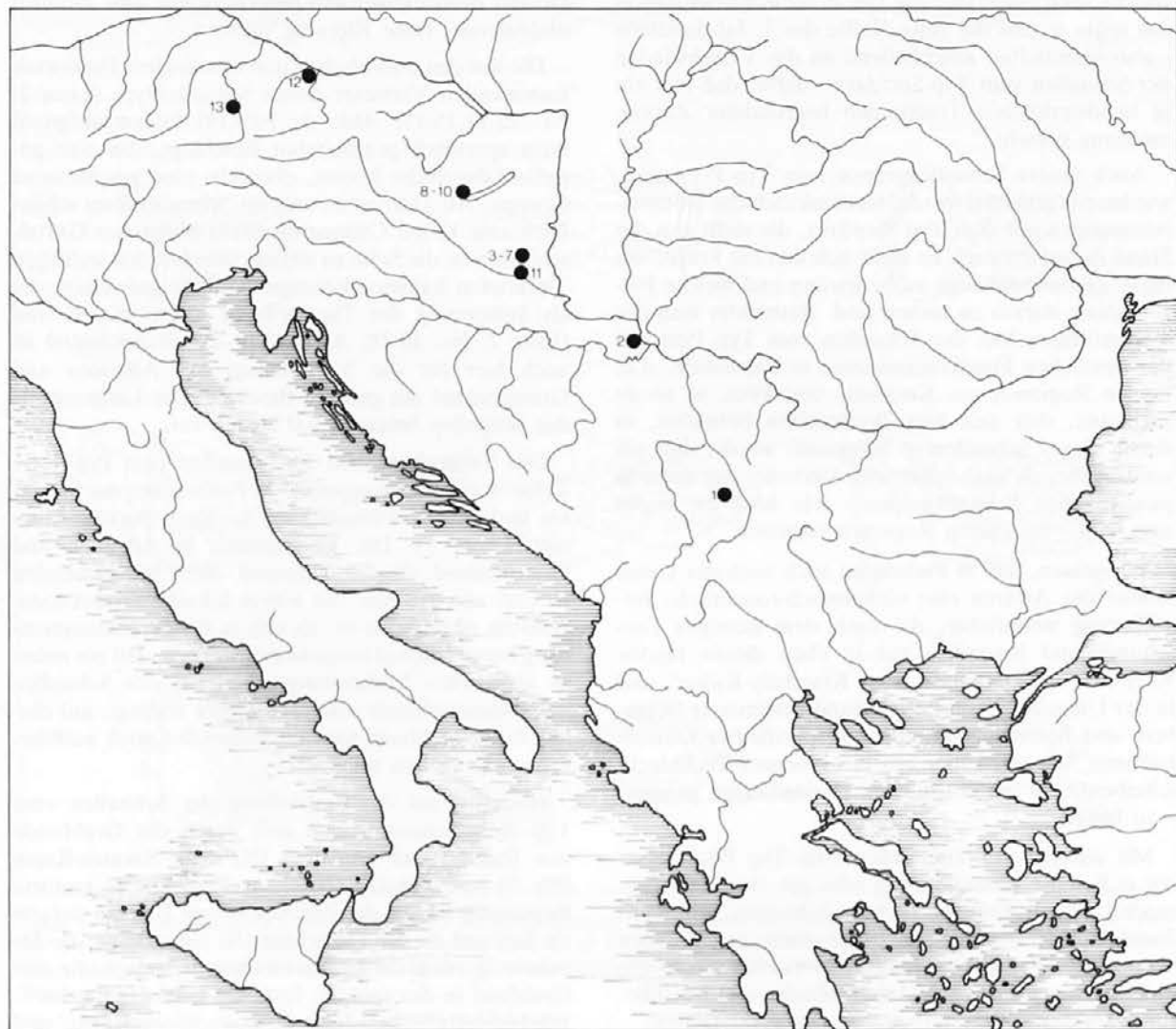
Ebenfalls in das späte 6. bzw. die erste Hälfte des 7. Jahrhunderts gehört die reiche Frauenbestattung 18 aus Pécs-Köztemető. Der Dame waren neben der Schnalle eine Perlenkette, ein wahrscheinlich als Stirnschmuck zu interpretierendes Ensemble aus silbernen Preßblechanhängern sowie ein silbernes Armingpaar vom Typ Szentendre mitgegeben worden. Die Arminge sprechen für eine Einordnung in das späte 6. und die erste Hälfte des 7. Jahrhunderts.¹¹ Schließlich sei auch das Männergrab 67 aus Gyód (Liste 1, Nr. 11; *Abb. 1: 11*) angeführt; hier sind vornehmlich eine Lanzen Spitze westlicher Provenienz

sowie eine Taschenschnalle vom Typ Gátér für eine Datierung in das spätere 6. bzw. das frühe 7. Jahrhundert ausschlaggebend.¹²

Für die Herleitung der Gürtelschließen vom Typ Pécs ist in erster Linie die ganz offensichtliche formenkundliche Verwandtschaft mit den byzantinischen Schnallen des Typs Sucidava von Bedeutung. Dieser Schnallentyp ist gleichfalls durch ein schildförmiges Beschlag mit Durchbruchmuster, das in der Regel aus einem gleichschenkeligen Kreuz und einem darunter gesetzten Halbkreisabschnitt besteht, gekennzeichnet; zuweilen ist der Dekor auch in Form von runden, halbrunden oder tropfenförmigen Aussparungen ausgeführt, die dem Beschlag ein maskenartiges Aussehen verleihen¹³ (*Abb. 1: 13*) und sich in entsprechender Form auch auf einigen Schnallen vom Typ Pécs wiederfinden. Im Unterschied zur Mehrzahl der anderen byzantinischen Schnallenformen gehört der Typ Sucidava nicht dem 7. Jahrhundert, sondern noch der 2. Hälfte des 6. Jahrhunderts an; auch in ihrer Verbreitung unterscheiden sie sich insofern, als ihr

Abb. 2: Verbreitung der Schnallen vom Typ Pécs (Nachweise Liste 1).

Sl. 2: Razprostranjenost spon tipa Pécs (glej seznam 1).

Vorkommen schwerpunktmäßig in den Gebieten an der unteren Donau und nicht im Mittelmeerraum zu suchen ist.¹⁴

S. Uenze, die sich im Zusammenhang mit einer byzantinischen Fibelgruppe auch mit den Schnallen vom Typ *Sucidava* beschäftigt hat, geht davon aus, daß die Produktionsstätten dieser Schnallengruppe aufgrund ihres gehäufteten Vorkommens in den Befestigungsanlagen an der unteren Donau ebendort zu vermuten sind. Mit dem Zusammenbruch des Donaualimes zum Ende des 6. Jahrhunderts und der daraus resultierenden Verödung der Kastelle erlosch zwangsläufig auch die Tätigkeit ihrer Werkstätten.¹⁵ Für die sozusagen »arbeitslos« gewordenen Kastellhandwerker erschlossen sich nach Uenze bei den eingewanderten awarischen Machthabern neue Absatzgebiete. Als Beispiel verweist sie auf die Mustergleichheit einer Gruppe frühawarischen Gürtelzubehörs mit der frühbyzantinischen Gürtelschnalle vom Typ *Sucidava*. Bei dem genannten Gürtelzubehör handelt es sich um Preßblechbeschläge, deren Dekor - drei sich tangierende Kreise - auch bei einer kleinen Gruppe von Schnallen des Typs *Sucidava* wiederzufinden ist. Neben dieser formenkundlichen Übereinstimmung spricht auch die Datierung der Preßblechbeschläge in das späte 6. und die erste Hälfte des 7. Jahrhunderts - also unmittelbar anschließend an das Verschwinden der Schnallen vom Typ *Sucidava* - dafür, daß hier ein in handwerklichen Traditionen begründeter Zusammenhang besteht.¹⁶

Auch unsere Schnallengruppe vom Typ *Pécs* zeigt, wie bereits erläutert wurde, formenkundliche Übereinstimmungen mit dem Typ *Sucidava*, die nicht von der Hand zu weisen sind. Es stellt sich nun die Frage, wie diese Zusammenhänge zu beurteilen und welche Folgeschlüsse daraus zu ziehen sind. Betrachtet man das Verbreitungsgebiet der Schnallen vom Typ *Pécs* mit der deutlichen Fundkonzentration in Pannonien, d.h. in den Regionen um *Keszthely* und *Pécs*, so ist zu vermuten, daß sich hier Werkstätten befanden, in denen dieser Schnallentyp hergestellt wurde; dies gilt umso mehr, als auch zahlreiche Vertreter der anderen pannonischen Schnallentypen - wie noch zu zeigen sein wird - aus diesen Regionen stammen.¹⁷

Wir wissen, daß in Pannonien auch nach der Landnahme der Awaren eine einheimisch-romanische Bevölkerung weiterlebte, die nach dem heutigen Forschungsstand besonders gut in eben diesen beiden Regionen am Plattensee (sog. *Keszthely-Kultur*) und in der Umgebung von *Pécs* anhand bestimmter Beigaben- und Bestattungssitten sowie spezifischer Kleinaltertümer - es seien hier nur die silbernen Preßblechscheibenfibeln mit christlichen Darstellungen genannt - zu fassen ist.¹⁸

Mit unseren Gürtelschließen vom Typ *Pécs* haben wir m.E. eine Weiterführung oder gar ein Nachfolgemodell der frühbyzantinischen Schnallen des Typs *Sucidava* vor uns, die in einer jener romanischen Werkstätten Pannoniens hergestellt wurden, die kontinuierlich auch unter geänderten Macht- und Bevölkerungsstrukturen weiterarbeiteten und produzierten.

TYP BOLY-ŽELOVCE

(Liste 2)

Unter der Typenbezeichnung *Boly-Želovce* (*Abb. 3,4*) wird eine weitere Gruppe bronzener Schnallen zusammengefaßt, die ein festes, durchbrochen gearbeitetes Beschläg besitzen. Das Grundmotiv des Beschläges baut sich aus einem leierförmig gebogenen Steg auf, der in der Mitte stets einen tropfenförmigen Durchbruch bildet. Die seitlich zurückgebogenen Stegenden laufen in Tierköpfen aus, die bei einigen Exemplaren sehr naturalistisch mit geöffneten Mäulern dargestellt sind (z.B. Liste 2, Nr. 5,7,9 u. 13; *Abb. 3: 9,13,15,16*), während sie bei anderen schon eine weitgehende Stilisierung zeigen (z.B. Liste 2, Nr. 1-4; *Abb. 3: 1-4,6*). Am Beschlägende befinden sich jeweils eine bzw. drei kleine Rundeln.

Ihre von der beschriebenen Grundform leicht abweichende Ausführung schließt die fast identischen Exemplaren aus *Želovce*, *Tirnavá*, *Szentes-Kajan* und *Keszthely* (Liste 2, Nr. 5,7,9 und 11; *Abb. 3: 13-16*) zu einer eigenen Variante zusammen: das Durchbruchmuster beschränkt sich auf einen kleinen Tropfen inmitten des Beschlägs, das im übrigen mit kleinen Bronzekügelchen besetzt ist und eine randlich umlaufende, feine Rippung aufweist.

Die aus den griechischen und albanischen Fundorten stammenden Vertreter dieses Schnallentyps (Liste 2, Nr. 12,13,15-17; *Abb. 3: 7-10,18*) bilden aufgrund ihres spezifisch gearbeiteten Beschlägs, das eine geriefte Oberfläche besitzt, ebenfalls eine geschlossene Gruppe. Als Derivat ist unserer Schnallenform schließlich eine kleine Gruppe ebenfalls bronzener Gürtelschließen an die Seite zu stellen, die statt den seitlichen Tierköpfen halbmondförmige Ansätze aufweisen, die als Stilisierung der Tierköpfe zu interpretieren sind (Liste 2, Nr. 18-21; *Abb. 4: 19-22*). Bezeichnend ist auch hier für die Vorkommen aus Albanien und Griechenland das geriefte Beschläg. Die Längenmaße der Schnallen betragen 4,0 bis 6,0 cm.

Das Verbreitungsbild der Schnallen vom Typ *Boly-Želovce* zeigt Schwerpunkte in Pannonien, der Slowakei und dem Nordwesten des heutigen Staates Albanien (*Abb. 5*). Die Vorkommen in Albanien und Griechenland deuten aufgrund ihres abweichenden Dekors an, daß hier mit einem lokalen Produktionszentrum zu rechnen ist. Es soll in diesem Zusammenhang bereits darauf hingewiesen werden, daß ein nahezu identisches Verbreitungsgebiet bei den Schnallen mit Riemenschlaufe vom Typ *Gátér* vorliegt; auf diesen Zusammenhang wird im Folgenden noch ausführlicher einzugehen sein.

Hinweise auf die Zeitstellung der Schnallen vom Typ *Boly-Želovce* lassen sich durch die Grabfunde von *Radvaň nad Dunajom* (Nr. 10), *Szentes-Kajan* (Nr. 7) und *Želovce* (Nr. 9) gewinnen. Die gestörte Bestattung 88 aus der Nekropole von *Radvaň* lieferte als Beifund zu der Gürtelschnalle eine kleine, flechtbandartig verzierte Bronzeblechriemenzunge, die den Grabfund in das späte 6. bzw. die erste Hälfte des 7. Jahrhunderts weist; entsprechende Gegenstücke sind

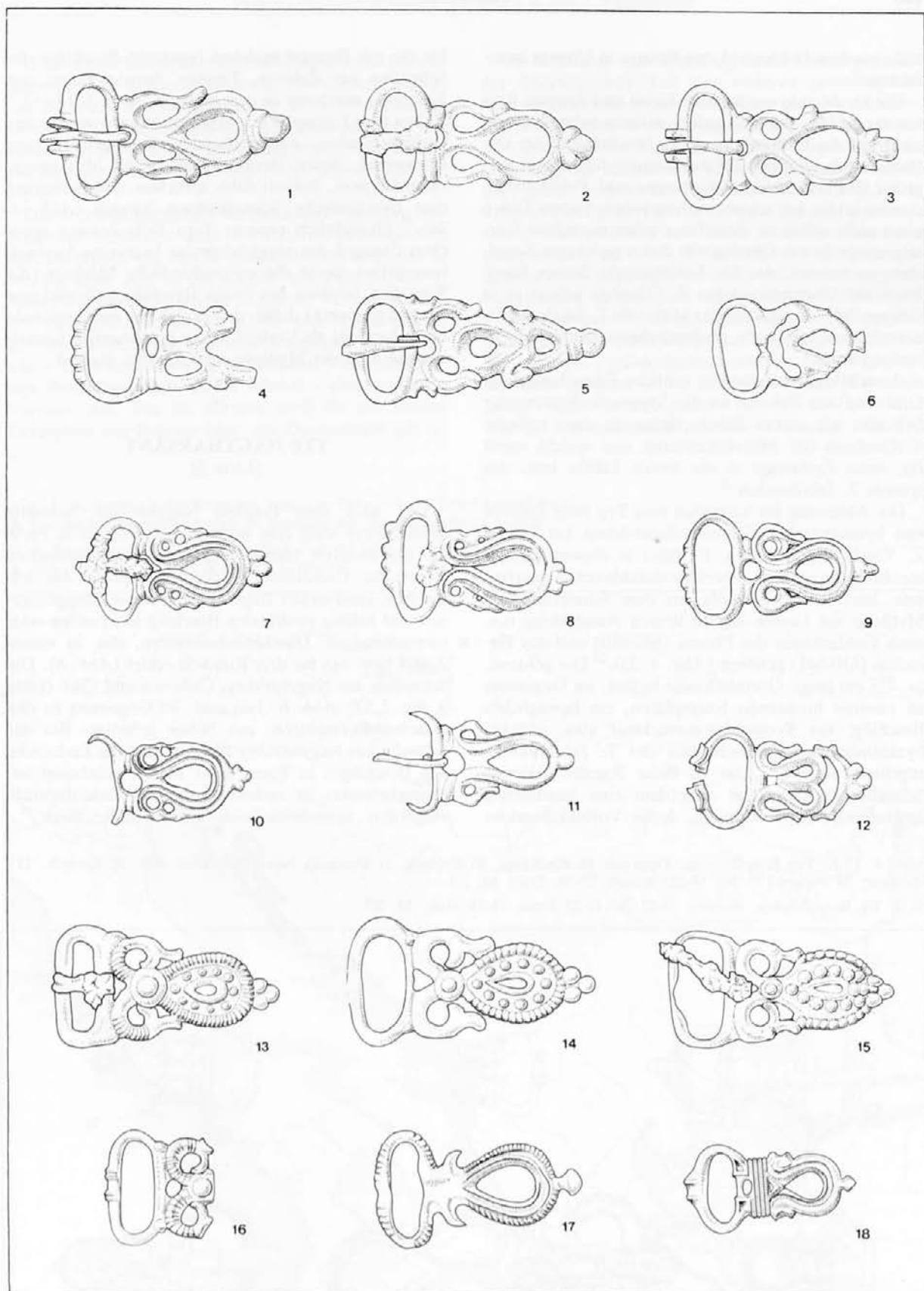

Abb. 3: Typ Boly-Želovce: 1 Boly, Grab 43. 2-3 Pécs-Gyárvaros. 4 Umgebung von Keszthely. 5 Tolna. 6 Buzet-Mejica, Grab 32. 7 Lezha, Grab 1. 8 Lezha, Grab 7. 9 Koman, Grab 2. 10 Koman. 11 Durrës, Grab 28. 12 Győr, Grab 608. 13 Želovce, Grab 564. 14 Tírnavá. 15 Szentes-Kajan, Grab 207. 16 Keszthely. 17 Radvaň nad Dunajom, Grab 88. 18 Korinth. Nr. 1-18: Bronze. M. 2:3.

Sl. 3: Tip Boly-Želovce: 1-18. Št. 1-18: bron. M. 2:3.

z.B. aus dem Gräberfeld von Környe in Ungarn anzuführen.¹⁹

Die Grabfunde aus Szentes-Kajan und Želovce deuten darauf hin, daß die Laufzeit unserer Schnallenform nicht auf die Frühawarenzeit zu beschränken ist. Die Beifunde des Grabes 207 aus Szentes-Kajan sind aufgrund des schlechten Erhaltungs- und Publikationsstandes leider nur schwer zu beurteilen. Neben Teilen einer nicht näher zu identifizierenden gepreßten Gürtelgarnitur ist ein Ohring mit drei angelöteten Kügelchen zu nennen, der als Anhaltspunkt dienen kann. Nach der Ohringtypologie Z. Čilinskás gehört er in Gruppe VII, die etwa in der Mitte des 7. Jahrhunderts einsetzt und bis in die großmährische Zeit hinein zu verfolgen ist.²⁰

Ausschlaggebend für die zeitliche Einordnung von Grab 564 aus Želovce ist die Vergesellschaftung der Schnalle mit einem Säbel; dieser ist eine typische Waffenform der Mittelawarenzeit und spricht somit für einen Zeitansatz in die zweite Hälfte bzw. das spätere 7. Jahrhundert.²¹

Die Ableitung der Schnallen vom Typ Boly-Želovce von byzantinischen Edelmetallvorbildern hat bereits Z. Vinski angesprochen. Er führt in diesem Zusammenhang die goldene, ebenfalls durchbrochen gearbeitete, leierförmige Schnalle aus dem Schatzfund von Mytilene auf Lesbos an, zu dessen Ausstattung u.a. auch Goldmünzen des Phocas (602-610) und des Heraclius (610-641) gehören (Abb. 4: 23).²² Die goldene, ca. 7,5 cm lange Gürtelschnalle besitzt, im Gegensatz zu unseren bronzenen Exemplaren, ein bewegliches Beschlag, ein Konstruktionsmerkmal also, das bei byzantinischen Gürtelschnallen des 7. Jahrhunderts regelhaft auftritt.²³ Das in einer Rundel endende Schnallenbeschlag zeigt außerdem eine bandförmig umlaufende, feine Rippung, deren Vorbildcharakter

für die mit Bronzekügelchen besetzten Beschläge der Schnallen aus Želovce, Tírnavá, Szentes-Kajan und Keszthely unschwer zu erkennen ist (Abb. 3: 13-16).²⁴ Neben dem Exemplar aus Mytilene kennen wir weitere Gürtelschließen entsprechender Formgebung aus Edelmetall, deren Herkunftsgebiete im Mittelmeerraum (Zypern, Italien) dafür sprechen, daß es sich um eine byzantinische Schnallenform handelt (Abb. 4: 24).²⁵ Hinsichtlich unseres Typs Boly-Želovce sprechen dagegen das vergleichsweise begrenzte Verbreitungsgebiet sowie die unterschiedliche Machart (die Schnallen besitzen ein festes Beschlag und sind aus Bronze gegossen) dafür, daß es sich um eine regionale Form handelt; als Vorbild haben ihr sicherlich Schnallen wie jene aus Mytilene oder Zypern gedient.

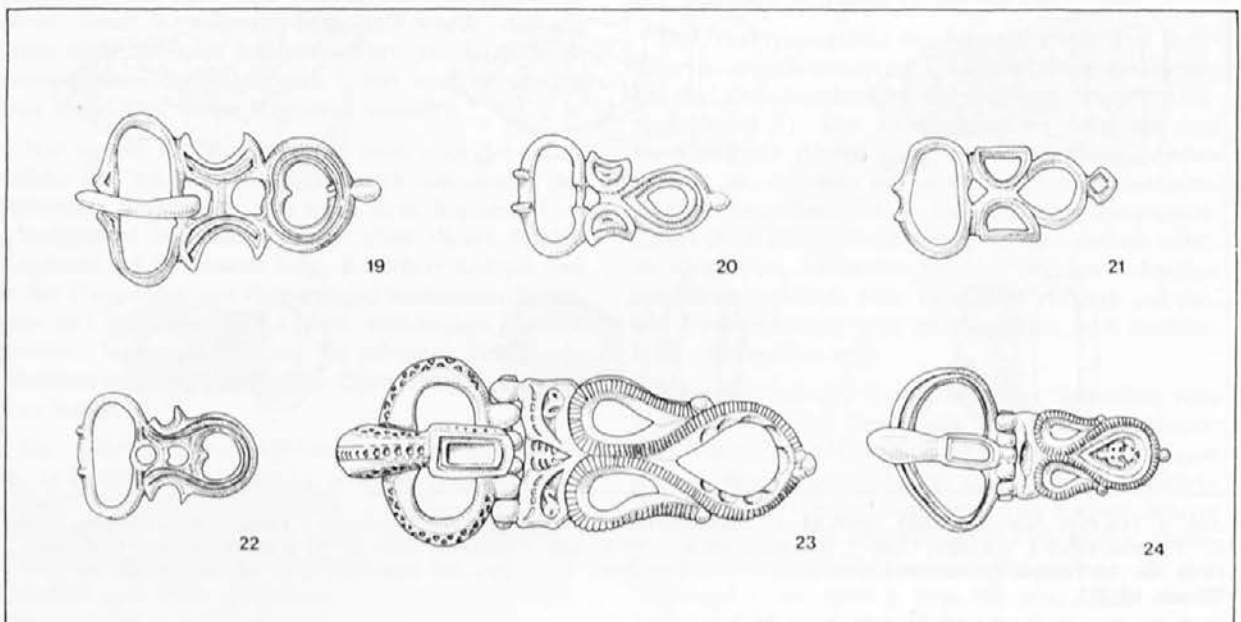
TYP NAGYHARSÁNY

(Liste 3)

Der nach dem Fundort Nagyharsány benannte Schnallentyp stellt eine wesentlich heterogenere Form als die anderen bisher besprochenen pannonischen Typen dar. Gemeinsam ist allen Exemplaren ein runder bzw. rund-ovaler Bügel und ein festes, langgezogenes und kräftig profiliertes Beschlag mit runden oder nierenförmigen Durchbruchmustern, das in einem Zipfel bzw. ein bis drei Rundeln endet (Abb. 6). Die Schnallen aus Nagyharsány, Čadavica und Cikó (Liste 3, Nr. 2,5,6; Abb. 6: 1-3) sind, im Gegensatz zu den anderen Exemplaren, aus Silber gefertigt. Bei der Schnalle aus Nagyharsány fällt auf, daß die Endrundel des Beschlages in Form einer Maske gearbeitet ist; bemerkenswert ist zudem das in der Beschlagmitte eingeritzte, in mehrere Felder unterteilte Rechteck.²⁶

Abb. 4: 19-22 Typ Boly-Želovce, Derivate: 19 Kis-Kassá. 20 Korinth. 21 Devínska Nová Ves, Grab 420. 22 Korinth. 23 Mytilene. 24 Zypern (?). Nr. 19-22: Bronze, 23-24: Gold. M. 2:3.

Sl. 4: Typ Boly-Želovce, derivati: 19-22. Št. 19-22: bron, 23-24: zlato. M. 2:3.

Die übrigen Exemplare dieser Form sind aus Bronze gegossen. Die Stücke aus Salona, Cikó, Pécs-Gyárvaros, Jutas und Borsbeek (Liste 3, Nr. 3,7-9,13) unterscheiden sich insofern, als ihre Beschläge aufgrund des stärker ausgeprägten Durchbruchsmusters keinen geschlossenen äußeren Umriß mehr zeigen (Abb. 6: 9-13).

Das Verbreitungsgebiet der Schnallen vom Typ Nagyarsány entspricht dem der anderen pannonischen Schnallentypen mit einem deutlichen Schwerpunkt in der Baranya, d.h. in der Region um Pécs (Abb. 7). Außerhalb dieses Zentrums liegen die Vorkommen an der istrisch-dalmatinischen Küste und in Rumänien. Letztere stellen aufgrund ihrer abseitigen geographischen Lage und ihrer abweichenden Formgebung - ihre Beschläge sind extrem schmal - eine regionale Variante dar, was im übrigen auch für die beiden Exemplare aus Belgien bzw. aus Deutschland gilt (s. u.).

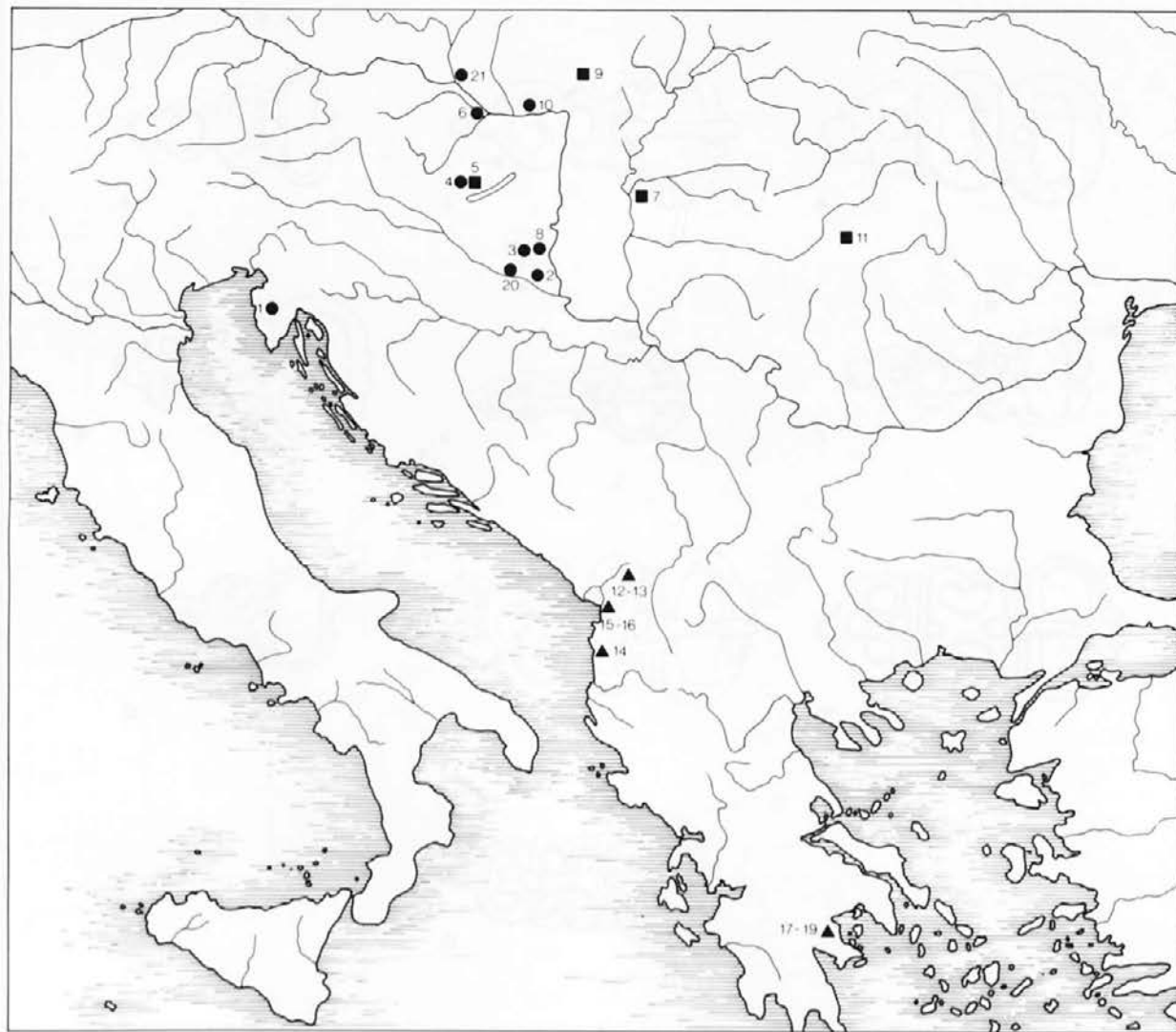
Die Schnallen vom Typ Nagyarsány sind, wie auch der überwiegende Teil der anderen pannonischen Schnallenformen, in die Frühawarenzeit zu datieren. Das Frauengrab 60 von Nagyarsány enthielt neben der Schnalle eine Perlenkette, zwei filigranverzierte Ohrringe, ein Messer mit silberbeschlagener Scheide und eine vergoldete Preßblechscheibenfibel. Die Scheibenfibel gehört in die Gruppe der sog. pannonischen Scheibenfibeln und findet eine fast identische Entsprechung im Grab 12 der kleinen Nekropole von Keszthely-Fenekpuszta; sie datiert die Bestattung von Nagyarsány in das späte 6. bzw. die erste Hälfte des 7. Jahrhunderts.²⁷ Für die Datierung der Männerbestattung B von Cikó liefern das Steigbügelpaar sowie die silberne Preßblechgürtelgarnitur Anhaltspunkte; sie beide gehören in die Frühawarenzeit.²⁸ Ebenfalls in der Frühawarenzeit datiert Grab 128 aus Jutas. Hier war die Gürtelschnalle mit einem Ohrring vom Typ

Abb. 5: Verbreitung der Schnallen vom Typ Boly-Želovce (Nachweise Liste 2).

▲ griechisch-albanische Gruppe ■ Beschläg mit Bronzekügelchen besetzt

Sl. 5: Razprostranjenost spon tipa Boly-Želovce (glej seznam 2).

▲ grško-albanska skupina ■ okov z bunčicami

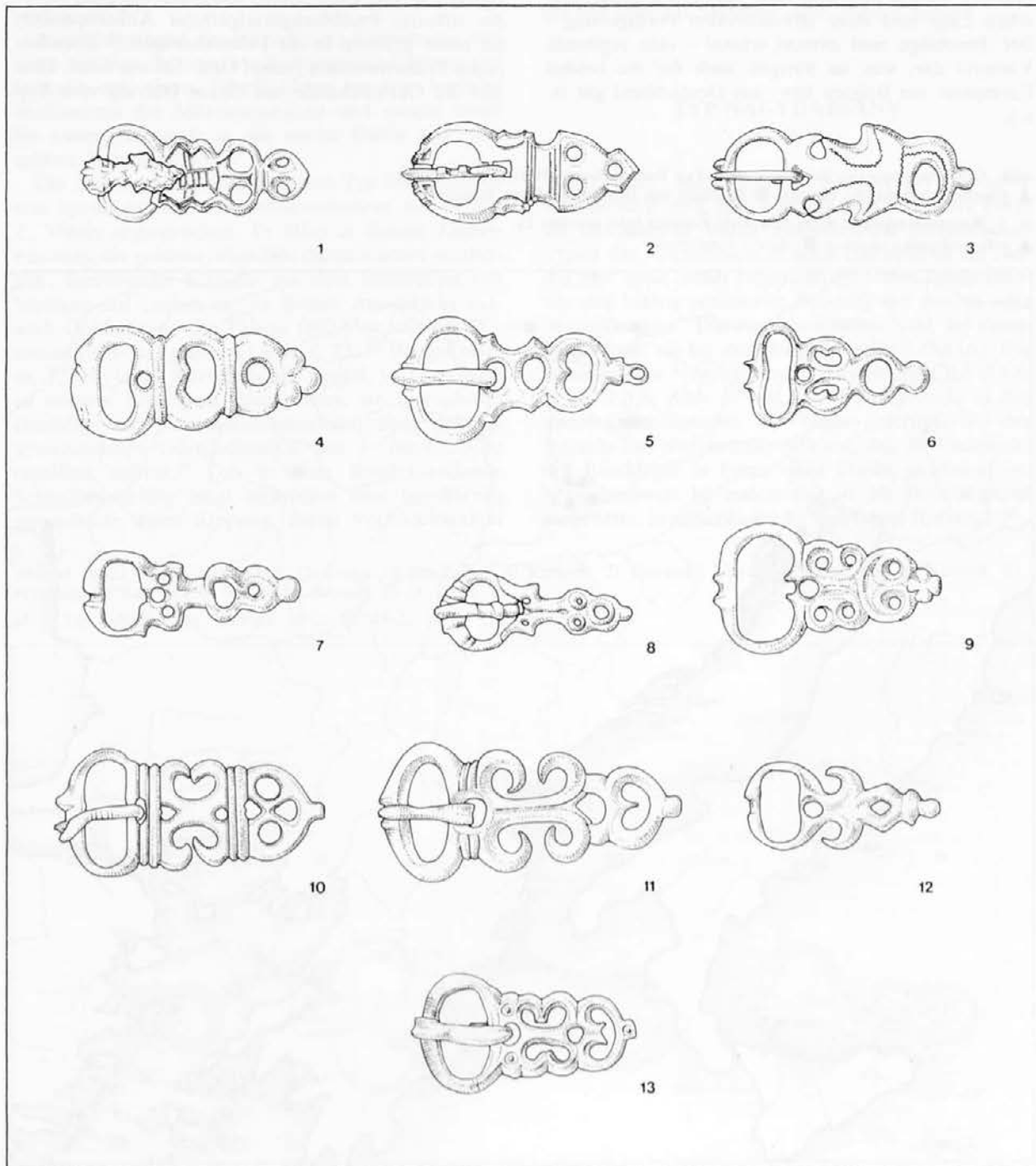
Szentendre vergesellschaftet, der als ein Leitfund dieser Periode gilt.²⁹

Chronologisch etwas anders zu beurteilen sind hingegen die beiden Vorkommen aus dem Gebiet nordwärts der Alpen (Liste 3, Nr. 12,13; *Abb. 6*: 6,13). Grab 18 aus Sömmerda ist aufgrund einer langen vierteiligen Gürtelgarnitur etwa dem mittleren Drittel bzw. dem dritten Viertel des 7. Jahrhunderts zuzuwei-

sen.³⁰ Diesem Zeitansatz dürfte auch Grab II aus Borsbeek, in dem sich neben der Schnalle vom Typ Nagyarsány eine späte, dreiteilige, tierstilverzierte Gürtelgarnitur fand, entsprechen.³¹ Bei den beiden genannten Exemplaren ist jedoch in Betracht zu ziehen, daß es sich möglicherweise um lokale Produktionen einheimischer Handwerker aus dem Gebiet nordwärts der Alpen handelt.³²

Abb. 6: Typ Nagyarsány: 1 Nagyarsány, Grab 60. 2 Čadavica. 3 Cikó, Grab B. 4 Veli Mlun, Grab 31. 5 Novi Banovci. 6 Sömmerda, Grab 18. 7 Histria. 8 Sarata Monteoru, Grab 149. 9 Salona. 10 Cikó. 11 Pécs-Gyárváros. 12 Jutas, Grab 128. 13 Borsbeek, Grab II. Nr. 1-3: Silber, 4-13: Bronze. M. 2:3.

Sl. 6: Typ Nagyarsány: 1-13. Št. 1-3: srebro, 4-13: bron. M. 2:3.

Die Gürtelschnallen vom Typ Nagyarsány und auch jene vom Typ Boly-Želovce, auf die an dieser Stelle nochmals eingegangen werden soll, besitzen stilistische Analogien zu anderen zeitgleichen Denkmälergruppen, die auf ein vielseitiges und weitreichendes Beziehungsgeflecht, das zwischen jenen Kleinaltertümern besteht, hindeuten. Als hervortretendes Merkmal der Schnallen vom Typ Boly-Želovce wurden die rechts und links aus dem Beschlag erwachsenden Tierköpfe genannt. Dieses Charakteristikum schließt den genannten Schnallentyp eng an die drei östlichen Varianten der sog. Schnallen mit Riemenschlaufe an, die ebenfalls mit einer besonderen Tierornamentik versehen sind: die Schnallen vom Typ Pápa mit zwei an beiden Seiten des Schnallenbügels angesetzten, nach außen blickenden Vogelköpfen (Abb. 8: 1), die Schnallen vom Typ Gátér mit zwei langhalsigen, unterhalb des Bügels ansetzenden, nach oben bzw. nach unten gewandten Köpfen (Abb. 8: 2) und die Schnallen mit gegenständigen Tieren, die rechts und links des

Bügels zwei vollständig dargestellte Tierfiguren – Vogel, Pferd und Löwe – aufweisen (Abb. 8: 3).³³ Unterstrichen wird die formenkundliche Verwandtschaft zwischen den Schnallen vom Typ Boly-Želovce und den Schnallen mit Riemenschlaufe zudem durch ihre übereinstimmende Verbreitung.³⁴ Dies gilt ganz besonders für den Typ Gátér, der, ebenso wie die Schnallen vom Typ Boly-Želovce, neben seinem Hauptverbreitungsgebiet in Pannonien einzelne Fundpunkte in Griechenland und Albanien besitzt.³⁵

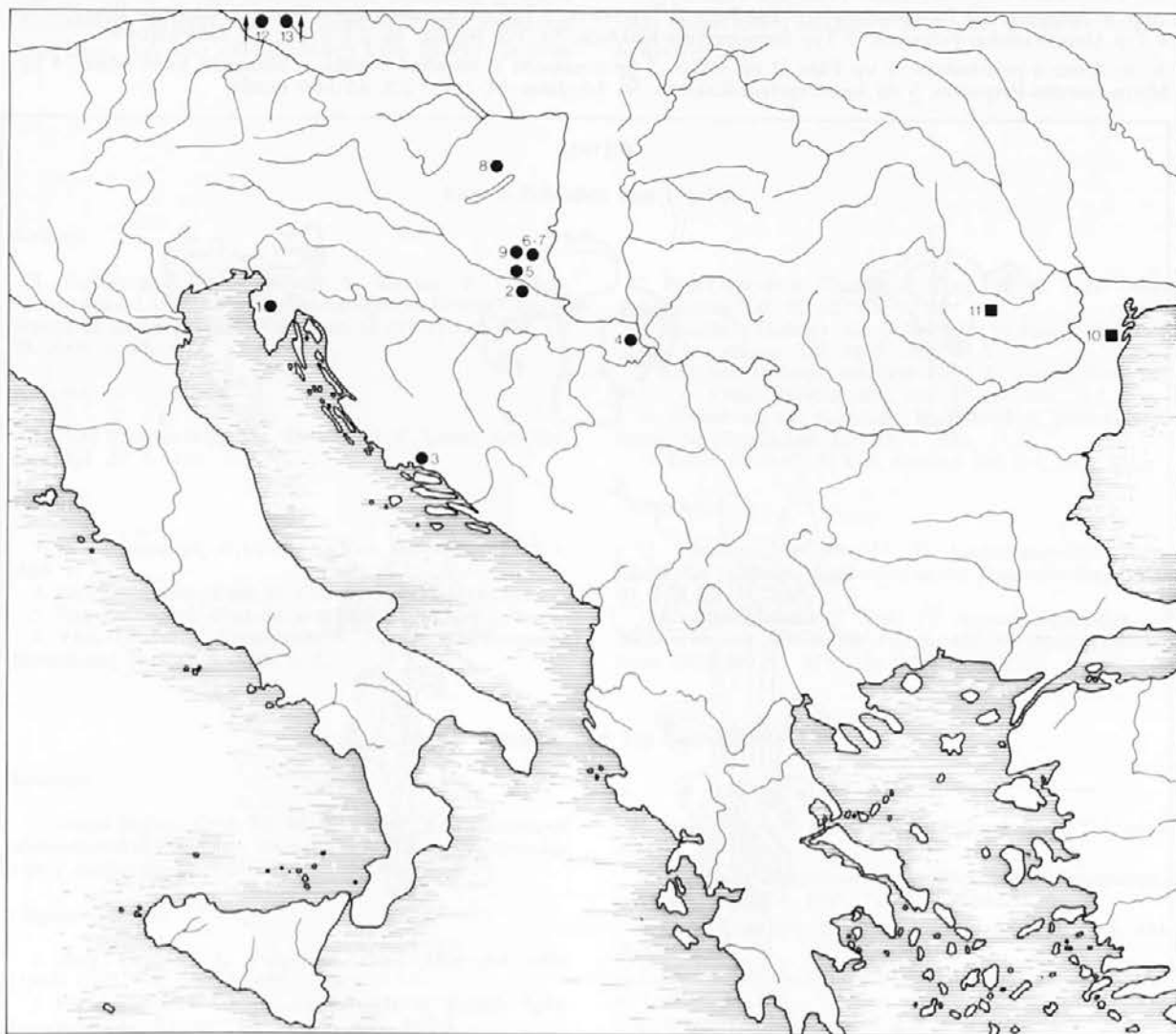
Neben den Schnallen mit Riemenschlaufe weisen als eine weitere Gruppe von Denkmälern die sog. slawischen Bügelfibeln stilistische Analogien zu unserem Schnallentyp auf.³⁶ Besonders anschaulich läßt sich dies am Beispiel der von J. Werner als Fibeln vom Typ Maros-Gambas-Pergamon bezeichneten Gewandschließen verdeutlichen.³⁷ Dieser Fibeltyp besitzt eine halbrunde Kopfplatte mit Spiralornamentik und fünf oder mehr Zonenknöpfen; die Fußplatte, auf die es in unserem Zusammenhang besonders ankommt,

Abb. 7: Verbreitung der Schnallen vom Typ Nagyarsány (Nachweise Liste 3).

■ Rumänische Vorkommen mit extrem schmalen Beschlag

Sl. 7: Razprostranjenost spon tipa Nagyarsány (glej seznam 3).

■ romunska primerka z zelo ozkim okovom

besteht aus zwei bzw. vier bogenförmig nach unten gerichteten Tierköpfen und einer Endrundel, die in Form einer Maske gestaltet ist (Abb. 8: 4). Der eindeutige stilistische Zusammenhang zwischen Schnalle und Fibel läßt sich in Hinblick auf die Tierköpfe und die übereinstimmende Umrißgestaltung von Fibelfußplatte und Schnallenbeschlag kaum leugnen. Er tritt noch deutlicher hervor, wenn man die Fibeln jener in Griechenland und Albanien verbreiteten Schnallenvariante mit gerieftem Beschlag gegenüberstellt: auch für die Fibeln ist eine Riefung der Fußplatte charakteristisch.

Das Verbreitungsbild der Fibeln vom Typ Maros-Gambas-Pergamon (und auch das der anderen Werner'schen Fibelgruppen) zeigt mehrere Schwerpunkte: den Oberlauf von Don und Dnjepr, Ostpreußen, das Donau-Theiß-Gebiet und den griechisch-albanischen Raum.³⁸ Eine Deckungsgleichheit der Verbreitungsräume von Schnallen und Fibeln ist strenggenommen nur für den griechisch-albanischen Bereich festzustellen; hier liefert z.B. das Gräberfeld von Lezha Vertreter beider Denkmälergruppen: neben den Schnallen aus den Gräbern 1 und 7 stammt aus Grab 32 ein

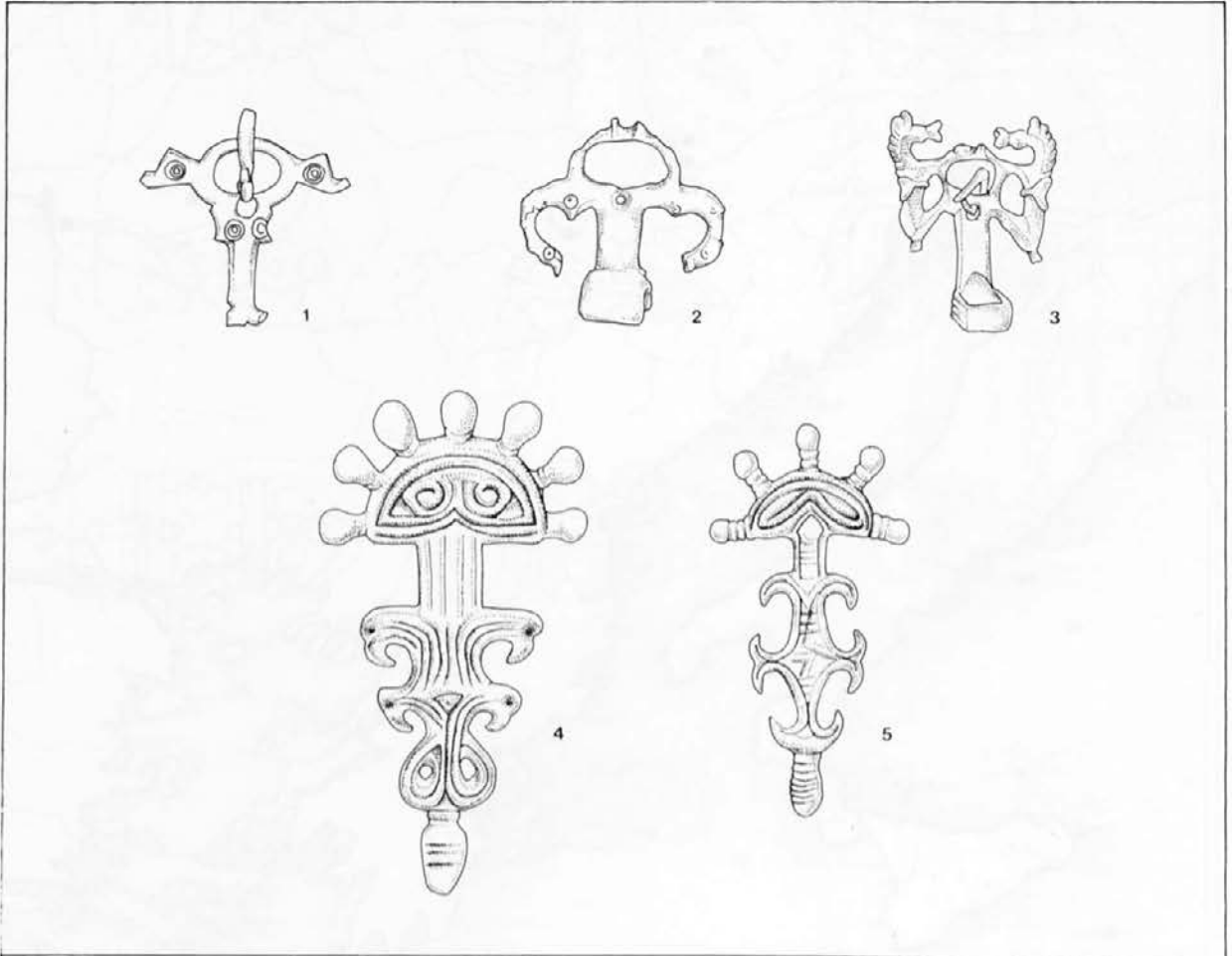
Fibelbruchstück, das mit großer Wahrscheinlichkeit als ein Fußplattenfragment von einer Fibel vom Typ Maros-Gambas-Pergamon angesprochen werden kann.³⁹

Hinsichtlich des Donau-Theiß-Gebietes fällt auf, daß die Fibeln mehrheitlich östlich der Theiß zu finden sind, während sich die Schnallen im pannonischen Tiefland westlich der Donau konzentrieren. Als mögliche Erklärung ließe sich in Betracht ziehen, daß die Bügelfibeln im awarischen Siedelgebiet westlich der Donau aufgrund trachtgeschichtlicher Gründe - die awarische Frauentracht kennt keine Fibeln - nicht vertreten sind.⁴⁰

Auch für die Schnallen vom Typ Nagyarsány sind verbindende stilistische Elemente zur Gruppe der slawischen Bügelfibeln herauszustellen. Die namensgebende Schnalle aus Nagyarsány selbst (Abb. 6: 1) besitzt als Endrundel ihres Beschlages ein Pendant zu dem Maskenfuß der Fibeln vom Typ Maros-Gambas. Besonders auffällig und aussagekräftig ist das eingeritzte Rechteck auf dem Beschlag der besagten Schnalle; es führt zu einer Gruppe von slawischen Bügelfibeln, die von J. Werner als »Fibeln mit Gitter-

Abb. 8: Schnallen mit Riemenschlaufe: 1 Typ Pápa. 2 Typ Gátér. 3 Typ mit gegenständigen Tieren. – Slawische Bügelfibeln: 4 Typ Maros-Gambas-Pergamon. 5 Typ Sarmizegetusa-Kiskörös. Nr. 1-5: Bronze. M. 1-3 = 2:3, 4,5 ohne Maßstab.

Sl. 8: Spone s pridržnikom: 1 tip Pápa. 2 tip Gátér. 3 tip z nasproti si stoječimi živalmi. – Slovenske ločne fibule: 4 tip Maros-Gambas-Pergamon. 5 tip Sarmizegetusa-Kiskörös. Št. 1-5: bron. M. 1-3 = 2:3, 4,5 brez merila.

rechteck auf der Fußplatte und in den Umriß einbezogenen Vogelköpfen« definiert werden.⁴¹ Diese Fibeln besitzen, wie ihre Bezeichnung sagt, alle ein eingeritztes Gitterrechteck inmitten der Fußplatte, sozusagen genau an der Stelle, die mit jener auf unserem Schnallenbeschlag übereinstimmt.

Für jene Schnallen vom Typ Nagyarsány, als deren Charakteristikum das stark durchbrochene Beschlag mit offenem Umriß herausgestellt wurde, drängt sich der Vergleich mit einer weiteren slawischen Fibelgruppe auf. Die sog. Miniaturfibeln vom Typ Sarmizegetusa-Kiskörös erinnern in der Umrißgestaltung ihrer Fußplatte deutlich an die in gleicher Weise gestalteten Beschläge unserer Schnallengruppe (Abb. 8: 5).⁴² Die von Werner als »von fast pflanzenhaftem Charakter« bezeichneten Vogelschnäbel an den Fußplatten finden sich in entsprechender Form an den Schnallenbeschlägen wieder.

Die vorangegangenen Ausführungen haben gezeigt, daß es sich bei den pannonischen Schnallen um eine Typengruppe handelt, die im Gegensatz zu den byzantinischen Schnallen keine entsprechend weiträumige Verbreitung zeigt, sondern regional vornehmlich an den pannonischen Raum gebunden ist. Die Tatsache, daß in diesem Gebiet byzantinische Schnallen gleicher Zeitstellung hingegen fast vollständig fehlen, kann nur bedeuten, daß hier offensichtlich kein Markt für jene

ansonsten weit verhandelten Schnallen existierte; dieser wurde, so scheint es, weitgehend von unseren pannonischen Gürtelschnallen beherrscht.⁴³

Zweifellos stehen die pannonischen Gürtelschnallen in der Tradition byzantinischen Handwerks, was am Beispiel der Typen Boly-Želovce und Pécs ausführlich erläutert wurde. Ihr Erscheinungsbild wird jedoch von einer weiteren Komponente geprägt, die sie mit den östlichen Typen der Schnallen mit Riemenschlaufe gemeinsam haben und die uns zur Gruppe der slawischen Bügelfibeln führt. Die spezifische Tierornamentik, die wir an den pannonischen Schnallen, den Schnallen mit Riemenschlaufe und den Bügelfibeln finden, kann nur mit dem Vorstoß awarisch-slawischer Volksgruppen in den Donauroaum im 6. und 7. Jahrhundert in Verbindung gebracht werden.⁴⁴ Im Gegensatz zu den Bügelfibeln und den Schnallen mit Riemenschlaufe, die gleichermaßen in den slawischen Siedelgebieten Südrußlands anzutreffen und dort wohl auch hergestellt worden sind, beschränken sich unsere Gürtelschnallen in ihrer Verbreitung auf den Donauroaum. Sie sind Produkte einer lokalen Schmuckindustrie, die »barbarische« Stilelemente mit byzantinischen Formen verbindet; besonders die Schnalle aus Nagyarsány mit ihrer maskenartigen Endrundel und dem eingeritzten Rechteck zeigt dies geradezu schlaglichtartig auf.

LISTEN

Liste 1: Schnallen vom Typ Pécs

Serbien:

1. Caričin grad, Siedlungsfund: V. Kondić, V. Popović, *Caričin grad. Utvrđeno naselje u vizantijskom Iliriku*, Galerija Srpske akademije nauka i umetnosti 33 (1977) 194, Taf. 11: 28. Abb. 1: 10.

Kroatien:

2. Novi Banovci-Burgena, Einzelfund: Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 27: 5. Abb. 1: 9.

Ungarn:

3. Pécs-Köztemető, Grab 18: A. Kiss, Baranya Taf. 35: 4. Abb. 1: 3.

4. Pécs-Köztemető, Grab 30: Ebd. Taf. 37: 11. Abb. 1: 1.

5. Pécs-Köztemető, Grab 36: Ebd. Taf. 38: 4. Abb. 1: 2.

6. Pécs-Gyárvaros, Einzelfund: N. Fettich, Späthunische Metallkunst Taf. 45: 4. Abb. 1: 4.

7. Pécs-Gyárvaros, Einzelfund: Ebd. Taf. 45: 1; Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 26: 12. Abb. 1: 7.

8. Keszthely-Dobogó, aus Gräberfeld: N. Fettich, Späthunische Metallkunst Taf. 44: 8. Abb. 1: 5.

9. Keszthely-Dobogó, aus Gräberfeld: N. Fettich, Ebd. Taf. 44: 2; Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 27: 10. Abb. 1: 8.

10. Umgebung von Keszthely, Einzelfund: N. Fettich, Späthunische Metallkunst Taf. 44: 1. Abb. 1: 12.

11. Gyód, Grab 67: A. Kiss, Baranya Taf. 9: 4. Abb. 1: 11.

Österreich:

12. Linz-Zizlau, Grab 151: H. Ladenbauer-Orel, *Linz-Zizlau, das baierische Gräberfeld an der Traunmündung* (1960) 60, Taf. 15: 29. Abb. 1: 6.

13. Salzburg-Liefering, Grab 17: Ausstellungskatalog *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488-788* (Mattsee/Rosenheim 1988) 390 Nr. MV, 12a (ohne Abb.).

Liste 2: Schnallen vom Typ Boly-Želovce

Kroatien:

1. Buzet-Mejica, Grab 32: M. Torcellan, *Le tre necropoli altomedievali di Pingente*, Ricerche di Archeologia altomedievale e medievale 11 (1986) Taf. 14: 4. Abb. 3: 6.

Ungarn:

2. Boly, Grab 43: L. Papp, *Jan. Pann. Múz. évk.* 1962 (1963) 163ff, Taf. 13: 13. Abb. 3: 1.

3. Pécs-Gyárvaros, 2 Expl., Einzelfunde: N. Fettich, Späthunische Metallkunst Taf. 45: 2,3. Abb. 3: 2,3.

4. Umgebung von Keszthely, Einzelfund: Ebd., Taf. 44: 4. Abb. 3: 4.

5. Keszthely, Einzelfund: D. Csallány, *Antik Tanulmányok - Studia Antiqua* 4, 1957, Taf. 5: 7. Abb. 3: 16.

6. Győr, Grab 608: Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 27: 4. Abb. 3: 12.

7. Szentek-Kajan, Grab 207: D. Csallány, wie Nr. 5, Taf. 6: 1. Abb. 3: 15.

8. Tolna, Einzelfund: Ebd. Taf. 5: 4. Abb. 3: 5.

CSFR:

9. Želovce, Grab 564: Z. Čilinská, *Frühmittelalterliches Gräberfeld von Želovce* (1973) Taf. 91. Abb. 3: 13.
10. Radvaň nad Dunajom, Grab 88: Z. Čilinská, *Slov. arch.* 18/1, 1970, 59, Abb. 2: 5. Abb. 3: 17.

Rumänien:

11. Tîrnava, Grabfund: K. Horedt, *Ztschr. Arch.* 10, 1976, 35ff., Abb. 2: b. Abb. 3: 14.

Albanien:

12. Koman, Grabfund: H. Spahiu, *Iliria* 1, 1971, 227ff, Taf. 6: 4; Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 26: 4. Abb. 3: 10.
13. Koman, Grab 2: P. Traeger, *Ztschr. Ethn.* 1900, 46, Abb. 3: c; Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 26: 3. Abb. 3: 9.
14. Durrës, Grab 28: F. Tartari, *Iliria* 1984/1, 227ff, Taf. 2. Abb. 3: 11.
15. Lezha, Grab 1: F. Prendi, *Iliria* 9/10, 1979/80, 123ff, Taf. 1. Abb. 3: 7.
16. Lezha, Grab 7: Ebd. Taf. 3. Abb. 3: 8.

Griechenland:

17. Korinth, aus Kirchengrab: G. R. Davidson, *Corinth XII. The minor objects* (1952) Nr. 2188, Taf. 114; Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 26: 6. Abb. 3: 18.

Derivate:

Griechenland:

18. Korinth, Grabfund: G. R. Davidson, wie Nr. 17, Nr. 2189, Taf. 114; Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 26: 5. Abb. 4: 20.
19. Korinth, Einzelfund: G. R. Davidson, wie Nr. 17, Nr. 2187, Taf. 114; Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 26: 7. Abb. 4: 22.

Ungarn:

20. Kis-Kassá, Einzelfund: Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 26: 9. Abb. 4: 19.

CSFR:

21. Devínska Nová Ves, Grab 420: J. Eisner, *Devínska Nová Ves* (1952) 97, Taf. 48: 4. Abb. 4: 21.

Liste 3: Schnallen vom Typ Nagyarsány

Kroatien:

1. Veli Mlun, Grab 31: Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 27: 9. Abb. 6: 4.
2. Čadavica, Grabfund (?): N. Fettich, Späthunnische Metallkunst Taf. 10: 4, 4a; Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 27: 1. Abb. 6: 2.
3. Salona, Einzelfund: Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 28: 3. Abb. 6: 9.
4. Novi Banovci-Burgenae, Einzelfund: D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, *Šeoba naroda - Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja* (1962) 86, Nr. 36, Abb. 20; Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 27: 6. Abb. 6: 5.

Ungarn:

5. Nagyarsány, Grab 60: L. Papp, *Jan. Pann. Múz. évk.* 1963 (1964) 132, Taf. 11: 8; 21. Abb. 6: 1.
6. Cikó, Grab B: I. Kovrig, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 6, 1955, 163ff, Taf. 2: 14; G. Kiss, P. Somogyi, *Awarische Gräberfelder im Komitat Tolna*, Diss. Pann. Ser. III, Bd. 2 (1984) Taf. 41: 1. Abb. 6: 3.
7. Cikó, aus Gräberfeld: Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 28: 4. Abb. 6: 10.
8. Jutas, Grab 128: G. Rhé, N. Fettich, *Jutas und Öskü*. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn

(1931) Taf. 2: 14. Abb. 6: 12.

9. Pécs-Gyárvaros, Einzelfund: N. Fettich, Späthunnische Metallkunst Taf. 45: 5. Abb. 6: 11.

Rumänien:

10. Histria, Grabfund: P. Aurelian, *St. cerc. ist. veche arh.* 16/1, 1965, 75, Abb. 5: 1.1a. Abb. 6: 7.
11. Sarata Monteoru, Grab 149: D. Teodor, *Romanitatea Carpato-Dunareana și Bizanțul în Veacurile V-XI e.n.* (1981) Taf. 8: 8; ders., *Balcanoslavica* 1, 1972, 38, Abb. 6: 11. Abb. 6: 8.

Deutschland:

12. Sömmerda, Grab 18: B. Schmidt, *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Katalog (Südteil)*, Veröff. d. Landesmus. f. Vorgesch. in Halle 25 (1970) Taf. 71: 1b. Abb. 6: 6.

Belgien:

13. Borsbeek, Grab II: G. De Boe, *Arch. Belg.* 120-124, 1970, 15, Abb. 7: 9. Abb. 6: 13.

ABGEKÜRZT ZITIERT LITERATUR

Z. Čilinská, Frauenschmuck:

Z. Čilinská, Frauenschmuck aus dem 7.-8. Jahrhundert im Karpatenbecken, *Slov. arch.* 23/1, 1975, 63ff.

N. Fettich, Späthunnische Metallkunst:

N. Fettich, *Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst*, Arch. Hung. 31 (1951).

A. Kiss, Baranya:

A. Kiss, *Avar cemeteries in county Baranya, Cemeteries of the Avar period (567-829) in Hungary* 2 (1977).

S. Uenze, Fibeln mit Scheinumwicklung:

S. Uenze, Gegossene Fibeln mit Scheinumwicklung des Bügels in den östlichen Balkanprovinzen. In: *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie*. Festschrift für Joachim Werner 2 (1974) 483ff.

S. Uenze, Schnallen mit Riemenschlaufe:

S. Uenze, Die Schnallen mit Riemenschlaufe aus dem 6. und 7. Jahrh., *Bay. Vorgeschbl.* 31, 1966, 142ff.

Z. Vinski, Bevölkerung:

Z. Vinski, Die altsässige Bevölkerung der Spätantike im salontanischen Bereich gemäß der archäologischen Hinterlassenschaft des vor-slavisches Substrats, *Vjes. arh. hist. dalm.* 69, 1967 (1974) 5ff.

J. Werner, Byzantinische Gürtelschnallen:

J. Werner, Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 1, 1955, 36ff.

J. Werner, Slawische Bügelfibeln:

J. Werner, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, in: *Reinecke-Festschrift* (1950) 150ff.

¹ Dieser Aufsatz stellt einen Auszug aus meiner Dissertation »Studien zum Kontinuitätsproblem am Übergang von der Antike zum Mittelalter in Nord- und Westjugoslawien« (Diss. Druck Bonn 1991) dar.

² J. Werner, Byzantinische Gürtelschnallen 36ff.

³ S. Uenze, Schnallen mit Riemenschlaufe 142ff.

⁴ Zu dieser Bezeichnung vgl. S. Uenze ebd. 156 und 178.

⁵ D. Csallány, A bizánci fémművéség emlékei II, *Antik Tanulmányok - Studia Antiqua* 4, 1957, 250ff. (in ungarischer Sprache, ohne Resümée). Csallány arbeitete 13 Typengruppen heraus, wobei er das ohnehin reichhaltige Material eher weiter aufsplitterte als sinnvoll gliederte; zudem ist auch die Zuweisung der einzelnen Exemplare zu den 13 Gruppen in vielen Fällen unschlüssig, so daß sich die Typologie Csallány's für weiterführende Untersuchungen als unbrauchbar erwies.

⁶ Z. Vinski, Bevölkerung 33ff. mit Taf. 25-29.

⁷ Die Grabfunde stammen aus Gräberfeldern der einheimisch-romanischen Bevölkerung, aus awarisch-slawischen Nekropolen, aus Bestattungsplätzen der sog. Koman-Kultur in Albanien, sowie, in wenigen Fällen, auch aus germanischen Gräberfeldern.

⁸ Insgesamt 12 Bestattungen sind aufgrund ihrer geschlechtsspezifischen Beigaben zu bestimmen, davon sind 9 als Männergräber und 3 als Frauenbestattungen anzusprechen. Männer: Liste 1, Nr. 4,5,11; Liste 2, Nr. 2,7,9; Liste 3, Nr. 6,12,13. Frauen: Liste 1, Nr. 3; Liste 3, Nr. 5 u. 8.

⁹ Dies ist auch bei dem Exemplar aus Novi Banovci der Fall (Liste 1, Nr. 2; Abb. 1: 9).

¹⁰ Zu den Spathaknäufen vgl. B. Theune-Großkopf, *Ein frühmittelalterliches Gräberfeld von Endingen am Kaiserstuhl* (Diss. Druck Bonn 1989) 83; U. Koch, *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim*, Germ. Denkmäler Völkerwanderungszeit Ser. A, 13 (1977) 95; W. Menghin, *Das Schwert im frühen Mittelalter* (1983) 76.

¹¹ Zu der Armingform vgl. Z. Čilinská, Frauenschmuck 83; bezüglich des Stirnschmuckes vgl. S. Szatmári, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 32, 1980, 97 ff.

¹² S. Uenze datierte die Taschenschnallen vom Typ Gäter noch in die Zeit um die Mitte des 7. Jahrhunderts, zumal ihr außer dem Exemplar von dem namengebenden Fundort Gäter kaum weitere datierbare Funde zur Verfügung standen (vgl. S. Uenze, Schnallen mit Riemenschlaufe 154). Die seit 1966 hinzugekommenen Neufunde und eine Revision der Ergebnisse S. Uenzes nach dem heutigen Forschungsstand sprechen jedoch deutlich für eine Datierung dieser Schnallenform in das späte 6. bzw. die erste Hälfte und Mitte des 7. Jahrhunderts (vgl. U. Ibler [Anm. 1] 146f.). Zu der Lanzenspitze, die eine geläufige Form der Mitte und zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts darstellt, vgl. R. Christlein, *Das alamannische Reihengräberfeld von Marktoberdorf im Allgäu*, Materialh. bay. Vorgesch. 21 (1966) 32 f., Taf. 38: 7 sowie U. Koch (Anm. 10) 109ff.

¹³ J. Werner, Byzantinische Gürtelschnallen 39f.

¹⁴ Ebd.; S. Uenze, Fibeln mit Scheinumwicklung 491.

¹⁵ S. Uenze (Anm. 14).

¹⁶ Ebd. 492f.

¹⁷ Liste 2, Nr. 2-5 und Abb. 5; Liste 3, Nr. 5-9 und Abb. 7.

¹⁸ Zur Keszthely-Kultur vgl. I. Kovrig, *Arch. ért.* 85, 1958, 66ff.; A. Kiss, *Jan. Pann. Múz. évk.* 12, 1967, 49ff.; zur Region von Pécs: A. Kiss, Baranya, bes. S. 21-23; dazu die Besprechung von V. Bierbrauer, *Byz. Ztschr.* 73, 1980, 106f.

¹⁹ Környe, Gräber 90, 99 und 139; A. Salamon, I. Erdélyi, *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*, St. Arch. 5 (1971) Taf. 15: 2, 3; 16: 3; 22: 15.

²⁰ Z. Čilinská, Frauenschmuck 76; I. Kovrig, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyan*, Arch. Hung. 40 (1963) 143.

²¹ Vgl. u.a. I. Bóna, *Arch. ért.* 97, 1970/2, 263.

²² Z. Vinski, Bevölkerung 34f.

²³ Z.B. bei den Schnallen vom Typ Trapezunt: J. Werner, Byzantinische Gürtelschnallen Taf. 4: 5-8.

²⁴ Dieses gerippte, umlaufende Band finden wir auch an anderen byzantinischen Schnallen aus Edelmetall wie z.B.

dem Typ Trapezunt: Ebd. Taf. 4: 8.

²⁵ Vermutlich Zypern: É. Salin, *La civilisation mérovingienne* 3 (1957) 237, fig. 95a; Italien: Z. Vinski, Bevölkerung Taf. 26: 1.

²⁶ Der Maskenfuß und auch das eingeritzte Rechteck sind typisch für eine Variante der slawischen Bügelfibeln; vgl. hierzu S. 144 f.

²⁷ L. Barkóczy, A 6th century cemetery from Keszthely-Fenekpuszta, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 20, 1968, 275ff, Taf. 61: 2.

²⁸ I. Kovrig, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 6, 1955, 163ff, Taf. 2.3; G. Kiss, P. Somogyi, *Tolna megyei avar temetők - Awarische Gräberfelder im Komitat Tolna*, Diss. Pann. III, vol. 2 (1984) Taf. 41.

²⁹ H. W. Böhme, Der Awarfriedhof von Alattyan, Kom. Szolnok, *Südostforschungen* 24, 1965, 12f.; Z. Čilinská, Frauenschmuck 64ff.

³⁰ Vgl. u.a. U. Koch, *Die fränkischen Gräberfelder von Barga und Berghausen in Nordbaden* (1982) 21.

³¹ Zu diesen späten dreiteiligen Gürtelgarnituren vgl. zuletzt B. Theune-Großkopf (Anm. 10) 225 und 231f. Eine dem Exemplar aus Borsbeek vergleichbare Garnitur aus Endingen, Grab 44 gehört in Belegungsphase 4, die ihrerseits Stufe 3 in Barga/Berghausen entspricht und somit ungefähr gleichzeitig mit der vierteiligen Garnitur aus Sömmerda ist.

³² Dies vermutet G. Zeller, die die Schnalle aus Sömmerda mit weiteren, ähnlichen Schnallen aus dem Gebiet nordwärts der Alpen zu dem Typ »Schwabsburg« zusammenfaßt. Diese wurden ihrer Meinung nach in einer rheinhessischen Werkstatt produziert, die byzantinische Schnallen nacharbeitete: G. Zeller, Das fränkische Gräberfeld von Hahnheim, *Mainzer Ztschr.* 67/68, 1972/73, 341, Anm. 77, Karte 1.

³³ Auf diesen Bezug wies bereits H. Vierck hin: H. Vierck, Zwei byzantinische Gürtelschnallen und ihre südgermanischen Spielformen, *Münst. Beitr. Ur- Frühgesch.* 9, 1976, 128.

³⁴ Das Hauptverbreitungsgebiet der östlichen Varianten der Schnallen mit Riemenschlaufe insgesamt liegt im Donau-Theiß-Gebiet; einzelne Formen reichen in ihrer Verbreitung jedoch wesentlich weiter nach Osten bis hin an Dnjepr und Bug: S. Uenze, Schnallen mit Riemenschlaufe 165.

³⁵ Ebd. S. 180, Liste 4; Ergänzungen: Albanien: Bukël, Gräber 34 und 35 (S. Anamali, *Iliria* 1, 1971, 209ff, Taf. 7: 2,3); Durrës, Grab 21 (F. Tartari, *Iliria* 1984/1, 227ff, Taf. 2: 2).

³⁶ Den Hinweis auf einen möglichen Zusammenhang zwischen Fibeln und Gürtelschnallen hat bereits J. Werner am Rande geäußert: J. Werner, Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus südosteuropäischen Ländern, *Germania* 38, 1960, 120, Anm. 37.

³⁷ J. Werner, Slawische Bügelfibeln 153.

³⁸ J. Werner, Ebd. 156, Abb. 4; Nachträge: Kruje (Albanien): S. Anamali, H. Spahiu, *Iliria* 9/10, 1979/80, 47ff, Taf. 7: 11,12; Lezha, Grab 32 (Albanien): vermutliches Fragment einer Fibel vom Typ Maros-Gambas: F. Prendi, ebd., 123ff, Taf. 12: 21: 2; Viničani (Makedonien): M. Čorović-Ljubinković, *Balkanoslavica* 1, 1972, 43ff, Taf. 1: 3.

³⁹ F. Prendi (Anm. 38) Taf. 12; aus Grab 36 derselben Nekropole stammt übrigens eine weitere slawische Bügelfibel, die nach der Typologie J. Werners die Bezeichnung Sparta-Linkuhnen-Cosoveni trägt.

⁴⁰ Zur Lösung dieses Problems wäre eine neue und umfassende Aufarbeitung der slawischen Bügelfibeln nötig, die bis heute leider fehlt.

⁴¹ J. Werner, Slawische Bügelfibeln 160, Liste 2B, Taf. 37.

⁴² Ebd. 154 und Taf. 30, besonders Nr. 35-37.

⁴³ Dies gilt für die byzantinischen Schnallentypen Korinth, Balgota und Bologna; mit den älteren Formen Syrakus und Sucidava verhält es sich bezeichnenderweise etwas anders: J. Werner, Byzantinische Schnallen 46-47, Karten 1 und 2; S. Uenze, Schnallen mit Riemenschlaufe 178; U. Ibler (Anm. 1) 110ff.

⁴⁴ S. Uenze, Schnallen mit Riemenschlaufe 177.

Panonske pasne sponne iz poznega 6. in 7. stoletja

Povzetek

Pod oznako »panonske sponne« je združena skupina pretežno bronastih pasnih spon z negibljam okovom, ki je sorodna bizantinskim pasnim sponam in sponam s pridržnikom iz 6. in 7. stoletja, vendar se njena razširjenost omejuje v bistvu na Panonijo.¹⁻⁴ Avtorica je izbrala iz skupine panonskih spon, ki sta jo obravnavala že D. Csallány in Z. Vinski,^{5,6} tri po najdiščih Pécs, Boly, Želovce in Nagyarsány poimenovane tipe in jih raziskala glede njihove časovne lege, razširjenosti in njihovega izvora. Sponne izvirajo iz grobov različne etnične pripadnosti⁷ in sodijo praviloma k moški noši.⁸

TIP PÉCS

(seznam 1, *sl. 1, 2*)

Sponne tipa Pécs, ki imajo ščitast okov z značilnim luknjičastim vzorcem, kažejo razločno težišče razširjenosti ob Blatnem jezeru in v območju Pécsa (*sl. 2*). Nekoliko vstran leži primerki iz Caričinega grada (seznam 1, št. 1; *sl. 1: 10*),⁹ ki se tudi tipološko lahko razlikuje. Dacijo tega tipa spon omogočajo gr. 18 in 30 v Pécs-Köztetmetu in gr. 67 v Gyódu (seznam 1, št. 3, 4, 11; *sl. 1: 1, 3, 11*). Moški pokop 30 iz Pécsa-Köztetmeto lahko datiramo na podlagi zahodne oblike spate v čas okoli leta 600.¹⁰ ženski grob 18 pa sodi po svojih nakitnih pridatkih (zapestnice in čelni nakit) v pozno 6. oz. v prvo polovico 7. stoletja.¹¹ V gr. 67 iz Gyóda nakazujeta spona tipa Gátér in sulična ost zahodnega izvora pozno 6. oz. zgodnje 7. stoletje.¹²

Sponne tipa Pécs kažejo nedvomno oblikovno sorodnost z bizantinskimi pasnimi sponami tipa Sucidava, ki v nasprotju z drugimi bizantinskimi pasnimi sponami sodijo še v drugo polovico 6. stoletja in ki jih najdemo predvsem v kastelih ob spodnji Donavi.^{13,14} O tej skupini spon domneva S. Uenze, da so jo celo izdelovali v obdonavskih kastelih.^{15,16} Po padcu limesa in opustitvi obdonavskih kastelov na koncu 6. stoletja so po domnevi S. Uenze nekdanji kastelski obrtniki našli nove naročnike pri Avarih. To nakazujejo določeni avarski okovi iz stisnjene pločevine, katerih okras kaže formalne podobnosti s sponami tipa Sucidava. Po tipološkem sorodstvu med sponami tipa Sucidava in sponami tipa Pécs sklepa avtorica, da so izdelovali tip Pécs takorekoč kot »nasledstveni model« tipa Sucidava v romanskih delavnicah na ozemlju kulture Keszthely ob Blatnem jezeru in v območju Pécsa. V prid obstoja takih delavnic govorijo tudi številne zastopnice drugih panonskih tipov spon v teh krajih.^{17,18}

TIP BOLY-ŽELOVCE

(seznam 2, *sl. 3-5*)

Sponne tipa Boly-Želovce definira njihov okov v obliki lire z živalskimi glavnicami ob straneh. V Grčiji in Albaniji razširjeni primerki tega tipa predstavljajo na podlagi svojih specifično oblikovanih okovov (imajo nažlebljeno površino) posebno skupino (seznam 2, št. 12, 13, 15-17; *sl. 3: 7-10, 18*). Kot derivate je treba označiti tiste, ki imajo namesto živalskih glavnic samo še stilizirane nastavke v obliki polmesece (seznam 2, št. 18-21; *sl. 4: 19-22*). Prostor razširjenosti tipa Boly-Želovce obsega Panonijo, Slovaško in severozahod današnje Albanije. Njih pojavljanje v Albaniji in Grčiji kaže na lokalno produkcijsko središče (*sl. 5*). Na dacijo teh spon v zgodnji avarski čas kaže primerki iz gr. 88 v Radvaňu nad Dunajom (seznam 2, št. 10; *sl. 3: 17*), ki je bil odkrit skupaj z zgodnjeavarskim jermenskim zaključkom.¹⁹ V srednji avarski čas sodita sponi iz gr. 207 iz Szentek-Kajana in iz gr. 564 iz Želovce (seznam 2, št. 7, 9; *sl. 3: 13, 15*) zaradi specifičnih oblik nakita in orožja;^{20,21} obe ponazarjata, da ta tip spon ni omejen na zgodnji avarski čas.

Da je tip Boly-Želovce izpeljan iz bizantinskih vzorov iz plemenitih kovin, je opozoril že Z. Vinski in v tej zvezi navedel zlato spono iz zakladne najdbe iz Mytilene na Lesbosu, z gibljivim okovom, katerega rob je fino narebren.^{23,24} (*sl. 4: 23*). Poznamo še druge ustrezne sponne iz plemenite kovine, ki izvirajo iz sredozemskega območja in tako govorijo v prid bizantinskega izvora te oblike sponne.²⁵ Nasprotno pa je treba v pasnih sponah tipa Boly-Želovce videti regionalno obliko, ki so ji sponne kot npr. zlati primerki iz Mytilene služile kot vzor.

TIP NAGYARSÁNY

(seznam 3, *sl. 6, 7*)

Sponne tipa Nagyarsány imajo podolgovat, močno profiliran, negibljiv okov z okroglimi oz. ledvičastimi luknjičastimi vzorci. Sponne iz Cikója, Čadavice in Nagyarsány so v nasprotju z drugimi primerki izdelane iz srebra (seznam 3, št. 2, 5, 6; *sl. 6: 1-3*). Spona iz Nagyarsány izkazuje kot posebnost okrogel zaključek v obliki maske in v okov vrezan mrežast pravokotnik.²⁶ Karta razširjenosti teh pasnih spon kaže razločno koncentracijo v območju okoli Pécsa (*sl. 7*). Na dacijo v zgodnjeavarski čas kažejo pridatki iz gr. 60 iz Nagyarsány (med drugim pozlačena okrogla fibula iz stisnjene pločevine s krščansko upodobitvijo)²⁷ kot tudi zgodnjeavarski deli pasu iz gr. B iz Cikója in zgodnjeavarska oblika uhanov iz gr. 128 iz Jutasa.^{28,29} Nekaj kasnejša sta primerka z ozemlja severno od Alp (seznam 3, št. 12, 13; *sl. 6: 6, 13*), pri katerih gre morda za lokalne produkcije.³⁰⁻³²

Sponne tipa Nagyarsány kot tudi sponne tipa Boly-Želovce kažejo stilistične analogije z drugimi skupinami predmetov, ki so posebno pomembne. Živalsko ornamentiko, ki jo lahko primerjamo z okrasom na sponah tipa Boly-Želovce, vidimo na sponah s pridržnikom tipov Gátér, Pápa in tipa z nasproti si stoječimi živalmi; tudi prostor razširjenosti se pri omenjenih tipih v veliki meri ujema.³³⁻³⁵ Oblikovne paralele lahko nadalje ugotavljamo med sponami tipa Boly-Želovce in skupino slovanskih ločnih fibul po Wernerju. Tudi na fibulah tipa Maros-Gambas-Pergamon lahko razločimo na nožni plošči, ki je nažlebljena na enak način kot okovi spon tipa Boly-Želovce iz Grčije in Albanije, navzdol obrnjene živalske glavice. Prostor razširjenosti spon in fibul se pokrivajo le v grško-albanskem območju.³⁶⁻³⁹ Razlog, da v Panoniji fibule niso prisotne, tiči morda v zakonitostih noše: avarska ženska noša ne pozna fibul.⁴⁰

Tudi sponne tipa Nagyarsány imajo s skupino slovanskih ločnih fibul povezujoče elemente: okrogli zaključek sponne v obliki maske iz Nagyarsány samega je primerljiv nogam v obliki maske fibul tipa Maros-Gambas-Pergamon, v okov sponne vrezani mrežasti pravokotnik pa najdemo v ustrezni obliki na »fibulah z mrežastim pravokotnikom na nožni plošči in s ptičjimi glavnicami, vključenimi v obris«.⁴¹ Malo skupino spon iz Salone, Cikója, Pécs-Gyárvárosa, Jutasa in Borsbecka (seznam 3, št. 3, 7-9, 13; *sl. 6: 9-13*), katerih okovi zaradi izrazitega luknjičastega vzorca nimajo več sklenjenega zunanjega obrisa, je treba povezati z miniaturnimi fibulami tipa Sarmizegetusa-Kiskörös, ki imajo podobno oblikovano nožno ploščo (*sl. 8: 5*).⁴²

Panonske pasne sponne predstavljajo skupino tipov, ki se regionalno veže predvsem na panonski prostor in je tukaj bizantinske sponne očitno v veliki meri izrinila s tržišča.⁴³ Panonske sponne nedvomno temeljijo na tradiciji bizantinske obrti, vendar vsebujejo s svojo živalsko ornamentiko dodatno komponento, ki jo lahko povezujemo z vdorom avarsko-slovanskih plemen v Podonavje v 6. in 7. stoletju.⁴⁴

Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji

Lujo MARGETIĆ

Izveček

Avtor analizira vire, ki govorijo o razlogih in o času prihoda Langobardov v Slovenijo. Po njegovem mnenju so se leta 568 napotili iz Panonije proti Italiji po dogovoru z Bizancem. V tej zvezi avtor na novo razlaga Prokopijevo poročilo o "Noriškem mestu" in o "utrdbah v Panoniji" ter Ildigisovo potovanje iz sedanje Slovaške v Italijo in predlaga novo datiranje langobardskih arheoloških najdb v Sloveniji, pa tudi znanega knežjega groba v Brežcu blizu Buzeta. Furlansko vojvodstvo, ki je obsegalo tudi dele sedanje Slovenije, je bilo bizantinski zaveznik celo do leta 602, ko je moral vojvoda Gisulf pod pritiskom langobardskega kralja Agilulfa pretrgati zavezništvo z Bizancem in priznati langobardskega kralja. Langobardi so tudi poslej ostali zavezniki Avarov in Slovanov, tako da se poročila Pavla Diakona o sovražnostih, ki se običajno postavljajo v leto 611, nanašajo na leto 602. Za poznejša poročila iz let 663, 664 in 705 daje avtor nove razlage. Do pravih sovražnosti je prišlo šele leta 737, ob vdoru furlanskega vojvode Ratchisa na območje sedanje Slovenije.

Prema vladajućem mišljenju Langobardi su došli u Sloveniju oko 547. i otišli u Italiju 568., s time da se langobardska posada u Kranju zadržala približno do zadnjeg desetljeća VI. stoljeća. Smatramo da neka pitanja s tim u vezi nisu dobila u znanosti zadovoljavajući odgovor. Pokušat ćemo da o tome izložimo naše analize i rezultate u nadi da će biti od izvjesne koristi.

ŠTO JE JUSTINIЈAN »DAROVAO« LANGOBARDIMA?

Prema Prokopiju »car Justinijan obdario je Langobarde gradskom općinom Noričana i panonskim utvrdama«.¹

»Gradska općina Noričana« je nejasna sintagma.² Obično se prihvaća ili Eggerov prijedlog da je riječ o području Celja s Ptujem³ ili Hauptmannov da je »norički grad« Ptuj.⁴ Dodatna poteškoća je u tome što se dosad nije uspjelo arheološki dokazati prisustvo Langobarda na području Celja i Ptuja, a ni sjevernije u tzv. Nutarnjem Noriku.

Abstract

The author analyzes the sources concerned with the motives and the time of the arrival of the Lombards in Slovenia. In his opinion they moved from Pannonia towards Italy in A.D. 568, having made an agreement with Byzantium. In this context the author offers a new interpretation of Procopius notes on the "Noric city" and on "fortifications in Pannonia", presents Ildigis's journey from what is now Slovakia to Italy, and suggests a new dating of Lombard archaeological finds in Slovenia, as well as of the famous princely grave at Brežac near Buzet. The duchy of Friuli, extending onto the territory of the present-day Slovenia, was a Byzantine ally up to A.D. 602 when duke Gisulf, pressured by the Lombard king Agilulf, was forced to break the alliance with Byzantium and to recognize the Lombard king. Even afterwards the Lombards remained allied with the Avars and Slavs; hence the reports of Paulus Diaconus about hostilities, commonly placed in A.D. 611, in fact refer to A.D. 602. For later reports, from the years 663, 664 and 705, the author gives new explanations. Actual hostilities began as late as 737, upon the incursion of the duke of Friuli, Ratchis, into the present-day territory of Slovenia.

Što se pak tiče »panonskih utvrda« Egger je pomišljao na područje kasnorimske Savije između Drave i Save, a Klebel na »Slavoniju«.⁵ Saria je upozorio na to da Prokopijev način izražavanja govori protiv toga da bi se »panonske utvrde« nalazile u unutrašnjosti Panonije tj. u provinciji Valeriji ili u *Pannonia Prima*. Kako po Sarii Prokopije govori zapravo o utvrdama »na panonskoj medi« (ἐπὶ Παννονίας), to se po njemu može raditi samo o »južnapanonskim utvrdama« s time da bi bilo »Gradišće u Vel. Malencah eno izmed pri Prokopiju omenjenih ὄχυράματα, ki jih je Justinijan prepustil Langobardom«.⁶ Werner je prihvatio tezu I. Bóna⁷ iz 1956. da su Langobardi u suglasnosti s Justinijanom već 526./527. zaposjeli Valeriju i *Pannonia Prima*,⁸ a da im je kasnije, 547./548., Justinijan darovao još i područje oko gornje Save i Drave, tj. Saviju i dijelove Norika istočno od Karavanka.⁹ Werner je naglasio da je »vrlo nevjerojatno da bi Justinijan potvrdio Langobardima samo posjed one zemlje koju su oni već dugo vremena držali« (tj. Valeriju i *Pannonia Prima*).

Međutim Bóna je na osnovi višegodišnjih arheoloških istraživanja sprovedenih nakon 1956. napustio svoje ranije shvaćanje.¹⁰ On sada arheološki razlikuje dva langobardska dolaska u Panoniju, jedan raniji i manje intenzivan, neku vrstu prethodnice koji je uslijedio oko 526./527. i drugi, koji ujedno predstavlja »pravu« seobu Langobarda, oko 546. i koji, dakle, treba povezati s već spomenutim Justinijanovim darovanjem. U skladu s time Bóna tvrdi da su se »u današnjoj Sloveniji i Hrvatskoj Langobardi naselili tek oko 565.«¹¹

Svakako se domet Prokopijevih riječi da je Justinijan darovao »noričku gradsku općinu« i »utvrde u Panoniji« može razumjeti u svojem punom dometu tek uzimajući u obzir cijelo poglavlje Prokopijeva Gotskog rata u kojem se nalazi ta vijest.¹² U tome dijelu svoga izvještaja Prokopije takoreći otvoreno kritizira Justinijanovu politiku. On piše da je u to vrijeme Bizant trpio strašne gubitke na cijelome zapadnom dijelu carstva. Pri tome Prokopije uzima u obzir cjelokupnu Justinijanovu politiku počevši od njegova stupanja na prijestolje 527. Po njemu je nakon početnih velikih uspjeha »cijela Italija bila izgubljena«, a Ilirik i Tracija »strašno opustošeni od provala barbara«. Justinijan je nadalje, sve po Prokopiju, svečano pismeno odstupio sve bizantske posjede u Galiji, pri čemu Prokopije osobito žali za gubitkom Masilije (današnji Marseille) i Arelata (današnji Arles). Prigovor je utoliko teži što je Justinijan pri tome očito protuustavno, da se tako izrazimo, postupao jer rimsko-bizantski car nije smio definitivno odstupiti državna područja. Nadalje, po Prokopiju Franci su zaposjeli najveći dio Venecije, »Gepidi su držali sirmijsku gradsku općinu (πóλις Σίρμιου) i najveći dio Dakije«, Langobardima je car darovao »noričku gradsku općinu, utvrde u Panoniji (...) pa su se smjestili blizu Gepida (...)«, a »ostale gradove Dacije« koje nisu držali Gepidi, dobili su od Justinijana na dar Heruli, koji »još danas stanuju u Singidunu«. Prokopije završava svoj izvještaj ovako: »Tako su barbari podijelili rimsko carstvo«. Pri tome je Prokopije pazio da ne kaže nešto što ne bi bilo istina i zato on ne kaže da je Justinijan odstupio Langobardima Norik, Panoniju Primu i Valeriju, već samo to da im je darovao noričku gradsku općinu (ali ne i samu zemlju) kao i tvrđave u Panoniji (ali, i opet ne samu zemlju), što znači da se nije definitivno odrekao tih krajeva kao što je to učinio s posjedima koje je ustupio Francima.

Darovanje »panonskih utvrda« očito pretpostavlja da su Langobardi smjestili u te utvrde svoju vojnu posadu. Obratno, iz okolnosti darovanja »gradske općine Noričana« ne slijedi nužno da su se Langobardi trebali naseliti u bilo kojem dijelu Norika, već samo to da »gradska općina Noričana« neće ubuduće plaćati svoja podavanja izravno bizantskim državnim organima, nego Langobardima.

Ostaje da se utvrdi točno značenje Prokopijevih riječi τὰ ἐπὶ Παννονίας ὄχυράματα. U grčkome ἐπὶ τῆς Ἀσίας κατοικεῖν znači »stanovati u Aziji« a ne »stanovati na njezinim granicama«, a οἱ ἐπὶ Θουρίας ξύμμαχοι znači »saveznici koji se nalaze u Traciji« a ne »saveznici s granica Tracije« itd.¹³ Uostalom Proko-

pije izričito kaže da su se Langobardi nakon i u povodu Justinijanova »darovanja« smjestili »nedaleko Gepida«. To može značiti samo jedno: Langobardima je dodijeljeno područje današnje Mađarske s desne obale Dunava sjeverno i južno od današnje Budimpešte. Očito je da se za područje oko Velikih Malenca ne može reći da je »nedaleko Gepida«. Uz to, od langobardskih arheoloških nalaza u jugozapadnoj Ugarskoj dalje prema jugoistoku na vrlo širokom pojasu od oko 150 kilometara nema arheoloških podataka o prisutnosti Langobarda.

Iz svega toga slijedi da se Justinijanovo darovanje »panonskih utvrda« u 546./547. ne odnosi na Kranj, Velike Malence itd. Langobardsko prisustvo u Sloveniji treba dakle drukčije tumačiti.

ILDIGISOV PUT U VENECIJU

Razmotrimo s time u vezi još i važan Prokopijev izvještaj o Ildigisu,¹⁴ članu kraljevske langobardske obitelji koji je došao u sukob s kraljem Vakom i morao pobjeći Slavenima. Ubrzo Vako umire, nasljeđuje ga maloljetni sin Valtari, taj umire nakon sedam godina, a kraljevsku vlast preuzima Valtarijev skrbnik Auduin, koji je iz razumljivih razloga smrtni neprijatelj Ildigisa. Kada je (547.) došlo do neprijateljstava između Langobarda i Gepida, Ildigis je s mnogim langobardskim vojnicima, svojim pratiocima i s mnogo Slavena došao Gepidima jer se nadao da će mu ovi pomoći da se dokopa kraljevskog prijestolja u Langobarda. Međutim, Gepidi su sklopili mir s Langobardima pa je Auduin zatražio da mu se Ildigis izruči. Ildigis se ipak uspijeva vratiti Slavenima vodeći sa sobom vojsku koju je bio doveo i još ponešto Gepida. Prokopije nastavlja svoj razmjerno iscrpan i nesumnjivo pouzdan izvještaj o Ildigisu time što opisuje kako je on u Slavena ponovo okupio vojsku od 6000 vojnika i krenuo (u proljeće 549.) prema Italiji da bi se tamo borio na strani Totilinih Gota. Došavši u Veneciju pobjedio je neke rimske odrede ali se onda, umjesto da se pridruži Gotima, vratio Slavenima prešavši Dunav. Slaveni, kod kojih je Ildigis opetovano boravio, očito su se nalazili u današnjoj Slovačkoj, odakle je Ildigis mogao krenuti u svojoj prvoj ekspediciji prema Gepidima u današnjoj istočnoj Mađarskoj i Transilvaniji, a u drugoj prema Veneciji. Put prema Veneciji bio je u svojem sjevernom dijelu slobodan od Langobarda, koji su se iz sjeveroistočnog dijela današnje Austrije već preselili u Panoniju, što je uostalom i arheološki dokazano. Werner¹⁵ kao primjer navodi Langobarde koji su se iz okolice današnjega Laa preselili na Blatno jezero i ne sumnja da je tako bilo i s ostalima tamošnjim Langobardima. Neprekinuti niz langobardskih nalaza južno od Leithe svjedoči da je zapadna granica Langobarda u njihovoj panonskoj fazi morala ići rijekom Leithom, tako da područje zapadno od Leithe nije 548. bilo pod vojničkom kontrolom ni Langobarda ni Franaka. Isto to vrijedi, dakako, i za današnju jugoistočnu Austriju i područje Ptuja i Celja, a odatle je najlakši put prema Veneciji išao preko dolina Krke i Vipave.

Grafenauer¹⁶ pod Hauptmannovim utjecajem vidi u Ildigisovu pohodu jedan od elemenata široko zasnovane Teodebertove agresivne politike protiv Bizanta i tvrdi da za Ildigisa »odprta ostane (...) le še pot (...) zahodno od Dunaja skozi frankovski Norik« kako bi se Ildigis »ob strani Gotov in Frankov boril proti Bizantincem«. ¹⁷ Ali Prokopije u svom podrobnom izvještaju o Ildigisovu putu u Veneciju nijednom rječju ne spominje Franke premda inače pažljivo prati franačku politiku i događaje s njima u vezi. Teodebert je uostalom umro 548. i to nakon dulje bolesti pa se Ildigisov put u Veneciju u proljeće 549. ne može ni iz kronoloških razloga uspješno povezati s Teodebertovim planovima prema Bizantu, koje taj franački kralj sigurno nije kovao u vrijeme svoje teške bolesti. Pogotovo je neuspjao pokušaj traženja Ildigisova puta kroz franački Norik zapadno od Beča. Posve je nesigurno koliko se daleko prema istoku 548. godine širila franačka vlast nad Bavarima. Ona je južnije dopirala do današnjeg Spittala »morda še z zgornjima dolinama Mure in Anize«¹⁸ kako to Grafenauer kaže. Čini nam se neprihvatljivim da bi Ildigis sa svojom vojskom od 6000 vojnika putovao neobičnim zaobilaznim putem, prolazio kroz gorovita područja i nesigurne gorske prijevoje, probijao se kroz Karnske Alpe i, nakon što je stigao u Veneciju i pobijedio Bizantince, odmah se vratio natrag istim za vojsku od 6000 vojnika skrajnje neugodnim putem.

Naprotiv ako dolina Krke i gornje Posavlje nisu 548. bili u posjedu Langobarda, Ildigisov put i povratak objašnjavaju se sami po sebi na dokraja zadovoljavajući način.

Uostalom, s pravom je upravo tako već tumačio Ildigisov put F. Kos.¹⁹

DATIRANJE LANGOBARDSKIH ARHEOLOŠKIH NALAZA U SLOVENIJI

Što se tiče Kranja čini nam se da se može postaviti ova tvrdnja: ima pouzdanih arheoloških dokaza za prisustvo Langobarda poslije 568. ali ne i za razdoblje prije te godine.

Tako npr. pojasne kopče s garniturom²⁰ kakve nalazimo u langobardskom grobu 613 (t. 128: 5–9)²¹ koje Werner datira oko 600. godine i u langobardskom grobu broj 331 (t. 96: 8, 7, 10–15) datirane s koncem VI. stoljeća i usporedive s kopčom iz groba 42 na Rifniku Langobardi nisu još poznavali za vrijeme svog boravka u Panoniji, nego tek u Italiji. Isto to vrijedi i za kopče s pločicama²² bile one jednodjelne npr. u grobu 6 (t. 2: 7) ili dvodjelne npr. u grobu 77 (t. 31: 2). Rozetne fibule (t. 114: 2, 3) i zlatna igla s kloazoniranim glavom (t. 114: 7) izrađene su od romansko-italskih zlatara oko 600.,²³ križna kopča iz groba 104²⁴ (sl. 17: 3) datira se u treću četvrtinu VI. stoljeća, rog za piće iz groba 631²⁵ (t. 131: 1) ima paralele u Italiji u zadnjoj četvrtini VI. stoljeća i vjerojatno je izrađen u Italiji. Ni za šipke za torbe koje su nađene u nekoliko grobova, npr. grobu 168²⁶ (t. 55: 11) nema odgovarajućih nalaza u Panoniji. Okrugle pločaste kopče vrlo česte u Kranju učinjene po zapadnim

uzorima kao npr. u grobu 48²⁷ (t. 22: 4) nisu tipične za Panoniju, a pogotovu se tamo rijetko našlo ukrasne igle u obliku stilusa npr. grob 292²⁸ (t. 88: 2) i s poliedričnom glavom npr. grob 320 (t. 93: 5). Njih su Langobardi, kaže Vinski, preuzeli »pretežno šele po letu 568 v Italiji«. ²⁹ Isto to vrijedi i za brončanu glavu u obliku piramide na kraju drške na mačevima u tri slučaja, npr. u grobu 628³⁰ (t. 130: 7). Nekoliko po stilu mlađih S-kopča, npr. iz groba 104³¹ (t. 39: 2) pripada kasnijem VI. stoljeću, a za ostale S-kopče kojih se u Kranju nalazi čak 27 i koje Werner ubraja u tzv. panonsko-langobardske oblike, mogu se naći primjeri i u najstarijim langobardskim grobovima u Furlaniji.

Dvije su kopče uvezene iz Turingije pa datum njihove izrade³² (jedna prije 550., druga oko 550.–568.) nije odlučujući jer nije nimalo nevjerojatno da su uvezene nakon 568.

Ukratko, nema nijednog langobardskog arheološkog nalaza iz Kranja koji bi se mogao sa sigurnošću datirati u vrijeme prije 568, a obratno, velik broj nalaza odnosi se sigurno na doba poslije 568. To ne može biti slučajno.

Slično je i s Gorjancima. Brončani kvadratni uteg nađen pri Orešku datira se s Justinom II (565.–578.) pa on govori u prilog tezi da se Langobarde na području Gorjanca treba vremenski locirati u vrijeme poslije 568.³³

Dodajmo da Vinski za dvodjelnu pojasnu kopču iz groba 8 na Rifniku³⁴ ističe da je panonski Langobardi nisu poznavali i da se ona pojavljuje tek u Italiji i Kranju.³⁵

JUSTIN II I LANGOBARDI

Propast gepidske države u 567. godini koja je neposredno prethodila odlasku Langobarda iz Panonije u Italiju najčešće³⁶ se opisuje približno ovako: u 565. došlo je do rata između Langobarda pod njihovim vladarem Albuinom i Gepida pod Kunimundom. U početku su imali više uspjeha Langobardi, ali se ratna sreća okrenula kada je bizantski car Justin II postao gepidskim saveznikom nakon što su mu Gepidi obećali povrat Sirmija. Gepidi ipak ne ustupaju Bizantincima Sirmij. Pobijedeni Langobardi povezuju se s Avarima kojima uz ostalo obećavaju da će im u slučaju pobjede prepustiti gepidsku zemlju. Kunimund traži pomoć od Bizanta i ponovo obećava Sirmij, ali Bizant ostaje neutralan i čak dozvoljava Avarima da njihove čete krenu protiv Gepida preko bizantskog zemljišta desnom obalom Dunava. Ipak, teret odlučujuće bitke s Gepidima u 567. podnijeli su u cijelosti Langobardi koji uništavaju gepidsku vojsku. Gepidski vladar Kunimund gubi tom prilikom život. Gepidi izručuju Bizantu Sirmij, a ostatak njihove države zaposjedaju Avari. Langobardima je susjedstvo Avara bilo nepodnošljivo zbog toga već iduće (568.) godine odlaze u Italiju na što ih je potaklo i to što je car početkom te godine skinuo Narzesa koji je uživao veliko poštovanje u barbara s njegova položaja glavnog bizantskog funkcionara u Italiji.

Smatramo da takva interpretacija događaja nije zadovoljavajuća i da je potrebno sprovesti nove analize. Prije svega nema razloga sumnjati u vijesti da su Gepidi 565.–567. dva puta ponudili Justinu II Sirmij da bi im pomogao u njihovoj borbi s Langobardima, ali iz onih vijesti kojima se može pokloniti vjera³⁷ ne proizlazi da bi Bizant stvarno pomogao Gepidima. Zato se u literaturi ne govori o bizantskom vojnom angažiranju u prilog Gepida već jedino o »savezništvu« Bizanta i Gepida a to je vrlo rastezljiv pojam. Prema Menandru³⁸ Justin II kaže (568.) avarskom poslaniku da su se Bizantinci »priklonili« Gepidima u njihovom ratu s Langobardima i »da bi Gepidi bili pobijedili uz bizantsku vojnu pomoć, da se nisu prema Bizantu nepošteno ponijeli«. To prevedeno s diplomatskog na običan jezik znači da je Bizant dao puku verbalnu podršku Gepidima i ujedno tražio da mu Gepidi odmah izruče Sirmij. Uostalom, neposredno prije odlučujuće bitke Langobarda s Gepidima Bizantinci su jasno pokazali da nisu bili čak ni neutralni, jer su Avarima dozvolili da preko bizantskog teritorija opasno ugroze Gepide s juga i time ih dovedu u bezizlaznu situaciju.

Nadalje nismo nimalo uvjereni da su Gepidi nakon izgubljenog rata s Langobardima predali Sirmij Bizantu. Euagrije doduše tvrdi da su »Gepidi predali Sirmij Justinu«³⁹ i da su taj grad kasnije, 575. (!) osvojili Avari. Vijest je na marginalan način ubačena u opis borbe Perzije i Bizanta bez ikakve pretenzije na preciznost bilo koje vrsti. To se vidi i po kronološkoj netočnosti. Ne bi smjelo biti sumnje da treba više vjerovati vijesti Menandra po kojem Bajan 569. optužuje Bizantinca da su mu preoteli Sirmij: μόλις ἔχειτο-ωσάμην ταυτηνι την χώραν και ἕμεις ἀφείλεσθῆ με βιαίων αὐτην⁴⁰ tj. teško sam se dokopao ove zemlje, a vi ste mi je nasilno oduzeli. To znači da su nakon propasti Gepidske države Avari zauzeli Srijem, ali da su ih odavde odmah istisnuli Bizantinci.

Pri tome je najzagonetnije ponašanje Langobarda. Oni su se jedini borili protiv Gepida i dokazali svoju visoku vojničku sposobnost uništivši gepidsku državu. I dok lješinari, da se tako izrazimo, Avari i Bizantinci dijele međusobno gepidsku državu, Langobarde pobjednike u ratu, navodno hvata strah pred Avarima zbog kojeg napuštaju Panoniju, i to upravo u vrijeme kada Bizant ne pokazuje nimalo straha i na najveće ogorčenje Avara okupira Sirmij. Teza o langobardskom strahu ili čak bilo kakvoj averziji prema Avarima⁴¹ u to vrijeme nema nikakva ni najmanjeg oslonca u vrelima, dok naprotiv postoji dovoljno vijesti o tome da je njihov odnos bio prijateljski i čak saveznički. Poznato je npr. da su ta dva naroda sklopila ugovor neposredno pred rat s Gepidima. O tom nas ugovoru izvještava i inače pouzdani Menandar pa nema razloga sumnjati u njegovu vjerodostojnost. Historia Langobardorum Gotanskog kodeksa i istoimeno djelo Pavla Đakona sačuvali su vijest o još jednom ugovoru Langobarda i Avara. Po tom su se drugom ugovoru Avari obvezali da Langobardima vrate Panoniju u roku od 200 godina ako bi se Langobardi htjeli u nju vratiti. Mnogi autori prihvaćaju vijesti o tom ugovoru. I doista ne vidi se razlog koji bi potakao pisca Gotanskog

kodeksa i Pavla Đakona da ga naprosto izmisle. Vijest se očito temelji na narodnoj tradiciji po kojoj je dakle povlačenje iz Panonije sprovedeno u punoj suglasnosti s Avarima. Kako protivnih vijesti nema, ne vidimo zašto se ne bi toj tradiciji vjerovalo bar u njezinoj osnovnoj poruci, tj. o dobrim odnosima Langobarda i Avara u to doba.

Nije manje čudna još jedna okolnost. Naime, Bizant se 568./569. žestoko odupire avarskom pokušaju da se dokopa Sirmija pa se oko njegovih zidina vode krvave borbe.⁴² A obratno, Bizant ne pruža Langobardima ni najmanji otpor prilikom njihovog zaposjedanja golemih prostranstava sjeverne Italije. Agnellus izričito kaže da su Langobardi okupirali »Venecije« bez ikakvih ratnih operacija (*absque bello*).⁴³ Zar je doista Bizantu bilo toliko stalo do Sirmija, a tako malo do sjeverne Italije?

Isto tako neobično čude uporni napadi Langobarda na prekoalpska franačka područja. Još iste 569. godine kada Langobardi osvajaju Milano, oni već napadaju na Franke o čemu postoji pouzdano svjedočanstvo vrlo dobro informiranog suvremenog kroničara Marija iz Avenchesa.⁴⁴ Isto tako dobro obaviješteni suvremeni pisac Povijesti Franaka, biskup Grgur iz Toursa piše u 575. godini da su Langobardi napadali preko Alpa i 570. i 571. godine.⁴⁵ Zar su doista ti uporni langobardski agresivni prijelazi preko Alpa i to upravo ondje gdje su se još uvijek držale bizantske posade (npr. Susa) bili baš samo *törichte, zwecklose Expeditionen* kako ih naziva Schmidt.⁴⁶ Dakako da je posve neprihvatljivo »objašnjavati« takve vrlo rizične i opetovane pothvate preko Alpa kao »glupe i besmislene« jer bi oni očito takvim izgledali i Langobardima, to više što su bili skopčani s teškim gubicima za Langobarde. Očito je da bi i sami Langobardi već nakon prvog takvog prijelaza preko Alpa shvatili besmislenost tih pothvata pa bi valjda od njih odustali. Zato smatramo da se langobardski upadi 569., 570. i 571. moraju drukčije, racionalnije i uvjerljivije objasniti.

Ukratko, prema dosadašnjim tumačenjima ponašanje Langobarda poslije 565. čini se višestruko nerazumljivo. Pokušajmo pristupiti objašnjavanju uzimajući u obzir bizantsku politiku nakon Justinijanove smrti (565).

Politika Justina II bila je potpuno suprotna Justinijanovoj u kasnijim godinama vladanja kada je on smatrao da je dobrim dijelom obnovio veličinu rimskog carstva osvajanjem sjeverne Afrike, dijela Španjolske i Italije. Naime, Justinijan je zaključio da u takvoj situaciji carstvu odgovara ravnoteža snaga među raznim barbarskim narodima, koji neutraliziraju jedni druge. Na sjeveroistočnim je granicama carstva takva ravnoteža između Langobarda, Gepida i Avara trebala carstvu osigurati razmjerni mir i sigurnost. Naprotiv, po svemu se čini da se Justin odlučio na posve drukčiju, agresivnu politiku kojoj je bio cilj da carstvo stekne izravnu vlast nad svim svojim nekadašnjim posjedima. Iz svega što nam je poznato proizlazi da je Justin II pri tome odlučio najprije eliminirati Gepide jer su oni držali u svojoj vlasti Sirmij koji je imao ključni položaj u tom dijelu jugoistočne Europe. U ostvarenju te njegove zamisli dobro mu je došlo neprijateljstvo Lan-

gobarda i Gepida. Avarima je čak dozvolio prijelaz na bizantski teritorij, a Gepidima je samo obećavao pomoć koju im dakako nije pružio nego je nakon langobardske pobjede prisvojio toliko žuđeni Sirmij. Mislimo da se može ići još jedan korak dalje. Smatramo da sve okolnosti snažno govore u prilog tezi da je Justin II pri tome imao daleko šire postavljenu strategiju u kojoj su odlučujuću ulogu trebali odigrati upravo Langobardi. Inače nerazumljivo nenadani odlazak Langobarda iz Panonije nakon blistave pobjede nad Gepidima i nevjerojatno lako osvajanje sjeverne Italije bez ikakvih ometanja od tamošnjih bizantskih posada postaju shvatljiviji uz pretpostavku da je Justin II obećao Langobardima da će ih smjestiti u Italiju kao saveznike koji će pomoći Bizantu da održi tamo svoju vlast. Poznato je da su Langobardi odigrali u Italiji važnu ulogu na strani Bizanta u još ranije vrijeme uništenja ostrogotske vlasti i da se nešto kasnije (575.) velik broj unajmljenih langobardskih vojnika borio protiv Perzijanaca. Nakon što bi Langobardi uništili Gepide i bili upućeni u Italiju, Bizant bi se po takvoj koncepciji mogao osloncem na lako osvojeni Sirmij obračunati i s jedinim preostalim protivnikom, Avarima, koje bi se moglo držati u šahu uskraćivanjem novčane pomoći od koje su Avari uvelike ovisili. Time se objašnjava nevjerojatno arogantan Justinov stav prema Avarima 568. i 569. godine. Očito je Justin smatrao da će se Avari morati prilagoditi novoj situaciji u kojoj su po njegovom mišljenju svi aduti bili u rukama Bizanta. Što se pak tiče Italije, Langobardi bi tamo trebali dokazati svoju vjernost Bizantu upornim čarkama s Francima, koje će zaokupljati Langobarde a uvelike smetati Francima.

Povlačenje Langobarda iz Panonije iz navodnog straha pred Avarima s jedne strane nije potvrđeno vrelima, a s druge strane protivi se racionalnom objašnjenju mnogih okolnosti o kojima je bilo govora. Naprotiv, sve spomenute okolnosti govore u prilog tezi da su Langobardi došli u Italiju uz suglasnost Bizanta. Da li je o tome sačuvan neki trag u vrelima? U najstarijem pisanom vrelu koje je nastalo na tlu Italije⁴⁷ i koje ujedno odražava u dobroj mjeri langobardsku narodnu tradiciju, u *Origo gentis Langobardorum* pisanom sredinom VII. stoljeća bez ikakve sumnje na osnovi već nekog prethodnog vrela piše *Ipse Albuin adduxit Langobardos in Italia, invitatos a Narsete scribarum* (varijanta drugog rukopisa: *patricio*)⁴⁸ tj. taj Albuin doveo je u Italiju Langobarde pozvane od Narsesa, visokog bizantskog funkcionara.

Vijest na osnovi koje je pisana *Origo* bez sumnje je nastala u Italiji i još nije kontaminirana kasnijim dodacima. U Španjolskoj je tu vijest Izidor Seviljski početkom VII. stoljeća proširio ovako: *Narsis patricius (...)* *Sofiae Augustae Justinii coniugis minis perterritus, Langobardos a Pannoniis invitavit eosque in Italiam introducit*,⁴⁹ tj. patricije Narzes uplašen prijetnjama Sofije Auguste, supruge Justina, pozvao je Langobarde iz Panonije i doveo ih u Italiju.

Dakle, početkom VII. stoljeća nastaje poznata legenda o sukobu Narzesa s dvorskim krugovima u Konstantinopolu koji je imao za posljedicu Narzesov poziv Langobardima. Prema toj legendi Narzesov je

poziv bio protudržavna akcija uperena protiv interesa Bizanta. Međutim, osnovna vijest, sačuvana još u Origo, ima upravo suprotno značenje: Narzes zove Langobarde očito kao vrhovni bizantski funkcionar u Italiji. Kako je poznato da Narzes nije postao neprijateljem bizantskog dvora i da je čak pokopan u prisutnosti cara i dvora u Konstantinopolu, nema nikakvog razloga da sumnjamo u osnovnu poruku teksta iz Origo, tj. da je Bizant pozvao Langobarde u Italiju. Samo se po sebi razumije da pri tome treba odbaciti dodatne priče o netrpeljivosti između Narzesa i Justinove žene koje izmišljanjem i dodavanjem pojedinosti okreću na glavu vijest, sačuvanu u Origo. Ali, odbacivanjem tih dodatnih priča ne smije se odbaciti i osnovnu nekontaminiranu vijest. Dakle, Origo nam je sačuvala dragocjeni podatak o tome da Langobardi nisu došli u Italiju bez suglasnosti Bizanta.

Ponovimo još jednom: na dugom putu kroz Italiju prema franačkoj granici (Cividale–Treviso–Vicenza–Verona–Brescia–Bergamo–Milano–Torino–Susa) Langobardi nisu naišli ni na kakav otpor, a nema vijesti ni o bilo kakvim osvajanjima i rušenjima gradova. To nije nužno u suprotnosti s viješću Pavla Đakona da je Pavao, akvilejski patrijarh, u strahu pred barbarima pobjegao iz Akvileje na otok Grado i sa sobom donesao cjelokupno blago svoje crkve⁵⁰ i s viješću istog pisca da je milanski nadbiskup pobjegao u Genovu.⁵¹ Nijedna od tih vijesti nije dokaz za langobardska zlodjela i pljačkanja. Te vijesti upućuju samo na to da najviši katolički crkveni visokodostojanstvenici nisu htjeli ostati na području kojem su gospodarili arijanski Langobardi.

Još su dvije okolnosti značajne. Jedna od njih je zadržavanje bizantske posade u predjelima i utvrđenim mjestima prema franačkoj granici (Aosta i Susa). Langobardi prolaze 569., 570. i 571. mimo tih bizantskih uporišta na svom putu u Franačku i ostavljaju ih na miru bez straha da će im bizantske posade pri povratku zatvoriti put. Da se te krajeve moglo razmjerno lahko izvući od bizantske vlasti svjedoče sačuvane vijesti o tome da su ih 575./576. preuzeli Franci nakon novih langobardskih uznemiravanja franačkih prekoalpskih krajeva. Zašto to ranije nisu činili Langobardi? Najjednostavniji i ujedno najuvjerljiviji odgovor na to pitanje bio bi da je o tome postojao dogovor između Langobarda i Bizanta. Karakteristične su riječi Grgura, turskog biskupa, koji opisuje povratak potučениh Langobarda iz Franačke u Susu: *eos incolae loci durae suscipere praesertim cum Sisinnius magister militum a parte imperatoris in hac parte residerit (...)* *Zaban curso veloci ab urbe ipsa digressus praeterit*,⁵² tj. njih (Langobarde) su stanovnici mjesta (Susa) grubo dočekali, to više što je u tom kraju imao sjedište Sizinije kao vojni komandant u ime cara; (...) Zaban (lang. vojvoda) otišao je užurbano iz toga grada. Dakle, još 575. pouzdano je zajamčeno istodobno prisustvo Langobarda i Bizanta u udaljenoj Susi.

Čak i u Furlaniji najbliže bizantske gradove pustili su Langobardi na miru. Trst im je bio nadohvat ruke – jedva 50 km od Čedad, njihova furlanskog sjedišta. Pa ipak, za Trst je za 575. epigrafski zajamčena čak i netaknuta municipalna organizacija, a u neko navodno

rušenje Trsta 568. vjerovali su samo stariji pisci i od novijih npr. Grafenauer, dakako bez ikakva ozbiljna oslonca u vrelima, kao što smo to pokušali u ovome radu na drugom mjestu dokazati.

Suvišno je ispitivati da li je Justinova strategija bila pogrešna ili ne premda je pitanje da li bi se bilo kakvom politikom moglo spasiti Justinijanovo golemo proširenje carstva. Nema sumnje da je Justin unutar langobardskih viših dvorskih i vojničkih krugova imao Bizantu odane ljude, pa mislimo da upravo bizantskim prstima treba pripisati ubojstvo langobardskog vladara Albuina u 572. Bizantu je morala smetati jedinstvena langobardska vojna komanda koja je nesumnjivo sa svoje strane u znatnoj mjeri doprinosila pretvaranju Langobarda iz unajmljenih čuvara Italije u samostalni politički faktor. Najstariji i ujedno vrlo pouzdani kroničari, Marije iz Avenchesa⁵³ i Ivan opat biklarskog samostana u Španjolskoj, pišu da je Albuin, kralj Langobarda ubijen »od svojih« u Veroni i da se ubojica Hilmegis sa cjelokupnim kraljevskim blagom i dijelom vojske »predao u Raveni carstvu« pa su, kako dodaje spomenuti Ivan, »Langobardi ostali bez kralja i blaga«.⁵⁴

Analizirajmo sada još neke najstarije vijesti o ponašanju Langobarda u Italiji.

Najstarija se vijest nalazi kod Grgura biskupa u Toursu. On je pisao 575./576., dakle jedva 7–8 godina nakon ulaska Langobarda u Italiju. On piše da su Langobardi *quam regionem ingressi, maxime per annos septem pervagantes, spoliatis ecclesiis, sacerdotibus interfectis, in suam redigunt potestatem*,⁵⁵ tj. ušavši u taj kraj (tj. Italiju) i na sve strane lutajući sedam godina, nakon što su pljačkali crkve i ubijali svećenike, podvrgnuli ga svojoj vlasti.

Vrlo je vjerojatno da su Langobardi počinili u Italiji razna nedjela jer je to normalna posljedica ulaska tuđih vojnih jedinica u neku zemlju. Ipak Grgur ograničava njihova zlodjela samo na crkve i svećenike, a kako on kao katolik s negodovanjem gleda na Langobarde koji su bili arijanci, može se s pravom pretpostaviti da je u Grgurovim očima i opisu situacija u Italiji s katoličkim crkvama i svećenicima svjesno dramatizirano. Uostalom, dovoljno je pročitati poznato pismo nearijanskih biskupa iz »Venecije i Druge Recije« iz 591. godine da se vidi da je katoličanstvo još te godine, dakle punih 23 godina nakon dolaska Langobarda u najstrožem središtu langobardske vlasti i prisutnosti bilo itekako živo i da je tamošnje nearijance daleko više mučio odnos pape Grgura I prema njima nego stav langobardskih vlasti.

Drugi suvremenik dolaska Langobarda, Marije iz Avenchesa povezuje s dolaskom Langobarda u Italiju ove nedaće koje su se desile: *ibique alii morbo, alii fame, nonnulli gladio interempti sunt*,⁵⁶ tj. tamo (u Italiji) su neki izgubili život bolešću, drugi gladu, a izvjesni broj mačem. Taj izvještaj ne ograničava se doduše na ubijanje katoličkih svećenika, ali dolazak Langobarda povezuje s mnogobrojnim smrtnim slučajevima, u kojima ipak Marije najprije navodi bolesti i glad, a tek onda divljanje soldateske – a i to začudo samo za 569. godinu, a ne i za 570. i 571. Marije u Italiji za 570. godinu spominje kao najveću nesreću

bolesti: *morbus validus cum profluvio ventris et varicella*,⁵⁷ tj. teška bolest s izljevimima u truhu i boginje. Marije povezuje dolazak Langobarda s uobičajenim nesrećama koje sa sobom donosi dolazak strane soldateske pa se ni njegov izvještaj ne može uzeti kao bilo kakav dokaz da Langobardi nisu došli u Italiju u dogovoru s Bizantom.

Da li ipak postoje neke druge vijesti koje bi mogle opravdati vladajuće mišljenje? Najuvjerljivije bi, dakako, bile vijesti o ratovanju Langobarda s bizantskim vojnim snagama u Italiji. To doduše ne bi bio odlučujući dokaz protiv naše teze jer bi se takvo ratovanje moglo vrlo lahko objasniti npr. langobardskim nepoštivanjem dogovora s Bizantom npr. osvajanjem gradova koji nisu bili predviđeni za smještaj Langobarda i slično i bizantskom vojnom suprostavljanju takvom ponašanju. Ali treba priznati da bi vijesti o ratovanju Bizanta i Langobarda ipak davale izvjesnu uvjerljivost tezi da su Langobardi upali u Italiju protiv volje Bizanta.

Ali uzalud ćemo tražiti za takvim vijestima. Za »Venecije« je Agnellus čak izričit: Langobardi su ih osvojili *absque bello*.⁵⁸ Isto to vrijedi i za munjevito langobardsko napredovanje preko Milana i Alpa na franački teritorij. Ni o kakvim okršajima Langobarda s Bizantincima ne javlja ni Marije iz Avenchesa (*Alboenus (...) Italiam occupavit*)⁵⁹ ni Grgur, biskup Toursa (*quam regionem ingressi maxime per annos septem pervagantes*)⁶⁰ ni Izidor Seviljski (*Narsis (...) Langobardos (...) in Italiam introducit*)⁶¹ ni Origo (*coeperunt predare in Italia*)⁶² itd. Što je još karakterističnije ništa se ne zna o tome kada i kako su se Langobardi ugnijezdili u Spoletu i Beneventu. Po nekima su oni osvojili ta dva vojvodstva tek kasnije u doba samostalnosti langobardskih vojvoda, poslije 574. (Hartmann),⁶³ po drugima ih je osvojio već Albuin (Bognetti). Ali, posvemašnji se muk vrela o tako važnim događajima kao što je langobardsko zaposjedanje Spoleta i Beneventa može najprirodnije objasniti tako da se i to dogodilo *absque bello*, kako bi rekao Agnellus.

Ostao bi kao jedini podatak Albuinova opsada Pavije koja je po Pavlu Đakonu trajala preko tri godine.⁶⁴ Pavao Đakon upleo je priču o dramatičnom osvajanju Pavije bez ikakve sumnje iz lokalne tradicije pa je vrlo veliko pitanje što se zapravo događalo oko Pavije. *Codex Gothanus* javlja o Paviji nešto posve drugo: *Tunc Paviae cives et Mediolanum metropolim (...) colla sua ipsius Albuin regi subicierunt*,⁶⁵ tj. tada su se građani Pavije i metropole Milano pokorili Albuinu kralju. *Codex Gothanus* povezuje – doduše nespretno – pad Pavije i Milana s prvim nastupom Albuina u sjevernoj Italiji. Kako to vrelo ne pravi nikakve razlike u pokoravanju Milana i Pavije vidi se da po tom vrelo oko Pavije nije uopće došlo do nekih borba. Drugi stariji izvori ne spominju to opsjedanje za koje bi ipak trebalo očekivati da bi kod suvremenih kroničara moralo pobuditi velik interes, bez obzira na to koliko bi trajala navodna opsada.

EKSKURS O NAVODNOM RUŠENJU TRSTA GODINE 568.

Slijedeći starije pisce i naši noviji pisci ne sumnjaju u to da je Trst bio razoren 568. od Langobarda prilikom njihova dolaženja u Italiju. Spomenimo samo Grafenauera koji kaže da je Trst bio porušen 568.,⁶⁶ ali da je već 571. bio opet obnovljen i u bizantskim rukama. N. Klaić je još kraća. Ona naprosto kaže da Langobardi »ruše Trst«, ali dodaje da »njegovi stanovnici bježe na obližnji otočić i osnivaju Kopar« i pri tome se poziva na De Vergottinija.⁶⁷ To je pogrešno. De Vergottini samo kaže *dagli abitanti della costa devastata fu colonizzata l'isola su cui sorgerà l'odierna Capodistria*⁶⁸ a to je nešto posve drugo. Kopar nisu osnovali razbježani stanovnici Trsta jer već tri godina nakon toga jedan tršćanski natpis obavještava nas da je tršćanska gradska organizacija netaknuta i da čak postoji i gradsko vijeće.⁶⁹ De Vergottini govori samo o tome da je Trst opljačkan (*saccheggata*).

Smatramo da Trst nije 568. bio ni opljačkan ni porušen i da je riječ o mnogo kasnijoj izmišljenoj providnoj tendencioznoj priči mletačkih kroničara XI. stoljeća. O nekom rušenju Trsta ne govori čak ni Pavao Đakon koji je upravo za ovaj dio svoje Povijesti Langobarda upotrijebio prvorazredno vrelo, Secundusa iz Trenta. Da je Trst bio porušen to ne bi izmaklo Secundusu koji bi to sigurno pribilježio jer je bio suvremenik tih događaja i jer je živio vrlo blizu Trstu.

Najstariji sačuvani kroničar, Ivan Đakon, koji je pisao krajem X. i početkom XI. stoljeća ne zna ništa o nekom rušenju Trsta. Tek nakon njega u dvije kronike XI. stoljeća pojavljuje se »pobožna« tendenciozna priča o navodnom prijenosu tjelesa 42 mučenika iz Trsta najprije u Akvileju a onda iz Akvileje u mletački Grado. Priču je preuzeo, dakako, i Andrija Dandolo u XIV. stoljeću jer je ona odgovarala mletačkim interesima. Čini se da je priča preuzeta iz akvilejskih krugova koji su njome nastojali dokazati pripadnost Trsta akvilejskoj patrijaršiji a onda su je Mlečani upotrijebili da bi dokazali zakonitost prijelaza sjedišta patrijaršije iz Akvileje u Grado. To su najprije u *Chronicon Gradense* učinili pomalo nespreno, a onda su priču još malo popravili u tzv. *Chronicon Venetum vulgo Altinate*.

U *Chronicon Gradense* priča se da je neki svećenik Geminijan dobio božje nadahnuće kojim mu je naloženo *ut in Tergestina civitate destructa inter muros ecclesiae et muros destructae civitatis corpora sanctorum quadraginta et duo martyrum diligenter perquireret*,⁷⁰ tj. da pažljivo pronade u uništenom gradu Trstu unutar zidova crkve i zidova uništenog grada tjelesa 42 svetih mučenika.

Geminijan je to doista i učinio, prenio relikvije u Akvileju pa ih je onda s drugima sugrađanima (*conprovinciales*) *cum maximo honore in castro Gradensi infra ecclesias dignissime condiderunt*, tj. s najvećom počašću vrlo dostojno položio u kastrumu Grado unutar crkva.

I *Chronicon Altinate*⁷¹ donosi istu vijest ali je malo poboljšava u promletačkom smislu. Više se ne govori o *conprovinciales* nego o *Venetici*, a *castrum Gradense*

unaprijeđen je u *civitas Gradensis*.

Dandolo je vijest bila vrlo prihvatljiva, ali on više nema razloga da govori o *civitas Tergestina* i o *civitas Gradensis* jer su već odavno Mleci svojom ekonomskom i političkom snagom natkrilili sve ostale gradove. Zato on skraćuje tekst i govori o *urbs Trigestina* i o tome kako Geminijan *corpora in Grado portavit*.

U obje kronike nalazi se tolika količina novih vijesti o događajima iz druge polovice VI. stoljeća o kojima ništa ne govore ni Pavao Đakon ni Ivan Đakon a koje su, ukoliko ih možemo provjeriti, providno tendenciozno promletački obojene da ih se za ozbiljan znanstveni rad ne može upotrijebiti.

VRIJEME ULASKA LANGOBARDA U ITALIJU

Smatramo da je u sklopu razmatranja ove problematike nužno ponovno pregledati najstarije vijesti o vremenu selidbe Langobarda iz Panonije u Italiju.

Najstariji i ujedno vrlo pouzdani Marije iz Avenchesa pod datacijom *An. III Cons. Iustini Iun. Aug. ind. II* ima ovu vijest *Hoc anno Alboenus rex Langobardorum cum omni exercitu relinquens atque incendiens Pannoniam suam patriam cum mulieribus vel omni populo suo in fara Italiam occupavit*,⁷² tj. te je godine Albuin, kralj Langobarda sa cjelokupnom vojskom, napustivši i spalivši svoju domovinu Panoniju (zajedno) sa ženama i cjelokupnim svojim narodom organiziranim po rodovima zaposjeo Italiju.

Druga indikcija obuhvaća vrijeme od 1. rujna 568. do 31. kolovoza 569. Kao što je poznato, Marijevo računanje konzulata treba ispraviti jer je 566. godinu računao kao *p. c. Basilii ann. XXV. ind. XIII*. To znači da po njegovu računanju treća godina Justinova konzulata pada u 569. godinu ili drugim riječima, po Mariju je Albuin napustio Panoniju sa cjelokupnom vojskom i narodom u vrijeme od 1. siječnja do 31. kolovoza 569.

Među najstarije vijesti o dolasku Langobarda spada i bilješka Secundusa iz Trenta sastavljena 580. godine po kojoj su u toj godini *residentibus in Italia Longobardis ann. 12, eo quod secunda indictione in ea ingressi sunt mense Maio*,⁷³ Langobardi prebivali su u Italiji 12 godina s obzirom na to što su u nju ušli u drugoj indikciji i to u mjesecu svibnju.

Secundus je zabilježio da piše u lipnju 13. indikcije u prvoj godini vladanja cara Tiberija. To nije točno jer je poznato da prva godina Tiberijeva vladanja traje od 5. X. 578. do 4. X. 579. pa bi po tome proizlazilo da Secundus piše lipnja 579. – a kako je 13. indikcija trajala od 1. IX. 579. do 31. VIII. 580., vrijeme njegove zabilješke padalo bi tek u lipanj 580. Po nekima riječ je o zapisu što su ga učinili »kasniji prepisivači Secundusovih djela«. ⁷⁴ Ipak, ne vidi se razlog zašto bi se netko kasnije nepotrebno trudio da sastavi bilješku s tako potanko navedenim podacima o vremenu njezina sastavljanja. Čini nam se da je poteškoća samo prividna i da je treba pripisati istom razlogu zbog kojeg je i Marije pod. 13. indikcijom zabilježio »prvu godinu konzulata Tiberija«, premda

je te godine bila druga, a ne prva godina konzulata toga cara.⁷⁵ Nesumnjivo je i Secundus pišući svoju bilješku računao sve godine počevši od 566. dalje na isti način i iz istog razloga kao i Marije.⁷⁶ Ukratko, Secundusova se bilješka čini posve pouzdanom.

Obratno, prema vijesti iz *Origo gentis Langobardorum* zapisanoj sredinom VII. stoljeća (tekst iz 670.) (...) *Alboin adduxit Langobardos in Italia invitatos a Narsete (...) movit (...) de Pannonia mense aprilis a pascha indictione prima. Secunda vero indictione coeperunt praedare in Italia. Tertia autem indictione factus est dominus in Italia,*⁷⁷ tj. Albuin je doveo u Italiju Langobarde pozvane od Narseta. On je krenuo iz Panonije u travnju, na uskrš, prve indikcije. Druge indikcije počeli su pljačkati po Italiji. U trećoj pak indikciji on je postao gospodar Italije.

Uskrš je u 568. godini tj. po godini koja proizlazi iz podatka o prvoj indikciji, padao na 1. travnja.

Vijest iz *Origo* ne može se naprečac odbaciti pozivom na okolnost da je ona zapisana tek oko 100 godina kasnije od dolaska Langobarda. Treba naime uzeti u obzir da ne bi smjelo biti sumnje da je *Origo* nastala na temelju mnogo starije usmene i pismene (Fasti!) tradicije.

Kontradikcija između Marija (sa Secundusom) i *Origo* ostaje dakle otvorena. Čini nam se da nije dozvoljeno olako odbaciti ni jednu ni drugu verziju.

Nakon analize vremenskog predmeta na analizu prostornog elementa na osnovi podataka Kozmografije Ravenskog anonimna.

On zajednički opisuje dva područja (patrije)⁷⁸ *Pannoniae* i to *inferior* i *superior*. Te dvije patrije odgovarale bi približno stanju prema Dioklecijanovoj reformi. Te bi obuhvaćale uglavnom tzv. *Pannonia prima* (približno zapadna Mađarska) i *Pannonia secunda* (približno današnji Srijem). Ravenat nastavlja opisom patrije *Valeria que et Media appellatur Provincia*.⁷⁹ Ta patrija ima neobičan izgled. Ona se naime sastoji od dva dijela koji zemljopisno nisu povezani, od kojih se jedan nalazi uz Dunav i odgovara približno Dioklecijanovoj provinciji *Valeria*, a drugi se nalazi na mjestu gdje je ležala Dioklecijanova provincija *Savia*, ali s nekim razlikama od kojih je za nas ovdje najvažnije to što taj dio Valerije obuhvaća i *Atamine*, tj. Emonu (Ljubljana), koja je u doba Dioklecijana pripadala Italiji. Nakon Valerije opisuje se *Carneola (Alpes Iuliana, Carnech)*.⁸⁰ Nažalost gradovi u *Alpes Iuliana* koje navodi Anonim ne mogu se identificirati osim jednoga, *Carnium* = Kranj. Anonim daje popis gradova u dva niza, jedan manji, koji počinje s *Carnium* i obuhvaća ukupno 7 imena i drugi u kojem se nabroja čak 18 (!) gradova. Zaista je neobična ne samo okolnost da se nije uspjelo uvjerljivo identificirati čak 24 gradske općine, nego i njihov veliki broj.

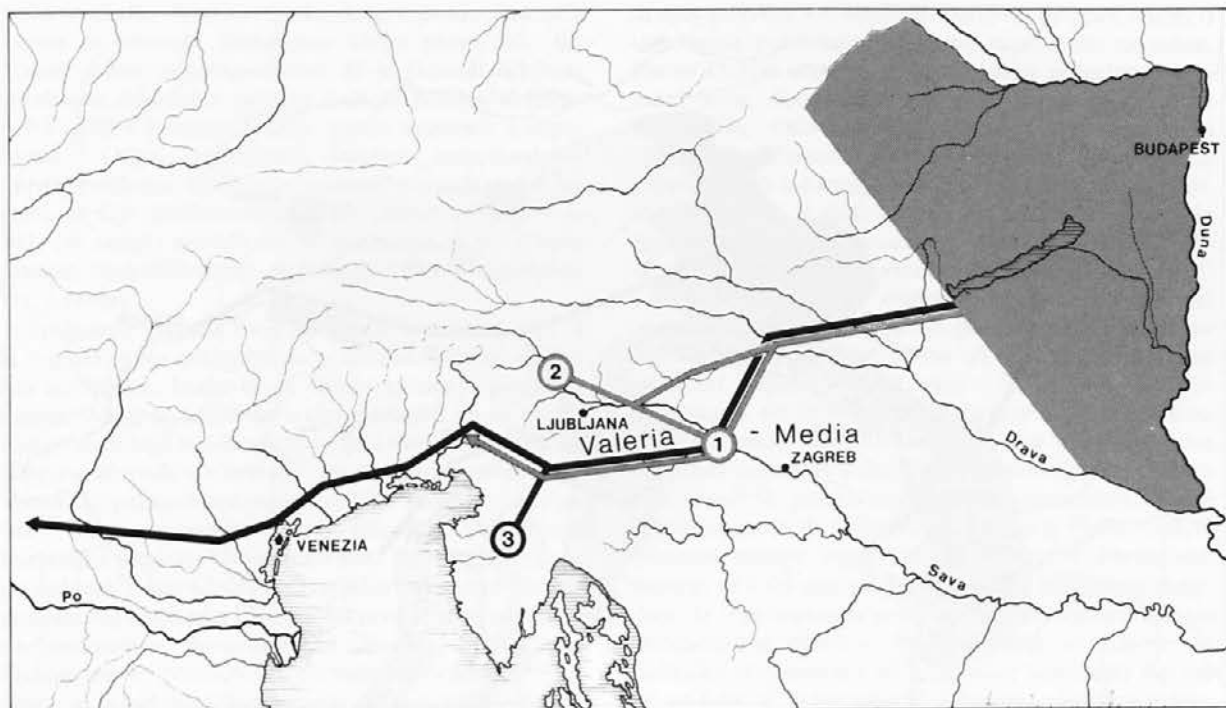
Prema Anonimu *patria Carnium (Carnech, Carneola)* nije pripadala Italiji. On piše da se Alpe nalaze *inter patriam Carnium et Italiam*.⁸¹ Pa ipak, nema sumnje da je u kasnoj antici Italija obuhvaćala i područja sjeveroistočno od Emone do Atransa, a da je granica između Italije i Panonije jugoistočno od Emone najvjerojatnije tekla istočno od *claustra Alpium* od sjevera prema jugu.⁸²

U doba kada je Anonim pisao svoju Kozmografiju (približno početak VIII. stoljeća) Panonije, Valerija i *Alpes Iuliana* pripadaju avarsko-slavenskoj »konfederaciji« pa se dakako njegov opis opsega pojedine patrije ne odnosi na to vrijeme. Međutim njegov opis ne odgovara ni vremenu ostrogotske vlasti jer je za Ostrogota zajamčeno postojanje provincije Savije, za koju nema razloga da se pretpostavi da je promijenila opseg što ga je imala prije Ostrogota. Po mišljenju Šašela Emonu je iz Italije izdvojio Justinijan nakon što je osvojio Dalmaciju i Saviju a prije nego što je i u Italiji svladao Ostrogote, dakle po njemu je riječ o položaju »tik preden ga preoblikujejo Langobardi«.⁸³ Anonim je prema tome za svoj opis upotrijebio vrelo iz sredine VI. stoljeća. To mišljenje čini se prihvatljivim iz još jednoga za nas važnoga razloga. Naime, na prvi se pogled može činiti čudnim da se povećanu provinciju Saviju nije proširilo do Kranja i dalje, ali znamo da su Franci držali utvrde i prijelaze na širem području Hrušice još 552. godine pa treba pretpostaviti da su Franci držali u to vrijeme i Kranj.

Ako je prema tome točna naša teza da je Justin II. po dolasku na vlast primijenio prema barbarskim narodima na sjevernim granicama europskog dijela Bizanta (Avari, Gepidi, Langobardi) svoju novu političku i stratešku koncepciju, onda izgleda vjerojatnim da je on u sklopu širega dogovora odstupio Langobardima povećanu Saviju kao prvi korak u ostvarivanju međusobnih obaveza pa bi redosljed događaja možda bio ovakav:

- 565. umire Justinijan,
- 566. načelni dogovor Bizanta i Langobarda; Bizant ustupa proširenu Saviju,
- 567. Langobardi uništavaju Gepide; Bizant zauzima Sirmij,
- 568. Langobardi ulaze u istočni dio *tractus Italiae circa Alpes (Alpes Iuliana)*⁸⁴ i počinju s prebacivanjem neboraćkog stanovništva iz Panonije,
- 569. Langobardi ulaze po dogovoru (bez borba) u Furlaniju i brzo nadiru (bez borba) preko Milana i preko Alpa i započinju borbe protiv Franaka; neboraćko stanovništvo dovršava selidbu u Italiju.

Kada Marije iz Avenchesa piše o tome da su Langobardi 569. spalili iza sebe Panoniju, povukli neboraćko stanovništvo i okupirali Italiju, on očito pod Italijom misli na »pravu« Italiju, tj. Furlaniju i ostale sjeverotalijanske krajeve do Alpa a ne i na istočni dio *tractus Italiae (Alpes Iuliana)*. Takvo je izvještavanje razumljivo za Marija koji iz izvjesne udaljenosti piše o Italiji, jer za njega ona počinje s »prvom« provincijom Italije, tj. Venecijama (*Notitia dignitatum*)⁸⁵ odnosno Venecijom i Istrom (*Laterculus Veronensis*)⁸⁶ ili Venecijama i Istrom (*Ravenski Anonim*,⁸⁷ *Pavao Dakon*)⁸⁸. Naprotiv, kada *Origo* izvještava da je Albuin krenuo iz Panonije 1. travnja 568. i da je te godine doveo na poziv Narzesa Langobarde u Italiju, onda to ne mora biti u suprotnosti s Marijevom viješću ako se pretpostavi da *Origo* pri tome misli na širi pojam Italije koji uključuje i istočni dio *tractus Italiae circa Alpes*, tj. *Alpes Iuliana*. Vijest Secundusa da su Langobardi ušli u Italiju u svibnju 569. nešto je teže objasniti na posve zadovoljavajući način. Ne preostaje drugo nego pret-

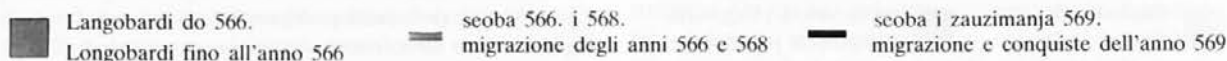

Sl. 1: Seoba Langobarda 566.-569. (shematski prikaz).

Fig. 1: La migrazione longobarda dell'anno 566-569 (schema).

1: Velike Malence, 2: Kranj, 3: Buzet

1: Velike Malence, 2: Kranj, 3: Pinguento

postaviti da je Secundus u 580. bio toliko zaokupljen pojavom Langobarda u Furlaniji 569. i njihovim vrlo brzim nastupom južno od Trenta prema Milanu i zapadnim Alpama, da je prosto zanemario langobardski ulazak u *Alpes Iuliana* 568., koji mu se činio kao puka pogranična epizoda. Bilješka Secundusa nije dio kronike u kojoj se događaji popisuju kronološkim redom. On samo bilježi da piše 580. godine i nadodaje ono što mu je ostalo snažno utisnuto u pamćenju, naime upad Langobarda u Furlaniju.

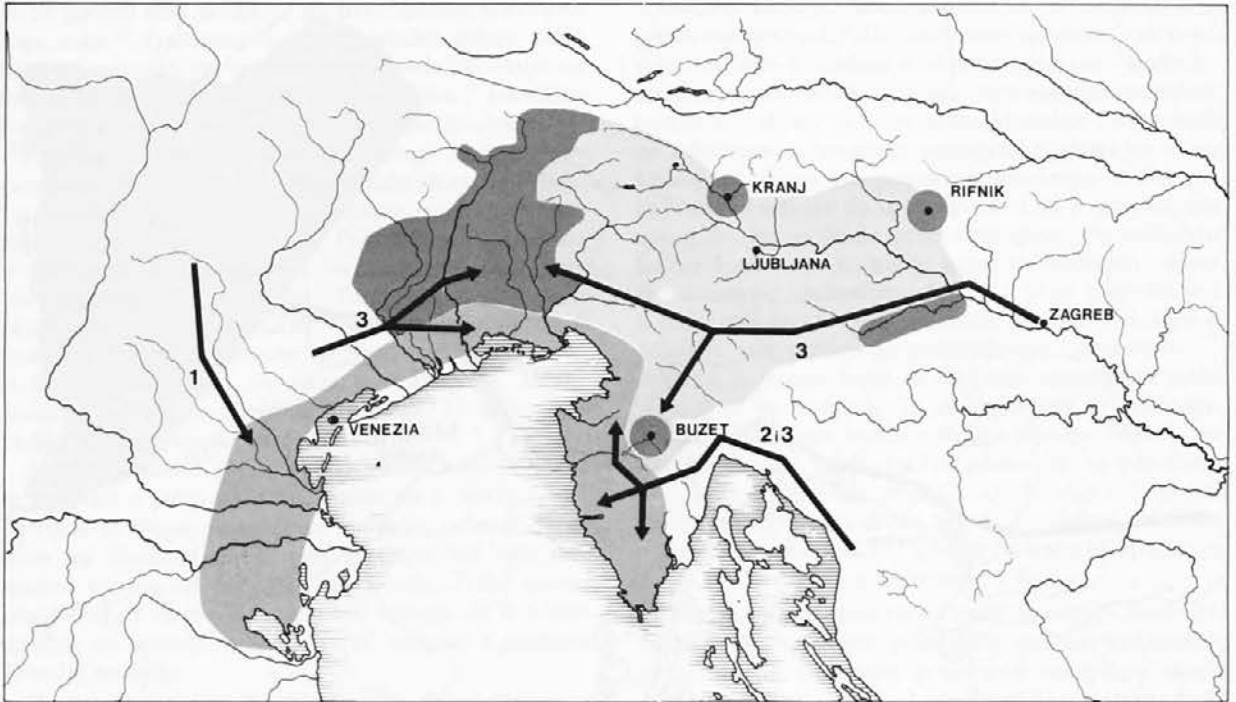
SMJER LANGOBARDSKOG ULAZA U ITALIJU

Prema našoj tezi Langobardi su se već 566. nalazili u proširenoj Saviji tj. u zapadnom dijelu Valerije-Medije. Ulazeći u *Alpes Iuliana* 568. Langobardi su proširili svoju vlast nad gradskom općinom *Carnium* na sjeveru i zaposjeli utvrde na južnom dijelu *Alpes Iuliana*, tzv. *claustra Alpium Iuliarum* (*Nauportus*, *Longaticum*, *Ad Pirum* i utvrde jugoistočno od tih mjesta).

U 569. ušli su u »prvu« provinciju Italije, Veneciju i Istru, dakle u Furlaniju – i po nama također u sjevernu Istru, gdje je njihovo prisustvo posvjedočeno na Brešču kod Buzeta.

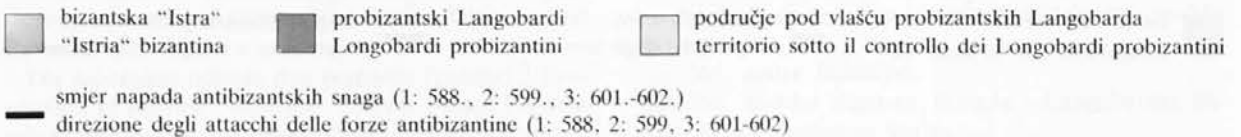
Nalazi iz groba langobardskog konjanika s konjskom

opremom i oružjem na Brešču kod Buzeta uvrštavaju se među tzv. kneževske grobove.⁸⁹ Avarske strelice ukazuju na to da je do sahranjivanja došlo sigurno poslije 568. godine⁹⁰ a da su okovi kao dio konjske opreme nastali »vjerojatno na kraju VI. st. u italjskim radionicama od romanskih majstora.«⁹¹ Dosad se nije uspjelo naći zadovoljavajući odgovor na pitanje kakva je bila funkcija toga Langobarda tako duboko na istarskom području i tako daleko od langobardskog limesa istočno od Akvileje. Grafenauer to pokušava ovako objasniti: »Le langobardski grobovi na Brešču pri Buzetu iz okrog leta 600 kažejo, da je bil morda Buzet v langobardskih rokah, seveda pa le kratek čas.«⁹² Ali pronađeni ženski nakit svakako govori u prilog okolnosti da se langobardski konjanik smjestio na Brešču zajedno sa svojom obitelji pa se njegov boravak ne može ograničiti na godinu-dvije.⁹³ Nezavisno od toga langobardsko prisustvo po dosadašnjim tumačenjima svakako »visi u zraku« i ne može se zadovoljavajući posve objasniti. Naša teza daje tom prisustvu vrlo dobru povijesnu pozadinu. O značenju tog nalaza bit će u ovome radu još riječi. Langobardsko se prisustvo u Buzetu vrlo dobro povezuje s langobardskim grobovima u Kranju i s langobardskim nalazima na području Gorjanca i s našom tezom da se nalazi na sva tri područja odnose na vrijeme neposredno nakon selidbe Langobarda u Italiju. Kranj, Velike Malence i Buzet čuvaju s tri strane glavinu langobardskih snaga smještenu nakon seobe u Furlaniji.

Sl. 2: Probizantski Furlanski dukat i bizantska "Istra" 568.-602. (shematski prikaz).

Fig. 2: Il ducato friulano (probizantino) e l'"Istria" bizantina nel 568-602 (schema).

U Furlaniju je glavina langobardske vojske i naroda očito kretala kroz Vipavsku dolinu, ali to sigurno nije iz razumljivih razloga bio i jedini smjer. Čini nam se evidentnim da je dio Langobarda morao ulaziti preko Trviža na sjeveru i u smjeru Buzeta prema jugu – a možda i još kojim dodatnim putem, npr. preko Sežane i Dutovlja, preko Tolmina i Kobarida itd.

POLITIČKI POLOŽAJ FURLANSKOG VOJVODSTVA 568.-602.

Neobične su još neke okolnosti u odnosima Langobarda i Bizanta nakon 568. Ako se langobardsko zaposjedanje dobrog dijela Italije nakon 568. tumači kao neprijateljska akcija langobardske vojske protiv Bizanta i upad neprijateljskog naroda koji od početka smjera na izbacivanje Bizantinaca s tako velikog područja, koje je tek pred razmjerno kratko vrijeme pacificirano nakon golemih žrtava u Justinijanovu ratu protiv Ostrogota, onda mnogo toga ostaje nerazumljivo.

Naime, poznati podatak iz Ivana Efeškog da se 575. navodno 60.000 langobardskih vojnika borilo na istočnim ratištima Bizanta – premda je broj langobardskih vojnika nesumnjivo pretjeran – može se najjednostavnije tumačiti sporazumom Bizanta s pojedinim langobardskim vojvodama o najmu langobardskih vojnih jedinica. Doduše Schmidtova duhovita teza⁹⁴ da su ti langobardski vojnici dio onih Langobarda koji se nakon ubojstva kralja Albuina sklonio u Veronu nije nemoguća, ali je nepotrebna, pogotovo ako uzmemo u obzir Menandrovu vijest po kojoj je Tiberije odobrio 577. godine upotrebu velikih financijskih sredstava za pridobivanje langobardskih vojvoda ne samo da ne pljačkaju po Italiji, nego i »da pomognu bizantskoj prevlasti boreći se na istoku«.⁹⁵ Nema nikakva razloga ne pretpostaviti da je ta Tiberijeva akcija bila samo jedna – i to ne prva – od niza mjera kojima je Bizant želio iskoristiti langobardsku spremnost na obavljanje raznih vojnih operacija. To je tim više vjerojatno što Menandar javlja da su u 579. godini Langobardi i dalje pljačkali po Italiji ali da je Tiberije te njihove akcije smatrao manje važnim i dalje koncentrirao svu svoju pažnju na perzijski rat kao svoj primarni zadatak i kao daleku važniju stvar.⁹⁶ Po Menandrovom izvještaju car je doduše skupio nešto malo vojske za nužne intervencije u Italiji, ali mu se činilo najuputnijim da i opet novcem privlači langobardske vojvode, to više »što je već najveći dio (langobardskih) moćnika pristao uz Rimljane i prihvatio koristi koje mu je pružala suradnja sa carem«.⁹⁷

Pod »moćnicima« treba dakako u prvom redu misliti na langobardske vojvode. U »većinu« sklonu Bizantu

na langobardske vojvode. U »većinu« sklonu Bizantu

treba svakako ubrojiti i furlanskog vojvodu Grasulfa kojem je franački funkcionar Gogo pisao 581. (ili ranije) pismo iz kojeg se vidi da je Grasulf odrješiti sljedbenik bizantske politike i da se zdušno uključio u franačke i bizantske akcije protiv nemirnih Langobarda.⁹⁸ Dakle, povezivanje »većine« langobardskih vojvoda sklonih Bizantu o kojem Menandar obavještava za 579. godinu s franačkim pismom Grasulfa iz 581. (ili ranije) dovodi nas do zaključka da je Grasulf priznao bizantsku vlast najkasnije 579., a vjerojatno već i ranije.

Tridentski vojvoda Evin navalio je 588. na »Istru«,⁹⁹ iz čega se može zaključiti da je Grasulf još i te godine bio uz Bizant. Inače bi se valjda ta akcija povjerila njemu. Ali iz te vijesti ne treba zaključiti da su se oni Langobardi koji bi bili neprijateljski raspoloženi prema Bizantu učvrstili u »Istri«,¹⁰⁰ jer se tome protiviti tekst vijesti. Iz jedne druge vijesti iz 590. izvodi se zaključak¹⁰¹ da je bizantska »Istra« bila 588. priključena Furlaniji i predana Grasulfovom sinu Gisulfu II, dok je po nekima¹⁰² već Gisulf I, Grasulfov brat »bez sumnje posjedovao Furlaniju i Istru«. Ni prva ni druga tvrdnja ne čine nam se ispravnim. Za Gisulfa I kaže Pavao Đakon da je posjedovao civitatem Forumiuli¹⁰³ pri čemu se smije pomišljati najviše na cjelokupnu Furlaniju, ali ne i na bizantsku »Istru«.¹⁰⁴

Što se tiče Gisulfa II, smatramo da pažljivije čitanje poznatog pisma egzarha Romana franačkom kralju ne daje oslonca za tvrdnju o povezivanju »Istre« i Furlanije.¹⁰⁵ Naime, u tom pismu egzarh javlja da su mnogi langobardski vojvode u Mantovi priznali bizantsko vrhovništvo i da se nakon toga egzarh vratio u Ravenu i odlučio krenuti u Istru protiv neprijatelja Grasulfa. *Kada smo došli u provinciju, došao nam je ususret vojvoda Gisulf Grasulfov sin, da bi se, premda mlad, u želji da se pokaže boljim od oca, pun odanosti predao svetoj (rimskoj) državi sa svojim prvacima i cjelokupnom svojom vojskom.* U bizantinskoj se »Istri« ipak očito nije nalazio ni Grasulf ni Gisulf II ni njihova vojska. Jedino što se u »Istri« dogodilo bilo je da je Gisulf II došao u »Istru« ususret egzarhu u želji da se pokori Bizantu. Gisulf nije došao s vojskom već je očito došao sam – slično kao što su to nedugo prije njega u Mantovu došli ostali langobardski vojvode. Iz toga slijedi da je egzarh krenuo u »Istru« u namjeri da nastavi put prema Grasulfu koji se nalazio u svojem vojvodstvu, tj. u Furlaniji. To je uostalom i razumljivo jer je »Istra« tj. današnje šire područje Venecije, ležala između Ravene i Furlanije. Dakle, egzarhove riječi da je »odlučio krenuti u Istru protiv neprijatelja Grasulfa« nikako ne znače da je Grasulf vladao u »Istri«, već samo označavaju smjer kretanja egzarhove vojske.

Iz svega naprijed rečenog proizlazi da je furlanski vojvoda Grasulf bio vrlo vjerojatno još od 576., a sigurno od 581. do 588. u bizantskoj službi¹⁰⁶ i da je njegov sin Gisulf II također priznao bizantsko vrhovništvo od 590. dalje – po svemu se čini čak do 603.¹⁰⁷ Ukratko, Furlanija nije bila u četvrtoj četvrtini VI. stoljeća u neprijateljskim odnosima s Bizantom osim možda 588.–590.

S druge strane dok Pavao Đakon izvještava razmjerno obilno o vjerskim pitanjima u Furlaniji u

drugoj polovici VI. stoljeća, dotle su njegove vijesti o tamošnjim političkim prilikama začudujuće oskudne. Pavao Đakon imao je za to razdoblje pouzdan suvremeni izvor, Secundusa, pa takva šutnja mora imati svoj razlog. Ona začuduje pogotovu ako uzmemo u obzir da je Secundus živio u obližnjem Trentu pa je do pouzdanih informacija mogao lako doći. Za razdoblje poslije 590. godine saznajemo od Pavla npr. da je Agilulf pobijedio trevizanskog vojvodu Ulfarija,¹⁰⁸ da je par godina kasnije svladao veronskog vojvodu,¹⁰⁹ da je poslao kaganu obrtnike koji su pomogli pri opsjedanju jednoga »tračkog« grada¹¹⁰ itd. – a o furlanskom vojvodstvu ni riječi, sve do 603. godine kada se furlanski vojvoda Gisulf miri s Agilulfom. Već je spomenuto da iz dopisivanja Bizant – Franci znamo da je furlanski vojvoda Grasulf bio u najmanju ruku bizantski najamnik i da je njegov sin, upravo spomenuti Gisulf II, priznao bizantsko vrhovništvo. Posve je nevjerojatno da Secundus iz kojega je Pavao Đakon preuzeo mnoge vijesti ne bi u vezi s Furlanijom zapisao te i još mnoge druge važne i zanimljive događaje. Iz toga slijedi da je Pavao Đakon svjesno ispustio Secundusove vijesti o Furlaniji koje se odnose na političku povjesnicu i da je zapisao samo ono što mu se sviđalo, tj. pomirenje furlanskog vojvode s langobardskim kraljem u 603. godini. Čini se da je posve jasno zašto je Pavao Đakon izbjegavao da piše o furlanskoj političkoj povijesti u drugoj polovici VI. stoljeća. On bi bio prinuđen priznati da je Furlanija bila takoreći svo vrijeme pod snažnim bizantskim utjecajem. Takvo pisanje bilo bi za Pavla vrlo neprikladno jer je u vrijeme pisanja *Historia Langobardorum* – unatoč svim meandrima tekuće politike ondašnjih velesila – postojao neizgladivi sukob interesa Bizanta i Franaka koji je u našim krajevima kulminirao franačkim osvajanjem Istre (o. 787.). Kako je Pavao kao Langobard iz Furlanije mogao franačkim vlastima biti uvijek pomalo sumnjiv on je nastojao izbjegavati – koliko je mogao – sve ono što bi bilo politički nerazumno isticati i obratno, ukazivati na ono što u Furlaniji nije bilo probizantski obojeno. To je razlog zašto se Pavao Đakon ograničio samo na jednu jedinu vijest, pomirbu Gisulfa II sa Agilulfom. Pa ipak i iz te vijesti i drugih koje nam stoje na raspolaganju proizlazi da je dugogodišnja politika furlanskih vojvoda bila probizantska sve do 603. godine, tj. do vremena kada je pod snažnim Agilulfom langobardsko kraljevstvo doživljavalo očit uspon, a Bizant bio stjeran u defenzivu i povlačenje zbog politike novoga cara Foke (602.–610.).¹¹¹

Poznato je da je Furlanija uz Benevent i Spoleto bila jedna od najvažnijih langobardskih regija s vrlo izraženom autonomijom. Pavao Đakon je opetovano i snažno isticao značenje furlanskog vojvodstva počevši od zaposjedanja Italije¹¹² pa sve do briljantne karijere sinova Gisulfa II, Radoalda i Grimualda, koja je preko beneventanskog vojvodstva dovela tu furlansku obitelj sredinom VII. stoljeća čak na langobardsko prijestolje. Svakako je u drugoj polovici VI. stoljeća snazi furlanskih vojvoda uvelike pomagala i financijska podrška Bizanta, o kojoj je već bilo riječi. U najužoj vezi s time je i pitanje langobardske vlasti u današnjim

slovenskim krajevima i ispravne interpretacije značenja langobardskih nalaza u sjevernoj Istri (Brežac kod Buzeta).

Smatramo da nas naše analize ovlašćuju na zaključak da su slovenski krajevi i Istra oko Buzeta bili u vlasti Gisulfa II i da je on pri tome imao punu podršku Bizanta. Sve dok je Gisulf II bio tako usko povezan s Bizantom, otpada mogućnost da bi naši krajevi bili pod vlašću langobardskog kralja Agilulfa, jer on nije imao osnovnih pretpostavaka da bi iole uspješno kontrolirao ta područja, od kojih je bio vrlo udaljen, pogotovu ako se prisjetimo da je on tek 592. uspio nametnuti svoju vlast Trevizu, dakle području zapadno od Furlanije. Da je takva autonomna i snažna pozicija bila ugodna i udobna Gisulfu ne treba trošiti riječi a ništa manje nije takva situacija bila korisna Bizantu, kojeg je njegov »podanik« Gisulf štutio u posjedu »Istre« na njezinom centralnom i najvažnijem dijelu, tj. s obje strane Trsta. Ipak, Gisulf nije »pokrivao« oba kraja »Istre«, tj. šire kontinentalno područje današnje Venecije i područje poluotoka Istra od Novigrada na jug.

Svakako u prvim godinama zadnjeg desetljeća VI. stoljeća Bizant to nije osjećao kao neku opasnost, jer je izgledalo da će se ostvariti optimistički planovi pobjedonosnog nastupa prema Balkanu i Italiji. Naime, nakon što je rat na istoku bio 589. praktički završen zahvaljujući građanskom ratu koji je izbio u Perziji, a pogotovu nakon mira sklopljenog 591. s probizantskim vladarom Kozrojem II, car Mauricije mogao se posvetiti zapadu na daleko intenzivniji način nego dotad. Vrlo je vjerojatno da je Mauricije povukao dio svojih trupa s istoka već u 590. Ipak, za iscrpljeni Bizant zadatak je nesumnjivo bio pretežak. To je Mauricije uskoro uvidio u Italiji, gdje su egzarhove ofanzive akcije (592.) ubrzo naišle na odlučan Agilulfov otpor,¹¹⁴ a na donjedunavskom frontu uspješni bizantskih generala Priska (592. i 595./596.) i Petra (594.) protiv Slavena imali su za posljedicu 596. vrlo energični avarski protuudar prema Dalmaciji.¹¹⁵ To je razlog zašto se Mauricije odlučio za koncentriranje svih raspoloživih snaga protiv Avara. On se za napad na Avere pripremao punih 18 mjeseci u 596. i 597. godini. Ali, ni protivna strana nije mirovala jer je bila itekako svjesna opasnosti. Zato su Avari 596. nastavili s Langobardima pregovore iz 592. o kojima nas izvještava Pavao Đakon.¹¹⁶ Langobardi su pri tome bili svjesni i svoje snage koju su potvrđivali stalnim uspjesima i okolnosti da je Bizant u Italiji u defenzivi pa je zbog toga inicijativu prepustio Avarima. Glavni bizantski udarac uslijedio je 599. kada je general Prisko prodrio čak do Tise i postigao vrlo zapažene, ali ipak ne i odlučujuće udarce.

Dakako da su Avari morali pomišljati na to da olakšaju svoj vrlo težak položaj u Panoniji. Oni doduše nisu mogli odvojiti svoje snage za neku akciju na zapadu, ali su, ako ništa drugo, mogli ugroziti bizantski položaj na poluotoku Istra pomoću Slavena.

I doista 599. godine javlja egzarh Kalinik o pobjedama nad Slavenima kod Kopra.¹¹⁷ Kako je Kalinik u to doba bio zaokupljen obranom bizantskih gradova u Italiji od Agilulfovih prijetnji, to je vrlo vjerojatno

da su istarski kašteli, u prvom redu Novigrad i Kopar sami odbijali slavenske napade na šire područje jugoistočno i južno od tih gradova.

Papa Grgur I u svojem pismu upućenom u srpnju 600. godine Maksimu, salonitanskom biskupu kaže među ostalim: *Et quidem de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet, et affligor vehementer et conturbor. Affligor in his quae iam in vobis patior: conturbor quia per Histriae aditum ad Italiam intrare coeperunt.*¹¹⁸ Grisar je to preveo ovako: *Che i popoli slavi minaccino d'invadere il tuo territorio, mi mette in grande inquietudine e desolazione. Mi affligge il sapere che voi soffrite, perché io stesso soffro con voi e m'inquieta la notizia che gli Slavi, traversando l'Istria, cominciarono già ad irrompere in Italia.*¹¹⁹ Od naših znanstvenika podrobnije se je odlomkom pozabavio M. Kos i u njemu našao vijest o »istarskom prilazu u Italiju«.¹²⁰ Istarski prilaz bio bi po Kosu rimska cesta koja je vodila preko notranjskog i tršćanskog Krasa u Furlaniju. Naime, sve po Kosu, kao i u rimsko doba i kao u XI. i XII. st., Istra je u langobardsko-bizantsko doba nesumnjivo sezala do Timava »tako da je pod bizantsku Istru pripadao kraj do crte Timava–Nanos–Javorniki–Snežnik«. Prema tome, put kojim su nadirali Slaveni u Italiju i koji ujedino predstavlja »istarska vrata« bio bi vipavska dolina. Taj kraj su Slaveni, kako nas o tome obavještavaju izvori, počeli oko 600. godine napadati »i po svoj se prilici tu polako naseljavali«, završava Kos. Kosovo mišljenje preuzeli su mnogi pisci, tako da se može smatrati vladajućim mišljenjem.¹²¹

Čini nam se da vijest iz pisma Grgura I o Slavenima u Istri treba drukčije tumačiti. *Histriae aditus* ne znači »istarska vrata« prema Italiji kao što ni *Histriae abitus* ne bi značilo »istarski izlaz«. Papa ne želi reći da Slaveni prolaze kroz Istru na putu prema Italiji, već naglašava da su se Slaveni time što su došli u Istru već počeli širiti po Italiji, drugim riječima, papa ne javlja o nekom pohodu Slavena preko Istre, već o tome da se Slaveni nalaze u Istri, koja je, kao što je poznato, od Augustovih vremena pripadala desetoj regiji Italije.

Očito je da se iz opsega tršćanskog agera u klasično doba i iz opsega dijeceze tršćanskog biskupa od XII. stoljeća dalje ne smije zaključivati o opsegu tršćanskog distrikta u ranom srednjem vijeku, kao što je, uostalom, jasno da se npr. iz opsega rimske i mletačke Dalmacije ne može zaključivati o opsegu bizantske Dalmacije.

Paralelno s time nastavljalno se približavanje Langobarda i Avara i dalje usklađivanje njihovih akcija protiv Bizanta koje je okrunjeno 601./602. godine konačnim čvrstim međunarodnim ugovorom (*pax perpetua*). Nema sumnje da je taj ugovor bio usmjeren protiv Bizanta i da se odnosio na pitanja koja su se javljala na relaciji Langobardi–Avari–Bizant pri čemu je nesumnjivo bilo riječi i o najužem suradniku Bizanta, Gisulfu II, koji je morao po samoj prirodi stvari biti trn u peti i Langobardima i Avarima. Agilulf je bez ikakve sumnje bio čvrsto odlučio da svoju vlast protegne i na Furlaniju, kao što je to devedesetih godina učinio i s drugim langobardskim vojvodstvima.

I Langobardima i Avarima moralo je biti u interesu da uklone Gisulfov zaštitni obruč koji je on postavio oko sjevernih granica »Istre« jer se jedino na taj način mogla ostvariti dobra suradnja obiju ugovornih strana u odnosu na bizantsku »Istru« koja je dotad bila nužno ograničena jer Avari i Langobardi nisu prema »Istri« mogli imati jedinstvenu neprekinutu frontu.

Pavao Đakon javlja kao prvu posljedicu toga ugovora iz 601./ 602. da su *Langobardi cum Avaribus et Sclavis Histororum fines ingressi, universa ignibus et rapinis vastaverunt*¹²³ Langobardi ušli s Avarima i Slavenima u »Istru« i sve uništavali paležom i pljačkama.

Vijest nesumnjivo potiče od Secundusa. S gledišta pisca iz Trenta napadači na »Istru« poredani su ispravno. Najprije su navedeni Langobardi, koji navaljuju na šire područje današnje Venecije, a kao treći navedeni su Slaveni koji prodiru s istoka preko centralne istarske visoravni tj. iz smjera Pazina prema moru. U sredini su Avari. Napadaj Avara usmjeren je očito prema središnjem dijelu »Istre«, dakle približno u smjeru linije Trst–Kopar.

U toj široko zasnovanoj ofanzivi Langobardi postizavaju značajne uspjehe i osvajaju Monselice,¹²⁴ oko 40 km jugozapadno od današnje Venecije. Sloga Langobarda i Avara ide tako daleko da Avari šalju Agilulfu slavenske čete kao pomoć pri osvajanju vrlo udaljene Cremona.¹²⁵

I Slaveni su u akcijama 599. i 602. postigli mnogo osvojivši najveći dio Istre, što dokazuju spaljene crkve u sv. Foški, Vrsaru, Muntajani i Nezakciju.¹²⁶

Avarski napad morao je također imati skrajnje teške posljedice za Bizant i njegova saveznika Gisulfa II. Gisulfu očito nije preostalo drugo nego da evakuirati svoje snage iz Istre oko Buzeta, jer im je prijetila opasnost okruženja. Međutim, čini se da se Gisulf, kome njegov bizantski saveznik nije mogao pomoći, našao u bezizlaznom položaju jer Pavao Đakon javlja¹²⁷ za 603. godinu da se Gisulf pomirio s Agilulfom. Smatramo da je tom prilikom došlo i do povlačenja Gisulfovih Langobarda iz Kranja, Gorjanca i Rifnika.

DATIRANJE LANGOBARSKIH SREBRNIH NOVACA NAĐENIH U KRANJU I NA RIFNIKU

Nedavno se pokušalo dokazati prisutnost starosjedilaca u Kranju i na Rifniku s dvije tamo pronađene langobardske četvrtisilikve, dosad pripisivane langobardskom kralju Klefu (572.–574.). Po P. Kosu¹²⁸ obje se silikve treba datirati u drugu polovicu VII. stoljeća jer pokazuju stilističke sličnosti s osminkaama silikve nadenim 1869. u Luniju u Toskani i 1918. blizu Hadersdorfa u Austriji. Stilistička sličnost sastoji se u tome što su novci tanki i što imaju na aversu točkasti rub, a na reversu rub u obliku vijenca. Međutim već i Kos upozorava da postoji znatna ikonografska razlika jer kranjska i rifnička četvrtisilika imaju na aversu frontalno poprse a na reversu veliki križ koji se produžava u dva manja s time da je ispod velikog križa okrugla baza, iznad njega omanji globus a s njegove lijeve i desne strane po jedna zvjezdica. Naprotiv, toskanske i austrijske osminke silikve imaju na aversu

monogram, a na reversu samo jedan križ. Ali ne samo da je dakle ikonografska razlika znatna, nego se ne može govoriti ni o takvoj stilističkoj sličnosti koja bi nužno povezivala rifničke i kranjske četvrtisilikve s novcem iz Lunija i Hadersdorfa. Naime, za najranije razdoblje langobardskog prisustva u Italiji navode se kao glavne značajke langobardskih imitacija bizantskih novaca da su tanki i da imaju širok obrub.¹²⁹ Četvrtisilikve iz Kranja i Rifnika izradene su nadalje vrlo grubo i nespretno, a srebrni novci iz Lunija i Hadersdorfa nesumnjivo pažljivije i vještije. Uostalom i rub u obliku vijenca na reversu nalazi se već nerijetko na srebrnim novcima VI. stoljeća.¹³⁰ I još nešto. Baza križa u obliku malog globusa s dvije zvjezdice s obje strane na reversu nekih Justinijanovih i Justinovih srebrnih novaca podsjeća na slične motive na novcu iz Rifnika i Kranja. Nesumnjiva tipološka sličnost obrade lika na tzv. Gisulfovom križu¹³¹ s likom na aversu novca iz Rifnika i Kranja govori također u prilog tezi da je riječ o proizvodu vojvodske kovnice u Čedadu iz kraja VI. stoljeća. Analizirani srebrnjaci nisu imitacija bizantskih novaca, ali s druge strane Gisulf II nije ni monogramom ni bilo kakvim tekstom želio uznemiriti Bizant koji je bio vrlo osjetljiv na pravo na kovanje novaca.

Teza da su srebrnjaci iz Rifnika i Kranja potekli iz kovnice probizantskog Gisulfa II utoliko je uvjerljivija što se te novce našlo u grobovima s arheološkim nalazima iz druge polovice VI. stoljeća.

AVARSKI NAPAD NA FURLANIJU POČETKOM VII. STOLJEĆA

Opsežni izvještaj Pavla Đakona o velikom napadu Avara na Furlaniju¹³² često se prihvaća u literaturi kao u osnovi točan uz legendarne primjese narodne tradicije. Prema mjestu tog izvještaja u Pavlovom djelu proizlazilo bi da je do tog napada došlo 611. godine.

Ipak treba uzeti u obzir da je ta narodna priča sa svim svojim mnogobrojnim legendarnim podrobnostima ubačena u vijesti koje nesumnjivo potječu od Secundusa i da je zato njezino datiranje dvojbeno. Hartmann je već odavno s pravom upozorio da je Pavlova kronologija potpuno zbrkana¹³³ jer je svojevoljno spajao vijesti iz raznih vrela ne pazeći pri tome na ispravno datiranje.¹³⁴ Primjera za takvo Pavlovo postupanje ima bezbroj i bilo bi suvišno dokazivati tu evidentnu Hartmannovu konstataciju. Ali i opseg tragedije koju su po Pavlovu pričanju tom prilikom doživjeli Langobardi po svemu se čini daleko pretjeranim. Vijesti o »golemom mnoštvu Avara« koje je napalo Furlaniju, o pogibiji vojvode Gisulfa II i cjelokupne njegove vojske, o paležu i uništenju cijele Furlanije, osvajanju Čedada i o odvođenju u ropstvo svih gradana djeluju u najmanju ruku vrlo pretjerano pa se npr. Hartmann zadovoljava s više nego opreznom formulacijom »čini se da su Avari (...) u to vrijeme uznemiravali langobardske granice«. ¹³⁵ Uostalom, i Pavlov osobni dodatak narodnoj priči po kojem je tom prilikom i njegov pradjed Lopichis zarobljen nije kronološki uvjerljiv. Navodno je pradjedov otac Leupchis

došao u Italiju s Langobardima, a zarobljeni pradjed Lopichis i njegovih četvero braće bili su još djeca (*parvuli*) kada je došlo do avarskog napada. To ne izgleda uvjerljivo. S druge strane Pavlov pradjed Lopichis imao je 611. recimo 14 godina. Pavao se rodio oko 720. pa je vremenski razmak od oko 120 godina svakako predugačak za smještaj rođenja Pavlova djeda i oca. Drugim riječima, Pavao je očito samovoljno povezo svoga pradjeda s dolaskom Langobarda u Italiju i zarobljeništvo svog pradjeda s velikim napadom Avara na Furlaniju i ujedno taj napad samovoljno ubacio u 611.¹³⁶

Ipak, nema razloga ne vjerovati priči o avarskom zarobljeništvu Pavlova pradjeda, samo ga treba vremenski locirati mnogo kasnije, možda oko 663. godine za koju Pavao Đakon javlja o avarskom napadu na furlanskog vojvodu Lupa. Svakako treba odvojiti Pavlovu obiteljsku genealogiju od narodne tradicije o tzv. velikom avarskom napadu kojeg Pavao smješta u 611. godinu. Smatramo međutim da Hartmann ima pravo kada tvrdi da je Pavao Đakon proizvoljno upleo priču o avarskom napadu u događaje u 611. godini spajajući dva izvora (Secundusa i narodnu tradiciju) na kronološki nepouzdan način. Naime, prema vijestima iz Pavla Đakona 601./602. sklopljen je svečan »trajan mir« između Langobarda i Avara¹³⁷ pa je očito na osnovi njihove zajedničke akcije Gisulf II napustio Bizant i priznao vlast langobardskog kralja. S druge strane, drugo desetljeće VII. stoljeća protječe u žestokom i nadasve uspješnom općem napadu avarskih snaga na Bizant. Ne vidi se baš nikakav razlog zašto bi u toj situaciji Avari navalili na svoga langobardskog saveznika, koji im je mogao biti od velike pomoći, ako ništa drugo, a ono da veže bizantske snage u Italiju. Po svemu se čini da bi avarski napad iz narodne furlanske tradicije trebalo prebaciti na nešto ranije doba kada je Gisulf II još bio bizantski saveznik. Drugim riječima, langobardski, avarski i slavenski napad na »Istru« u kojem znamo iz Pavlove *Historia Langobardorum* nije poštediti ni Furlaniju u koju su, čini se, upali i Avari. Pogibija Gisulfa, izdaja njegove žene i ostale »srceparajuće« pojedinosti o Gisulfovima sinovima, čednost Gisulfovih kćeri koje su spasile djevičanstvo itd. samo su romantično i legendarno narodno kićenje povijesti. Iz te legende se može izvući samo jedno: čini se da su jednom prilikom Avari napali na Furlaniju, ali nije sigurno ni kada je to bilo ni razlozi navale ni njezin intenzitet. Ne vidimo u koje bi se vrijeme u prvoj polovici VII. stoljeća pozivom na neko vrelo taj napad mogao smjestiti ako ne upravo u 603.

MISIJA OPATA MARTINA (641.)

Poznato je da je papa Ivan IV. u 641. godini poslao *per omnem Dalmatiam seu Istriam multas pecunias*.¹³⁸ Kroničar se požurio da nam objasni razloge toga poslanstva: *propter redemptionem captivorum, qui depraedati erant a gentibus*.¹³⁹ Vijest je zanimljiva ali nas ostavlja u izvjesnoj neodumici o pravom razlogu poslanstva, utoliko više što je poznato da su Bizantinci

tek jednu godinu ranije, za vrijeme kratkotrajne vlasti pape Severina, temeljito opljačkali papinu riznicu i blagajnu.¹⁴⁰ Upravo je nemoguće ne povezati to poslanstvo s drugom vjerodostojnom viješću što je nalazimo u Kronici sv. Benedikta po kojoj su se Slaveni upleli u borbe s Langobardima duž rijeke Ofanta na zapadnoj obali Jadrana i tom prilikom čak uspjeli ubiti langobardskoga vojvodu Aja.¹⁴¹ U tom razdoblju Langobardi vrše snažan pritisak na Rim, a odnosi su papinstva i Bizanta više nego hladni, pa se može pretpostaviti da je do pojave Slavena na Ofantu došlo na papinu inicijativu zbog namjere da se langobardski pritisak na Rim smanji uz pomoć Slavena, kad to već nije bilo moguće preko Bizanta.¹⁴²

Sve to govori po našem mišljenju u prilog tezi da je opat Martin bio poslan u važnu političku misiju Slavenima na istočnoj obali Jadrana, koji su prema tome najvjerojatnije i u Istri i u Dalmaciji bili pod zajedničkom vlašću. Možda se papa nadao da će Slaveni napasti Langobarde ne samo na jugu uz rijeku Ofant nego i na krajnjoj sjevernoj jadranskoj obali. Ne znamo što se tamo dešavalo jer su vijesti Pavla Đakona nakon 612. tj. nakon smrti Secundusa izvanredno štute, ali nije nemoguće da je misija opata Martina imala uspjeha samo u Dalmaciji, a ne i u Istri jer su Avari sigurno bili protiv bilo kakvog uznemiravanja granice prema Langobardima. Još oko dvadeset godina kasnije na zahtjev langobardskog kralja Grimoalda avarski vladar tjera od sebe langobardskog izbjeglicu Perctarita »da ne bi zbog njega došlo do neprijateljstva između Avara i Langobarda«.¹⁴³

POGRANIČNI ODNOSI OD SREDINE VII. DO SREDINE VIII. STOLJEĆA

O odnosima Langobarda s jedne i Avara i Slavena s druge strane u drugoj polovici VII. i prvoj polovici VIII. stoljeća izvještava Pavao Đakon ukratko ovo:

a) Oko 663. godine langobardski kralj Grimoald zatražio je od avarskog kagana da navali na furlanskog vojvodu Lupa. U četverodnevnoj bitci kod mjesta *Flovius* Avari pobjeđuju Lupa i pljačkaju po Furlaniji sve dok ih Grimoald nije uspio nadmudriti i skloniti na povlačenje.¹⁴⁴

b) Oko 664. Lupov sin Arnefrit bježi *ad Sclavorum gentem in Carnuntum*, pogrešno, kako Pavao kaže, nazivan *Carantanum*, a onda se vraća sa Slavenima da se domogne furlanskog vojvodstva, ali gubi glavu kod kastro *Nemas* (danas Nimis oko 18 km sjeverozapadno od Čedad).¹⁴⁵

c) Nešto kasnije također oko 664. 5000 Slavena ulazi u Furlaniju i logoruje (*castrametati*) kod mjesta *Broxas* (danas Brišče, *Brischis*, oko 9 km sjeveroistočno od Čedad), ali vojvoda Vechtari dolazi s 25 vojnika i potpuno ih uništava.¹⁴⁶

d) Oko 705. vojvoda Ferdulf zove slavensku vojsku (*exercitum Sclavorum*). Dolaze najprije *latrunculi Sclavorum* i odvođe stoku a nakon toga slavenska vojska koja zauzima položaje na nekoj visokoj gori. Nakon oštrog osobnog sukoba sa svojim pograničnim funkcionarom Argaitom Ferdulf navaljuje na Slavena ali u

bitici gubi glavu a s njime *cjelokupno furlansko plemstvo*.¹⁴⁷

e) Oko 720. za vojvode Pemon dolazi »neizmerno mnoštvo Slavena« u mjesto *Lauriana*, ali ih Pemon lako pobjeđuje i sa Slavenima u tom mjestu ugovara mir (*pacis concordiam*).¹⁴⁸

f) Oko 737. vojvoda Pemon dolazi u oštar sukob s kraljem Liutprandom koji umjesto njega postavlja za vojvodu njegova sina Ratchisa. Pemon namjerava pobjeći in *Sclavorum patriam*. Na intervenciju Ratchisa dolazi do pomirbe između vojvode i kralja. Ratchis provaljuje in *Carniolam, Sclavorum patriam* i tamo ubija i pljačka.¹⁴⁹

Što se tiče Avara, iz Pavlovi vijesti proizlazi da je u čitavom tom razdoblju s njima očuvan mir. Istina je da su Avari oko 663. provalili u Furlaniju (naša točka a), ali i taj jedini avarski upad uslijedio je na poziv langobardskog kralja.

Što se pak tiče Slavena, njihovi su odnosi s Langobardima u to vrijeme daleko intenzivniji.

Međutim slavenska intervencija u Furlaniji oko 664. (naša točka b) uslijedila je kao pomoć Arnefritu. Kako Avari 663. na zahtjev langobardskog kralja napadaju vojvodu Lupa i ubijaju ga, a Slaveni 664. pomažu Lupovu sinu da povрати vojvodstvo, proizlazi da u oba slučaja i Avari i Slaveni ne napadaju langobardski teritorij, nego samo pomažu dvjema langobardskim suprotstavljenim snagama. Možemo dodati da iz toga proizlazi i potpuna samostalnost Slavena u odnosu na Avare.

Smatramo da u tom svjetlu treba posmatrati i drugu epizodu iz vremena oko 664. (naša t. c.). Ona se i u Pavlovu pričanju neposredno nadovezuje na prethodnu epizodu i na imenovanje Vechtarija kao novoga furlanskog vojvode, koji je bez ikakve sumnje Grimoaldov štićenik jer ne potječe iz Furlanije. Uostalom, Vechtari se u trenutku slavenskog ulaza u istočnu Furlaniju nalazio u Paviji, langobardskoj prijestolnici. Iz svega toga čini nam se više nego vjerojatnim da je i do te slavenske intervencije došlo na zahtjev furlanskih protivnika Grimoalda koji su sigurno bili ogorčeni zbog toga što je na osnovi dogovora Grimoalda i Avara poginuo njihov vojvoda Lupo a nakon toga izgubio glavu i njegov sin. Uostalom i kralj Grimoald bio je iz stare furlanske vojvodске kuće. Upravo je očito da se u Furlaniji odigravala borba dviju frakcija, od kojih se kraljeva povezala s Avarima a Lupova sa Slavenima. Epizodu treba bez sumnje tumačiti tako da su se Slaveni ubrzo povukli jer se u međuvremenu, kako po svemu izgleda, situacija počela smirivati. Naime, Pavao izvještava da je po Lupovoj smrti Grimoald ostvario ženidbu svoga sina Romoalda s Lupovom kćerkom, Arnefritovom sestrom.¹⁵⁰ Ta je ženidba nesumnjivo išla za time da primiri furlansku frakciju koja se okupljala oko poginulih Lupa i Arnefrita. Ne bi smjelo biti sumnje u to da je Grimoald odmah poslije Lupove smrti započeo s pregovorima o ženidbi. U takvoj situaciji Slaveni su postali suvišni i čak na smetnju sporazumu među progrimoaldovcima i prolupovcima.

Što se tiče epizode iz godine 705., Pavao izričito i opetovano ističe da je do slavenske intervencije došlo na zahtjev vojvode Ferdulfa. Kako je do avarskih i

slavenskih upada u 663. i 664. došlo po izričitoj Pavlovoj tvrdnji na osnovi langobardske inicijative, a okolnosti epizode s vojvodom Vechtarijem govore u prilog isto takvoj interpretaciji, smatramo da nema razloga ne vjerovati analognoj Pavlovoj vijesti u vezi s Ferdulfom. Iz Pavlova pričama protkanog izvještaja proizlazi da je Ferdulfov pogranični funkcionar, sculdahis Argait bio ne samo već po svom položaju nužno samostalan, nego i vrlo samostalna i agresivna ličnost. Nije li sukob tih dviju ličnosti naveo Ferdulfa na to da se pokuša riješiti Argaita uz pomoć Slavena, slično kao što je to 663. učinio kralj Grimoald kada je pozvao Avare da svladaju vojvodu Lupa. Kao što je Grimoald imao velikih poteškoća da se riješi svojih avarskih pomoćnika, tako je i Ferdulf imao nevolja sa svojim slavenskim plaćenicima pa je tom prilikom čak izgubio glavu.

Po vladajućem mišljenju¹⁵¹ bitka Slavena s vojvodom Ferdulfom došla je kao posljedica furlansko-slavenskih sporova oko upotrebe pašnjaka između Soče in furlanske ravnice. Pavlov izvještaj ne govori u prilog takvoj interpretaciji. Ovo je skraćeni redosljed događaja:

– Ferdulf daje novce nekim Slavenima da dovedu slavensku vojsku u Furlaniju;

– nakon toga *inruerunt latrunculi Sclavorum super greges et pastores ovium quae in eorum vicinia pascebantur et de eis praedas abigerunt*, tj. *latrunculi* Slavena napali su na stada i pastire ovaca, koje su pasle u njihovom susjedstvu i odveli ih kao plijen;

– Ferdulf oštro zamjera Argaitu što nije uhvatio *latrunculos*;

– nakon nekoliko dana dolazi velika vojska Slavena, koji se utaboruju na visokoj gori i tamo pobjeđuju Langobarde.

Dakle, redosljed je ovaj: Ferdulfova narudžba slavenske vojske – *latrunculi* upadaju – dolazi slavenska vojska. *Latrunculi* nisu obični razbojnici, roparji. *Latrunculi* su *praecursores exercitus*,¹⁵² tj. vojni izviđači. Riječ *latrunculus* u smislu vojnog plaćenika upotrijebljena je u latinskom tekstu Biblije (Vulgata) pa se u tom i sličnom smislu vrlo često upotrebljavala u srednjem vijeku. Navodimo ovdje samo primjer iz Du Cangea: *Is autem qui ferebat litteras, captus est a latrunculis Andreae regis*.¹⁵³ Ukratko, *latrunculi* su lako oboružani i lako pokretljivi vojnici koji se koriste, uz ostalo, za nenadane upade na tuđa područja. Oni su utoliko slični razbojnicima, roparjima, što »usput« mogu i pljačkati, ali im to nije osnovni zadatak jer ako ih se koristi kao izviđače, onda njihova funkcija zahtijeva mnogo više opreznosti i suzdržanosti. Nažalost Pavlova priča je knjiški i moralizatorski koncipirana i kao i mnoge druge Pavlove priče, nekonzistentna pa njezine podatke ne možemo do kraja zadovoljavajući objasniti. Ostaje nejasno – unatoč Pavlovom naporu – kako se i zašto Ferdulf upleo u bitku s naručenom slavenskom vojskom. Priča o tome kako se Grimoald riješio neugodnih isto tako naručenih Avara vrlo je naivna, ali barem shvaćamo u čemu se sastojala Grimoaldova lukavost pa je ta priča naivna, ali konzistentna.

Sukob vojvode Pemon sa Slavenima u Lauriani (naša t. e) ima također nekoliko nejasnih elemenata.

Prvi je već sama lokalizacija Lauriane. Paschini,¹⁵⁵ Brozzi¹⁵⁶ i Štih-Peršič¹⁵⁷ ne izjašnjavaju se, Kos¹⁵⁸ i Grafenauer¹⁵⁹ pomišljaju na Lavariano (preko 20 km jugozapadno od Čedadada) a treći, npr. Waitz¹⁶⁰ i Leicht¹⁶¹ predlažu gornju dolinu Drave. Svakako je i ovdje riječ o nekoj posve nevažnoj epizodi jer je u bitci sa Slavenima poginuo samo jedan jedini stariji Langobard, i odmah sklopljen mir. Zato je »neizmerno mnoštvo Slavena« svakako samo legendarni ukras priče.

Nevjerojatno je da bi se ta »bitka« mogla odigrati u Lavarianu i da su se Slaveni tako slobodno kretali po Furlaniji sve dok nije vojvodi »nenadano došao glasnik« koji ga je obavijestio da se Slaveni nalaze u Lavarianu. Nema vijesti o tome da bi ti neprijatelji došli na konjima da bar donekle ubrzaju kretanje, a niti vijesti o nekom logorovanju. I mir na samom bojištu u takvoj situaciji izgleda vrlo čudnim a pogotovo obrazloženje: vojvoda Pemon se »pobojao da ne bi još jedan njegov vojnik nastradao«(!?). Naprotiv, sve postaje jasnim ako se pretpostavi da su se Slaveni okupili na lijevoj obali Soče¹⁶² npr. na nekoj crkvenoj svetkovini ili svadbi i da je jedna grupa langobardskih mladića iskoristila priliku i poubijala nenaoružane Slavena. Ako je ta akcija bila posljedica neke langobardske osvete može se razumjeti da su obje strane odmah nakon incidenta sklopile mir na samom mjestu događaja da bi spriječile nastavljanje krvne osvete.

Ukratko, riječ je o razmjerno beznačajnom pograničnom incidentu. Oko 17 godina kasnije Pemonov sin Ratchis koji 737. postaje furlanskim vojvodom napada Carniolu (naša t. f). Pavao ponosno podvlači da je Ratchis *magnam multitudinem Sclavorum interficiens, eorum omnia devastavit*, tj. ubio veliko mnoštvo Slavena i sve njihovo opustošio. Taj događaj treba povezati s jednom drugom viješću Pavla Đakona po kojoj su Slaveni u području *Zellia* do mjesta *Medaria* plaćali langobardskim vojvodama podavanje (*pensionem*) sve do vojvode Ratchisa.¹⁶³ U nas se prestanak plaćanja toga podavanja stavlja u sredinu dvadesetih godina VIII. stoljeća da bi se na taj način povezalo »neodlučnu bitku kod Lavariana« oko 720. sa slavenskim oslobađanjem područja *Zellia*. Ali takvo tumačenje nije prihvatljivo jer su Slaveni plaćali podavanje *usque ad tempora Ratchis ducis* što se očito ne može drukčije protumačiti nego onako kako piše, tj. barem do 737. kada je Ratchis postao vojvodom. Dakle, Slaveni u području *Zellie* prestali su 737. (ili možda nešto kasnije) plaćati furlanskim vojvodama podavanje koje su plaćali od vojvoda Tasa i Cacca pa je vojvoda Ratchis zbog toga provalio u Carniolu i izvršio represalije.¹⁶⁴

ISTOČNA GRANICA LANGOBARDSKE DRŽAVE U VII. I VIII. STOLJEĆU

Kako su Slaveni na istoku langobardske države imali u VII. i VIII. stoljeću mnogobrojne kontakte s Langobardima na širem području s lijeve i desne obale srednje i sjeverne Soče, Avari su se kao drugi istočni susjed Langobarda morali nalaziti južnije. To uostalom potvrđuju i raspoloživi podaci. Jedini poznati avarski

napad na »Istru« uslijedio je početkom VII. stoljeća, prema našim analizama u smjeru Trst – Kopar, a u avarskoj intervenciji u Furlaniju oko 663. koja je uslijedila na zahtjev langobardskog kralja Grimoalda protiv vojvode Lupa odlučujuću ulogu odigrala je bitka u mjestu Flovius koje se najvjerojatnije nalazilo negdje u Vipavskoj dolini.

Ali tko je vladao Vipavskom dolinom? Smatramo da nije slučaj što arheološkim nalazima u gornjoj Vipavskoj dolini nije za VII. i VIII. stoljeće dokazano ni avarsko ni langobardsko ni slavensko, već samo starosjedilačko prisustvo. Otkako je Gisulf II pod langobardsko-avarsko-slavenskim pritiskom priznao 603. godine vlast langobardskog kralja a Bizant se pod carem Fokom odlučio za skrajnje miroljubivu politiku na zapadu, postojanje bizantske vlasti nad Vipavskom dolinom naprosto je nezamislivo, jer centralna vlast nije imala ni vojske ni novaca da se upušta u nepotrebne i riskantne pothvate ponovnog osvajanja i držanja područja koja leže razmjerno duboko u kopnu kao što je to bio slučaj s gornjom Vipavskom dolinom. Isto tako nije vjerojatno da bi se na takve pothvate odlučila gradska općina Trst, to više što je imala upravo u to doba dovoljno vlastitih briga da kako-tako svlada unutrašnje razmirice oko Tri poglavlja.

Ukratko, bizantska je vlast u gornjoj Vipavskoj dolini nezamišljiva, a nema dokaza ni za avarsku, slavensku ili langobardsku vlast.

Kako izravnih dokaza nema, ne preostaje drugo nego predložiti tezu koja nam se čini najprihvatljivijom. Smatramo da je područje istočno od donjeg toka rijeke Soče preko Vipavske doline barem do Postojne bilo razvojačena zona. Dio te zone od Soče do Vipave i Nanosa priznavao je kao langobardski a od Nanosa do Postojne kao avarski. Nakon što je najkasnije u VIII. stoljeću Bizant bio ponovno u posjedu središnje Istre do Učke i držao *castrum* Buzet sa širom okolicom, Brkini su možda bili analogna nezaposjednuta »ničija zemlja« koju su Bizantinci kontrolirali ali ne i zaposjeli.

Što se pak tiče granice sjeverno od Vipavske doline smatramo da i kod nje treba krenuti od situacije iz 603. godine kada je Gisulf II morao prijeći iz bizantskoga u langobardski tabor. »Trajan mir« što su ga sklopili Langobardi i Avari 602. godine sigurno je i ovdje dogovorno utvrdio i granicu i šire razvojačeno područje. Ali ovdje je došlo do jednoga novoga elementa u odnosu snaga koji je odigrao presudnu ulogu. Mislimo na stvaranje samostalne Samove države, koja je poslije 626. godine uspješno odolijevala Francima, Alemanima i Langobardima s jedne i Avarima s druge strane. Za analize iz ovoga rada od najvećeg je interesa podvući da je Samova država obuhvaćala uz ostale slavenske krajeve i *Carniolu*. To isto vrijedi po našem mišljenju i za državu Karantanskih Slavena.

Ne vidimo nijednoga uvjerljiva dokaza da bi Carniola u VII. stoljeću potpadala pod Avare. Avari su pobijedili 663. vojvodu Lupa kod mjesta *Flovius*, tj. najvjerojatnije negdje u Vipavskoj dolini. Lupov sin Arnefrit traži 664. pomoć od Karantanaca i onda se vraća sa Slavenima te gubi glavu kod *castruma Nemas* (danas Nimis). Nije vjerojatno da je Arnefrit prolazio

kroz sjeveroistočne krajeve Furlanije putem preko Trbiža, Tolmezza, Gemone i Tarcenta, već je više nego vjerojatno da je pokušao iznenaditi protivnika upadom od Kobarida, što najvjerojatnije znači da je granično područje slavenske *Carniole* i Furlanije bilo gornji tok Soče i da je razvojačeno područje sezalo, možda, do današnje Taipane. Odatle do Nimisa ima manje od 10 km pa se Arnefrit mogao nadati iznenađenju. Iste godine Slaveni se utaboruju kot Brišča što pogotovu upućuje na smjer odakle su ti Slaveni došli, tj. iz Kobarida a svršetak razvojačnog pograničnog područja je mogao biti baš negdje blizu toga mjesta. Nažalost ne može se točno lokalizirati gora na kojoj je Ferdulf oko 705. godine doživio strašan poraz od Slavena, ali prethodni upad slavenskih lakih vojnih prethodnica i otimanje stada govore u prilog shvaćanju da se i ta epizoda odigrala istočno od Cividale što je omogućilo slavenskoj prethodnici da se brzo povuče preko granice preko Soče, vjerojatno već spomenutim putem prema Kobaridu. I naše oprezno naslućivanje da je Lauriana spomenuta u incidentu iz 720. možda Ladra, upućivalo bi na granicu na Soči. I Ratchisove represalije u *Carnioli* oko 737. uz pretpostavku da je

Ratchis krenuo iz svojega glavnog grada, Čedadu, upućuju na granicu na Soči.

Ukratko, smatramo da sve ukazuje na to da je područje srednje i gornje Soče također bilo razgraničeno tako da su Langobardi bili vojnički prisutni na zapadnim i jugozapadnim padinama brda s desne strane Soče. Isto to vrijedi i za slavensku vojnu prisutnost na istočnim padinama na lijevoj strani Soče. Razlika prema gornjoj Vipavskoj dolini sastojala bi se u tome da su se duž Soče naselili Slaveni ali vjerojatno ne osobito intenzivno i ne osobito kompaktno. Kako su po našem mišljenju odnosi Langobarda i Slavena bili uglavnom sređeni, nije bilo zapreke za postepenu slavensku kolonizaciju ni na području gornje Nadiže.

Ali, ne vidimo nikakva dokaza u prilog tezi da bi u VII. i VIII. stoljeću došlo ovdje zbog toga do bilo kakvog pomicanja granice, drugim riječima, čini nam se opravdanim pretpostaviti da su Slaveni koji su se naselili na desnoj obali Soče i s obje strane Nadiže živjeli na langobardskom dijelu pograničnog razvojačnog područja, a Slaveni s lijeve strane Soče približno na području jugozapadno od Komne, Vogela i Rodice na slavenskom dijelu toga područja.

¹ Prokopije, *De bello Gothico* (= DBG) 3, 33, 10. Tekst npr. u Prokop, *Gotenkriege* (München 1966, ed. O. Veh) 654. Dolazak Langobarda u Panoniju spominju tzv. *Origo gentis Langobardorum*, uvod u *Edictum* kralja Rotarija (636–652), vidi *Monumenta Germaniae Historica* (= MGH), *Scriptores rerum Langobardicarum* (= SS rer. Lang.) (1878) 2–6, nadalje u *Historia Langobardorum* (= HL) Pavla Đakona ib. i kratka povijest Langobarda napisana u Fuldi 807–810., ib., 7–11 (tzv. *Codex Gothanus*).

² Vidi o raznim starijim mišljenjima npr. F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* 1 (Ljubljana 1902) 31, bilj. 1, a o novijim npr. B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Ljubljana 1952) 419.

³ R. Egger, *Civitas Noricum*, *Wiener Studien* 47, 1929, 146 i d.

⁴ Lj. Hauptmann, *Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer*, Abt. 1, Die Landgerichtskarte, T. 4, Kärnten, Krain, Görz und Istrien (Wien 1929) 336–337.

⁵ Npr. E. Klebel, *Langobarden, Bayuwaren, Slawen*, *Mitt. Anthr. Ges.* 69, 1939, 65.

⁶ B. Saria, *Doneski k vojaški zgodovini naših krajev v rimski dobi*, *Glas. Muz. dr. Slov.* 20, 1939, 147.

⁷ I. Bóna, *Die Langobarden in Ungarn*, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 7, 1956, 233.

⁸ J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien* (München 1962) 134.

⁹ *Ib.*, 143.

¹⁰ I. Bóna, *Langobarden in Ungarn*, *Arh. vest.* 21–22, 1970–1971, 45 i d.

¹¹ I. Bóna, *Der Anbruch des Mittelalters, Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken* (Budapest 1976) 35: Am Oberlauf der Save, in heutigen Slowenien und Kroatien setzten sich die Langobarden wahrscheinlich erst um 565 fest.

¹² Prokopije, DBG, 3, 37.

¹³ Usp. L. Rocci, *Vocabolario greco italiano*, 26. izd. (1976) 696.

¹⁴ Prokopije, DBG, 3, 35, 12–22.

¹⁵ Werner (bilj. 8) 113.

¹⁶ B. Grafenauer, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljavanja južnih Slovanov*, *Zgod. čas.* 4, 1950, 39. Usp. npr. i isti, *Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete*, *Arh. vest.* 21–22, 1970–1971, 20. Grafenauer Ildigisa naziva pogrešno Ildigis.

¹⁷ B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 1 (Ljubljana 1964) 264.

¹⁸ Grafenauer (bilj. 2) 417.

¹⁹ Kos (bilj. 2) XVIII.

²⁰ Z. Vinski, *Ovrednotenje grobnih pridatkov*, u: V. Stare, *Kranj, nekropola iz časa preseljevanja ljudstev* (Ljubljana 1980) 24.

²¹ Ova i iduće tabele prema Stare, op. cit.

²² Vinski (bilj. 20).

²³ *Ib.*, 21.

²⁴ *Ib.*, 21, 52.

²⁵ *Ib.*, 23.

²⁶ *Ib.*, 26.

²⁷ *Ib.*, 21.

²⁸ *Ib.*, 22.

²⁹ *Ib.*

³⁰ *Ib.*, 25.

³¹ *Ib.*, 21.

³² *Ib.*, 20.

³³ S. Petru, *Nekaj zgodnesrednjeveških najdb iz Gorjancev*, *Arh. vest.* 18, 1967, 441–442, sl. 1: 1. Keramika s pečatnim ukrasom ne može pružiti odlučujuće dokaze o točnijem vremenskom utvrđivanju nekog nalaza. O tome podrobnije K. Simoni, *Dva priloga istraživanju germanskih nalaza seobe naroda u Jugoslaviji*, *Vjes. Arh. muz. Zag.* 3, s. 10–11, 1977–1978, 214–215. Međutim, upravo u Velikim Malencama nađena je langobardska posuda s ubodenim ornamentom, koja ima neke neobične značajke: ona je već radena na lončarskom kolu (dakle ne više ručno), ali je njezina tehnika uboda karakteristična za ručno pravljenje posude. Dakako da taj nalaz ne može poslužiti ni za kakve vremenske analize jer u Italiji nailazimo i na vrlo grubo ručno izradene langobardske keramike. O tome Werner (bilj. 8) 54.

³⁴ L. Bolta, *Rifnik*, *Arh. vest.* 18, 1967, 397 i d., t. 1: 8 i 8; 2; isti, *Poznoantično grobišće na Rifniku pri Šentjurju*, *Arh. vest.* 21–22, 1970–1971, 127–140.

³⁵ Vinski (bilj. 20) 24.

³⁶ Literatura je golema. Ovdje je dovoljno uputiti samo na L. M. Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter* 2 (Leipzig 1900); E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus* (Stuttgart 1919); L. Hauptmann, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle*, *Byzantion* 4, 1927–1928, 137 i d.; L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, 2. izd. (München 1941) 539 i d., 583 i d.; I. Bóna (bilj. 11) itd.

³⁷ Teofilakt 6, 10 neupotrebljiv je za donošenje iole čvrstih zaključaka.

- ³⁸ C. de Boor, *Excerpta de legationibus* 1 (Berolini 1903) 9 (= Müller 28): *ἔντελεσθαι τοῦ κινδύνου τοῖς οἰκείους, καὶ ἂν ἐκράτουν οἱ Γήπαιδες τῇ Ῥωμαίων χειρὶ, εἰ γὰρ μὴ ἀνδροπατοῦσθαι ὄφθησαν (...)*.
- ³⁹ Vidi *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* 1 (Beograd 1955) 100.
- ⁴⁰ *Excerpta* (bilj. 38) 14 (= Müller 27) 457.
- ⁴¹ Vidi npr. F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb 1925) 215: *Nemogući živjeti u susjedstvu Avara, Langobardi napuste (...)* svoj (zapadni) dio Panonije i krenu u Italiju; Schmidt (bilj. 36) 584: *Die Langobarden mussten aber bald einsehen, dass die neuen Nachbarn ihnen noch gefährlicher sein würden, als die Gepiden und hielten es daher für geboten, sich eine neue Heimat zu suchen.*
- ⁴² *Excerpta* (bilj. 38) 14 (= Müller 27) 458: *Ὅτι ὁ Βαυανὸς μετὰ τὴν τευχουμασίαν (...)*.
- ⁴³ Agnelli *Liber Pontificalis* (= Agnellus) A. Testi Rasponi, *Codex Pontificalis Ecclesiae Ravennatis*, Volume primo (Agnelli *Liber Pontificalis*), *Rerum Italicarum Scriptores* (= RIS) (Bologna 1924) 227.
- ⁴⁴ Marius Aventicensis, *Chronica*, MGH, *Auctores antiquissimi* (= AA) 11, 238.
- ⁴⁵ Gregorii episcopi Turonensis, *Decem libri Historiarum* (= Greg. Tur.), MGH, *Scriptores rerum Merovingicarum* (= SRM) 1, 4, 42, 174–177.
- ⁴⁶ Schmidt (bilj. 36) 593.
- ⁴⁷ Bilješka Secundusa (MGH, SS rer. Lang. 1, 25, bilj. 3; Kos [bilj. 2] 67) daje važnu, ali ipak samo vrlo kratku obavijest.
- ⁴⁸ Origo (bilj. 1) 4. Nije li temelj toj vijesti u Secundusovoj »historiola« na koju se Pavao Đakon često poziva?
- ⁴⁹ MGH, AA, 11, 476.
- ⁵⁰ HL, 2, 10.
- ⁵¹ Ib., 2, 24.
- ⁵² Greg. Tur. 4, 44, MGH, SRM, 180.
- ⁵³ Marius, *Chronica* ad a. 572, MGH, AA, 238: *a suis (...)* *interfectus est.*
- ⁵⁴ Iohannis abbas Biclarensis *Chronica* ad a. 573 (?); ib., 213: *a suis nocte interficitur (...)* *et Longobardi sine rege et thesauro remansere.*
- ⁵⁵ Greg. Tur. 4, 41; MGH, SRM, 174.
- ⁵⁶ Marius, *Chronica* ad a. 569.
- ⁵⁷ Ib., ad a. 570.
- ⁵⁸ Agnellus, RIS, 227.
- ⁵⁹ Marius, *Chronica* ad a. 569, MGH, AA, 238.
- ⁶⁰ Greg. Tur. 4, 41, MGH, SRM, 174.
- ⁶¹ Isidori Iunioris episcopi Hispalensis *Chronica*, 402, MGH, AA, 11, str. 476.
- ⁶² Origo gentis Langobardorum, MGH, SS rer. Lang., 4.
- ⁶³ Hartmann (bilj. 36) 54 i d.
- ⁶⁴ HL, 2, 26 i 27.
- ⁶⁵ Codex Gothanus c. 5, MGH, SS rer. Lang., 9.
- ⁶⁶ Grafenauer (bilj. 17) 300.
- ⁶⁷ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* (Zagreb 1971) 100.
- ⁶⁸ G. De Vergottini, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medio evo* 1 (Roma 1924) 30.
- ⁶⁹ *Corpus inscriptionum latinarum* 5, 694. Vidi i *Inscriptiones Italiae*, vol. 10, Regio X, Fasc. 4, Tergeste (curavit P. Sticotti) (Roma 1951) 91 *Inscriptiones christianae* 293 *Maurentius vir illustris*, dakle kurijal s datumom: XV kal(endas) Novemb(res) ind(ictione) V p(ost) c(onsulatium) d(omini) n(o)stri) Iustini imperatoris), tj. 571. godine.
- ⁷⁰ Monticolo, *Cronache Veneziane* (Roma 1890) 37; Kos (bilj. 2) 74.
- ⁷¹ Ib.
- ⁷² MGH, AA, 11, vol. 2, 238. Što se tiče puta kojim su kretali Langobardi vidi od novijih autora D. Bianchi, *Riflessi romani nella «Historia Langobardorum» di Paolo Diacono, Mem. St. Forgiul.* 25, 1929, 52; F. Crosara, *Rex Langobardiae – Rex Italiae*, u: *Atti del secondo congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo* (Spoleto 1953) 161; C. G. Mor, *La marcia di re Alboino (568–570)*, u: *Problemi della civiltà e dell'economia longobarda* (Milano 1964) 179–198 (vidi i C. G. Mor, *Pohod kralja Alboina (568–570)*, *Kronika* 16, 1969, 9–14). I. Pirković, *Langobardi v panonski fazi*, *Arh. vest.* 21–22, 1970–1971, 173–193, osobito str. 185 i d.; P. Štih, J. Peršič, *Problem langobardske vzhodne meje*, *Zgod. čas.* 35, 1981, 333–341; I. Pirković, *Langobardi Slovenci v svoji deželi še vedno slabo poznamo*, *Zgod. čas.* 37, 1983, 114–116; *ibid.*
- ⁷³ MGH, SS rer. Lang. 1, 25; vidi Kos (bilj. 2) 67.
- ⁷⁴ Kos (bilj. 2) 67.
- ⁷⁵ R. Cessi, *Le prime conquiste longobarde in Italia*, *Nuovo Archivio Veneto* 18, t. 35, 1918, 134.
- ⁷⁶ MGH, AA (bilj. 44) 239.
- ⁷⁷ MGH, SS rer. Lang. (bilj. 2) 4.
- ⁷⁸ J. Schnetz, *Ravennatis Anonymi Cosmographia, Itinera-ria Romana*, vol. 2 (Lipsiae 1940) 51–52 (4, 19).
- ⁷⁹ Ib., 57–58 (4, 20).
- ⁸⁰ Ib., 58 (4, 21).
- ⁸¹ Ib., 75–76 (4, 37).
- ⁸² J. Šašel, *Alpes Iuliae*, *Arh. vest.* 21–22, 1970–1971, 20 i d.
- ⁸³ Ib., 42 i bilj. 50.
- ⁸⁴ O. Seeck, *Notitia Dignitatum* (Berolini 1876) 172.
- ⁸⁵ Ib., 108.
- ⁸⁶ Ib., 250.
- ⁸⁷ Schnetz (bilj. 78) 65.
- ⁸⁸ HL, 4, 14.
- ⁸⁹ B. Marušić, *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća*, u: *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju* 1 (Pula 1987) 82–83.
- ⁹⁰ Isti, *Langobardski i staroslavenski grobovi na Brešču i kod Malih vrata ispod Buzeta u Istri*, *Arh. rad. raspr.* 2, 1962, 460.
- ⁹¹ Ib.
- ⁹² Grafenauer (bilj. 17) 300.
- ⁹³ A. Tagliaferri, *Il Friuli e l'Istria nell'altomedioevo*, *Ant. Altoadr.* 2, 1972, 287.
- ⁹⁴ Schmidt (bilj. 36) 595.
- ⁹⁵ *Excerpta* (bilj. 38) 469, cap. 25: *τοῦτο μὲν τῇ Ἰταλία μὴ ἐνοχλεῖν, τοῦτο δὲ κατὰ τὴν ἐὼ πολέμησιοντας καὶ τῇ Ῥωμαίων ἐπικρατείᾳ ἐπικουροῦσαι.*
- ⁹⁶ Ib., 475, cap. 29: *Tiberije je smatrao mālloṃ μὲν οὖν ἐπὶ τὰ μείζονα δυσχερῆ ἐκτείνουμενος tj. da se treba brinuti za veće poteškoće (pri čemu je mislio na Perziju).*
- ⁹⁷ Ib.: *ἤδη τε πλείστοι τῶν δυνατῶν μετετίθεντο ὡς Ῥωμαίους τὴν ἐκ τοῦ αὐτοκράτορος ὠφελείαν προσεχόμενοι.*
- ⁹⁸ MGH, Epist. 3, *Epistolae austrasicae*, br. 48, 152–153.
- ⁹⁹ Tj. šire područje današnje Venecije.
- ¹⁰⁰ Tako npr. Schmidt (bilj. 36) 605.
- ¹⁰¹ Ib.
- ¹⁰² G. Reverdy, *Les relations de Childebert II et de Byzance*, *Revue historique* 114, 1913, 63.
- ¹⁰³ HL 2, 32.
- ¹⁰⁴ *Zbog Pavao Đakon 2, 9 gdje Pavao kaže da kralj Albuin Gisulfa Foroianae civitati et totae illius regioni praeficere statuit.*
- ¹⁰⁵ MGH, Epist. 3, Ep. austr. (bilj. 98) br. 41, 147–148.
- ¹⁰⁶ Vidi o tome npr. G. Bognetti, *Santa Maria di Castelseprio* (Milano 1948) 399 i d., bilj. 155.
- ¹⁰⁷ HL 4, 27.
- ¹⁰⁸ HL 4, 3.
- ¹⁰⁹ Ib., 4, 13.
- ¹¹⁰ Ib., 4, 20.
- ¹¹¹ Franjo Barišić je u svom važnom članku *Car Foka (602–610) i Podunavski Avaro-Slovenci* (*Zbor. rad. Viz. inst.* 4, 1956, 73–88) uspješno pokazao da nije održiva dotad vladajuća teza po kojoj je u doba cara Foke došlo do masovnog prijelaza Slavena preko Dunava, pljačkanja nebranjanih balkanskih provincija i naseljavanja. On je upozorio na to da je Foka sklopio mir s Avarima 602., da je 604. povećao plaćanje bizantskog podavanja (τὰ πάλαια) avarskom kaganu i te iste godine, osiguravši se na taj način, prebacio bizantsku vojsku iz Tracije u Aziju. Barišić je savjesno analizirao vrela na koja su se do njega autori pozivali i utvrdio da Teofana treba isključiti iz dokazivanja jer on ne radi drugo nego samo preuzima, često i doslovno, vijesti Teofilakta Simokrate i pri tome ih prenapravlja. Pavao Đakon za razdoblja Fokine vlasti donosi samo vijest da je 603. kagan poslao kao pomoć Langobardima Slavene (dakle ne i Avare!) pri osvajanju Kremone i Mantove, bizantskih gradova u Italiji, ali su Langobardi još iste godine sklopili primirje s Bizantom koje je

potrajalo za vrijeme čitave Fokine vlade. Osobito je po Barišiću važna okolnost da metropolit Ivan, pisac Čuda Dimitrija Solunskog, koji je bio suvremenik Foke i njegov otvoreni neprijatelj i još k tome pisao ubrzo nakon Fokine smrti ne spominje nikakve avarske provale na Balkan i uopće nikakva uznemiravanja bizantskih zapadnih provincija u doba Foke. Ostaje jedino vijest biskupa Ivana iz Nikiu (Egipat) koja se nalazi u poglavlju 109, što opisuje događaje iz 609., po kojoj su barbarski kraljevi pljačkali po Balkanu i odvodili zarobljenike, tako da je ostao pošteđen samo Solun. Taj se izvještaj temelji na bizantskim kroničarima, koji su u međuvremenu izgubljeni. Po Barišiću je vrlo vjerojatno da je kod Ivana iz Nikiu došlo do zabune i da je on pod godinom 609. javio ono što se doista dešavalo na Balkanu ali 615. godine. To je prihvatio i Lemerle 1981. godine (P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*, 2, Commentaire [Paris 1981] 91). S druge strane i avarskom je kaganu bio u doba cara Foke potreban mir zato da bi na neki način ojačao svoju vojsku koja je bila teško iscrpljena ratovanjem sa carem Mauricijem, Fokinim prethodnikom.

Do izlaska Barišićeve rasprave i Grafenauer je zastupao protivno, vladajuće mišljenje o važnosti Fokina doba za širenje Slavena i Avara na štetu Bizanta. Pri tome se Grafenauer pozivao na Teofana, ali se pri tome pogrešno pozvao na Teofana I, 302 koji govori o kasnijem Heraklijevu (a ne Fokinom) prebacivanju trupa iz Europe u Malu Aziju i Teofanove vijesti o avarskom pustošenju Europe povezoao isključivo sa 610. godinom (Bogo Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja Južnih Slovanov, *Zgod. čas.* 4, 1950, 74 i d.). Uz to on posve neopravdano prebacuje iz 601. u 603. vijest Pavla Đakona o pomoći koju je pružio langobardski kralj Agilulf kaganu. I vijest Pavla Đakona, po kojoj su Langobardi, Avari i Slaveni provalili u Istru, koja se odnosi na 602. godinu i doba cara Mauricija Grafenauer u svom radu *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Ljubljana 1952) datira ispravno sa 602., da bi je kasnije u radu Nekaj vprašanj pogrešno prebacio u 603. Isto tako u radu Kronološka vprašanja selitve Južnih Slovanov ob podatkih spisa *Miracula s. Demetrii*, *Zbor. Fil. fak.* 2, 1955 vijest iz čuda sv. Demetrija I, 12 o navali 5000 Slavena na Solun povezuje s podatkom Ivana iz Nikiu i obje datira također s 603. godinom, »ali pa še na kako leto pozneje« (str. 36), s time da vijest Ivana iz Nikiu ne datira više precizno sa 609. godinom – kako bi proizlazilo iz Ivanova datiranja – nego prihvaća da je riječ samo o opisu stanja (kurziv B. G.) *bizantske države pred nastopom Heraklija* (str. 37). Barišićev rad iz 1956. ipak se Grafenaueru duboko dojmio jer je u svom ponovnom osvrtu na istu temu u 1964. godini (B. Grafenauer, Slovanski naselivni tokovi na Balkanski polotok, *Zgod. čas.* 18, 1964) priznao da su godine vladanja Heraklija mnogo značajnije za slavensko napredovanje (o tem je treba Barišiću povsem pritegniti). Sada Grafenauer stavlja slom bizantske sjeverne granice u godinu 608./609. pozivajući se na Teofana, Ivana iz Nikiu i anonimnu sirsku kroniku (223). Dakle, Grafenauer je time odustao od povezivanja »napada 5000 Slavena na Solun« s vijestima Ivana iz Nikiu, a kako Teofana treba isključiti kao samostalni izvor jer samo prepričava (na nepouzdan način) Teofilakta Simokatu, preostaje kao izvor za slom bizantske granice 608./609. samo izvještaj biskupa Ivana iz Nikiu, a za njega kaže Lemerle: *il n'y a guère de doute que la situation décrite est celle de 614*. Ivan iz Nikiua kaže (prema Zotenbergovu prijevodu): »Javlja se za rimsko carstvo da su tadašnji kraljevi s barbarima, stranim narodima i Ilirima poharali kršćanske gradove i odveli zarobljenike. Jedino je grad Solun ostao pošteđen (...) ali čitava je provincija ostala bez pučanstva. Očito Lemerle ima pravo.

¹¹² HL 2, 9. Vidi npr. P. S. Leicht, Il ducato friulano nel racconto di Paolo Diacono, *Mem. St. Forogiul.* 25, 1926.

¹¹³ Ib., 4, 43, 51.

¹¹⁴ Ib., 4, 8.

¹¹⁵ Podrobnosti u Margetić, *Histica et Adriatica* (Trieste 1983) 193 i d.

¹¹⁶ HL 4, 4 (za 592.); 4, 12 (za 596.): *Per idem tempus cacasus rex Hunnorum legatos ad Agilulfum Mediolanum mittens pacem cum eo fecit*. Nema razloga pretpostaviti da su prije toga Langobardi i Avari imali neke okršaje koje su okončali s tim »primirjem«. Ovdje *pax* znači naprosto spora-

zum između dviju država o »pitanjima od zajedničkog interesa« kako bi se danas reklo. O nekim okršajima između Langobarda i Avara prije 596. koje bi zaustavila spomenuta *pax* nema u vrelima spomena, a niti su vjerojatni. Svakako bi bilo čudno da ih Secundus nije pribilježio. Smatramo da ovdje *pax* znači prvi plod dugogodišnjih pregovora koji su zaključeni tek 601./602. svečanim ugovorom (*pax perpetua*). Spomenuti sporazum između Langobarda i Avara sadržavao je bez sumnje usklađivanje strategije prema Bizantu i Gisulfu. Pojedinsti dakako nisu poznate, ali je vjerojatno da je jedna od posljedica toga sporazuma bilo Agilulfovo odašiljanje obrtnika kao pomoć kaganu pri opsjedanju nekog tračkog grada (HL 4, 20).

¹¹⁷ MGH, Epist. 2 (9, ep. 154).

¹¹⁸ Ib. (10, ep. 15).

¹¹⁹ H. Grisar, *San Gregorio Magno* (Roma 1928²) 348.

¹²⁰ M. Kos, K poročilom Pavla Diacona o Slovencih, *Čas. zgod. narod.* 26, 1931, 209–210.

¹²¹ Npr. B. Grafenauer, Nekaj vprašanj (bilj. 111) 72; M. Rojnič, »Istra« u: *Enciklopedija Jugoslavije* 4 (1960) 388 itd.

¹²² To naše mišljenje što smo ga tim riječima iznijeli još 1982. Bratož je pogrešno shvatio: »Sporno mesto po Margetiću pomeni to, da so Slovani že prodrli v Istro (torej ne le na severni rob Istre) in da iz Istre silijo v Italijo. Ta razlaga je možna, vendar zaide v kontradiktornost spričo dejstva, da je bila Istra po pojmovanju v antiki vedno sestavni del Italije« (R. Bratož u recenziji knjige L. Margetić, *Histica et Adriatica* u *Zgod. čas.* 41, 1987, 364). Neshvatljivo je da se našu osnovnu misao, tj. da je Istra u antici bila sastavnim dijelom Italije, tumači kao da navodno tvrdimo obratno (tj. da nije bila sastavnim dijelom Italije) i nakon toga tu našu navodnu tezu pobija kao »kontradiktornu« – upravo s našim glavnim argumentom. Vjerojatno je riječ o brzom i nepažljivom čitanju što se, to treba priznati, može dogoditi svakome.

Slično je i Grafenauer u svojem izdanju Pavla Đakona *Zgodovina Langobardov* (Maribor 1988) 334, naše analize u *Histica et Adriatica* (bilj. 115) 146, po svemu se čini površno pročitao i zato im prigovori da »izraz Gregorja per Histriae aditum ne more pomeniti ex Histria«. Naša je teza upravo obratna: tvrdimo da papa Grgur kaže da su Slaveni već u Istri (dijelu Italije) i da su s a m i m t i m već u Italiji. Još 1982. dokazivali smo (na što se Grafenauer ne osvrće) da Vipavska dolina nije mogla u VI. stoljeću biti dijelom bizantske Istre (Histria) u dvije vijesti iz prve polovice VII. stoljeća, *Živa ant.* 32, 2, 1982, 171–172) pa da Vipavska dolina ne može nikako biti »istarska vrata« kroz koja bi Slaveni prodrili u Italiju (nakon što je Bizant valjda ponovno osvojio područje tih vratiju od Langobarda). Da bi Grafenauer ostao pri svojem dosadašnjem shvaćanju on je bilo prinuđen da arheološke nalaze u Vipavskoj dolini interpretira kao slavenske (B. Grafenauer, Slovenci na zahodni meji, *Prešernov koledar* 1978 [Ljubljana 1977] osobito str. 101–102) i da ne uzme u obzir rezultate novijih istraživanja (npr. D. Svoljšak, T. Knific, *Vipavska dolina*, Situla 17 [Ljubljana – Nova Gorica 1976]). Dodajmo još jednu posljedicu površnog čitanja: naime, Grafenauer nam pogrešno pripisuje »zadnje celotno izdajo« Rižanskog placita (međutim izdala ga je A. Petranović uz talijanski prijevod A. Margetić) uz prigovor da u tom radu nema povijesnih analiza. Ako je Grafenauer želio uputiti čitatelja na naše radove u vezi s Rižanskim placitom, mogao je upozoriti na naše opetovane analize toga Placita koje smo objavili počevši od 1975. dalje, od kojih spominjemo ovdje samo onu u *Srednjovjekovno hrvatsko pravo*, *Stvarna prava* [Zagreb 1983] 11–25. (Od novijih naših radova o tome vidi i *Quelques aspects du Plaid de Rižana*, *Rev. ét. byz.* 1988, 125–134).

¹²³ HL 4, 24.

¹²⁴ Ib., 4, 25.

¹²⁵ Ib., 4, 28.

¹²⁶ Vidi B. Marušić, Materijalna kultura (bilj. 89) 81 i d. i tamo navedene njegove ranije radove; isti, Povodom nalaza staroslavenske keramike u Istri, *Starohrv. pros.*, 3, serija, 14, 1984, 41–76.

¹²⁷ HL 4, 27.

¹²⁸ P. Kos, Neue langobardische Viertelsiliken, *Germania* 59, 1981, 97–103. Tamo i najvažnija ostala starija literatura.

¹²⁹ E. Bernareggi, Conclusioni sulle diverse fasi della monetazione langobarda, *Riv. It. Num.* 73, 1971, 141–142. Vidi i

isti, Le monete dei Longobardi nell'Italia padana e nella Tuscia, *Riv. It. Num.* 65, 1963, 35–142; Ph. Grierson, The Silver Coinage of the Lombards, *Archivio Storico Lombardo* 83, 1956, 130–147; isti, Monete bizantine in Italia all'XI secolo, *Settimane di studio* 8, 1961, 35 i d. i tamo navedena literatura; R. S. Lopez, Monete e monetieri nell'Italia barbara, ib., 57 i d.; J. Werner, Fernhandel und Naturalwirtschaft im östlichen Merowingereich nach archäologischen und numismatischen Zeugnissen, ib., 557 i d.; vidi isti, Der Münzumschlag des 5.–8. Jahrhunderts in Süd- und Westdeutschland, ib., 595 i d., osobito str. 607–608 (Kranj i Sisak).

¹³⁰ Vidi npr. C. Morrison, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque nationale* 1, D'Anastase Ier à Justinien II (491–711) (Paris 1970) t. 20 (Justinijan), t. 25 (Justin II). Vidi i Wroth, *Catalogue of the Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the Empires of Thassalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum* (London 1911) 124–127.

¹³¹ Cividale, Museo archeologico. Sličnost motivima na liku »molitelja« (orante) na zlatnom križu iz druge polovice VII. stoljeća u istom muzeju dalji je dokaz da analizirani novci potječu iz kovnice u Čedadu, što ujedno dokazuje da su zlatari u Čedadu prenosili svoju vještinu iz generacije u generaciju.

Dodajmo da nam se čini da na analiziranim srebrnjacima nisu prikazana stilizirana krila, nego stilizirane ruke podignute u molitvi, dakle isti motiv kao u spomenutom »molitelju« iz druge polovice VII. st. To dakako nije dokaz da su analizirani novci iz druge polovice VII. stoljeća, već dokaz kontinuiteta tradicije zlatara u Čedadu.

¹³² HL 4, 37.

¹³³ Tako već Hartmann, *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540–750)* [Leipzig 1889] 116: kronologija je dvojbena (*zweifelhaft*). Ib., 210 i d., 235 i d. Kao što je u tekstu spomenuto, Gisulfova smrt je samo dio narodne legende potreban da bi se moglo uplesti i druge legendarne motive, npr. udovičina izdaja, strašna kazna izdaje i drugo.

¹³⁴ Ib., 112.

¹³⁵ Ib., 13.

¹³⁶ Grafenauer je pokušao izbjeći kronološke nevjerojatnosti Pavlove priče o Leupchisu i Lopichisu upozorenjem na Pavlovu tvrdnju da je Pavlov djed Lopichis nakon duljeg boravka u avarskom zarobljeništvu izgubio pravo na svoje zemljište zbog Grimoaldova zakona po kojem vlasnik gubi zemljište ako ga je netko držao u dobroj vjeri 30 godina. Ako se, sve po Grafenaueru, tih trideset godina Lopichisove odsutnosti uzme u obzir, njegov povratak bi se trebalo smjestiti »oko 620.« pa »za dve generaciji do časa rojstva Pavla Diacona (...) čas od okoli 640 do 714/30 (...) gotovo ni prekratak« (*Zgodovina Langobardov*, 192).

Grafenauerova »natančna interpretacija« ne uzima u obzir da je Grimoaldov zakon donesen tek u srpnju 668. godine (vidi F. Beyerle, *Die Gesetze der Langobarden* [Weimar 1947] 162) pod snažnim utjecajem rimskoga prava (dobra vjera, 30 godina) i da je prije 668. za Langobarde važila glava 228 Rotarijeva Edikta (Beyerle, op. cit., 92) po kojoj se neovlašteni posjednik neke stvari (tj. onaj posjednik koji posjeduje *malo ordine*) nakon pet godina posjedovanja (*si per annus quinque fuerit possessio*) može obraniti u sporu s vlasnikom zakletvom (*per sacramentum negare*). Uostalom, Grafenauerova interpretacija ne odgovara ni Pavlovu tekstu. Kada Pavao kaže da je njegov pradjed odlučio pobjeći iz avarskog zarobljeništa u vrijeme kada su on i njegova braća već došli u muzevu dobu (*iam ad virilem aetatem pervenissent*), onda on takvim izražavanjem naglašava da nije prošlo mnogo vremena od trenutka kada je Lopichis postao odraslim. Prema Grafenauerovoj koncepciji Lopichis bi u vrijeme povratka iz ropstva morao imati najmanje oko 37 godina, a to nisu godine za koje bi Pavao mogao reći da je Lopichis »već došao u muzevu dobu«. Tom odredbom Rotarijeva Edikta stavljen je petogodišnji posjednik tude stvari u vrlo povoljan položaj jer će moći odbiti vlasnikovu tužbu bez obzira na vlasnikovo pravo i ponudene dokaze. Prema tome kronološka nevjerojatnost nije uklonjena Grafenauerovom interpretacijom.

¹³⁷ HL 5, 19. Ako je Lopichis zarobljen 663. kao dječak i vratio se »već u muzevnoj dobi«, to bi značilo da je mogao biti zarobljen s oko 14 godina te da je nakon 5 godina imao

već 19 godina. Usto, on se vratio 668. (tj. 663. + 5 = 668.) svakako prije srpnja jer bi inače već bio na snazi Grimoaldov zakon.

Dodajmo još da je već A. Crivellucci, *Studi storici* 1, 1892, 29 i d. datirao avarski napad na Furlaniju s 603. godinom.

¹³⁸ Tj. »mnogo novaca za cijelu Dalmaciju i Istru«. Vitae Romanorum u L. M. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores* (= RIS) 3 (Mediolani 1723) 137; F. Rački, *Documenta Historiae Croatiae Periodum Antiquam Illustrantia* (= Doc.) u *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* (= MSHSM) 7, (Zagreb 1877) 277.

¹³⁹ Tj. »radi oslobađanja zarobljenika, što su ih barbarska plemena pohvatala«.

¹⁴⁰ Vitae (bilj. 138) 137: *ingressus est Isacius Patricius in Episcopium Lateranense et fuit ibi per dies octo usque dum omnem substantiam illa depraedarentur*, tj. »patricije Izak ušao je u lateransku biskupsku palaču i boravio tamo osam dana sve dok nije opljačkao svu njezinu imovinu«.

¹⁴¹ Chronica s. Benedicti, MGH, SS 3, 200 (Rački, Doc. 276): *Iste (sc. Aio) dimicavit cum Sclavis ad Aufidum et interfecerunt illum per ingenium* tj. »On (naime Ajo) se borio sa Slavenima na Ofantu pa su ga ubili na prijevratu«. Cfr. Pauli Diaconi *Historia Langobardorum*, 4, 44 (objavljeno u novije vrijeme u E. Bartolini, *I Barbari* [Milano 1970] 1062).

¹⁴² Vidi o tome Margetić, *Histrica et Adriatica* (bilj. 115) 148 i d.

¹⁴³ HL 5, 2.

¹⁴⁴ HL 5, 19, 20, 21.

¹⁴⁵ Ib., 5, 22.

¹⁴⁶ Ib., 5, 23.

¹⁴⁷ Ib., 6, 24.

¹⁴⁸ Ib., 6, 45.

¹⁴⁹ Ib., 6, 51, 52.

¹⁵⁰ Ib., 5, 26.

¹⁵¹ Vidi M. Kos, K postanku slovenske zapadne meje, *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede* 5–6, Ljubljana 1930, 341; P. Štih, J. Peršič, Problem langobardske vzhodne meje, *Zgod. čas.* 35, 1981, 338; B. Grafenauer, Pavel Diacon (bilj. 122) 286.

¹⁵² Ch. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* 5 (Nior 1888) 38.

¹⁵³ Ib.

¹⁵⁴ Naime, Pavao priča (HL 5, 21) da je Grimoald pred avarskim poslanicima dao izvršiti defile svojih vojnika tako da su vojnici navlačili novu odjeću i uzimali novo oružje i ponovno se pojavljivali u defileu.

¹⁵⁵ P. Paschini, *Storia del Friuli*, 2. izd., vol. 1 (Udine 1953) 123.

¹⁵⁶ M. Brozzi, I duchi longobardi del Friuli, *Ant. Altoadr.* 2, 1972, 24.

¹⁵⁷ Štih, Peršič (bilj. 151) 338.

¹⁵⁸ M. Kos (bilj. 151) 343.

¹⁵⁹ Grafenauer (bilj. 151) 290.

¹⁶⁰ Waitz u MGH, SS rer. Lang., 180.

¹⁶¹ P. S. Leicht, *Breve storia del Friuli*, 4. izd. (Udine 1970) 70.

¹⁶² Nije li Pavlova Lauriana Larđa kod Kobarida?

¹⁶³ HL 4, 38.

¹⁶⁴ Čitav problem plaćanja podavanja iz Zelle trebalo bi ponovno analizirati. Po našem je mišljenju otvoreno pitanje da li se to plaćanje može povezati sa Samovim ustankom. Nije nimalo sigurno kada su poginuli Taso i Cacco i kakav je odnos Fredegarove priče (4, 50, 69) o buntovnom toskanskom vojvodi Tasu, ubijenom u Raveni 631. od patricija Isaka po zahtjevu langobardskog kralja Ariolda prema Pavlovoj priči (4, 38) da je patricij Gregorije dao u Opitergiju neutvrđenog datuma ubiti furlanske vojvode Tasa i Cacca. Usto, Pavao ne kaže da su Taso i Cacco osvojili Zelli, već da su je »posjedovali« (*possiderunt*) i da su Slaveni u Zelli plaćali furlanskim vojvodama *pensionem*. Zašto Pavao nije htio napisati da su Taso i Cacco osvojili Zeljicu? I da li je *pensio* doista *tributum*? Uostalom, Štih i Peršič (bilj. 151) 337, s pravom sumnjaju da bi *Slavorum regio Zella* obuhvaćala i »gornji tok« Bele. »Posjedovanje« »kraja Zeljice« može se bez poteškoća ograničiti samo na najsjeverniji dio toka Ziljice »veš do Medarie« (= Meclarie tj. Meglarja). Izgleda vjerojatnim da je Pavao Dakon zabilježio kao neobičnu okolnost da su furlanski voj-

vode do Ratchisa dovali *pensionem* čak i iz zemalja sa sjeverne strane gorskog prijevoda iznad Trbiža odakle su Langobardi povukli svoje graničare (možda još u doba Gisulfa II).

Čudno je i »kolektivno rukovodstvo« Tasa i Cacca, a

neobična su i njihova imena koja se ne uklapaju dobro u imena prvih furlanskih vojvoda, Gisulf I – Grasulf I – Gisulf II – Taso in Cacco – Grasulf II. Svakako je priča o Tasu koji je izgubio život zbog bizantske vjerolomnosti lako ušla u Pavlovu Povijest Langobarda.

Note su alcune questioni del soggiorno dei Longobardi nell'odierna Slovenia

Riassunto

Secondo l'opinione prevalente i Longobardi sono arrivati nell'odierna Slovenia intorno l'anno 547. Essi avrebbero abbandonato la Slovenia nel 568, partendo per l'Italia. Solo la guarnigione di Kranj sarebbe rimasta fino all'ultimo decennio del secolo VI. Le indagini nel testo hanno condotto a risultati diversi. Eccone un breve riassunto.

IL CONTENUTO DELLA DONAZIONE GIUSTINIANA

Secondo Procopio «De bello Gothico» 3, 37 l'imperatore Giustiniano ha »donato« ai Longobardi «la città di Norico» e «le fortificazioni nella Pannonia». Ambedue le espressioni sono ambigue. «La città di Norico» abbraccerebbe secondo Egger, Hauptmann ed altri la regione intorno a Ptuj e Celje. Finora però non si è riusciti a provare con reperti archeologici la presenza longobarda né intorno a queste città, né nella regione più a settentrione, cioè nel Norico Interiore. Bisogna perciò dubitare della loro presenza nel Norico. Quanto alle «fortificazioni in Pannonia», Egger, Saria ed altri le cercano nella regione della provincia romana Savia. Bóna ha espresso nel 1976 il parere che con questa espressione Procopio pensava proprio alla Pannonia lungo il Danubio, concludendo che i Longobardi si trasferirono nell'odierna Croazia e Slovenia appena intorno al 565.¹¹ Infatti, l'interpretazione del citato brano di Procopio mostra che questo scrittore criticava aspramente la politica giustiniana, secondo la quale «tutta l'Italia era perduta», i «Gepidi tenevano Sirmio e parte della Dacia», gli Eruli «abitavano in Singiduno» ed i Longobardi ottenevano «la città di Norico» e le «fortificazioni in Pannonia». Sempre secondo Procopio «i barbari si divisero così tra di loro l'impero romano». Se poi si prende in considerazione che Procopio non parla di fortificazioni «ai confini della Pannonia» ma proprio «in Pannonia», ed inoltre che i Longobardi si erano stabiliti secondo lui «nelle vicinanze dei Gepidi», risulta che parlando delle «fortificazioni in Pannonia» egli pensava senza dubbio alla regione lungo il Danubio. Occorre aggiungere che la donazione della «città di Norico» non significa necessariamente che i Longobardi si trasferirono nella regione di Ptuj ecc., ma che l'imperatore romano concedeva ai Longobardi la riscossione delle imposte che gli abitanti di Norico fino a quel momento pagavano all'impero romano.

IL VIAGGIO DI ILDIGISO

A favore della tesi che la valle della Krka e quella della Sava non erano nelle mani dei Longobardi neanche intorno al 549 parla anche l'analisi delle notizie concernenti i noti viaggi di Ildigiso. Egli era, com'è noto, membro della famiglia reale longobarda, e a causa del conflitto con il re fu costretto verso la fine degli anni trenta del secolo VI a rifugiarsi presso gli Slavi che vivevano nell'odierna Slovacchia. Quando nel 547 si scatenò la guerra tra i Longobardi ed i Gepidi, Ildigiso si trasferì verso questi ultimi insieme a molti militi Longobardi e Slavi, ma dopo la tregua avvenuta tra i Longobardi ed i Gepidi dovette fuggire dal territorio dei Gepidi. Nel 549 egli partì con una schiera di 6000 uomini verso l'Italia per raggiun-

gere Totila. Arrivato a Venezia riuscì a sopraffare alcuni reparti bizantini, ma tornò subito dagli Slavi. In questo periodo (fine degli anni quaranta del secolo VI) i Longobardi si erano già trasferiti in Pannonia ed il loro confine occidentale si protendeva lungo il fiume Leitha. Le regioni a occidente del Leitha insieme all'odierna Austria sudorientale e la regione intorno a Ptuj e Celje non erano nelle mani né dei Franchi né dei Longobardi ed è evidente che a causa di ciò, come pure a causa della configurazione di questi terreni, Ildigiso scelse proprio quest' unica via libera che inoltre era anche sensibilmente molto più corta delle altre. Già F. Kos sosteneva con ragione questa ovvia e semplice tesi. Tutte le altre tesi sono poco convincenti; p.es. quella di Grafenauer, secondo la quale Ildigiso scelse la via a occidente dell'odierna Vienna attraverso malsicuri e pericolosi valichi delle Alpi.

LA DATAZIONE DEI REPERTI ARCHEOLOGICI LONGOBARDI IN SLOVENIA

Non può trattarsi di un puro caso se non esiste neanche un reperto archeologico longobardo a Kranj che si potrebbe datare con una certa sicurezza con il periodo prima dell'anno 568, e che al contrario, un grande numero di questi reperti si riferisce sicuramente a dopo il 568. Basta prendere l'esempio delle fibbie di cintura con guarnizioni nelle tombe longobarde nr. 613 e 331,²⁰ comparabili a quelle della tomba nr. 42 a Rifnik. Queste fibbie erano sconosciute ai Longobardi durante il loro soggiorno in Pannonia. Lo stesso vale anche per la doppia fibbia di cintura nella tomba nr. 8 a Rifnik³⁴ e per il peso quadrato di bronzo trovato vicino a Orehek nei Gorjanci, databile con Giustino II (565-578)³³ ecc.

Dunque, i dati forniti dall'archeologia non sono in contrasto con la tesi che i Longobardi non erano arrivati nell'odierna Slovenia intorno al 547/548 ma più tardi.

L'IMPERATORE GIUSTINO II ED I LONGOBARDI

Gli eventi degli anni 565-568 concernenti la lotta tra i Gepidi ed i Longobardi, il susseguente esodo di questi dalla Pannonia e la loro entrata nell'Italia, nella letteratura si presentano più o meno così: nel 565 scoppia la guerra tra i Gepidi ed i Longobardi guidati da Alboino. All'inizio i Longobardi erano più forti ed ottennero più successi sui campi militari, ma la situazione cambiò quando l'imperatore Giustino II divenne alleato dei Gepidi i quali gli avevano promesso la regione e la città di Sirmio. I Gepidi però non mantennero la promessa. D'altra parte i Longobardi, vinti dai Gepidi, si accordarono con gli Avari e promisero a questi in caso di vittoria sui Gepidi tutta la loro terra. Bisanzio, scontento dalla condotta ingannevole dei Gepidi che non gli avevano ceduto Sirmio, nello scontro successivo rimase neutrale e concesse perfino agli Avari di entrare nel territorio bizantino. Nondimeno tutto il peso delle lotte contro i Gepidi ricadeva sui Longobardi i quali nel 567 riuscivano ad annientare l'esercito dei Gepidi. Soltanto ora i Gepidi consegnavano Sirmio a Bisanzio, mentre il resto del loro stato veniva occupato dagli

Avari. Però la vicinanza degli Avari era per i Longobardi insopportabile e perciò già nell'anno seguente (568) essi partivano per l'Italia, stimolati anche dal fatto che l'imperatore Giustino II aveva all'inizio di quell'anno rimosso dal suo posto Narsete, il governatore d'Italia e personaggio molto stimato dai Longobardi. Ci pare evidente che questa interpretazione degli eventi non sia soddisfacente e che occorrono nuove analisi.

Prima di tutto, non ci sono alcune prove della presunta alleanza bizantino-gepida nel 565. Tutt'al più Bisanzio dette qualche supporto verbale ai Gepidi chiedendo però la cessione immediata di Sirmio. Secondo una notizia dello storico Menandro⁴⁰ dopo la disfatta dei Gepidi Sirmio fu occupata dagli Avari che furono però subito soppiantati dai Bizantini. Ma l'interpretazione prevalente è poco convincente soprattutto riguardo al comportamento dei Longobardi. Questi, veri vincitori dei Gepidi, non solo non parteciparono alla divisione del loro regno, effettuata esclusivamente tra gli Avari ed i Bizantini, ma sarebbero stati talmente impauriti dalla vicinanza degli Avari da fuggire precipitosamente dalla Pannonia già un'anno dopo la gloriosa vittoria. Questa interpretazione non ha alcun fondamento. Al contrario, le fonti menzionano due trattati tra gli Avari ed i Longobardi, l'uno di prima della guerra con i Gepidi, l'altro dopo, il che dimostra che tra questi due popoli esistevano rapporti, se niente altro, almeno corretti. Inoltre è inconcepibile che Bisanzio, il quale nel 568/569 si opponeva vigorosamente alla detenzione di Sirmio da parte degli Avari riuscendo perfino a strappargliela, non avrebbe fatto alcuna resistenza alla fulminea conquista longobarda di immensi territori dell'Italia settentrionale. Agnellus dice espressamente che i Longobardi conquistarono l'Italia *absque bello*. Infine, non possono che meravigliare i continui attacchi longobardi contro i Franchi oltre le Alpi, e questo già nel 569, cioè nello stesso anno della conquista di Milano. Questi attacchi si prolungarono fino al 570 e 571. Secondo la teoria prevalente questi attacchi sembrano tanto inspiegabili che lo stesso Schmidt li chiama «törichte, zwecklose Expeditionen» non prendendo in considerazione che non è possibile che gli stessi Longobardi non si sarebbero accorti della loro inutilità e pericolosità nel momento quando il loro potere in Italia era ancora piuttosto mal sicuro. Tutti questi enigmi si risolvono se si abbandona la teoria della *fuga precipitosa* dalla Pannonia dei Longobardi impauriti. La soluzione dell'enigma va cercata nella politica di Giustino II, profondamente differente da quella del suo predecessore Giustiniano. Questo, dopo le sue brillanti vittorie sugli Ostrogoti e Vandali decise di sfruttare la nuova situazione nell'Europa con la politica dell'equilibrio delle potenze europee (Franchi, Longobardi, Gepidi, Avari, Slavi ecc.). All'opposto, tutto parla a favore dell'ovvia tesi che Giustino II cercava con una politica offensiva ed aggressiva di eliminare uno per uno gli ingombranti vicini settentrionali. La sua prima mossa fu di creare una tale situazione nella quale i Longobardi sarebbero disposti ad annientare i Gepidi. Giustino II riusciva in tal modo a guadagnare per Bisanzio l'importantissima città Sirmio ed il suo territorio senza alcun impegno diretto. Tutto parla a favore della tesi che Giustino II aveva un piano ancora più vasto. La partenza repentina dei Longobardi dalla Pannonia dopo la brillante vittoria sui Gepidi e l'incredibilmente facile conquista dell'Italia senza aver subito alcun disturbo da parte dei presidi bizantini si possono spiegare solo con il presupposto della promessa di Giustino II fatta ai Longobardi di insediarli in Italia come alleati. Dopo l'annientamento del regno gepido e la partenza dei Longobardi per l'Italia, a Giustino II sembrò oltremodo facile fare i conti con gli Avari, il solo veramente pericoloso contendente rimasto, tanto più che questi dipendevano moltissimo dall'aiuto finanziario di Bisanzio. Anche la situazione in Italia dopo l'arrivo dei Longobardi poteva sembrare a Bisanzio altrettanto favorevole. I Longobardi avrebbero dovuto dimostrare la loro fedeltà a Bisanzio con continui attacchi contro i Franchi, attacchi che avrebbero tenuto occupatissimi sia i Franchi sia i Longobardi. Per la nostra tesi parla anche il racconto della presunta inimicizia tra Narsete, il governatore bizantino d'Italia e la moglie di Giustino II, ed il presunto tradimento di Narsete che sarebbe consistito nella chiamata dei Longobardi, nata dal timore per la propria vita. Dietro questo racconto si cela una realtà storica, cioè l'accordo tra i

Bizantini ed i Longobardi. Infatti, come si potrebbe altrimenti spiegare il fatto incredibile dell'oltremodo facile avanzata longobarda lungo la strada Cividale-Treviso-Vicenza-Venona-Brescia-Bergamo-Milano-Torino-Susa ed il fatto che durante gli attacchi contro i Franchi nel 569, 570 e 571 i Longobardi non si curavano minimamente dei presidi bizantini in Aosta e Susa e che d'altra parte non venivano minimamente da questi ostacolati durante il ritorno delle truppe, p. es. con il blocco dei passaggi. Ancora nel 575 a Susa stazionavano insieme i militi bizantini e quelli longobardi (Greg. Tur. 4, 44). E non solo questo. Nello stesso Friuli i Longobardi lasciarono in pace le città bizantine. P. es. Tergeste, appena a 50 chilometri da Cividale, capitale del Friuli, ancora nel 575 era città con l'organizzazione municipale intatta, epigraficamente documentata e la presunta distruzione di questa città non trova alcun serio appoggio nelle fonti, il che è oggi generalmente accettato (con qualche eccezione, p. es. Grafenauer). Quanto alla notizia di Greg. Tur. 4, 41 secondo la quale i Longobardi occuparono l'Italia *spoliatis ecclesiis, sacerdotibus interfectis* si deve tener presente che il vescovo di Tours odiava i Longobardi a causa del loro arianesimo e come si vede dal brano citato, restringeva la ferocità longobarda alle sole chiese e preti cattolici, esagerandone senza dubbio l'estensione. L'altro contemporaneo, Mario d'Avenche scrive che dopo l'arrivo dei Longobardi in Italia *alii morbo, alii fame, nonnulli gladio interempti sunt*. Egli dunque menziona prima le malattie, poi la fame ed appena dopo queste le uccisioni dei «nonnulli». Questo si riferisce solo al primo anno dell'arrivo dei Longobardi. Per l'anno 570 Mario non parla che di malattie: *morbus validus cum profluvio ventris et variola* ma non menziona alcune atrocità da parte dei Longobardi. Non rimane che l'assedio triennale di Pavia, asserito da Paolo Diacono. Questa notizia è per varie ragioni sospetta e contrasta con quella del Codex Gothanus che non solo non la menziona, ma al contrario non fa alcuna differenza tra Pavia ed altre città. (*Papiae cives et Mediolanum metropolim (...) colla sua ipsius Albuin regi subiecerunt*). Inoltre, neppure i cronisti prima di Diacono menzionano questo presunto assedio. È oltremodo improbabile che un evento tanto grave ed eroico – la resistenza di Pavia per ben tre anni – sia passato sotto silenzio p. es. di Mario che viveva non lontano dall'Italia e che raccontava di varie malattie che nel 569 e 570 colpirono gli abitanti dell'Italia senza menzionare l'assedio della capitale del paese vicino a lui.

IL PERIODO DELLA VENUTA DEI LONGOBARDI IN ITALIA

Secondo Mario d'Avenche, cronista contemporaneo, i Longobardi «hanno abbandonato e bruciato la Pannonia» e «hanno occupato l'Italia» nella seconda indizione e nel terzo consolato dell'imperatore Giustino. La seconda indizione abbraccia il periodo tra il 1° settembre 568 e il 31 agosto 569. Per il consolato, è noto che per Mario il terzo consolato di Giustino andava dal 1° gennaio fino al 31 dicembre 569. Dunque, secondo Mario i Longobardi hanno abbandonato la Pannonia tra il 1° gennaio e il 31 agosto 569. A questo risultato si arriva anche tramite analisi dettagliate di una notizia di Secondo di Trento. All'opposto, secondo l'Origo gentis Langobardorum, scritta intorno la metà del secolo VII, il re longobardo Alboino lasciò la Pannonia nel 568, l'anno seguente i Longobardi iniziarono a predare l'Italia mentre il terzo anno Alboino diventava il padrone dell'Italia. È vero che l'Origo è stata scritta più di mezzo secolo dopo Mario e Secondo, ma è indubbio che la sua notizia si basa sulla tradizione popolare che non si può e non si deve trascurare. Dunque, rimane aperta la questione se i Longobardi erano entrati in Italia nel 569 o nel 568. Nondimeno ci pare che le due notizie non siano contrastanti e che si possano ben collegare se si considera che si tratta di due significati dell'«Italia», uno più largo, l'altro più ristretto. Secondo il primo, l'Italia abbracciava anche il territorio della Valeria dell'Anonimo Ravennate (cioè l'antica provincia di Savia allargata con il territorio intorno ad Emona) e il *tractus Italiae circa Alpes* della *Notitia dignitatum*, cioè le *Alpes Iuliae* dell'Anonimo

Ravennate, mentre secondo l'altro abbracciava solo il Friuli ed i territori ad occidente di esso. Secondo le nostre analisi l'imperatore Giustino concesse nel 566 ai Longobardi, come primo passo verso la realizzazione dell'accordo con questo popolo, la «Valeria» (dunque tra l'altro anche le fortificazioni nei Gorjanci, p. es. Velike Malence). I Longobardi, dopo aver annientato i Gepidi nel 567 entrarono nel 568 nelle *Alpes Iuliana* cominciando a ritirare dalla Pannonia i ceti non-combattenti della popolazione. Nel 569 essi terminarono la ritirata dalla Pannonia e cominciarono la loro fulminea avanzata nell'Italia. Dunque, quando Mario scrive che i Longobardi bruciarono la Pannonia ed occuparono l'Italia, egli pensa a quella «vera» Italia, cioè al Friuli ed ad altre regioni dell'Italia settentrionale. All'opposto, quando l'Origo ci comunica che il re Alboino nel 568 partì dalla Pannonia per entrare in Italia, si tratta dell'Italia che includeva tra l'altro anche la parte orientale del *tractus Italiae circa Alpes*, cioè le *Alpes Iuliana*.

I LONGOBARDI NELL'ISTRIA SETTENTRIONALE

I Longobardi occuparono dunque appena nel 568 le città di Carnium, Nauportus, Longaticum, Ad Pirum e le fortificazioni ad oriente di questi luoghi. Poi, nel 569 entrarono non solo in Friuli, ma pare, anche nell'Istria settentrionale. La loro presenza è attestata vicino a Pinguente (Brežac). Qui i reperti archeologici di un cavaliere longobardo con finimenti e armi sono così ricchi che nella letteratura sono inclusi tra le c. d. tombe principesche. Le frecce di provenienza avara dimostrano che la tomba appartiene al periodo dopo il 568 e i finimenti sono secondo Marušić attribuibili alla fine del secolo VI. Finora non si è riusciti a dare un'interpretazione soddisfacente della posizione sociale di questo Longobardo presente così profondamente in territorio istriano e abbastanza lontano dal limes longobardo ad oriente di Aquileia. Si deve prendere in considerazione anche l'abbigliamento femminile che parla a favore di un soggiorno prolungato nell'Istria del cavaliere e della sua famiglia. Tutto induce a supporre che si trattava di tre fortezze (Kranj, Velike Malence e Pinguente) che da tre parti difendevano il centro delle forze longobarde in Friuli.

LA POSIZIONE POLITICA DEL DUCATO FRIULANO (568-602)

Secondo la tesi suesposta i Longobardi sono entrati in Italia d'accordo con l'imperatore Giustino II, dunque come alleati e non come avversari e conquistatori. Ancora nel 577 Tiberio concedeva grosse somme da versare ai duchi longobardi «per aiutare Bisanzio nella sua lotta» contro la Persia.⁹⁵ Si può supporre con grande probabilità che dovevano esistere altri non pochi accordi simili con i mercenari longobardi. Per il 579 Menandro comunica che Tiberio non prendeva troppo a cuore le solite scorrerie in Italia dei militi longobardi e che la guerra contro la Persia era per lui molto più importante.⁹⁶ Egli dichiara che «la maggior parte dei potenti (sc. longobardi) aderiva ai Romani».⁹⁷ È fuori dubbio che tra questa «maggior parte» si trovava anche il duca friulano Grasulfo il quale, secondo una lettera del 581 dell'alto funzionario franco Gogo era fedele seguace di Bisanzio e combatteva contro altri «turbolenti» Longobardi.⁹⁸ Non dovrebbero sussistere dubbi sul fatto che Grasulfo almeno a partire dal 579, e probabilmente anche prima, riconosceva la supremazia bizantina. C'è anche una notizia interessante del 588, secondo la quale il duca tridentino Evin – e non il duca friulano Grasulfo che era molto più vicino! – attaccava l'«Istria» bizantina, cioè quella parte dell'«Istria» che si trovava a sud-ovest di Grado. Dunque, il duca Grasulfo non era neanche nel 588 nemico bizantino, altrimenti l'attacco sarebbe stato affidato a lui. Ma la lettera dell'esarca Romano del 590¹⁰⁵ dimostra che dopo il 588 Grasulfo ruppe l'amicizia con Bisanzio. L'esarca mosse l'esercito bizantino contro lui, mentre il figlio di Grasulfo, Gisulfo II andò incontro all'esarca riconoscendo la supremazia bizantina. Se si esclude il brevissimo periodo intorno al

588-589 il Friuli era costantemente legato ai Bizantini. Questa è forse la ragione per la quale Paolo Diacono sorvola sull'atteggiamento politico dei duchi friulani nella seconda parte del secolo VI. Egli sarebbe stato costretto ad ammettere che i duchi erano strettamente collegati a Bisanzio. Siccome durante la compilazione della sua *Historia Langobardorum* esisteva un profondo disaccordo tra i Franchi, i «datori di lavoro» di Paolo da una, e Bisanzio dall'altra parte, a Paolo non sembrò opportuno insistere troppo sul legame dei primi duchi friulani con Bisanzio non solo perché non gli piaceva mettere in cattiva luce la propria patria ma anche perché la sua sicurezza personale gli consigliava la massima prudenza. Questo diventa ancora più probabile se prendiamo in considerazione il fatto che il re longobardo Agilulfo riusciva appena nel 592 a sottomettere il ducato di Treviso, dunque un territorio a occidente del Friuli. Da questo punto di vista risulta chiaro perché Paolo non menziona che una sola notizia sui duchi friulani e proprio quella dell'avvicinamento di Gisulfo II al re longobardo Agilulfo.

Ma se è così, si deve fare ancora un altro passo nelle indagini. È evidente che anche quella parte dell'odierna Slovenia e quella dell'Istria che era nelle mani dei Longobardi, erano in potere di Gisulfo II, amico di Bisanzio. Il Friuli longobardo ma probizantino era uno scudo eccellente per l'«Istria» bizantina, benché due parti «istriane» rimanessero non protette, cioè l'estremo sud-ovest (l'odierno territorio veneziano) e l'estremo sud-est (l'odierna Istria da Cittanova in giù).

All'inizio degli anni novanta del secolo VI l'imperatore Maurizio, dopo aver vinto i Persiani, decise di fare altrettanto a occidente, cioè soggiogare il re longobardo e gli Avari. Il primo obiettivo si rivelò ben presto irraggiungibile, perché Bisanzio non era tanto forte da combattere con ambedue avversari. Tanto più energica fu l'azione contro gli Avari. L'apice dell'offensiva bizantina si svolse nel 599 quando il generale Prisco penetrò fino al fiume Tisa inferendo una terribile (benché non decisiva) sconfitta alle forze avarie. Naturalmente gli Avari cercavano disperatamente di alleggerire la loro difficilissima situazione. Essi contrattaccarono in altre regioni, soprattutto nell'«Istria» bizantina. Proprio nel 599 l'esarca Callinico descrive in una lettera le vittorie sugli Slavi vicino a Capodistria. Siccome l'esarca era in quel momento occupatissimo con la difesa dei possedimenti dalle minacce di Agilulfo, è più che probabile che i piccoli centri istriani, in primo luogo Cittanova e Capodistria, dovevano difendersi da soli. Già nell'anno seguente il papa Gregorio I scrive al vescovo salonitano che gli Slavi per *Histriae aditum ad Italiam intrare coeperunt* che Grisar traduce: «gli Slavi, traversando l'Istria cominciarono già ad irrompere in Italia». L'interpretazione data a questo passaggio dallo storico sloveno M. Kos ha ottenuto grandi favori. Secondo lui *Histriae aditum* sarebbe «l'accesso istriano all'Italia» ovvero «la porta istriana» che conduceva per la strada romana attraverso Notranjsko ed il carso triestino verso il Friuli. L'Istria bizantina secondo M. Kos in quel tempo avrebbe abbracciato i territori fino alla linea Timavo-Nanos-Javorniki-Snežnik. «La porta istriana» sarebbe dunque la valle di Vipacco. Ma le parole citate dal papa non hanno questo significato. Il papa intende dire che gli Slavi penetrati nell'Istria si trovano già in Italia. L'Istria, com'è noto, faceva parte dell'Italia già dai tempi augustei. Parallelamente a questi avvenimenti si svolgeva il riavvicinamento dei Longobardi agli Avari, coronato nel 601-602 da un trattato solenne (*pax perpetua*). Non c'è dubbio che questo trattato era in realtà indirizzato contro Bisanzio e conseguentemente anche contro il suo alleato Gisulfo II. Per i Longobardi questo particolare era di massima importanza: il re Agilulfo era fermamente deciso di sottomettere anche questo duca come aveva fatto negli anni novanta del secolo VI con tanti altri. Non desta dunque meraviglia se Paolo Diacono ci comunica per l'anno 601/602 che i «*Longobardi cum Avaribus et Sclavis Histrorum fines ingressi universa ignibus et rapinis vastaverunt*». La notizia proviene senza alcun dubbio da Secondo, la più importante fonte usata da Paolo Diacono per questo periodo. Siccome Secondo viveva a Trento, gli alleati sono elencati dal suo punto di vista: prima sono menzionati i Longobardi i quali ovviamente attaccavano i possedimenti intorno l'odierna Venezia e da ultimi gli Slavi, che attaccavano

dagli altipiani intorno a Pisino verso il mare. Dunque, per gli Avari rimaneva la direzione centrale, cioè contro Gisulfo II. I Longobardi coronarono i propri sforzi con successi notevoli conquistando Monselice a circa 40 chilometri a sud dell'odierna Venezia.¹²⁴ Gli Slavi riuscirono a penetrare fino al mare, il che è stato dimostrato con i resti di chiese bruciate a S. Fosca, Orsero e Muntaiana. Quanto agli Avari, non c'è dubbio che anche la loro avanzata doveva aver delle conseguenze almeno della stessa importanza. Ci pare molto probabile che Gisulfo II fu costretto a sgomberare le sue forze intorno a Pinguente. Egli fu inoltre costretto a ritirarsi anche da Kranj, Gorjanci e Rifnik. La sua posizione come alleato bizantino diventava insostenibile e si trovò perciò costretto a fare un passo di massima importanza. Paolo Diacono ci comunica per l'anno 603 che Gisulfo si ripacificò con Agilulfo, cioè abbandonava l'alleanza con Bisanzio sottomettendosi al re longobardo.

LA DATAZIONE DELLE MONETE D'ARGENTO LONGOBARDE RITROVATE A KRANJ E RIFNIK

P. Kos propose recentemente una nuova datazione delle due silique trovate a Kranj e Rifnik, le quali si datavano erroneamente con il re longobardo Clefo. Secondo Kos esse dovrebbero invece essere datate con la seconda metà del secolo VII perché esisterebbe una somiglianza stilistica con alcune silique trovate a Luni e Hadersdorf. D'altra parte però è grande la differenza iconografica tra le monete di Kranj e Rifnik e quelle di Luni e Hadersdorf, e lo ammette pure Kos, mentre le somiglianze stilistiche non sono poi troppo conclusive. Secondo noi la somiglianza nella lavorazione della figura sulle monete di Kranj e Rifnik con quella sulla c. d. «croce di Gisulfo» parla tra l'altro in favore della tesi che si tratti del prodotto della zecca ducale a Cividale della fine del secolo VI. Inoltre è di massima importanza il fatto che tutti gli altri reperti archeologici trovati nelle tombe (intatte!) dove furono trovate le dette monete, appartengono alla fine del secolo VI.

SUL PERIODO DEL GRANDE ASSALTO DEGLI AVARI CONTRO IL FRIULI

(Paolo Diacono, *Historia Langobardorum*, 4, 37)

Secondo il suo posto nel racconto di Paolo Diacono questo assalto sarebbe dovuto accadere nel 611. Ma è ben noto che la cronologia paolina è poco affidabile, soprattutto quando egli combina nel suo racconto le varie fonti. Ed è appunto questo che è accaduto nel caso del menzionato attacco. Il racconto paolino dell'attacco avaro è stato tratto, com'è riconosciuto da tutti gli autori, dalla tradizione locale longobarda nella quale egli ha intessuto anche il racconto della storia della propria famiglia. Altre notizie prima e dopo questo racconto lungo e pieno di eventi miracolosi e in generale poco credibili, sono state tratte dalla sua fonte principale, Secondo di Trento. Proprio per questo molti autori non si sentono – e con ragione – tenuti a sostenere l'anno 611. Per es. Crivellucci ha proposto l'anno 603. Secondo le analisi svolte nel testo non si può trattare che di quell'attacco che i Longobardi intrapresero nel 601/602 insieme agli Avari ed agli Slavi. Siccome dopo l'anno 601/602 il Friuli ed il suo duca riconoscevano la supremazia del re longobardo, l'attacco degli Avari dopo il 602 contro il loro alleato pare estremamente improbabile.

LA MISSIONE DELL'ABATE MARTINO NELL'ANNO 641

Il papa Giovanni IV mandò nel 641 tramite l'abate Martino per *omnem Dalmatiam seu Istriam multas pecunias*. La fonte fornisce anche la ragione di questo viaggio: *propter redemptionem captivorum*. Ciononostante rimangono alcune perplessità circa il vero scopo del viaggio. Appena un anno prima i Bizantini avevano completamente saccheggiato la tesoreria

papale, il che significa che i soldi che il papa era riuscito a racimolare in un anno dovevano, in una situazione finanziaria tanto grave, servire per qualche cosa di importanza impellente per il papato. Ed in verità è noto che proprio a quei tempi i Longobardi esercitavano una pressione fortissima su Roma, e il papa, a causa dei suoi rapporti più che freddi con Bisanzio doveva cercare disperatamente aiuto da qualche altra parte. Pare molto probabile che i soldi che il papa mandava agli Slavi in Dalmazia e in Istria dovevano servire per stimolare gli Slavi ad attaccare i Longobardi sia a sud con la traversata dell'Adriatico, sia a nord dove gli Slavi dell'Istria si trovavano nelle immediate vicinanze dei Longobardi. Ed infatti, la cronaca di S. Benedetto comunica che proprio a quei tempi gli Slavi sbarcavano nell'Italia centro-meridionale entrando in lotta con i Longobardi lungo il fiume Ofanto riuscendo nei combattimenti ad uccidere il duca longobardo Aio. Per l'Istria non abbiamo notizie simili. Qui l'attacco slavo non è probabile perché pare che gli Avari siano stati decisamente contrari a qualsiasi scontro sul confine avaro-longobardo. Perfino vent'anni più tardi il profugo Perclarit venne cacciato dalla corte avara perché la sua presenza poteva creare delle gravi difficoltà nelle relazioni avaro-longobarde.

LA SITUAZIONE SULLA FRONTIERA TRA GLI AVARI, GLI SLAVI ED I LONGOBARDI DALLA METÀ DEL SECOLO VII FINO ALLA METÀ DEL SECOLO VIII

Da Paolo Diacono risulta che in tutto questo periodo in linea di massima in questa regione regnava la pace. È vero che per l'anno 663 c'è una notizia di un'irruzione dell'esercito del cagano avaro nel Friuli. In questa occasione i Longobardi furono vinti non lontano dal fiume «Flovius» e lo stesso duca longobardo, Lupo, fu ucciso. Ma quest'irruzione avvenne su esplicita richiesta del re longobardo Grimoaldo (*Hist. Lang.* 5, 19–21). Si tratta dell'unico isolato evento nel quale hanno partecipato gli Avari.

Per gli Slavi le notizie sono più abbondanti ma anche qui possiamo constatare che l'intervento slavo nel Friuli nel 664 avveniva su richiesta del figlio del duca ucciso Lupo, Arnefrit. Dall'interessantissimo fatto che nel 663 gli Avari penetrano in Friuli su richiesta del re longobardo mentre nel 664 gli Slavi offrono il loro aiuto alle forze locali, si può dedurre senza ombra di dubbio che gli Slavi, predecessori degli odierni Sloveni, erano a quei tempi indipendenti dagli Avari e conducevano una politica internazionale autonoma.

Meno chiara è la notizia che altrettanto si riferisce all'anno 664, secondo la quale 5000 Slavi penetrarono vicino a Cividale ma che il duca Vechtari li annientò completamente (!) con la scorta di soli 25 militi (!) (*Hist. Lang.* 5, 24). Sappiamo che il re longobardo Grimoaldo realizzò in questo tempo il matrimonio di suo figlio Romoaldo con la sorella di Arnefrit, e ciò significa che il re era riuscito ad avvicinarsi all'aristocrazia locale friulana. Non è improbabile che gli Slavi dei quali si parla nella *Hist. Lang.* 5, 24 erano venuti chiamati dall'aristocrazia locale ma che dopo la nuova situazione creatasi con il compromesso tra questi e la corte longobarda, essi si ritirarono perché non più desiderati.

Per l'episodio ulteriore avvenuto nel 705, Paolo Diacono sottolinea ripetutamente che i guai erano cominciati con la chiamata degli Slavi da parte del duca Ferdulfo. Il racconto di Paolo Diacono (*Hist. Lang.* 6, 24) è poco chiaro, ma la situazione induce a credere che il duca a quei tempi si trovava in contrasto insanabile con un suo funzionario che era a capo delle guardie di confine con gli Slavi e voleva perciò sbarazzarsene con l'aiuto degli Slavi. Paolo racconta che dapprima erano arrivati i reparti ausiliari slavi, i c. d. *latruncoli* (che non sono «ladri di bestiame» come alcuni credono!) e appena più tardi il grosso dell'esercito slavo. Pare che qualche cosa non sia andata secondo i piani di Ferdulfo. Egli si trovò costretto a combattere le forze nemiche ma fu ucciso nella battaglia e con lui «l'intera nobiltà friulana» (!?). Il racconto è tutto imperniato su ragionamenti moraleggianti e luoghi comuni ed è molto difficile ricostruire i fatti reali.

Lo stesso vale per un altro racconto paoliano poco chiaro. Egli narra che nel 720 «una moltitudine immensa di Slavi» era arrivata nel luogo «Lauriana». Il duca Pemon li aveva però sconfitti molto facilmente e, subito dopo la vittoria, concluse con loro una tregua. Il racconto è in molti punti incredibile, qualche volta assurdo, p. es. quando Paolo afferma che il duca nel combattimento con un numero enorme di Slavi perse un solo milite e che, temendo di perderne ancora qualcuno stipulò la tregua. «Lauriana» non è facile da identificare. Secondo alcuni si tratta di un luogo a circa 20 chilometri sud-ovest da Cividale, secondo altri in qualche parte della valle della Drava. Le nostre analisi ci hanno condotto al risultato che il racconto si basa su un incidente di pochissima importanza avvenuto sul confine, forse non lontano dall'odierno Caporetto.

Appena nel 737 possiamo constatare uno scontro più serio tra i Longobardi e gli Slavi. Il duca friulano Ratchis irrompe in Carniola, «*Sclavorum patria*», uccidendo molti Slavi e saccheggiando la regione. Le nostre analisi conducono al seguente risultato: gli Slavi della regione di Zellia avevano smesso di pagare al duca i tributi che avevano versato da moltissimo tempo ed il duca Ratchis per rappresaglia irruppe in Carniola.

IL CONFINE ORIENTALE DELLO STATO LANGOBARDO NEI SECOLI VII E VIII

Non possiamo dire con sicurezza dove esattamente passava il confine tra gli Avari ed i Longobardi nella regione Vipacco-Postumia. I reperti archeologici dei secoli VII e VIII dimostrano che la valle del Vipacco in quel periodo era abitata da

popolazione indigena. Non esistono prove della presenza né di Avari né di Slavi e neppure di Longobardi. Ci sembra probabile che la valle di Vipacco era una zona smilitarizzata e che il territorio tra il fiume Isonzo ed il monte Nanos apparteneva ai Longobardi e quello più ad oriente agli Avari.

Quanto al confine più a nord non esiste alcuna prova per la tesi che la Carniola slava nel secolo VII sia stata sottomessa agli Avari. Lo stato di Samo, che abbracciava anche la Carniola, ha creato anche dopo la sua scomparsa la possibilità per un'autonomia e indipendenza degli Slavi della Carniola. Tutti i dati storici concernenti i rapporti tra gli Slavi ed i Longobardi si riferiscono ai territori a nord della valle del Vipacco. Quando Arnefrit, figlio del duca Lupo, torna con gli Slavi nella sua patria egli perde la vita vicino al castrum Nemas (oggi Nimis). Il suo viaggio doveva ovviamente toccare Caporetto il che molto probabilmente significa che il confine doveva passare per il corso superiore dell'Isonzo. La zona smilitarizzata si protendeva forse fino all'odierna Taipana. Nello stesso anno gli Slavi s'accampano vicino all'odierno Brischis. Anche questo dimostra che gli Slavi venivano dalla direzione di Caporetto. Non si può identificare con sicurezza il monte sul quale per il 705 il duca Ferdulfo, ma tutto induce a credere che anche questo episodio si sia svolto vicino al confine a oriente di Cividale.

Siccome i rapporti tra gli Slavi ed i Longobardi erano più o meno stabili e corretti – se si trascurano alcuni eventi sporadici ai quali abbiamo già accennato ed i quali non determinarono la situazione generale – non esistevano ostacoli per una pacifica e continua penetrazione slava nel territorio del Natisone superiore. Questa penetrazione però non deve essere interpretata nel senso di un mutamento di confine tra i due stati durante i secoli VII e VIII.

Dr. Lujko Margetić
Ulica G. Carabino 11/IV
HR-51000 Rijeka

L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno

Jadran FERLUGA

Izveček

Članek daje pregled večjega dela problemov iz zgodovine bizantinske province Istre med 6. in 8. st. V uvodu prikazuje metodološko izhodišče in vire za to temo. Pregledu prve faze organizacije nove italške province v času osvojitve in po njej v prvi polovici in sredini 6. st. sledi analiza druge faze, ki jo označuje vojaška organizacija, namreč ureditev eksarhata in mesto Istre v njem. V 7. in 8. st. so nastopile velike spremembe na političnem, gospodarskem in socialnem ter kulturnem področju, ki so radikalno spremenile sestavo eksarhata in njegovega dukata Istre. Postavlja se vprašanje usode Istre po prihodu eksarhata l. 751 pod langobardsko oblast. Če je tedaj tudi Istra prišla pod isto oblast, kdaj se je potem langobardska oblast v Istri nehala? Na koncu avtor predstavi nekaj vprašanj v zvezi z Rižanskim placitom iz l. 804, v katerem se vidita razvoj in sestava bizantinskega dukata Istre v drugi polovici 8. st. (samouprava mest, regionalna avtonomija, davčni sistem, družbena struktura itd.).

Su invito della Società archeologica slovena, Sezione medievale, e del Museo regionale di Capodistria ho tenuto a Pirano il 1° giugno 1990 la lezione dal titolo sopra dato che, come eravamo d'accordo, doveva servire di introduzione ad una più ampia discussione su problemi riguardanti l'Istria bizantina (vedi Appendice). Mi propongo di riassumere qui i punti essenziali della mia esposizione.*

I. OSSERVAZIONI INTRODUTTIVE

Tratto di alcuni problemi che mi sembrano fondamentali o molto discussi e che credo importanti; restano in sospeso delle questioni che in una trattazione estensiva dell'Istria bizantina non dovrebbero in alcun modo essere tralasciate e che riguardano per es. la cronologia, la demografia, la geografia, il clima, la toponomastica, l'onomastica ecc. Ad alcuni di questi problemi accennai in un mio recente articolo riguardante la storia della provincia bizantina dell'Istria.¹

* Ringrazio cordialmente il mio collega Matej Župančič del Museo Regionale di Capodistria per l'eccellente ed esemplare traduzione del riassunto sloveno nonché per diverse pertinenti ed utili rettifiche del testo.

Abstract

The paper exposes a greater part of the problems concerning the history of the Byzantine province of Istria from the 6th to the 8th centuries. The methodological approach and the sources for this subject are presented in the introduction. The survey of the first phase of the organization of the new Italic province during and after the conquest, in the first half and in the middle of the 6th century, is followed by the analysis of the second phase, characterized by a military organization, i.e. the institution of the exarchate. Great political, economic and social changes during the 7th and 8th centuries affected substantially the structure of the exarchate and of its ducate of Istria. Since the exarchate came under the control of the Lombards in 751, the question arises as to whether their domination included Istria and, if so, for how long. Finally, the author calls attention to some problems of the Rižana placitus from the year 804, containing information on the development and structure of the Byzantine ducate of Istria in the second half of the 8th century (autonomy of cities, regional autonomy, taxation system, social structure etc.).

Per quanto riguarda le fonti mi pare chiaro che devono tutte essere utilizzate e che quindi oltre alle storie, cronache, diplomi, lettere, iscrizioni, sigilli ecc. non devono essere in alcun modo trascurate fra l'altro l'archeologia tanto di terraferma quanto quella più giovane subacquea, la storia dell'arte e dell'architettura, la linguistica, la toponomastica, l'onomastica. La provincia bizantina dell'Istria deve essere studiata nell'ambito della prefettura italica e dell'esarcato di Ravenna o d'Italia di cui fece parte per due secoli e mezzo, e quindi anche nel più ampio quadro della provincia bizantina, tenendo però sempre conto degli aspetti e delle situazioni locali sia all'interno della regione che alle sue frontiere.

II. L'ORGANIZZAZIONE DELLA PROVINCIA: PRIMA FASE

L'organizzazione civile

Già durante la guerra ostrogoto-bizantina furono prese le prime misure amministrative, di cui però sappiamo relativamente poco anche se per l'epoca

possediamo una fonte eccezionale: le opere di Procopio di Cesarea. Della provincia d'Italia non facevano parte la Sardegna e la Corsica che erano province della prefettura dell'Africa, recentemente riconquistata. La Sicilia sotto un *praetor* fu sottomessa direttamente a Costantinopoli, anche se per questioni finanziarie dipendeva da un *comes patrimonii per Italiam*. Anche se le fonti tacciono è evidente che la *Histria* assieme alla *Venetia* erano considerate come prima una unità provinciale, la *regio X*.

Belisario, a lungo comandante supremo dell'esercito bizantino in Italia, introdusse, a mano a mano che la riconquista avanzava, lo stesso sistema che era in vigore nelle altre province dell'Impero, e che era in fondo quello dell'epoca di Diocleziano e Costantino, anche se con qualche modificazione. Belisario infatti nominò i primi due prefetti al pretorio dell'Italia, Fidelio e Atalarico, ambedue nobili italici. Ben presto però, mentre erano ancora in corso le operazioni militari, i loro successori furono tutti nominati dal governo centrale ed erano alti funzionari imperiali inviati da Costantinopoli in Italia. Ciò mi pare provato dalla Prammatica sanzione del 13 agosto 554 indirizzata a *Narsi viro ill. praeposito sacri cubiculi* e *Antiocho viro magnifico praefecto per Italiam*. La Prammatica sanzione è il documento fondamentale con cui l'imperatore Giustiniano I organizzava la nuova provincia. In 27 capitoli il governo centrale regolava la situazione italiana estendendo alla nuova provincia la legislazione valevole in tutto lo stato. Per quanto riguarda l'Istria mi pare che essa sia compresa nel nuovo ordinamento: il governo bizantino riconosceva valevole quanto era stato concesso da Amalasantha, Atalarico e Teodato ma non dal «tiranno» Totila; si restituivano ai vecchi proprietari i loro possedimenti, i coloni e gli schiavi con la loro prole; si regolava il pagamento delle tasse, le competenze giudiziarie e gli aiuti finanziari ad alcune categorie di cittadini; i *iudices provinciarum*, cioè i governatori civili della provincia, dovevano essere eletti dai vescovi e dai primati o magnati della regione e non dovevano più pagare la tassa per l'elezione (*suffragium*), i senatori potevano liberamente venire a corte e recarsi in Italia rimandendovi quanto volevano *pro reparandis possessionibus*.

La Prammatica sanzione non tratta dei beni appartenenti agli Ostrogoti sconfitti ma da altra fonte è noto che i possedimenti della Chiesa ariana furono dati alla Chiesa cattolica, fra l'altro nel Ravennate; più tardi la Chiesa cattolica possedeva ampi beni nella *Venetia*, in Lucania e Calabria nonché in Sicilia. Ci si può quindi chiedere a ragione se sotto *Venetia* non sia da comprendere anche la parte istriana della provincia. È ben noto che Giustiniano I era in ottimi rapporti col vescovado di Pola, poichè nel 546 nominava il suo presule Massimiano, suo noto partigiano e costruttore di chiese, arcivescovo di Ravenna.

Organizzazione militare

Ben poco, ancor meno che di quella civile, è noto dell'organizzazione militare in Italia dopo la vittoria bizantina sugli Ostrogoti. Parte dell'esercito campale

fu, finita la guerra, trasferito su altri fronti; le truppe ausiliari furono in parte rinviate nelle loro sedi, come è noto per quelle longobarde.² Modeste guarnigioni furono lasciate nelle città e nelle fortezze (*castra*). Si suppone che esistesse un *limes* lungo la frontiera settentrionale che poggiava su «ducati», province militari al comando di *duces* o di *magistri militum* (così Forum Iulii = Cividale del Friuli, Trento, Aosta). Secondo Paolo Diacono³ esisteva un *limes* longobardo che chiudeva le vie che attraverso le Alpi Giulie davano accesso alla pianura friulana, formato da *castra* e *castella* quali Cividale, Cormons, Nimis, Osoppo, Artegna, Ragogna presso San Daniele del Friuli; Gemona, Ibligo = Invillino presso Tolmezzo, a cui sono da aggiungere Venzone, Tarcento, Tricesimo, castrum Siliganum = Solkan ob Soči (Salcano), Castra = Ajdovščina, Iulium Carnicum = Zuglio e forse altri castelli come Farra presso Gradiška e Potium/Pucinum presso Duino.⁴ Questo *limes* o linea di fortezze risaliva in gran parte ai tempi ostrogoti e fu ereditato verso la metà del secolo VI dai Bizantini.⁵ Non pare però che il *limes* fosse molto efficace o perlomeno che i Bizantini lo avessero completamente riattivato, poichè al momento dell'invasione longobarda dell'Italia le truppe bizantine erano concentrate non nei *castra* ai piedi delle Alpi ma nelle grandi città della pianura padana Oderzo, Padova, Monselice, Pavia, Cremona, Mantova.⁶ L'Italia non aveva allora un *magister militum per Italiam* che dirigesse la difesa della provincia e fu il prefetto al pretorio che dovette incaricarsene.⁷ Gran parte della storiografia moderna, fino ai più recenti studi, ha supposto o semplicemente affermato che dopo la vittoria sugli Ostrogoti fosse stato introdotto in Italia, analogamente all'Africa riconquistata, l'istituto dei *limitanei*, cioè soldati che prestavano servizio militare ai confini della provincia avendo ottenuto per il loro mantenimento e per l'armamento un appezzamento di terreno, agevolazioni fiscali, forse un modesto soldo e versamenti in natura.⁸ Ora per l'epoca giustiniana non vi è conferma alcuna nelle fonti che l'organizzazione dei *limitanei* sia stata applicata in Italia⁹ ed i reperti archeologici riguardanti l'esistenza di soldati confinati lungo una linea difensiva nell'Istria settentrionale sono di un'epoca un po' più tarda. Le analogie con l'Africa bizantina vanno fatte con la massima prudenza: in Africa si ha un altro tipo di fortificazioni di frontiera – del resto ancora oggi ben conservate – anche se si conosce molto poco l'aspetto delle fortificazioni italiane in gran parte distrutte o completamente ricostruite; differenti sono i nemici che attaccavano, premevano o investivano le frontiere imperiali, differenti i fini e quindi differenti le tattiche. Per sfortuna Procopio nel suo *De aedificiis* non descrive l'Italia.

Poco o nulla quindi sappiamo sull'Istria dopo la riconquista. Durante la guerra fu territorio di passaggio delle truppe bizantine verso l'Italia e Ravenna ma anche punto di concentrazione delle truppe. Belisario, partito da Salona, si trattenne per un certo tempo a Pola dove riorganizzò e riordinò il suo esercito che pare fosse abbastanza modesto a giudicare da un rapporto di spie di Totila;¹⁰ verso la fine della guerra

Fig. 1: Divisione amministrativa dell'Italia verso il 580.

Sl. 1: Upravna razdelitev Italije okoli leta 580.

(Secondo/po: B. Bavant, Le duché byzantin de Rome, *Mél. Ét. franç. Rome Moy. Age* 91, 1971, 51)

■ Territori conquistati dai Longobardi.
Langobardske osvojitve.

l'Istria era ormai solidamente nelle mani bizantine poichè qui confluirono molti soldati che sconfitti vagavano per l'Italia e quivi stimavano di poter «aspettare in pace» (ἡσυχῇ ἔμενον) l'arrivo di un grosso esercito al comando di Germano.¹¹ Dei regimenti (*numeri*) che per un certo tempo rimasero in Italia ricorderei qui il *numerus equitum Persojustinianorum*, il *numerus Cadi-*

sianus (proabilmente composto di Massageti) e il *numerus Tarvisianus*, *milites* dei quali appaiono in iscrizioni sul pavimento del duomo di Grado.¹²

L'invasione longobarda del 568, così ricca di conseguenze immediate e soprattutto durature per l'Italia, non cambiò, almeno in un primo momento, quasi nulla della situazione dell'Istria. Altra fu la sorte della *Venetia*, soprattutto nella parte orientale dove i Longobardi si avvicinarono fra Aquileia e Concordia alle lagune separando così territorialmente le due parti

della *X regio*, l'Istria cioè dalla Venezia. Aquileia fu abbandonata da numerosi profughi, primo fra essi il vescovo Paolo che portò con sé a Grado, per sottrarlo al saccheggio degli invasori, il tesoro della chiesa metropolitana. Nel 579 Elia vi consacrò la nuova cattedrale di Santa Eufemia dove fece trasferire le reliquie aquileiesi; Grado divenne così la sede del metropolitano dell'Istria e naturalmente della Venezia. Pare che l'espansione longobarda portasse ad una prima riorganizzazione amministrativo-politica della provincia d'Italia. Nella *Descriptio orbis Romani* di Giorgio Ciprio la situazione amministrativa dell'Italia parrebbe essere dell'epoca dell'imperatore Tiberio Costantino (578-582). L'Italia vi è divisa in cinque province - eparchie, ciascuna delle quali raggruppava alcune vecchie province italiane o quanto di queste era rimasto: l'Urbicaria, la Campagna, la Calabria, l'Annonaria e l'Emilia (fig. 1). L'Annonaria avrebbe abbracciato la parte orientale della vecchia Emilia e il sud della Venezia, mentre la parte centrale sarebbe rimasta nella nuova unità dello stesso nome. Sulla cartina l'Istria figura come facente parte dell'Italia bizantina e certamente all'epoca la Venezia e l'Istria non erano ancora divise.¹³

Affrontiamo ancora brevemente una questione abbastanza discussa nella storiografia concernente l'Istria: i suoi confini. In generale si ritiene che le frontiere della provincia romana e bizantina dell'Istria corressero dall'Arsia (Zaliv Raše) lungo il Monte Maggiore (Učka) fin verso Kastav (*castellum?*), sul Monte Nevoso (Snežnik), sullo Javornik ed il Monte Re (Nanos), che abbracciassero quindi l'alta valle del Vipacco (Vipavska dolina) e scendessero poi verso il mare fino a Potium o Pucinum presso Duino (Devin). Corrispondevano quindi ai confini della diocesi medievale di Trieste. Senza voler entrare qui e ora in una dettagliata disamina vorrei far presente solamente due aspetti del problema. In primo luogo dalla metà del secolo VI alla fine dell'VIII le frontiere della provincia bizantina dell'Istria non rimasero immutate. Mi pare plausibile che in seguito ad attacchi longobardi, avari e slavi si fosse formata verso la fine del secolo VI una catena difensiva sulla linea Tergeste - Tarsatica che poi nei secoli VII e VIII fu trasferita al di qua dell'altopiano della Cicceria poggiando, come provano i recenti scavi archeologici, su Piquentum e su una serie di piccole fortezze che arrivava fino a Tergeste, centro del *numerus Tergestinus*. In secondo luogo si deve tener conto che il concetto medievale di frontiera o confine non deve in alcun modo essere identificato con quello moderno o dei nostri giorni per cui mi pare essere questo anche un punto che meriti al di là della discussione odierna di essere ulteriormente approfondito.¹⁴

III. L'ORGANIZZAZIONE DELLA PROVINCIA: SECONDA FASE

Istituzione dell'esarcato d'Italia o di Ravenna. È dubbio che Decio, menzionato in una lettera del papa Pelagio II del 4 ottobre 584, fosse il primo esarco

d'Italia. Certo è però che il primo esarco con pieni titoli e funzioni fu Smaragdo, che probabilmente governò a partire dal 585, come risulta da una lettera di Pelagio II a Elia patriarca d'Aquileia.

Era dunque stata creata una nuova unità provinciale alla periferia dell'Impero (fig. 2) nella quale furono concentrati nelle mani dell'esarco, alto ufficiale imperiale, non solo il potere militare ma anche quello civile. L'esarco era quindi comandante militare e governatore civile dell'Italia. Responsabile dell'ordine interno, interveniva anche in questioni disciplinari ecclesiastiche. Poco dopo la creazione dell'esarcato d'Italia fu introdotto in Africa lo stesso regime con la fondazione dell'esarcato d'Africa o di Cartagine. La creazione dell'esarcato trasformò l'Italia bizantina, dandole una struttura ed un aspetto nuovi.¹⁵ Era la fine di un lungo processo di dissoluzione del sistema introdotto da Diocleziano e Costantino caratterizzato dalla netta separazione del potere civile da quello militare nelle province dell'Impero; una trasformazione che con l'introduzione dell'organizzazione tematica a partire dal VII secolo fu estesa a tutto l'Impero cambiando radicalmente la struttura sociale, economica, amministrativa, militare e politica ma anche culturale.¹⁶ I prefetti al pretorio non furono subito aboliti; persero sempre più d'importanza e scomparvero durante la prima metà del secolo VII.

All'esarco erano sottoposti nell'amministrazione provinciale i duchi e i *magistri militum* che come lui concentravano nelle proprie mani il potere civile e militare nella circoscrizione che viene sempre più spesso chiamata ducato. In Istria sono noti alcuni *magistri militum*. Verso la fine del secolo VI certamente lo furono Gulfario, forse Basilio non però Mastalone.¹⁷ Il Placito del Risano ne menziona altri: Basilio, Stefano; quasi certamente lo fu anche Costantino. Il *magister militum* dell'Istria era il rappresentante dell'esarco nella sua provincia ed infatti scrive papa Gregorio I all'esarco Smaragdo nel giugno del 603: *directis itaque excellentiae vestrae iussionibus his, qui in Histriae partibus locum vestrum agere*; uno di questi non poteva non essere il *magister militum*. La struttura gerarchica dell'esarcato appare in tutta evidenza nell'epigrafe di Torcello del 639 che ricorda l'inaugurazione della chiesa dedicata alla *Dei Genitrix*: ciò avvenne *Imperante Domno Nostro Heraclio perpetuo Augusto*, la chiesa fu costruita *ex iussione pio et devoto domno nostro Isaacio excellentissimo exarcho patrio e fabbricata per bene merium Mauricium gloriosum magistromilitum Provinciae Venetiarum*.¹⁸ *Duces* e *magistri militum* erano in principio alti ufficiali dell'esercito, generali, comandanti di truppe in campagna. Così li troviamo in azione verso la fine del secolo VI contro i Longobardi e anche in Istria. Nel 599 papa Gregorio Magno scrive a *Callinico exarcho Italiae* rallegrandosi delle sue vittorie, *quod mihi de Sclavis victorias nuntiasti*, vittorie evidentemente conseguite dal *magister militum* istriano a difesa fra l'altro di Capodistria e del suo distretto. Essendo i *duces* e *magistri militum* stazionati a lungo in una determinata zona quali comandanti dell'esercito provinciale, dovettero sempre più dedicarsi all'amministrazione civile

Fig. 2: Divisione politica dell'Italia ca. 590-751.

Sl. 2: Politična razdelitev Italije v letih okoli 590-751.

(Secondo/po: T. S. Brown, *Gentlemen and Officers. Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy, A.D. 554-800* [Rome 1984] 38)

SICILIA Divisione amministrativa bizantina (sec. VII e inizio VIII).
Bizantinska upravna razdelitev (7. st. in začetek 8. st.).

— Estensione del territorio bizantino (armistizio 605).
Obseg bizantinskega področja (premirje leta 605).

▨ Territorio conquistato dai Longobardi (636-675).
Langobardske osvojitve (636-675).

▩ Territorio conquistato da Agilulfo (590-615).
Osvojitve Agilulffa (590-615).

▤ Estensione dell'esarcato alla morte di Liutprando (744).
Obseg eksarhata ob smrti Liutpranda (744).

..... Vecchia Via Flaminia.
Stara Via Flaminia.

--- Nuovo percorso della Via Flaminia (Via Armerina) da Roma a Rimini.
Potek nove Vie Flaminie (Armerine) iz Rima v Rimini.

della regione che dai primi, come detto, prese il nome di ducato. Se verso la fine del secolo VI i limiti fra potere civile e militare nei ducati erano ancora relativamente fluidi, un secolo più tardi la predominanza dei militari nei ducati era completa. Lo sviluppo assunse varie forme nelle diverse regioni dell'esarcato: basti ricordare la Venezia, Roma o Napoli; ma nell'VIII secolo la formazione dei ducati dell'esarcato d'Italia si era sostanzialmente conclusa e i duchi locali nella loro qualità di *magistri militum*, di comandanti militari cioè, stavano a capo delle truppe indigene dipendenti formalmente dall'esarco, di fatto autonomi se non ancora indipendenti. Prova di ciò è la lettera di papa Gregorio III del 740/741 ad Antonino, arcivescovo di Grado, nella quale gli comunica che i Longobardi avevano preso Ravenna e che l'esarco si trovava *apud Venecias*, per cui l'arcivescovo doveva provvedere a che Ravenna fosse ripresa e l'esarco ripristinato nella sua sede. Ciò evidentemente significava che i Venetici dovevano venire in aiuto dell'esarco. Giovanni Diacono riferisce infatti che i Venetici intervennero *navali cum exercitu*, ripresero Ravenna e la restituirono all'esarco.¹⁹

L'Istria non fu mai «tema» bizantino come a lungo fu sostenuto. L'uso che del termine fa Costantino VII Porfirogenito²⁰ è un anacronismo; qui esso ha il senso di regione, provincia o distretto. L'Istria fu quindi, come credo di aver dimostrato quasi 40 anni fa, un'unità militare e amministrativa di rango inferiore dell'organizzazione tematica come i drungariati, i catepanati, le clisure, i ducati, le arcontie. L'Istria non fu elevata a rango di tema, forse col tempo lo sarebbe stata, come tante altre unità militari e amministrative di rango inferiore, ma essendo stata staccata dall'Impero in seguito all'occupazione franca il suo sviluppo nell'ambito dell'organizzazione tematica bizantina fu stroncato.²¹

Nelle città e fortezze del ducato vi erano dei tribuni, ufficiali di rango inferiore sottoposti ai *magistri militum* e nominati dall'esarco. Originariamente erano comandanti di un *bandon* o *numerus* (200–400 uomini) ma presto assunsero oltre alle competenze militari a capo della città e del suo distretto anche funzioni civili e giudiziarie, come per es. a Napoli, a Otranto. Durante il VII e VIII secolo anche il tribunato seguì lo sviluppo delle altre cariche nei ducati; aumentò l'autorità dei tribuni che erano profondamente radicati nelle città e regione; essi divennero possessori terrieri, erano comandanti delle milizie indigene e col tempo formarono l'aristocrazia dei ducati. Fin verso la fine del secolo VII i tribuni venivano ancora nominati dall'esarco e dovevano recarsi a Ravenna per l'ordinazione; nel secolo seguente formavano l'aristocrazia ereditaria della regione e eventualmente si recavano nella capitale dell'Impero per ottenere titoli onorifici, fra i quali primeggiava quello di console (ὕπατος). Nel Placito del Risano gli Istriani si lamentano fra l'altro che il duca franco aveva abolito il tribunato affermando che anticamente all'epoca bizantina *habuerunt parentes nostri consuetudinem habendi actus tribunati, domesticos seu vicarios nec non locoservatores*. Credo che questi siano funzionari cittadini elencati gerarchicamente a

cominciare dal tribuno fino ai luogotenenti; il *seu* sta evidentemente per *et*. Merita anche paragonare questo elenco con quello di un diploma carolingio del 753, tenendo conto però della differente situazione: *omnibus ducibus, comitibus, grafionibus, domesticis, vicariis, centenariis vel omnes agentes*.²²

È stato posto anche il problema se la metropoli della provincia fosse stata Pola o Cittanova (Novigrad). Centro della provincia appare, dopo la riconquista bizantina, come risulta da Procopio, Pola; nel Placito del Risano prende per primo la parola il «primas» di Pola; Pola si trova in testa alla lista dei tributi che le città e *castella* istriani versavano alla cassa imperiale ed è l'unica che viene definita *civitas*. Cittanova fu certo importante per i grandi possedimenti demaniali (*fischo publico*) e non è escluso che il *magister militum* vi risiedesse saltuariamente.

Verso la fine del VI secolo la struttura economica e sociale dell'esarcato era alquanto cambiata, sia in seguito all'invasione longobarda che al declino demografico dovuto alle guerre, alle carestie, alla peste, alla mortalità bovina, alle inondazioni ed altre calamità naturali. L'avanzata longobarda aveva causato un'ondata di profughi che si erano rifugiati nell'esarcato, principalmente nelle città. Lo stesso avvenne anche in Istria, ma essendo ciò abbastanza noto non è il caso di entrare qui nei dettagli. Cambiata era anche, in parte, la struttura della grande proprietà in seguito al passaggio dalla produzione agricola alla pastorizia, mentre la politica difensiva bizantina aveva portato alla formazione di un ceto di piccoli e medi proprietari tenuti al servizio militare. La situazione demografica migliorò nel VII e VIII secolo non solo in seguito allo sviluppo interno ma anche grazie all'immigrazione di elementi orientali relativamente benestanti quali i funzionari imperiali, i militari e l'alto clero esarcale. Forse nel Placito del Risano si riflette qualche aspetto di questo fenomeno. Lungo il confine con i Longobardi, soprattutto nell'esarcato e nella Pentapoli furono insediati gruppi di Slavi, Avari e Bulgari; lo stesso avvenne anche ai confini istriani, come dimostrano i reperti archeologici.

L'esercito esarcale cominciò quindi ad essere vieppiù composto, in seguito al processo di territorializzazione delle varie unità, da un *exercitus Ravennas*, da un *exercitus Romanus* o altri corpi regionali in cui confluivano elementi militari indigeni. Dopo l'assassinio dell'imperatore Costante II nel 668 intervennero in Sicilia contro l'usurpatore Mezzozio *milites alii per Histriam, alii per partes Campaniae, Africae, Sardiniae*, ed è quindi evidente che si era formato anche un *exercitus histicus*.²³

IV. SCISMA DEI TRE CAPITOLI E ICONOCLASMO

Non è mia intenzione descrivere dettagliatamente il decorso dello scisma e analizzare separatamente i problemi che vi si collegano. Lo sfondo teologico e gli avvenimenti storici, anche se complessi, sono abbastanza noti e sono stati anche recentemente trattati.

Pare che nella prima fase, cioè dopo la pubblicazione dell'editto nel 543 e poi del 553 (?) contro gli autori dei tre trattati i vescovi »illirici«, fra cui quelli dell'Istria, facessero piuttosto da intermediari fra i difensori e gli oppositori dell'editto. L'opposizione detta locale venne dapprima da tutto l'occidente, fu forte soprattutto in Africa ma anche nell'Illirico, in Dalmazia, in Italia, nella Gallia e nella Spagna, ma poi si limitò all'Italia bizantina nord-orientale, compresa l'Istria, e alla fine si restrinse al patriarcato longobardo d'Aquileia. Bisogna anche tener presente che se dapprima si trattò di opposizione al governo bizantino a partire dal papato di Gregorio Magno l'opposizione si volse anche contro Roma.

Per quanto riguarda i vescovi dell'Istria, compresa Grado, e della Venezia lagunare lo scisma terminò ai tempi del papa Onorio (625-638), continuò però sul territorio longobardo del patriarcato di Aquileia fin verso la fine del VII secolo. Ci si può chiedere in quale rapporto stiano le tendenze autonomistiche locali, ch'è di esse si parla in connessione con questo scisma ma anche in altri casi (per es. in Siria, in Egitto), e il fondamento teologico dello scisma stesso. Come spiegare la connessione o il legame fra le controversie cristologiche e le tendenze autonomistiche o di autogoverno sul piano politico, amministrativo, militare?

L'opposizione cosiddetta locale si basa, secondo certe interpretazioni, su differenze fra concezioni mistiche e razionalistiche. In fondo però credo si tratti di opposizione politica, anche se è difficile dire perché prese proprio questa e non un'altra forma. Ritroviamo, credo, l'utilità della storia politica tanto spesso sottovalutata o addirittura negata. Si pensi all'importanza che ebbe lo stato longobardo per lo sviluppo dello scisma, all'influsso, anche se indiretto, del crollo dell'organizzazione ecclesiastica nella Rezia, nel Norico e in Pannonia, per cui la diocesi di Aquileia non fu solamente ridotta a metà ma fu nel 607 divisa fra Longobardi e Bizantini così che ai primi rimase la più gran parte del territorio del patriarcato.²⁴

V. OCCUPAZIONE LONGOBARDA DELL'ISTRIA?

Già sull'invito per la conferenza avevo messo il punto interrogativo ed esso rimane anche oggi, poichè non saprei dare una risposta definitiva a questa domanda. Del problema si sono occupati Benussi, Hartmann, Paschini, Vergottini, per non citare che alcuni; ma dettagliatamente R. Cessi che respinse le conclusioni di parecchi autori moderni concludendo che l'Istria passò nel 770 sotto il dominio longobardo ma che i Bizantini ne sarebbero rientrati in possesso ancora prima del 774, cioè al momento del crollo della dinastia longobarda. La notizia della *Cronaca salernitana* secondo la quale l'Istria sarebbe passata sotto il dominio longobardo subito dopo la caduta dell'esarcato (751) è, a parere del Cessi, »testimonianza assai incerta«.²⁵

Le fonti sono poche ma parlano con abbastanza evidenza degli avvenimenti. Nella lettera dell'arcive-

scovo di Grado Giovanni a papa Stefano III del 770/772 (datata dal Kandler però nel 768) è scritto *quod gens perfida Langobardorum sanctae nostrae ecclesiae invaserunt haereditatem et ipsi saevissimi Langobardi pro iussione regis sui fanno ogni specie di mali e abusi, per cui l'arcivescovo spera nella misericordia di dio quam erga Ravennatum civitatem eiusque pertinentibus oppidis et finibus per vestra apostolica auctoritate et defensione ostendere dignatus est.*²⁶ I Longobardi avevano dunque sotto il loro dominio l'Istria, si direbbe tutta e non solo una parte a giudicare dall'elenco di abusi fiscali ed altre novità da essi introdotte.

Interessante è inoltre che l'arcivescovo Giovanni ricorda il diploma rilasciato al papa da Pipino a Kiersy-sur-Oise nel 754, con il quale gli cedeva le province italiane occupate da Astolfo, documento che si poteva estendere a tutta l'Italia ex-bizantina.²⁷ Difatti Stefano III interpretò in questo modo il diploma e rispose all'arcivescovo Giovanni nel 771/772 *quoniam in nostro pacto generali, quod inter Romanos et Francos et Longobardos dignoscitur provenisse, et ipsa vestra Istriarum provincia constat esse confirmata atque annexa simulque et Veneciarum provincia*, aggiungendo che tanto lui, il papa, quanto tutti i suoi vicari difenderanno sempre la provincia romana, l'esarcato di Ravenna e la vostra provincia, l'Istria cioè, *pari modo ab inimicorum oppressionibus.*²⁸ Pare probabile che l'occupazione longobarda abbia avuto termine nel 774, ma sarebbe da considerare anche la possibilità che ciò sia avvenuto nel 776, poichè nel 774 Carlo Magno non alterò la fisionomia politico-amministrativa dell'ex-regno longobardo.²⁹ Rimane comunque aperto il problema se ne seguì l'occupazione franca o vi rientrarono i Bizantini. Le fonti sono mute sulla restaurazione del dominio bizantino in Istria dopo il 774 e così anche su una eventuale spedizione militare franca, per cui, basandosi sul Placito del Risano, che riflette la situazione istriana all'epoca bizantina durante la seconda metà del secolo VIII, è chiaro che vi fu restaurato il potere bizantino e che solo più tardi, a una data non certa, forse nel 788, come ritiene la maggioranza degli storici, l'Istria divenne franca. C'è però un documento che non per me ma per alcuni storici pone in dubbio il susseguirsi dei cambiamenti di sovranità nell'Istria. In una lettera di papa Adriano I a Carlo Magno del 776/780 il papa si lagna che il vescovo istriano Maurizio, che stava raccogliendo per il papa le *pensiones beati Petri*, riconosciuto dai *nefandissimi Greci, qui ibidem in praedicto territorio residebant Histriense*, era stato assalito e che *tam praedicti Greci quamque de ipsis Histriensibus* gli avevano cavato gli occhi *quasi ipsum territorium Histriense vestrae sublimi excellentiae tradere debuisset*. Il papa chiede a Carlo Magno che il duca Marcario (del Friuli) faccia *in suo episcopio reverti* il vescovo Maurizio. La lettera è del 776 e non è da escludere che ciò sia avvenuto nel momento di transizione dal potere longobardo a quello bizantino, in un momento cioè di turbolenze dovute al recente sollevamento longobardo nel Friuli, tenendo conto fra l'altro che dopo il 774 non ci furono cambiamenti amministrativi. I Bizantini di cui si parla nella lettera non sono »elementi greci immigrati, stanziati e residen-

ti« ma autorità bizantine. L'Istria è a quel tempo bizantina poichè altrimenti non avrebbe alcun senso quanto Greci e Istriani rinfacciano al vescovo, di voler cioè consegnare il territorio istriano a Carlo Magno. Difficile rimane però spiegare il fatto che il papa richieda a Carlo di far reinstallare il vescovo su un territorio che non è il suo. Cessi elimina questa difficoltà considerando che non era »in discussione il diritto di sovranità, bensì quello di proprietà«, che cioè il vescovo volesse confiscare o usurpare le proprietà greche o quelle di Istriani.

VI. IL PLACITO DEL RISANO

Il tempo limitato ma anche la struttura e lo spazio di questa introduzione fanno sì che mi limiti a trattare determinati aspetti e ad accennare ad alcuni punti che mi sembrano degni di essere discussi, ed eventualmente più tardi analizzati dal punto di vista dell'amministrazione provinciale bizantina. Le citazioni e quindi il foglio e la linea sono dati in base all'edizione di A. Petranović e A. Margetić.³⁰

La struttura della provincia dell'Istria poggiava fondamentalmente su *civitates* e *castella*; sarebbe quindi da comparare con la Dalmazia imperiale, la Venezia lagunare, la regione di Durazzo e quella di Cherson in Crimea.³¹ Le città e *castella* erano rappresentate al placito da 172 *homines capitanei* (f. 21r, l. 9) e come già propose il Kandler il numero corrisponde alla metà dei 344 solidi mancosi che si pagavano al palazzo imperiale.³² Chi erano questi capitani non si sa bene, ma pare che non corrispondano ai capitani che si incontrano più tardi per es. a Milano.³³ Per l'Istria è usato il termine generale *provincia Istriensium, territorium Istriense* (f. 21r, l. 8 e l. 29-30). Non si può quindi dedurre quale nome portasse ufficialmente la provincia in epoca bizantina; in ogni caso, come più sopra constatato, essa era un'unità militare e amministrativa dell'organizzazione tematica bizantina di rango inferiore ai temi governata da un *magister militum* (f. 21r, l. 32-33 e f. 22v, l. 8-9). Forse si potrebbe applicare per l'Istria il termine di ducato, tipico per tutte le simili unità dell'esarcato ravennate, come nel caso della *Venetia* dove *duces* e *magistri militum* si succedevano senza un ordine fisso. Gli Istriani presentarono ai messi imperiali *breves per singulas civitates vel castella* (f. 21r, l. 15) *Brevis, βρεβιον, βρεβιον* sono degli inventari, *καταγραφαί*;³⁴ qui si tratta di liste di contribuenti con l'enumerazione delle imposte e le somme dovute, forse in forma di quietanze, *πιπτάκια*.³⁵

La posizione del primas *Pollensis* ricorda quella del *prior* di Zara, del *πρωτεύων, πρωτοπολίτης* di Cherson, del *iudex* di Cagliari.³⁶ Gli Istriani si lagnano sul conto dei vescovi sostenendo che questi in precedenza versavano la metà delle tasse e degli altri contributi, che i messi imperiali alloggiavano nel vescovato, che le carte emfiteutiche non venivano mai cambiate nè falsificate, che liberamente usufruivano del *herbatico* e *glandatico*, che delle vigne si prendeva solo il quarto, che si pescava liberamente; affermavano poi che le

città e *castella* di Pola, Rovigno, Parenzo, Albona, Pedena, Montona, Pinguente e il cancelliere di Cittanova versavano alla cassa statale 344 solidi mancosi nonchè prodotti agricoli quali vino, olio, provenienti da varie tenute (casale Orcionis, Petriolo, Cancianico, Arbe, casa Zerontica, Priatello) e da quelle demaniali di Cittanova. Dalle lamentele sul conto del duca franco risulta che all'epoca bizantina gli Istriani raccoglievano doni, *exenia* (ξένιον) per l'imperatore e personalmente ve li consegnavano, che raccoglievano per i messi imperiali solo una volta all'anno di cento pecore una, che versavano alla Chiesa decime. Una serie di lagnanze rivela che gli Istriani praticamente non prestavano servizi angariali e non dovevano certi versamenti in natura: non avevano mai dato foraggio, non avevano lavorato nelle »corti« e nelle vigne, non avevano fatto calcine, non avevano fabbricato case, non avevano lavorato nelle *tegorias* (?), non avevano nutrito cani padronali, non avevano fatto collette di pecore o agnelli, non avevano fatto trasporti per terra, per mare e per fiume nè con cavalli nè con navi. Per tutta la situazione riguardante tasse, imposte e servizi sarebbe da ricordare in particolare che i 344 solidi nonchè in prodotti in natura dovuti alla cassa imperiale facevano parte del sistema tributario bizantino. Così avveniva per es. nella Dalmazia bizantina dove le città, durante il secolo IX ma probabilmente anche prima, pagavano a Bisanzio, tramite il suo stratego, un tributo fisso di 792 nomismi che corrispondevano a 11 libbre d'oro e una parte in natura. Così avveniva anche a Cherson in Crimea dove il tributo delle città rimaneva in parte nella cassa dello stratego.³⁷ Una lista delle paghe degli strateghi (inizio sec. X) nota che quelli residenti su territorio europeo si mantenevano con gli introiti del loro tema e ci si può chiedere, con una certa prudenza però, se ciò non valga anche per le unità di rango inferiore ai temi, quale fu per es. l'Istria sotto i *magistri militum* durante la seconda metà del secolo VIII.³⁸

L'identificazione delle tenute, eccetto per quella demaniale di Cittanova, è per ora difficile, malsicura, se non addirittura impossibile. Interessante è la spiegazione che casa Zerontica sia la traduzione di *γερωντοχομεϊον* cioè ospizio dei vecchi.³⁹

Il governo bizantino abolì verso la fine del secolo VIII l'obbligo per i pescatori di versare il terzo della pesca alla cassa statale⁴⁰ ciò che corrisponderebbe alla situazione locale descritta dagli Istriani.

A parte questi pochi *punti particolari* che aprono nuovi problemi vorrei attirare l'attenzione sull'*aspetto generale* che l'elencazione fatta dagli Istriani offre del sistema imponibile bizantino (tasse, imposte, versamenti, servizi ecc.).

In uno studio recente N. Oikonomidès analizza una lettera panegirica di Teodoro Studita dell'801 che descrive le pratiche fiscali bizantine verso la fine del secolo VIII.⁴¹ L'autore constata che allora finì di essere compilato un catasto, un registro dunque di tutte le proprietà immobiliari, con la loro descrizione e la relativa stima, impresa difficile e duratura iniziata col censimento delle persone nel VII e VIII secolo. Questo fu il fondamento su cui poggiò la nuova

fiscalità bizantina dell'epoca media basata sulla imposta valutata in proporzione alla fortuna del contribuente. Ciò fu opera dei primi imperatori iconoclasti nel loro sforzo di riorganizzare lo stato; Costantino V (741-775) estese a tutto l'Impero la riscossione delle imposte dirette in danaro per cui prevalse per le finanze statali il sistema monetario. Bisanzio aveva dunque agli inizi del IX secolo un sistema di imposte dirette proporzionali ai patrimoni, sistema che comparirà nell'Europa occidentale dopo il XII secolo. Questo sistema, valevole in linea di principio per le grandi proprietà ed i villaggi, si basava sulla responsabilità fiscale collettiva, che era per il fisco d'importanza fondamentale ma che all'interno dell'unità soggetta a imposta ammetteva sgravi e riduzioni fiscali nell'eventualità di catastrofi naturali o sparizione del contribuente. Oikonomidès termina questa eccellente analisi sottolineando che «tout compte fait, le système fiscal méso-byzantin, était raisonnable et, somme toute, équitable» e ciò mi pare confermato a pieno dalla situazione che gli Istriani descrivevano nel placito.

Sempre nell'ambito dello sviluppo economico e sociale bizantino credo che sarebbe utile confrontare il passaggio riguardante le tasse collettive con la Legge agraria bizantina del secolo VII/VIII.⁴² Gli Istriani delle città e castelli avevano all'epoca bizantina determinanti diritti su quello che definiscono *nostras silvas, casale inferiore, nostras terras e nostras runcoras* (dove il duca insedierà gli Slavi), *nostras prados, nostra pascua* che credo fossero in parte terra comunale o collettiva. Tutto ciò costituisce l'ἀμέριτος τόπος (art. 32 della Legge agraria) e in parte quella terra che a determinati intervalli di tempo veniva divisa fra i membri della comunità, cioè il κοινὸς τόπος.⁴³ A quest'ultima categoria mi pare che corrisponda nel placito: *nostras confines* (nel senso di terreni abbandonati?) *quos nostri parentes secundum antiquam consuetudinem ordinabant* (f. 22r, l. 12-13).

Per quanto riguarda l'amministrazione dell'Istria in epoca bizantina, essa è caratterizzata da un alto grado di autonomia e autogoverno sia a livello provinciale che cittadino, il che corrisponde nelle linee generali a quanto è noto di altre unità provinciali dell'epoca quali per es. Cherson, Dalmazia, Sardegna.⁴⁴ Il *magister militum* era dapprima un funzionario bizantino; ma col tempo, come negli altri ducati dell'esarcato ravennate, soprattutto a partire dal secolo VIII i capi della provincia provenivano dall'aristocrazia terriera e da quella politica ormai quasi completamente fuse. Dall'altra parte che *magistri militum* venissero fino quasi all'ultimo inviati dal governo centrale pare si rifletta nella formulazione: *magister militum Grecorum*. Pare che nell'Istria ci fosse un alternarsi di *magistri militum* di origine locale con quelli provenienti da Costantinopoli come fu il caso per es. nella vicina Venezia lagunare. Ciò è in parte confermato dai poteri che i *magistri militum* possedevano nella provincia. Nelle città e castelli con i loro distretti l'autorità superiore erano i tribuni, che molto presto divennero dei magnati locali, dei «potenti»; sotto di loro c'era tutta una serie di funzionari locali quali i domestici, vicari ecc. di cui si è parlato più sopra.

Gli autogoverni locali confluivano nell'autonomia provinciale: *et per ipsos honores ambulabant ad communionem et sedebant in consensu unusquisque per suum honorem* (f. 22r, l. 17-18).⁴⁵ *Consensus* è il κοινὸν τῶν ἀρχόντων di Cherson nel secolo VIII; ma anche in Dalmazia doveva esistere una simile istituzione sia nell'epoca tardo-romana sia nel secolo XI.⁴⁶

I tribuni si distinguevano fra di loro; alcuni fra di essi occupavano un posto d'onore più alto degli altri, poichè a Costantinopoli avevano ottenuto il titolo onorifico di *ypato* e nella gerarchia provinciale venivano subito dopo il *magister militum*, che era il governatore della provincia. L'uso di conferire il titolo di console (*ypato*) è tipico dell'epoca anche se il titolo stesso era ormai abbastanza modesto e scomparve nel secolo X.⁴⁷

Per quanto riguarda la struttura sociale il *populus* comprendeva l'aristocrazia di liberi e benestanti cittadini, che detenevano il potere politico basato in primo luogo sulle ricchezze terriere. A questi appartenevano i tribuni con o senza il titolo di *ypato*, primo fra essi il *primas Polensis*, i domestici, i vicari, i *lociservatores*; tutti questi ed altri sono da intendersi sotto *homines capitanei*. Certo non minore era l'influsso sociale, culturale, economico e politico del clero, soprattutto dell'alto clero, dei vescovi, basato sia sulla loro autorità religiosa che sulle ricchezze terrene (terre, greggi, decime ecc.).

Note sono ancora altre categorie sociali menzionate nel Placito: *liberi homines* che però dovevano accompagnare i tribuni alla guerra,⁴⁸ *coloni* che in fondo corrispondevano a quelli noti all'epoca tardo-romana e della legislazione giustiniana,⁴⁹ *liberti* che erano schiavi liberati, *advenae homines*, i nuovi venuti, gli *hospites*, gli *excusati* (ἐξκουσοῦσται) che erano coloni sgravati dalle imposte o clienti commendati o uomini liberti addetti al servizio dei tribuni,⁵⁰ *servi*, che potrebbero corrispondere ai δοῦλοι bizantini per cui non sarebbero più schiavi ma la loro situazione sarebbe migliorata e questa pare essere anche l'opinione di Guillou.⁵¹ Tutto indicherebbe invece che si trattava proprio di schiavi e che non solo l'istituzione continuò ad esistere ma anche che il loro numero non diminuì.⁵² A conferma di questa tesi ricordo che la Legge agraria conosce appunto i *douloi* quali schiavi.⁵³ Vorrei ricordare ancora non una categoria sociale ma un termine riguardante la società. Gli Istriani si lamentarono che il duca Giovanni *cum ipsos pauperes aedificant* (scil. lui ed i suoi parenti) *sibi palliatias* (f. 22r, l. 21-22). Ci si può chiedere se si tratti di «poveri» nel semplice senso economico o se si tratti di un termine sociale. Prima di tutto devo ricordare la lettera panegirica di Teodoro Studita di cui sopra, secondo la quale verso la fine del secolo VIII il governo bizantino aveva posto fine al lavoro supplementare dei poveri che aveva quale scopo di rendere possibile a questi di pagare agli agenti del fisco una certa imposta.⁵⁴ Teofane nella sua *Cronografia* nota per i primi anni del secolo IX che i poveri (πτωχοί) furono arruolati nell'esercito a spese dei loro comuni, i quali si assunsero anche il pagamento delle tasse da loro non effettuato. Credo che così ci avviciniamo a quei «poveri» (πένητες) del

secolo X che nella legislazione degli imperatori macedoni sono opposti ai «potenti» (ἰσχυρότεροι, δυνατοί) e per i quali è stato giustamente constatato che bisogna tradurre il termine non con «povero» ma con «debole», poichè non si tratta di categoria economica ma sociale.⁵⁵

A quale epoca si riferiscono gli Istriani, nel Placito, parlando del passato? Avendo più sopra chiarito o almeno discusso il problema dell'appartenenza statale dell'Istria dopo la caduta dell'esarcato (751) è certo che una parte della situazione descritta nel Placito è della seconda metà del secolo VIII. Leggendo il documento si ha difatti in molti casi la precisa impressione che gli Istriani si riferiscono ad avvenimenti recenti e a misure di fresca data. In questo senso è da interpretare il passo: *de iustitiis... quas Graeci ad suas tenuerunt manus usque ab illo die quo ad manus dominorum nostrorum pervenimus* (f. 21v, l. 26-27). Anche la lettera di Teodoro Studita conferma in molti punti questa conclusione. Lo conferma ancor di più l'uso dei solidi mancosi quale mezzo di pagamento dei tributi. Questa moneta venne in uso durante la seconda metà del secolo VIII. La prima menzione del *mancus* si trova in un documento del 778 di Sesto in Friuli, poi in uno per il monastero di Farfa del 786 e nel *Liber pontificalis* all'epoca di Papa Adriano (771-795). La spiegazione definitiva sull'origine di questa moneta è stata data da Ph. Grierson: «Pare che questo termine fosse inizialmente applicato al dinaro musulmano, che era un po' più leggero del solidus (4,25 grammi), e che derivasse dalla parola araba *manqush*, che significa 'coniato', ma più comunemente denotasse una moneta di conto ad esso corrispondente per valore».⁵⁶ Le altre indicazioni del Placito non permettono conclusioni precise: forse il patriarca Fortunato, parlando dei diritti che la sua Chiesa aveva in Istria *ab antiquo tempore*, si riferiva alla seconda metà del secolo VI. Forse al VII od VIII sono da attribuire l'*antiqua consuetudo*, le *cartulae... ab antiquum tempus*, mentre assolutamente nulla dicono i riferimenti: *tempore Graecorum, dum fuimus sub potestate Graecorum imperii* e così anche le notizie che riguardano i *parentes nostri*.

Il Placito va quindi analizzato nelle sue varie parti ma penso che sarà difficile od addirittura impossibile datarle, data la carenza di fonti più o meno contemporanee. Affrontare qui il problema degli insediamenti slavi in Istria dal secolo VI all'epoca del Placito ci porterebbe troppo lontano. Molto si è scritto in merito con punti di vista ed interpretazioni differenti talvolta anche opposte, in parte dipendenti dalla nazionalità dello storico o dell'archeologo. Molto dobbiamo all'attività archeologica degli ultimi decenni e per lo storico questi risultati sono della più grande portata. Penso qui all'opera di B. Marušić ma anche di molti altri colleghi che cito nella acclusa bibliografia. Detto in

breve ci fu una prima antica fase di colonizzazione slava nel VII e VIII secolo, quella che seguì alle incursioni predatorie e devastatrici; questa prima fase fu seguita all'epoca franca da una nuova ondata d'insediamenti, questi di carattere prettamente agrario, vale a dire diversi dall'immigrazione che seguì le incursioni avvenute duecento anni prima. Contro questi ultimi insediamenti slavi protestano gli Istriani nel Placito.⁵⁷

Per quanto riguarda i resti bizantini in Istria rimane ancora molto da fare non solo sul piano della storia dell'arte, dell'architettura e pittura, ma forse più su quello della linguistica, toponomastica, onomastica ecc. Terminando devo ancora una volta sottolineare che si tratta di un' introduzione alla discussione e che molti problemi, forse anche più importanti di quelli da me trattati, non sono stati oggetto del mio discorso.

APPENDICE

Tesi proposte per la discussione:

La provincia bizantina dell'Istria:

Organizzazione:

Prima fase: Prammatica sanzione. Ripristino dell'antico regime, latifondi, diritti degli aristocratici, limitanei.

Seconda fase: Esarcato, *ducati, dux e magister militum, civitates et castella, tribuni, vicarii*.

Importanza delle città (economica, sociale, politica, religiosa quale sede vescovile); ripartizione delle città nella penisola, ecc.).

Scisma dei Tre capitoli e iconoclastia

L'Istria e la caduta dell'esarcato nel 751

1. Occupazione longobarda?
2. Il Placito del Risano dell'804 (amministrazione, società, economia, sviluppo politico, feudalesimo franco).

* * *

Temi di discussione:

Che cosa è rimasto in Istria dell'epoca bizantina?

- a. Monumenti (Basilica Eufrasiana, chiese a Pola, ...)
- b. Legami con Ravenna (ecclesiastici, legislativi)
- c. Le città come centri della latinità e successiva dell'italianità e gli Slavi della campagna. Nel contesto delle questioni etniche sono queste le radici dello sviluppo nazionale nel XIX e XX secolo?
- d. L'importanza dei provvedimenti franchi e i radicali mutamenti nella storia dell'Istria.

BIBLIOGRAFIA

Dò qui un elenco di pubblicazioni, monografie, studi e articoli che credo siano utili per i problemi riguardanti la provincia bizantina dell'Istria. La scelta ha evidentemente

carattere soggettivo e non pretende di essere completa. Alcune pubblicazioni citate completamente nelle note al testo, sono state riprese nella bibliografia, suddivisa per argomenti, es-

sendo parte essenziale dello stesso. Vorrei ricordare che sono in preparazione una Storia di Venezia e una Storia di Ravenna, che dovrebbero uscire l'anno prossimo.

Opere di carattere generale

L. M. Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter*. Bd. 1: *Das italienische Königreich*² (Stuttgart, Gotha 1923); Bd. 2.1: *Römer und Langobarden bis zur Teilung Italiens* (Leipzig 1900); Bd. 2.2: *Die Loslösung Italiens vom Oriente* (Gotha 1903).

G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*³ (München 1963) = *Byzantinisches Handbuch*, Band 1,2; id., *Zgodovina Bizanca* (Ljubljana 1961); id., *Storia dell'impero bizantino* (Torino 1968).

Storia d'Italia. Ed. da G. Galasso. Vol. 1: P. Delogu, A. Guillou, Gh. Ortalli, *Longobardi e Bizantini* (Torino 1980); 1. P. Delogu, Il regno longobardo, 1-216; 2. A. Guillou, L'Italia bizantina dall'invasione longobarda alla caduta di Ravenna, 217-338; 3. Gh. Ortalli, Venezia dalle origini a Pietro II Orseolo, 339-438.

G. Cavallo, V. von Falkenhausen, R. Farioli Campanati, M. Gigante, V. Pace, F. Pavini Rosati, *I Bizantini in Italia* (Milano 1982).

J. Ferluga, L'Italia bizantina dalla caduta dell'Esarcato alla metà del secolo IX, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 34, Spoleto 1986, 169-995.

J. Ferluga, Istrien, in: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 5/4 (München-Zürich 1990) Koll. 701-705.

Bibliografia riguardante l'Esarcato

Ch. Diehl, *Etudes sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-751)* (Paris 1888) = *Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome*, Fasc. 53.

H. Cohn, *Die Stellung der byzantinischen Statthalter in Ober- und Mittelitalien (540-751)* (Berlin 1889).

L. M. Hartmann, *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540-750)* (Leipzig 1889).

R. Cessi, Le prime conseguenze della caduta dell'Esarcato ravennate nel 751, in: *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini*, Vol. 1 (Roma 1939) 79-84.

G. Ostrogorsky, L'exarchat de Ravenne et l'origine des thèmes byzantines, in: *VII Corso Cult. Arte rav. biz.*, Fasc. 1 (Ravenna 1960) 99-110.

A. Pertusi, L'impero bizantino e l'evolvere dei suoi interessi nell'Alto Adriatico, in: *Le origini di Venezia* (Firenze 1964) 59-93.

A. Guillou, *Régionalisme et l'indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siècle*. L'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie (Roma 1969) = *Studi storici* 75-76.

A. Simonini, *Autocefalia ed Esarcato in Italia* (Ravenna 1969).

P. Classen, Italien zwischen Byzanz und dem Frankenreich, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 28, Spoleto 1981, 920-971.

A. Carile, La presenza bizantina nell'Alto Adriatico fra VII e IX secolo, in: *Abruzzo. Rivista dell'Istituto di studi abruzzesi* 31, 1983, 3-37.

A. Guillou, La présence byzantine dans les pays du Nord de l'Adriatique, *Byzantina* 13, 1985, 203-216.

Bibliografia riguardante l'Istria

C. de Franceschi, *L'Istria. Note Storiche* (Parenzo 1879).

B. Benussi, *Nel Medio Evo. Pagine di storia istriana* (Parenzo 1897).

E. Mayer, La costituzione municipale dalmato-istriana nel Medio Evo e le sue basi romane (trad. di C. De Franceschi con osservazioni di U. Inchiostri e del traduttore), *Atti Mem. Soc. Istr. Arch. St. Pat.* 22, 1907, 347-462.

A. Cavallari, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medio evo* (Roma 1924).

G. de Vergottini, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medioevo* (ristampa dell'ed. 1924/25). *Introduzione e dati bio-bibliografici di P. Colliva* (Trieste 1974).

Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer. I. Abt. 4. Theil: *Kärnten, Krain, Görz und Istrien*. 2. Heft: H. Pirchegger, *Überblick über die territoriale Entwicklung Istriens* (Wien 1929) 488-531.

F. Cusin, *Appunti alla storia di Trieste* (Trieste 1930).

R. Udina, Il Placito di Risano, *Arch. Triest.* 3 Ser. 17, 1932, 3-84.

R. Cessi, L'occupazione longobarda e franca dell'Istria nei sec. VIII e IX, *Atti R. Ist. Ven. sc. lett. arti* 100, 1941, 289-313.

St. Antoljak, Da li je Istra upravo 539. godine potpala pod Bizant?, *Zbor. rad. Viz. inst.* 4, 1956, 31-44.

B. Marušić, Iz povijesti kolonata u Istri i Slovenskom primorju, *Jadr. zbor.* 2, 1957, 237-279.

E. Klebel, Über die Städte Istriens. Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens, *Vor. Forsch.* 4, Lindau, Konstanz 1958, 41-62.

G. de Vergottini, Venezia e l'Istria nell'alto medio evo, in: *Le origini di Venezia* (Firenze 1964) 95-120.

B. Marušić, *Istrien im Frühmittelalter*. *Archäologisch-historische Darstellung* (Pula 1969) (= *Kulturhistorische Denkmäler in Istrien* 3).

N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* (Zagreb 1971).

A. Tagliaferri, Il Friuli e l'Istria nell'alto medio evo, in: *Aquileia e l'Alto adriatico*. Vol. 2: *Aquileia e l'Istria* (Udine 1972) 273-293.

J. Ferluga, Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uredjenja. Prilog izučavanju tematskog uredjenja od VII do X veka, *Zbor. rad. Viz. inst.* 2, 1953, 61-98; anche in tedesco in: *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIIth Centuries* (Amsterdam 1976) 21-70.

Istria kroz stoljeća. Projekt za antologijsko-enciklopedijsko izdanje, *Istria* 16, 5, 1978, 95-113.

L. Margetić, Neka pitanja u vezi s Istrom (I-VII stoljeće), *Živa ant.* 32, 1982, 53-82.

L. Margetić, »Histria« u dvije vijesti iz prve polovice VII stoljeća, *Živa ant.* 32, 1982, 171-176.

L. Margetić, *Histria et Adriatica. Raccolte di saggi storico-giuridici e storici* (Trieste 1983).

J. Bratulić, Istra u prošlosti i sadašnjosti, *Istria* 24, 3/4, 1986, 3-14.

M. Pavan, La »X Regio Venetia et Histria« e la »Provincia Dalmatia« dall'età romana all'età bizantina, *Atti Mem. Soc. Dalm. St. Pat.* 12, NS 1, 1987, 1-48.

J. Ferluga, Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien, *Jb. Gesch. Oseur.* 35, 1987, 164-173.

Bibliografia riguardante l'insediamento slavo in Istria

J. Ribarić, Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri, *Srpski dijalektološki zbornik* 9, 1940, 1-207.

M. Kos, O starejši slovenski kolonizaciji v Istri, *Razpr. 1. razr. SAZU* 1, 1950, 53-82.

V. Bratulić, O vremenskom kontinuitetu naseljenosti Slavena u srednjoj Istri. Neki prilozi i tumačenja, *Jadr. zbor.* 1, 1956, 99-118.

I. Popović, Lingvistika o vremenu naseljevanja Hrvata u južnu Istru, *Riječka revija* 5, 1956, 137-141.

B. Marušić, Slavensko-avarski napadaji na Istru u svjetlu arheološke gradje, *Peristil* 2, 1957, 63-70.

St. Antoljak, Problematika najranijeg doseljenja i nastanjenja Slavena-Hrvata u Istri, *Starine JAZU* 48, 1958, 47-83.

P. Ivić, Prilozi poznavanju dijalektske slike zapadne Hrvatske, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 6, 1961, 191-212.

A. Kollautz, Awaren, Langobarden und Slaven in Noricum und Istrien, *Carinthia* 1, 155, 1956, 619-645.

M. Hraste, Ikavski govori sjeverozapadne Istre, *Filologija* 5, 1967, 61-75.

B. Marušić, Nekropole VII. i VIII. stoljeća u Istri, *Arh. vest.* 18, 1967, 333-448.

B. Marušić, *Das spätantike und byzantinische Pula* (Pula 1967) (= *Kulturhistorische Denkmäler in Istrien* 6).

B. Grafenauer, Proces doseljevanja Slovena na zapadni Balkan i u istočne Alpe, *Pos. izd. ANUBiH* 12/4, 1969, 29-55.

B. Grafenauer, Ob tisočtristoletnici slovanske naselitve na današnje slovensko narodnostno ozemlje, in: Pavel Diakon, *Zgodovina Langobardov* (Maribor 1988) 321–342.

B. Marušič, Komplex basilike sv. Sofije u Dvogradu, *Hist. Arch.* 2/2, 1971 (1975).

B. Marušič, Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora, *Jadr. zbor.* 9, 1973–1975, 337–348.

E. Boltin-Tome, Sulla questione dell'insediamento degli Slavi nel Capodistriano e nell'Istria settentrionale, *Balkanoslavica* 4, 1975, 23–31.

B. Marušič, Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću, *Arh. vest.* 29, 1978, 549–567.

B. Marušič, Breve contributo alla conoscenza delle necropoli medievali di Mejica presso Pinguente, *Atti Cen. Ric. St. Rov.* 10, 1979–1980, 113–139.

B. Marušič, Kratak prilog poznavanju ranosrednjovjekovnih nekropola Istre, *Situla* 20/21, 1980, 467–471.

O. R. Borodin, Slavjane v Italiji i Istrii v VI–VIIIvv, *Vizantijskij Vremennik* 44, 1983, 48–59.

Archeologia e arte dell'Istria, Monogr. e cat. / Museo archeologico dell'Istria (Pula 1985).

M. Torcellan, *Le tre necropoli altomedievali di Pinguente* (Firenze 1986).

B. Marušič, Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća; id., Materijalna kultura Istre od 9. do 12. stoljeća, in: *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom Primorju* 1 (Pula 1987) 81–124.

Bibliografia riguardante i paesi confinanti

R. Cessi, *Le origini del ducato veneziano* (Napoli 1951).
F. Seneca, Le origini della Marca friulana, *Atti Mem. Soc. Istr. Arch. St. Pat.* 45, 1952, estr. 1–27.

R. Cessi, *La repubblica di Venezia e il problema adriatico* (Napoli 1953).

P. Paschini, *Storia del Friuli*², Vol. 1 (Udine 1953).

R. Cessi, Provincia, ducato, regnum nella Venezia bizantina, *Atti Ist. Ven. sc. lett. arti* 123, 1964–1965, 405–419.

Claustra Alpium Iuliarum, edd. J. Šašel e P. Petru, Kat. in monogr. 5 (Ljubljana 1971).

G. C. Menis, *Storia del Friuli dalle origini alla caduta dello stato patriarcale* (1420)² (Udine 1976).

G. Cuscito, Aquileia e Bisanzio nella controversia dei Tre Capitoli, *Ant. Altoadr.* 12, 1977, 231–262.

A. Carile, G. Fedalto, *Le origini di Venezia* (Bologna 1978). = Il Mondo medievale. Sezione di storia bizantina e slava, Vol. 1.

J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia* (Venezia 1978) = Deputazione di storia patria per le Venezie. Miscellanea di studi e memorie 17.

J. Ferluga, Roberto Cessi e la storia bizantina, *Archivio Veneto, Ser. 5*, 125, 1985, 183–201.

J. Ferluga, L'Adriatico nell'Alto Medioevo negli studi di Agostino Pertusi, *Rivista di Bizantinistica* 1, 1991, 1–17.

¹ J. Ferluga, Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien, *Jb. Gesch. Osteur.* 35, 1987, 164–173.

² J. L. Teall, The Barbarians in Justinian's Army, *Speculum* 40, 1965, 294–322.

³ Pavel Diakon, *Zgodovina Langobardov* = Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* (Maribor 1988) 4, 37.

⁴ P. Štih, J. Peršič, Problem langobardske vzhodne meje, *Zgod. čas.* 35, 1981, 333–341.

⁵ M. Kos, *Zgodovina Slovencev* (Ljubljana 1933) 38–39; B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Ljubljana 1952) 410–436.

⁶ *Hist. Lang.* (n. 3) 2, 9: Alboino entra nella provincia Venetia, e qui si intende la sua parte orientale, sine aliquo obstaculo; ib. 2, 12: a Treviso Alboino incontra solo il vescovo; ib. 2, 14: Alboino prende Verona, Vicenza et reliquas Venetiae civitates ma non Padova, Monselice e Mantova; ib. 2, 25: Pavia fu assediata per tre anni.

⁷ Ib. 2, 5. Cf. anche T. S. Brown, Settlement and Military Policy in Byzantine Italy, in: *Papers in Italian Archeology* 1, BAR Suppl. Ser. 41, II (1978) 323–338.

⁸ Cf. *Der Kleine Pauly* (München 1978) s. v. Limes e Limitanei e per l'Africa bizantina vedi l'ordinamento del 534 nel *Corpus Iuris Civilis, Codex Iustinianus* 1, 2, ed. Krüger (1915) 79–80.

⁹ A. Guillou, Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIe siècle. L'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie (Roma 1969) 149–150.

¹⁰ Prokop, *Gotenkriege*, ed. O. Voh (München 1978) 7, 10, 12 ss.

¹¹ Ib., 7, 39, 23 ss.

¹² R. Cessi, *Documenti relativi alla storia di Venezia fino al Mille* (Padova 1942) 1, 6–7, Ni. 13, 20 e b.

¹³ P. N. Conti, *L'Italia bizantina nella Descriptio orbis Romani di Giorgio Ciprio* (La Spezia 1975²); B. Bavant, Le duché byzantin de Rome, *Mél. Ét. franç. Rome Moy. Age* 91, 1971, 49–53.

¹⁴ J. Ferluga, I confini dell'Impero romano d'Oriente: nozione e realtà, in: *Atti III Sem. inter. st. stor. »Da Roma alla terza Roma«* (Roma 1986) 365–400.

¹⁵ V. v. Falkenhausen, I Bizantini in Italia, in: G. Cavallo et al., *I Bizantini in Italia* (Milano 1982) 12–45.

¹⁶ G. Ostrogorsky, *Storia dell'Impero bizantino* (Torino 1968) 69, 87–89 o G. Ostrogorski, *Zgodovina Bizanca* (Ljubljana 1961) 90, 11–113 e dello stesso, L'Exarchat de Ravenne et l'origine des thèmes byzantins, in: *Corso Cult. Arte rav. biz.* 7, fasc. 1 (Ravenna 1960) 99–110.

¹⁷ L. Margetić, *Histrice et adriaticae. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici* (Trieste 1983) 124–125.

¹⁸ A. Pertusi, L'iscrizione torcellana dei tempi di Eraclio, *Zbor. rad. Viz. inst.* 8/2, 1964, 317–339.

¹⁹ La Cronaca veneziana del diacono Giovanni, in: *Cronache veneziane antichissime* 1, *Fonti per la storia d'Italia* 9, ed. G. Monticolo (Roma 1890) 95.

²⁰ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Greek Text ed. by Gy. Moravcsik. Engl. Transl. by R. J. H. Jenkins (Dumbarton Oaks 1967) cap. 30/116.

²¹ J. Ferluga, Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uredjenja od VII do X veka, *Zbor. rad. Viz. inst.* 2, 1953, 93–94, anche in tedesco in: dello stesso, *Byzantium in the Balkans* (Amsterdam 1975) 68–70.

²² J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus* (Leiden 1984) s. v. vicarius.

²³ *Hist. Lang.* (n. 3) 5, 12.

²⁴ G. Cuscito, Aquileia e Bisanzio nella controversia dei Tre capitoli, *Ant. Altoadr.* 12, 1977, 231–252; R. Bratož, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja*, Zbirka Zgod. čas. 8 (1990); R. Bratož, The Development of the Early Christian Research in Slovenia and Istria between 1976 and 1986, in: *Actes du XIe congrès intern. d'arch. chr.*, Coll. de l'Ec. franç. de Rome (1989) 2345–2388;

C. Capizzi, I vescovi illirici e l'affare dei «tre capitoli», *Atti Mem. Soc. Dalm. St. Pat.* 12, n. s. 1, 1987, 71–117. Per l'Italia cf. ora C. Carile, L'iconoclasmo fra Bisanzio e l'Italia, *Quaderni di Synaxis* 2, Palermo 1986, 13–54.

²⁵ R. Cessi, L'occupazione longobarda e franca dell'Istria nei sec. VIII e IX, *Atti del R. Ist. Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, a. acc. 1940–1941, t. C, parte II, 289–313.

²⁶ Cessi, *Documenti* (n. 12) 47, 48, 49.

²⁷ J. Ferluga, L'Italia bizantina dalla caduta dell'Esarcato di Ravenna alla metà del secolo IX, *Settimane di studio del Centro ital. di studi sull'alto Medioevo*, Spoleto 1986, 172–173.

²⁸ Cessi, *Documenti* (n. 12) 52.

²⁹ P. Paschini, *Storia del Friuli*, vol. 1. 2 (Udine 1953) 137.

³⁰ *Atti Cen. Ric. St. Rov.* 14, 1983–1984, 55–75 con traduzione italiana che però lascia a desiderare; il Placito è ristampato in: *Contributi per la storia di Capodistria* (Ljubljana 1989) 81–86 con traduzione slovena e note di R. Bratož, 86–88.

³¹ *De admin. imp.* (n. 20) s. v. Cf. J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia* (Venezia 1978) 141–143 e passim.

³² P. Kandler, *Codice Diplomatico Istriano* (Trieste 1986) 118.

³³ Per l'informazione ringrazio il prof. H. Keller dell'Università di Münster (Germania) che mi comunicò in una lettera del 29. 1. 1990: »Denn ich habe keine Brücke von dem istrischen Beleg von 804 zu den ersten mich interessierenden Belegen über capitani aus der Mitte des 11. Jh. gefunden«.

³⁴ Niermeyer, *Lexicon* (n. 22) s. v. brevis.

³⁵ Guillou, *Régionalisme* (n. 9) 295, n. 92.

³⁶ Ferluga, *Dalmazia* (n. 31) 147–149.

³⁷ *Ib.*, 176–178.

³⁸ L. M. Hartmann, *Untersuchungen zur byzantinischen Verwaltung in Italien (540–750)* (Leipzig 1889) 78; J. Ferluga, *Prilog datiranju Platnog spiska stratega iz »De caerimoniis aulae byzantinae«, Zbor. rad. Viz. inst. 4, 1956, 63–71* anche in tedesco in: dello stesso, *Byzantium on the Balkans* (Amsterdam 1975) 87–95.

³⁹ Guillou, *Régionalisme* (n. 9) 297.

⁴⁰ N. Oikonomidès, *De l'impôt de distribution à l'impôt de quotité à propos du premier cadastre byzantin (7e–9e siècle)*, *Zbor rad. Viz. inst.* 26, 1987, 14.

⁴¹ Oikonomidès, *De l'impôt* (n. 40) 9–19.

⁴² W. Ashburner, *The Farmer's Law*, *Jour. Hell. St.* 30, 1910, 85–108 e 32, 1912, 68–95. Cf. la recente ed. *Vizantijski zemledel'českij zakon*, red. I. P. Medvedev (Leningrad 1984) e la traduzione croata di L. Margetić, *Zemljoradnički zakon (nomos georgikos)*, *Zbornik Pravnog Fakulteta u Rijeci* 3, 1982, 85–122, ambedue con commenti.

⁴³ P. Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes*, *Rev. hist.* 219, 1958, 59–60; St. Mashev, *Die soziale Struktur der byzantinischen Landesgemeinde nach dem Nomos Georgikos*, in: *Studien zum 7. Jh. in Byzanz und Probleme der Herausbildung des Feudalismus*, hrsg. von H. Köpstein u. F. Winkelmann (Berlin 1976) 19–22; G. Ostrogorski, *Vizantijska seoska opština*, in: *Sabrana dela*

2 (Beograd 1969) 100–122 e la traduzione francese dello stesso, *La commune rurale byzantine*, in: *Zur byzantinischen Geschichte* (Darmstadt 1973) 44–71.

⁴⁴ Ferluga, *Niže jediniče* (n. 21) passim.

⁴⁵ L. Margetić, *Quelques aspects du plaid de Rižana*, *Rev. ét. byz.* 46, 1988, 129–130.

⁴⁶ Ferluga, *Dalmazia* (n. 31) 134, 199–200.

⁴⁷ N. Oikonomidès, *Les listes de présence byzantines des IXe et Xe siècles* (Paris 1972) 296.

⁴⁸ Lemerle, *Esquisse* (n. 43) 45.

⁴⁹ R. Udina, *Il Placito del Risano*, *Arch. Triest., Ser. III*, 17, 1932, 3–84.

⁵⁰ Guillou, *Régionalisme* (n. 9) 195; P. S. Leicht, *Gli excusati nelle province italiane soggette all'impero d'Oriente*, *Pap. Brit. Sch. Rome* 24, 1956, 22–28; E. E. Lipšic, *O putjach formirovanja feodal'noj sobstvennosti i feodal'noj zavisimosti v balkanskich i maloazijskich provincijach Vizantii*, *Vizantijski Vremennik* 13, 1958, 46 ss.

⁵¹ Guillou, *Régionalisme* (n. 9) 196.

⁵² Margetić, *Plaid de Rižana* (n. 45) 132–134.

⁵³ Mashev, *Die soziale Struktur* (n. 43) 18.

⁵⁴ Oikonomidès, *De l'impôt* (n. 40) 15.

⁵⁵ Lemerle, *Esquisse* (n. 43) 271–272; Ostrogorski, *Storia* (n. 16) 240–241 e dello stesso, *Zgodovina* (n. 16) 256; J. Ferluga, *Bisanzio: società e stato* (Firenze 1974) 98–99; E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e–7e siècles* (Paris–La Haye 1977).

⁵⁶ Ph. Grierson, *La monetazione amalfitana nei secoli XI e XII*, in: dello stesso, *Later Medieval Numismatics (11th–16th Centuries)* (London 1979) IV, 219.

⁵⁷ E. Boltin-Tome, *Sulla questione dell'insediamento degli Slavi nel Capodistriano e nell'Istria settentrionale*, *Balkanoslavica* 4, 1975, 23–31.

Istria med Justinijanom in Karlom Velikim

Povzetek

Na povabilo Zgodnjesrednjeveške sekcije Slovenskega arheološkega društva in Pokrajinskega muzeja Koper sem predaval o tej temi 1. junija 1990 v Tartinijevi hiši v Piranu; predavanje naj bi služilo kot uvod v obsežnejšo razpravo o problematiki bizantinske Istre (glej dodatek!).*

I. UVODNA OPAŽANJA

Izhajam iz nekaterih vprašanj, ki se mi zdijo temeljna ali še zmožna odprta.¹ Verjamem, da so vsa pomembna; ob tem ne bi smeli v bolj obsežni študiji zanemariti drugih vprašanj.

Zdi se mi jasno, da morajo biti uporabljeni vsakršni viri. Bizantinsko Istro je treba proučevati v okviru italške prefekture in italškega ali ravenskega eksarhata, katerih del je bila dve stoletji in pol, a tudi v širšem bizantinskem okviru, in vselej upoštevati istrsko notranje stanje, hkrati pa tudi stanje na njenih mejah.

II. PRVA FAZA ORGANIZACIJE PROVINCE

Civilna organizacija

Že med vzhodnogotsko-bizantinsko vojno so bili sprejeti prvi upravni ukrepi, o katerih vemo sorazmerno malo, čeprav

* Kolegi Mateju Župančiču iz Pokrajinskega muzeja v Kopru se pristržno zahvaljujem za zgleden prevod slovenskega povzetka ter za različne umestne in koristne popravke besedila.

imamo na voljo izjemen vir: delo Prokopija iz Cezareje.

Belizar, že dolgo vrhovni poveljnik bizantinske vojske v Italiji, je hkrati s ponovno osvojitvijo dežele uvajal enak sistem, kot je že veljal v drugih provincah imperija: imenoval je prva dva prefekta pretorja Italije, vse njune naslednike je imenovala osrednja oblast.

Pragmatična sankcija je temeljni dokument, s katerim je Justinijan I. 13. avgusta 554 organiziral novo provinco. V 27 poglavjih je osrednja vlada uredila italški položaj in raztegnila na novo provinco zakonodajo, veljavno v vsej državi. Zdi se mi, da je bila vključena v novo ureditev tudi Istra.

Posesti arijanske cerkve so bile dane katoliški cerkvi. Ponejze je imela ta cerkev v lasti velike posesti v Veneciji, Lukaniji in Kalabriji, pa tudi na Siciliji. Zato lahko upravičeno domnevamo, da bi bilo potrebno k Veneciji prištevati tudi Istro.

Vojaška organizacija

Po končani vojni je bil del vojske prestavljen na druge fronte. Pomožne enote so bile delno poslane na svoje sedeže.² Skromne posadke so bile puščene v mestih in v trdnjavah (castra). Verjetno je obstajal vzdolž severne meje limes,³ ki so ga sestavljali castra in castella, kot so Čedad, Krmin, Neme, Osoppo, Rtin, Ragogna pri kraju San Daniele del Friuli, Humin, Ibligo/Invillino pri Tolmezzu; tem je moč dodati še Pušjo vas, Čento, Tricesimo, Castrum Siliganum/Solk, Castra/Ajdovščino, Iulium Carnicum/Zuglio in morda še druge kastele, kot sta Fara pri Gradišču in Potium/Pucinum pri Devinu.^{4,5} Ne zdi pa se, da bi bil limes zelo uspešen, še toliko manj pa, da bi ga Bizantinci popolnoma reaktivirali,

saj v času langobardskega vdora v Italijo bizantinske enote niso bile v utrdbah ob vznožju Alp, ampak v velikih mestih Padške nižine (Oderzo, Padova, Monselice, Pavia, Cremona in Mantova).^{6,7}

Za velik del modernega zgodovinopisja, vse do najnovejših študij, je značilna domneva ali enostavno trditev, da je bil po zmagi nad Vzhodnimi Goti uveden v Italiji, podobno kot v ponovno osvojeni Afriki, institut limitanov, to je vojakov, ki so služili ob mejah province in ki so za svoje vzdrževanje in oborožitev prejemali zemljišča, uživali davčne olajšave, mogoče skromno plačilo in povračila v naravi.⁸ Za Justinijansko dobo do zdaj v virih nimamo potrditve, da bi bili limitani organizirani tudi v Italiji.⁹

Malo ali nič ne vemo o Istri po ponovni osvojitvi. Med vojno je bila prehodno območje za bizantinske čete proti Italiji in Raveni, a tudi zbirno mesto zanje. Po odhodu iz Salone se je Belizar nekaj časa zadrževal v Pulju, kjer je na novo organiziral in preuredil svojo vojsko;¹⁰ proti koncu vojne je bila Istra trdno v bizantinskih rokah, saj so se sem zatekali mnogi vojaki, poraženi v Italiji, in čakali na prihod večje vojske pod Germanovim poveljstvom.^{11,12}

Langobardski vdor l. 568 vsaj v začetku ni spremenil v položaju Istre skoraj nič. Drugačna je bila usoda Venecije; Langobardi so se med Oglejem in Konkordijo približali lagunam in so tako ozemeljsko ločili oba dela X. regije, to je Istro od Venecije. Mnogi begunci so zapustili Oglej, prvi med njimi škof Pavel, ki je s seboj odnesel zaklad stolne cerkve, da bi ga rešil pred plenitvijo osvajalcev; Gradež je postal sedež istrskega in seveda beneškega metropolita.

Zdi se, da je langobardski pritisk pripeljal do prve provincialne upravopolitične reorganizacije v Italiji. V spisu *Descriptio orbis Romani* Georgija Ciprskega je opisan upravni položaj Italije nekako za časa cesarja Tiberija Konstantina (578-582). Tedaj je bila Italija razdeljena na 5 provinc-eparhij; vsaka je združevala nekaj starejših italskih provinc ali kar je ostalo od njih (Urbikarija, Kampanja, Kalabrija, Anonarija, Emilija; *sl. I*). Anonarija naj bi obsegala približno staro Emilijo in jug Venecije. Na našem zemljevidu je Istra narisana kot del bizantinske Italije, ker tedaj Istra in Venecija zagotovo še nista bili ločeni.¹³

Splošno mnenje je, da je potekala provincijska meja rimske in bizantinske Istre od izliva Rače, vzdolž Učke do Kastava (*castellum* ?), na Snežnik, Javornik in na Nanos, da je zaobela zgornjo Vipavsko dolino in se spustila do morja pri Potiumu ali Pucinumu blizu Devina. To bi ustrezalo tudi mejam srednjeveške tržaške škofije. Moram pa pripomniti, da od sredine 6. do konca 8. st. meje bizantinske province Istre niso ostale nespremenjene. Poleg tega se je treba zavedati, da srednjeveškega koncepta meje ne smemo enačiti z modernim konceptom današnjih dni.¹⁴

III. DRUGA FAZA ORGANIZACIJE PROVINCE

Vzpostavitev italskega oziroma ravenskega eksarhata

Prvi eksarh s polnimi naslovi in funkcijo je bil Smaragd, ki je vladal verjetno od l. 585. Na obrobju cesarstva je bila ustvarjena nova provincijska enota (*sl. 2*), v kateri sta bili združeni v rokah eksarha, visokega cesarskega častnika, vojaška in civilna moč. To je bil konec dolgega procesa ločevanja sistemov, ki sta ga bila uvedla Dioklecijan in Konstantin, saj je bila v cesarstvu civilna oblast jasno ločena od vojaške. To je bila sprememba, ki se je z uvedbo tematske organizacije od 7. st. dalje razširila na celo cesarstvo in ga temeljito spremenila (socialno, ekonomsko, upravno, vojaško in politično, pa tudi kulturno).^{15,16}

Eksarhu so bili v provincialni upravi podrejeni duksi in magistri militum, ki so tako kot on sam v lastnih rokah združevali civilno in vojaško oblast v okrožju, ki se je vedno pogosteje imenovalo dukat. Iz Istre so znani nekateri magistri militum, tako Gulfarj in morda Bazilij.¹⁷ Rižanski placit omenja druge (Bazilij, Štefan); skoraj gotovo je bil to tudi

Konstantin. Magister militum za Istro je bil predstavnik eksarha v svoji provinci.¹⁸ Duksi in magistri militum so bili v začetku visoki vojaški uradniki, generali, poveljniki vojaških enot. Ker so bili nastanjeni za dalj časa na določenem področju, so se morali vedno bolj ukvarjati tudi s civilno upravo pokrajine, ki je že spočetka dobila, kot že rečeno, naziv dukat. Če je že bila, vsaj proti koncu 6. st., razmejitve med civilno in vojaško oblastjo še sorazmerno nejasna, je bila stoletje pozneje premoč vojakov v dukatih popolna. V osmem stoletju se je oblikovanje dukatov v italskem eksarhatu v bistvu končalo in lokalni duksi je v vlogi magistra militum, torej vojaškega poveljnika, poveljeval domačim enotam in bil formalno odvisen od eksarha, dejansko pa je bil avtonomen, če ne celo neodvisen.¹⁹

Istra ni bila nikoli bizantinska "tema"; bila je, kot verjamem, da sem dokazal pred 40 leti, vojaška in upravna enota nižjega ranga v tematski organizaciji, kot so bili npr. drugariati, katapanati, klisure, dukati in arhontije.^{20,21}

V mestih in utrdbah so bili magistrom militum podrejeni tribuni, to je nižji častniki, imenovani od eksarha. Prvotno so bili poveljniki enega bandona ali numerusa (200-400 ljudi), toda kmalu so posegli, zunaj vojaških pristojnosti, ki so jih imeli kot voditelji mesta ali okrožja, tudi po civilnih in sodnih funkcijah. V 7. in 8. st. je narasla oblast tribunov, ki so se ukoreninili v mestih in pokrajini; postali so zemljiški posestniki, poveljniki domačih milic in s časom so oblikovali aristokracijo dukatov. Vse do konca 7. st. je eksarh še imenoval tribune in ti so se morali ravnati po navodilih Raveni; v naslednjem stoletju so oblikovali nasledstveno aristokracijo v pokrajini in se po potrebi obračali na cesarsko prestolnico za častne naslove, med katerimi je bil najbolj iskan konzulski (*hypatos*).²²

Postavljeno je bilo tudi vprašanje, ali je bil metropola province Pulj ali Novigrad (Cittanova). Zdi se, da je bil po ponovni bizantinski osvojitvi center v Pulju.

Proti koncu 6. st. sta se ekonomska in socialna struktura eksarhata nekoliko spremenili, bodisi zaradi langobardskega vdora bodisi zaradi demografskega upada, ki so ga povzročile vojne, pomanjkanje, bolezni, goveja kuga, poplave in druge naravne nesreče. Napredovanje Langobardov je povzročilo priliv beguncev v eksarhat, zlasti v mesta. Enako se je zgodilo v Istri, a ker je to dovolj znano, se na tem mestu ne bomo spuščali v podrobnosti. Zaradi prehoda od poljedelskega načina k pastirskemu je bila delno spremenjena tudi sestava velikih posesti, obrambna bizantinska politika pa je prispevala k nastanku malih in srednjih lastnikov, zavezanih vojaški službi. Demografski položaj se v 7. in 8. st. ni izboljšal le zaradi notranjega razvoja, ampak tudi zaradi doselitve orientalcov s sorazmerno visokim položajem (cesarski uradniki, vojaki in visoka duhovščina eksarhata). Morda se ta položaj odslilkava v Rižanskem placitu. Vzdolž meje z Langobardi, predvsem v eksarhatu in Pentapolisu, so bile naseljene skupine Slovanov, Avarov in Bolgarov; kot kažejo arheološke najdbe, se je enako dogajalo tudi na istrskih mejah.

Vojska v eksarhatu je postajala vedno bolj sestavljena iz enot z vojaškim domorodnim prebivalstvom; oblikoval se je tudi *exercitus histricus*.²³

IV. SHIZMA TREH POGLAVJ IN IKONOKLAZEM

Ni moj namen podrobno opisovanje poteka shizme in posebej s tem povezanih vprašanj. Kar se tiče istrskih škofov, je bila shizma končana v času papeža Honorija (625-638), nadaljevala pa se je na langobardskem področju oglejskega patriarhata do konca 7. st. Lahko se vprašamo, v kakšnem razmerju so bile krajevne tendence k samostojnosti, o katerih je bil govor v zvezi s shizmo, tudi v drugih primerih (Sirija, Egipt) s teološkim temeljem same shizme. Kako razložiti zvezo in povezavo med kristološkimi protislovji in tendencami k avtonomiji ali samoupravi na političnem, upravnem in vojaškem področju?

Kljub temu, da je težko reči, čemu je prišlo prav do te oblike in ne do kakšne drugačne, verjamem, da je v bistvu vzrok za to politično nasprotovanje. Tu ugotavljamo koristnost, čisto tolikanj podcenjene, politične zgodovine. Mislimo

na pomen, ki ga je na razvoj shizme imela langobardska država, na vpliv, pa čeprav ne neposreden, propada cerkvene organizacije v Reciji, Noriku in Panoniji, zaradi katerega oglejska škofija ni bila le zmanjšana na polovico, ampak je bila l. 607 razdeljena med Langobarde in Bizantince tako, da so prvi dobili večji del ozemlja patriarhata.²⁴

V. LANGOBARDSKA OKUPACIJA ISTRE?

Z vprašanjem se je podrobno ukvarjal Cessi, ki je ugotovil, da je Istra l. 770 prišla pod langobardsko oblast, da se je uspelo Bizantincem vrniti še pred 774, to je v času propada langobardske dinastije.²⁵ Virov je malo, a govore precej jasno o dogodkih. Langobardi so imeli, kot lahko presodimo po seznamu davčnih zlorab in drugih novosti, ki so jih uvedli,²⁶⁻²⁸ pod seboj celotno Istro. Zdi se verjetno, da je langobardska okupacija prenehala l. 774, toda upoštevati je treba tudi, da bi se to lahko zgodilo šele l. 776, saj l. 774 Karel Veliki ni spremenil politično-upravne podobe nekdanjega langobardskega kraljestva.²⁹ Ostaja pa nerešeno, ali je temu sledila frankovska zasedba ali so se vrnilo Bizantinci. Viri molče o obnovi bizantinske oblasti v Istri po l. 774, a zdi se gotovo, da je bila obnovljena bizantinska oblast in da je šele pozneje, ob nedoločnem datumu, morda l. 788, kot misli večina zgodovinarjev, Istra postala frankovska. Ne meni, pač pa nekaterim zgodovinarjem pomeni dokument, pismo papeža Hadrijana I. Karlu Velikemu, povod za dvom o sosledju oblasti v Istri. V pismu (776/780) se papež pritožuje Karlu Velikemu, da so istrskega škofa Mavricija, ki je za papeža zbiral *pensiones beati Petri*, napadli Grki in Istrani in mu izgrebli oči. Papež prosi Karla Velikega, naj duks Marquart (furlanski) vrne Mavriciju škofijo. Bizantinci, o katerih govori pismo, niso priseljenci ("naseljeni in nastanjeni") grškega rodu, pač pa bizantinske oblasti. Istra je v tem času bizantinska, sicer ne bi imelo nobenega smisla, da Grki in Istrani oponašajo škofu, češ da hoče izročiti istrsko ozemlje Karlu Velikemu. Ostaja pa težko razložljivo dejstvo, da papež prosi Karla za ponovno namestitve škofa na področju, ki ni Karlovo.

VI. RIŽANSKI PLACIT³⁰

Na tem mestu obdelujem nekatere vidike in vprašanja, ki se mi zde vredni razprave in bi jih bilo treba pozneje tudi analizirati s stališča provincialne bizantinske uprave. Struktura istrske province je temeljila predvsem na *civitates in castella*.³¹ Le-te je na Rižanskem placitu predstavljalo 172 *homines capitanei*; kot je pokazal Kandler, to število ustreza polovici od 344 solidov mankozov, ki so jih plačevali cesarskemu dvoru;³² ne ve se natančno, kdo so bili ti *homines capitanei*.³³ Iz besedila ni moč razbrati, kakšno je bilo uradno ime province v bizantinski dobi; v vsakem primeru je bila, kot je ugotovljeno že zgoraj, vojaška in administrativna enota tematske bizantinske organizacije nižjega reda od teme, ki ji je vladal *magister militum* (f. 21r, l. 32-33 in f. 22v, l. 8-9). Morda bi za Istro lahko uporabili izraz ducat, tipičen za vse podobne enote ravenskega eksarhata.

Istrani so predstavili cesarjevemu odposlancem *brevēs per singulas civitates vel castella* (sezname davčnih zavezancev z naštevanjem davkov in zahtevanih vsot, morda v obliki pobotnic).³⁴⁻³⁶

Pritožujejo se glede škofov, trdeč, da so v preteklosti ti plačevali polovico dajatev in drugih prispevkov, da so se cesarjevimi odposlanci nastanjali v škofovi palači, da pogodbe o dednem ali dolgoročnem zakupu niso bile nikoli spremenjene niti ponarejene, da so svobodno izrabljali senožeti (*herbaticum*) in želod v gozdovih (*gladaticum*), da so od vinogradov jemali le četrtino, da je bil ribolov svoboden; zatrjevali so tudi, da so mesta in trgi, npr. Pulj, Rovinj, Poreč, Labin, Pičan, Motovun, Pazin, ter tajnik (*cancellarius*) iz Novigrada dajali državni blagajni 344 solidov mankozov, pa tudi poljedelske pridelke, npr. vino in olje z različnih posesti.

Iz pritožb nad frankovskim vojvodom izhaja, da so v bizantinski dobi Istrani zbirali za cesarja darove, *exenia*, in jih

izročali osebno, da so za cesarske odposlance le enkrat letno dali po eno ovco od stotih in da so dajali cerkvi desetino. Vrsta tožb opozarja, da Istrani praktično niso imeli delovnih obveznosti niti nekaterih obveznosti v naravi. Treba je spomniti, da vse dajatve, davki in dolžnosti, znesek 344 solidov, pa tudi obvezna oddaja pridelkov v naravi za cesarsko blagajno pomenijo obliko bizantinskih davčnih obvez.^{37,38}

Lokalizacija posestev, z izjemo državnih pri Novigradu, je zaenkrat težavna, če ne celo nemogoča. Zanimiva je misel, da bi bila lahko hiša Zerotiaca prevod iz *gerontokomeion*, to je hospic za starce.³⁹

Ob teh nekoliko postranskih ugotovitvah, ki odpirajo nove probleme, je potrebno poudariti splošno ugotovitev, da je naštevanje, kot so ga predstavili Istrani, del bizantinskega sistema dajatev (takse, davki, plačevanja, služnosti).

Oikonomidēs v eni izmed zadnjih študij analizira panegirično pismo Teodorja Studita iz l. 801, v katerem slednji opisuje bizantinsko davčno prakso iz konca 8. st.^{40,41} Avtor ugotavlja, da je bil tedaj dokončan kataster, torej register vseh nepremičnin, z opisom in ustrezno cenitvijo. Na njem je bil zasnovan nov bizantinski davčni sistem srednjega obdobja, utemeljen na obremenitvi, ki je bila sorazmerna s premoženjem zavezancea. Ta sistem, veljaven v bistvu za velike posesti in vasi, temelji na kolektivni davčni odgovornosti, ki je bila za državno blagajno bistveno pomembna. Ta sistem pa je v davčnem okrožju omogočal davčne razbremenitve ob naravnih nesrečah, begu ali ob odsotnosti zavezancea.

Mislim, da je v ekonomskem in družbenem razvoju potrebno primerjati spremembo glede kolektivnih davkov v luči Agrarnega zakona (7./8. st.).⁴² Istrani v mestih in kastelih so imeli v bizantinskem času določene pravice do občinske, skupne zemlje, pa tudi do tiste, ki so jo občasno razdeljevali med članke skupnosti.⁴³

Istrsko upravo v bizantinski dobi je odlikovala velika stopnja samostojnosti in lokalne samouprave na provincijski in na mestni ravni, kar je v splošnem ustrezalo znanim razmeram v drugih provincialnih enotah, kot so bile Herson, Dalmacija, Sardinija.⁴⁴ *Magister militum* je bil spočetka bizantinski funkcionar: s časom, posebej od 8. st. naprej, so tudi v drugih dukatih ravenskega eksarhata izhajali vodje provinc iz zemljiške in politične, upravne in vojaške aristokracije, ki so se tedaj že skoraj zlile v eno. Samostojne lokalne uprave so se združevale v provincijskih avtonomijah: *per ipsos honores ambulabant ad communionem et sedebant in consessu unusquisque per suum honorem*.^{45,46}

Tribuni so se med seboj razlikovali: nekateri med njimi so zasedali odličnejše mesto od drugih, ker so v Konstantinoplu dobili časten naziv *hypatos* in so v lokalni hierarhiji sledili neposredno magistru militum, ki je bil upravnik province. Običaj podeljevanja naslova konzula (*hypatos*) je značilen za to obdobje.⁴⁷

Kar se tiče družbene strukture, je *populus* pomenil aristokracijo svobodnih in premožnih meščanov, ki so uveljavljali svojo politično moč v prvi vrsti na podlagi svojih zemljiških posesti. Tem so pripadali tribuni, prvi med njimi puljski *primas, domestici, vicari, lociservatores*; vse te in druge štejejo med *homines capitanei*. Nedvomno ni bil manjši tudi družbeni, kulturni, ekonomski in politični vpliv klera, predvsem visokega.

Poznane so tudi druge družbene kategorije, omenjene v Rižanskem placitu: *liberi homines* so bili dolžni spremljati tribune na vojno,⁴⁸ *coloni* so v bistvu ustrezali tistim iz poznorimskega časa in justinijanske zakonodaje,⁴⁹ *liberti* so bili osvobojeni sužnji, *advenae homines* prišleki, *hospites, excusati* so bili koloni, oproščeni prispevkov, ali odvisni ljudje pod varuštvo posestnikov ali osvobojenci v službi tribunov.⁵⁰ *Servi* bi mogli ustrezati bizantinskim *douloi*, toda zdi se, da so bili v resnici sužnji in ne le, da je ta institucija še trajala, ampak da se je njihovo število še povečalo.⁵¹⁻⁵³

Hotel bi omeniti še izraz *pauperes* (cfr. f. 22r, l. 21-22). Možno je razmišljati o tem, ali se to nanaša na "revne" v preprostem ekonomskem smislu ali pa je to socialni termin.⁵⁴ Teofan v svoji kroniki omenja, da so bili v začetku 9. st. "revni" (*ptohoi*) vpoklicani v vojsko na stroške njihovih občin, ki so plačale tudi njihove davke. Mislim, da se tako približamo "revnim" iz zakonodaje makedonskih cesarjev iz 10. st., ki so nasprotje "močnim" (*ischyroteroi, dynatoi*), za katere je bilo

pravilno ugotovljeno, da se termina ne sme prevajati z "reven", pač pa s "šibek", ker se ne nanaša na ekonomsko, pač pa na socialno kategorijo.⁵⁵

Na katero obdobje se sklicujejo Istrani na rižanskem zboru, ko govore o preteklosti? Nedvomno je, da se del opisancega položaja nanaša na drugo polovico 8. st. Med prebiranjem dokumenta imamo v mnogih primerih jasen vtis, da se Istrani sklicujejo na skorajšnje dogodke in ukrepe. Tudi pismo Teodorja Studite potrjuje takšen sklep v mnogih točkah. Isto potrjuje tudi uporaba solidov mankozov kot plačilnega sredstva za dajatve. Ta denar se je začel uporabljati v drugi polovici 8. st. Prvič je mankoz omenjen v dokumentu iz Sesta v Furlaniji (778), nato v dokumentu za samostan v Farfi (786) in v *Liber pontificalis* v času papeža Hadrijana (771-795). Končno utemeljitev o izvoru tega novca dolgujemo Griersonu: "Zdi se, da je ta izraz najprej označeval muslimanski dinar, ki je bil nekoliko lažji od solida (4,25 g) in ki naj bi izviral iz arabskega izraza *manqush*, kar pomeni "kovan", a je bolj splošno označeval po vrednosti ustrezen kovanec."⁵⁶ Druge navedbe v placitu ne dovoljujejo natančnejših sklepanj.

Placit je treba analizirati v raznih njegovih delih; mislim, da jih bo datirati težko ali pravzaprav nemogoče, saj ni dovolj bolj ali manj istočasnih virov. Predalec bi segli na tem mestu, ko bi poskušali načeti problem slovanskih naselij v Istri od 6. st. do časa placita. Mnogo je bilo napisano o tem z različnih

in tudi nasprotujočih si gledišč in nastalo je mnogo interpretacij. Vse je bilo odvisno celo od narodnosti zgodovinarja ali arheologa. Arheološki dejavnosti zadnjih desetletij, ki je za zgodovinarja zelo pomembna, moramo izkazati veliko priznanje. Tu mislim na delo Branka Marušića in drugih, katerih dela omenjam v priloženi bibliografiji. Če povzamem v kratkem, je prišlo v Istri v 7. in 8. st. do prvotne, starejše faze slovanske naselitve, ki je sledila roparskim in uničevalskim vdorom; tej prvi fazi je v frankovski dobi sledil nov val naselitev, tokrat čisto agrarne narave, torej različen od doseljavanja, ki je sledilo vdorom dvesto let prej. Proti tem zadnjim slovanskim naseljencem protestirajo Istrani na placitu.⁵⁷

V zvezi z bizantinskimi ostanki v Istri preostaja še veliko dela ne le na področju umetnostne zgodovine, arhitekture in slikarstva, pač pa morda še bolj na lingvističnem, toponomastičnem in onomastičnem področju in drugje.

Prispevku sledi seznam publikacij, monografij, študij in člankov, ki so po mojem mnenju koristni za obravnavo problemov bizantinske Istre. Izbor je subjektiven in ne želi biti dokončen. Nekatere publikacije, ki so v opombah podane v skrajšani obliki, se ponavljajo v bibliografiji, urejeni po tematici. Dela splošnega značaja ali pa posebnega pomena za bizantinsko zgodovino so citirana v celoti. Pripominjam, da sta v tisku Zgodovina Benetk in Ravene.

Dr. Jadran Ferluga
Joakima Rakovca 25 a
HR-51424 Motovun

Antropološka analiza staroslovanskega grobišča Dlesc pri Bodeščah

Marija ŠTEFANČIČ in Petra LEBEN-SELJAK

Izveček

Grobišče Dlesc pri Bodeščah obsega 47 grobov z 48 okostji. Gre za pokopališče majhnega zaselka s 5 družinami, v uporabi pa je bilo od konca 8. do začetka 10. stoletja. Okostja z Dlesca pripadajo alpskim Slovanom s tipičnimi dolihoidnimi lobanjami, značilnimi za zgodnesrednjeveške staroslovanske populacije. Izdelali smo paleodemografsko analizo, analizo antropometričnih značilnosti in primerjave s kostnim gradivom blejske Pristave.

1. UVOD

Izkopavanja grobišča na Dlescu so potekala v letih 1979 in 1980 pod okriljem dveh institucij: Inštituta za arheologijo pri ZRC SAZU in Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Grobišče je odkopano v celoti in predstavlja pokopališče prebivalcev zaselka Bodešče v času od konca 8. do začetka 10. stoletja.¹ Antropološko analizo skeletov smo opravili v laboratoriju katedre za antropologijo Biološkega oddelka Biotehniške fakultete v Ljubljani.

II. METODE DE LA IN OSTEOLŠKO GRADIVO

Antropološka analiza je bila izdelana po standardni metodologiji. Spol skeletov smo določali na podlagi desetih za spol pomembnih znakov na lobanji in petih znakov na postkranialnem skeletu. Odraslim skeletom smo določali spol in stopnjo seksualizacije.²

Starost ob času smrti smo določali na podlagi endokranialne obliteratione lobanjskih šivov in sprememb sestave spongiozne kostne substance proksimalnih delov nadlahtnice in stegenice.²

Paleodemografska analiza je bila izdelana po priporočilih Acsádija in Nemeskérija.³

Kraniometrija in osteometrija sta bili izdelani po standardnih antropometričnih metodah.⁴

Telesno višino pokojnikov smo ocenjevali po Manouvrierovi in Pearsonovi metodi.⁴

V analizo smo prejeli 48 srednje do slabo ohranjenih okostij, 23 otroških in 25 odraslih.

Abstract

The cemetery of Dlesc near Bodešče comprises 47 graves, which contain 48 skeletons. It represents the cemetery of a small settlement of 5 families, and was in use from the end of the 8th to the beginning of the 10th Centuries. The skeletons are of Alpine Slavic type with typical dolichocephalic skulls, which are a distinctive feature of Early Mediaeval Old Slavic populations. Palaeodemographic analysis was carried out, as well as an analysis of anthropometrical indicators and a comparative study with the skeletal material from Bled-Prstava.

Preglednica antropološko obdelanih skeletov

Skelet št. 2:
Srednje dobro ohranjeno okostje, spol: moški, stopnja seks.: + 0,63, starost: 43 let (maturus I), dolihomorf, telesna višina 169,6 cm.

Skelet št. 3:
Srednje dobro ohranjeno okostje, spol: moški, stopnja seks.: + 0,76, starost: 37 let (adultus II), mezomorf, telesna višina 165,9 cm.

Skelet št. 4:
Slabo ohranjen skelet, nemerljiv, spol: ženski, stopnja seks.: -1,33, starost: 15 let (juvenilis).

Skelet št. 5:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 12 let (infans II).

Skelet št. 6:
Slabo ohranjeno okostje, lobanja nemerljiva, spol: moški, stopnja seks.: +1,17, starost: 35-53 let (maturus I), telesna višina 166,3 cm.

Skelet št. 6a:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: infans I - dojenček.

Skelet št. 7:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 3 leta (infans I).

Skelet št. 8:
Slabo ohranjen skelet, lobanja nemerljiva, spol: ženski, stopnja seks.: -1,38, starost: 35-53 let (maturus I).

- Skelet št. 9:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 7 let (infans II).
- Skelet št. 10:
Slabo ohranjeno okostje, spol: ženski, stopnja seks.: -1,33, starost: matusus.
- Skelet št. 11:
Slabo ohranjeno okostje, lobanja nemerljiva, spol: ženski, stopnja seks.: -1,58, starost: 15 let (juvenilis).
- Skelet št. 12:
Slabo ohranjeno okostje, lobanja nemerljiva, spol: ženski, stopnja seks.: -1,62, starost: matusus.
- Skelet št. 12a:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 9 let (infans II).
- Skelet št. 13:
Slabo ohranjeno okostje, lobanja nemerljiva, spol: ženski, stopnja seks.: -2,0, starost: 15 let (juvenilis).
- Skelet št. 15:
Ohranjena samo lobanja, nemerljiva, spol: moški, stopnja seks.: +0,25, starost: 30-40 let (adultus II).
- Skelet št. 16:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 9 let (infans II).
- Skelet št. 17:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 10 let (infans II).
- Skelet št. 18:
Srednje dobro ohranjeno okostje, spol: moški, stopnja seks.: + 1,54, starost: 66 let (senilis), mezomorf, telesna višina 170,6 cm.
- Skelet št. 19:
Srednje dobro ohranjeno okostje, spol: moški, stopnja seks.: + 0,67, starost: 45 let (matusus I), mezomorf, telesna višina 167,2 cm.
- Skelet št. 20:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 8 let (infans II).
- Skelet št. 21:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 10 let (infans II).
- Skelet št. 22:
Slabo ohranjeno okostje, lobanja nemerljiva, spol: ženski, stopnja seks.: -1,78, starost: 35-53 let (matusus I), telesna višina 153 cm.
- Skelet št. 22a:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 5 let (infans I).
- Skelet št. 23:
Slabo ohranjeno okostje, lobanja nemerljiva, spol: ženski, stopnja seks.: -1,68, starost: matusus.
- Skelet št. 24:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: infans I.
- Skelet št. 25:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 4 leta (infans I).
- Skelet št. 26:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 7 let (infans II).
- Skelet št. 27:
Srednje dobro ohranjeno okostje, spol: moški, stopnja seks.: + 0,67, starost: 56 let (matusus II), dolihomorf, telesna višina 164,9 cm.
- Skelet št. 28:
Srednje dobro ohranjeno okostje, spol: moški, stopnja seks.: +1,08, starost: 35-52 let (matusus I), dolihomorf, telesna višina 174,4 cm.
- Skelet št. 29:
Slabo ohranjeno okostje, spol: ženski, stopnja seks.: -1,19, starost: 18-20 let (juvenilis).
- Skelet št. 30:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 5 let (infans I).
- Skelet št. 31:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 8 let (infans II).
- Skelet št. 32:
Srednje dobro ohranjeno okostje, spol: ženski, stopnja seks.: -1,42, starost: 35-52 let (matusus I), dolihomorf, telesna višina 148,1 cm.
- Skelet št. 33:
Srednje ohranjeno okostje, spol: moški, stopnja seks.: +1,33, starost: 53-66 let (matusus-senilis), mezomorf.
- Skelet št. 34:
Srednje dobro ohranjeno okostje, spol: ženski, stopnja seks.: -0,88, starost: 23-39 let (adultus), dolihomorf, telesna višina 162,5 cm.
- Skelet št. 35:
Slabo ohranjeno okostje, lobanja nemerljiva, spol: ženski, stopnja seks.: -0,94, starost: 25-34 let (adultus), telesna višina 152,6 cm.
- Skelet št. 36:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: infans I - dojenček.
- Skelet št. 37:
Slabo ohranjeno okostje, spol: nedoločljiv, starost 9 let (infans II).
- Skelet št. 38:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 5 let (infans I).
- Skelet št. 39:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: infans I.
- Skelet št. 40:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 5 let (infans I).
- Skelet št. 41:
Zelo slabo ohranjeno okostje brez lobanje, spol in starost nedoločljiva.
- Skelet št. 42:
Srednje dobro ohranjeno okostje, spol: moški, stopnja seks.: + 1,09, starost: 34 let (adultus II), mezomorf, telesna višina 170,6 cm.
- Skelet št. 43:
Slabo ohranjeno okostje, lobanja nemerljiva, spol: nedoločljiv (po pridatkih v grobu moški), starost: 58-72 let (senilis).
- Skelet št. 44:
Fragmentarna ohranjenost, spol: nedoločljiv, starost: 6-7 let (infans II).

Skelet št. 45:

Slabo ohranjeno okostje, spol: ženski, stopnja seks.: -0,90, starost: 53-66 let (maturus-senilis), dolihomorf.

Skelet št. 46:

Slabo ohranjeno okostje, lobanja nemerljiva, spol: ženski, stopnja seks.: -1,79, starost: 15 let? (juvenilis).

Skelet št. 47:

Zelo slabo ohranjeno okostje, spol: nedoločljiv, starost: 7 let (infans II).

III. REZULTATI

Demografska analiza

Od 48 skeletov, ki smo jih prejeli v antropološko analizo, je 23 (47,9 %) otroških in 25 (52,1 %) odraslih.

Število otroških skeletov je visoko, vendar za zgodnjerednjeveško obdobje pričakovano. Predvidevamo lahko še višjo otroško umrljivost, saj smo v registriranih grobovih našli le dva dojenčka. Nenavzočnost okostij dojenčkov je značilnost večine grobišč. Razlaga večine avorjev je, da novorojenčkov in otrok, ki so umrli v prvih tednih življenja, niso pokopavali na nekropoli.^{3,5,6}

V obdobju infans I je umrlo 10 otrok (dva dojenčka, štirje otroci, stari po 5 let, in po eden v starosti 3 oz. 4 let). Dvema otrokoma iz tega prvega starostnega obdobja ni bilo mogoče določiti natančne starosti. Iz starostnega obdobja infans II je 12 okostij. Prevladujejo 7-, 8-, 9- in 10-letni otroci. Med petimi juvenilnimi okostji so vsa ženska. V obdobju adultus sta umrli dve ženski in trije moški. Najpogosteje je smrt nastopala v starostnem obdobju maturus. Temu obdobju pripada 13 okostij (7 ženskih, 6 moških). Senilna sta bila dva moška (tab. 1).

Tab. 1: Dlesc pri Bodeščah. Delitev skeletov po spolu in starostnih kategorijah.

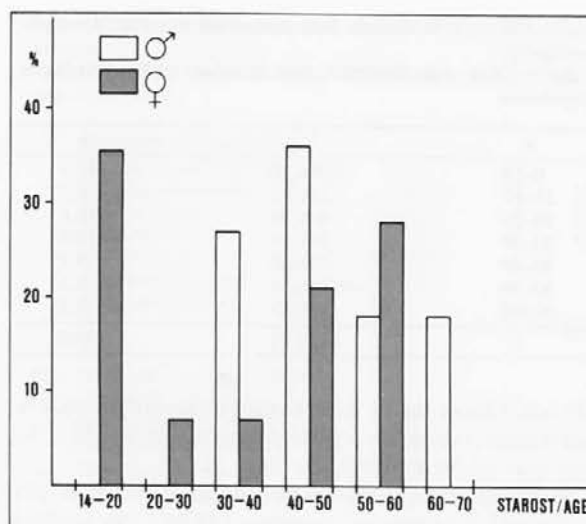
Table 1: Dlesc near Bodešče. Division of Skeletons by Sex and Age Categories.

Spol-sex Starost-age	Otok Child	Ženska Woman	Moški Man	Skupaj Total	
Infans I	10			10	20,8 %
Infans II	12			12	25,0 %
Juvenilis		5		5	10,4 %
Adultus		2	3	5	10,4 %
Maturus		7	6	13	27,1 %
Senilis			2	2	4,2 %
Nedoločljiva- undetermined	1			1	2,1 %
Skupaj-total	23	14	11	48	100,0 %

Tab. 2: Dlesc pri Bodeščah. Življenjska tablica staroslovanske populacije.

Table 2: Dlesc near Bodešče. Life Table of the Old Slavic Population.

x	D _x	d _x	l _x	q _x	L _x	T _x	e _x
0-14	23	47,92	100,00	0,4792	1064,56	2423,91	24,2
15-19	5	10,42	52,08	0,2001	234,35	1359,35	26,1
20-29	1	2,08	41,66	0,0499	406,20	1125,00	27,0
30-39	4	8,33	39,58	0,2105	354,15	718,80	18,2
40-49	7	14,58	31,25	0,4666	239,60	364,65	11,7
50-59	6	12,50	16,67	0,7499	104,20	125,05	7,5
60-69	2	4,17	4,17	1,0000	20,85	20,85	5,0
	48	100,00			2423,91		

Sl. 1: Dlesc pri Bodeščah. Starostna distribucija umrlih odraslih.

Fig. 1: Dlesc near Bodešče. Age distribution of dead adults.

Odrasle pokojnike smo razporedili po desetletjih starosti ob času smrti. Pri ženskem spolu sta izoblikovana dva vrhova. V juvenilnem obdobju je umrlo 35,7 % žensk, med 50. in 60. letom pa 28,5 %. Sledi mlajše desetletje maturusa z 21,4 %. Najredkeje so Bodeščanke umirale v obeh obdobjih adultusa (7,2 %). Pri moških je smrt najpogosteje nastopala med 40. in 50. letom (36,4 %). Sledi umrljivost med 30. in 40. letom (27,2 %). Enako število umrlih je bilo ugotovljeno med 50. in 60. letom ter v obdobju senilis (18,2 %). Med moškimi ni juvenilnih in mlajših adultnih skeletov (sl. 1).

Življenjska tablica populacije Bodešče temelji na določeni starosti vseh antropološko pregledanih skeletov. Zaradi majhnega števila pokojnikov smo združili oba spola. Povprečno pričakovano trajanje življenja ob rojstvu je znašalo 24,2 leti. Povprečna življenjska doba se je za tiste, ki so preživeli kritično otroško obdobje, povečala na 26,1 let. Bodeščani, stari od 20 do 29 let, so po pričakovanju živeli v povprečju še 27 let. V obdobju adultus II, to je med 30. in 39. letom, je opaziti prvo znižanje e_x na 18,2 let. Do senilnega obdobja se je povprečno pričakovano trajanje življenja zmanjšalo na 5 let (tab. 2).

Na podlagi kolone L življenjske tablice, ki predstavlja skupno število let posameznikov v določenem starostnem obdobju, smo izračunali starostno strukturo prebivalcev Bodešče, ki so svoje mrtve pokopavali na

Tab 3: Dlesc pri Bodeščah. Starostna struktura staroslovanske populacije.
Table 3: Dlesc near Bodešče. Age Structure of the Old Slavic Population.

x	L_x	%
0-14	1064,56	43,9
15-19	234,35	9,7
20-29	406,20	16,8
30-39	354,15	14,6
40-49	239,60	9,9
50-59	104,20	4,3
60-69	20,85	0,8
	2423,91	100,0

Dlescu. Otroci do 14. leta starosti so sestavljali 43,9% populacije, odraslih v reproduktivni fazi je bilo 51,1%, starejših od 50 let pa 5,1% (tab. 3).

Pokopališče na Dlescu je bilo po mnenju arheologov v uporabi 4 generacije oziroma 120 let.⁷ Na podlagi tega podatka in povprečnega pričakovanega trajanja življenja ob rojstvu smo izračunali predvideno število prebivalcev Bodešč.³ Mala vasica je imela ob začetku 10. stoletja 22 prebivalcev (10 otrok, 11 odraslih v reproduktivnem obdobju, 1 stavec). Razporedimo jih lahko na 5 družin. To so bile majhne skupnosti, ki jih je sestavljala zakonski par z dvema živima potomcema. Pri dveh družinah je živel še eden od starih staršev. Glede na naše rezultate o umrljivosti odraslih je bil to najverjetneje ded.

Tab. 4: Dlesc pri Bodeščah. Mere lobanje in stopnja seksualizacije.
Table 4: Dlesc near Bodešče. Measurements of skull and degree of sexualization.

Mera – Measure (mm)	Moški-men						Ženske-women					
	N	Min.	Max.	$\bar{x}$	s	Kv %	N	Min.	Max.	$\bar{x}$	s	Kv %
g-op	8	177	195	185,1	6,0	3,2	3	175	182	178,7	3,5	2,0
g-i	8	175	188	181,6	5,0	2,8	3	170	181	175,0	5,6	3,2
eu-eu	8	127	151	138,0	7,8	5,7	3	120	130	126,0	5,3	4,2
ft-ft	8	91	102	94,3	4,6	4,9	2	85	90			
co-co	8	111	128	119,4	5,8	4,9	2	107	111			
au-au	8	90	135	114,3	15,6	13,7	2	100	103			
ast-ast	8	108	118	112,1	3,5	3,1	3	105	110	107,3	2,5	2,4
ms-ms	6	103	107	105,0	3,6	3,5	2	91	98			
ba-b	6	125	137	131,7	4,5	3,4	-	-	-			
po-b	8	105	114	109,8	3,4	3,1	2	105	110			
go-go	8	90	111	100,6	7,4	7,3	5	86	106	96,2	8,9	9,2
kdl-kdl	5	102	121	111,6	6,3	5,7	2	116	117			
gn-id	6	28	40	33,5	4,8	14,4	6	22	31	27,2	2,9	10,8
cond. v.	7	64	74	70,3	3,5	5,0	4	54	61	57,8	2,9	5,0
Seksualizacija Sexualization	11	-0,41	+1,54	+0,80	0,54	67,5	14	-2,00	-0,88	-1,40	0,33	25,0

Tab. 5: Dlesc pri Bodeščah. Indeksi lobanje in lobanjska prostornina.
Table 5: Dlesc near Bodešče. Indices of skull and cranial capacity.

Indeks-index	Moški-men						Ženske-women					
	N	Min.	Max.	$\bar{x}$	s	Kv %	N	Min.	Max.	$\bar{x}$	s	Kv %
eu-eu/g-op	8	66,8	78,0	74,6	3,9	5,2	3	67,0	74,3	70,5	3,7	5,2
ba-b/g-op	6	70,0	74,2	71,2	1,5	2,2	-	-	-			
ba-b/eu-eu	6	90,7	104,7	95,8	5,6	5,9	-	-	-			
po-b/g-op	8	57,4	61,5	59,3	1,3	2,2	2	57,7	61,5			
po-b/eu-eu	8	74,2	89,8	79,7	4,7	5,9	2	82,0	91,7			
ft-ft/co-co	8	73,6	82,0	79,0	3,0	3,9	2	79,4	81,1			
ft-ft/eu-eu	8	63,4	73,0	68,4	3,2	4,7	2	70,3	70,8			
go-go/kdl-kdl	5	81,0	96,5	88,6	5,7	6,4	2	77,8	91,4			
go-go/ft-ft	8	98,0	120,7	106,8	6,9	6,4	-	-	-			
Lob. prostornina Cran. capacity	8	1249,3	1563,1	1384,1	98,5	7,1	2	1213,7	1246,9			

Antropološka analiza

Moška okostja pokojnikov iz Bodešč so srednje robustna. Na podlagi 15 za določanje spola pomembnih znakov smo izračunali povprečno stopnjo seksualizacije, ki znaša +0,8 z razponom od -0,41 do +1,54.

Ženski skeleti so bolj ali manj gracilni, s povprečno stopnjo seksualizacije -1,4 in variacijsko širino od -0,88 do -2,0 (tab. 4).

Morfološke značilnosti lobanje

Opisno statistiko vseh antropometričnih parametrov lobanje prikazuje tabela 4, opisno statistiko izračunanih indeksov pa tabela 5.

Glede na dolžinsko-širinski indeks so vse lobanje zelo enotne. Vse so dolge in ozke, dolihokrane ali mezokrane. Povprečni kranialni indeks znaša 74,6 za moške in 70,5 za ženske lobanje.

V razmerju do dolžine so lobanje srednje visoke ali nizke. Povprečni dolžinsko-višinski indeks znaša pri moških lobanjah 71,2 (višina merjena od baze lobanje do bregme), oziroma 59,3 (višina merjena od poriona do bregme). Pri slabše ohranjenih ženskih lobanjah smo lahko določili le dva dolžinsko-višinska indeksa, upoštevajoč ušesno višino. Ena lobanja je nizka – hamekrana, druga pa srednje visoka – ortokrana.

Povprečna vrednost za širinsko-višinski indeks znaša za moške kraniume 95,8 (višina od baze do bregme) in 79,7 (višina od poriona do bregme). Večina lobanj je v razmerju do širine nizkih. Od dveh ženskih lobanj z določenim širinsko-višinskim indeksom je tudi v tem primeru ena nizka – tapeinokrana, druga pa srednje visoka – metriokrana.

Polovica vseh lobanj ima v primerjavi s širino možganskega dela lobanje široko čelo. Pri številnejših moških lobanjah znaša povprečni fronto-parietalni indeks 68,4. Povprečna moška lobanja je torej metriometopična. Obe boljše ohranjeni in merljivi ženski lobanji sta evrimetopični.

Obrazni deli lobanj so zelo slabo ohranjeni in v večini primerov tudi nemerljivi, kar močno siromaši morfološko analizo. V nekaterih primerih so bile merljive spodnje čeljustnice, ne pa širina in višina obraza, ki sta najpomembnejši meri za tipološko analizo. Le-ta zato ni bila mogoča. Na mandibulah smo lahko merili štiri parametre. Bigonialna širina je služila za izračun fronto-mandibularnega indeksa, s pomočjo katerega se ugotavlja širina spodnjega dela obraza v razmerju do širine čela. Moške lobanje so v povprečju evrimandibularne, srednja vrednost znaša 106,8. Pri ženskih lobanjah tega indeksa nismo mogli določiti (tab. 4,5).

Frekvenčne distribucije posameznih indeksov prikazuje tabela 6. Dolžinsko-širinski indeks smo določili v 11 primerih. Vse bodeške staroslovanske lobanje so dolihoidnega tipa. 45,4% je mezokranih, druge so dolihokrane ali celo hiperdoliokrane. Homogenost materiala se kaže tudi v frekvenčni distribuciji dolžinsko-višinskega indeksa. Vse lobanje, pri katerih smo lahko merili višino od baze do bregme, so ortokrane. Tudi razmerje med dolžino lobanje in ušesno višino daje večinoma ortokrano obliko. Le v dveh primerih sta kraniuma nizka. Širinsko-višinski indeks kaže večjo variabilnost. Pojavljajo se vse tri kategorije širinsko-višinskega indeksa, pogostejše pa so nizke in široke lobanje. 50% lobanj je glede na fronto-parietalni indeks evrimetopičnih. Druge so metriometopične ali stenometopične. Mandibule so v odnosu do širine čela srednje široke ali zelo široke (v razmerju 1:2 v korist slednjih). V bodeškem osteološkem materialu nismo zasledili leptomandibularnega tipa obraza predvsem zaradi slabe ohranjenosti ženskih lobanj, pri katerih ta tip najpogosteje nastopa (tab. 6).

Morfološke značilnosti postkranialnega skeleta

Tudi kosti postkranialnega skeleta so bolj ohranjene pri moškem spolu. V fragmentih so ohranjene kosti trupa (vretenca, rebra) ter ključnice, lopatice in kolčnice. Fragmenti so nemerljivi. Dolge kosti ekstremitet so dobro ohranjene in merljive predvsem pri moških okostjih. Med ženskimi skeleti je skromnejše število merljivih kosti. Na splošno lahko zapišemo, da so dolge kosti ekstremitet srednje močne. Niso niti posebno robustne niti izjemno gracilne. Dobro je izražena spolna razlika v smislu gracilnejših ženskih skeletov (tab. 7,8).

Tab. 6: Dlece pri Bodeščah. Frekvenčne distribucije indeksov lobanje.

Table 6: Dlece near Bodešče. Percentage distributions of indices of skull.

8/1 Dolžinsko-širinski indeks:			
Length-breadth index:		N	%
hyperdolichocrania	-69,9	2	18,2
dolichocrania	70-74,9	4	36,4
mesocrania	75-79,9	5	45,4
brachyocrania	80-84,9	-	-
hyperbrachyocrania	85-89,9	-	-
ultrabrachyocrania	90-	-	-
		11	100,0
17/1 Dolžinsko-višinski indeks:			
Length-height index:		N	%
chamaecrania	-69,9	-	-
orthocrania	70-74,9	6	100,0
hypsocrania	75-	-	-
		6	100,0
17/8 Širinsko-višinski indeks:			
Breadth-height index:		N	%
tapeinocrania	-91,9	3	50,0
metriocrania	92-97,9	1	16,7
acrocrania	98-	2	33,3
		6	100,0
20/1 Dolžinsko-višinski indeks:			
Length-height index:		N	%
chamaecrania	-57,9	2	20,0
orthocrania	58-62,9	8	80,0
hypsocrania	63-	-	-
		10	100,0
20/8 Širinsko-višinski indeks:			
Breadth-height index:		N	%
tapeinocrania	-79,9	4	40,0
metriocrania	80-85,9	4	40,0
acrocrania	86-	2	20,0
		10	100,0
9/8 Frontoparietalni indeks:			
Frontoparietal index:		N	%
stenometopia	-65,9	2	20,0
metriometopia	66-68,9	3	30,0
eurymetopia	69-	5	50,0
		10	100,0
66/9 Frontomandibularni indeks (po Škerlju):			
Frontomandibular index:		N	%
leptomandibular	-94,9	-	-
mesomandibular	95-104,9	3	33,3
eurymandibular	105-	6	66,7
		9	100,0

Posebno pozornost smo namenili dorzo-ventralni sploščenosti stegenic. Platimerične, to je sploščene stegenice se pojavljajo pri osebah z manj razvitim mišičjem. Pri moških predstavnikih se pojavlja sploščen femur v 31,3%, 68,7% stegenic pa je evrimeričnih. Ženske stegenice so značilno bolj sploščene, saj je skoraj 70% teh kosti platimeričnih. Nekatere so celo hiperplatimerične (tab. 9).

Platinknemija, transversalna sploščenost golenice, je v bodeškem gradivu redka, ugotovljena le v dveh primerih. Najpogostejši je pri obeh spolih evriknemijni tip golenice, vendar je pri ženskah ta tip bolj razširjen (tab. 10).

Tab. 7: Dlesc pri Bodeščah. Mere in indeksi dolgih kosti zgornje ekstremitete.
Table 7: Dlesc near Bodešče. Measurements and indices of long bones of upper extremity.

Mera-measure		Moški-men						Ženske-women							
		N	Min.	Max.	$\bar{x}$	s	Kv %	N	Min.	Max.	$\bar{x}$	s	Kv %		
Humerus	1	d	4	314	361	341,8	20,2	5,9	-	-	-	-	-	-	-
		s	3	323	341	332,0	9,0	2,7	1	-	-	272	-	-	-
	2	d	4	309	355	336,0	19,6	5,8	-	-	-	-	-	-	-
		s	3	316	338	326,3	11,1	3,4	1	-	-	267	-	-	-
	4	d	6	58	68	64,7	3,6	5,5	1	-	-	59	-	-	-
		s	7	58	68	64,0	3,9	6,1	1	-	-	50	-	-	-
	7	d	7	62	73	65,7	4,3	6,5	6	50	57	53,5	3,2	5,9	
		s	8	60	71	66,4	7,1	10,7	6	48	57	52,2	3,4	6,6	
	10	d	4	43	48	45,8	2,2	4,8	-	-	-	-	-	-	-
		s	3	45	48	46,7	1,5	3,3	-	-	-	-	-	-	-
	11	d	6	26	28	26,8	0,8	2,8	1	-	-	22	-	-	-
		s	5	24	27	26,0	1,4	5,4	1	-	-	35	-	-	-
	7/1	d	4	17,7	20,5	19,7	1,3	6,8	-	-	-	-	-	-	-
		s	3	18,1	21,1	19,7	1,5	7,6	1	-	-	17,6	-	-	-
Radius	1	d	3	245	269	256,3	12,1	4,7	1	-	-	247	-	-	-
		s	5	238	264	250,6	10,0	4,0	1	-	-	208	-	-	-
	2	d	5	226	253	236,0	11,8	5,0	1	-	-	235	-	-	-
		s	5	226	248	237,0	9,2	3,9	1	-	-	198	-	-	-
	3	d	6	40	50	43,8	3,6	8,1	5	33	36	33,8	1,3	3,8	
		s	7	38	48	42,6	3,8	8,9	2	31	33	32,0	1,4	4,4	
	5,1	d	3	20	24	22,3	2,1	9,3	-	-	-	-	-	-	-
		s	5	21	24	22,4	1,3	6,0	-	-	-	-	-	-	-
	3/2	d	5	17,7	19,8	18,6	0,9	4,9	1	-	-	14,0	-	-	-
		s	5	16,8	19,7	18,5	1,2	6,4	1	-	-	15,7	-	-	-
Ulna	1	d	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		s	1	-	-	285	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	2	d	3	230	275	253,0	22,5	8,9	-	-	-	-	-	-	-
		s	3	226	251	237,3	12,7	5,3	-	-	-	-	-	-	-
	3	d	3	37	41	38,7	2,1	5,4	4	31	36	33,8	2,6	7,8	
		s	5	38	44	40,6	2,6	6,4	5	28	37	31,2	3,4	11,0	
	3/2	d	3	13,8	16,1	15,3	1,3	8,7	-	-	-	-	-	-	-
	s	2	16,8	18,7	17,8	1,3	7,5	-	-	-	-	-	-	-	

Moški femurji so v povprečju evrimerični, tibije pa mezoknemične. Ženske stegenice so v povprečju platičerične, medtem ko so golenice evriknemične. Kaže se jasna tendenca k večji sploščenosti femurja pri ženskem spolu in večji sploščenosti tibije pri moških (tab. 8).

Telesna višina

Telesne višine pokojnikov smo ocenjevali po dveh metodah: po Manouvrierovih tabelah in po Pearsonovih formulah. Za obe metodi smo se odločili predvsem zaradi možnih primerjav z drugimi blejskimi grobišči in tudi drugim staroslovanskim materialom v Sloveniji.

Moški so bili srednje velikih postav, v povprečju veliki približno 169 cm. Srednja vrednost za telesno višino po Manouvrierovi metodi znaša 169,3 cm, po Pearsonu pa 168,7 cm. Ženske so bile sorazmerno majhne. Povprečna višina za 4 ženske skelete znaša 155,5 cm (ocenjeno po Manouvrierju) oziroma 154,1 cm (izračunano po Pearsonovih formulah). Spolna razlika v telesni višini je zelo velika in znaša 13,8 in 14,6 cm, odvisno od metode (tab. 8).

IV. RAZPRAVA

Na območju Bleda je bilo izkopanih že precej zgodnesrednjeveških nekropol, vendar so antropološko

obdelane le nekatere.⁸ Poleg nekropole Dlesc pri Bodeščah še tele:

1. Bled-Pristava I: Izkopavanja tega grobišča so potekala v več etapah v letih 1949, 1951 in 1974/78. Grobišče pripada alpsko-romanskim staroselcem.⁹ Skelete, izkopane v prvih dveh etapah, je antropološko obdelal Škerlj,¹⁰ okostja zadnje etape, ki so slabše ohranjena, pa so obdelana v diplomski nalogi.¹¹

2. Bled-Pristava II: Arheološka izkopavanja druge nekropole na blejski Pristavi so potekala leta 1948. Po grobnih pridatkih sodi grobišče v karantansko-ketlaški kulturni krog.¹² Staroslovanske skelete sta antropološko obdelala Škerlj in Dolinar.¹³

3. Bled-Otok: Arheološki poseg v grobišče na blejskem otoku je potekal v letih 1962/65. Nekropola le deloma sodi v ketlaško kulturno skupino, kostno gradivo pa je bilo tudi v tem primeru obdelano v diplomski nalogi.^{14, 15}

Našteta grobišča so izhodišča za analizo mikroevolucijskih procesov na območju Bleda, pri čemer upoštevamo v prvi vrsti naselitev alpskih Slovanov in njihovo asimilacijo s staroselskim življem. V ta namen smo, kolikor je bilo mogoče podrobno, primerjali grobišče Dlesc pri Bodeščah z obema grobiščema na Pristavi. V primerjalni analizi nismo upoštevali skeletnega gradiva z blejskega Otoka, ker je preslabo ohranjeno in ni analizirano po kulturnih plasteh. Prav tako smo se morali izogniti tudi primerjavi ženskih skeletov, saj zaradi skromne ohranjenosti bodeških ženskih okostij

Tab. 8: Dlesc pri Bodeščah. Mere in indeksi dolgih kosti spodnje ekstremitete ter telesna višina.
Table 8: Dlesc near Bodešče. Measurements and indices of long bones of lower extremity and stature.

Mera-measure		Moški-men						Ženske-women						
		N	Min.	Max.	$\bar{x}$	s	Kv%	N	Min.	Max.	$\bar{x}$	s	Kv%	
Femur	1	d	6	430	483	459,7	19,2	4,2	–	–	–	–	–	–
		s	4	455	482	469,3	11,3	2,4	2	412	461	436,5	34,6	7,9
	2	d	6	427	480	456,8	19,0	4,2	–	–	–	–	–	–
		s	4	453	478	465,5	10,8	2,3	2	408	457	432,5	34,6	8,0
	8	d	9	84	94	90,6	3,5	3,9	9	69	84	76,6	5,2	6,8
		s	8	83	96	91,6	4,0	4,3	9	65	84	75,0	6,1	8,1
	9	d	8	27	32	30,3	1,5	4,9	9	25	31	27,1	1,8	6,8
		s	8	27	33	31,0	1,9	6,2	7	25	28	26,4	1,0	3,7
	10	d	8	24	30	27,4	2,1	7,6	9	18	24	21,1	2,2	10,4
		s	8	25	30	27,6	1,6	5,8	7	18	28	22,3	3,5	15,5
	18	d	7	44	50	47,9	2,4	5,0	4	37	40	38,5	1,3	3,4
		s	6	45	51	48,5	2,1	4,3	5	37	44	39,8	2,6	6,5
	21	d	3	75	84	80,3	4,7	6,0	1	–	–	70	–	–
		s	2	83	84	83,5	0,7	0,9	1	–	–	68	–	–
	10/9	d	8	83,3	96,8	90,5	5,1	5,6	9	69,2	96,0	78,1	8,8	11,3
		s	8	80,6	96,8	89,3	6,3	7,0	7	72,0	107,7	84,2	12,2	14,5
8/2	d	6	19,3	20,1	19,8	0,3	1,4	–	–	–	–	–	–	
	s	4	19,7	19,9	19,8	0,1	0,6	2	18,1	18,4	18,3	0,2	1,2	
Tibia	1	d	4	358	383	370,5	14,4	3,9	1	–	–	329	–	–
		s	4	355	399	376,8	19,0	5,0	1	–	–	324	–	–
	1a	d	4	362	387	374,8	14,2	3,8	1	–	–	331	–	–
		s	4	361	402	381,3	18,0	4,7	1	–	–	327	–	–
	3	d	3	69	80	74,3	5,5	7,4	1	–	–	65	–	–
		s	4	70	77	74,3	3,1	4,2	2	58	62	60,0	2,8	4,7
	8a	d	6	32	36	34,3	1,5	4,4	7	24	31	27,7	2,3	8,3
		s	6	30	38	34,7	2,8	8,1	5	23	31	27,2	3,3	12,3
	9a	d	6	22	27	24,0	2,0	8,3	7	17	22	19,9	1,9	9,4
		s	6	19	27	23,7	2,8	11,8	5	16	21	18,8	1,8	9,5
	10b	d	8	72	80	76,5	2,8	3,7	5	62	70	66,6	3,8	5,8
		s	6	72	82	77,5	3,8	4,9	3	56	66	61,0	5,0	8,2
	9a/8a	d	6	65,7	75,0	69,9	4,4	6,2	7	65,5	75,9	71,7	3,5	4,8
		s	6	57,6	76,7	68,3	6,6	9,7	5	61,3	76,0	69,5	5,3	7,6
	10b/1	d	4	19,6	21,89	20,6	1,0	4,7	1	–	–	20,7	–	–
		s	4	20,3	20,8	20,5	0,2	1,2	1	–	–	20,4	–	–
Fibula	1	d	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
		s	1	–	–	352	–	–	–	–	–	–	–	
	4a	d	2	34	40	37,0	4,2	11,5	1	–	–	34	–	
		s	3	37	40	39,0	1,7	4,4	1	–	–	36	–	
	4a/1	d	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
	s	1	–	–	11,4	–	–	–	–	–	–	–		
Tel. višina-stature (cm)														
Manouvrier		8	163,8	175,6	169,3	4,0	2,3	4	148,4	165,0	155,5	6,9	4,5	
Pearson		8	164,9	174,4	168,7	3,2	1,9	4	148,1	162,5	154,1	6,1	3,9	

Tab. 9: Dlesc pri Bodeščah. Frekvenčna distribucija platimeričnega indeksa.
Table 9: Dlesc near Bodešče. Percentage distribution of platymeric index.

		Moški Men		Ženske Women		Skupaj Total	
		N	%	N	%	N	%
Hyperplatymeria	–74,9	–	–	6	37,5	6	18,8
Platymeria	75–84,9	5	31,3	5	31,3	10	31,2
Eurymeria	85–99,9	11	68,7	4	25,0	15	46,9
Stenomeria	100–	–	–	1	6,2	1	3,1
		16	100,0	16	100,0	32	100,0

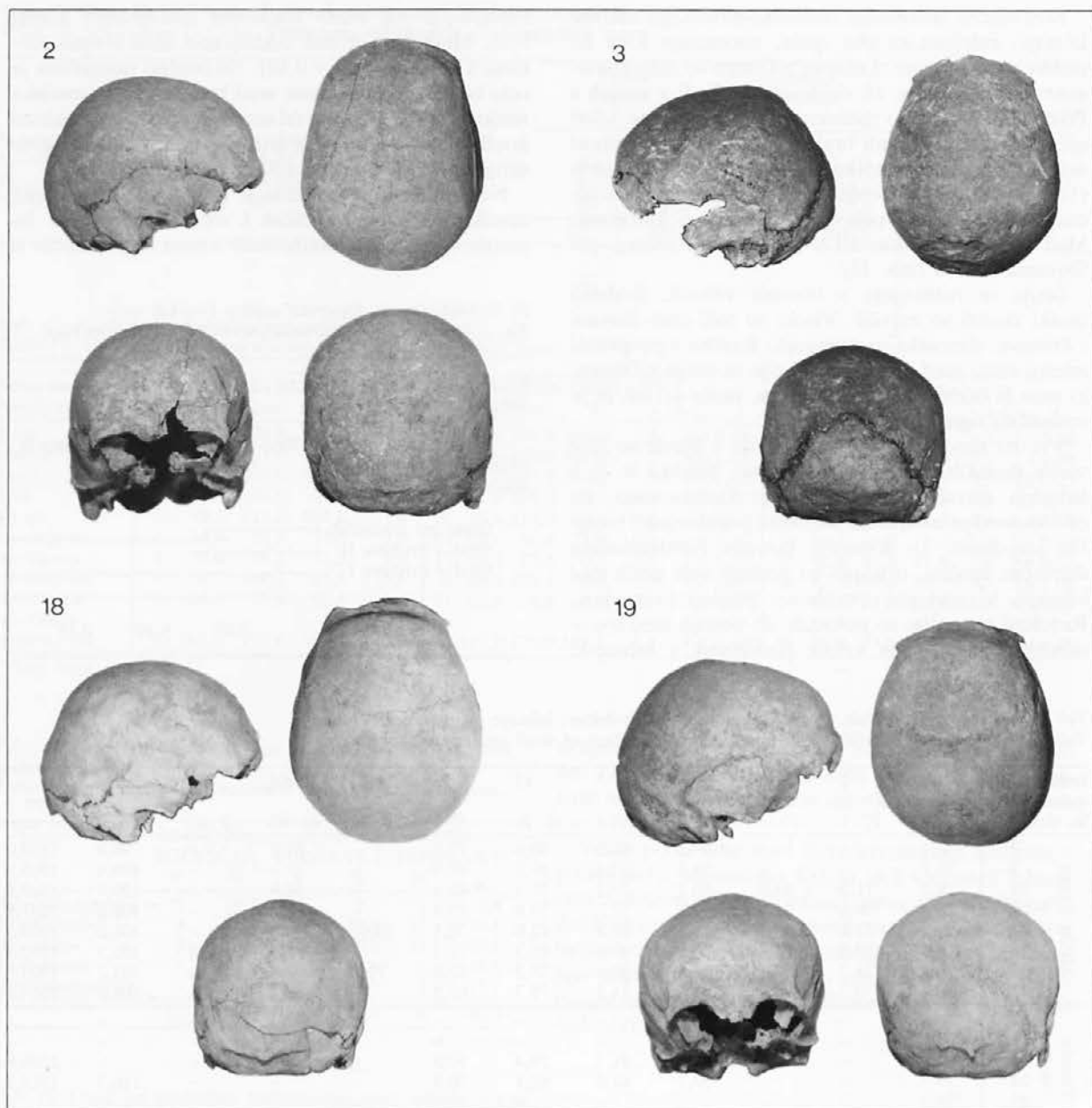
primerjava ne bi dala zadovoljivih rezultatov. Analiza je tako izdelana le za moško populacijo, upoštevana pa so le štiri najvažnejše mere nevrokranija (največja dolžina lobanje, največja širina lobanje, višina lobanje od baze do bregme in najmanjša širina čela) ter bigonialna širina mandibule. Vključitev več obraznih parametrov bi dala boljše rezultate, a žal splahnokraniji pri bodeški seriji niso ohranjeni.

Lobanje vseh treh grobišč so v povprečju dolge. Razlike med serijami so majhne in statistično neznačilne. Tudi v višini lobanje ni bistvenih razlik. Serije se razlikujejo v vseh treh širinskih merah. Najozžje so lobanje z Dlesca, sledijo jim staroslovanske lobanje s Pristave, v povprečju najširše pa so blejske staroselske lobanje. Statistično pomembna je razlika v širini čela med serijama Dlesc in staroselska Pristava. V vseh

Sl. 3: Dlesce pri Bodeščah. Lobanje iz grobov 2, 3, 18 in 19.
 Fig. 3: Dlesce near Bodešče. Skulls from graves 2, 3, 18 and 19.

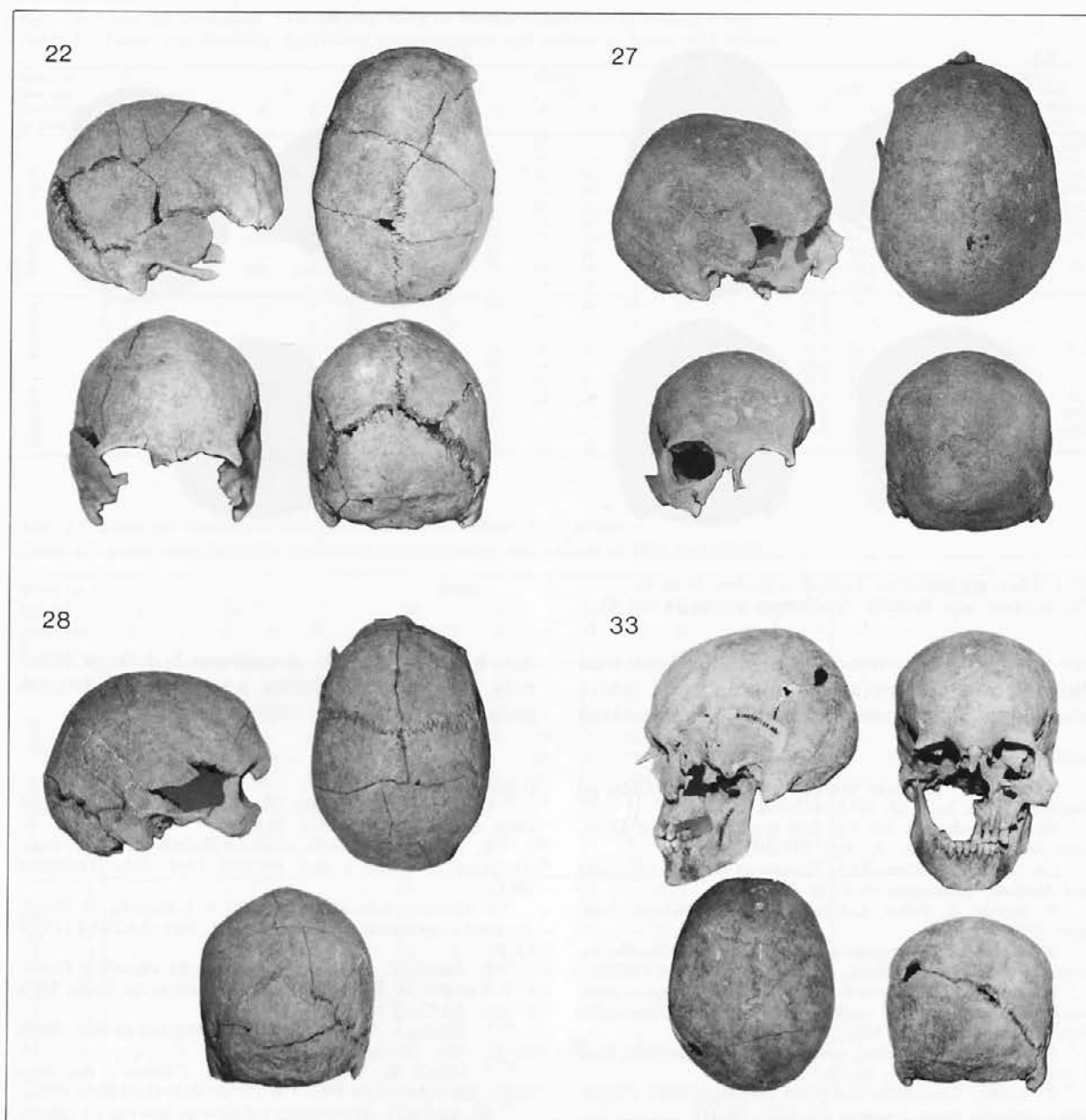
razlagamo s sorodstveno povezanostjo majhne skupine ljudi. Slovani z blejske Pristave so po našem mnenju živeli v sožitju s staroselci. Asimilacija dveh populacij se kaže v morfološki podobnosti predvsem možganskih delov lobanj. Prepričani smo tudi, da grobišče Bled–Pristava I ne pripada izključno avtohtonemu staroselskemu življu, ampak vključuje ta nekropola tudi delež slovanskih skeletov prvega selitvenega toka. Iz podatkov, zbranih za Slovenijo, je razvidno, da so populacije železne dobe in antike vse do prihoda Slovanov v povprečju bolj kratkoglave in vsebujejo večji delež brahikranih lobanj kot »staroselci« z Bleda.¹⁶

Posebej poudarjamo, da temeljijo naše trditve le na merskih značilnostih nevrokranija in le eni meri obraza. Obrazni deli, ki bi odčrtavali morebitne za zdaj

nedokazane razlike, žal niso ohranjeni v taki meri, da bi njihove značilnosti lahko uporabili v primerjalnih analizah.

V. SKLEPI

Prikaz populacije, ki je pokopavala svoje umrle v nekropoli Dlesce pri Bodeščah, temelji na analizi 48 skeletov: 23 (47,9%) otroških in 25 (52,1%) odraslih, 14 ženskih in 11 moških. Delež otroških okostij je realen in pričakovan. Predvidevamo lahko le višji odstotek umrlih dojenčkov. Ženske so najpogosteje umirale v juvenilnem obdobju (35,7%) in poznem obdobju maturusa (28,5%). Največ moških okostij pripada obdobju zgodnjega maturusa (36,4%) in po-

Sl. 4: Dlesc pri Bodeščah. Lobanje iz grobov 22, 27, 28 in 33.

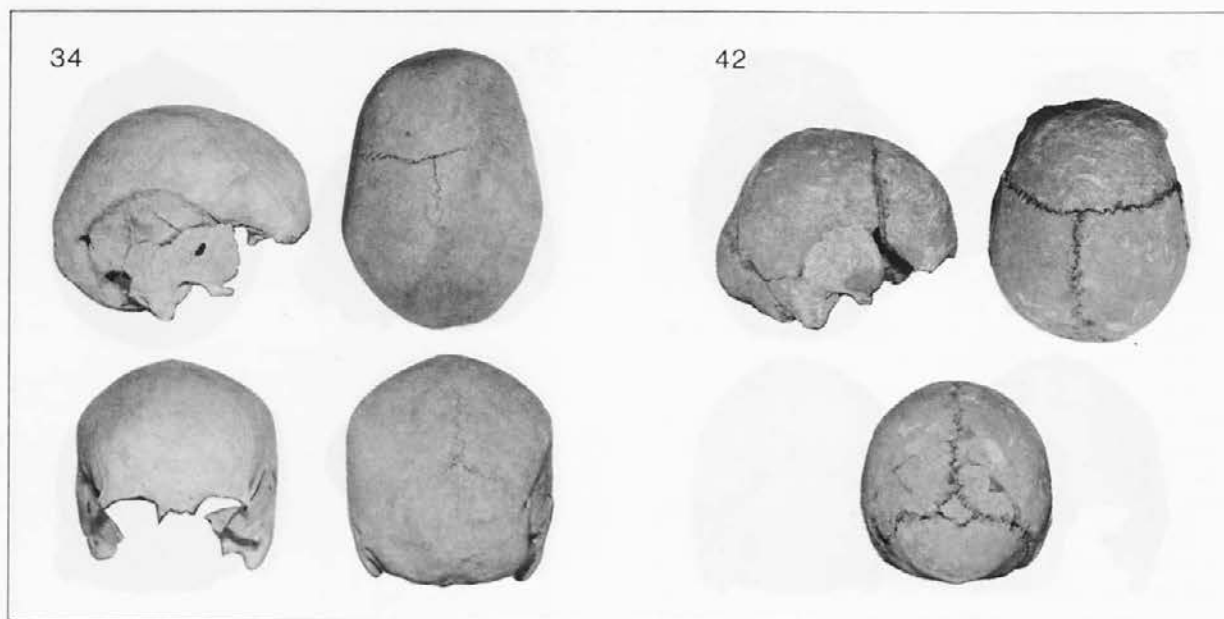
Fig. 4: Dlesc near Bodešče. Skulls from graves 22, 27, 28 and 33.

znega adultusa (27,2%). Povprečno pričakovano trajanje življenja ob rojstvu je bilo 24,2 let, saj je skoraj 50% vseh prebivalcev Dlesca umrlo že v otroški dobi. Ker je grobišče odkopano v celoti, znan pa je tudi čas uporabe, smo določili število prebivalcev tega majhnega zaselka. V vasici je živelo povprečno 22 ljudi, razporejenih na 5 družin s 4 ali 5 družinskimi člani.

Lobanje populacije z Dlesca so po morfologiji zelo enotne. Vse so dolge in ozke ter srednje visoke ali nizke. Glede na dolžinsko-širinski indeks so dolihokrane in mezokrane. V tej populaciji ni bil ugotovljen niti en primer kratkoglavosti. Razmerje med širino lobanje in širino čela daje večinoma evrimetopično

obliko, razmerje širine čeljusti do širine čela pa večinoma evrimandibularni tip obraza. Moški prebivalci Dlesca so bili srednje robustni, ženske pa gracilne. Moški so bili visoki povprečno 169 cm, ženske so bile precej manjše, tako da smo določili večjo povprečno spolno razliko od običajne. Podatek jemljemo s pridržkom, saj smo določili telesno višino le štirim ženskim skeletom.

Na podlagi primerjav z razpoložljivima zgodnjersrednjeveškima serijama z blejske Pristave lahko potrdimo pripadnost prebivalcev Dlesca k alpskim Slovanom. Ugotovili smo tudi sožitje med staroselci in Slovani,

Sl. 5: Dlesc pri Bodeščah. Lobanji iz grobov 34 in 42.
Fig. 5: Dlesc near Bodešče. Skulls from graves 34 and 42.

kar potrjujejo nizki, statistično neznačilni koeficienti distance med obravnavanimi serijami. Naše trditve temeljijo na analizi merskih značilnosti možganskega

dela lobanje, saj slaba ohranjenost bodeškega materiala ni dopuščala vključitve pomembnejših obraznih parametrov v distančno analizo.

¹ T. Knific, A. Pleterski, Staroslovansko grobišče Dlesc pri Bodeščah, *Arh. vest.* 32, 1981, 482–508.

² Recommendations for Age and Sex Diagnosis of Skeletons, *Jour. Hum. Evol.* 9, 1980, 517–549.

³ Gy. Acsádi, J. Nemeskéri, *History of Human Life Span and Mortality* (Budapest 1970) 51–72.

⁴ R. Martin, K. Saller, *Lehrbuch der Anthropologie* (Stuttgart 1957) 429–597.

⁵ M. Štefančič, Demography of Early Middle Ages Necropolis St. Erazmo near Ohrid, *Coll. Antr.* 4, 1980, 213–220.

⁶ M. Štefančič, Starohrvatska nekropola Nin-Ždrijac – možnosti paleodemografske analize populacij v zgodovinskih obdobjih, *Arh. vest.* 36, 1985, 359–368.

⁷ A. Pleterski, *Župa Bled, nastanek, razvoj in prežitki*, Dela 1. razr. SAZU 30 (1986) 26–36.

⁸ T. Knific, Arheološki zemljevid Blejskega kota v zgodnjem srednjem veku, *Kronika* 32, 1984, 99–110.

⁹ T. Knific, *Bled v zgodnjem srednjem veku*, Doktorska dis.

(Ljubljana 1983).

¹⁰ B. Škerlj, Srednjeveška okostja z Bleda, izkopana leta 1949, *Razpr. SAZU* 3, 1953, 313–335.

¹¹ R. Turk, *Antropološka obdelava skeletov iz 5. do 7. stol., izkopanih na Bledu v letih 1975/78*, Dipl. delo (Ljubljana 1981).

¹² J. Kastelic, Arheološko poročilo, v: J. Kastelic, B. Škerlj, *Slovanska nekropola na Bledu*, Dela 1. razr. SAZU 2 (1950) 11–66.

¹³ B. Škerlj, Z. Dolinar, Staroslovanska okostja z Bleda, v: J. Kastelic, B. Škerlj, *Slovanska nekropola na Bledu*, Dela 1. razr. SAZU 2 (1950) 69–103.

¹⁴ V. Šribar, V. Stare, H kronologiji blejskih grobišč, *Situla* 14–15, 1974, 275–314.

¹⁵ J. Filipič, B. Teran, T. Tomazo, *Okostja z Blejskega otoka, izkopana v letih 1962–1965*, Dipl. delo (Ljubljana 1971).

¹⁶ M. Štefančič, *Sprememba cefaličnega indeksa od železne dobe do modernih časov v Sloveniji*, manuskript.

Anthropological analysis of the Old Slavic necropolis Dlesc near Bodešče

Summary

Systematic archaeological excavation of the cemetery of Dlesc near Bodešče took place in 1979 and 1980. The cemetery has been fully excavated. It was in use for approximately 120 years, from the end of the 8th to the beginning of the 10th Centuries.^{1,7} 47 graves with 48 skeletons were found. The anthropological analysis was performed according to standard methods and includes a survey of all the skeletons, a demographic analysis of the population, an analysis of the anthropometric characteristics of the adult skeletons, and a comparison with the available skeletal material from the region of Bled.^{2-4,10,13}

23 (47,9%) of the studied skeletons were children and 25 (52,1%) were adults. All adults could be sexually identified:

there were 14 females and 11 males. The proportion of children is real, but it would be expected that some of the infants were not buried in the necropolis. Women most commonly died in the juvenile (35,7%) or matusus II periods. Male skeletal age was most frequently determined to be in the categories of matusus I (36,4%) and adultus II (27,2%). It was established that the average life expectancy from birth was 24,2 years. As the cemetery was fully excavated and its temporal span is known, the approximate number of inhabitants in the hamlet of Dlesc was determined: 22 people lived there at any one time, divided into 5 families with 4 or 5 members in each. The demographic data are shown in *Tables 1–3 and Figure 1*.

Tab. 16: Dlesc pri Bodeščah. Individualne mere in indeksi stegenice in telesna višina.
Table 16: Dlesc near Bodešče. Individual measurements and indices of femur and stature.

Mera po Martinu – Measure Št. skel.	1		2		8		9		Femur 10		18		21		10/9		8/2		Tel. višina – stature (cm) Pear- Manou- son vrier	
	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s		
2	-	-	-	-	86	-	30	-	25	-	45	-	-	-	83,3	-	-	-	169,6	169,7
3	458	-	456	-	91	-	31	-	29	-	49	-	-	-	93,5	-	20,0	-	165,9	166,6
6	458	467	456	461	90	91	31	31	28	28	48	50	-	-	90,3	90,3	19,7	19,7	166,3	166,9
18	-	-	-	-	93	94	-	33	-	27	-	48	-	-	-	81,8	-	-	170,6	173,5
19	451	455	448	453	90	90	30	31	27	25	50	49	-	-	90,0	80,6	20,1	19,9	167,2	166,9
27	430	-	427	-	84	83	27	27	24	26	44	45	75	-	88,9	96,3	19,7	-	164,9	163,8
28	483	482	480	478	93	96	32	33	27	28	50	51	84	84	84,4	84,8	19,3	19,9	174,4	175,6
33	-	-	-	-	92	-	30	-	28	-	-	-	-	-	-	93,3	-	-	-	-
42	478	473	474	470	94	93	31	32	30	29	49	48	82	83	96,8	90,6	19,7	19,7	170,6	171,1
43	-	-	-	-	94	94	30	31	29	30	-	-	-	-	96,7	96,8	-	-	-	-
8	-	-	-	-	69	68	26	26	19	19	40	39	-	-	73,1	73,1	-	-	-	-
10	-	-	-	-	84	79	28	-	22	-	-	-	-	-	78,6	-	-	-	-	-
12	-	-	-	-	76	-	28	-	20	-	-	-	-	-	71,4	-	-	-	-	-
22	-	412	-	408	70	74	26	26	20	22	39	39	-	-	76,9	84,6	-	18,1	153,0	154,3
23	-	-	-	-	78	80	25	28	24	25	38	-	-	-	96,0	89,3	-	-	-	-
29	-	-	-	-	75	74	26	27	23	23	-	-	-	-	88,5	85,2	-	-	-	-
32	-	-	-	-	65	26	25	18	18	37	37	-	-	-	69,2	72,0	-	-	148,1	148,4
34	-	461	-	457	83	31	-	24	-	-	44	-	-	77,4	-	-	-	18,4	162,5	165,0
35	-	-	-	-	74	72	28	27	20	21	-	40	70	68	71,4	77,8	-	-	152,6	154,3
45	-	-	-	-	80	79	-	26	-	28	-	-	-	-	107,7	-	-	-	-	-

Tab. 17: Dlesc pri Bodeščah. Individualne mere in indeksi kosti goleni.
Table 17: Dlesc near Bodešče. Individual measurements and indices of tibia and fibula.

Mera po Martinu – Measure Št. skel.	Tibia										Fibula												
	1		1a		3		8a		9a		10b		9a/8a		10b/1		1		4a		4a/1		
	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s	
2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	-	-	-	-	-	-	35	-	26	-	77	-	74,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6	358	-	362	-	-	-	33	-	22	-	78	-	66,7	-	21,8	-	-	-	-	-	40	-	-
18	383	-	387	-	80	-	35	35	23	23	75	80	65,7	65,7	19,6	-	-	-	-	40	37	-	-
19	-	369	-	373	-	74	-	33	-	19	74	75	-	57,6	-	20,3	-	352	-	40	-	11,4	
27	358	355	363	361	69	70	32	30	23	23	72	72	71,9	76,7	20,1	20,3	-	-	34	-	-	-	
28	-	399	-	402	-	77	36	38	27	27	80	82	75,0	71,1	-	20,6	-	-	-	-	-	-	
33	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
42	383	384	387	389	74	76	35	36	23	24	80	80	65,7	66,7	20,9	20,8	-	-	-	-	-	-	
43	-	-	-	-	-	-	36	-	26	76	76	-	72,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
8	-	-	-	-	-	-	29	-	19	-	63	-	65,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
10	-	-	-	-	-	-	31	-	22	-	70	-	71,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
12	-	-	-	-	-	-	28	-	21	-	70	-	75,0	-	-	-	-	34	-	-	-	-	
22	-	-	-	-	-	-	26	25	19	19	-	56	73,1	76,0	-	-	-	-	-	-	-	-	
23	-	-	-	-	-	-	27	27	19	19	62	61	70,4	70,4	-	-	-	-	-	-	-	-	
29	-	-	-	-	-	-	-	31	19	19	-	-	-	61,3	-	-	-	-	-	-	-	-	
32	-	-	-	-	58	24	23	17	16	-	-	-	70,8	69,6	-	-	-	-	-	-	-	-	
34	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
35	229	224	331	327	65	62	29	30	22	21	68	66	75,9	70,0	29,7	29,5	-	-	-	36	-	-	
45	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

The skulls of the population of Dlesc near Bodešče are very homogeneous in their morphology. All are long, narrow and medium high or low. The cranial index shows that they are dolichocephalic or mesocephalic; not a single specimen was brachycephalic. Their length-height index was usually orthocephalic, whilst the breadth-height index was tapeinocephalic or metriocephalic. The ratio between the breadth of the neurocranium and that of the forehead usually gave an eurymetopic shape to the skull. The facial portions of the skulls are poorly preserved and in most cases not measurable; it was only possible to measure the lower jaws. The bicondylar breadth served to determine the fronto-mandibular index, but only in male skulls, which were usually eurymandibular. In general, the male skulls were better preserved, so that most of the results of these measurements relate only to them.

The male inhabitants of Dlesc were medium robust, with an average height of 169 cm. The women were gracile and

considerably smaller, so that a larger than average sexual difference was determined: approximately 14 cm. However there are reservations, as height was estimated on only 4 female specimens. The anthropometric characteristics of the population of Dlesc are given in Tables 4–10 and Individual data in Tables 13–17.

The comparison between the cemetery of Dlesc near Bodešče and both the cemeteries at Bled-Pristava, Bled-Pristava I and Bled-Pristava II, are shown in Tables 11, 12 and Figure 2. It was determined that the skeletons from Dlesc belong to the Alpine Slavs Group. The small, statistically insignificant coefficient of distance between both series of Bled-Pristava demonstrate the assimilation of the Slavs by the indigenous population. Due of the poor preservation of the facial parts of the skulls, the assertions are based on the analysis of the neurocrania.

Alojz Benac (1914-1992)

6. marca 1992 je v Sarajevu umrl Alojz Benac, nedvomno prva osebnost jugoslovanske arheologije po drugi svetovni vojni. Ker je bil to tudi čas največjega razcveta arheologije na ozemlju nekdanje Jugoslavije, smemo že zdaj reči, da bo njegovo ime ostalo trdno zapisano v zgodovini jugoslovanske arheološke stroke. Benac je bil pač edini, ki je znal iz kulturno različnih okolij zbrati delavce, ki so kljub različni in raznovrstni znanstveni tradiciji, različnim šolam, interesom, hoteljem in metodam dela z navdušenjem delali za skupne načrte. Če bomo tudi po razpadu Jugoslavije lahko govorili o arheologiji na tem območju v pozitivnem, dobrem smislu, je to Benčeva zasluga. Precej bolj kot zvezne ustanove, Zveza arheoloških društev Jugoslavije, Svet jugoslovanskih akademij in njegovi odbori, je ustvarjal možnosti za skupno delo in ga uresničeval v svojem Centru za balkanološke študije prav Benac.

Alojz Benac je bil zgledna osebnost. Bil je nosilec najvišjih funkcij, v socialistični Jugoslaviji, dobitnik najpomembnejših nagrad, hkrati pa je bil človek - in to govori o njegovi veličini - ki je svoj položaj in funkcije v polni meri uporabil za razvoj svoje stroke, pa tudi drugih znanosti v Bosni in Hercegovini in v celotni Jugoslaviji. Znal je ohraniti distanco do svojih funkcij in nagrad, hkrati pa je z njimi omogočil delo tistim, ki jim to delo sicer ne bi bilo omogočeno.

Imel je tudi številne mednarodne funkcije. Bil je član Stalnega sveta Svetovne arheološke organizacije, tajnik in organizator njenega osmega kongresa v Beogradu 1971, član številnih mednarodnih institucij in združenj, slavnostni predavatelj na mednarodnih prireditvah, na katerih je zastopal jugoslovansko arheologijo.

Njegova življenjska pot je bila v kratkem zapisu takale: leta 1937 je diplomiral v Beogradu iz klasične filologije in bil nato profesor po različnih gimnazijah v Bosni, 1951 je doktoriral v Ljubljani pri prof. Josipu Korošču. Kot arheolog je 1947-1967 služboval v Zemaljskem muzeju v Sarajevu (od 1957-1967 kot ravnatelj), od 1953 do 1967 je tudi predaval arheologijo na sarajevski univerzi, od 1967 do 1971 je bil tam redni profesor za antično zgodovino in arheologijo, od 1962 do 1965 je predaval arheologijo tudi na Filozofski fakulteti v Zadru (v zimskem semestru leta 1965 tudi v Münstru). Leta 1962 je ustanovil Center za balkanološke študije (Centar za balkanološka ispitivanja) pri tedanjem Znanstvenem društvu Bosne in Hercegovine (pozneje Akademija znanosti in umetnosti BiH) in bil njegov direktor vse do 1989, ko je to mesto prepustil Borivoju Čoviću. Bil je član vseh jugoslovanskih akademij, SAZU od leta 1978. V Akademiji znanosti in umetnosti BiH je bil tudi njen dolgoletni tajnik in

predsednik. Prav tako je bil v letih 1977/78 predsednik Sveta jugoslovanskih akademij znanosti in umetnosti.

Njegovo znanstveno delo je bilo zelo raznovrstno in posvečeno različnim obdobjem, predvsem pa neolitiku in eneolitiku, s katerima so povezana tudi začetna in najpomembnejša izkopavanja, ki jih je vodil (Nebo, Mujevina, Hrustovača pečina, Alihodže, Lisičići, Zelena pečina, Crvena stijena, pozneje Obre). O tem obdobju je napisal tudi sintečno razpravo, ki je izšla v nemščini (*Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*) in posebej v srbohrvaščini. Drugi predmet njegovega znanstvenega zanimanja so bili Iliri. Začel je z objavo dveh katalogov najdb z Glasinca (skupaj s Čovićem) in pozneje nadaljeval ilirske študije v okviru ilirskih simpozijev, ki jih je sam organiziral, in ob mnogih drugih priložnostih. Obdelavo te teme je sklenil z odlično sintezo v petem zvezku *Praistorije jugoslavenskih zemalja* (O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji).

Vsega njegovega dela, vseh njegovih funkcij na tem mestu seveda ne moremo obravnavati. Poudariti moramo predvsem tisto, kar zadeva širše območje nekdanje Jugoslavije.

Vanj je Benac suvereno stopil že na prvem zborovanju jugoslovanskih arheologov v Niški banji leta 1950. Kdo od tistih zdaj že redkih udeležencev tega zborovanja se ne spominja njegovega suverenega nastopa na tem prvem srečanju, ki mu je takoj zagotovil predsedniško mesto v društvu! Spoznal pa je kmalu, da reprezentančni nastopi, čeprav združeni z delovnimi simpoziji, ne zadostujejo za tisto načrtno delo, ki ga potrebuje jugoslovanska arheologija. Tako je l. 1962, ko je imel za seboj že vrsto pomembnih izkopavanj in del iz bosanske arheologije, ustanovil Center za balkanološke študije, v katerem je zbral vodilne jugoslovanske raziskovalce antičnega sveta, arheologe, zgodovinarje, lingviste in etnologue iz vseh republik, in v njegovem okviru zasnoval načrtno delo. Čeprav naj bi bilo to posvečeno celotni balkanistiki, se je zaradi sestave svojih članov kmalu osredotočilo predvsem na vprašanja Balkana v antični dobi s poudarkom na ilirolgiji. Na treh kolokvijih, posvečenih Ilirom v prazgodovini (1962) in rimski antiki (1964) ter njihovem deležu v zgodnjelovanski zgodovini (1968), je jugoslovanska znanost, zgodovina, arheologija in lingvistika, prvič prevzela pobudo v teh zapletenih vprašanjih, ki so bila do tedaj domena tujih raziskovalcev, in se takoj uveljavila. Kot nadaljevanje teh vprašanj so izšle odlične zgodovinske študije Fanule Papazoglujeve, lingvistične in mitološke študije Radoslava Katičića, ki so problematiko bistveno dopolnile. Začela je izhajati ilirska bibliografija, v kateri je bila pregledno

zbrana praktično vsa arheološka bibliografija za prazgodovinsko arheologijo kovinskih dob in za rimski čas. Ilirologiji je bil posvečen tudi simpozij o ilirskih naseljih - spet do tedaj skoraj neupoštevana problematika - in za konec tudi simpozij o njihovi duhovni kulturi, kot se kaže v grobnem kultu in v umetnosti oz. umetni obrti. Tako je nastajala sinteza, ki je niso mogli uresničiti niti narodi z neprimerno močnejšo znanstveno tradicijo in kulturo ter dolgotrajno organizacijo znanstvenih institucij.

To velja še posebej za *Praistorijo jugoslavenskih zemalja* 1-5 (1979-1987), ki je solidna sinteza prazgodovine kulturno tako različnega okolja, kot je bilo jugoslovansko.

Tako delo je lahko izpeljal le organizatorični genij Alojza Benca. Tudi koncept je njegov, genialno prilagojen stanju in možnostim jugoslovanske arheološke vede. Žal ni prišlo do objave že izdelane skrajšane izdaje Praistorije v angleščini, ki bi bila v svetu gotovo hvaležno sprejeta. Zato ostaja to ogromno delo začuda dokaj skrito, skromno uporabljano in citirano. Oboje, ilirske simpozije in Praistorijo, poudarjam tako močno zato, ker jih brez Benca ne bi bilo - in to so dela, ki jih narodi z veliko znanstveno tradicijo in gospodarsko močjo niso uresničili. Gotovo, dela in sinteze te vrste pri sedanjem stanju stroke ne morejo biti dolgotrajne veljave, še dolgo pa bodo izhodišče za vsaka nova raziskovanja in jih bodo bistveno olajševala. Center je tudi že začel delo v zvezi z zgodovino rimske dobe na ozemlju nekdanje Jugoslavije, ki pa se je zaradi pomanjkanja pripravljanih del usmerilo v izdelavo zgodovine posameznih rimskih provinc in grške antike v Jugoslaviji. Usoda takšnjega dela pa je zdaj iz razumljivih vzrokov negotova.

Vsega tega brez Benca ne bi bilo. On je znal videti prave probleme in znal najti prave sodelavce, da jih uresniči. Ob vsem tem je bil nenadkriljiv realist glede tega, kaj je možno uresničiti in kaj ne.

Ob vsem tem delu naj samo omenim, da je pod Benčevim uredništvom izšlo 26 zvezkov *Godišnjaka*, glasila Centra za balkanološke študije, in 12 njegovih posebnih izdaj; dve je napisal Benac sam.

Če sem se podrobneje ustavil ob velikih skupinskih delih, ki jih brez njega ne bi bilo in pri katerih ni sodeloval samo kot organizator, ampak tudi kot znanstveni sodelavec, moram seveda vsaj na kratko označiti tudi njegovo osebno znanstveno delo. Tudi to je bilo široko in je segalo na različna področja. To velja tako za različna časovna obdobja, pa tudi za raznovrstno problematiko. Predvsem pa je potrebno poudariti njegovo iskanje sinteze. Študij podrobnosti, posameznih kosov gradiva, natančne kronologije mu ni bil nikoli

cilj, vedno le sredstvo za oris zgodovine. Arheologija mu je služila za rekonstrukcijo zgodovine, njeno celotno podobo pa je obvezno dopolnjeval tudi s paleolingvistiko, pisanimi viri, antropologijo in etnologijo. Tako je imel že od vsega začetka v načrtu Korpus grških in latinskih besedil, ki se nanašajo na nekdanje jugoslovansko ozemlje, in *Rerum Illyricarum fontes epigraphici*; ena redkih nalog, ki v Centru ni bila izpeljana.

Sintezi so bila posvečena tudi njegova izkopavanja. Izbral jih je smotrno in sistematično. Najprej je raziskoval neolitska in eneolitska najdišča, da je lahko izrisal celotni potek tega časa v Bosni in Hercegovini. Ugotavljal je tudi gibanja stepskih ljudstev v eneolitiku, ki jih običajno vezemo na indoevropsko selitev, in našel v gomili 16 v Pustopolju na Kupreškem polju naravnost senzacionalni dokaz za svojo tezo. Prav tako je bilo njegovo raziskovanje naselij na Duvanjskem polju, Buškem blatu, Livanjskem in Glamočkem polju predvsem prispevek k zgodovini Delmatov, njihovi samostojni zgodovini in prehodu pod rimsko oblast. Kljub številnim obveznostim je hitro objavil gradivo z vseh izkopavanj, ki jih je vodil.

Tako je bila Bosna, kjer sta se od neolitika dalje srečevali vzhodna in zahodna civilizacija, idealno območje za njegov širok koncept. Prav tako je bila z različnimi narodi, nosilci tako različnih kultur, pobuda za njegov študij etničnih vprašanj. V etnosu je videl enoto, ki je bila vedno zgodovinska sila, nosilec lastne duhovne in materialne kulture, ki je torej arheološko opredeljiva. Ozemlje Bosne in Hercegovine je bilo hkrati na robu grškega in italskega sveta, tako da je bilo deležno zanimanja grških in rimskih geografov ter zgodovinarjev, kar je dalo Bencu za njegovo zgodovinsko smer raziskovanj še posebne možnosti, ki jih evropska arheologija ni imela. V tem smislu moramo tudi razumeti njegova etnološka raziskovanja, ki se jih je povojna evropska arheologija zaradi zlorab in stranpoti med obema vojnoma izogibala. Predvsem pa so bila Benčeva tovrstna raziskovanja mnogo bolj kritična in na višji ravni kot mnoga podobna raziskovanja v sosednjih balkanskih državah, ki pogosto niso bila brez nacionalističnega naboja.

Ko se v teh za Bosno in Hercegovino tragičnih dneh Alojzu Bencu zahvaljujemo za njegovo delo, smo mu člani Centra tudi hvaležni, da smo prav po njegovi zaslugi dodobra spoznali in vzljubili to deželo. Njena tako različna, zgodovinsko bogata kultura nas ni samo učila bolje razumeti svojo arheološko vedo, ampak tudi razumevajoče in naklonjeno sprejemati to različnost. Benac je bil odličan arhitekt plodne skupnosti v različnosti.

Stane GABROVEC

Zorko Harej (1949-1990)

Sredi bujno ozelenega poletja smo se predlanskega julija v domačem Dornberku poslovili od prijatelja in kolega Zorka Hareja. Dve leti sta že zdrsnili mimo in nam nanizali strahote vojne in begunstva in ni nam prizanešeno z neprijetnostmi, ki jih prinaša vajeništvo demokracije. Posebej težko je kolegom na zavodih za varstvo naravne in kulturne dediščine, saj se zdi, da je v času slabšega gospodarskega stanja med ljudmi čedalje manj razumevanja, da, še manj ljubezni in posluha za ohranjanje kulturne dediščine. Prav pri tem naporu in premalo cenjenem delu je Zorko rezal s kolegi z goriškega zavoda najtežjo brazdo. Svoje delo je opravljal skoraj do zadnjega naravnost zgledno, ne le zaradi izjemne delavnosti, temveč tudi zaradi posebnega ugleda, ki si ga je znal ustvariti z nenavadnim posluhom za ljudi in stvari. Zato se je pogosto oglašal v *Primorskih srečanjih* in *Primorskih novicah*, slišali smo ga na radiu Trst in mu prisluhnili tudi na televiziji. Če bi tudi utegnili pozabiti na njegova tehtna razmišljanja, saj je človeški spomin vendarle tako lahko zbrisljiv, bodo sadovi Zorkovega dela in brezštevilnih potrpljenja polnih razgovorov - na eni strani z oblastjo in na drugi z domačini - še dolgo vidni na biserih primorskih srednjeveških mestec in gradov. Štanjel, Branik, Prem, Dobrovo v Brdih...

Ostali pa so žal tudi polni predali novih snovanj in načrtov, kako iztrgati naglemu propadanju in pozabi tisto najvrednejše, najbolj naše, navsezadnje tudi tisto najbolj primorsko. Ljudje so mu radi prisluhnili in neredko sta se iz socialistične brezbržnosti prebudila skrb in ponos za našo dediščino. Med domačini bo še dolgo živel hvaležen spomin nanj in na njegovo delo.

Toda Zorko se ni že skrajja odločil za zavodsko delo. Da mu je namenjeno raziskovalno delo na oddelku, smo z njim tedaj v začetku upali tudi njegovi prijatelji. Takoj po diplomi iz zgodovine in arheologije se je vpisal na podiplomski študij in postal stažist raziskovalec. Delo je uspešno sklenil v izredno kratkem času z magistriranjem. Leta 1986 je magistrsko delo z neznatnimi popravki izdal kot monografijo z enakim naslovom *Kultura kolišč na Ljubljanskem barju*. V njej zapisana znanstvena dognanja so sad intenzivnega ukvarjanja z barjansko eneolitško kulturo s posebnim poudarkom na oblikah in okrasu keramike. Že od študentskih let dalje je nekaj poletij zapovrstjo vodil izkopavanja na Barju in vsakokratnim zemeljskim posegom so sledila vzorno natančna in izčrpna poročila. Na novo izkopano gradivo iz Notranjih Goric je vzprejel z gradivom, ki ga je izkopal Walter Schmid. Skupaj z gradivom iz Resnikovega prekopa je objavil tudi gradivo, ki ga je izkopal Staško Jesse. Nadalje je

skušal raziskati razprostranjenost notranjegoriškega kolišča in večkrat zapovrstjo vodil izkopavanja v Partih pri Igu. Sodeloval je tudi pri dolgoletnih raziskovanjih na Celjskem gradu in si tako nabral pomembne izkušnje za poznejše požrtvovalno delo na primorskih gradovih.

Vzrokov, zaradi katerih Zorko kljub vestnemu delu ni ostal na arheološkem oddelku Filozofske fakultete, ne poznam. Četudi sva si bila vsa ta dolga leta dobra prijatelja, ni o tem nikoli spregovoril.

Odšel je v Novo Gorico, kjer se je za nekaj let posvetil pedagoškemu delu na gimnaziji in si ustvaril družino. Počitnice je preživljal na izkopavanjih. Leto za letom je raziskoval na štanjelskem in rihenberškem gradu, v Medani, na Gojačah in v številnih kraških jamah, med drugim v Jazbini pri Divači in Doktorjevi jami pri Ogradi pri Pliskovici. Poznavanju eneolitške keramike z Ljubljanskega barja se je pridružilo poznavanje istodobnih kraških lončarskih izdelkov, delo na gradovih pa je ponudilo obilico visokosrednjeveškega, posebej bogatega renesančnega keramičnega gradiva, ki se mu je Zorko posvetil z veliko mero ljubezni. Spoznanja je objavljaval v skoraj vsakoletnih zapisih v *Poročilih o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji*, v *Goriškem letniku*, *Varstvu spomenikov* in *Arheološkem pregledu*.

V začetku 1983 je prevzel odgovorno in nevhvaležno delo vodje goriškega zavoda. Vodil ga je z znanjem arheologa, zavestjo zgodovinarja in konservatorja, deloval pa je tudi kot kulturni delavec in domačin, ki so mu bili primorska zemlja in njeni ljudje najbližji.

Že s kaljo smrti v sebi se je odpravljaval na študijsko potovanje v Bosno in Hercegovino, da bi preučil eneolitško gradivo na Balkanu in ga primerjal s svojimi spoznanji, ki jih je v kratkem že predstavil na zadnjem kongresu jugoslovanskih arheologov na Bledu 1988 in so bile srž njegove disertacije v pripravi. Bolezen in trpljenje sta ga za kratek čas privezala na rodni dom v Dornberku, podobno kot za kratek čas v jeseni postanejo ptice na obali, preden odlete v daljavo...

Ko ptice odlete, ostane samo zemlja.

In pesem. Ta ga je spremljala, kot more spremljati le ljudi iz Vipavske doline. Mehka, otožna in vse prežemajoča, kot je lahko le smaragdno zelenje ob bistri reki, in tako silovita kot burja, ki se trga pozimi iz nedrij Nanosa.

In ostane seveda spomin. Spomin na neko trdno prijateljstvo.

Branko Marušić (1926-1991)

Le redko se človek in raziskovalec tako tesno združita s pokrajino in njeno zgodovino, kot se je to zgodilo med arheologom Brankom Marušićem in Istro. Utrip dežele Romanov, oljk in vina, hudomušnih Jurine in Franine, grdelinov in mrtvaškega plesa je profesor Marušić nosil v sebi, v svojem živahnem značaju, trpki vedrini in vztrajni delavnosti. Hkrati je ostal vse življenje povezan z rodno Slovenijo, ki ji je poznoantično in srednjeveško Istro pogosto predstavljal tudi na straneh *Arheološkega vestnika*,¹ v katerem je objavil svojo prvo in zadnjo znanstveno razpravo.

Branko Marušić se je rodil 8. oktobra 1926 v Planini pri Postojni materi Hrvaški in očetu Slovincu iz Opatjega sela, ki sta morala po prvi svetovni vojni ob prihodu Italijanov prisilno zapustiti Pulj. Gimnazijo je končal 1945. v Ljubljani, kjer je leta 1950 na Filozofski fakulteti diplomiral iz arheologije in zgodovine. Od leta 1948 do upokojitve 1989 je bil zaposlen v Arheološkem muzeju Istre v Pulju, ki ga je med leti 1967 in 1979 tudi vodil. Znanstveno in strokovno delo je strnil v okviru pozne antike in zgodnjega srednjega veka s preučevanjem kontinuitete in razvoja materialne kulture etnično heterogenega prebivalstva Istre ter z raziskavami sakralne arhitekture. S tega področja je tudi njegove disertacija, s katero je leta 1976 doktoriral na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Tu je med leti 1972 in 1988 kot honorarni univerzitetni učitelj predaval arheologijo zgodnjega srednjega veka. Umril je 4. januarja 1991 na Golniku.

Marušićevo delo je obsežno in raznovrstno, saj je deloval na arheološkem, zgodovinskem in umetnostno-zgodovinskem področju štiri plodna desetletja. Na srečo je svoja raziskovanja sproti in pregledno objavljala, tako da je mogoče glavnim tokovom slediti brez težav, od prve poljudnoznanstvene knjižice, napisane v študentskih letih,² ki govori predvsem o avtorjevi mladostni usmeritvi v zgodnji srednji vek, do zadnjih preglednih objav, ki to obdobje - po zahtevnih arheoloških izkopavanjih širom po Istri³ - odkrivajo v novi luči.

Kot arheolog je Branko Marušić že s prvo razpravo opozoril, da arheološko gradivo zgodnesrednjeveške Istre ni enotno, ampak se deli na več sklopov, ki jih je mogoče etnično, kronološko in zgodovinsko natančneje določiti. Zaradi jasnih evropskih primerjav mu je bilo najlažje opredeliti redke najdbe iz časa preseljevanja ljudstev,⁴ medtem ko je bilo odkrivanje za Istro specifičnega "romanskega" in "barbarskega" kulturnega sklopa dolgotrajno in zapleteno delo. S številnimi izkopavanji poznoantičnih in zgodnesrednjeveških grobišč pri sočasnih cerkvah je na podlagi zaporednih pokopov v družinskih grobnicah dokazal romansko naseljitveno kontinuiteto, na nekropoli Kacavanac pri Dvogradu trajajočo celo od 4. do 12. st.⁵ Drugod, predvsem na vzpetinah med Dragonjo in Mirno, je na grobiščih brez cerkva, kakršni sta na primer Mejica pri Buzetu in Vrh pri Brkaču, odkril v posamičnih

grobovih pokopane barbarizirane staroselce, ki so v 7. in 8. st. prevladovali med etnično mešanimi bizantinskimi graničarji, nosilci *buzetske kulture*.⁶

O novih, maloštevilnih slovanskih naseljencih med njimi po Marušićevem mnenju govore poganski pogrebni običaji in lončenina, ki ji je pri raziskovanju posvečal veliko pozornost.⁷ Hrvaško naselitev v mlajšem obdobju je izčrpno obravnaval pri objavi grobišča v Žminju, datiranega v čas med leti 840 in 950,⁸ raziskovalcem materialne kulture alpskih Slovanov pa je zastavil bistveno vprašanje, ali ketlaške najdbe v romanskih grobovih opozarjajo na "nadetnično" razširjenost ketlaškega nakita ali na morebitno romanizacijo slovanskih naseljencev v Istri.⁹

Pri terenskem delu se je že zgodaj srečal tudi z umetnostnimi spomeniki, predvsem s sakralno arhitekturo in kamnito cerkveno opremo. Sprva se je ukvarjal z arhitekturo poznoantičnega in bizantinskega obdobja,¹⁰ zaradi vedno novih, izjemnih odkritij širom po Istri pa je bilo kasnejše Marušićevo preučevanje namenjeno v glavnem cerkvam z vpisanimi apsidami.¹¹ V doktorski disertaciji je to *istrsko skupino* sakralne arhitekture, ki šteje kar 68 cerkva, datiranih od 7. do 15. st., razdelil v starejšo, bizantinsko-predromansko, in mlajšo, romansko-gotsko podskupino.¹² Podrobno in večkrat je obravnaval tudi klesarske izdelke iz poznoantičnih in zgodnesrednjeveških cerkva.¹³

Med leti 1975 in 1977 je v razvalinah samostana sv. Andreja v Betiki (začetek 7. do 12. st.) z mladimi muzejskimi sodelavci raziskal bogat cerkveni kompleks z ostanki talnih mozaikov (5. in 6. st.). Izkopavanje v Betiki, ki je bilo objavljeno v *Arheološkem vestniku*, predstavlja vrh Marušićevega terenskega dela.

Kljub poudarjenemu arheološkemu in umetnostno-zgodovinskemu značaju Marušićevega dela ni mogoče prezreti njegovih zgodovinskih pogledov, saj je običajno obravnavano gradivo vsaj okvirno umeščal v historično okolje. Še več, nekajkrat je celo na zgodovinska vprašanja poskušal odgovorjati z arheološkimi argumenti; takšne so njegove študije o prvih slovanskih vpadih v Istro, o kontinuiteti iz antike v zgodnji srednji vek, predvsem pa njegovi strnjeni pogledi na Istro v zgodnjem srednjem veku.¹⁴ Zaradi celovitega pristopa se je rad in pogosto ukvarjal z najstarejšimi podobami istrskih mest,¹⁵ ki jim je zapisoval rojstne podatke tudi v številnih enciklopedičnih geslih.¹⁶

Ob vsem tem je bil tudi predan muzejski delavec: velike so njegove zasluge pri postavitvi stalne razstave v Arheološkem muzeju Istre, odmevna je bila njegova tematska razstava "Slovani na severnem Jadranu", je ustanovitelj strokovne revije *Histria Archaeologica*, ki ji je bil dolga leta glavni urednik. Do zadnjega je sodeloval tudi pri predstavitev Istre in njenih krajev v poljudnoznanstvenih tiskih in turističnih vodnikih.¹⁷

Istra je s smrtjo dr. Branka Marušića izgubila odličnega poznavalca svoje preteklosti, medievalisti spoštovanega strokovnjaka, mnogi slovenski arheologi pa

svojega univerzitetnega profesorja. Na polici v knjižnici ljubljanskega Oddelka za arheologijo še vedno stoji Marušičeva tipkopijska skripta, oguljena in tisočkrat podčrtana, saj so šla skozi roke številnih študen-

tov, ki so se pripravljali na diplomske izpite. Kot njegov asistent iz pogovorov in pisem dobro poznam veliko skrb, ki jo je namenjal mladim - in z njimi bo tudi živelo njegovo delo.

¹ Staroslovanske in neke zgodnjerednjeveške najdbe v Istri, *Arh. vest.* 6, 1955, 97-133; Staroslovanski grob v Bujah, *Arh. vest.* 6, 1955, 338-340; Dva spomenika zgodnjerednjeveške arhitekture iz južne Istre, *Arh. vest.* 7, 1956, 143-174; Polačine pri Ferencih, novo zgodnjerednjeveško najdišče v Istri, *Arh. vest.* 7, 1956, 305-316; Poročilo o sondažnem izkopavanju v Vižinadi pri Kaštelu, *Arh. vest.* 8, 1957, 65-75; Tri poznoantične najdbe iz Istre, *Arh. vest.* 9-10, 1958-1959, 46-63; Zgodnjerednjeveško grobišče v Čelegi pri Novem gradu v Istri, *Arh. vest.* 9-10, 1958-1959, 199-233; Nekropole VII. i VIII. stoljeća u Istri, *Arh. vest.* 18, 1967, 333-347; Monumenti istriani dell'architettura sacrale altomedioevale con le absidi inscritte, *Arh. vest.* 23, 1972, 266-288; Krščanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću, *Arh. vest.* 29, 1978, 549-572; Štirideset rimskih napisov iz Istre, *Arh. vest.* 35, 1984, 295-322 (skupaj z Jaroslavom Šašlom); De la cella trichora au complexe monastique de St. André à Betika entre Pula et Rovinj, *Arh. vest.* 37, 1986, 307-342 (skupaj z Jaroslavom Šašlom); Skeletni grobovi v Bujah in Buzetu, Donsek k raziskovanju zgodnjega srednjega veka v Istri, *Arh. vest.* 38, 1987, 331-362; Še o istrski Kisi (Cissa) in kesenskom škofu (episcopus Cessensis), *Arh. vest.* 41, 1990, 403-429.

² *Stari Slovani v zgodovini*, Poljudno znanstvena knjižnica 23 (1949; skupaj z Angelosom Bašem).

³ Zgoščen pregled delovanja srednjeveškega oddelka, za katerega je bil dr. B. Marušič zadolžen od leta 1950 do upokojitve, je podal v člankih Djelatnost srednjovekovnog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli 1947.-1955., *Starohrv. pros.* 3. ser. 6, 1958, 211-226; Djelatnost srednjovekovnog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli 1956-1958., *Starohrv. pros.* 3. ser. 8-9, 1963, 245-260; Varia archaeologica prima, *Hist. Arch.* 11-12, 1980-1981 (1985) 31-66.

⁴ Langobardski i staroslavski grobovi na Brešču i kod Malih Vrata ispod Buzeta u Istri, *Arh. rad. raspr.* 2, 1962, 453-469; Neki nalazi iz vremena seobe naroda u Istri, *Jadr. zbor.* 5, 1961-1962, 159-175.

⁵ Ranosrednjovekovna nalazišta zapadno od Pazina, *Starohrv. pros.* 3. ser. 8-9, 1963, 67-82; *Kasnoantičko i ranosrednjovekovno groblje kaštela Dvograd*, *Hist. Arch.* 1/1 (1970); Novi nalazi kasnoantičkih kosturnih grobova u južnoj Istri i na otoku Cresu, *Hist. Arch.* 4/1, 1973 (1977) 59-83.

⁶ Tri ranosrednjovekovna nalazišta iz Istre, *Jadr. zbor.* 6, 1963-1965 (1966) 275-294; Die Nekropolen aus dem VII. und VIII. Jahrhundert in Istrien, *Actes du VIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* (Prague 1970) 1221-1224; Prikaz istraživanja ranosrednjovekovnih nekropola Istre s posebnim osvrtom na nalazište Mejica kod Buzeta, *Istarski mozaik* 5-6, 1970, 126-136; Ranosrednjovekovna groblja Buzeta i njihovo mesto među arheološkim spomenicima Istre, *Materijali / Povijesno društvo Istre* 1, 1977, 26-27; Ranosrednjovekovna nekropola na Vrhu kod Brkača, *Hist. Arch.* 10/2, 1979 (1982) 111-149 = La necropoli altomedioevale sul colle Vrh presso Brkač (S. Pancrazio), *Atti Cen. Ric. St. Rov.* 15, 1984-1985, 15-47; Breve contributo alla conoscenza della necropoli altomedioevale di Mejica presso Pinguente, *Atti Cen. Ric. St. Rov.* 10, 1979-1980, 113-139 = Prilog poznavanju ranosrednjovekovne nekropole na Mejici kod Buzeta, *Jadr. zbor.* 11, 1979-1981 (1983) 173-196; Kratak prilog poznavanju ranosrednjovekovnih barbariziranih nekropola Istre, *Situla* 20-21, 1980, 467-471; Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća, v: *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju* 1, Izd. Hrv. arh. dr. 1/1 (1987) 81-105.

⁷ Povodom nalaza staroslavenske keramike u Istri, *Starohrv. pros.* 3. ser. 14, 1984, 41-76.

⁸ *Starohrvatska nekropola u Žminju*, *Hist. Arch.* 17-18 (1987); Staroslavenski grobovi na sjevernoj padini Buzeta, *Buzet. zbor.* 7-8, 1984, 247-250.

⁹ Materijalna kultura Istre od 9. do 12. stoljeća, v: *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju* 1, Izd. Hrv. arh. dr. 1/1 (1987) 107-124.

¹⁰ Kratak doprinos proučavanju kontinuiteta između kasne antike i ranog srednjeg vijeka te poznavanju ravenske arhitekture i ranosrednjovekovnih grobova u južnoj Istri, *Jadr. zbor.* 3, 1958, 331-351; *Kasnoantička i bizantinska Pula*, Kulturno-povijesni spomenici Istre 6 (1967) = *Das spätantike und byzantinische Pula*, Kulturhistorische Denkmäler in Istrien 6 (1967); Il tramonto del periodo antico ai confini orientali dell'agro poleso, *Atti Cen. Ric. St. Rov.* 14, 1983-1984, 25-53.

¹¹ Stenska slika v cerkvi sv. Foške pri Peroju, *Zbor. umet. zgod.* 5-6, 1959, 135-146; Dva spomenika ranosrednjovekovne arhitekture u Guranu kod Vodnjana, *Starohrv. pros.* 3. ser. 8-9, 1963, 121-149; *Kompleks bazilike Sv. Sofije u Dvogradu*, *Hist. Arch.* 2/2 (1971, tiskano 1976) = Il complesso della basilica di Santa Sofia a Due Castelli, *Atti Cen. Ric. St. Rov.* 6, 1975-1976, 7-138; Tri spomenika crkvene arhitekture s upisanim apsidama u Istri, *Hist. Arch.* 3/1, 1972 (1975) 77-105.

¹² *Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanim apsidom*, *Hist. Arch.* 5/1-2 (1974, tiskano 1978) = Il gruppo istriano dei monumenti di architettura sacra con abside inscritta, *Atti Cen. Ric. St. Rov.* 8, 1977-1978, 39-185.

¹³ Novi spomenici ranosrednjovekovne skulpture u Istri i na Kvarnerskim otocima, *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU* 4/8, 1956, 7-13; Contributo alla conoscenza della scultura altomedioevale in Istria, *Atti Cen. Ric. St. Rov.* 11, 1980-1981, 55-84 = Doprinos poznavanju ranosrednjovekovne skulpture u Istri, *Jadr. zbor.* 12, 1982-1985 (1983) 305-335.

¹⁴ Slavensko-avarski napadi na Istru u svjetlu arheološke grade, *Peristil* 2, 1957, 63-70; *Istra u ranom srednjem vijeku*, Kulturno-povijesni spomenici Istre 3 (1960) = *Istrien im Frühmittelalter*, Kulturhistorische Denkmäler in Istrien 3 (1960); *Histria, v: Reallexikon zur byzantinischen Kunst* (Stuttgart 1973) 206-223; Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora, *Jadr. zbor.* 9, 1973-1975, 335-350.

¹⁵ Contributo alla conoscenza dei siti archeologici nel Pinguentino, *Atti Cen. Ric. St. Rov.* 12, 1981-1982, 57-72; Doprinos poznavanju povijesno-umjetničkih spomenika kaštela Bale u južnoj Istri, *Starohrv. pros.* 3. ser. 13, 1983, 81-104 = Contributo alla conoscenza dei monumenti storico-artistici di Castrum Vallis e del suo territorio, *Atti Cen. Ric. St. Rov.* 13, 1982-1983, 19-62; Arheološko istraživanje na području Motovuna i Karojbe, v: *Karolja i okolica* (1983) 57-60; Prilog poznavanju arheoloških nalazišta Buzeštine, *Buzet. zbor.* 6, 1983, 175-179; Prilog poznavanju kasnoantičkog Nezakcija, *Starohrv. pros.* 3. ser. 16, 1986, 51-76; *Miscellanea Archaeologica Parentina Mediae Aetatis*, *Atti Cen. Ric. St. Rov.* 16, 1985-1986, 71-93 = *Miscellanea Archaeologica Parentina Mediae Aetatis*, *Zbor. Porešt.* 2, 1987, 81-97; Kasnoantički kaštel Novigrad (Istra) u svjetlu arheološke grade, *Diadora* 11, 1989, 285-322.

¹⁶ Gesla v: *Enciklopedija likovnih umjetnosti* (Zagreb); *Likovna enciklopedija Jugoslavije* (Zagreb).

¹⁷ Kronološki pregled objav dr. Branka Marušića: *Bibliografija 1947-1987, Bibliografija rasprava i članaka znanstvenih i stručnih radnika Arheološkog muzeja Istre*, *Hist. Arch.* 19 (1988).

Luu Tran Tieu: *Palaeolithic Pebble Industries in Europe.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1991. 109 strani, 13 slik, 37 tabel, 2 tabeli.

Knjiga obravnava najstarejše in najmanj poznano poglavje evropske zgodovine, t. i. »prodnjaške industrije« od njihovega začetka do konca. Iz Uvoda je razvidno, da je avtor(ica) izraz »prodnjaška kultura«, ki je časovno omejen na starejši paleolitik, nadomestil(a) z izrazom »prodnjaške industrije«, ki obsega vsa prodnjaška orodja od začetka do konca paleolitika. Čeprav pojem »kultura« v zvezi s prodnjaškimi orodji odločno zavrača, pa ga v knjigi v drugačnih zvezah (kronološke, geografske) še vedno zelo pogosto uporablja.

Kljub temu, da se je avtor zelo trudil s preglednostjo knjige in snovi, ki jo podaja, in jo je razdelil na poglavja, kot so: Klasifikacijske metode, Razširjenost prodnjaških orodij po evropskih državah, Glavna najdišča, Razvoj, trdoživost, krajevne povezave in Izvor prodnjaških industrij, je knjiga težko berljiva in zahteva od bralca veliko zbranost. Razlog za to je verjetno v sami snovi, ki vsebuje precej nerešenih vprašanj in neznanj, ter v zelo zgoščenem pisanju, ki strogo upošteva le objavljene vire. Nekaj več lastnih misli si avtor dovoli šele v zadnjih dveh poglavjih (Razvoj, Izvor prodnjaških industrij). Iz številnih primerov, nekatere bom navedel, je razvidno, da je zelo nekritično povzegal objavljene vire.

Čeprav se je omejil skoraj izključno na obravnavanje arheološkega gradiva, tj. kamenih artefaktov, bi moral vseeno nekatere stvari poenotiti in ne samo povzeti. Tako npr. pogrešam predvsem sodoben kronološki sistem za obdobje od starejšega do mlajšega pleistocena z boljšim tabelaričnim pregledom od tistega na str. 81 (fig. 12). Nekatere kronološke navedbe, ki jih je povzel iz stare literature, so zdaj neustrezne in netočne. Tako npr. večkrat navaja würm 1, würm 1-2, göttweiz, brörup inzanje različna absolutna in radiokarbonska leta (cfr. str. 55, 77, 79, 83). Mislim, da bi bilo prav, če bi vsaj delček prostora, ki ga je tako razkošno dodelil klasifikacijskim sistemom, namenil tudi drugim vprašanjem, ki jih pogosto navaja v svoji knjigi.

Razširjenost prodnjaških orodij obravnava najprej po posameznih evropskih državah, kar se mi ne zdi najbolj posrečeno. Pri tem ni vedno jasno, katere najdbe oz. najdišča dejansko pripadajo prodnjaškim industrijam in katere ne, čeprav imajo prodnjaška orodja. Kriteriji za določanje »pravih« prodnjaških industrij pa niso nikjer natančno navedeni. Tako največ najdišč s prodnjaškimi orodji pripada srednjemu paleolitiku. Surovinska osnova so bili zelo pogosto kvarcitni prodniki, ki so značilni tudi za francoski charentien (moustérien), ki pa ga avtor ne prišteva k prodnjaškim industrijam (str. 43 in 52). Od nekdanjih jugoslovanskih najdišč navaja Šandaljo I, Krapino (jugovzhodnoevropski charentien z orodji, narejenimi iz kvarcitnih prodnikov) in Veternico (str. 56 s), ne omenja pa zelo pomembnega starejšepaleolitskega najdišča Visogliano (Vižovlje) na Tržaškem krasu (cfr. *L'Anthropologie* 95, 1991, 9 ss in cit. lit.).

Za najvažnejša evropska najdišča prodnjaških industrij zvezo v poglavju, v katerem obravnava posamezna najdišča v kronološkem zaporedju od najstarejšega do najmlajšega. Hrvaška Šandalja I je tu uvrščena na častno drugo mesto. Iz kronološkega vidika je zelo pomembno plano najdišče Achenheim v Franciji, ki se odlikuje z dobro stratigrafijo na podlagi puhičnih usedlin. V sosednji Italiji navaja štiri najdišča: Sedia del Diavolo, Monte delle Gioie, Grotta Guattari in Grotta del Fossellone. Prvi dve sta tipološko-tehnološko pontinienski (moustérien), geokronološko pa »protopontinienski«, drugi dve sta v vseh ozirih pontinienski oz. mikropontinienski. Na Madžarskem uvršča v kompleks prodnjaških industrij najdišča Vértesszölös, Érd in Tata. Za Érd pravi, da je tehnološko podoben italijanskemu pontinienu, tipološko pa charentien z možnimi vzporednicami tudi v Sloveniji (citira Gábori-Csánk). Brez zadržkov sprejme tudi dvomljivo tezo o specializiranem lovu na jamskega medveda v najdiščih Érd in Mixnitz (str. 54) (cfr. Gamble, *The palaeolithic settlement of Europe* [1986] 318 s). Tata je kronološko sporno najdišče, kar je razvidno iz navedenih datacij, med katerimi pa pogrešam verjetno najbolj pravilno datacijo Th/U, ki postavlja najdišče ok. 100 t. l. p. s. (*Nature* 295, 1982, 590 s). Zato je lahko dvomljiva Vértessova opredelitev najdišča za končno stopnjo

hiperspecializiranega moustériena. Po mnenju drugih gre za podobno varianto Quina kot pri najdišču Érd in za delno istočasnost obeh najdišč (Gamble, ib., 169; *The emergence of modern humans* [1990] 165).

V poglavju Razvoj, trdoživost, krajevne posebnosti in povezanost evropskih prodnjaških industrij se seznanimo s tremi razvojnimi fazami, ki sovpadajo s tridelno kronološko delitvijo pleistocena v starejši, srednji in mlajši pleistocen. Prvi fazi pripadajo tri najdišča z izključno prodnjaškimi orodji: Chilhac, Šandalja I in Vallonnet. Drugi fazi, ki je mešanica prodnjaških, pestnjskih in odbitkovnih tradicij, pripadajo številna starejšepaleolitska najdišča po Evropi (z izjemo njenega severnega in vzhodnega dela, kjer ni najdišč). Tretja faza je istočasna s srednjim paleolitikom. Razširjena je na istem prostoru kot druga faza. Razvoj naj bi šel v smeri večanja števila odbitkov, orodnih tipov in retuširanja, zmanjševanja velikosti in teže orodij ter površine, pokrite s korteksom, in izbiranja vedno boljših surovin za izdelavo orodij.

Zanimiva je avtorjeva arheološka razlaga Krapine, ki tudi vsebuje nekatere prodnjaške elemente. Spodnji stratigrafski kompleks in plasti 1-3 zgornjega kompleksa vsebujejo tayaciensko industrijo. Najdbe iz plasti 4,5 pripadajo jugovzhodnoevropskemu charentienu, iz plasti 5-9 pa srednjeevropskemu tipičnemu moustérienu (str. 56 s, 89).

V zaključku poglavja obravnava še odnos med prodnjaškimi in pestnjskimi orodji v Evropi ter ugotavlja, da sta obe tradiciji dejansko istočasni in v geografskem smislu včasih med seboj pomešani (str. 90 s).

Zadnje poglavje obravnava izvor evropskih prodnjaških industrij (cfr. *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 42, 1990, 3 ss). V njem avtor zagovarja policentrično razvojno teorijo, subsaharskemu in vzhodnoazijskemu centru doda še mediteranskega, ki obsega tudi severno Afriko in ves Bližnji vzhod kot eno paleolitsko provinco. Enotnost omenjenega prostora od starejšega do srednjega paleolitika je lahko zelo dvomljiva (za evropski del cfr. Gamble, ib.). Avtor gre v razlagah celo tako daleč, da predvideva na tem območju tudi samostojno središče evolucije rodu *Homo*. Sredozemlje naj bi bilo torej samostojno središče biokulturnega razvoja. Na dolgo in široko razpravlja o teoriji širjenja prodnjaških kultur iz domnevnega afriškega subsaharskega centra v Evropo po običajnih poteh (Gibraltar, Sicilija, Bospor), teoriji, ki se kot refren ponavlja v različnih arheoloških obdobjih, ki pa jo avtor, zaradi pomanjkanja dokazov, zavrne. Resnici na ljubo pa ni zaenkrat tehtnih dokazov niti za policentrično niti za katero koli drugo teorijo. Ker nekritično povzema zaključke objavljenih virov, prihaja tudi do taksonomskih anahronizmov in spodsrljajev. Tako npr. v Šandalji I navaja (znano) najdbo inciziva rodu *Homo*, ki morda pripada bolj razviti skupini avstralopithecina (str. 96). V enem stavku je en in isti zob tako uvrščen v dva različna rodova: *Homo* in *Australopithecus*.

Kljub nekaterim pomanjkljivostim je knjiga za nezahtevne in ne preveč kritične bralce zadovoljiv pregled starejšega evropskega paleolitika.

Ivan TURK

Richard Bradley: *The Passage of Arms* (An archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits). Cambridge University Press, Cambridge 1990, 234 strani, 15 fotografij, 41 tabel.

Ime Richarda Bradleya je po nedavni predstavitvi njegovega dela o družbenih temeljih prazgodovinske Britanije v Arheu (Novaković 1990) znano tudi pri nas. Da je to zelo ploden avtor, katerega strokovni interes se ne omejuje samo na Britansko otočje, pa dokazuje njegova zadnja knjiga, ki jo predstavljamo (glej tudi bibliografijo, str. 207 ss). Čeprav delo v prvi vrsti obravnava zahodni in severni del Evrope, je gotovo zanimivo in spodbudno tudi za raziskave odlaganja predmetov v našem prostoru in bo koristno branje za vsakega arheologa tudi na Slovenskem.

Naslov *The Passage of Arms*, ki ga moramo prevedeti razlagalno, kot Prehod med živim in mrtvim svetom oziroma kot

Pot pokojnika v svet mrtvih, kamor ga spremlja orožje (str. 4), dobro označuje eno glavnih sporočil knjige: deponiranje (dragocenih) predmetov v prazgodovini je pogosto povezano z obredi ob smrti in pokopu umrlega.

To je knjiga o artefaktih, ki jo je napisal nekdo z omejenim zanimanjem za artefaktne študije, je že v uvodu zapisal avtor (str. xiii). Paradoks pojasni z dejstvom, da so dela o deponiranju v prazgodovini (in nasploh) največkrat pisali avtorji - specialisti za posamična obdobja, zaradi česar so pogosto ostale nepojasnjene najbolj presenetljive informacije, ki jih nudi tврstren material. Bradley, po prvotni izobrazbi pravnik (prim. Bintliff 1991, 277), zdaj pa profesor za prazgodovinsko arheologijo na Univerzi v Readingu, se problematike loteva drugače: v petih poglavjih knjige zaobjame čas od neolitika do mlajše železne dobe in diahrono primerja razlike in spremembe v namernem odlaganju predmetov (ne le kovinskih, temveč tudi kamnitih in keramičnih) ter v najdbah ostankov živali in ljudi, ki jih ne moremo imeti za običajne pokope. Območje, ki ga obravnava njegova študija, je izredno obsežno: podrobno preučuje severno in severni del zahodne Evrope, nemalokrat pa rezultate primerja in povezuje s tistimi iz srednje Evrope. Pred nami je torej knjiga, ki je glede na predstavljene ideje izredno bogata in izizvalna, posebej še zato, ker je način obravnave v njej za *modus operandi* arheološkega pisanja pri nas že kar predrzno svoboden. Eden zunanjih znakov takega načina pisanja so citati iz leposlovnih del na začetku vsakega poglavja, na podlagi katerih avtor tudi poimenuje poglavja. Pred predstavitvijo izbranih poudarkov v besedilu velja opozoriti na avtorjevo poimenovanje posameznih vrst najdb, ki je na angleško govorečem prostoru že standardno, pri nas pa najdemo v literaturi za isti pojem različna imena. Za najdbo dveh in več (kovinskih) predmetov je najbolj uveljavljen izraz *depo* (angl. *hoard*; prim. Teržan 1987, 70), srečujemo pa tudi imeni *zakop* (Pahič 1983) in *zaklad* (Pleterški 1987). Glede na razloge odložitve jih delimo na votivne in profane (t. i. livarski ali trgovski depoji), razlikujemo pa lahko tudi npr. med orožnimi in nakitnimi depoji. Ob depojskih najdbah poznamo še posamične, glede na najdiščno okolje pa jih delimo na vodne najdbe in najdbe na suhem.

1. Privid, vendar trajen. Uvodno poglavje nas seznanja s problematiko namernega odlaganja predmetov v preteklosti in z njegovimi interpretacijami: odlomki iz srednjeveških epov očitno kažejo, da so ta dejanja lahko povezana z obredi ob smrti pomembne osebe (navadno so dragoceni predmeti ob tem nepovratno odvrženi), v drugih primerih pa so to enostavno skrivališča, iz katerih naj bi se depo v prihodnosti znova pridobil (to se lahko zgodi, lahko pa tudi ne). Glede na to je mogoče sklepati: delitev na votivne (obredne) ter profane depoje je realna (potrditev zanjo najdemo v pisanih virih), do ugotovitve, ali gre za prve ali druge, pa arheologi lahko pridejo le s kombiniranjem študija vsebine depoja in njegovega okolja. Slednje bo dalo prvo informacijo o tem, ali je ponovna pridobitev predmetov sploh mogoča. Hkrati se je ob vsebini depoja, odloženega v začasno skrivališče, treba zavedati, da so lahko nekatere predmete iz njega jemali in dodajali vanj druge in da je bil ta proces lahko dolgotrajen. Prav tako je bil lahko proces odlaganja predmetov v votivne depoje dolgotrajen (pomembni opozorili za študij "zaključenih celot"!).

Pregled del o depojih po Evropi lepo pokaže, da so se tu jasno oblikovale tri šole interpretiranja, ki jih lahko geografsko zamejimo takole:

- V srednji Evropi je stalna težnja po razlaganju depojev v smislu politične zgodovine. Verjetno vzroki za to izhajajo iz izkušnje številnih invazij od zunaj, iz dejstva, da sta se politična avtoriteta in ozemeljska razmejitev tu lahko spreminjali iz generacije v generacijo. Depoji so torej pokazatelj političnih nemirov in migracij.

- Razvoj depojskih raziskav v severni Evropi (posebej v južni Skandinaviji) je šel v smeri poudarjanja vloge dragocenih predmetov ter njihovega povezovanja realnega in nadnaravnega sveta. Po eni strani je to območje, kjer je kontinuiteta iz prazgodovine v srednji vek mnogo bolj tekoča kot drugod (severna Evropa je ostala zunaj rimskega ozemlja) in prvi pisani viri izhajajo iz časa, ko je tradicija votivnega deponiranja še živela v zavesti ljudi. Po drugi strani pa od tod poznamo

številne primere prazgodovinske skalne umetnosti, ki nakazujejo uporabo mnogih predmetov v ceremonijah. Depoji so torej v tem okolju pretežno razumljeni kot pokazatelji votivnih dejanj.

- Zgodovino raziskav depojskih najdb v zahodni Evropi (posebej v Franciji in Veliki Britaniji) označuje pragmatičnost, verjetno povezana s hitrim ekonomskega razvojem, posebej v 19. in začetku 20. stoletja. Zato so bili zahodnoevropski arheologi večinoma nezaupljivi in sumničavi do obrednih interpretacij in so se raje omejevali na znake, ki so po njihovem mnenju potrjevali "utilitarnost" depojev, se pravi: prazgodovinska metalurgija je neposredno primerljiva z industrijo (in miselnostjo) v sodobnem svetu, torej depoje lahko razumemo kot sledove trgovske in obrtniške dejavnosti v prazgodovini.

Razlogi za odlaganje predmetov so seveda lahko bili raznovrstni in pridejo za njihovo razumevanje v poštev vse našteje interpretacije, vendar: ali se razlogi za deponiranje v prazgodovinski Evropi resnično regionalno strukturirajo na prikazani način ali pa so tri tipična območja v Evropi prej posledica različnih okoliščin razvoja v okviru evropske arheologije?

V prvem poglavju nas avtor popelje skozi široko paleto implikacij, ki jih lahko domnevamo ob vsakem od navedenih načinov razlaganja depojev, za kar so pomembne tako lokalne okoliščine najdbe kot širši regionalni kontekst. Navajamo le nekaj primerov:

a) Ena od delitev odloženih kovinskih predmetov je delitev na vodne najdbe (rečne, močvirske, jezerske) ter na najdbe s suhega zemljišča. Delitev se lahko izkaže za zelo koristno, saj je skoraj pravilo, da so vodne najdbe razpršene na dolgo obdobje, medtem ko se suhozemske najdbe koncentrirajo v krajših časovnih segmentih. Če domnevamo, da so prve votivne in druge na tak ali drugačen način profane, je treba raziskati, kakšen je njihov odnos do drugih arheoloških zapisov v času njihove večje koncentracije. Pogosto se eden najbolj očitnih izrazov nemirnega obdobja - gradnja utrjenih naselbin - časovno ne prekriva z veliko koncentracijo depojev na suhem. Morebiti je v takih primerih umestno razmišljati o začasno odloženih "skladiščih", namenjenih ponovni predelavi, kar spet zahteva preverjanje stanja predmetov v depoju (obrabljenost, fragmentiranost), najdiščnih okoliščin (npr. bližina naselbine) itd.

b) Kovinske vodne najdbe so po navadi navedene kot najznačilnejši izraz votivnih dejanj. Preverjanje takega stališča bi moralo iti v smeri raziskave njihove strukture (katere vrste predmetov so najpogostejše) ter primerjave s kovinskimi najdbami in kalupi iz sočasnih naselbin ter z grobnimi najdbami. Odnos med njimi po eni strani lahko prikaže podobnosti in razlike njihovega strukturiranja v različnih okoljih, hkrati pa (npr. zaradi morebitne bogate dekoracije vodnih najdb) poveča prepričljivost votivne interpretacije, ali jo ovrže.

c) Dejstvo, da so v depojih predmeti razlomljeni, še ni dovolj dober razlog za njegovo povezavo z aktivnostjo metalurgov ali kovačev. Predmeti so lahko razlomljeni zaradi različnih razlogov, najdemo pa jih lahko tudi npr. v grobovih ali v depojih, ki jih zaradi najdiščnih okoliščin nikakor ne moremo imeti za profane.

2. Sprevod podob. Poglavje je posvečeno najdbam kamnitih sekir v neolitiku in spremembam, ki so spremljale zamenjavo kamnitih sekir s kovinskimi.

V treh predstavljenih regijah (Bretanija, južna Skandinavija, Britansko otočje) so podrobno raziskana najdiščna okolja kamnitih sekir in njihov odnos do sočasnih naselbin in drugih spomenikov. Rezultati (sekire so pogosto pridelek v grobovih; spremljevalni predmeti v depojih s sekirami so pogosto jantar, živalske kosti, posamične človeške kosti; upodabljanje sekir na megalitskih spomenikih...) kažejo, da polirane kamnite sekire niso imele le funkcionalne vloge, temveč se v njih skrivata tudi simbolni pomen. Na to prav tako navaja izredna pozornost, s katero so izdelane. Ta močno presega praktično uporabo za vsakdanje namene, sicer bi bile mnogo bolj grobe in enostavne. Dalje obstajajo jasne indikacije za izmenjavo sekir na velike razdalje, saj se npr. v Veliki Britaniji poleg sekir iz "domačih" kamnin pojavljajo tudi take, ki glede na material izvirajo iz celinske Evrope.

Konec neolitika se v zahodni in severni Evropi prvič pojavi kovina. Njeno uveljavljanje tedaj in v začetnih stopnjah bronzaste dobe ima za opisano distribucijo kamnitih sekir in njihov simbolični pomen odločilne posledice. Opaziti je, da nekatere vrste kovinskih (bakrenih, bronastih) predmetov, predvsem sekire in bodala, nadomestijo kamnite sekire v naštetih kontekstih in tako prevzamejo njihovo nefunkcionalno vlogo. Hkrati so namreč v naselbinah kovinske najdbe izredno redke, kamnite (največkrat grobo, enostavno izdelane) pa še vedno pogoste. Za številna področja velja, da kovina kljub praktičnim prednostim pri obdelavi, okraševanju in ponovni predelavi ne nadomesti kamnitih predmetov vse do pozne bronzaste dobe. Verjetno to lahko povežemo s pomanjkanjem ustreznih rud in ekskluzivnostjo kovinskih predmetov v določenih delih Evrope, saj v srednji Evropi nasprotno poznamo npr. številne bogate depoje z ovraticami, ki z identično obliko in standardno težo kažejo na intenzivno metalurško dejavnost že v zgodnji bronasti dobi.

3. *Skrivališče orožja*. Pozna bronzasta doba je čas sprememb, ki se v arheološkem zapisu kažejo kot zelo veliko povečanje števila najdišč oziroma kot večja stopnja vidljivosti naselbin. Hkrati imamo v tem času dokaze tudi za intenzifikacijo metalurške proizvodnje. Velike spremembe v deponiranju predmetov so gotovo povezane z žganim pokopom, ki se tedaj razširi po pretežnem delu Evrope, in skladno z njim mnogo skromnejšim izborom grobnih pridatkov. Zdi se, da so depojске in posamične najdbe tiste, pri katerih kovinski predmeti kažejo največjo raznovrstnost in bogastvo v okraševanju. Sekire niso več prevladajoči predmet v sestavi depojev, spremljajo jih tudi meči, bodala, sulične osti, srpi, obrambno orožje, nakitni predmeti... Večja raznovrstnost se pojavlja tudi v zvezi z najdiščnimi okoliščinami odloženih predmetov.

Zanimive so raziskave o odnosu med kovinskimi vodnimi najdbami ter grobnimi najdbami (za srednjo Evropo Torbrügge že v začetku sedemdesetih let): njihova sestava se med seboj v veliki meri sinhrono izključuje, se pravi ob bogatih najdbah orožja iz rek in močvirij se pojavljajo mnogo skromnejše najdbe v istočasnih grobovih, pogosto pa se obe vrsti najdišč izključujeta tudi regionalno. V časovni perspektivi je ta odnos zelo dinamičen - določena vrsta predmeta (predvsem orožje) se v določenem času pojavlja pretežno kot vodna najdba, v denimo, mlajši stopnji pa predvsem v grobovih. Da so pozno-bronzastodobne vodne najdbe zelo verjetno povezane z obredi ob smrti in pokopu, dokazujejo tudi novejša raziskava, pri katerih so za številne ostanke človeških kosti iz nekaterih rek ugotovili, da sodijo v pozno bronzasto dobo. V tem času imamo torej opraviti z mnogo kompleksnejšimi pogrebnimi rituali, ne pa izključno z žganim pokopom v planih grobiščih. Podobno sliko kažejo nekatere najdbe človeških kosti iz jam (pogosto skupaj z bronastimi predmeti), ki prav tako sodijo v ta čas. Vprašanje pa je, ali gre pri takih najdbah za običajne pokope ali pa morda za tako ali drugačno obliko žrtvovanja, ali gre za pokop takoj po smrti ali pa za poprejšnjo ekskarnacijo.

Depoji so v pozni bronasti dobi izredno raznovrstni, razlikujejo se po velikosti, raznolikosti predmetov, ki se v njih nahajajo (sestavljani so lahko le iz ene vrste predmetov, npr. srpov ali sekir, ali pa so mešani), njihove ohranjenosti, ali pa po prevladi bodisi orožja in orodja bodisi nakitnih predmetov. Pogosto se v njih nahajajo tudi ingoti in kosi bronzaste surovine.

Kdaj je lahko interpretacija usmerjena v prikaz depojev kot pokazateljev za predelavo brona? Vsekakor je pomemben element, ki bi govoril v prid taki razlagi, navzočnost bronastih ingotov in surovcev ter obrabljenih in razlomljenih predmetov v depojih. Ob tem se lahko vprašamo: Ali nastopajo v inventarju takih depojev predmeti (ingoti ali fragmenti), katerih teže kažejo standardne vrednosti? Kakšen je odnos takih depojev do tistih, ki jim lahko prisodimo votivni pomen (v časovnem in geografskem smislu)? Se v takih depojih poleg kovinskih predmetov pojavljajo še drugačni elementi (kosti, žganina)? Šele odgovori na taka vprašanja bodo bolj razjasnili vlogo depojev. Povezavo med grobnimi pridatki in depojskimi najdbami je zaznati tudi v težah, da sta njihova številčnost in bogostvo prvih pokazatelja utrjevanja statusa in ugleda naslednikov umrlega. Podobno bi si lahko razlagali depoje kot ostanke votivnih dejanj, posvečenih bogovom ali prednikom, katerih končni namen naj bi bil javna demonstracija lastnega bogastva in z njegovim darovanjem dobri odnosi z nadnaravnimi, a hkrati utrjevanje visokega statusa v družbi. Raziskave sestave depojev so v južni Skandinaviji dale zelo zanimive rezultate: v depojih so ločili hipotetične moške (orožje, igle) in ženske attribute (nakit) ter ugotovili, da so mnogi depoji sestavljeni tako, da lahko v njih razpoznamo določeno število predmetnih kompletov, ki ustrezajo standardnim grobnim pridatkom moških oziroma ženskih grobov tega časa. Tudi te raziskave povezujejo deponiranje z grobnim kultom.

Pozna bronzasta doba je torej čas množičnega deponiranja, razlogi zanj pa nikakor niso enoznačni. Opozorimo naj na možnost razlage številnih primerov z odnosom do sočasnih pokopov, ki bi tudi pri nas gotovo dala zanimive rezultate. V starejši železni dobi je sorazmerno malo depojev, predvsem pa so kljub poznavanju železa še vedno pretežno sestavljeni iz bronastih predmetov. Gotovo je, da sta imeli ti dve surovini za tiste, ki so ju uporabljali, različen pomen, tudi če so iz njiju izdelovali iste vrste predmetov.

4. *Novci časa in voda*. V mlajši železni dobi se število depojskih najdb poveča. To je hkrati čas, ko so nam iz pisanih virov že delno znani obredi keltskih ljudstev iz srednje in zahodne Evrope, na primer poročila o žrtvovanju živali in ljudi. Kulturni prostori, obdani s štirikotno oblikovanimi nasipi (Viereckschanzen), v zahodni Evropi omogočajo zanimive primerjave s pisanimi viri: v teh strukturah so na določenih delih ohranjene ostaline darovanja (orožje, predvsem sulične osti, novci, železni ingoti, orodje...) ter žrtvovanja (živalske in človeške kosti), kar nakazuje, da so bila to svetišča. Prav tako so spet pogoste vodne najdbe - na eponimnem najdišču mlajše železne dobe La Tène, na primer, so bogate najdbe na jezerskem dnu pod zanimivim lesenim mostiščem po novejših razlagah ostanke votivne aktivnosti. Mnogi pokazatelji (sestava predmetov, pisani viri) kažejo na to, da je darovanje v tem času bolj kot z grobnim kultom povezano s kultom plodnosti ali pa enostavno pomeni obračanje darovalca k bogovom. Nekateri elementi so že posledica rimskega vpliva (darovanje novcev ali keramičnih votivnih figur), ki sčasoma prevlada na območju srednje in zahodne Evrope (gradnja rimskih svetišč na mestu keltskih).

5. *Neprevedljivi predmeti*. Tema, ki se je knjiga ob predstavitvi deponiranja skozi prazgodovino nenehno dotika, je ritualna dejavnost tedanjih ljudi, saj je njena navezanost na odlaganje predmetov oz. deponiranje velikokrat več kot očitna. Za tako temo je običajno spremljanje in analiziranje v dolgem obdobju, torej soočanje sestavin kontinuitete in sprememb, kot se kažejo skozi arheološki zapis. Vendar je to lahko zelo varljivo: na zunaj so ritualni obredi tista družbena prava, ki je kot eden glavnih nosilcev njene identitete med najbolj arhaičnimi in konzervativnimi, vendar je hkrati prav ta lastnost tista, ki je lahko dovzetna za notranje manipulacije. Za izučene udeležence je to lahko poligon, na katerem sprejete konvencije uporabijo za svoje lastne cilje. O tem se lahko poučimo ob etnografskih vzporednicah: verski obredi se na zunaj dolgo časa ne spreminjajo, vendar se dogajajo velike spremembe v zvezi z družbeno skupino, ki jih izvaja, in z njihovim pomenom. Podobno bi lahko domnevali na primer za odlaganje predmetov v vodo, ki se je ohranjalo dolgo časa: če se je v začetku, recimo, ta aktivnost nanašala na odnos med človekom in božanstvom, se je lahko pozneje preoblikovala v glavno politično aktivnost v prazgodovinski družbi. Možnosti takih sprememb in kompleksnosti socialnih elementov v preteklosti se moramo stalno zavedati, če nečemo s poenostavljenimi ali enostranskimi razlagami spregledati vseh možnosti, ki nam jih nudi tovrstno gradivo.

Bradleyeva knjiga torej ne ponuja absolutnih sklepov, prej jo lahko razumemo kot vir dobrih idej (v nekaterih primerih dobro argumentiranih, večših pa le v obliki alternativnih tez), o katerih bi morali razmišljati in jih preverjati tudi v zvezi z najdbami pri nas. Naj predstavimo le nekaj primerov:

1. V slovenski arheologiji se je zelo malo pozornosti posvečalo najdbam kamnitih sekir, v dosedanjih objavah pa so bile uporabljene predvsem za dokazovanje neolitike oziroma eneolitike poselitve (prim. Pahič 1968, 169-175, sl. 2; Horvat-Šavel 1979) ali rudarske aktivnosti (Teržan 1983, 54-58). Izredno številne so posamične najdbe sekir, primerjava z naselbinskimi in grobnimi najdbami (zelo zanimiva je na primer miniatura sekirica iz nekropole v Ajdovski jami - Horvat 1988, 43, sl. 6) pa bi gotovo dala zanimive rezultate. Ali so te sekire kot

delovna orodja res le pokazatelj vsakodnevnih aktivnosti prazgodovinskega človeka, ali pa lahko iz njihove distribucije, najdišnih okolij in tipološke razvrstitve razberemo tudi drugačno funkcijo, kot to nakazuje sekirica iz Ajdovske jame?

2. Edina sintetična študija, ki je v novejšem času zaobjela slovenske depoje pozne bronaste dobe (Gabrovec 1983), je v prvi vrsti posvečena razreševanju kronoloških problemov tega časa. Avtor se ne posveča podrobneje vzrokom za deponiranje, navede pa dve konvencionalni razlagi: večino depojev lahko pripišemo potujočim livarskim mojstrom (Gabrovec 1983, 76), depoja iz Šempetra in iz Mušje jame pri Škocjanu pa zaradi najdišnih okoliščin predstavljata votivni mesti (Gabrovec 1983, 79 in 82). Problematiko lahko načnemo tudi z dajanjem večje teže sakralni razlagi depojev (prim. Teržan 1987), predmet analize pa morajo biti presenetljiva dejstva, ki se jim je do zdaj posvečalo premalo pozornosti:

a) Depoji so v Sloveniji datirani večinoma v starejši del pozne bronaste dobe (Bd D ter Ha A po Reineckeju), v stopnji Ha B pa jih skoraj ne poznamo. V ta čas pa je datirana velika večina poznobronastodobnih nekropol, kar pomeni, da se pojava depojev in grobišč med seboj pretežno izključujeta (Teržan 1987, 72-74).

b) Sestava depojev starejšega dela žarnogrobišče dobe v celinski Sloveniji kaže velike razlike v njihovi velikosti ter ohranjenosti najdb (majhni depoji z nekaj predmeti, kot so sekire ali srpi, po drugi strani pa veliki depoji s po nekaj deset kilogrami bronastih predmetov, ki so pogosto fragmentirani ali uničeni v ognju - Teržan 1987, 72).

c) Vodne najdbe so tudi v Sloveniji pogost pojav, omenimo naj le novejšo predstavitev košenih in kovinskih predmetov iz Ljubljane, ki pripadajo času od neolitika do pozne bronaste dobe in ki jih lahko razumemo le kot ritualni pojav (Potočnik 1988-1989).

č) Mušja jama pri Škocjanu je z bogastvom materiala in izjemnimi najdišnimi okoliščinami v arheološki literaturi že dolgo (prim. Gabrovec 1983, 80-87 s citirano literaturo), o njenem votivnem značaju pa se ni nikoli dvomilo. Opozoriti pa je potrebno na bližnje sosedstvo Skeletne jame, ki je bolj znana po mlajšehalštatskem pokopu s situlo, na kateri je venetski napis (Szombathy 1913, 177-179). Najdba izredno velikega števila človeških in živalskih kosti ter nekaj bronastih suličnih osti, ki so dobro primerljive s tistimi iz Mušje jame, pa je v novejši literaturi ostala prezrta. Po izkopavalnem poročilu sodeč (Szombathy 1913, 170-190) gre za najdišče, ki je sočasno tistemu iz Mušje jame, ob kosteh, ki so delno analizirane (Szombathy 1913, 180-189), pa lahko upravičeno razmišljamo o žrtvenih obredih, ki so morda tesno povezani z votivnimi najdbami iz Mušje jame.

BINTLIFF, J. 1991, Post-modernism, rhetoric and scholasticism at TAG: the current state of British archaeological theory. - *Antiquity* 65, 274-278.

GABROVEC, S. 1983, Kasno brončano doba (kultura polja sa žarama). Ostave. - V: *Praist. jug. zem.* 4, Bronzano doba, 72-87.

HORVAT, M. 1988, Ajdovska jama pri Nemški vasi. - *Arh. preg.* 29, 40-43.

HORVAT-ŠAVEL, I. 1979, Kamnite sekire iz Prekmurja. - *Por. razisk. pal. neol. eneol. Slov.* 7, 81-96.

NOVAKOVIĆ, P. 1990, O socialni arheologiji (R. Bradley, Social Foundations of Prehistoric Britain). - *Arheo* 11, 46-51.

PAHIĆ, S. 1968, K predslovenski naselitvi Slovenskih gor in Pomurja. - V: *Svet med Muro in Dravo*, 158-255.

PAHIĆ, V. 1983, Zakopna najdba iz Pekla pri Mariboru. - *Arh. vest.* 34, 106-128.

PLETERSKI, A. 1987, Sebenjski zaklad. - *Arh. vest.* 38, 237-330.

POTOČNIK, M. 1988-1989, Bakreno- in bronastodobne podvodne najdbe iz Bistre in Ljubljane na Ljubljanskem barju. - *Arh. vest.* 39-40, 387-400.

SZOMBATHY, J. 1913, Altertumsfunde aus Höhlen bei St. Kanzian im österreichischen Küstenlande. - *Mitt. Prähist. Komm.* 2/2, 127-190.

TERŽAN, B. 1983, Das Pohorje - ein vorgeschichtliches Erzrevier? - *Arh. vest.* 34, 51-84.

TERŽAN, B. 1987, Verovanje in obredi. - V: *Bronasta doba na Slovenskem*, razstavniki katalog, 65-78.

Peter TURK

Mária Novotná: *Die Bronzegefäße in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde 2/11, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1991. 85 strani, 20 tabel.

V enajstem zvezku drugega oddelka serije Prähistorische Bronzefunde Novotná predstavlja bronasto posodje na Slovenskem. Delo je rezultat stanja leta 1982 z manjšimi dopolnili literature ob zaključku redakcije leta 1987. Avtorica je zbrala 76 bronastih posod (datiranih od zgodnje bronaste dobe do 5. st. pr. n. š.), od katerih jih je 14 objavljenih prvič.

V uvodnem poglavju opiše zgodovino raziskav in najdišne okoliščine ter povzame časovno, kulturno in tipološko pripadnost predmetov. Med posodami oz. fragmenti prevladujejo srednjeevropski tipi lužiške kulture, kultur Piliny, Kyjatice, Gáva in Velatice ter kalenderberške skupine. Z juga so etruščanske posode in fragment skleda iz Velke Lomnice, ki je bila uvožena iz vzhodnega Sredozemlja oz. izdelana po tamkajšnjih vzorih. 39 posod izvira iz 17 žarnogrobiščnih depojev, datiranih od horizonta Rimavská Sobotka do horizonta Sitno; 6 najdb je posameznih, od teh sta dve naselbinski in ena iz jame. Za 9 posod najdišne okoliščine niso znane. Šest fragmentov posod je iz groba v gomili, vendar so do nerazpoznavnosti sezgani. En fragment je iz starejšeželeznodobne naselbine. Posamezna najdba naj bi bil tudi pokrov posode z upodobitvijo na ročaju (Nr. 76), ki pa ga ni niti v katalogu niti na tablah, saj se katalog in risbe predmetov končajo s številko 75. Izvor etruščanskih posod je dvomljiv. Dve posamezni najdbi in depo(?) enajstih posod iz Novakov lahko izvirajo s Slovaškega ali pa so prišli na Slovaško s trgovino s starinami.

Posode so po obliki razdeljene na skledo, skodele, kotličke, vedra, ciste, plitve skleda in zoomorfne posode. Posebej so obravnavane etruščanske posode.

Katalogski del se začne s fragmentom skleda iz Velke Lomnice s sledovi rje pod ustjem. To je ena najstarejših bronastih posod v srednji Evropi: datirana je v starejšo bronasto dobo. Preseneča zgodnja uporaba železa za ojačitev ustja.

Najštevilnejše so skodele. Najstarejši je tip Gusen, ki ga avtorica obravnava kot predhodnika tipa Friedrichsruhe. Tip Blatnica predstavljajo skledaste skodele. Poleg tipa sta še dve različici (I in II). Različica I je podobna osnovnemu tipu po profilaciji in ročaju. Različica II se razlikuje od osnovnega tipa po mestu in načinu izvedbe okrasa. Tipu Friedrichsruhe je po oblikovanosti ustja, vratu in ročaja podobna skodela samostojne različice Očkov. Močno profilirane skodele tipa Spišská Belá so tipološko in kronološko predhodnice skodel tipa Jenišovice, ki so razen ene bogato okrašene. Skledasta skodela brez ramena in ročaja je obravnavana kot različica tipa Jenišovice, poleg nje pa je podobna temu tipu še vrsta posod, ki so razdeljene glede na okras v tri različice (I - okrašene, II - neokrašene, III - različica Singeorgiu de Pădure). Na skodeli tipa Kopčany, ki zaenkrat nima vzporednice, so prepoznavni nekateri elementi tipov Spišská Belá (ustje) in Jenišovice (okras). Poglavje o skodelah zaključujeta polkroglasti skodeli - ena neokrašena, druga okrašena.

Tipologija kotličkov temelji na Merhartovi delitvi. Tip A so kotlički s trikotnima atasa. Tip B I z dvojnokrižnima atasa je glede na okras razdeljen na dve različici (I in II). Tip B 2a ima dva para križnih atasa.

Na Slovaškem sta zastopana tako vedro tipa Kurd kot vedro tipa Hajdúböszörmény. Poleg njiju je še nekaj fragmentov, ki jih avtorica pripisuje vedrom, a so tipološko nedoločljivi.

Fragmenti narebrene pločevine iz dveh žganih grobov iz Očkova naj bi bili deli dveh cist tipa Žatec.

Plitve krožnikaste skleda tipa Sitno se niso ohranile, zato podatke o njih črpa iz literature.

K zoomorfnim posodam sodita posoda v obliki race iz Čičarovca in pokrov iz Banske Bystrice z ročajem v obliki ptice.

Katalogski del zaključujejo etruščanske posode. Med njimi so tipološko razpoznavni dve ročki, trinožnik in dva kotlička.

Poleg njih so še fragmenti, ki pa jih ni moč zanesljivo tipološko uvrstiti.

Kataloškem delu sledijo sezname kratic, literature, muzejev, zbirk in krajev. Na tablah 1-14 so risbe predmetov, na tablah 15-18 karte razprostranjenosti, na tabli 19 so predstavljeni trije depoji; delo zaokrožuje kronološko-tipološka tabela (Taf. 20).

Primož PAVLIN

Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies. Edited by Valerie A. Maxfield and Michael J. Dobson. University of Exeter Press, 1991. 512 strani, veliko slik.

V septembru 1989 je v Canterburyju potekal petnajsti kongres o rimskih mejah. V zborniku, ki je izšel dobro leto pozneje, je objavljenih sto kongresnih referatov, ki skupaj pomenijo nov korak v raziskovanju rimskih mej in z njimi povezane problematike.

V prvem delu so prikazane raziskave posameznih rimskih mej, utrd, vojaških enot in vojaške opreme oziroma najrazličnejših problemov, ki so kakorkoli povezani z vojsko. Članki so razporejeni po geografskih območjih od Britanije, ob Renu in Donavi do Kavkaza, Azije in Afrike. Posebno pomembna sta pregleda arheoloških raziskovanj limesa v Britaniji (Breeze) in v Nemčiji (Baatz) v osemdesetih letih. Fitz pa predstavlja najnovejše rezultate proučevanja limesa v srednjem Podonavju.

Za slovensko arheologijo je neposredno zanimivo poglavje, posvečeno Noriku in Panoniji. Vrsta člankov se ukvarja z različnimi temami iz Karnunta. Iz Avstrije prihajata še prispevka o okolici Vindobone in o Gleisdorfu. V madžarskih študijah zavzemata najpomembnejše mesto prikaz vojaških ozemelj s pomočjo žigov na opekah (Lőrincz) in razvejena problematika Akvinka. Predstavljeni sta utrdbi Bölske in Lussonium. M. Mirković je objavila prve rezultate analize beneficianske postaje s 84 oltarji iz Sirmija. I. Mikl Curk v problemsko in idejno bogatem članku govori o stanju na jugovzhodnoalpskem področju v drugem stoletju.

Drugi del je namenjen trem širšim temam. O odnosu Rimljanov in domorodcev sta podala osnovna razmišljanja Bloemers in Saddington. Prevladujejo študije, ki se ukvarjajo z vprašanji na področju Porenja. Za nas sta posebno pomembna Gablerjev prispevek o ohranitvi latenskega tipa poselitve v rimskem obdobju v Panoniji in Kolnikov pogled na odnos Rimljanov in barbarov na območjih, ki s severa mejijo na Panonijo in Norik.

Manjše število člankov obravnava »realnost življenja na meji«. Ukvarjajo se s tako različnimi področji, kot so vloga vojske pri policijskih opravilih in pobiranjih davkov v Judeji, ženske na meji, vojaški vikusi in vojaški služabniki. Tretja posebna tema pa je posvečena puščavskim mejam, dolgo zancmarjenemu, a izredno pomembnemu členu v obrambi rimske države. Pregledni članki predstavljajo mejo v Numidiji (Janon), Egiptu (Reddē, Sidebotham), Arabiji (Parker) in ob zgornjem Evfratu (Wheeler).

Jana HORVAT

Ninina Cuomo di Caprio: La ceramica in archeologia. Antiche tecniche di lavorazione e moderni metodi d'indagine. I. ponatis. L'Erma di Bretschneider, Roma 1988.

Avtorica je znamenita raziskovalka keramike, kemičarka, ki se ukvarja z arheološkimi raziskavami predvsem antične keramike, dolgoletna članica organizacije *Rei cretariae Romanae fautores* in sodelavka še bolj znamenitega raziskovalca keramičnih faktur M. Piconu.

Knjiga je zasnovana kot učbenik, priročnik za arheologe, ki jim običajno primanjkuje naravoslovnega vedenja iz geologije, kemije in fizike, torej s področij, s katerimi se sreča sleherni, ki hoče poglobljeno spoznati keramiko.

Zasnovana je v treh delih; prvi zajema keramično tehnolo-

gijo, v drugem se seznanimo s kemično-fizikalnimi laboratorijskimi analizami, tretji pa prinaša literarne in zgodovinske vire, ki poročajo o keramični industriji preteklega časa.

V prvem poglavju nas podrobneje seznanja z makroskopskimi raziskavami o vrstah gline, načinu modeliranja in posebnih učinkih žganja. Makroskopske raziskave dopolnjujejo geološke, kemične in mineraloške analize gline, s pomočjo katerih pridobimo osnovno znanje o glinenih mineralih in o kristalografiji gline. Vsa ta poglavja so dopolnjena s preglednimi skicami, ki bralcu omogočajo lažje razumevanje zgoščenih tehničnih podatkov.

Posebej zanimivo in za arheologa, ki se ukvarja s keramiko, za razumevanje nekaterih specifičnih pojavov nujno potrebno je poglavje o vodi v glini, ki jo avtorica deli na interfoliaro in kemično kombinirano. Postopek žganja je v veliki meri odvisen prav od pravilnega sušenja keramičnega izdelka. Pri postopku žganja izgine kemično vezana voda. Zaradi različne kristalinske zgradbe glincev (kar moremo raziskati z analizami z rentgenskimi žarki) se molekule vode različno vežejo in imajo gline temu ustrezne lastnosti.

Spoznamo glino kot rudnino, običajna nahajališča in naravne sestavine oziroma umetno dodana t. i. pustila oz. zgoščevalce, ki ji kot surovini izboljšajo nekatere lastnosti, bodisi plastičnost bodisi ognjeodpornost, ali pripomorejo k taljenju (žganju) pri nižjih temperaturah. Avtorica nam predstavi to zanimivo surovino tudi z geološkega in granulometričnega vidika. Spoznamo ilite, montmorilonite, kaolinite in druge gline z velikim deležem npr. železovih ali apnenčevih spojin, kar vse vpliva na postopke žganja, pa tudi na kakovost in barvo končnega izdelka.

Glina je naravnega izvora, je anorganska snov, nekovina. Oblikuje se s hladnim postopkom in utrjuje z žganjem pri različno visokih temperaturah. Zaradi glavnih značilnosti, kot so plastičnost, kontrakcija volumna, barvitost in trdnost, je glavna surovina keramične industrije. Seznanimo se tudi z obnašanjem dodatkov med postopkom žganja pri različnih temperaturah, ko dosežejo stopnjo vetrifikacije in fuzije.

Glede na osnovne značilnosti surovine in dodatke dosežejo keramike različno stopnjo trdote, ki jo merimo z desetimi stopnjami Mohsove lestvice. Žal pa arheolog ob svojem delu pogosto doživi, da dolgotrajno ležanje v (kisli) zemlji povzroči krhkost prvotno zelo trde keramike in je merjenje trdote ne le neprimerljivo med posameznimi najdišči, temveč tudi v okviru enega samega.

Nadalje se seznanimo s posebnostmi keramičnih izdelkov, spoznamo značilnosti namiznega in kuhinjskega posodja ter značilnosti oblikovanja. Posebej zanimivo je poglavje o sigilatih, ki so jih izdelovali s pomočjo kalupov - matric na lončarskem vretenu. Pomembno je poglavje o premazih, ki jih delimo na prave glinaste in sigilatne premaze ter na steklaste glazure. Ob tem nas opozori avtorica tudi na napačno italijansko terminologijo (vernice, invetriatura, ingobbio, smalto) ter na različne kemične sestave in postopke žganja posameznih premazov oziroma glazur. Za razumevanje posameznih (antičnih) lončarskih industrij je zelo pomembno poglavje o dilatometričnih lastnostih keramičnega korpusa in glazure oziroma o postopkih njenega usklajevanja.

Zelo izčrpno in obogateno s številnimi skicami je poglavje o pečeh, v katerem so predstavljeni različni tipi peči - antični, pa tudi tisti, ki so še dandanašnji v rabi v okolici Puglie.

Zelo specialno je poglavje o kemično-fizikalnih analizah v laboratoriju. Najprej je natančno predstavljen pojav barv in loma svetlobe, sledi predstavitev različnih barvnih lestvic, ki so bolj ali manj v rabi. Trenutno je v arheologiji najbolj v rabi lestvica *Munsell Book of Color*, običajno za določevanje barv keramike zadošča lestvica *Soil Color Chart*.

Merjenje barve je zelo pomembno pri študiju keramike, saj nam omogoča preverjanje rezultatov in tudi identifikacijo določene produkcije oziroma fature. Tudi pri tem merjenju je nujno potrebna previdnost ter določena mera poenostavitve in usklajevanja v okviru posameznega tipa oziroma fature.

Nadalje so predstavljene moderne tehnike mikroskopskih in drugih raziskovanj, pri katerih je treba vzeti vzorec predmeta ali pa tudi ne. Pri vsaki od teh tehnik, npr. pri tehniki mineraloškega mikroskopiranja "sezione sottile" ali difrakciji rentgenskih žarkov itd., je navedena tudi velikost uporabljene vzorca, opis instrumentarija, običajno dopolnjen s skico

in z razlago dobljenih rezultatov.

Poglavju je dodan zelo uporaben zgoščen napotek o uporabi računalnika pri analizah.

Zelo zanimivo je tudi poglavje o tehnikah, ki nam omogočajo datacijo predmeta, npr. o termoluminiscenčni analizi. Spet ne manjkajo navodila za pripravo vzorca, opis postopka, razlaga analize in instrumentarija ter uporaba dobljenih rezultatov.

Avtorica sklene poglavje s pregledno tabelo različnih raziskav glin in keramike, v kateri so navedeni vsi glavni podatki.

Če boste pri poglobljanju v prvi dve poglavji kot arheolog dobili manjvrednostni občutek, vas bo potolažilo tretje poglavje, kjer je sicer tehnično izobrazena avtorica zbrala literarne vire o lončarstvu. Srečamo vse pomembnejše antične in srednjeveške ter renesančne pisce, ki so napisali kakšno vrstico o keramični proizvodnji; seveda ne manjka navedba edicije.

Posebej so navedeni srednjeveški pisci, med najbolj upoštevanimi pa je renesančni avtor Cipriano Piccolpasso, ki je napisal tri knjige o lončarski obrti. Preseneča z jasnostjo pisanja, saj izčrpno opisuje surovine in tehnike obdelovanja glin; postopki so ponazorjeni s številnimi odličnimi risbami. Delo je zgodovinskega pomena, saj nam prinaša številne podatke o delavnicah in mojstrih svojega časa, še posebej pa se odlikuje po jeziku; tedanje izraze še dandanašnji srečamo med italijanskimi lončarji.

Knjiga je pomembno delo, ki nas izčrpno pouči o vsem, kar smo si že dolgo želeli zvedeti o keramiki, pa nismo imeli koga vprašati. Je več kot priročnik, saj v mnogočem presega vedenje, ki ga arheolog potrebuje pri delu s keramiko, in v njej zlepa ne boste ničesar pogrešili. Je odlično pomagalo za razumevanje modernih raziskav, ki v svetu naglo napredujejo. Za arheologa pa je pri tem seveda zelo pomembno, da ve, kaj mu posamezne analize lahko povedo in kakšne narave so, saj npr. pri celi posodi ne more uporabiti istih raziskav kot pri fragmentu.

In prav to mu knjiga v največji meri tudi nudi.

Verena VIDRIH PERKO

Ljiljana Bjelajac: *Terra sigillata u Gornjoj Meziji*. Posebna izdaja / Arheološki institut 23. Beograd 1990. 203 strani, 89 slik.

Delo je doktorska disertacija Ljiljane Bjelajac, sodelavke Arheološkega instituta iz Beograda. Avtoričina prednost je njeno večletno delo pri zaščitnih izkopavanjih v Kostolcu-Viminaciju. Tam je mogla neposredno spoznati vrsto dejstev in (četudi to le mimogrede omeni) vso baročno pisanost keramike, ki je bila v rimskem času v rabi v bogatem obdonavskem svetu. Spoznala je tehnike, s katerimi so se domači mojstri virtuozno poigravali, čeprav je prava sigillatna tehnologija zanje vendarle ostala nedostopna in njeni rezultati zgolj cilj, h kateremu so stremeli.

Razpravo uvaja poglavje, v katerem so nanizana glavna dejstva o terri sigillati, kot jih kaže sedanje raziskovanje. Prvi del pregleda posveča ornamentirani, reliefni terri sigillati. Začetek uvoza opredeljujejo na obravnavanem območju tri fragmentirane posode iz poznoitalskih delavnic, najdene s skromnimi arheološkimi podatki v treh velikih središčih. Na eni od njih je pečat Rasinija Pisana v lunuli. Sledi pregled južnogalske sigillate. V provinci so je največ našli v Ulpiani (najbliže morju!). Vsa je iz poznih faz in je zelo malo (48 kosov). Zanimivo je, da avtorica v vsej provinci ni ugotovila nobenega zgodnjega izdelka iz Lezouxa. Glavnina reliefnih posod je iz Rheinaberna, Westerndorfa in Pfaffenhofna, poleg tega pa je avtorici uspelo opredeliti tudi izjemen trierski fragment.

Med vrtenimi oblikami sigillate (z aplikami in barbotinom) je za zdaj znanih iz Mezije 23 raznih tipov, pri tem pa močno prevladujejo poznoitalski tipi krožnikov in skodele Drag 32 in 33 iz vzhodnogalskih in germanskih delavnic. Bjelajčeva pravilno opozarja, da je statistična vrednost teh količin omejena, saj določenih oblik v fragmentih ni mogoče zanesljivo spoznati in neokrašeni fragmenti keramike v najdiščih z obiljem raznovrstne keramike niso bili posebej opazni. Najstarejša žiga na italjskih posodah sta žiga Gellija in A. Manniua,

vendar oba že v podplatasti obliki. Gellijeva posoda je bila najdena z Galbovim novcem. Glavnino italjskih posod sestavljajo izdelki z aplikami in žigi velikih padskih delavnic LMV, QSP in CTSVC. 30 strani besedila posveča avtorica lokalni sigillati, ki jo poimenuje Margum-Viminacium. Gre za posode v obliki Drag 37, narejene iz različno konsistentne glin in z različnim, povečini svetlejšim rdečim premazom, ki se občutno razlikuje od galskih in germanskih premazov.

Knjiga zapolnjuje z dejstvi vrzel, ki so jo od leta 1968, ko je Bogdan Rutkowski opozoril na kalupe in izdelke iz Marguma (*Acta Rei Cret. Rom. Faut.* 10, 18–27), zapolnjevale pretežno domneve in posplošitve.

Ker Bjelajčeva suvereno obvlada raziskovalno delovno metodo in uporablja najnovejšo literaturo, ji lahko z zaupanjem sledimo tudi v zgoščeno podanih, a zanimivih ugotovitvah. Gornjo Mezijo sta, ugotavlja, dosegla dva izrazita valova uvoza sigillate. Prvi je iz poznejše faze velikih manufaktur iz Padske nižine. To gradivo tudi oblikovno odseva značilnosti flavijskega časa, saj so na njem pretežno pomanjšani in sprani motivi aplik, med maloštevilnimi bolj raznolikimi in izrazitejšimi okraski, ki so jih začeli oblikovati v Arezzu, so pa malone vsi oblikovani z mnogimi ponovitvami; tudi to samo po sebi priča o poznejšem nastanku posode. Tako se gradivo iz Gornje Mezije izrazito razlikuje od gradiva, ki ga je objavila Olga Brukner (*Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije* [Beograd 1981]). V Panoniji težišče na flavijskih izdelkih nikoli ni tako izrazito spoznavno.

Za razumevanje prometa s keramiko nasploh je pomembna navzočnost poznoitalske reliefne posode. Ta dokazuje, da so določeni odstotek reliefnih posod iz poznoitalskih delavnic zavestno odpravili na dolgo (verjetno kopensko) pot iz Pise v obdravske in obdonavske regije. Do sedaj so namreč poznoitalske najdbe v srednji Evropi kaj hitro opredeljevali za »naključne«.

Drugi val je val vzhodnogalskega in germanskega gradiva iz 2. polovice in zlasti zadnje četrtine 2. stoletja. Zanimivo je, da zelo poznih izdelkov iz tega kroga v Gornji Meziji ni več. Pomembno se zdi tudi dejstvo, da so zastopane v Gornji Meziji, tako kot v Panoniji, velike oblike neokrašene sigillate. V celotnem Podonavju, od Westerndorfa proti vzhodu, je bil promet torej tako dobro organiziran, da niso niti prevoz niti provinjske meje pomenile nikakršne ovire v času, ko so v osrčje Panonske nižine čez meje imperija izvažali le majhne sigillatne posode, kar sta nam prikazala Dénes Gabler in Andrea H. Vaday (*Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien* [Budapest 1986]).

Gotovo pa je najbolj pomemben prispevek Ljiljane Bjelajac, da trezno in zanesljivo prikaže likovni svet margumske sigillate. Gre za precejšnje število likov, ki se pojavljajo na polkroglastih skledah povečini v vrstah, za način krašenja, ki je nastal v poznoitalski reliefni sigillati. Manjša, a tudi značilna skupina posod margumske sigillate ima v reliefnem pasu svoboden preplet vitic, grozdja in trtnih listov, ki se prav tako dokaj zvesto zgleduje po načinu, razvitem v poznoitalski sigillati. Najdba kalupov v Mlavi v Viminaciju dokazuje, da so margumsko sigillato v resnici delali v Meziji in da so tako najdbe v Panoniji (vse navzgor do Siska) povezane z izdelovalnimi središči ob Donavi. Te ugotovitve so zelo pomembne za razumevanje prometnih in gospodarskih tokov na ozemlju sosednih provinc, četudi avtorica pravilno opozarja, da podrobnosti o obsegu delavnic in načinu distribucije gradiva še ne poznamo dovolj. Vsekakor pa so kronološka dejstva, ki jih beremo v razpravi, zelo pomembna, saj dokazujejo, da so margumsko sigillato res začeli delati že v 2. četrtini 2. stoletja. To je torej čas, za katerega je K. Kiss že pred časom domnevala (*Laureae Aquincenses* 1, 1938, 212–220), da pomeni začetek panonskih (Pacatovih) delavnic in čas, ko je v Panonijo šle začela dotekati srednjegalska posoda, sicer v za tržišče zanesljivo preskromnem obsegu. Bjelajčeva izrazi celo – po dejstvih sodeč, v tem trenutku nikakor ne neupravičeno – zanimivo misel, da so margumsko-viminacijske delavnice prej vplivale na Pacata kot obratno.

Na ta način se razprava uvršča v skupino del, ki jih je pred desetletji začela Györgyi Juhász (*Die Sigillaten von Brigetio*, Diss. Pann. II/3 [1935]). Eden od tvarnih dokazov o dogajanju v času širjenja rimskega imperija do največjega obsega in v času markomanskih vojn je obdelan v taki meri, da dopušča

sklepanje o nekaterih daljnosežnih in usodnih procesih. Rimski imperij kaže s sigillato, kako je z določeno, v bistvu nepomembno in banalno v Italiji razvito civilizacijsko dobrino, segel v srčiko gospodarskega življenja in vsakdanjih navad daleč po ozemlju, ki ga je obvladoval. S tem je, vsem spremembam, ki jim je bilo to ozemlje pozneje izpostavljeno, navkljub vendarle posredoval eno od sestavin nadaljnje razvoja na njem.

Upajmo, da bo kmalu spet mogoč normalen pretok knjig prek pregraj v sodobnem svetu in da bomo lahko imeli razpravo Ljiljane Bjelajac pri roki vsi, ki se ukvarjamo z arheologijo rimskih srednjeevropskih provinc, saj nam nudi tudi za obdelavo gradiva iz severne Slovenije obilo analogij.

Iva MIKL-CURK

Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Ungarn, Band 7: Alice Sz. Burger, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium-Altinum. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991. 73 strani, 56 tabel in 3 ilustracije med besedilom.

Za mednarodno serijo *Corpus Signorum Imperii Romani* se zdi, da se za razliko od mednarodnega projekta mozaičnega korpusa uspešno nadaljuje. Potem ko so avstrijski arheologi skoraj zaključili objavlanje svojega gradiva (*CSIR Österreich* 1/1-6 [1967-1979]; 2/1-4 [1968-1984]; 3/1-4 [1975-1987]; manjka le gradivo Flavije Solve in njenega agra), nemški svoj del projekta že v dobršni meri opravili (*CSIR Deutschland* 1/1 [1973]; 2/1-3, 8 [1975-1987]; 3/1-2 [1978-1979]; 4/3 [1988]), Britanci uspešno začeli in nadaljevali svoj del (*CSIR Great Britain* 1/1-6 [1977-1988]; 2/1 [1975]), Italijani in Poljaki projekt pred leti začeli (s po enim zvezkom: *CSIR Italia* 9/1 [1979]; *CSIR Pologne* 1 [1972]), se je pred nekako enim letom pojavil prvi zvezek za Madžarsko.

Gre za zvezek, ki nosi številko 7 (v načrtu jih je osem) in prinaša gradivo mesta Sopianae (*Sopianae*) ter območja med Dravo, Donavo in Balatonom (severna meja tega območja gre od nekako sotočja Mure in Drave ob južni obali Balatona do Dunaföldvára ob Donavi). Po zasnovi in obliki se naslanja predvsem na nemške in avstrijske zvezke, seveda pa strogo sledi mednarodno sprejetim navodilom za izdelavo serije CSIR.

Besedilo zvezka je razdeljeno na več krajših poglavij, in sicer na predgovor (str. 7), seznam okrajšav navajane literature, muzejev in pri opisih ponavljajočih se podatkov (str. 8-11), uvod (str. 13-15), opis kamnoseške umetnosti v mestu Sopianae (str. 16), opis mestnega območja (str. 17-18), opis območja na limesu med Lussonijem in Altinom (str. 19-20), opis območja med Dravo in Balatonom (str. 21), poglavje o glavnih smereh kamnoseške proizvodnje po posameznih obdobjih (str. 22-26) in nazadnje na katalog (str. 27-65). Naštetim poglavjem sledi register, razdeljen na stvarni, imenski in pojmovni del, na najdiščni del, register muzejev, register napisov (konkordančna tabela med *CIL* 3, *RIU* 4 in *CSIR U* 7) ter *nomina virorum et mulierum, cognomina in res militaris* (vse na str. 67-70). Sledita konkordančna tabela spomenikov v seriji *CSIR U* 7, *DD* 7 (*Dunántúli dolgozatok* 7, 1974 = Ferenc Fülöp, Alice Sz. Burger, Pécs római kori körméleki) in *RIU* 4 (str. 71) ter indeks vseh objavljenih spomenikov s podatki o kraju hranjenja, času nastanka, sliki v tem zvezku in številki spomenika v *RIU* 4 (če je tam objavljen) (str. 72-73). Drugi del zvezka sestavlja 56 slikovnih tabel in podatki o lastništvu objavljenih fotografij.

Na tem mestu naj mi bo dovoljena krajša digresija načelne narave. Ti suhi podatki so v takem prikazu seveda potrebni, saj lahko dajo bralcu vsaj prvi vtis o sestavi ocenjevanega dela, so pa sami po sebi vsekakor premalo. Hkrati je treba reči, da je vsak korpus za ocenjevanje vedno dokaj nevhvaležen, saj gre v bistvu vedno za objavo gradiva in podatkov o njem, s temi podatki pa je praviloma najbolje seznanjen prav avtor. Možnosti za ocenjevanje so po naravi stvari zato dokaj zožene in zaradi pomanjkanja eksplicitnih interpretacij omejene predvsem na kritično branje podatkov. Vendar pa položaj, v

katerem se znajde ocenjevalec, deloma rešuje dejstvo, da je v opisovanju, ki je sestavni del vsakega korpusa, implicitno navzoča tudi interpretacija, ki se je lahko lotimo z vso vnemo.

Preden pa se lotimo ocenjevanega dela iz tega zornega kota, naj zelo na kratko opozorimo na nekaj napak, ki so se kljub avtoričnemu trudu vanj vseeno prikradle. V kataloškem delu gre za naslednje:

- št. 11 ima samo meri za višino in širino, ne pa tudi za debelino;

- št. 13 (steber) ima samo mero za višino, manjkajo torej vse druge pomembne mere; na fotografiji je steber obrnjen na glavo, kar kljub položaju, v katerem se steber zdaj nahaja, ne bi bilo potrebno;

- št. 16 je polsteber, ohranjen v dveh fragmentih, od katerih je zgornji na objavljeni fotografiji po nepotrebem postavljen na glavo;

- št. 22 je fragment stele, ki v višino ne more meriti toliko, kot je to navedeno v katalogu (0,42 m); mnogo verjetnejša je mera iz *DD* 7 (22 cm);

- št. 27 nima navedenega materiala, iz katerega je spomenik narejen, čeprav je v *DD* 7 naveden (apnec);

- št. 37 je stela, za katero se ne ve, zakaj je objavljen samo njen zgornji del, saj je spodnja polovica ohranjena in objavljena v *RIU* 4 (št. 1022), kar sporoča sama avtorica;

- št. 60 in 62 sta dva fragmenta istega spomenika, zato ju kljub topografskim argumentom ni smiselno ločevati in voditi pod dva številka;

- št. 70 je del ovršja stele s parom levov; poleg tega, da ob fotografiji ni številke (43.3), je fragment prikazan tako nesrečno, da ni mogoče videti, ali gre za ostanek zatrep ali za del ravnega zaključka stele, kar je za določitev spomenika zelo pomembno.

V konkordančni tabeli na str. 71 št. 60 ne ustreza št. 29 v *DD* 7, marveč št. 30.

Teh nekaj napak v resnici ni bistvenih, je pa nanje vseeno treba opozoriti. V zvezi s kataloškim delom naj navedem samo še nekaj drobnih opazk: pri št. 34, ovršju stele s parom levov in Atusom v sredini, lahko opozorimo na enak motiv na ovršju stele, vzdanim v severno steno cerkve v Miklavžu na Dravskem polju (S. Pahič, *Arh. vest.* 20, 1969, 77, sl. 16); pri št. 35 naj opozorimo na motiv vrezanih parov listov, ki ga najdemo sicer predvsem na sarkofagih - npr. *AII* 589 (Daruvar) in (malo drugačen) *Arch. lug.* 6, 1965, 102, št. 35 (Sremska Mitrovica); pri št. 45 bi bilo treba za motiv para genijev z girlando v bibliografiji navesti še E. Pochmarski, *Motiv- und Typengeschichte dionysischer Gruppen*, *Mitt. Arch. Ges.* 2, 1988, 198-219; izjava ob št. 60, steli z viticama vinske trte na stranicah, češ da gre za »spezielle« Pécser Verzierung«, je nedvomno pretirana, saj je motiv znan ne le na stelah v Mursi (kar navaja avtorica in misli najverjetneje na *CIL* 3. 3283 = Dautova 136 - Velika Dautova Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije* [Novi Sad 1983]), temveč tudi drugod v južnem delu obeh Panonij (npr. Zlata = *AII* 455) in celo v Noriku (npr. Slovenske Konjice, S. Pahič, *Var. spom.* 21, 1977, 265); za spomenik št. 89, uvrščen v skupino Reliefstafeln, Szenen und Tierfriese, lahko z veliko mero gotovosti trdimo, da gre za del edikule, kar v opisu ni omenjeno niti kot domneva; pri sliki spomenika št. 90 je povsem nerazumljivo, da je prikazan le izrez fragmenta in ne celota, kakor na primer v *DD* 7; pri št. 96 je v opisu uporabljen izraz »keltisch-barocke Seitenrahmung«, ki bi se ga bilo po našem mnenju pametneje izogibati, saj je kot tehnični termin zavajajoč, kot koncept pa zastarel v svojem »etničnem« in tudi »slogovnem« delu; pri spomeniku št. 100, opredeljenem kot del sarkofaga, se na podlagi njegove debeline (8 cm) ne zdi verjetno, da bi šlo za sarkofag (naj ob tem omenimo še dejstvo, da so v opisih podane mere marsikdaj zavajajoče oziroma nepopolne, saj v resnici nikoli niso ločene na merski opis arhitekture posameznega spomenika in mere ohranjenega fragmenta, kar ne velja le za ta zvezek serije CSIR; ob sarkofagu št. 101 bi bilo treba navesti večinoma že dolgo znane enake prizore iz Oswald-grabna (Perzej, Gorgona in Atena - Joanneum št. 119 = *Schild* St. 12, 1964-1965, 106), iz cerkve sv. Janža pod Dravinjskim vrhom (beg Ifigenije s Tavride - Z. Šubic, *Pruj. zbor.* 4, 1975, sl. 1) in iz Šempetra (spojitev obeh omenjenih prizorov v eno kompozicijo na Priscianovi grobnici - J. Kle-

menc, V. Kolšek, P. Petru, *Antične grobnice v Šempetru* [Ljubljana 1972] 63).

Ob vsem povedanem pa je v zvezi s kataloškim delom potrebna še splošna opazka. Pri prebiranju vseh teh opisov se namreč nismo mogli izogniti vtisu, da je sicer natančno opisovanje posamičnih spomenikov postalo dokaj mehansko in samozadovoljujoče, hkrati pa omejeno skoraj izključno na ikonografske elemente, kar je verjetno posledica splošne usmeritve serije CSIR, o čemer bo govora v nadaljevanju. Ta »skromnost« opisov sama po sebi morda niti ne bi bila dvomljiva, če v resnici ne bi šlo za tisti izredno pomembni proces, ki ga lahko po L. S. Klejnu (*Arheološki viri* [Ljubljana 1987] 69) imenujemo prevajanje iz »jezika stvari« v »naravni« jezik, za tisti proces torej, ki nam šele omogoča uporabo tvarnih virov za historične interpretacije. Splošna uporabnost takega prevoda pa je vedno odvisna od strogosti in doslednosti deskriptivnega jezika (o tem glej dodatno J.-C. Gardin, *Teoretska arheologija* [Ljubljana 1985]), še posebno, kadar gre za »prevajanje« podob v jezik (o tem glej npr. J.-C. Gardin, M.-S. Lagrange, *Essais d'analyse du discours archéologique, Centre de recherches archéologiques. Notes et Monographies Techniques* 7, Paris 1975; M.-S. Lagrange, *Un aspect du traitement des images: les codes analytiques et répertoires élaborés au Centre d'analyse documentaire pour l'archéologie du C.N.R.S., Le Traitement Automatisé de l'Image*, ur. F. Levy, *Interphotothèque No. spécial* 33-34, Décembre 1977, 173-198). Zato se pri vsakem projektu izdajanja korpusa arheološkega gradiva postavlja dilema: do kolikšne mere posamične predmete »prevesti« in kaj v obliki podobe prepustiti bralcu v lastno »prevajanje«? Gre za enega od temeljnih problemov arheološke znanosti, ki še zdaleč ni zadovoljivo rešen, zaradi česar je vloga podobe v arheološki literaturi tako zelo velika.

Če se vrnemo k delu, ki ga ocenjujemo, in si ga ogledamo iz tega zornega kota, lahko ugotovimo, da ob standardnih in standardiziranih opisih posamičnih spomenikov, ki kljub vsemu nikakor ne morejo zadovoljiti uporabnika oziroma ne morejo delovati brez podpore podob teh istih spomenikov, drugi, slikovni del korpusa, po kakovosti informacij, ki jih prinaša, ne ustreza niti najskromnejšim merilom objavljajanja. Pustimo ob strani oblikovalski del, ki v nobeni knjigi sicer ni in ne bi smel biti zanemarljiv, saj lahko v izdatni meri podpira strukturiranje informacij; če torej ta vidik pri tem delu zanemarimo (kar so storili tudi izdajatelji), lahko ugotovimo, da gre pri vseh podobah spomenikov za dokumentarne posnetke iz muzejskih fototek, za tiste posnetke torej, ki so po informativni vrednosti in kakovosti večinoma zelo skromni, saj so jih, kar poznamo tudi iz lastne izkušnje, navadno posneli amaterji, ki niso dobro obvladali ne tehnike fotografiranja ne ozkega strokovnega področja, ki mu spomenik pripada. Zato seveda niso bile in niso mogle biti na zadovoljiv način prikazane vse tiste informacije, ki so za razumevanje posameznih spomenikov bistvenega pomena. Izdajatelji madžarskega korpusa kamnitih rimskih spomenikov, še posebej pa avtorica tega zvezka, bi se morali tega seveda dobro zavedati. Glede na to, da je bil večji del v obravnavanem delu objavljenih spomenikov v delno boljši obliki pred leti že objavljen (*DD* 7, 1974), pa še toliko bolj. Zaradi zelo skromne kakovosti slikovnega dela je ta zvezek v marsikaterem pogledu neuporabljiv, saj se bo moral vsak resen raziskovalec, ki bo hotel pri svojem delu uporabiti tudi to gradivo, nenehno vračati v muzeje, ki te spomenike hranijo, čeprav bi mu bilo to ob dobri objavi prihranjeno. Druga pripomba načelne narave zadeva obravnavani zvezek iz serije CSIR toliko, kolikor je pač del tega projekta. Nanaša se namreč na samo zasnovano te serije kot ikonografskega repertorija, moderne različice največje deskriptivne objave spomenikov rimske umetnosti, Esperandieujevega *Récueil général des statues et bas-reliefs de la Gaule romaine* (13 zvezkov, Pariz 1907-1949), ki ga je nadaljeval R. Lantier, in istega avtorja *Récueil général des bas-reliefs de la Germanie romaine* (Pariz 1913). Pripomba, ki jo je treba razumeti kot kritiko, zadeva načelno omejitev serije CSIR na ikonografske informacije spomenikov, kar lahko primerjamo z načelno omejitvijo CIL in njemu sorodnih objav na epigrafske informacije. Omenjena korpusa uporabljata večidel iste spomenike, s selektivnim odnosom do posameznih vrst informacij s teh spomenikov pa povzročata, da del pomembnih

informacij nikoli ni ustrezno ali pa sploh ni objavljen in da je celota informacij posamičnih spomenikov razbita na umetne skupine. Struktura spomenikov v teh objavah vedno manjka, prav tako ni posebne skupine informacij o arhitektonski zgradbi spomenikov, ki je za razumevanje večinoma industrijske proizvodnje teh izdelkov bistvenega pomena. Seveda bi bilo zdaj nesmiselno predlagati ali celo zahtevati tovrstne spremembe projekta CSIR. Zdi pa se nam upravičeno predlagati, da bi tisti »nacionalni« deli serije CSIR, ki se še pripravljajo, in to velja tudi za slovenski del, bili dopolnjeni (morda v obliki posebnega dodatka) tudi s podatki te vrste.

Na koncu bi se radi malo dlje pomudili pri sicer kratki (pa tudi edini) razlagi razvoja kamnoseške »umetnosti« na obravnavanem območju (str. 22-26), ki jo avtorica v glavnem povzema po objavi iz leta 1974 (*DD* 7, str. 13-15). Njena (in F. Fülepa) rekonstrukcija te proizvodnje, ki je na tem mestu ni potrebno obnavljati, izhaja iz temeljne domneve o samostojnih delavnicah, ki naj bi delovale v posameznih središčih in bile na neznan način med seboj povezane vsaj na ravni izmenjave knjig vzorcev. Ta podmena, ki posebej sicer ni nikjer izražena, je pa vseskozi implicitno navzoča, je lahko le posledica dveh metodoloških zmot. Na eni strani omejitve na izdelke samo enega središča (v tem primeru Sopijske) in na drugi omejitve na ikonografske elemente teh izdelkov. Rečeno drugače, vzorec zajetih spomenikov in njihovih sestavin je za tovrstne razlage mnogo premajhen, da bi lahko na tej podlagi sklepali o proizvodni mreži in trgovini. Pri tej proizvodnji namreč ne gre za razpršena in bolj ali manj samostojna proizvodna središča, npr. iz srednjega veka, marveč za visoko organiziranost polindustrijskega tipa, katere del je tudi ustreznost organiziranosti tržišč(a). Analize J. B. Ward Perkinsa (npr. *Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution, Publication* 4314, 1957, 455-467; *Archaeology* 11/2, 1958, 98-104; *Bulletin du Musée de Beyrouth* 22, 1969, 109-145; *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Rendiconti* 48, 1977, 191-238; *Pap. Brit. Sch. Rome* 48, 1980, 23-69) in drugih (glej posebej J. Clayton Fant, *Cavum Antrum Phrygiae*, BAR Int. Ser. 482 [Oxford 1989]; *idem* ed., *Ancient Marble Quarrying and Trade*, BAR Int. Ser. 453 [Oxford 1988]) so povsem razložno pokazale, da je treba pri preučevanju kamnoseških izdelkov rimske dobe upoštevati prav način njihove proizvodnje in trgovine. To seveda ne pomeni, da so ugotovitve A. Sz. Burger glede značilnih skupin spomenikov napačne. Prepričani smo celo, da so večina pravilne, saj je s koreliranjem materiala spomenikov, njihovih ikonografskih prvin in epigrafskih podatkov vedno mogoče priti do posebnih skupin spomenikov. Do te točke avtoričine ugotovitve niso sporne, postanejo pa take v trenutku, ko te skupine spomenikov opredeli za »delavnice«, ko z ravni urejevanja gradiva prestopi neposredno na raven zgodovinske posplošitve. Točke tega prehoda A. Sz. Burger ni premislila (vsaj v zadostni meri ne). Ni upoštevala zgoraj omenjenih ugotovitev Ward Perkinsa (in drugih), ne spomenikov s širšega območja obeh Panonij in vzhodnega Norika (kar je na eni strani razvidno iz primerjalnega gradiva, ki ga navaja, na drugi pa iz bibliografije, omejene skoraj izključno na zvezke *CSIR Österreich* in nekatere objave, predvsem gradiva iz Savarije; ne upošteva niti že navedenega dela Velike Dautove Ručevljan, ki je za obravnavane spomenike ključnega pomena, niti gradiva Petoviane in Flavije Solve, ki je, navsezadnje, v dovolj veliki meri dostopno v *AJN* in *Schild St.* 12, 1964-1965 in 14, 1979-1981).

O ugotovitvah v zvezi s polindustrijskim načinom rimske proizvodnje kamnitih spomenikov lahko rečemo, da so imele za študije rimskega kiparstva zelo pomembne metodološke posledice, med katerimi je nedvomno najpomembnejša nujnost ločevanja dveh ravni raziskav. Najprej ravni raziskovanja glavnih arhitektonskih oblik spomenikov, določenih v prvi fazi njihove izdelave v kamnolomih ali ob njih, in šele nato raziskovanje formalnih in ikonografskih značilnosti spomenikov, nastalih v drugi fazi izdelave. Da bi bile te analize uspešne, jih je treba vedno opraviti na velikem vzorcu spomenikov širšega območja (vsaj ena provinca, po možnosti pa več), saj lahko samo tako upamo, da bomo prišli do jasnih podatkov o proizvodno-trgovski mreži, ki je v rimskem imperiju bistveno določala podobo njegove »umetnosti«.

Za tovrstne izdelke iz mesta Sopijske lahko rečemo, da so, podobno kot tisti iz Murse, Sirmija in Viminacija, če naštejemo

le nekaj bližnjih središč, bistveno odvisni od istega distribucijskega središča kot spomeniki iz Savarije, Siscije in deloma Skarbantije, to je od Petovione (glej B. Djurić, *Noriško-panonska proizvodnja nagrobnih spomenikov in trgovina z marmornimi izdelki* [Ljubljana 1991], neobj. dis.). Ugotovitve A. Sz. Burger, da so sopijanski spomeniki močno sorodni savarijskim, seveda drži, vendar nam to o vzrokih za njihovo sorodnost ne pove ničesar, povezovanje teh dveh središč na ravni delavnic pa je seveda lahko le popolna zmot. Razlog teh sorodnosti je skupno delavniško izhodišče, ki ga je treba, vsaj kolikor vemo o tem danes, iskati v jugovzhodnem Noriku.

V tej oceni smo se dotaknili nekaterih vprašanj, ki jih na ravni korpusa seveda ni mogoče razviti in nanje dokončno odgovoriti, bilo pa bi jih koristno upoštevati. Zato bi želeli, da bi bil ta del naše ocene razumljen predvsem kot opozorilo in napotilo, ne pa kot negativna kritika obravnavanega zvezka. Povsem drugačno pa je vprašanje kakovosti vizualnih informacij. Prvi zvezek madžarskega korpusa je v tem pogledu tako slab in tako nepremišljen, da moramo izdajatelja resno opozoriti na smiselnost takih izdaj. Vsekakor bi bilo bolje, da zvezek tak, kakršen je, sploh ne bi bil šel v tisk.

Bojan DJURIC

Ivo Lukanc: *Diocletianus. Der römische Kaiser aus Dalmatien.* Wetteren 1991. 343 str.

Ivo Lukanc, Ljubljčan, ekonomist po stroki, si je pred leti ob svojem odhodu v pokoj zadal obsežno nalogo. Očitno pod vplivom Dioklecijanove osebnosti ter njegovega pomena za rimsko zgodovino, gotovo pa tudi zaradi dejstva, da Dioklecijan izhaja iz Dalmacije, se je odločil zbrati vse materialne vire, ki se nanašajo na tega dalmatinskega cesarja. Tako se je namenil zbrati napise s področja celotnega rimskega imperija, ki omenjajo Dioklecijana, vse njegove ohranjene portrete ter vse ohranjene Dioklecijanove zlatnike. Nedvomno ogromna naloga, saj gre pogosto za še neobjavljene dokumente, ki jih hranijo najrazličnejši muzeji po svetu. Ob zasnovi dela so se marsikomu sicer porajali vsakršni pomisleki in skepsa, še posebej zato, ker je Lukanc čisti amater, ki doslej ni deloval na področju antične zgodovine, epigrafike ali numizmatike. Predvsem so se porajali dvomi o tem, ali bi bilo na primer mogoče obravnavati Dioklecijanove zlatnike ločeno od novcev njegovega sovladarja Maksimijana in njegovih cesarjev, Galerija in Konstancija. Sedaj, ko je knjiga z zbranim gradivom v razmeroma kratkem času izšla pri založbi Cultura v Wetterenu v Belgiji, lahko ugotovimo, da so bili pomisleki odveč. Lukanc pri pripravi knjige ni imel nikakršnih znanstvenih pretenzij, ampak je le želel zbrati čim popolnejšo dokumentacijo o tem pomembnem rimskem vladarju, doma iz Dalmacije. V tej luči je tudi potrebno ocenjevati njegovo knjigo in pošteno ugotoviti, da je bil pri doseganju zastavljene cilja – vsaj kar se zbiranja numizmatičnih virov tiče – uspešen.

Najpomembnejši del knjige je gotovo del z numizmatičnim gradivom, v katerem je Lukancu uspelo zbrati v 74 muzejih po svetu (svetovno znanih, pa tudi nekaterih povsem odročnih) dokumentacijo o 528 Dioklecijanovih zlatnikih (multiplih zlatnikih, zlatih kvinarijih in avreusih). Zbral je tudi vse podatke o Dioklecijanovih zlatnikih, ki so bili naprodaj na različnih avkcijah od leta 1741 naprej (1477 primerkov, vendar se nekateri novci na avkcijah pojavljajo večkrat). S tem je zajel praktično skoraj vse ohranjene zlatnike ter novce, ki so se pojavljali na tržišču. Vsi novci so v knjigi odslikani v naravni velikosti ter objavljeni v ustreznim znanstvenim aparatom (s podatki o teži, premeru, položaju pečata novca, s citatom po standardni literaturi). Pomislek, ki bi ga izrazil ob katalogu, je ta, da je razmeroma težko uporaben, saj v okviru posameznih muzejev ni sestavljen po načelu kovnic, ampak po vrstnem redu inventarnih števil posameznega muzeja oziroma zbirke. Rezultat tega je dokajšnja nepreglednost, saj na primer vsi novci iste kovnice, pa čeprav se hranijo v isti zbirki, niso zbrani na enem mestu. Te pomanjkljivosti se je avtor očitno zavedal, saj jo je poskusil odpraviti z izčrpnimi indeksi, ki omogočajo vpogled v zastopanost novcev posameznih kovnic v posameznih muzejih oziroma zbirkah.

Manj posrečeni so deli knjige, v katerih skuša komentirati nekatere do sedaj nepoznane primerke Dioklecijanovih zlatnikov. Pri novcu kovnice Cyzicus (str. 109) gre očitno za hibrid. Objavljen je tudi spisek dopolnil k dosedanjima dvema zvezkoma RIC, ki obravnavata Dioklecijanovo pred- in poreformno kovanje. Tu naj omenim le nekaj nedoslednosti. Avreus RIC V/II, 246 brez orla (str. 109) ni dopolnilo k RIC-u, saj ga RIC navaja pod številko 247. Avreus kovnice Siscia, ki naj bi bil varianta novca RIC VI, 16, omenja že RIC str. 457, op. 1. Na str. 112 omenja kot novo odkritje 'trikotnik v drugem C legende na averu' na novcih kovnice Antiochia. Lukanc razlaga to kot posebno znamenje tedaj delujočega pečatovezca in neargumentirano zavrača Sutherlandovo precej bolj logično čitanje legende kot IMP C G VAL... (RIC VI, 1).

Predvsem pri navajanju zgodovinskih in absolutnokronoloških podatkov je Lukanc nezanesljiv, pri čemer tudi ne navaja virov, iz katerih je črpal podatke. Naj opozorim na nekaj napak. Dioklecijan je verjetneje umrl 3. 12. 313 (D. Kienast, *Römische Kaisertabelle* [Darmstadt 1990] 263) kot 3. 12. 316 (Lukanc, str. 32). Naziv Tr. pot. ima do XXII (305) in ne do XXVI kot Lukanc, str. 32 (Kienast, str. 264). Pri naštevanju zmagovalnih nazivov navaja letnice, ki nikakor niso v skladu z dognanji T. D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (London 1982). Germanicus Max. in Sarmaticus Max. sta oba v letu 285 (Lukanc ima Germanicus Max. v letu 285, Sarmaticus Max. v 286). Germanicus Max. III je v letu 287 in ne 288 (Lukanc). Germanicus Max. V je leta 293 in ne 292 (Lukanc). Britannicus Max. (ne Britannicus Max. kot Lukanc) verjetneje v letu 297 kot v 296 (Lukanc). Germanicus Maximus VI je leta 300 ali 301 (ne 299 kot Lukanc). Adiabenicus Max. je leta 298 (ne 300 kot Lukanc).

kljub zgornjim pripombam ter nekaterim odvečnim statističnim pregledom in grafikonom ostaja vrednost Lukančeve knjige v tem, da je v njej zbrana od sedaj najpopolnejša dokumentacija o Dioklecijanovih zlatnikih iz prehoda 3. v 4. st. Knjiga bo pomemben znanstveni vir vsem, ki se bodo podrobneje posvečali proučevanju monetarne zgodovine tega časa, pa tudi proučevanju Dioklecijanove ikonografije. Obžalovanja vredno je le, da Lukanc ob vsej energiji, ki jo je vložil v naporno zbiranje gradiva po muzejih v svetu, ni istočasno s zbiranjem evidence za Dioklecijanove novce zbral tudi numizmatičnega gradiva o treh Dioklecijanovih sovladarjih. Šele s tem bi namreč ustvaril resnično dobro podlago za celovit študij kovanja tega obdobja.

Lukanc je skušal zbrati tudi vse napise, ki omenjajo Dioklecijanovo ime. V tem delu monografija gotovo ni izčrpna, saj je avtor gradivo zbral samo na podlagi CIL ter *The Roman Inscriptions from Britain*, skupaj 250 napisov. Ni pa upošteval gradiva številnih novejših korpusov napisov za posamezna področja niti *L'année épigraphique*. Vendar bi tudi popolnejši seznam napisov ne pomenil bistvenega prispevka. Izbira samo tistih napisov, na katerih se omenja Dioklecijanovo ime, je zgrešena že v zasnovi.

Na koncu vsebuje knjiga tudi obširno bibliografijo monografij in člankov (922 naslovov), ki kakorkoli obravnavajo različne vidike vlade cesarja Dioklecijana in njegove reforme na različnih področjih.

Peter KOS

Ivo Bojanovski: *Bosna i Hercegovina u antičko doba.* Djela ANUBiH 66, Centar za balkanološka ispitivanja 6. Sarajevo 1988. 432 strani, 2 zemljevida.

Pred nami je knjiga dr. Iva Bojanovskega, uglednega muzejskega kustosa sarajevskega Zemaljskega muzeja, ki je izšla že pred štirimi leti in bi zaslužila izčrpano oceno. Njena vrednost ni le v tem, da je eno temeljnih del za zgodovino Balkana v antiki: zaradi nečloveške vojne v BiH, v kateri se vsakodnevno uničujejo človeška življenja, premoženja in še stoječi arhitektonski spomeniki, pa tudi dragocena arheološka dediščina, ima dokumentarno vrednost. Ni izključeno, da bo knjiga Bojanovskega, ki obsega pravo zakladnico zgodovinskih, epigrafskih, arheoloških in topografskih podatkov, za marsikakšno uničeno najdišče eden redkih dokumentov.

Redkokdo med južnoslovanskimi arheologi ima še tako široko znanje, da lahko sam napiše zgodovino svoje dežele v antiki. Takšne moderne sinteze nimajo ne Slovenija ne Hrvaška, ne Srbija, pri čemer se je treba še dodatno zavedati, da je BiH ne le velika, ampak geografsko, etnografsko in zgodovinsko tudi zelo raznovrstna dežela z zapletenim zgodovinskim razvojem. V antiki je bila razdeljena na provinci Dalmacijo, kamor je sodil dobršen del države, in Panonijo, ki so ji pripadali severni deli Bosne.

Ena od odlik knjige je tudi v tem, da se ni ognila nobeni problematiki. Ne glede na to, kako je avtorju uspelo prikazati posamezna zgodovinska poglavja - in jasno je, da je vsakemu, ki znanstveno raziskuje, določena tematika bolj, druga manj blizu - je v monografiji mogoče najti vse, kar se tiče BiH v antiki: če že kaj ni izčrpno obdelano, je gotovo vsaj nakazano ali na kratko omenjeno. Knjiga je razdeljena na dva glavna dela.

Prvi obsega zgodovinski oris dežele do konsolidacije rimske oblasti v Iliriku. V poglavju Iliri in Rimljani avtor obravnava najzgodnejše stike med obema ljudstvom, o katerih poročajo grški in latinski viri različni kakovosti in obsega. B. si skuša iz pogosto nasprotujočih si drobcev ustvariti tu bolj, tam manj podrobno sliko razvoja t. i. ilirskih plemen na ozemlju bodočega Ilirika. V drugem poglavju obravnava različne faze rimskega osvajanja Balkana ter v tretjem rimsko okupacijo in organizacijo Ilirika. Prvi del knjige je mnogo krajši od drugega (ki obravnava zgodovino BiH po antičnih *civitates*), saj obsega le 74 strani. B. je v njem navezan skoraj izključno na grške in latinske virov in na sekundarno strokovno literaturo, od katere upošteva zelo izčrpno južnoslovanske avtorje in ključna oz. sintetična dela tujih strokovnjakov, ki so pisali o zgodovini Dalmacije in Panonije v antiki (poleg starejših, kot so bili Patsch, Evans idr., predvsem Pavana, Alföldyja, Mócsyja in Wilkesa); nekaterih tujih analitičnih študij izrecno ne omenja, vendar je to razumljivo, saj se v tem delu knjige ne spušča v podrobno analizo problemov. V njem B. podaja oris zgodovine bodočega Ilirika do avgustejskega obdobja, ki je znana le v zelo sumarni in fragmentarni obliki. Gre za zelo zapletena vprašanja, od katerih skoraj nobeno ni zadovoljivo rešeno: kdo so sploh Iliri, kako se je razvijala ilirska država, zakaj se ime Ilirik prenese na ves Balkan in celo na vzhodnoalpsko območje, zakaj različni antični avtorji locirajo ista plemena na različno ozemlje, kakšen je bil dejanski uspeh Oktavijanovih ilirskih vojn v letih 35-33 pr. Kr., vprašanje identifikacije pri Strabonu, Pliniju in Apijanju naštetih ilirskih plemen, problem razdelitve province Ilirika na Dalmacijo in Panonijo - vsa od naštetih vprašanj so še nerešena, od tod mestoma nenatančnost in nejasnost, vendar se B. vseh dodatke in predlaga rešitve, ki upošteva tudi nova dognanja.

Neprecenljive vrednosti pa je drugi del knjige, ki v celoti temelji na avtorjevem dolgoletnem arheološko-topografskem delu ter suverenem poznavanju vseh pomembnih epigrafskih, antičnih literarnih in drugih primarnih virov. To je sinteza njegovih številnih topografskih, arheoloških in epigrafskih raziskovanj BiH, ki jih je v zadnjih nekaj desetih letih redno objavjal v strokovnih glasilih Zemaljskega muzeja in Akademije znanosti in umetnosti BiH. Poselitvena območja različnih ilirskih plemen v antiki, rimskodobnih *civitates*, obravnava po vrstnem redu od juga proti severu. O tem delu knjige skorajda ni mogoče pisati, treba ga je brati. Avtor je sam prehodil in preiskal, mestoma tudi sondiral celo vrsto bosansko-hercegovskih arheoloških najdišč, ki so večinoma težko dostopna in nekatera med njimi odmaknjena od modernih prometnih povezav. Kakor je arheološko karto BiH - impozantno delo v več zvezkih - težko uporabljati, tako je knjiga Bojanovskega pregledna in jasno zasnovana. Opis se začneja z agrom mesta *Epidaurum* (zdaj Cavtat), s Trebinjem in okolico, pa z območjem plemena Daorsov, kjer se je razvil municipij *Diluntum*, s tremi *civitates* jugovzhodne Hercegovine (*Glinditones*, *Melcumani*, *Deraemistae*). Sledi ager mesta Narone (zdaj Vid pri Metkoviću) z Ljubuškim in okolico, dolina reke Rame in zgornje Neretve. To so bile *civitates* v Hercegovini.

Sledijo plemenska središča v osrednji in vzhodni Bosni; med številnimi so posebej važne *respublica Aquarum S...* v Ilidži pri Sarajevu, *municipium Bistuenium* v dolini zgornjega Vrbasa in rimsko mesto v Rogatici: *col. RIS...*, dalje plemenske *civitates* Podrinja: *municipium Malvesatium* v Skelanih na

Drini, center rudarstva v Domaviji in gornje Podrinje z municipijem S... Skoraj 200 strani je posvečenih zahodni Bosni: tu so področja različnih ilirskih plemen v notranjosti Bosne, Delmatov, Dicionov, Mezejev, Japodov in drugih. Problem ubikacije Delminija obravnava avtor v posebnem poglavju in skladno z razvojem stroke revidira tudi svoje prejšnje hipoteze. Izčrpno obravnava tudi razvoj rudarstva v antični Bosni, razdeljenega med Dalmacijo in Panonijo, mejo med obema provincama in vrsto drugih problemov.

Sledi osem kratkih, vendar zelo koristnih dodatkov: rimska vojska v Dalmaciji in Panoniji, konzularni beneficijariji v obeh provincah, osem kohort Brevkov, vojaški tabor v Gračinah pri Ljubuškem, kratek oris verovanja pri starih Ilirih, antična topografija BiH, onomastika vojaštva na ozemlju *Pagus Scunasticus* in v Naroni ter razširjenost vladarskih gentilnih imen v notranjosti Dalmacije. Na koncu knjige so kratek povzetek v nemščini, bibliografija in indeksi. Nemški povzetek je mnogo premalo, da bi si tuji bralec sploh lahko ustvaril sodbo o knjigi, zato bi bilo nujno potrebno, da bi v okviru ANUBiH ali kakšne druge ustanove delo izšlo tudi v enem od širši strokovni javnosti dostopnih tujih jezikov. Knjiga Bojanovskega sodi v vrh južnoslovanske arheologije in verjetno ni pretirano reči, da med mlajšimi kolegi ni nikogar, ki bi imel dovolj znanja in bi vsestransko obvladal zahtevne pomožne vede arheologije in antične zgodovine, da bi si upal napisati sintetično delo, kakršno je pričujoča monografija. Mimo te knjige ne more nihče, ki se ukvarja z zgodovino Balkana.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Gian Luca Gregori: *Brescia romana. Ricerche di prosopografia e storia sociale 1, I documenti*. Vetera 7 (a cura di S. Panciera). Casa editrice Quasar, Roma 1990. 299 str.

Izhodišče za kompleksno študijo prebivalcev antične Briksije (*Brixia*, zdaj Brescia) je nedavno izšla odlična publikacija ok. 1300 rimskih napisov mesta, ki jo je v treh zvezkih serije *Inscriptiones Italiae* oskrbel Albino Garzetti.

Gregorijeva knjiga, katere prozopografsko gradivo bo ovrednoteno v 2. delu, ki je v pripravi, je sestavljena iz dveh delov. Uvodu sledi prvi, zelo kratek del, ki nosi naslov *Dogodki in prinaša goščeno napisan zgodovinski oris mesta Briksije in mestnega agra od začetkov obstoja naselbine do konca antike*. Mesto, katerega ime je keltsko oz. celo predkeltsko (*ligursko?*), je bilo eno najpomembnejših mestnih naselbin (*oppidum*) Cenomanov in se je po rimski zasedbi razvilo najprej v cvetoč municipij (ta status je doseglo pod Cezarjem), pod Avgustom pa je postalo rimska kolonija, za katero je Plinij Mlajši zapisal, da je simbol tiste Italije, *quae multum adhuc verecundiae, frugalitatis atque etiam rusticitatis antiquae retinet ac servat* (ep. 1,14,3), kar bi, sodeč po skromno elegantnih stelah, ki botrujejo rustikalnim nagrobnikom peregrinega prebivalstva, bržčas lahko trdili tudi za Emono - in še za kakšno drugo severnoitalijsko mesto. Ozemlju Briksije je bila priključena gorata dežela sosednjih Trupmilinov in Kamunov, potem ko jih je v letih 17/16 pr. Kr. porazila rimska vojska pod vodstvom Publija Silija Nerve. Mesto je uspevalo tudi v pozni antiki, ko je bila v njem zgrajena vrsta cerkva, dočakalo gotško in langobardsko oblast in dalo ime moderni Bresciji.

V drugem delu knjige si je Gregori zadal za nalogo zbrati z napisov vse znane osebe antične Briksije, ki jih je skupaj ok. 2100. Razdelil jih je v pet skupin: v prvi so osebe, katerih *nomen gentile* je nesporen, v drugi osebe, katerih družinsko ime zaradi slabe ohranjenosti napisov ni gotovo, v tretji osebe, ki nosijo le *cognomen* ali suženjsko ime, v četrto osebe, ki imajo t. i. peregrina imena (to so prebivalci mesta, ki niso imeli rimskega državljanstva), in v peti osebe, katerih ime ni ohranjeno. Osebe so v okviru teh petih skupin razvrščene po abecednem redu gentilicijev oz. osebnih imen. Pri vsaki osebi (podatki so seveda obdelani računalniško) je navedena začetna črka gentilnega imena, zaporedna številka tega imena in v okviru enega gentilnega imena zaporedna številka osebe. Posebej so omenjene njene sorodniške vezi z že znanimi osebami in vsaka je kvalificirana še glede na socialno pripadnost (deloma že z različnimi tiskarskimi znaki) in glede na tip spomenika, ki ga je dala postaviti oz. ji je bil postavljen: npr.

postavi nagrobnik skupaj s št. x, ali pa, npr., postavi oltar Minervi. Podatki o osebi so zaključeni z datacijo spomenika.

Prevladujejo povsod dokumentirana imena, kot so npr. *Aemilii*, *Caecilii*, *Valerii* in vladarski gentiliciji, nekatera pa so tudi redka oz. ozko vezana na mesto, npr. *Adiacii*, *Bedasii*, *Cabinasii*, *Capinii*, *Dugii*, *Lubicii*, *Mevii*, *Paccii*, *Savii*, *Ussii*. Za nas zanimivi so *Arruntii*, gens, ki je igrala pomembno vlogo pri urbanizaciji Liburnije; zanimivo je, da je v Briksiji enkrat izpričano tudi ime *Liburnius*.

Dragoceno je poglavje, ki je priključeno prozopografskemu seznamu in vsebuje kritične pripombe k prozopografiji. To je vrsta drobnih popravkov h Garzettijevemu branju napisov, vrsta diskusijskih predlogov, novih drobnih interpretacijskih možnosti, mestoma tudi večjih sprememb branja in razlage besedil. Knjigo zaključuje izčrpna bibliografija, omenimo pa lahko še, da so najnovejši napisi in revizija že objavljenih napisov objavljeni v *Supplementa Italica* n.s. 8, 1991. Avtor A. Garzetti je s tem zaokrožil svoje imponantno epigrafsko delo v zvezi z napisi iz Briksije.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Supplementa Italica, Nuova serie 7, Indici dei volumi 1-6 a cura di Ivan Di Stefano Manzella e Claudia Lega (Unione accademica nazionale). Edizioni Quasar, Roma 1991. 313 strani.

Sedmi zvezek serije *Supplementa Italica* prinaša indekse k 6 zvezkom napisov iz različnih italjskih mest, je torej ključ za njihovo uporabo. Vsak od zvezkov je sicer opremljen z indeksi, ki pa ne obsegajo vseh napisov posameznega zvezka, temveč so sestavljeni posebej za napise vsakega mesta, kar pomeni, da je treba pogledati v povprečno 5 (toliko je navadno mest, katerih napisi so objavljeni v vsakem zvezku - v 6 zvezkih je bilo obdelanih 32 mest) delnih indeksov, če želimo v enem zvezku poiskati tiste besede, ki nas zanimajo. Ta zamudni postopek pričujoči indeksi občutno olajšajo.

Zvezek indeksov ni le ponovitev in združenje indeksov iz

prejšnjih zvezkov, temveč so sestavljeni na popolnoma drugačen način in po drugih kriterijih kot že obstoječi parcialni indeksi. Napravljeni so z računalniško obdelavo podatkov in razdeljeni na osem različno obsežnih delov. Prvi del, ki obsega več kot polovico knjige, so t. i. besede v kontekstu (*key words in context*): zajete so vse besede iz napisov, tudi členice in predlogi, in razvrščene po abecednem redu. Pred besedo in za njo je navedeno toliko besedila od napisa, da je izpolnjena ena vrstica na strani. Na skrajni desni je šifra, sestavljena iz števil in črk, ki nadomešča citat napisa in hkrati vsebuje še celo vrsto podatkov o napisu. Ključ do razumevanja sestave teh šifer je razložen v uvodnem delu zvezka. Slaba stran teh indeksov je, da besede niso razvrščene po pomenskih skupinah, tako ni skupin *nomina*, *cognomina*, *religio*, etc., kakršnih smo navajeni v klasičnih indeksih. Besedo, ki nas zanima, je mogoče zlahka najti, le težko pa se je orientirati, če želimo dobiti pregled nad, recimo, vsemi bogovi, ki se pojavljajo v obravnavanih napisih. Prvi del indeksov je še posebej razdeljen na latinske besede, latinske fragmentarne, grške, grške fragmentarne in na besede z nepristnih latinskih in grških napisov.

Drugi del indeksov vsebuje števila, tretji del vrste spomenikov, na katerih je napis vklesan, npr. arhitrav, milnik, oltar, plošča, četrti vrste materiala, iz katerega je epigrafski spomenik. V petem delu so našteje tehnike pisave, v šestem vse datacije spomenikov, v sedmem bibliografski citati po korpusih in suplementih, periodiki, monografijah in drugih publikacijah. V osmem delu so posebej indeksirani dotlej neobjavljeni napisi, kar je posebej važno, kadar želimo imeti pregled nad skupnim obsegom napisov, ki jih uporabimo za določeno raziskavo, in se lotimo zbiranja gradiva po *CIL* in *Ann. épigr.*

Zvezek indeksov je dragocen pripomoček pri epigrafskem študiju in uporabi prvih 6 zvezkov *Suppl. It.*, njegova senčna stran je poleg že omenjene predvsem ta, da ga ni mogoče preprosto vzeti v roke in se po njem orientirati, ne da bi bilo potrebno natančno prebrati napotke za uporabo v uvodnem delu, ki jih je treba tudi ob poznejši uporabi indeksov vedno znova konzultirati. To je sicer nekoliko zamudno, vendar je trud poplačan s tem, da vsebujejo zelo veliko podatkov.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Kratice revij Abbreviations of journals

<i>Acta Ant. Acad. Sc. Hung.</i>	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
<i>Acta Arch. Acad. Sc. Hung.</i>	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
<i>Acta Arch. Carp.</i>	Acta Archaeologica Carpathica. Kraków
<i>Acta cars.</i>	Acta carsologica. Ljubljana
<i>Acta Praehist. Arch.</i>	Acta Praehistorica et Archaeologica. Berlin
<i>Acta Rei Cret. Rom. Faut.</i>	Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum. Bonn etc.
<i>Amer. Jour. Arch.</i>	American Journal of Archaeology. Boston
<i>Anat. St.</i>	Anatolian Studies. London
<i>Ann. Brit. Sch. Ath.</i>	The Annual of the British School at Athens. London
<i>Ann. épigr.</i>	L'année épigraphique. Paris
<i>Ann. Naturhist. Mus. Wien</i>	Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien. Wien
<i>Ann. Univ. Mar. Curie-Skłod.</i>	Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin
<i>Ant. Altoadr.</i>	Antichità Altoadriatiche. Udine
<i>Ant. Class.</i>	L'Antiquité Classique. Bruxelles
<i>Ant. Jour.</i>	The Antiquaries Journal. Oxford
<i>Ant. Welt</i>	Antike Welt. Basel
<i>Aquil. Nos.</i>	Aquileia Nostra. Aquileia
<i>Arch. Alpen Adria</i>	Archäologie Alpen Adria. Klagenfurt
<i>Arch. Anthr.</i>	Archiv für Anthropologie. Braunschweig
<i>Arch. Anz.</i>	Archäologischer Anzeiger. Berlin
<i>Arch. Austr.</i>	Archaeologia Austriaca. Wien
<i>Arch. Belg.</i>	Archaeologia Belgica. Bruxelles
<i>Arch. ért.</i>	Archaeologiai értesítő. Budapest
<i>Arch. Hist.</i>	Archaeologia Historica. Brno
<i>Arch. Jug.</i>	Archaeologia Jugoslavica. Beograd – Ljubljana
<i>Arch. Korrbbl.</i>	Archäologisches Korrespondenzblatt. Mainz am Rhein
<i>Arch. Méd.</i>	Archéologie Médiévale. Paris
<i>Arch. Med.</i>	Archeologia Medievale. Firenze
<i>Arch. Österr.</i>	Archäologie Österreichs. Wien
<i>Arch. rozhl.</i>	Archeologické rozhledy. Praha
<i>Arch. Triest.</i>	Archeografo Triestino. Trieste
<i>Arch. Ven.</i>	Archeologia Veneta. Padova
<i>Arh. Delt.</i>	Arhaiologikon Deltion. Athenai
<i>Arh. Mold.</i>	Arheologia Moldovei. Iași
<i>Arh. preg.</i>	Arheološki pregled. Beograd – Ljubljana
<i>Arh. rad. raspr.</i>	Arheološki radovi i rasprave. Zagreb
<i>Arh. vest.</i>	Arheološki vestnik. Ljubljana
<i>Ark. pov. jug.</i>	Arkiv za pověstnicu jugoslavensku. Zagreb
<i>Atti Cen. Ric. St. Rov.</i>	Atti / Centro di Ricerche Storiche – Rovigno. Trieste
<i>Atti Civ. Mus. St. Arte</i>	Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte. Trieste
<i>Atti Mem. Soc. Istr. Arch. St. Pat.</i>	Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria. Parenzo – Pola – Trieste
<i>Atti Soc. Preist. Protost.</i>	Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia. Trieste

- Ausgr. Funde*
 Ausgrabungen und Funde. Berlin
Bay. Vorgeschbl.
 Bayerische Vorgeschichtsblätter. München
Beitr. Namenforsch.
 Beiträge zur Namenforschung. Heidelberg
Ber. prähist. Comm.
 Bericht der prähistorischen Commission der
 mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe der kaiserlichen
 Akademie der Wissenschaften. Wien

Ber. Röm. Germ. Komm.
 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Mainz am Rhein
Boll. Mus. Civ. St. Nat. Ver.
 Bollettino del Museo Civico di Storia Naturale di Verona. Verona
Boll. Soc. Adr. Sc. Nat. Trieste
 Bollettino della Società Adriatica di Scienze Naturali in Trieste. Trieste
Bonner Jb.
 Bonner Jahrbücher. Köln
Bull. Amer. Sch. Orient. Res.
 Bulletin of the American School of Oriental Research. Baltimore
Bull. Ant. Besch.
 Bulletin Antieke Beschaving. Leiden
Bull. Arch. St. Dalm.
 Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata. Spalato
Bull. corr. hell.
 Bulletin de correspondance hellénique. Paris
Bull. Inst. Hist. Belge Rome
 Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome. Rome
Bull. Paletn. It.
 Bullettino di Paletnologia Italiana. Roma
Bull. Soc. Préhist. Franç.
 Bulletin de la Société Préhistorique Française. Paris
Buzet. zbor.
 Buzetski zbornik. Buzet
Byz. Ztschr.
 Byzantinische Zeitschrift. München
Cah. ét. anc.
 Cahiers des études anciennes. Montreal
Celj. zbor.
 Celjski zbornik. Celje
Coll. Antr.
 Collegium Antropologicum. Zagreb
Corso Cult. Arte rav. biz.
 Corso di Cultura sull'Arte ravennate e bizantina. Ravenna
Curr. Anthr.
 Current Anthropology. Chicago
Čas. Morav. muz., Vědy spol.
 Časopis Moravského muzea v Brně, Vědy společenské. Brno
Čas. zgod. narod.
 Časopis za zgodovino in narodopisje. Maribor
Čl. građa kult. ist. Ist. Bosne
 Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne. Tuzla
Denkschr. math.-naturwiss. Cl. kais.
 Denkschriften der mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe
 der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Wien
Akad. Wiss.
 Dialoghi di Archeologia. Roma
Dial. Arch.
 Dialoghi di Archeologia. Roma
Dolenj. zbor.
 Dolenjski zbornik. Novo mesto
Đerd. sv.
 Đerdapske sveske. Beograd
Eph. Epigr.
 Ephemeris Epigraphica. Roma
Ét. Celt.
 Études Celtiques. Paris
Fol. Arch.
 Folia Archaeologica. Budapest
Fontes Arch. Posn.
 Fontes Archaeologici Posnanienses. Poznań
Fundber. Österr.
 Fundberichte aus Österreich. Wien
Gjurm. alb.
 Gjurmime albanologjike. Prishtinë
Glas. Muz. dr. Slov.
 Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo. Ljubljana
Glas. Muz. Kos.
 Glasnik Muzeja Kosova. Priština
Glas. Zem. muz.
 Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Sarajevo
God. Cen. balk. isp.
 Godišnjak / Centar za balkanološka ispitivanja. Sarajevo
God. Grad. muz. Var.
 Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin. Varaždin
God. grada Beog.
 Godišnjak grada Beograda. Beograd
God. zbor. Fil. fak. Skopje
 Godišen zbornik / Filozofski fakultet na Univerzitetot – Skopje. Skopje
Gor. let.
 Goriški letnik. Nova Gorica
Grada prouč. spom. kult. Vojv.
 Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine. Novi Sad
Hamb. Beitr. Arch.
 Hamburger Beiträge zur Archäologie. Hamburg
Helv. Arch.
 Helvetia Archaeologica. Zürich
Hist. Arch.
 Histria Archaeologica. Pula
Ill. Bl.
 Illyrisches Blatt. Laibach
Izv. Arh. inst.
 Izvestija na Arheologičeskija institut. Sofija
Izv. Muz. dr. Kr.
 Izvestija Muzejskega društva za Kranjsko. Ljubljana
Jadr. zbor.
 Jadranski zbornik. Pula – Rijeka
Jan. Pann. Múz. Évk.
 A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs
Jb. Altkde
 Jahrbuch für Altertumskunde. Wien

<i>Jb. Ant. Chr.</i>	Jahrbuch für Antike und Christentum. Münster
<i>Jb. Deutschen arch. Inst.</i>	Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts. Berlin
<i>Jb. Gesch. Osteur.</i>	Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas. Wiesbaden
<i>Jb. Oö. Musealver.</i>	Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines. Linz
<i>Jb. Röm. Germ. Zentmus.</i>	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. Mainz am Rhein
<i>Jh. Österr. Arch. Inst.</i>	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien. Wien
<i>Jour. Arch. Sc.</i>	Journal of Archaeological Science. London
<i>Jour. Hell. St.</i>	Journal of Hellenic Studies. London
<i>Jour. Hum. Evol.</i>	Journal of Human Evolution. London
<i>Kam. zbor.</i>	Kamniški zbornik. Kamnik
<i>Let. Mat. slov.</i>	Letopis Matice slovenske. Ljubljana
<i>Lib. Ant.</i>	Libya Antiqua. Tripoli
<i>Libur. teme</i>	Liburnijske teme. Opatija
<i>Ljet. JAZU</i>	Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb
<i>Mac. acta arch.</i>	Macedoniae acta archaeologica. Skopje
<i>Med. Arch.</i>	Medieval Archaeology. York
<i>Mél. Éc. franç. Rome</i>	Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité. Rome
<i>Mem. Amer. Acad. Rome</i>	Memoirs of the American Academy in Rome. Rome
<i>Mem. St. Forogiul.</i>	Memorie Storiche Forogiuliesi. Udine
<i>Mitt. Anthr. Ges.</i>	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien
<i>Mitt. Arch. Ges.</i>	Mitteilungen der Archaeologischen Gesellschaft Graz. Wien
<i>Mitt. Arch. Inst. UAW</i>	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Budapest
<i>Mitt. Hist. Ver. Kr.</i>	Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain. Laibach
<i>Mitt. Hist. Ver. St.</i>	Mitteilungen des Historischen Vereines für Steiermark. Graz
<i>Mitt. Musealver. Kr.</i>	Mitteilungen des Musealvereines für Krain. Laibach
<i>Mitt. Österr. Arbeitsgem. Ur- Frühgesch.</i>	Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte. Wien
<i>Mitt. Prähist. Komm.</i>	Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien
<i>Mitt. Zent. Komm.</i>	Mitteilungen der k.k. Zentral-Kommission für Erhaltung und Erforschung der Kunst- und historischen Denkmale. Wien
<i>Muz. vjes.</i>	Muzejski vjesnik. Koprivnica
<i>Naše star.</i>	Naše starine. Sarajevo
<i>Not. sc. ant.</i>	Notizie degli scavi di antichità. Roma
<i>Novopaz. zbor.</i>	Novopazarski zbornik. Novi Pazar
<i>Num. vest.</i>	Numizmatični vestnik. Ljubljana
<i>Num. vij.</i>	Numizmatičke vijesti. Zagreb
<i>Obav. Hrv. arh. dr.</i>	Obavijesti / Hrvatsko arheološko društvo. Zagreb
<i>Opusc. arch.</i>	Opuscula archaeologica. Zagreb
<i>Osj. zbor.</i>	Osječki zbornik. Osijek
<i>Pam. arch.</i>	Památky archeologické. Praha
<i>Pap. Brit. Sch. Rome</i>	Papers of The British School at Rome. London
<i>Par. Pass.</i>	La Parola del Passato. Napoli
<i>Pelj. zbor.</i>	Pelješki zbornik. Dubrovnik – Korčula
<i>Podr. zbor.</i>	Podravski zbornik. Koprivnica
<i>Por. razisk. pal. neol. eneol. Slov.</i>	Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji. Ljubljana
<i>Praehist. Ztschr.</i>	Praehistorische Zeitschrift. Berlin
<i>Preist. Alp.</i>	Preistoria Alpina. Trento
<i>Pril. Odj. arh.</i>	Prilozi / Odjel za arheologiju Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb
<i>Pril. pov. umj. Dalm.</i>	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji. Split
<i>Prin. Odj. arh.</i>	Prinosi / Odjel za arheologiju Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb
<i>Proc. Prehist. Soc.</i>	Proceedings of the Prehistoric Society. London

<i>Ptuj. zbor.</i>	Ptujski zbornik. Ptuj
<i>Quad. Urb. Cult. Class.</i>	Quaderni Urbinati di Cultura Classica. Roma
<i>Quat. Res.</i>	Quaternary Research. Washington
<i>Rad vojv. muz.</i>	Rad vojvodanskih muzeja. Novi Sad
<i>Razpr. 1. razr. SAZU</i>	Razprave / Razred za zgodovinske in družbene vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Ljubljana
<i>Rev. arch.</i>	Revue archéologique. Paris
<i>Rev. arch. Narb.</i>	Revue archéologique de Narbonnaise. Paris
<i>Rev. ét. byz.</i>	Revue des études byzantines. București – Paris
<i>Rev. ét. gr.</i>	Revue des études grecques. Paris
<i>Riv. Arch. Cr.</i>	Rivista di Archeologia Cristiana. Roma
<i>Riv. It. Num.</i>	Rivista Italiana di Numismatica. Milano
<i>Riv. sc. preist.</i>	Rivista di scienze preistoriche. Firenze
<i>Riv. St. Lig.</i>	Rivista di Studi Liguri. Bordighera
<i>Röm. Mitt.</i>	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Roemische Abteilung. Mainz am Rhein
<i>Röm. Österr.</i>	Römisches Österreich. Wien
<i>Saalb. Jb.</i>	Saalburg Jahrbuch. Mainz am Rhein
<i>Schild St.</i>	Schild von Steier. Graz
<i>Senj. zbor.</i>	Senjski zbornik. Senj
<i>Sitzber. math.-naturwiss. Cl. kais. Akad. Wiss.</i>	Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Wien
<i>Slov. arch.</i>	Slovenská archeológia. Bratislava
<i>Slov. mor. zal.</i>	Slovensko morje in zaledje. Koper
<i>Sov. arh.</i>	Sovetskaja arheologija. Moskva
<i>Spom. Srp. kralj. akad.</i>	Spomenik / Srpska kraljevska akademija. Beograd
<i>St. Alb.</i>	Studia Albanica. Tiranë
<i>St. cerc. ist. veche arh.</i>	Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. București
<i>St. Etr.</i>	Studi Etruschi. Roma
<i>St. Gor.</i>	Studi Goriziani. Gorizia
<i>Star. Crne Gore</i>	Starine Crne Gore. Cetinje
<i>Starohrv. pros.</i>	Starohrvatska prosvjeta. Split
<i>Thr.-Dac.</i>	Thraco-Dacica. București
<i>Var. spom.</i>	Varstvo spomenikov. Ljubljana
<i>Veröff. Mus. Ur- Frühgesch. Pots.</i>	Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam. Berlin
<i>Ves. Voj. muz.</i>	Vesnik / Vojni muzej. Beograd
<i>Vij. muz. konz. Hrv.</i>	Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske. Zagreb
<i>Vjes. arh. hist. dalm.</i>	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Split
<i>Vjes. Arh. muz. Zag.</i>	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. Zagreb
<i>Vjes. Hrv. arh. dr.</i>	Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva. Zagreb
<i>Vjes. Muz. Pož. kot.</i>	Vjesnik Muzeja Požeške kotline. Slavonska Požega
<i>Vor. Forsch.</i>	Vorträge und Forschungen. Sigmaringen
<i>Vranj. glas.</i>	Vranjski glasnik. Vranje
<i>Wiener Prähist. Ztschr.</i>	Wiener Prähistorische Zeitschrift. Wien
<i>Wiss. Mitt. Bos. Herz.</i>	Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina. Wien
<i>Zbor. Arh. muz. Mak.</i>	Zbornik /Arheološki muzej na Makedonija. Skopje
<i>Zbor. Fil. fak.</i>	Zbornik Filozofske fakultete. Ljubljana
<i>Zbor. kraj. muz.</i>	Zbornik krajiških muzeja. Banjaluka
<i>Zbor. Nar. muz. Beog.</i>	Zbornik Narodnog muzeja. Beograd
<i>Zbor. Nar. muz. Niš</i>	Zbornik / Narodni muzej Niš. Niš
<i>Zbor. obč. Gros.</i>	Zbornik občine Grosuplje. Grosuplje
<i>Zbor. Porešt.</i>	Zbornik Poreštine. Poreč
<i>Zbor. rad. Muz. rud. met. Bor</i>	Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru. Bor
<i>Zbor. rad. Viz. inst.</i>	Zbornik radova Vizantološkog instituta. Beograd
<i>Zbor. štíp. Nar. muz.</i>	Zbornik na štipskiot Narodni muzej. Štip

<i>Zbor. trud.</i>	Zbornik na trudovi. Bitola
<i>Zbor. umet. zgod.</i>	Zbornik za umetnostno zgodovino. Ljubljana
<i>Zgod. čas.</i>	Zgodovinski časopis. Ljubljana
<i>Ztschr. Arch.</i>	Zeitschrift für Archäologie. Berlin
<i>Ztschr. Arch. Mittelalt.</i>	Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. Köln
<i>Ztschr. Ethn.</i>	Zeitschrift für Ethnologie. Berlin
<i>Ztschr. Hist. Ver. St.</i>	Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. Graz
<i>Ztschr. Pap. Epigr.</i>	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn
<i>Živa ant.</i>	Živa antika. Skopje

Kratice zbirka Abbreviations of series

Arch. Forsch. in Tirol	Archäologische Forschungen in Tirol. Innsbruck
Arch. Hung.	Archaeologia Hungarica. Budapest
Arh. kat. Slov.	Arheološki katalogi Slovenije. Ljubljana
BAR Brit. Ser.	British Archaeological Reports, British Series. Oxford
BAR Int. Ser.	British Archaeological Reports, International Series. Oxford
BAR Suppl. Ser.	British Archaeological Reports, Supplementary Series. Oxford
Bibl. de l'Inst. Franç. de Nap.	Bibliothèque de l'Institut Français de Naples. Naples
Bull. Amer. Sch. of Prehist. Res.	Bulletin / American School of Prehistoric Research. Cambridge, Mass.
Cah. d'arch. rom.	Cahiers d'archéologie romande. Lausanne
Carn. Arch.	Carniola Archaeologica. Novo mesto
Coll. de l'Éc. franç. de Rome	Collection de l'École française de Rome. Rome
Dela 1. razr. SAZU	Dela / Razred za zgodovinske in družbene vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Ljubljana
Diss. di etr. e ant. it.	Dissertazioni di etruscologia e antichità italiane. Firenze
Diss. et Monogr.	Dissertationes et Monographiae. Beograd
Diss. Pann.	Dissertationes Pannonicae. Budapest
Fontes Arch. Hung.	Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest
Fontes Arch. Iug.	Fontes Archaeologiae Iugoslaviae. Beograd
Fontes Arch. Morav.	Fontes Archaeologiae Moravicae. Brno
Fontes Arch. Prag.	Fontes Archaeologici Pragenses. Praga
Inv. Arch. Jug.	Inventaria Archaeologica Jugoslavija. Beograd
Izd. Hrv. arh. dr.	Izdanja Hrvatskog arheološkog društva. Zagreb
Kärnt. Musschr.	Kärntner Museumsschriften. Klagenfurt
Kat. in monogr.	Katalogi in monografije. Ljubljana
Kl. Schr. a. d. Vorgesch. Sem. Marb.	Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg. Marburg
Madr. Beitr.	Madriider Beiträge. Mainz am Rhein
Mater. z. röm.-germ. Ker.	Materialien zur römisch-germanischen Keramik. Bonn
Materialh. z. bay. Vorgesch.	Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte. Kellmünz
Mon. Hist. Budap.	Monumenta Historica Budapestinensia. Budapest
Monogr. di Preist.	Monografie di Preistoria. Trieste
Monogr. e cat.	Monografie e cataloghi. Pula
Monogr. i kat.	Monografije i katalogi. Pula
Monogr. z. Ur- u. Frühgesch. d. Schweiz	Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz. Basel
Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch.	Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. München
Münst. Beitr. z. Ur- u. Frühgesch.	Münstersche Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte. Hildesheim

Pos. izd. ANUBiH	Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo
Pos. muz. Brež.	Posavski muzej Brežice. Brežice
<i>Praist. jug. zem.</i>	Praistorija jugoslovenskih zemalja. Sarajevo
Röm. Germ. Forsch.	Römisch-Germanische Forschungen. Mainz am Rhein
Röm. Limes in Österr.	Der Römische Limes in Österreich. Wien
Schr. d. Balkankomm., Ant. Abt.	Schritten der Balkankommission, Antiquarische Abteilung. Wien
St. Arch.	Studia Archaeologica. Budapest
St. Arch. úst. ČSAV	Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně. Praha
Suppl. to Lib. Ant.	Supplements to Libya Antiqua. Tripoli
Veröff. d. Landesmus. f. Vorgesch. in Halle	Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle. Berlin
Veröff. d. Österr. Arbeitsgem. f. Ur- u. Frühgesch.	Veröffentlichungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte. Wien
Weim. Monogr. z. Ur- u. Frühgesch.	Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte. Weimar

NAVODILA ZA NAVAJANJE

Pri navajanju literature obvezno uporabljamo v zgornjih dveh seznamih zajete kratice revij in zbirke. Če v članku navajamo tudi revije ali zbirke, ki v teh seznamih niso zajete, izpišemo naslove v celoti in jih barvno označimo.

Literaturo navajamo ali v opombah ali med besedilom.

Primeri navedkov v opombah:

¹ A. Pleterski, D. Vuga, Rimski grobovi pri Sv. Mihaelu v Iški vasi, *Arh. vest.* 38, 1987, 137 ss. (članek v reviji; naslov članka lahko izpustimo)

² *Ib.*, 152, t. 2: 2.

³ S. Gabrovec, Umetnost Ilirov v prazgodovinskem obdobju na področju severozahodne in severne Jugoslavije, v: *Duhovna kultura Ilira*, Pos. izd. ANUBiH 67/11 (1984) 41 ss. (članek v zborniku, leksikonu)

⁴ S. Ciglencečki, *Pólis Norikón. Poznoantične višinske utrdbe med Celjem in Brežicami* (1992) 57 ss. (monografija; podnaslov lahko izpustimo)

⁵ Pleterski, Vuga (op. 1) sl. 1. (ponovna navedba članka ali monografije)

⁶ J. Horvat, *Nauportus (Vrhnik)*, Dela 1. razr. SAZU 33 (1990) pril. 2. (monografija v zbirki)

Če navajamo literaturo med besedilom, vsebuje navedek samo priimek avtorja in leto izida in morebitno navedbo strani ter slikovnega gradiva. Posebej pa izdelamo po abecedi urejen seznam polnih navedkov. Zgornji navedki bi bili v tem primeru taki:

... (Pleterski, Vuga 1987) ...

... (*ib.*, 152, t. 2: 2) ...

... (Gabrovec 1984) ...

... (Ciglencečki 1992, 57 ss) ...

... (Pleterski, Vuga 1987, sl. 1) ...

... (Horvat 1990, pril. 2) ...

CIGLENEČKI, S. 1992, *Pólis Norikón. Poznoantične višinske utrdbe med Celjem in Brežicami*. – Podsreda.

GABROVEC, S. 1984, Umetnost Ilirov v prazgodovinskem obdobju na področju severozahodne in severne Jugoslavije. – V: *Duhovna kultura Ilira*, Pos. izd. ANUBiH 67/11, 41 ss.

HORVAT, J. 1990, *Nauportus (Vrhnik)*. – Dela 1. razr. SAZU 33.

PLETERSKI, A. in D. VUGA 1987, Rimski grobovi pri Sv. Mihaelu v Iški vasi. – *Arh. vest.* 38, 137 ss.

Kraj izida navajamo samo pri monografijah in zbornikih, ki niso izšli v zbirki.

Pri navajanju slikovnega gradiva uporabljamo naslednje kratice: sl. (slika), t. (tabla), tab. (tabela) in pril. (priloga).

Primer:

Med redke najdbe sodijo dobro ohranjene železne brzde (*t. 12: 1; 13: 2,3*).

V podnapisu morajo biti obvezno navedeni ime najdišča, vsebina slike, snov in merilo, če ga ni na sliki.

Primer:

T. 15: Strmec nad Belo Cerkvijo. Grobišče Košak B, grob 1. 1,3 železo; 2 železo in bron. M. 1,2 = 1:2; 3 = 1:4.

